DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

OSMANLI DEVLETİ
TEŞKİLÂTINA MEDHAL

Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîlerî, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış

Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI

TÜRK TARİH KURUMU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI DEVLETİ TEŞKİLÂTINA MEDHAL

Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yayına Hazırlık - Grafik - Tasarım - Kapak
Gazi Yayıncılık A.Ş.
Bulgurlu Mahallesi Bulgurlu Caddesi
Etiler Sokak No.: 10/1 Küçükçamlıca
Üsküdar / İSTANBUL
Telefon: 0216 650 83 15 - 16

Baskı - Cilt
OSTİM Mesleki Eğitim Merkezi Müdürlüğü
100. Yıl Bulvarı
Yenimahalle, Ankara
Telefon: 0 312 354 77 77
&
Tor Ofset San. ve Tic. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mahallesi 116. Sokak No.: 2
Esenyurt / İSTANBUL
Telefon: 0 212 886 34 74

ISBN
978 - 975 - 16 - 0040 - 0

Birinci baskı 1941
İkinci baskı : 1970
Üçüncü baskı : 1984
Dördüncü baskı : 1988

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

VIII. Dizi - Sayı 10[a3]

OSMANLI DEVLETİ TEŞKİLÂTINA MEDHAL

Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîlerî, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış

5. Baskı

Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA, 2014

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 1888-1977

Osmanlı Devleti teşkilâtına medhal : Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki devlet teşkilâtına bir bakış / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. — 5. bsk. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

xx, 507 s.; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VIII. Dizi-Sayı 10[a3]).

ISBN 978 - 975 - 16 - 0040 - 0

1. Memlükler _ Yönetim ve politikalar. 2. İlhaniler _ Yönetim ve politikalar. 3. Anadolu Beylikleri _ Yönetim ve politikalar. 4. Anadolu Selçukluları _ Yönetim ve politikalar. 5. Selçuklu İmparatorluğu _ Yönetim ve politikalar. 6. Abbasiler _ Yönetim ve politikalar. I. E.a. II. Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki devlet teşkilâtına bir bakış, III. Dizi.

956
350.956

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 30.05.2013 tarih ve 674-10/36 sayılı kararı gereğince 5000 adet basılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI

1888 yılında İstanbul'da doğdu. Tahsilini, Darülfünun'un Edebiyat şubesini bitirerek tamamladı. İlk görevi Kütahya İdadisi'nde 1912 yılında tarih ve coğrafya öğretmenliğidir. Burada kaldığı sekiz sene içinde şehrin tarihini de inceledi. Kütahya Yunanlılar tarafından işgal edilince, Eskişehir, Ankara ve oradan da Kastamonu'ya yerleşti. Kastamonu Lisesi öğretmenliğinden sonra 1922'de Balıkesir Lise Müdürlüğüne getirildi. 1924 Balıkesir Milli Eğitim Müdürü, 1925'te Milli Eğitim Bakanlığı Genel Müdürü ve 1927'de Balıkesir milletvekili oldu. Tarihi araştırmalarına milletvekiliyken de devam eden İsmail Hakkı Uzunçarşılı 1931 yılında kuruluşunda rol aldığı Türk Tarih Kurumu üyeliğine seçildi. Üniversite reformundan sonra, Ordünaryüs Profesör olarak Edebiyat Fakültesi'nde öğretim görevine başladı. Anadolu Selçukluları ve Beylikleri, Osmanlı Devletinin Kanuni devrinin sonuna kadar olan devrini ders olarak okuttu. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılması üzerine burada da ders vermeye başladı. Bu dönemde araştırmalarını daha çok Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yapan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, hayatı boyunca Türk tarihine hizmet etmiş, pek çok eser yazmıştır. Topkapı Sarayı arşivinde çalışmakta iken kalp krizi geçiren 89 yaşındaki İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 10 Ekim 1977 tarihinde vefat etti ve Edirnekapı Şehitliğine defnedildi.

Eserleri:

Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Kapıkulu Ocakları, İlmiye Teşkilatı, Osmanlı Tarihi, Sivas Şehri, Alemdar Mustafa Paşa, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Kütahya Şehri, Anadolu Beylikleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devleti, Kitabeler, Mekke-i Mükerreme Emirleri, Çandaroğulları gibi kitapları ile çeşitli dergilerde yayınlanmış çok sayıda makale ve araştırmaları mevcuttur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKININ ÖN SÖZÜ XV

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU TEŞKİLÂTI

SELÇUK TEŞKİLÂTINA GİRMEDEN EVVEL ABBASÎLERDEKİ TEŞKİLÂT HAKKINDA BİR İCMAL 3

Halifeler 3
Dîvanlar 6
Erbâbı Seyf 7
Hicâbet (Hâciplik) 9
Divanı İnşa 10
Mezâlim Divanı 11
Erbabı Aklâm 11
Ensab Nikabeti 12
Abbasilerde Diğer Bazı Divanlar 13
Abbasîlerde Ordu 13

ABBASÎLER DEVRİNDE VİLÂYETLER VE EMÎRÜLÜMERALIKLAR 15

TOPRAĞIN İDARESİ VE IKTA 18

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUK İMPARATORLUĞU TEŞKİLÂTI

ULUS REİSLİĞİ VE HÜKÜMDAR AİLESİ 25

SELÇUK HÜKÜMDARLARI 28

Tevki ve Tuğra 29
Arma, Çetir, Nevbet 31

BÜYÜK SELÇUKÎLERDE SARAY TEŞKİLÂTI 34

Hâcibülhuccab 36
Emîr Candar 37
Emîri Silâh 37
Emîri Alem 38
Câmedar 38
Şarabdârı Has 38

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Taştdar vaya Âbdâr 39
Emir Çaşnîgir 39
Vekili Hâs 39
Emîri Ahur 39
Serhenk veya Çavuş 40
HÜKÜMET İŞLERİ 41
Büyük Divan 41
DİĞER DİVANLAR 43
Müstevfî Divanı 43
Tuğra veya İnşa Divanı 44
Müşrif Divanı (Divanülişraf) 44
Divânı Arız 45
DEVLET RİCALİ 46
Vezir 46
Atabeyler 46
BÜYÜK SELÇUKÎLERDE İDARÎ TEŞKİLÂT 49
BÜYÜK SELÇUKÎLERDE ASKERÎ TEŞKİLÂT 52
BÜYÜK SELÇUKÎLERDE TOPRAK VE HALK 57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKÎLERİ TEŞKİLÂTINA BİR BAKIŞ

Hükümdar Ailesi 61
Hükümdar 64
Selçuk Hükümdarlarının Ceza ve Müsadere Usulleri 67
Halife ve Sultan 68
Tevki ve Tuğra 70
Çetir, Sancak ve Nevbet 72
Sancak 73
Nevbet 74
Hükümdar Yüzüğü ve Destarçei Âmân 75
Cum'a Merasimi 75
Selçuk Hükümdarlarının Elkabı 75
ANADOLU SELÇUKİLERİ VE MOĞOLLAR 77
ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE SARAY TEŞKİLÂTI 79
Atabey 79
Hâcibülhuccab 80
Üstâdüddâr 81
Emir Çaşnîgir 81
Emîr Candar 82
Emîri Silâh 82
Emîri Meclis 83
Emîri Şikâr 83

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Emîri Ahur 83
Emîri Alem 83
Emîri Devat 84
Emîri Mahfil 84
Câmedâr 84
Şarabdâr 84
Taştdâr 84
Havâyic Sâlâr 85
Çavuş veya Serhenk 85
ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE MERKEZ TEŞKİLÂTI 87
Divanlar 87
Büyük Divan 87
Vezir (Sahibi Âzam) 90
İkinci derecedeki divanlar 92
Niyâbeti Saltanat 92
Niyâbeti Hazret 93
Divânı İstîfa 94
Pervânecilik 94
Divânı Ârız 95
Divânı Tuğra 96
Divânı İşraf 96
Emîri Dâd 97
ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE ORDU 98
Beylerbeyi veya Melikülümera 98
Selçuk Ordusu 99
ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE TOPRAK VE HALK 110
Vakıf Arazi 111
Mülk Arazi 112
ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE İDARÎ TAKSİMAT 115
HUKUK HÂKİMLERİ 119
Kadilkuzât Kadîleşker 119
ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE HAZİNE 121
ANADOLU SELÇUKÎLERLNDE DONANMA 122
ANADOLU SELÇUKÎLERİNE TABÎ HÜKÜMETLER 124

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU BEYLİKLERİNDE TEŞKİLÂT

Beyliklerde Devlet Telâkkisi 131
Hükümdar ye Hükümdar Ailesi 132
Saray 134
Ananeler 135
Divân 136

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Vilâyetlerin İdaresi 137
Hâkimler 138
Askerî İşler 139
Ordu Manevraları 141
Beyliklerde Harp Silâhları 142
Anadolu Beyliklerinde Denizcilik 142
ANADOLU BEYLİKLERİNDE TOPRAK VE HALK İDARESİ 145
BEYLİKLERE AİT BAZI ARAZI NOTLARI 148

BEŞİNCİ BÖLÜM

İLHANÎLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI

GARB MOGOLLARI (İLHANÎLER) 170
HÜLÂGÛ AİLESİ VE İLHAN 173
İLHANİLERDE ORDU VE SARAY 178
Hatunlar (Hükümdar Kadınları) 183
Şehzadeler 187
Yarlığ, Tamga ve Payze 189
Payze veya Payza 195
İlhanîlerde Nevbet ve Sancak 198
İLHANÎLERDE MÜHÎM VAZİFE VE DAİRELER 199
Niyabeti Saltanat 199
Divanı Büzürk ve Sahibi Divanı memalik 200
Vezir ve Sahibi Divan 201
Niyabeti Vezaret 204
Defterdarîi Memalik ve Müstevfî 204
Müstevfî 206
İşrafı Memalik 208
Nâzırı Memalik 209
Uluğ Bitikçîi Memalik 209
Münşü Divanı Büzürk 211
İlhanı Emîrleri 211
İLHANÎLERDE ASKERİ TEŞKİLÂT 215
İLHANÎLERDE TOPRAĞIN İDARESİ VE IKTA 223
İLHANÎLERDE ARAZİ TAHRİRİ 229
MÜSLÜMAN İLHANLAR DEVRİNDE İLMÎ, ŞER'Î VE HUKUKÎ İŞLER 232
MOĞOLLARDA HUKUKÎ İŞLER 234
YARGU VE YASA 234
EYALETLERİN İDARESİ 239
İLHANÎLERDE HAZİNE İŞLERİ 246
MENZİL VE MUHABERE İŞLERİ 248

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ALTINCI BÖLÜM

KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLU DEVLETLERİNDEKİ TEŞKİLÂTA BİR BAKIŞ

Hükümdar ve Ailesi 255
Saray 260
Divan 261
Vilâyetlerin ve Arazinin İdareleri 266
Adlî İşler 268
Karakoyunlu ve Akkoyunlularda Askerî Teşkilât 269

YEDİNCİ BÖLÜM

MEMLÛKLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI

Mukaddime 279
MEMLÛK SULTANLARI 281
MEMLÛK SULTANLARININ CÜLUS MERASİMLARİ 286
HALİFELER TARAFINDAN YENİ HÜKÜMDARLARA TECDİDİ AHD MERASİMİ 289
MEMLÛK SULTANLARININ USUL VE TEŞRİFATLARI 292
MEMLÛKLERDE TEVKİ VE TUĞRA 295
MEMLÛKLERDE SANCAK, TUĞ, NEVBET 297
SULTANLARIN KAL'ATÜLCEBELDEKİ SARAYLARİYLE AİLE VE EVLÂTLARI 299
MISIRDA ABBASİYE HİLÂFETİ 301
MEMLÛK EMÎRLERİ 305
MEMLÛKLERDE EMÎRLERİN BULUNDUKLARI MÜHİM VAZİFELER . 314
Hükümdar ve Saraya Mensup Emirlerin Vazifeleri 315
Emîri Meclis 316
Emîri Silâh (Silâhdar Ağa) 316
Emîri Ahur 317
Üstaddar (Üstadüddâr) 318
Emir Çaşnigîr 319
Hâzindar 320
Şeddi Şarabhânâh 320
Üstaddârı Sohbe 321
Mukaddemülmemâlîk 321
Zimâmiyyetüddûrissultaniyye 322
Emîri Teber 322
Emîri Alem 322

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Emîri Şikâr 323
Şâddülemâyir 323
Mihtârı Taşthâne 323
Mihtârı Firaşhânâh 324
Rikâbhânâh 324
Havayichânâh 324
Hasekiler 326
Tavâşiler 327
HÜKÜMET İŞLERİNDEKİ EMÎRLER 328
Naibi Saltana veya Naibi Kâfil 328
Atabegül-asâkir 331
Re'si Nevbet 332
Hâcibülhuccab 333
Devâdar 335
Emir Candar 336
Nakîbülcüyûş (Asker Kethüdası) 337
Mihmandar 338
Camedar 338
ERBABI KALEM VE VAZİFELERİ 339
Vezâret 339
Kâtibi Sır (Nazırı İnşa) 343
Nâzırı Ceyş 347
Müşîrüddevle 347
Nâzırı Has 348
Nâzırı Beytülmal 348
Müşrifi Memâlik 348
MEMLÛKLER DEVRİNDE BAŞLICA DÎVANLAR 350
Dârüladl. 350
Divanı Vezir (Ka'atüssâhib) 352
Dîvanı Nazar 353
Dîvanı İstifayı Sohbe 353
İstifâyı Devlet Dîvanı 354
Dîvanı Beytülmal 354
Mürteciât Nezâreti 354
Divânı İnşâ 355
Divânı Ceyş 359
Divânı Hâs 360
Dîvânı Müfred 361
DİNÎ, HUKUKÎ VE İLMÎ TEŞKİLÂT 363
Kadılkuzatlar 363
Kadîaskerler 364
Dârülâdil Müftüleri 364
Beytülmal Vekâleti 364

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Nâzırı Hisbe 364
Dârüladilde Vazifesi Olmayan Ulemâ Sınıfı 365
Nakîbüleşraf 365
Nâzırülahbâs 366
Nâzırı Dârüddarb 366
Meşîhatüşşüyûh 366
MEMLÛKLER ZAMANINDA EYALETLER 368
Şam Nâibi Saltanalığı 369
Dımaşk Kal'ası Nâibliği 374
Halep Nâibi Saltanalığı 375
Trablusuşam Nâibi Saltanalığı 376
Hama Nâibi Saltanalığı 377
Kerâk Nâibi Saltanalığı 377
Mısır'daki Nâibi Saltanalıklar 378
Kale Niyabeti 379
MEMLÛKLER DEVRİNDE ARAZİ VE IKTÂ İŞLERİ 380
Arazinin Revki yani Tahriri 381
MEMLÜKLERDE ASKERÎ TEŞKİLÂT 389
Ümerâ Askeri 395
Cündülhalka (Iktâlı Asker) 396
Eyaletlerdeki Muntazam Kuvvetler 402
MEMLÛKLER ZAMANINDA DONANMA 407
MEMLÛKLER DEVRİNDE MUHABERE 409
HULÂSA 415
TASHİH VE İLÂVELER 417
GENEL BİBLİYOGRAFYA 431
DİZİN 443

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BASKININ ÖN SÖZÜ

Ebedî Şef Atatürk'ün yüksek himayelerinde kurulmuş olan Türk Tarih Kurumu, Büyük Türk Tarihini yazmak için vazifeleri taksim ederken benim hisseme de Osmanlı Devleti'nin idarî, askerî ve ilmî kısımlarını yazmak düşmüştü.

Vazifenin ne kadar çetin olduğunu bilmekle beraber üzerime almış bulunduğum bu müşkül işi başarabilmek için durmadan çalıştım. Osmanlıların ilk zamanlarına ait vesikaların azlığı ve XVI. asrın ortalarından îtibaren de tarihî malzemenin oldukça bol olması ve bazan hâdiseler arasındaki mübayenet, insanı şaşırtmakta ve tereddütlere düşürmekte ve bundan dolayı da mesaim süratli bir şekilde ilerliyemeyip zarurî olarak ağır ağır yürümüştür.

*
* *

Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtını yazmadan evvel doğrudan doğruya veya bilvasıta bu devletin teşkilâtına örnek olan bazı İslâm ve Türk devletleri teşkilâtının tetkik edilmesi îcap eylemektedir; meselâ Büyük Selçûkîler, Anadolu Selçûkîleri, İlhanîler, Memlûkler, Anadolu Beylikleri gibi Osmanlı teşkilâtında müessir olan Devletler ve Beylikler hakkındaki tetkikat, Osmanlı devleti teşkilâtının nereden geldiğini anlamamız itibariyle bizi oldukça tenvir edecek mahiyettedir. Bundan dolayı bu devletin teşkilâtını okuyanların, teşkilâtın medhal kısmını daima gözönünde bulundurmaları pek lüzumludur. Buna binâen Osmanlı Devleti teşkilâtına numune olan devletlerin teşkilâtlarını muhtasar surette izah etmeden ve bir mukaddime yapmadan evvel doğrudan doğruya Osmanlı teşkilâtını yazmak, eser için bir noksan sayılabilirdi; çünkü ötedenberi Osmanlı teşkilâtının mühim bir kısmının Bizans İmparatorluğu'ndan alınmış olduğu hakkında bir kısım Avrupa tarihçileri tarafından yazılan yazıların ve ileri sürülen iddiaların hatalı olduğunu göstermek için esere böyle bir medhal

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

konmasına ve bundan başka Osmanlı Devletiyle onun teşkilâtında müessir olan devletlerin teşkilâtındaki benzeyişlerin gösterilmesine lüzum vardı.

İşte ben bu tarzı muvafık görerek Osmanlılarla bu yolda münasebeti olan birkaç devletin teşkilâtını ihtisar etmekle bu rabıtayı göstermek istedim. Böylece bazı Osmanlı müesseselerinin Bizans İmparatorluğundan alındıklarına dair bir kısım garp âlimlerinin eserlerindeki iddiaların ne kadar esassız ve çürük olduğu meydana çıkmaktadır; maamafih ben böyle bir iddiaya cevap vermek üzere bu mukaddimeyi yazmıyorum[1].

Osmanlıların muhtelif teşkilâtı hakkında Garp tarihçilerini hataya sevkeden şey, Osmanlılardan evvelki veya onların ilk zamanlarıyla muasır diğer Türk ve Şark Devletleri teşkilâtı hakkındaki vukufsuzlukları ve Bizans'taki bazı mümasil teşkilât benzeyişliklerinin tetkik edilmeden yakıştırılması olmuştur.

Halbuki herhangi bir devletin ıstılah farkı bertaraf edilecek olursa, bütün medenî devlet teşkilât ve müesseseleri arasında az çok bir benzeyiş olacağı pek tabiîdir; meselâ her devlette isimleri ayrı, fakat vazifeleri biribirine benzeyen Nezâret veya Vekâletler, eski tabirle Dîvanlar vardı. Keza her devletin Başvekili, Ordu kumandanı, saray teşkilât mevcuttu. Bunlardan herhangi birinin daha sonra teşekkül eden bir devlette bulunması o teşkilâtın mutlak surette kendisinden evvel o kıt'ayı işgal etmiş olan bir devletten alınmasını icap ettirmez; hususiyle arada müfrit an'ane ile dinî ve ırkî bir fark ta olursa bu daha ziyade güçleşir; maamafih bu mütalâa, biraz sonra söyleyeceğimiz gibi aralarında din ve ırk farkı olan Devletlerin birbirlerinin teşkilâtından müteessir olmamış ve hiç bir şey almamış demek de değildir. Maksadımız meselenin tetkik edilmeden gelişigüzel kabul edilmesinin hatalı olduğunu anlatmaktır.

Böyle ince tetkik ve elemeyi îcap ettiren meselelerde alelacele verilecek hükümler bittabi yanlış olabilir; bunun için esaslı yol, devletlerin bünyeleri, geldikleri yerler, hangi devletin feodalleri oldukları, ırkî, dinî ve içtimâî hususlar gözönüne alınarak ve aradaki münasebetler ve benzeyişler tetkik edilerek hüküm verilmek olmalıdır. Bu yapılmadan, müşabehetlerin tesiri altında kalarak işe biraz da siyaset ve his de karıştırarak sür'atle karar vermek fazla bir cür'et ve gayretkeşlik olur ve tabiî olarak da hiç bir ilmî kıymeti hâiz olmaz. Müverrih veya müdekkik'n bu hususlarda hisse ve herhangi bir tesire tebean

[1] Frenklerin iddialarına cevap olmak üzere merhum üstad Fuad Köprülü'nün (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar) isimli bir tetkiki Türk Hukuk ve İktisad mecmuasının birinci sayısında (sene 1931) neşredilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

değil, bilhassa bu asırda vesikalara istinâden ve onları da incelemek suretiyle yürümesi lâzım ve zarûridir.

Osmanlı devletinin kuruluşu esnasında vücûde gelen icraat ve teşkilâta ait tarihlerimizde esaslı malûmat olmamasından, bir buçuk asırdan beri devam edip gelen Osmanlı Devleti teşkilâtına dair olan kanunların, Fatih Sultan Mehmed zamanında ilk defa tedvin edilmiş bulunmasından dolayı bazı ecnebi müdekkikler, bu Türk devletinin teşkilâtının esasını İstanbul Fatihi Sultan Mehmed'e atfedivermekte tereddüt göstermemişler ve onun da bu teşkilâtı Bizans'dan aldığına zahib olmuşlar ve bittabi hataya düşmüşlerdir[1].

Halbuki bugün elimizde bulunan Osmanlıların ilk zamanlarına ait bazı vesikalarla tapu defterleri, mülknâme, vakıfnâmelerle fermanlar gözönüne alınarak bunlarla Anadolu beyliklerinin kayıtları ve dolayısiyle Anadolu Selçûkîleri, İlhanîler ve Memlûklerin bu hususlardaki teşkilâları karşılaştırılacak olursa Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtının nereden alınmış olduğu derhal tezâhür eder.

Daha evvel de söylediğimiz gibi herhangi bir devletin diğerine varis olması sonraki devletin her şeyi mutlaka evvelkinden almış olmasını icap ettirmez; bu, Osmanlılarda da böyle olmuştur; meselâ Eyyubîler, Fatımîlerin varisi oldukları halde Fatımîlerden hemen hiç denecek derecede bazı şeyler almışlar ve esasda Büyük Selçûkîlerin teşkilâtlarını devam ettirmişlerdi. Keza Eyyubîlerden sonra Büyük Selçuk Devleti teşkilâtının Memlûklerde de devamını görmekteyiz.

Benim bu medhalde yaptığım şey, yukarıda arzettiğim esaslara sadık kalarak Osmanlı teşkilâtında en ziyade tesirleri görülen devletlerin teşkilâtlarını yazmak ve göstermek ve aynı teşkilâtı Osmanlı devletinde de bulmak için bu mevzu'u tetkik ve tetebbu edecek olanlara kolay bir zemin hazırlamak olmuştur.

Selçûkî, İlhanî, Memlûk devletleriyle Anadolu beyliklerindeki müesseselerin Osmanlı müesseseleri ve bu devletlerdeki ıstılahlarla Osmanlıların ıstılahları ve işleri birbirleriyle mukayese edilecek olursa aradaki münasebet derhal meydana çıkacaktır; maamafih Osmanlılar birçok esasları, ıstılah ve teşkilâtı bunlardan almakla beraber bazı ufak tefek vazifeleri ya tamamen kaldırmışlar veya ismini değiştirerek ve tadil ederek kullanmışlardır.

*
* *

[1] Bazı ecnebi âlimlerin ya vukufsuzluk veya bir maksada binâen vaki yanlışlıkları, son zamanlarda memleketimizde bazı tarihî makaleler yazarak Osmanlı devletine ismi verilmiş olan Osman Bey hakkında bütün tarihî hakikatleri çiğneyerek saçma sapan mütalâa yürüten şahısların yanında pek hafif kalır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türklerin İslâmiyetten evvelki müteaddit imparatorluklarının, Çinlilerden birçok şeyler aldıklarını gösteren eserler vardır. Büyük bir medeniyete sahip olan Çinlilerin komşuları olan Türk İmparatorluklariyle münasebetleri pek tabiî olduğundan her iki tarafın birbirlerinden bazı şeyler almış olacaklarına şüphe yoktur.

Bundan başka Müslümanlık, Irak ve İran'a girdikten sonra İslâm âleminin ve bilhassa Abbasîlerin, Sasanî İmparatorluğunun teşkilâtından bir hayli şey aldıkları da malûmdur ve Abbasiye hilâfetinde de bunun mevcudiyetine şahit olmaktayız[1]. Mısır ve Suriye'yi işgal eden İslâmların oralardaki Bizans teşkilâtından istifade etmiş oldukları da görülmektedir.

Büyük Selçûkîlerin tarih sahnesine çıkmasından îtibaren bu devletin teşkilâtında en ziyade müessir olan Sâmanîler, Karahanîler ve Gaznevîlerle Abbasîlerdir. Selçuk İmparatorluğunun İran, Harezm, Âzerbaycan, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu kıt'alarına yayılmasından îtibaren bu kıt'alardaki Feodalleri, bu büyük imparatorluğun teşkilâtını kendi devletlerinde de tatbik etmişlerdir; hattâ Selçûkîlerin bir göbek sonra varisleri olan Moğollar ve Memlûklerden birincisi Uygur teşkilâtiyle beraber Harezmşahlardan, ikincisi de Eyyubîlerden ve biraz da Moğollardan almak suretiyle esas Selçuk teşkilâtını devam ettirmişlerdi.

Osmanlıların ise büyük Selçuk teşkilâtını bir cihetten İlhanîlerle Anadolu Selçûkîlerinden ve bazı hususatı da Memlûklerden almış oldukları görülmektedir; meselâ Gaznevîler devrinde kullanılan tımar tâbiri Büyük Selçûkîlere ve oradan da bilvasıta Osmanlılara kadar gelmiştir. Mâ'î işlerde kullanılan siyakat yazısı ile rakamı, Hükümdar Nâmelerindeki tertip tarzı ile cümleler ve bağlanışlar, Divânî yazı ve tayin fermanları ve diğer bazı ıstılahları Osmanlıların İlhanîlerden almış oldukları görülüyor.

Sasânîlerden alınan İslâm âlemindeki müşterek (vezir) tâbiri de bu suretle gelmiştir. Kadıasker ismi Memlûklerden alınmıştır. Selçûkîlerle İlhanîlerin vezaret teşkilâtı Osmanlıların ilk zamanlarında da tatbik edilmiş ve sonra Vezaret'le Beylerbeyilik birleştirilmiştir ki bu suretle idarî ve askerî işleri ilk defa bir elde tutan Candarlı Vezir Halil Hayrettin Paşa olmuştur.

[1] Meselâ M. E. Stein 1920 senesinde (Byzantinische neugriechische Jahrbücher) mecmuasında neşrettiği "Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate" isimli makalesinde Sasânîlerde bulunan memuriyetleri zikretmiştir. يعقوبى Yakubî ve مسعودى Mes'ûdî ve مروج الذهب Mürûcüzzeheb'den istifade eden müdekkikin vermiş olduğu malûmatı, kıymetli âlimlerden A. Christensen, L'Iran sous le Sassanides (1936) isimli kitabında zikretmiştir. Eserimizin sonundaki ilâve ve tashih kısmında bu kitaptan alınmış bazı notlar vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlıların saray teşkilâtlarının birçok kısımları Memlûklerde de tamamen mevcuttur. Köle asker istihdamı, toprağın idaresi, Divanı inşa usul ve kaideleri, arazi tahriri şekilleri, idarî taksimat Büyük Selçuk İmparatorluğunun ve dolayısiyle Anadolu Selçûkîleriyle İlhanîlerin Beyliklerin ve Memlûklerin hemen hemen aynıdır.

Misalleri daha çoğaltılabilecek olan bu benzeyişler gözönüne getirilecek olursa Osmanlı teşkilâtının nereden doğru geldiği açıkça kendisini gösterir. Bu vuzuh karşısında Veziri azamın (Grand domestique) Kaptan Paşanın (Mégaduc) Reisülküttabın (Grand - Logothéte) ve Defterdarın (Logothéte) ve Kadıaskerin (Juge du Camp) dan alındığı iddiaları bittabi hükümsüzdür[1].

Yalnız şurasını söyleyelim ki Osmanlılar, Şark devletlerinden aldıkları bazı isimleri aynen kabul etmeyip değiştirmişler, bazı vazifelerde de tadilât yapmışlar veya iki ayrı vazifeyi birleştirmişlerdir.

Meselâ Büyük Selçukîlerle Anadolu Selçukîleri ve Memlûklerde ve daha sonra İlhanîlerde müşterek olan Candar ve Müstevfî ıstılahlariyle ilk üçünde kullanılmış bulunan Hâcib, Emîri meclis, Üstaddar ve diğer bazı vazifeler Osmanlılarda başka başka isimler altında zikredilmiştir.

Yine bu cümleden olarak Şark Hükümdarlarına mahsus saltanat alâmetlerinden sayılan (چتر Çetr), İbn Batuta'ya göre Bizansta da mevcut olduğu halde[2] Osmanlılar bunu kat'iyen kullanmamışlardır.

Bu kısa mukaddimeden maksadım, gerek bu kitabı ve gerek bundan sonra inşallah çıkacak olan Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtını kolayca tetkik edebilmek için nazarı dikkati celbetmekdir.

Bu medhal hiç bir iddiaya cevap olmayarak belli başlı menbalara müracaat etmek suretiyle ve sırf Osmanlı teşkilâtına bir giriş olmak üzere yazılmıştır. Me'hazları bundan ziyade çoğaltmamak için başka eserlere müracaat edilmemiştir; zaten müracaat edilecek eserlerin çoğu benim gördüğüm menbalardan istifade eylediklerinden ve kitap da arzettiğim gibi bir başlangıç olduğundan bu kadarla iktifa ettim. Me'haz ve menbaları çok olan Memlûk Devleti hakkında zarurî olarak diğerlerinden daha ziyade malûmat verilmiştir.

Yalnız şurasını söyleyeyim ki, kitabımızda bizde eskidenberi Vezir, Timar, Kadı, Divan, Dirlik, Tuğ, Tuğra ilâh gibi istimal edilen ıstılahlardan başka

[1] Fuat Köprülü, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, S. 6.

[2] İbn Batuta seyahatnâmesi, C. I, s. 388, 390, 393.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

meselâ Tıraz, Dalay, Payze, Çaliş, Tamga, Hoşdaş, İncû vesaire gibi eserimizin sonundaki cetvelde yazılı birçok ıstılah isimleri geçmektedir; ben, bunları mümkün olabildiği kadar kendi zamanlarındaki istimallerine göre bazı eser ve makalelere müracaatla izah ettim. Fakat bunları birbirine bağlayarak menşelerini aramağa lüzum görmedim; çünkü bu benim salâhiyetim haricindedir. Bununla beraber muahharen elde ettiğim bazı mütemmim malûmatı kitabın sonuna ilâve olarak koymayı da ihmal etmedim. Çok muğlâk olan bu ıstılahlardan bir kısmının bugün tesbiti mümkün olmayıp, bu hususlardaki mütalâalar da ihtimallerden ileri geçmemektedir. Buna da sebep, ıstılahlardan bir haylısının muhtelif memleketlerde muhtelif şekil almaları ve bazan birbirlerine mezcedilmeleri veya bir şeyden diğer bir şeye geçmeleridir. Bundan dolayı başlı başına mühim ve yorucu bir meşgale teşkil etmektedir. Yukarda arzettiğim gibi ben, bir mukaddime için fazla bile olan izahatı vermekle iktifa eyledim.

Bu eserin tam ve hatasız olduğunu iddia etmek tabiî gülünç olur; kitap basılırken görülebilen noksan ve hatalar son kısımda tashih edilmiştir. Şimdiye kadar ilk defa yazılan ve hakikaten yorucu olan böyle bir eserde husule gelen yanlışlıkların tashihinin zamanla mümkün olduğunu bu işlere vukufu olanlar takdir buyururlar; noksan ve yanlışlıkları ilmî bir surette tashihe himmet edecek olan âlim ve müdakkiklere şimdiden teşekkürlerimi arzederim.

Büyükdere, 26 Birincikânun 1939

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU TEŞKİLÂTI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUK TEŞKİLÂTINA GİRMEDEN EVVEL ABBASÎLERDEKİ TEŞKİLÂT HAKKINDA BİR İCMAL

Halifeler:

İslâm âleminin riyâsetini, Arap milliyeti üzerine müesses olan Emevîlerden alan ve merkezi Bağdad olmak üzere geniş bir imparatorluğa sahip olan Abbasîler, mevkileri îtibariyle pek tabii olarak Sasânî Devletinin müessese, usul ve kanunlarından müteessir olmuşlar[1] ve buna islâmî kanunları da ilâve etmek suretiyle bir hilâfet teşkilâtı vücude getirmişlerdi.

Abbasîlerdeki vezâret, divan muamelâtı, halifenin muhtelif zamanlarda halkın şikâyetlerini dinlemeleri, teşrifat ve saray âdetleri hep Sasânîlerden alınmış olup bu hususta ikinci Abbasî Halifesi Ebû Caferül-Mansur zamanından îtibaren uzun müddet vezâret makamını işgal eden Bermek ailesinin büyük hizmetleri görülmüştü.

Abbasiye hilâfeti, cismanî ve ruhanî bütün idareyi elinde tutmuş olan büyük bir İslâm İmparatorluğu idi: Bu imparatorluğun başlıca uzuvları olarak halife ve onun divan heyetinden başka adlî, askeri, idarî ve sair teşkilâtı vardı: Hilâfet erkân ve ümerası, derece ve mevkilerine göre kendilerine ıkta اقطاع (dirlik) olarak verilen mukataalara (مقاطعه) sahib idiler.

Halife namı verilen ve hemen bütün İslâm âleminin hükümdarı sayılan zatın, hilâfet alâmeti olarak yüzük, hırka, asa ve bayrağı vardı[2]. Bunlardan başka halife namına hutbe okunmak, para kesilmek ve halifenin ismini havi tıraz denilen ipekli elbise giymek de hilâfet alâmeti sayılmıştı[3]. Abbasîlerin bayraklarının rengi siyahtı[4]. Kendi manevî nüfuzları altında bulunan hükümdarlara saltanat *Berat* veya (منشور) menşuriyle beraber bir de siyah bayrak gönderilirdi.

[1] M. F. Köprülü, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve iktisat Tarihi Mecmuası. Sayı 1, S. 190.

[2] Subhul-â'şa صبح الاعشى C. III, S. 269 - 272.

[3] Medeniyeti islâmiye tarihi, C. I, S. 114. Halifeler üst elbiselerinin kenarlarına kılapdanlı işleme ile isimlerini yazdırıp bunu işletirlerdi; bunları yapmak için darüttıraz دار الطراز denilen imalâthaneler vardı. Bunun müdürüne de (sahibi tıraz) ismi verilmişti. Bu suretle tıraz istimali sonradan diğer İslâm devletleri arasında da taammüm etmiştir. Osmanlılarda tıraz mukabili olarak seraser سراسر üst hil'ati veya teşrif kaftanı vardı.

[4] Hazreti Peygamber biri siyah ve biri beyaz olmak üzere iki renkte ayrı ayrı bayrak kullanmışlardı. Fatımîlerin bayrakları beyaz ve Abbasîlerin siyah renkte olup Emevîler ise kırmızı rengi intihab etmişlerdi (Âsarülevvel fî tertibiddüvel (آثار الاول فى ترتيب الدول) S.102.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Nevbet نوبت denilen bandonun da bir zaman Abbasîlerde hilâfet şiarından sayıldığı görülmektedir.

Halifenin yüzüğü kendisine ait olup üzerine de ismi hakkedilmişti. Hırka, Hazreti Peygambere ait olduğu söylenilen hırka idi ki (Bürde برده) diye maruftu.

Kazîb قضيب denilen ve bastondan daha kısa olan çomak veya değnekte Cenabı Peygamberin metrükâtından addedilerek Hilâfet levazımından olarak kullanılmıştı.

Bayrağın rengi Emevîlerde yeşil Abbasîlerde siyah idi, tıraz denilen üst elbisesi veya hil'at halifenin resmî elbisesi idi.

Abbasî halifeleri beş vakit namaz zamanlarında her gün beş defa nevbet yani bando çaldırırlardı; bu, uzun zaman yalnız onlara mahsus kalmıştı[1].

Abbasiye Devleti zayıflayınca yani merkez otoritesini kaybedince bunlara tâbi امير الامرا Emîrülümera denilen vâliler iptidalarda yarı müstakil ve daha sonra tamamen müstakil olmuşlarsa da halifelerin İslâm âlemi üzerindeki manevî nüfuzlarına karşı bir şey yapamamışlar ve devletlerini meşru saydırmak için hilâfetin cismânî idaresini ellerinde tutmaları sebebiyle halifelerden saltanat menşuru ve altın işlemeli siyah hil'at, murassa kabzalı kılıç, iki altın bilezik, boyna takılan bir altın toka, altın eyerli donanmış at ile üzerinde beyaz ile halifenin ismi yazılan siyah bayrak almağa mecbur olmuşlardı.

Büyük Selçuk Devleti Sultanı Tuğrul Bey 449 H. (1057 M.)'de Bağdad'a gelip Halife Kaim Biemrillâh قائم بأمرالله 'tan saltanat için müsaade alacağı zaman halife yerden yedi zirâ irtifaında bir kürsüye oturmuş olup üzerinde de Hazreti Peygamberin hırkaları bulunmakta idi. Tuğrul Bey içeri girip halifenin

[1] Hicretin 368 inde (M. 978) bu âdet gevşedi ve Halife et-Tâyi' الطايع (974 - 991) (Büveyhî) lerin halifelere tagallübüne binaen bu ailenin ikinci hükümdarı olan Adududdevle Ebû Şüca Hüsrev عضد الدوله ابو شجاع خسرو (949 - 983) zamanında bu hükümdarın kapısında sabah, akşam ve yatsı namazlarında nevbet çalınmasına halife müsaade etmek mecburiyetinde kalmıştı. Halbuki Büveyhî'lerin Irak ve Kirman şubesi Hükümdarı Muizzüddevle Ebûl-hüseyin (932 - 967) daha evvel Bağdad'ta ikamet ederken istediği halde bu müsaadeyi alamamıştı; maamafih halifenin beş defaki nevbetine mukabil Adududdevle'nin üç defa nevbet çaldırması muvafık görülmüştü. Halbuki (408 H. = 1017 M.) senesinde yine bu aileden Sultanüddevle Ebû Şüca, halife ile müsavi olmak üzere beş vakitte nevbet vurdurdu. Keza oğlu İmadüddin de ayni tarzda hareket etmişti. Abbasî halifeleri sonraları bu nevbet usulünü vezir ve kumandanlara da teşmil etmişlerdir. Halife Muktedî مقتدى Vezir Fahrüddevle'ye Diyarbakır valiliğini verdiği vakit onun sabah, akşam yatsı zamanlarında olmak üzere halife ordusunda, günde üç ve vilâyetinde ise beş defa nevbet vurdurmasına müsaade etmişti. (471 H. = 1078 M.) de Sa'düddevle سعد الدوله Bağdad valisi olduğu zaman günde üç defa kapısında davul çaldırmak müsaadesi i almıştı (Moğollar tarihi, Quatremère tercümesi, S. 418, Not: 196).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

elini öperek kendisine tahsis edilen kürsüye oturmuştu. Halifenin Reisürrüesa رئيس الرؤسا denilen veziri, halife lisanından olarak Tuğrul Bey'e:

"Emîrülmüminîn Allahütealânın kendisine tevliyet etmiş olduğu bilâdın cemiisini sana tevliyet etti ve kullarının umûrunu sana tevdi eyledi. Sana mevdû مودوع umûrda Allahtan kork ve Allanın sana olan nimetini bil" dedi.

Sonra Tuğrul Bey'e hil'at olarak yedi siyah cüppe giydirildi ve başına siyah emâme sarıldı; altından bir toka, iki altın bilezik ve altın kılıflı kılıç ve eline bir de ahdnâme عهدنامه verildi, ahdnâme kendisine teslim edilmeden evvel okundu. Tuğrul Bey, halifenin iki defa elini öptükten sonra çıktı. Halifenin has ahırından hazırlanan altın eyerli ata bindi ve yerine gitti[1], kendisine Rüknüddin Ebû Talip lâkabı verildi.

Tuğrul Bey de halifeye elli bin altın ile at, silâh, eyer ve bütün levazimatiyle mücehhez elli memlûk takdim eyledi.

Bağdad'a gelen hükümdarlara emaret böyle verilirdi; eğer halifenin saltanat menşuru vereceği hükümdar, Bağdad'a gelemezse ona da bir memur-ı mahsusla halifeden saltanat emânetleri gönderilirdi. Bu teşrifat altın işlemeli siyah atlastan mamul cüppe, boyna takılan altın bir toka, iki altın bilezik, altın kabzalı kılıç, altın eyerli at ve üzerine beyaz yazı ile halifenin ismi yazılmış siyah bir bayraktı. Hükümdar, kendisine gönderilen bu emâret eşyasını derhal giyer, kılıcı kuşanır, ata biner ve sancağı başına açarak dolaşır; bu suretle kendinin meşrû bir hükümdar olduğunu îlân etmiş olurdu[2].

Halife kendisini İslâm âleminin maddî ve manevî sahib ve hâkimi addettiğinden kendisine ait bir kıt'adaki hükümdarı cismanî umûra vekil yapmasından dolayı müsaadeyi havi menşur ve sair hükümdarlık alâmetleri vermesi tabiî görülmekte idi. Hükümdar, غاصب gasıb da olsa halifeden bu emanetleri alması zarurî idi.

Abbasî halifeleri, Endülüs ve Fatımî halifelerinin nüfuz mıntakalarının haricinde kalan İslâm âleminin sahibi olduklarını iddia etmekte idiler; filhakika gerek Emevîler ve gerek nüfuzlarını kaybedinciye kadar ilk Abbasî halifeleri bütün İslâm âlemi üzerinde hâkimiyetlerini göstermişlerdi; evvelâ Endülüs ve sonra Fatımiyye Hilâfetlerinin meydana çıkması İslâm âlemini üçe ayırmıştı; bununla beraber Abbasîler diğerlerine nazaran daha vâsi kıt'alarda nüfuzlarını - manevî- göstermişlerdi.

[1] Subhu'l-â'şa صبح الاعشى C. III, S. 271.
[2] Subhul-âşa, C. III, S. 275.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dîvanlar:

Abbasîlerin zayıf zamanlarında dahi mükemmel devlet teşkilâtları vardı. İşler, divan ismi verilen muhtelif daire veya vekâletlerde görülürdü. Divanın Asurca (dap) kelimesinden alınmış olduğunu ileri sürenler vardır; bu tabirin nereden alındığını tetkik etmek istemiyorum; bu benim mevzuumdan hariçtir.

Suriye ve Mısır'da rumca tutulan hesapların defteri umumîsine veya Belâzurî (vefatı tahminen 892 M.) ile Mâverdî (vefatı 1058)'ye göre İslâm fütûhatının ilk zamanlarında pehlevîce tutulan ve sonra arapçaya tercüme olunarak o zamandan sonra arapça tutulan deftere (divan) ismi verilmiştir; daha sonra bu tabir, malî işlerle meşgul daireye alem olmuş ve medlûlü daha ziyade tevsi olunmak suretiyle Abbasîlerde en büyük dairenin adı olarak kabul edilmiş[1] ve ondan sonra muhtelif dairelere bu isim verilmiştir.

İslâmiyetin ilk devrinde ve Halife Hazreti Ömer zamanında Medinei Münevvere'de İslâm askeriyle sair zevatın maaş ve tahsisatlarını kaydeden daireye de divan denilmişti[2].

Abbasîlerin orta zamanlarında divan, en debdebeli ve muhteşem şekil almıştı. Divanda vezir, kadılkuzat قاضى القضاة ve sair vazife sahiplerinin yerleri olup halifenin makamı da var ise de burası boş durur ve fakat halife divana bakan pencereli yüksek bir mahalden divan müzakerelerini dinleyip kendisi görünmezdi. Divana bakan bu pencereye Kâbe كعبه kisvesinden siyah örtü konmuştu; divan esnasında bu perde kaldırılır ise de pencerenin altın kaplı parmaklıklarından halifenin vücudu dışardan görünmezdi; halife ancak bayramlarda kılıcı yarısına kadar kılıfından çıkmış olduğu halde müzeyyen taht üzerine oturup vezir, ulema ve ricalin tebriklerini kabul ederdi, tahtın bir tarafında da ok ve yay bulunurdu, halifenin üzerindeki hil'atin yenleri yere düşecek kadar uzun olup tebrike gelenler bunun ucunu öperlerdi.

Abbasîlerdeki divana Halife Mu'tasım معتصم zamanında (divanı adil ديوان عدل) denildi; halife bizzat sefere hareket ederse otağ اوتاغ yani çadırı önüne

[1] İslâm Ansiklopedisi (divan maddesi).

[2] İbn Haldun ابن خلبدون mukaddemesi tercümesi, C. II, S. 84. İbn Haldun, dîvan tabirinin hesap defteri ve sair mecmuai eş'ar makulesi kitaba ve maliyecilerin bulundukları daireye علم alem olduğunu beyan etmektedir (Mukaddeme, C. II, S. 83).

Halife Ömer, eshabtan (Halid bin Velid)in tavsiyesiyle divan teşkil edeceği zaman bunun ne manaya geldiğini İranlı olan (Hürmuzan) dan sormuş. O da asker kayıt defteriyle para hazinesine bu ismin verildiğini söylemiş, bunun üzerine defteri divan tertibine karar verilip bu işe kâtip olarak Ukayl bin Ebitalib عقيل بن ابى طالب ve Mahzeme bin Nevfel محزمه بن نوفل ve Cübeyr bin Mat'am جبير بن مطعم memur edilmişlerdi. Divan tertibi İslâmiyette Hicretin yirminci senesi başındadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nakli kolay ve merdivenli bir köşk konur ve buna da (kasrı adil قصر عدل) ismi verilirdi[1].

Divan tabiri Abbasîler devrinden itibaren ve daha sonraları bütün İslâm devletlerince de kabul edilmiştir.

Abbasî teşkilâtı erbâbı seyf, erbâbı kalem olmak üzere iki kısımdı; vezir, hâcip, nakip, divanı mezalim reisi erbabı seyftendi[2]. Divan erkâniyle ulema ve belediye reisi, evkaf memurları vesaire kalem erbabından addedilmişlerdi.

Halifenin maiyyetinde devattar (divittar) denilen ve divit ismi verilen yazı takımını tutan hususî bir kâtip vardı; devattar büyük ve küçük devattar olmak üzere iki idi[3].

Erbâbı Seyf:

Halifeden sonra en büyük makam vezâretti. Sasânîlerden alınarak İslâm âleminde ilk defa vezir tabirini Abbasîler kullanmışlardır[4]. Halifeye muavin yani yardımcı olduğu için birinci Abbasî halifesi olan Âbdullahı Seffab عبدالله سفاح, Hemedanlı ابو سلمة الخلال Ebu Selemetül Hallâl'i[5] vezir unvaniyle istihdam etmiştir. Bu tabir daha sonraları taammüm ederek İslâm devletlerinde kullanılmıştır[6].

Vezir bütün devlet işlerinde halifeden sonra vâsi salâhiyeti haiz olup devletin en büyük reisi idi; divana, vezir riyaset ederdi.

Abbasîlerde vezâret, تفويض tefviz ve تنفيذ tenfiz olmak üzere iki kısımdı.

(Vezâreti tefviz)e memur olan vezir, halifenin salâhiyeti cümlesinden olan veliaht tayini ve halifenin imâmetten istifa etmesi yani halifelikten çekilmesi

[1] Kavanîni teşrifat (hususî kütüphanemizdeki nüsha).

[2] Vezir bazan kalem erbabından olursa da Abbasîlerin ilk devirlerinde ekseriyetle erbabı seyftendi.

[3] حوادث الجامعه Havadisülcamia (İbnülfûtî ابن الفوطى), S.92, 101,166, 294. Camiüttevarihte son Abbasî Halifesi (Müstasım) ın devattarlarından ve hattâ bunun devattarlarından Mücahidüddin'in tahakkümünden bahseyler. Halifelerin saray teşkilâtları merasim ve teşrifatları üstadüddar, rikâbdar emîri ahur gibi daha sonralar diğer İslâm ve Türk devletlerinde görülen vazife sahibi memurları da varsa da mevzuumuzun harici olduğundan yazılmamıştır (İbnülfûtî, S. 52, 221, 282, 288).

[4] Sasânîlerdeki Wazurg - framâahar yani hükümdarın mührünü taşıyan vekili mutlak ne ise İslâm devletlerindeki veziri azam veya Abbasîlerdeki veziri tefviz odur (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri, S. 190).

[5] خلال Hallâl, sirkeci demektir.

[6] Abbasî vezirleri hakkında Hindüşahı Nahcuvanînin (تجارب السلف Tecaribüs-selef) isimli güzel eserinde mühim malûmat vardır (Tahran tab'ı 1934).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve bir de vezirin tayin ettiği memurların îcabında halife tarafından azledilmesi gibi şeylerden maada bütün devlet işlerinde tam bir istiklâle sahipti.

Abbasîlerde, Hârûnı Reşit zamanına kadar halifeler bizzat işleri idare ederken Hârûnı Reşit bu usulü terkederek bütün salâhiyeti veziri (Yahya bin Bermek)e vermişti; Yahya, halifeye takdim edilen عريضه arizalara kendi imzasiyle cevap verir ve azil ve nasb işlerini doğrudan doğruya yani halifeye sormadan kendisi yapardı.

Vezâreti tenfiz'in salâhiyeti ise mahdut olup halifelerin kendisine verdiği vazifeleri gören bir makamdı ki[1] bugünkü teşkilâta göre Riyaseti Cumhur Umumî Kâtipliğine benzetebiliriz.

Abbasîlerde vezirliğe alâmet olmak üzere üzerinde halifenin ismi yazılı altın mühür vardı; halifeler kendilerinin vekili olan vezirlere kendi namlarına basmak üzere mühürlerini vermişlerdi.[2]

Yukarıda söylediğimiz gibi vezir erbabı seyf ve erbabı kalemden de olurdu. Halife Memun مأمون zamanında divan riyasetiyle asker başbuğluğunu ilk defa birlikte yapan vezir Fazl bin Sehl فضل بن سهل olup bundan dolayı kendisine (Zürriyaseteyn ذو الرياستين) ismi verilmişti[3].

Vezir, halifenin mühriyle bir şeyi mühürliyeceği zaman hürmeten ayağa kalkar ve ayakta mühürlerdi[4]. Vezir tayin edilen zata halife huzurunda hil'at giydirildikten sonra vezaret taklidi olarak kılıç ta bağlanırdı[5].

Vezir tabiri hemen İslâm devletlerinde de taammüm etmişti: Vezire bazan (sahib) denildiği de olurdu; rivayete göre ilk defa آل بويه Âli Büveyh'ten Müeyyeddevle مؤيد الدوله zamanında (976 - 983) vezir (Ebûl-Kasım İsmal bin

[1] Medeniyeti islâmiye tarihi tercümesi (C. I, S. 134, 136). İbn Haldun, halifenin kendi istiklâli dolayısiyle kendisine yardımcı ve vekili mutlak olarak tayin ettiği vezirin makamına vezâreti tenfiz وزارت تنفيذ ve bazı ümeranın bir takriple devlete tagallüb ve istilâları sebebiyle halifenin ümûrı hilâfeti ona tefvize muztar kalmasına binaen o emîre verilen taklidi vezârete de (vezâreti tefviz وزارت تفويض) denildiğini beyan etmektedir (Mukaddemei ibni Haldun, C. II, S. 77).

Vezâreti tefviz, hükümdârın her işi kendisine bıraktığı vezirlik ve (vezâreti tenfiz) ise halife veya hükümdar ile reaya arasında vasıta olan makamdı (Subhul-â'şa, C. V, القاب elkap kısmı).

[2] Belâzuri İslâmlarda tuğra veya mühür divanının mukaddemesi olarak ilk defa İran Hükümdarlarını takliden زياد بن ابيه Ziyad bin Ebih) in Irak valiliği esnasında (zimam ve mühür) divanını ihdas eylediğini yazmaktadır. Divanülhâtem denilen mühür divanı Abbasîlerin orta zamanlarına kadar gitmiş ve divan sahibine de (sahibüzzimam صاحب الزمام) mühürdar unvanı verilmişti (Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercümesi, C. I, S. 111, 134) ve (İslâm Ansiklopedisi divan maddesi).

[3] Mecelletünnisab (مجلة النصاب) Müstakim zâde.

[4] Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercemesi, C. I, S. 112

[5] Havâdisülcâmia حوادث الجامعه, S. 34.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Abbad)'a bu unvan verilmiş ve sonra o devlette (sahib) lâkabı istimal olunmuştur[1]. Abbasîlerde vezir ile sahibi divan biribirlerinden ayrı olduğundan yekdiğerine karıştırılmamalıdır. Abbasîlerde (sahibi divan) unvanı (divanı zimam) riyasetine alem olmuştur. Meselâ 643 Hicret senesinde مؤيد الدين محمد بن علقمى Müeyyedüddin Mehmed bin Alkamî vezir iken فخرالدين ابى سعد المحزمى Fahrüddin ebi Saadühnahzemî ve daha sonra فخرالدين ابو طالب احمد دامغانى Fahrüddin Ebû Talib Ahmed Dameganî, sahibi divan yani divanı zimam reisi olmuşlardı[2]. Vezirin dairesine (darülvezâre دار الوزاره) denir ve yukarda söylediğimiz gibi kendisi halifenin منشور menşuriyle tayin olunurdu[3].

Vezâretten sonra en yüksek idare makamı (sadriyyeti divanüzzimam صدرية ديوان الزمام) denilen bu sahibi divan makamı idi.

Hicâbet حجابت (hâciplik):

Sasânîlerde de mevcut olan haciplik[4] Abbasîlerde nüfuzu itibariyle en mühim bir memuriyet olup hâcip olan zat halifenin kapısını beklemekle mükellefti. Buna, sahibüssitâre صاحب الستاره yani perdedar denilirdi; bazı rivâyete göre İslâmda haciplik Muaviye معاويه zamanında ihdas edilmişti[5].

Hicâbet, sonraları vazifeleri başka başka olarak diğer İslâm devletlerinde de taammüm etmişti.

Abbasî halifeleri bilfiil devlet idaresinden ayrılarak ihticabe lüzum gördükten sonra divan müzakerâtını perde arkasından dinlerlerdi; bundan dolayı hâciplik, halife ile divan, vezir ve sair icap edenler arasında vasıta olmak ve onlara halifenin emirlerini tebliğ veya halife ile icap edenleri görüştürmeğe tavassut eden bir makamdı; bundan dolayı hâcipliğe gelecek olanların itimada lâyık değerli kimseler olmaları lâzım geliyordu[6]. Âbbasilerde hâcibin azil ve tayini vezire aitti; fakat halifelerin yanında hâciplerin derece ve mevkileri yüksekti[7]. Âbbasilerde hâcip adedi sonradan artmıştı. Halife مقتدر بالله Muktedirbillah'ın (908 - 932) yedi yüz hâcibi vardı[8].

[1] Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercemesi, C. I, S. 132; Makrizî مقريزى ve Kalkaşendî قلقشندى

[2] İbnülfûtî ابن الفوطى S. 196, 202.

[3] İbnülfûtî, S. 34, 35.

[4] Siyasetnâme سياستنامه (Avrupa tab'ı), S. 26.

[5] İbni Haldun mukaddemesi C. II, S. 75. Kalkaşendî, قضاعى Kuzaî'nin tarihülhalâif تاريخ الخلائف inden naklen Hazreti Ebû Bekir zamanından itibaren –Hasan bin Ali müstesna- halifelerin hâcip istihdam ettiklerini yazar (C. III, S. 277).

[6] Subhul-â'şa صبح الاعشى C. III ve Medeniyeti İslâmiye Tarihi, C. I, S. 236.

[7] İbn Haldun mukaddemesi, C. II, S. 79.

[8] Ebûlfida ابى الفدى ve ondan naklen Subhul-â'şa, C. IV, S. 20.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Abbasîlerdeki büyük hâcip Osmanlılardaki tavaşilerden kapı ağasına veya kapıcılar kethüdasına benzemektedir[1].

Divanı İnşa: ديوان انشا

Abbasîlerin ilk zamanında ilk önce halifeye ait mühim ve mahrem muharrerat (kâtip) ismi verilen bir memur tarafından yazılırdı; sonradan ابو عبدالله سفاح Ebû Abdullahı Seffah kâtibi ابو سلمة الخلال Ebû Selemetül-Hallâl'e vezir unvanını verdiğinden bu vazife Abbasî vezirlerine geçmiş oldu.

Vezir tarafından bir inşa dâiresi vücude getirilerek muharrerat onlara yazdırıldı. İlk Abbasî halifeleri zamanında yani (Halid bin Bermek)'in vezâretini müteakip o tarihe kadar دروج dürûc yani (tomarlı kâğıda yazılmak) usuliyle görülen divan muamelâtı terkolunarak onun yerine, deriden defterler yaptırıldı; daha sonra Cafer bin Yahya bin Halid'in vezâreti esnasında bu deri defterler yerine kâğıt defterler kaim olup muamelât bunlara yazılır oldu[2].

Divanı inşa, (divanı sır ديوان سر) ve (divanı müraselât ديوان مراسلات) isimleriyle iki daireye ayrılmıştı; Abbasî vezirleri hem divanı sır ve hem (divanı teressül) denilen muharrerat dairelerinin işini birden görürlerdi; fakat her iki dairenin ayrı ayrı şefleri vardı. Muhabere işlerine (Emîrül-berid امير البريد) getirildi, inşa kalemi reisine (sahibi divanürresâil صاحب ديوان الرسائل) veya (Sahibi divanülmükâtebat صاحب ديوان المكاتبات) denildi, bilâhare divanı teressül veya divanı müraselât vezirden alınarak müstakillen (reisi divanülinşa رئيس ديوان الانشا) ismiyle bu dairenin riyasetine başka bir vezir tayin olundu.

Abbasîlerin son zamanlarında ise bu daire riyaseti, vezirden başka bir memura verilip yine müstakil bir memuriyet sırasına kondu ve reisine (divanı inşa reisi) veya (divanı inşa sahibi) veyahut (kâtibi sır) ve kâtiplerine de (divanı inşa kâtipleri) denildi.

Divanı aziz de denilmiş olan bu daire vasıtasiyle halifeler ile hükümdarlar arasında muhabere cereyan eylediğinden divanı inşa bu noktadan hariciye vekâleti vazifesini görürdü[3]. Halifelere takdim edilmiş olan istidalara halifeler namına derkenar yazmak bu daire reisine aitti ve buna (Tevki) denilirdi, İslâm hükümdarlarının halifelerle olan muhaberatında halifeye hitap edilmeyüp gelen tahrirat vezire hitaben yazılırdı.

[1] Kavanî i teşrifat.

[2] Makrizî, Hıtat خطط C. I, S. 91.

[3] Medeniyeti İslâmiye Tarihi, C. I, S. 228, 229 ve Elhavâdisülcâmia, S. 16. Bağdad'ın zaptına teşebbüs dolayısiyle Camiüttevârihte (divanı aziz) den bahsetmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mezâlim Divanı:

Bugünkü tabirle adliye vekâleti demek olup ilk zamanlarda bizzat halifeler veya vekilleri bu işe bakarlardı; halife مهتدى Mühtedi'ye (770 M.) kadar, bu divana halifeler gelip halkın dertlerini dinlerlerdi; sonradan halife namına (kadilkuzat قاضى القضاة) olanlar davalara baktılar[1].

Mezâlim, dairesi daha ziyade halk ile ümera, tahsildar ve nüfuzlu şahıslar arasındaki davalara bakardı[2]. Gaznevîler, Zengîler ve Memlûklerde de bu divanlara bizzat hükümdarlar gelirlerdi[3].

Erbabı Aklâm:

Abbasîlerdeki kalem erbabının vazifeleri dinî ve divanî olmak üzere iki kısımdı; yani vazifelerden birisi kadılık olup[4] halife tarafından tevcih edilirdi; bu kadı Bağdad şehrinin kadısı idi.

İkincisi hisbe حسبه denilen belediye işleri, üçüncüsü vakıflar nezareti, dördüncüsü mescit ve namaz işlerine bakan ve buradaki vazife sahiplerine nezareti icap ettiren makamdı, sonuncusu şimdiki Ankara ve daha evvel İstanbul Müftülüğünün bir kısım vazifelerini yapıyordu.

Dinî vazifeleri yapacak olan erbabı kalemi tayin etmek yalnız halifenin hakkı idi; halife, kadı, belediye reisi, vakıflar müdürü ve müftiyi sırf merkez olan Bağdat'taki işler için tayin edip eyalet ve vilâyetlerdeki tayinlere karışmazdı. Cihat جهاد emareti, hac emareti, diğer kalem ve daire işleri vazife sahipleri etraf kadılıkları, diğer ihtisab yani belediye reisleri vesaire hep vezirin ve diğer alâkadar divanların kararlariyle olurdu.

Abbasî halifeleri zamanında kadılar, kadılık mansıbı için halife veya ümeraya para vererek iltizam suretiyle kadı olurlardı. Abbasîlere tahakküm eden Büveyhî'lerden Muizüddevle zamanında (Abdullah bin Hasan bin ابى الشوارب Ebişşevarib) iki yüz bin dirhem tediye etmek suretiyle Bağdad'a kadilkuzat

[1] Medeniyeti İslâmiye Tarihi, C. I, S. 223

[2] Subhul-â'şa, C. III ve Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercümesi, C. I, S. 222.

[3] Siyasetnâme (Avrupa tab'ı), S. 80 ve Kitabürravzateyn كتاب الروضتين Makriri, Nücumüz-zâhire نجوم الزاهره

[4] Halifenin tayin ettiği Bağdad kadılarına ilk zamanlarda yalnız (kadı) unvanı verilirken (İmam Ebû Yusuf) un (vefatı 182 H. = 798 M.) Halife Harun tarafından Bağdad kadılığına tayininde kendisine (kadil-kuzat قاضى القضاة) denilmişti. Ulemaya mahsus kisveyi iptida İmam Ebû Yusuf tertip etmiştir. Daha sonra kadilkuzat olanlar, Bağdad kadılarını ve bir müddet daha geçince bütün memleket kadılarını tayin eylemek işini üzerlerine almışlardı (Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercümesi, C. I, S. 218).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmuştu. Muhtesib yani belediye reisi ile شرطه şurta veya şurata yani polis (Emniyyet) müdürü de iltizam ile tayin edilirlerdi[1].

Ensab Nikabeti:

Abbasilerdeki ensab nikabeti Memlûk Devleti ve Osmanlılardaki (nakibüleşraf) vazifesi idi. Abbasîlerde yalnız Peygamber sülâlesine değil عباس بن عبد المطلب Abbas bin Abdülmuttalib yani abbasiye ailesinden olanlar da nezaret eden ayrı bir makam vardı.

Ensab nikabetinde Talibîler yani Hazreti Ali evlâtları ile Abbasîler yani Abbas bin Abdülmuttalib evlâtlarının defterleri tutulurdu[2]. Bu defterlerde bunlardan her doğan çocuğun tevellüdü ve vefat edenlerin vefatı tarihleri yazılırdı; Talibîlere ve Abbasîlere nezaret etmek üzere (nakibüttalibiyyin نقيب الطالبيين ve (nakibülabbasîyyin نقيب العباسيين olmak üzere iki nakip bulunurdu[3]. Bu nakipler Talibî ve Abbasîlere nezaret edip onların işlerini takip ederler, haklarını muhafaza eylerler ve yolsuz hareketlerde bulunanları cezalandırırlardı.

Abbasilerde Diğer Bazı Divanlar:

Abbasilerdeki divanlardan başlıcaları (divanı ârızülceyş), (divanülharaçı velcibayat) ve bununla alâkadar (divanüzzimam), (divanüttevki ديوان التوقيع), (divanülbir ديوان الخاتم) , (ديوان البر divanül hatem), (ديوان مفر د divanı müfret) (ديوان جوالى divanı cevali) ve (ديوان اشراف divanı israf) tı.

Bunlardan ديوان عارض الجيش divanı arızülceyş[4] bu günkü Millî Müdafaa, Vekâleti olup burada iki ârız vardı. Bu divan reisine arızülceyş denirdi[5].

Divanülharaçı velcibayat ديوان الخراج و الجبايات Maliye Vekâleti olup divanüzzimam da onunla alâkadar olan varidat ve mesarif daireleri idi[6].

Divanı tevki, reis ve valilerin hesabatını tutan dairenin adı olup divanı bir ise üçüncü Hicret asrı iptidalarında Abbasî halifesi مقتدر بالله Muktedirbillâh'ın (908 - 932) nazırlarından على بن عيسى Ali bin İsânın, vakfa tahvil edilen bazı mülk ve akarların idaresine bakmak üzere te'sis eylediği nezarettir.

[1] Medeniyeti İslâmiye Tarihi, C. I, S. 222, 223.

[2] Medeniyeti İslâmiye Tarihi, C. I, S. 238.

[3] Elhavadisülcâmia, S. 167. Fatımîlerde, Memlûklerde ve Osmanlılardaki (Nakibüttalibbiyyin) yani nakibüleşraf, evlâdı Ali'nin اولاد على şecerelerini tutup işlerine bakardı.

[4] Elhavadisülcâmia, S. 52, 71.

[5] Elhavadisülcâmia, S. 30, 45, 165, 167 ve جامع التواريخ Camiüttevârih (Quatremère tab'ı, S. 248).

[6] و لى فخر الدين احمد بن الدمغانى صدرا بديوان الزمام نقلا من اشرافه و خلع عليه فى دار الوزير و مضى الى الديوان فجلس به (İbnül-Fûtî, S. 502).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Diyvanı hâtem yani mühür divanı معاویه Muayiye tarafından tesis edilerek Abbasîlerin orta zamanlarına kadar gelmiştir.

Gayri müslimlerden her sene adam başına mukarrer olan جزیه Cizye işlerine bakan daireye دیوان جوالی divanı cevalî[1] ve teftiş heyetine de دیوان اشراف divanı işraf denilirdi[2]. Bundan başka اشراف مخزن işrafı mahzen اشراف دار التشریفات işrafı darütteşrifat gibi divanı işraf haricinde de müdür ve müfettişlikler vardı[3]. Eyaletlerde de müşriflerin bulundukları görülmektedir[4].

Bu büyük divanlardan başka gerek devlet merkezinde ve gerek vilâyetlerde de muhtelif divanlar yani daireler vardı; meselâ دیوان ابنیه divanı ebniye, divanı vâsıt, divanı erbil gibi[5].

Divan reislerine (صاحب sahib) ve (sadr صدر) tesmiye edilip[6] birincisi daha yüksek divan reislerine alem olmuştu.

Abbasîlerde ve daha sonraki İslâm devletlerinde kabul edilip teammüm eden امیر آخور Emîri Âhur, استاد الدار üstadüddar, رکابدار rikâbdar, çavuş vesaire vazifeler halifenin maiyeti erkânına mahsustu[7].

Abbasîlerde Ordu:

Abbasi halifeleri cismânî ve ruhânî nüfuzu haiz iken mükemmel orduları vardı; ordu efradı muhtelif müslüman ırklardan teşekkül ediyordu; daha çoğu Türklerdendi.

Ordunun pişdarına (مقدمه mukaddime), sağ koluna میمنه meymene, sol koluna میسره meysere, merkeze kalb قلب ve dümdar kuvvetine de ساقه sâka denilirdi. Ordunun beş kısma ayrılmasından dolayı Araplar buna (خمیس

[1] Elhavadisülcâmia, S. 7 ve 13, جوالی cevalî, cizye demektir. Gayri müslimlerden alınan vergi divanına, divanı cevalî derlerdi.

[2] Elhavadisülcâmia, S. 62.

[3] Elhavadisülcâmia, S. 33, 43, 95, 119. Abbasîlerde mühim olan dairelerden biri (Sadriyetülmahzen صدریة المخزن) denilen hazine reisliği idi (İbnülfûtî, S. 62).

[4] İbnülfûtî ابن الفوطی S. 63.

Divanı israf: İbnülfûtî, S. 43, 62, 63.

Divanı zimam: İbnülfûtî, S. 62, 63.

Divanı müfred: İbnülfûtî, S. 63.

Divanı cevalî: İbnülfûtî, S. 64.

[5] Elhavadisülcâmia, S. 63, 72, 93, 117.

[6] Elhavadisülcâmia, S. 15, 62, 63, 167, 202.

[7] Elhavadisülcâmia, S. 33, 52, 95, 117 ve üstadüddar hakkında İbnülesir, C. XI, S. 255 (583 senesi vukuatı arasında).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hamîs) demişlerdir. Abbasîlerde elli kişinin kumandanına (خليفه halife), yüz kişi kumandanına (قائد kaid) derlerdi, daha sonraları (kaid) bin kişi kumandanına alem olmuştur[1].

Abbasîler zamanında Bağdad'da bulunan vezir, ümera vesair ileri gelenlerin maiyyet askerleri vardı; bu askerler mensup oldukları efendilerinin isimleriyle anılırlardı. Sâciye, nâzukiye hâruniye askerleri bu cümledendi.

Abbasîlerde Türklerden ilk defa asker istihdam eden منصور Mansur olup fakat fırka halinde külliyetli miktarda Türk askeri kullanan Halife (Mûtasım معتصم) idi. Mûtasım'ın annesi Türktü. Halifelerin ayrıca (غلمان Gılman) denilen Hassa askerleri de vardı[2].

[1] Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercümesi, C. I, S. 145, 176.

[2] Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercümesi, C. I, S. 145 ve C. IV, S. 295.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ABBASÎLER DEVRİNDE VİLÂYETLER VE EMÎRÜLÜMERALIKLAR

Abbasîler, idareleri altındaki memleketleri geniş eyaletler halinde îtimada lâyık valilere tevdi ederlerdi; bunlar vâsi salâhiyeti haiz idiler; Hârunu Reşit, جعفر بن يحيى Cafer bin Yahya'yı bütün Suriye, Mısır ve Afrika'ya, vali tayin eylemiş ve kardeşi فضل بن يحيى Fazıl bin Yahya'yı da Şirvandan îtibaren Türk memleketleri hududuna kadar şark vilâyetlerine valilikle göndermişti.

Cafer, bu geniş mıntakaları idare için Mısır'da oturmuş ve Fadl فضل ise Irak'ta oturup idare eylemişti. Hilâfet merkezinde oturmağa mecbur olan vali kendisine vekil olarak birini gönderebilirdi.

Bu valiler mıntakalarındaki yerleri âdeta müstakil hükümdar gibi idare ederlerdi; böyle valiliklere (امارت استكفا emareti istikfa) denilirdi; bunlar vilâyetlerdeki fazla varidatı halifeye gönderip onun namına hutbe okutup para bastırmaktan başka merkezle rabıtaları yok gibi idi.

İşte bunun neticesi olarak muhtelif mıntakalara tayin edilen bu valiler, sonraları hilâfet merkezinin zaafından istifade ederek başlı başlarına harekete kalkışmışlardı ki Tolonîler, Akşidîler, Tahirîler, Ağlebîler, Samanîler vesaire bu cümledendir.

Bir de böyle Abbasîler tarafından tayin edilmeyip kılıçları kuvvetiyle ve istilâ suretiyle mevcudiyetleri mecburen tasdik edilmiş olan emaretler vardı; halife bunların hükümetlerini daha doğrusu emaretlerini tasdik eder ve bunlara أمير الأمرا Emîrülümera ve (Sultan) namını verirdi. Büveyhîler, Gaznevîler, Selçukîler bu kabildendi.

Gerek istikfa استكفا emaretleri ve gerek aynı neviden olan diğerleri hutbede halifeden sonra kendi isimlerini zikrettirirler ve bir tarafında halifenin ismi olarak kendi namlarına para dahi kestirirlerdi.

İstikfa استكفا emîrlerinin hükûmetleri halife tarafından tasdik edilir ve kendilerine saltanat menşuru, hil'at, bayrak vesaire gönderilirdi[1]. Bunun sebebi de memaliki islâmiyenin, müslümanların imamı olan halifenin meşrû mülkü addedilmesi idi; bundan dolayı halife kendisine ait olan bu yerleri kendi müsaadesiyle tevcih etmiş olurdu. Halifenin منشور menşûru olmadan devleti idare eden

[1] Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercümesi, C. I, S. 129.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir islâm hükümdarı, gayri meşrû olarak o makama sahip olmuş telâkki edilir ve gasıp addolunurdu. Bu tarz daha sonraları Abbasîlerin zayıf zamanlarında dahi cari olmuş ve hattâ Memlûklerin nüfuzu altında bulunan Mısır Abbasîlerinde bile dinî bir şekil alarak fakat mahdut yerlerde devam etmişti.

Geniş olan Abbasîye hilâfetinin vilâyetleri, salâhiyetle valilere tevdii şeklinde başlayan bu ademi merkeziyet usulü, merkezin zaafı neticesinde muhtelif hükûmetler halinde tecelli edivermiştir; işte ilk zamanlarda bir idare altında toplanmış olan İslâm âlemi yukarda arzettiğimiz şeklin neticesinde muhtelif İslâm devletleri şeklinde kendini göstermiştir.

Abbasîye Devleti içinde meydana çıkan yeni devletler, mutlaka halifenin muvafakatini alırlardı; her nekadar devlet müessisi yeni devletini diğer bir devletin yerine kılıcının hakkı olarak kurmuş olsa dahi elindeki yerlerin esas itibariyle Halifelere ait telâkki edilmesinden ve halifenin müslümanların imamı olmasından dolayı İslâm memleketlerini Cenabı Hakkın kendisine ihsan etmiş olmasından ve (امیر المؤمنین Emîrülmüminînin) ismi verilmiş olan halifenin İslâm âlemi üzerindeki mânevî nüfuzundan dolayı bunu yapmak mecburiyetinde idiler.

Baş tarafta söylediğimiz gibi halifenin galip ve muzaffer Selçuk sultanını huzuruna kabulü ve vesayası, halifelerin o tarihte müslümanlar üzerindeki mânevî mevkilerini gösteren en canlı bir misaldir; صلاح الدین ایوبی Salâhuddini Eyyubî, Abbasîlerle münasebeti olmayan ve Şia شیعه Hilâfeti olan Fatımî Devletini yıkıp Mısır'a sahip olduğu zaman dahi halifeye karşı rabıtayı muhafazaya lüzum görmüş ve Mısır'da hutbeyi Abbasî halifesi adına okutmuştu.

Halifelerin yeni hükümdarlara emaret tevcihi iki türlü olurdu; ya yeni hükümdar bizzat Bağdad'a gelerek merasimle emâret menşûrunu ve sair emanetleri alır veyahut gelemezse bu emanetler bir memurı mahsusla kendisine gönderilirdi. İlk Büveyh ve Selçuk hükümdarları galip olarak mühim bir kuvvetle Bağdad'a gelip hükûmetlerini tasdik ettirmişlerdi.

Salâhuddini Eyyubîye ve kardeşi ملک عادل Melik Âdil'e ise bu alâmetler gönderilmişti[1].

Son Abbasî Halifesi Mûtasım'ın en son teşrifat gönderdiği hükümdar (655 H. = 1257 M.) de Eyyubîlerden Haleb Hükümdarı Melik Nâsır Yusuf bin Aziz bin Salâhuddini Eyyubî idi[2].

[1] Subhul-â'şa صبح الاعشی C. III, S. 272.
[2] Subhul-â'şa C. III, S. 276.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Abbasî halifelerinin teşrifat usulleri hükümdarların derecelerine göre değişirdi; nitekim yukarda gördüğümüz gibi Tuğrul Bey'le Salâhuddini Eyyubîye verilen teşrifat hemen biribirinin ayni olduğu halde Alâuddîn Keykubad'a gönderilmiş olan daha sade idi[1].

[1] Anadolu Selçuk Hükümdarı Alâuddin Keykubad'a Şeyh Şahabüddini Sühreverdî شيخ شهاب الدين سهروردى vasıtasiyle halife ناصر لدين الله Nasırlidinillah tarafından saltanat ve Niyabeti hükûmet menşûru, kılıç, emame, hırka bölümlü (boğmaklı) saltanat esası ve bir donanmış at gönderilmişti (İbn Bibî ابن بيبى Houtsma tab'ı, S. 94).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rahtey.org

TOPRAĞIN İDARESİ VE IKTA

İslâmiyette اقطاع ıktâ, arazii emîriyyenin (اراضیء أمیریه) yani devlete ait olan arazinin yalnız senevi vergi veya hasılatı öşriyesinin bir hizmet mukabilinde her hangi bir şahsa ferağı demektir; ıkta memuriyetle ve hizmetle kaim olduğu için îcabında bu arazinin öşür ve resmi hazinece de idare edilir veya başka birine de verilebilirdi.

Iktâın bir şekli de bir vilâyet veya bir eyaletin bütün varidat ve geliriyle beraber bir kumandan veya valiye tevdiidir; bu takdirde o vali veya kumandan bu ıktaa mukabil hazineye muayyen bir vergi vermekle mükellefti; meselâ Mısır eyaleti, Abbasî halifesi tarafından (Ahmed bin Tolon)'a bu sûretle tevcih edilmiştir.

Iktâ usulü çok eskidenberi bütün devletlerde vardı. Bir memleketi elde eden hükümdar oranın arazisini hizmetlerine karşılık olarak kumandanlarına verir, anlar da bunu maiyetlerindeki zabitlere ve askerlere tevzi ederlerdi. Kumandan sadakat ettiği müddetçe bu araziye sahip olup aksi takdirde elindeki arazi hükümdara yani hazineye intikal ederdi; bu şekil islâmlardaki arazii emîriyyenin aynıdır.

İslâmiyetin ilk asırlarında halifenin eline geçip, malikiyyet iddia edecek kimsesi olmayan arazi[1] hazineye yani halifeye aitti. (İmamı Ebû Yusuf) a göre bu arazi, sahibi olmayan veya memleketi elinden alınan bir hükümdara ait olabilirdi.

İşte böyle hazineye bağlı olan arazinin öşür ve resimleri beytülmâle verilmek şartıyla ya tamamen veya kısmen maaş mukabilinde îcap edenlere (mukataa) olarak verilirdi. Emevî ve Abbasî halifelerinin kendi akrabalarına verdikleri ıktâlardan vergi alınmazdı; yalnız bütün masarif çıktıktan sonra fazla paranın بیت المال beytülmâle gönderilmesi lâzımdı. Abbasîler zamanında Mısır'daki ıktâ usulü böyle cereyan etmişti[2].

Bu ıktâlardaki halk, vergi ve öşürlerini arazi kime ıktâ edilmiş ise ona veya o ıktâ sahibi tarafından vekil edilmiş olana veyahut ıktâ sahibi o ıktâı iltizama vermişse halkta öşür ve resmlerini mültezime verirlerdi; işte bundan dolayı

[1] İslâmiyetin ilk devirlerinde arazii emîriyye şekli mahduddu; arazii haraciyye ve öşriyye daha çoktu.

[2] Makrizî مقریزی, Hıtat خطط, C. I, S. 95.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mukataalar istiglâl yani gaile veya vergi veren mukataa veya mülkiyet mukataası olmak üzere bu zamanlarda iki kısımdı[1].

İstiglâl ile idare edilen arazinin ve çiftliklerin varidatı gittikçe intizamını kaybettiğinden bu arazi mülkiyyet üzere ıkta sahiplerine verildi. Bunlar köylüyü sıkıştırdılar, bu tarz, iktisadî bir buhran husule getirdi, çiftçi eziliyordu ve bu hal 130 sene yani Âli Büveyh zamanından Melikşah saltanatına kadar devam etti, nihayet Nizamülmülk, arâzi üzerinde yeni bir kanun yaparak askerî hizmete mukabil irsen intikal eylemek üzere araziyi parçaladı ve bunları askere vererek askerliği mecburî yaptı ve toprak sahibini memleket müdafaasına bu suretle mecburen iştirak ettirdi[2].

Bu kanun mucibince reaya رعايا yani köylü (mali hak حق مال) namiyle muayyen bir vergi verecek, ıktâ sahibi, reayadan kanunen muayyen olan vergiden başka birşey alamayacaktı; reayanın şikâyet hakkı vardı. Reayaya zulmedenlerin elinden iktaları alınabilecekti; çünkü gerek arazi ve gerek reaya devletin ve onun mümessili olan hükümdarın olup ıkta sahibi hizmet şartıyla bundan istifade edebilecekti[3].

Nizamülmülk'ün koyduğu bu küçük ıktâlarla göçebe Türk aşiretleri iskân edilerek ıktâ'lı olarak memleket müdafaasına iştirâk ettirilmiş, Türk askerinin mevcudu artmış ve disiplinli bir ordu vücuda gelmişti.

Bu tarzdaki ıktâ usulleri has ve timar şeklinde Selçuk İmparatorluğunun feodallerinde de tatbik edilmiştir[4].

[1] Iktaı istiglâl اقطاع استغلال de, asıl toprak devletin olup, yalnız o araziden istifade etmek ve hasılat almak ıktâ edilen şahsa aitti.

Iktaı temlik اقطاع تمليک ise arazinin doğrudan doğruya ıktâ edilene ait yani onun mülkü olmasıdır (el-Ahkâmüs-sultaniyye الأحكام السلطانيه Mâverdî) ve Hıtatı Makrizi C. I, S. 95) ve Medeniyeti İslâmiye Tarihi, C. I, S. 210.

[2] Iktâa dair Mâverdî'nin (Ahkâmüs-sultaniyye) siyle (الباب السابع عشر فى الاحكام S. 168 matbu nüsha 1327) Hıtatı Makrizîde (C. I, S. 95) ve (Subhul صبح الاعشى الاقطاعات âşa C. XIII, S. 111 —117) de Mâverdî'den naklen tafsilât vardır. Abbasî halifelerinin verdikleri ıktâ menşurları için (Subhul-âşa, C. XIII, S. 123 —131) e bakınız.

[3] Siyasetnâme سياستنامه Fasıl 5 ve 37 ve İslâm Ansiklopedisi (ıktâ maddesi).

[4] Abbasîlere ait kısmı icmâl ederken şu eserlerden istifade edildi: Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercemesi (زكى مغامز Zeki Megamiz), Subhul-aşâ, قلقشندى Kalkaşendi, (ابن الاثير) İbnülesir, İbn Haldun mukaddemesi, Makrizî'nin كتاب السلوک Kitabüssülûki ile خطط Hıtatı, ماوردى Mâverdî'nin Ahkâmüssultaniyye'si, Havadisül-câmia, ابن الفوطى İbnülfûtî) Nücümüüz-zâhire (İbn Tanrıberdi), Siyasetnâme, İslâm Ansiklopedisi, Camiüttevarih, Mecelletünnisab مجلة النصاب Müstakim zade) kavanî teşrifat, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri *(Fuat Köprülü).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rahtey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUK İMPARATORLUĞU TEŞKİLÂTI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUK İMPARATORLUĞU TEŞKİLÂTI

Büyük Selçuk Devletinin ilk zamanlarında daha ziyade aşiret kaide ve عنعنه ananeleri hâkim olmuş ve bu arada Karahânî, Gaznevî, Samanî Devletlerinin teşkilâtlarından bir hayli şey alınmış, Bağdad'a da hâkim olup büyük bir İmparatorluk vücuda geldikten sonra da Abbasîlerin, Büveyhîlerin devlet ve idare kaidelerinden istifade olunmuştu.

Büyük Selçukîlerde, daha evvelki Türk Devletlerinde olduğu gibi devlet, idare eden ailenin müşterek malıdır; devlet reisi, aile arasından intihab edilirdi. Aile efradı, devlete iştirak hakları dolayısiyle memleketin muhtelif yerlerinde valilik ederler veya geniş arazi ve malikânelere sahip olurlardı; daha sonraları aile arasındaki intihap usulü ümeranında müdahelesiyle eski şeklinden çıkarak muhtelif antrikalarla bozulmuş ve çok defa saltanat mücadelelerine sebep olmuştu.

Büyük Selçukîlerde toprak o zamana kadar büyük parçalar halinde iken memleket müdafaasına iştirak eden aşiret askerlerine verilmek suretiyle küçük parçalar halinde iktâa yani timare ayrılmıştı.

Büyük Selçukîler de divan ve idare tarzlarını yukarda adlarını saydığımız devletlerden almışlar ve kendilerinden ayrılan devletlere de örnek olmuşlardır ki bunların başlıcaları Anadolu Selçukîleri, Zengîler, Eyyubîler ve bilvasıta Memlûkler ve Osmanlılar ve Orta Asya'da Harezmşahlar ve onlar vasıtasiyle kısmen Mogollardır.

Büyük Selçuk İmparatorluğunun askerî ve idarî teşkilâtiyle bu isimlerini saydığımız devletlerin ve diğer Selçuk feodallerinin teşkilât ve ıstılahları karşılaştırılacak olursa bu tesir açıkça görülür.

Selçuk İmparatorluğu askerî bir idâre olup memleket birinci derecede hükümdar ve ailesiyle Emîrlerin ellerinde idi: kalem ve divan adamları ikinci derecede gelirlerdi; hükümdardan sonra askerî işler hariç olarak yalnız vezir, devlet işlerinden birinci derecede mes'uldü ve hükümdar namına devleti idare ederdi. Ordunun kumandanı أمير سپهسالار Emîr Sipehsâlar yani beylerbeği idi.

Ordu, Hükümdar ve Emirlerin maiyetleri olan köle askerle asıl devletin temel taşı olan topraklı Sipahiden teşekkül etmişti.

Adlî işler kadılarla, idâri, mâlî örfî işler divan kararıyle görülürdü, gerek أميرى Emîrî yani devlete ait arazide ve gerek mülk ve vakıf وقف yerlerdeki halk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

toprakla beraber ya devletin veya vakfındı; fakat halkın şikâyet hakkı vardı, esir vaziyetinde değildi.

İşte hulâsa ettiğimiz bu Selçuk teşkilâtından sonra bunların her birisine ait bahisleri ayrı ayrı gösterebiliriz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ULUS REİSLİĞİ VE HÜKÜMDAR AİLESİ

İlk Selçuk hükümdarları Tuğrul Bey طوغرول بک ile Alp Aralan الپ ارسلان doğrudan doğruya aşiret içinde yetişerek Sultanlığa çıkmışlarsa da Oğuz aşireti ana'ne ve rabıtalarını kurultay ve sair merasimi terketmemişlerdi.

İptidalarında aşiret safiyet ve samimiyetini muhafaza eden bu Devletin içine henüz, hükümdarı takdis edecek derecede ileri giden İran telâkkileri ve Melikşah ملکشاه zamanında görülen saltanat debdebe ve ihtişamı kendini göstermemişti.

Selçuk hükümdarları içinde Tuğrul Bey طوغرول بک ve Alp Arslan آلپ ارسلان gibi Oğuz töresine riayet eden hükümdarlardan sonra gelen Selçuk Sultanları dahi kısmen bu töreye sadık kalmışlardı; hattâ bunların içinde Sultan Sencer kendisinden evvelki hükümdarlardan daha ziyade ananeye merbut kalmıştı. Bunun uzun süren sultanlığı zamanında Oğuz اوغوز kanununa riayeten Kayı ve Bayat boyları sağkol ve Bayındır ve Biçine boyları ise sol kol beyleri idiler[1].

Tuğrul Bey طوغرول بک Sultan ilân edildiği zaman Türk ananesine ittibâan Devlet ailenin müşterek malı addolunmak suretiyle ve ancak Selçuk aşireti ve ailesinin intihap ve kararıyle o mevkie sahip olabilmişti.

Türklerin aşiret hayatında Ulus riyaseti esas îtibariyle ailenin ve sonra bütün aşiret beylerinin muvafakat ve kararlariyle tevcih edile-geldiğinden, hükümdarlığa getirilen Tuğrul Bey طوغرول بک hakkında da bu yolda hareket edilmişti.

İşte bu suretle Devletin, müşterek aile malı addedilmesi kaidesine nazaran hükümdar veya sultan, Devletin en büyük reisi olup onun, kardeş, oğul ve akrabaları o Devletin birer mıntakasında hüküm sürüp büyük Sultanın yüksek hâkimiyetini tanırlardı; bu şekil daha sonra genişletilerek hükümdar çocuklarının terbiyelerine memur veya hükümdarın îtimadına lâyık olan ve (Ata Bey) denilen ümera silsilesini de içine almıştı.

[1] Müntehab Tevarihi Selçukiyye [Paris Millî kütüphanesi Türkçe yazmaları. İlâve kısım numara 182 varak 11 (Sultan Sencer bahsi. Rahmetli Mükrimin Halil Yinanc'ın notlarından]. Bu isimlerden sonuncusunu B. Abdülkadir İnan (Orun ve Ülüş) makalesinde Becne diye okumuş, fakat Yazıcı zâde'nin Selçuknâmesinde harekeli olarak Bicine ve Biçne diye yazılmıştır; ayni ismi profesör Râsonyi Beçene diye kıraat ediyor (Belleten sayı 11-12, C. III, S. 415) Oğuzların, içtimalarda oturacak yerleri, hizmetleri, yiyecek etleri ve hayvanlara bakacak adamları muayyendi. Bunların tertibleri hakkında bakınız Bay Abdülkadir İnan, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, Sayı 1, S. 121 (Orun ve Ülüş meselesi).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aile arasında Riyâset meslesi için bazan ihtilâf çıkar ve kuvvetli olan taraf zorla veya siyasi entrikalarla emeline nail olurdu; fakat bu tarz çok zaman aşiret ve aileyi biribirine katarak pek kanlı neticeler tevlit ederdi.

Bu rekabet ve mücadele tarzı bilhassa büyük Selçuk ailesi arasında takriben yarım asır kadar devam etmiş ve bu yüzden hem İmparatorluğun azameti sukuta uğramış ve hem de beyhude yere pek çok kan dökülmüştür; her nedense kat'î şekilde bir veraset kanununun yapılmaması veya yapılamaması yer yer aile ihtiraslarının meydana çıkmasına sebep olmuş ve bu hususta en müessir rolü (ümera) denilen kumandanlar oynamışlardır.

Devlete ismi alem olan سلجوق Selçuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Arslan Bey آرسلان بک aşiret reisliğine intihap edilmişti; aşiret o tarihte Gaznevîlere tâbi idi. Arslan Bey'in bir hile neticesinde Sultan Mahmud Gaznevî tarafından yakalanıp hapsedilmesi üzerine parçalanan aşiretin mühim bir kısmına daha sonraları Mikâilin oğlu ve Selçuk'un torunu Tuğrul Bey intihap edilmişti.

Tuğrul, Sultan olduktan sonra dahi Riyâset ve Sultanlığı tabiî olarak uhdesinde tutmuştu; zaten riyâsetten dolayı sultanlığa getirilmişti.

Tuğrul Bey'in vefatı üzerine yerine kendisinin daha sağlığında namzet gösterdiği kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan Selçuk Sultanı îlân olunmuştu.

Alp Arslan'ın hükümdarlığı bütün ailece kabul edilmemişti; buna karşı Mahmud Gaznevî محمود غزنوی tarafından hapsedilmiş ve mahbeste vefat etmiş olan Arslan Bey'in oğlu (Kutulmuş) meydana atılmış ve Devlet riyâseti kendisinin hakkı olduğunu iddia ile Alp Arslan'ı tanımamış ve yeni hükümdara karşı yaptığı bir muharebede maktul düşmüştü.

Yine bu aileden Kutulmuş'un oğlu Mansur, Melikşah'ın cülusunda ayni maksatla ayaklandiyse de üzerine gönderilen emîr (Porsuk پورصوق) a mağlûp olarak o da öldürülmüştü; keza Kutulmuş'un diğer oğlu (Süleyman Şah) da büyük biraderi Mansur'un katlinden bir müddet sonra Anadolu'da kazandığı fütuhatı müteakip Devletin başına geçmek iddiasiyle ortaya atıldıysa da kanlı netice vermeden Abbasi halifesi (Muktedibillâh) in tavassutiyle Melikşah'ın yüksek hâkimiyetini tanımıştı.

(Süleyman Şah bin Kutulmuş) ın vefatını müteakip Kutulmuş oğullarının tehlikeli vaziyetleri üzerine Anadolu tarafları bunların ellerinden alınmış ve ancak Melikşah'ın ölümünden sonra büyük Selçuk Sultanı (Börkyaruk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

بورک یاروق zamanında Süleyman Şah oğlu meşhur Kılıç Arslan Anadolu'ya gönderilmişti.

Kılıç Arslan kendisini Anadolu'ya tayin eden (Berkyaruk برکیاروق)ın yüksek hâkimiyetini tanımış ise de 1104 senesinde Selçuk Sultanının vefatı üzerine eski riyaset kavgasını tazeleyen Kılıç Arslan, sultanlık iddiasiyle meydana atılmış ve hattâ ilk hareketlerinde yeni Selçuk Sultanı (محمد بن ملکشاه Mehmed bin Melikşah) a karşı muvaffak olarak Harput, Cezire ve Musul'u alıp sultanın kuvvetlerini bozmuş ve fakat 1107 senesinde Hâbur nehri kenarında yaptığı bir harpte maiyeti kuvvetlerinden bazılarının kendisini terketmesi sebebiyle mağlûp olmuş ve nehirde boğulmuştur, işte görülüyor ki riyaset meselesi Selçukîlerde böyle kanlı hâdiselere sebebiyet verip devletin fütuhatına mani olmuştur; قلیج آرسلان Kılıç Arslan gibi kahraman bir Türk Kumandanı en tehlikeli bir zamanda garbta Haçlılarla uğraşacak yerde Devlet riyaseti davasının kurbanı olup gitmiştir.

Devlet riyasetini elde etmek için Kirman Selçuk şubesiyle asıl büyük Selçuk ailesi arasında ve Melikşah çocukları meyanında da saltanat mücadeleleri varsa da bunların aşiret عنعنه anane ve Riyâset iddialariyle alâkası yoktur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUK HÜKÜMDARLARI

İlk büyük Selçuk hükümdarları, imparatorluk teşkilâtını sağlam olarak kurmuşlardır. Kendilerinden sonra İslâm âlemindeki hemen bütün Türk Devletlerinde bu esas devam edip gitmiştir.

Selçukîler teşkilâtlarını Karahanî, Samanî, Gaznevî ve Abbasîlerden ve kısmen de Oğuz ananelerinden alarak bunu mükemmel surette esaslaştırmışlardır[1].

Devletin mümessili hükümdardı; hutbe bunun adına okunur ve para bunun adına basılırdı. Selçuk hükümdarlarının sikke yani paralarında Müslümanların imamı addedilen halifenin adı yazılı idi; halife İslâm âlemi üzerinde kendisine ait cismanî umuru hükümdarlara vermiş ve ruhanî vazife olan imameti kendisi muhafaza eylemişti; bundan dolayı hutbelerde ve paralarda onun ismi zikredilir ve yazılırdı. (Sultanı muazzam سلطان معظم) unvaniyle İslâm âleminde ilk para kestiren Tuğrul Bey'dir[2].

Bundan başka Selçuknamelerde ve Selçukîlere ait kitabe ve eserlerde Selçuk hükümdarlarının halife ile münasebet ve rabıtalarını ifade zımnında hükümdarların isimlerinden sonra (يمين أمير المؤمنين Yeminü Emîrülmüminîn), (برهان أمير المؤمنين Burhanü Emîrülmüminîn), (قسيم أمير المؤمين Kasımü Emîrülmüminîn) gibi tabirler de vardı[3].

Selçuk hükümdarlarının isimlerinden başka unvanları da vardı. Halife, birinci Selçuk Sultanı Tuğrul Bey'e (Rüknüddin Ebûtâlib, ركن الدين ابو طالب) unvanını vermişti; mamafih bu unvanları hep halifelerin vermeleri icap etmezdi.

آلپ آرسلان Alp Arslan (عضد الدوله Adududdevle), ملکشاه Melikşah (معز الدنيا و الدين Muizzüddünya veddin), برکياروق Berkyaruk ise (ركن الدنيا و الدين Rüknüddünya veddin), محمد بن ملکشاه Mehmed bin Melikşah (غياث الدنيا و الدين Gıyasüddünya veddin), Sultan Sencer (معز الدنيا و الدين Muizzüddünya veddin) unvanlarını almışlardı.

*
* *

[1] Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri, S. 183

[2] Meskûkâtı kadimei İslâmiye kataloğu (Kısmı râbi, Ahmed Tevhid), S. 58 – 61 ve İslâm Ansiklopedisi (Sultan) maddesi.

[3] Rahatüssudûr راحة الصدور (Râvendî), S. 85, 86; Ahbarüddevletüs-selçukiyye اخبار الدولة السلجوقيه

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuk Sultanının Devlet idaresi hakkındaki emirleri büyük Divan tarafından verilirdi. Devletin mutlak surette idaresi birinci derecede hükümdara aitti; yasaya ve kanuna muhalif olmamak şartıyla hükümdar her hususda mutlak hâkimdi; fakat hiç bir zaman mukaddes ve gayri mes'ul değildi.

Tuğrul Bey ve Alp Arslan gibi ilk Selçuk hükümdarları اوغوز Oğuz aşireti içinde yetiştikleri ve sonra sultanlığa çıktıkları için aşiret an'anelerine karşı gayet hürmetkâr idiler; bunlar büyük bir himmet ve enerji ile hareket ederek dağınık olan اوغوز Oğuz ve diğer Türk aşiretlerini kendilerinin emir ve kumandaları altında toplamak ve anları muayyen bir hedefe sevketmek suretiyle muazzam ve medenî bir imparatorluğun temelini atmışlar ve daha sonra ise bunu yeni kanunlarla kökleştirmişlerdi.

Selçuk Devletinin sür'atle inkişafında hükümdarların gayret ve faaliyetleriyle beraber bunların demokrat oluşu, yasaya riayetleri, tavazuları da müessir olmuştu.

Daha yukarıda söylediğimiz gibi Selçuk Devleti, yalnız hükümdarın değil, hükümdar ailesinin müşterek malı idi; hükümdar merkezde oturur ve kendisinin oğul ve kardeşleri ve sair akraba ve ümerası muhtelif mıntakalarda müstakil gibi valilik ederler ve (سلطان اعظم Sultanı âzam) denilen büyük hükümdarın yüksek hâkimiyetini tanırlardı; meselâ Selçuk İmparatorluğu kurulduğu zaman hükümdar ailesine mensup olarak merkez olan Isfahan'dan başka Anadolu, Suriye, Kirman, Azerbaycan ve Horasan'da vâsi salahiyetli prens ve mutemet valiler bulunuyordu[1].

Memleketin geniş olması sebebiyle aileden Eyaletlere gönderilecek kimse bulunmazsa hükümdarın itimat ettiği ümeradan olan köleleri veya yine ümeradan bulunan diğer Türk beyleri de valilikle gönderilirlerdi; Zengîler, İldeniz oğulları, Harezmşahîlar, Dânişmendîler, Mengûcekler, Saltukîler bu cümledendirler.

Tevki ve Tuğra:*

Selçuk Hükümdarlarının (توقيع Tevkî) denilen alâmetleri vardı[2]. Bu alâmetler hükümdarların isimlerini havî tuğralardan başka olup tuğralarla beraberdi;

[1] Anadolu'da Selçuk ailesinden Kutulmuş'un oğulları Mansur, Süleyman ve Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan ve Suriye'de Alp Arslan'ın oğlu Tutuş ve oğlu Rıdvan, Kirman'da Alp Arslan'ın kardeşi Kara Arslan Kavurt ile oğulları ve Horasan'da iptida Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey daha sonra Sencer valilik etmişlerdi.

*İbn Mühenna lûgatinde Tevki'e (Tuğra) deniliyor (S. 146).

[2] Tevkî, hükümdarın tuğrası değildir; irade ve muvafakatidir ve imzaya muadil bir alâmettir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bunu (زبدة النصره و نحبة العصره Zübdetünnusra ve nuhbetülusra)'daki bir kayıt da teyit etmektedir[1]. Buna göre, Sultan Sencer 526 Hicret senesinde (Milâdî 1131) Hemedan'dan Horasan'a döndüğü sırada veziri (ابو القاسم ناصر بن علی Ebûlkasım Nâsır bin Ali Dürgüzinî) Irak'ta kalmıştı. (درگزینی Dürgüzinî), hükümdarın kendisinden uzak bulunması sebebiyle bazı istizan edilecek şeylerin mesafenin uzaklığı îcâbı gecikeceğini söyleyerek sultanın, tuğra ve alâmetlerinin beyaz tomar kâğıtlara damgalanarak kendisine verilmesini ve bu boş fermanların lüzumuna göre doldurularak kullanılmasını söylemiş ve o da müsaade etmişti. Sencer'in alâmeti olan (بسم الله توکلت علی الله) Sultanın tuğrasının kavsinin altına şu şekilde yazılmakta idi.

توکلت علی الله

بسم الله

طوغرول Tuğrul Bey'in alâmeti olup Kınık Boyunun tamgasına benzemektedir[2]. Alp Arslan'ın (بنصر الله)[3] ve Melikşah'ın tevkii (اتبع الهدی اعتصمت بالله و سلم علی من) ve Berkyaruk'ın (اعتمادی علی الله وحده)[4] ve Sultan Mehmed'in (استعنت بالله وحده)[5], Sultan Sencer'in (توکلت علی الله)[6] ve Gıyasüddin bin Sultan Mehmed'in ise, büyük babası Melikşah gibi (اعتصمت بالله) ilâh tarzında idi.

Tevkî, sureti umumiyede hükümdarın karar ve iradesi ve hususî surette ise muvafakatidir. Selçukilerde, Memlûklerde tuğra ile alâmet ayrı ayrı ve Osmanlılarda ise ikisi birdir yani tuğradır. مهنا ابن İbn Mühennâ'da (S. 146) Tevki, tuğranın, mühür ve alâmet de damganın mukabilidir. کاشغری محمود Mahmud Kâşgarî, tuğrayi hükümdarın damgası veya baskısı ve tevkii olarak gösteriyor ve Oğuzca olduğunu söylüyor (C. I, S. 385) ve tuğranın damga demek olduğunu da ayni cildin (355) inci sahifesinde هو طابع الملک و غیره ibaresiyle de teyit ediyor.

[1] İmadı İsfahanî'den naklen قال الدرکزینی لسنجر عوده الی خراسان انک تعود الی خراسان و یبعد علینا استئذانک فی المهام فاعطینا علاماتک فی دروج بیاض لمقاصد تعرض و اغراض فاذاعنت مصلحة و اتفقت منفعة الدولة مترجحة اصدرنا بها مثالا بعلامتک فلا یخالفه القریب و البعید و لا ینقاد الا له الغوی و الرشید و کانت علامت سنجر تحت قوس الطغراء و فوق بسم الله توکلت علی الله فاخذ العلامات فی عدة دروج و اتخذها اسبابا.... Zübdetünnusra, S. 166.

(Bu kayıttan Sultan Sencer'in tevkî yani alâmeti olan (بسم الله توکلت علی الله) ibaresi kendi tuğrasının kavisinin altında olduğu görülüyor. Bundan başka فرمان ferman, berat برات vesairenin dere denilen tomar kâğıtlara yazıldığı anlaşılıyor.

[2] Râhatussudûr (Râvendî) Avrupa tab'ı, S. 98. Mahmud Kâşgarî Selçukîlerin mensup oldukları Kınık boyunun alâmetini şeklinde gösteriyor (C. I, S. 56) ki Tuğrul'un alâmetine benzer. Yazıcı zade'de ise alamet şekli başkadır.

[3] Râhatussudûr'da Alp Arslan'ın imzası (بنصر الله) ve Elurâzanın Ayasofya nüshasında بنصرالله والسلام Binasrillahi vesselam) ve ayni eserin Londra nüshasında ise بنصر الله والله اعلم بالصواب والیه المرجع و المآب tarzında olduğu muharrerdir; tevkilerin muhtasar oluşuna göre ben Râhatussudûr un kaydım tercih ettim; çünkü bu eser altıncı asrı hicrî sonlarında yazılmıştır.

[4] Râhatussudûr'da yalnız اعتمادی علی الله şeklinde olup وحده yoktur.

[5] Yine Râhatussudûr'da وحده kelimesi yazılmamıştır.

[6] Elurâza'da Tevekkeltü alellah'dan sonra (و من یتوکل علی الله کفاه) ibaresi yazılı. İmaddüdin Kâtibi İsfahanî ise Sencer'in nişanının بسم الله توکلت علی الله العراضه = olduğunu beyan ediyor.

Henüz büyük Selçuk Sultanlarının tuğraları görülmemiştir; fakat sultan alâmetlerinin tuğraların kavsinin alt kısmına yazılmış oldukları İmadı İsfehanî'nin kaydından anlaşılmaktadır; keza diğer bir Selçuk tarihi de nam ve lâkabı havi Selçuk tuğrasından bahsediyorsa da şeklini bildirmiyor[1]. Selçukilerin divanı tuğrasından çıkmış bir vesika veya sûreti ele geçmediğinden tuğra şekli hakkında bir mütalea ileri sürülemez; yalnız İmad'ın (Kavsittuğra قوس الطغرا) tâbiri bu şeklin kavisli olduğunu göstermektedir.

مقریزی Makrizî, Selçuk tuğrası, besmelenin üstünde kalın kalemle hükümdar elkabının (sahibi tuğra) tarafından yazılmasiyle vücude geldiğini ve bu kalın yazının Selçukîlerce Sultanın kendi eliyle yazılmış hat makamına kaim olduğunu beyan etmektedir, ayni zat, Selçukilerde divanı inşaya divanı tuğra denildiğini de yazmaktadır[2].

Arma, Çetir, Nevbet:

Büyük Selçukîlerin kendilerine mahsus çetirlerinin üzerinde ok ve yaydan teşkil edilmiş armaları vardı[3]. Ok resminin, (دیوان لغات الترک Divânı lûgatüt-türk) ile Yazıcı zade Selçuknâmesindeki Kınık boyunun damgasının mukayesesi icab eder.

Selçuk sultanlarının harbe veya alayla çıkıp bir yere hareketlerinde sancakları ve (نوبت Nevbet) denilen bandoları ve başları üzerine tutulan ve (چتر=Çetr) ismi verilmiş olan şemsiyeleri de kendileriyle beraber giderdi[4].

İslâmiyetten evvelki İran mahkûkâtında da görülen ve Şarka mahsus saltanat alâmetlerinden olan (چتر Çetr), bir mızrak üzerinde havada küçük bir kubbe şeklinde açılan saltanat şemsiyesidir[5]. Bunu, at üzerinde bulunan hükümdarın başı üzerine yine atla giden ve sultanın biraz gerisinde bulunan çetirci taşırdı. Çetir, atlas veya altın sırmalı kadifeden yapılırdı[6].

[1] Kirman Selçukîleri tarihi, S. 10 (Houtsma tab'ı).

[2] و کان فی الدولة السلجوقیه یسمی دیوان الانشا بدیوان الطغرا و الیه ینسب مؤید الدین طغرائی و الطغرا هی طرة المکتوب فیکتب اعلی من البسمله بقلم غلیظ القلب و کانت تقوم عندهم مقام خط السلطان بیده علی المناشیر و الکتب و یستغنی بها عن علامة السلطان و هی لفظة فارسیة Hıtat (Nil matbaası nüshası), C. III, S. 367.

و قاوردشاه در اطراف کرمان محاربات نمود. از جمله در دربند سجستان پسرش أمیرانشاه قریب ششماه با سجزیان محاربه نمود و چون تمام ملک کرمان قاورد را مسخر گشت، چتر بر قاعدهء آل سلجوق که نمودار تیر و کمان و کمانچه و بر زیر آن نام و القاب بساختند Kirman Selçukîleri tarihi, S. 10.

[4] Rahatüssudur, S. 150, 168, 176, 365.

[5] (و ملوک السلجوقیة و متقدمون یرکبون بالچتر علی رؤسهم و هو کالقبة الصغیرمرتفع فی الهواء علی رمح یحمله من یسیر قریب الملک بحیث یظله من الشمس و یکون من الدیباج و الحریر المذهب) Âsarülevvel fî Tertibiddüvel, S. 103.

[6] Çağataycada (چوغور Çoğur) veya (شوغور Şoğur) un Şemsiye olduğunu Radloff yazıyor. Çoğ ziyai Şems demektir. Eskiden Türk Hakanlarının başlarına şemsiye tutanlara çoğurcu ve bundan bozma olarak (şögürcü) derlerdi. Nitekim İlhanîlerde de çetircilere şögürcü denildiğini جامع التواریخ Camiüttevarih ve diğer eserlerde de görmekteyiz.

Gor غور Hükümdarı (Alâüddin Hüseyin علاء الدين حسين) Sultanı Muazzam unvanını almış olduğundan Selçuk sultanlarının âdetleri mûcebince başının üzerinde (çetir) taşıtmıştı. (بندارى) Bündarî'nin Selçuk tarihinde Sultan Sencer'in, başında çetir olduğu halde geldiği yazılmıştır. (Matlaussâdeyn = مطلع السعدين) in bir kaydından çetrin muhtelif renkte olduğu görülmektedir. [1] Bir مأخذ me'hazimiz Tuğrul Bey'in üç bin süvari ile Nişabur'a girdiği zaman başı üzerinde kırmızı renkli ipekli kumaştan yapılmış bir çetir taşındığını yazmaktadır[2].

Sultan Sencer'in ümerasından Hâcib Feleküddin Ali Çetrî, ilk zamanlarında hükümdarın çetirini taşımış olmasından dolayı bununla şöhret bulmuştu.

(H. 547 = M. 1153) senesinin son ayı başında Bağdad'da Abbasî Halifesi مقتضى لأمر الله Muktazilieâmrillh oğlu (مستنجد بالله Müstencitbillâh)'a veliahtlik tevcih edip ismini hutbede okutarak bu münasebetle merasim ve şenlik yapıldığı sırada Kirman Selçuk ailesinden (Kavurd)'un kızı, (Derbilmatbah درب المطبخ) denilen mahalde Selçuk Sultanını, başında çetir olarak gösteren resimli bir Takızafer yaptırmıştı[3].

Selçuk hükümdarlarının bulundukları mahalde hergün beş defa nevbet vurulur yani bando çalınırdı[4].

[1] Moğollar tarihi (Quatremère, S. 256, not: 57).

[2] بعد از سه روز طغرلبک با سه هزار سوار جید و مسلح و مکمل بزی سلاطین قریب و مزین گشته و کمانی در بازو افکند و سه چوبه تیر در میان زده چتری از دیباحسرخ بر سر او داشته بودند ... (Tarihi Elfi, varak 171)

Karahanîlerde de Çetrin kırmızı renkte olduğunu biliyoruz. Kalaçlardan Celâlüddin Firuz Şah "kırmızı çetri beyaza tebdil etmişti" (Tarihi Firuzşah, Bombay tabı 1881, C. I, S. 155).

[3] İbnül-Cevzî, Elmuntazam. Burada sultandan maksat (Sencer) dir.

[4] Elurâza fî Hikâyetis-Selçukiyye (نوبتیان بارکاه گیتی Sencer'in cülûsunda, S. 95; Rahatüs'sudûr, S. 147 ... پناهش در پنج نوبت جهات شش کافهء هفت اطباق زمین را متزلزل گردانید Yarı müstakil diğer Selçuk sultanlarının nevbeti günde üç defa çalınırdı; maamafih bu tarz daimî değildi; meselâ (H. 495 = M. 1102) de Selçuk Hükümdarı Berkyaruk ile kardeşi Mehmed arasındaki mücadele sonunda Berkyaruk'un Sultan ve Mehmed'in Melik olması kabul edilmiş ve Sultan olan Berkyaruk'un günde üç defa nevbet vurdurması tekarrür etmişti. Halife kendisine mahsus olan ve günde beş defa vurulan nevbet usulünü Sultana vermemişti. (H. 568=M. 1172) de Nureddin Ata Bey, Şam'da beş defa nevbet çaldırmıştı; keza Ata Bey Kızıl Arslan bin İldeniz'in (1191 -1186) kapısında da beş defa nevbet çalınmıştı. Salâhuddini Eyyubî üç defa nevbet çaldırdı. Teessür zamanlarında nevbet çalınmazdı. (H. 480 = M. 1087) de Halife Muktedi'nin oğlu öldüğü zaman nevbet çalınmamış ve Salâhuddini Eyyubî Haçlılara bir defa mağlûp olduğu vakit bir zafer kazanıncaya kadar, nevbet çaldırmamağa yemin etmişti; yine bu cümleden olarak Gazne hükümdarı Gıyasüddin Mehmed, Harezmşahlardan (توکوش Töküş) ün vefatını haber aldığı zaman kapısında üç gün nevbet çaldırmamıştı (Quatremere, Moğollar tarihi, S. 418, not. 196.

Selçuk Hükümdarlarına Ait Bazı Müteferrik Parçalar:

Hükümdar سراپرده seraperdesi denilen büyük ve odalı çadırın rengi kırmızı olurdu[1]. Hükümdarların ayaklarına kırmızı çizme veya edik giydikleri görülüyor. Şu halde çetir, kırmızı çadır ve kırmızı çizme Büyük Selçuk sultanlarına mahsustu. Anadolu Selçukîlerinde de hükümdarların kırmızı edik giydikleri anlaşılıyor[2].

Hükümdar gazab ettiği bir vali veya emîri affederse ona aman kâsesi verir veya gönderirdi[3]. Kâseyi alan şahıs, kâsedeki şerbeti içer ve memnuniyetinden dolayı eğlenceler tertip ederdi; meselâ Selçuk ümerasından (آلپ قوش Alpkuş) Halife (راشد بالله Raşidbillâh) ile birleşerek Selçuk Hükümdarı Mes'ud'un ismini hutbeden çıkartıp Sultanın yeğeni Azerbaycan Valisi Melik Davut bin Sultan Mahmud bin Mehmed bin Melikşah) adına hutbe okutmuşlardı. Mes'ud, Halifeye galebe edince ümeraya ve bu meyanda gazab ettiği (آلپ قوش Alp Kuş)'a da aman kâsesi göndermişti.

Keza (H. 535 = M. 1140) senesinde[4] Sultan Mes'ud, Bağdat şahnesi (بهروز Bihruz)'a da bir aman şerbeti yollamıştı; yine ayni suretle (H. 530 = M. 1135) senesinde yine Sultan Mes'ud, Arab rüesasından olan (ابن دبیس = İbn Dübeys)'e ümeradan (صرصر Sarsar) vasıtasiyle bir aman kâsesi göndermiş ve Arap Reisi bunu ağlayarak ve titriyerek içmiş ve sultanın gönderdiği ata binerek huzura kabul edilmişti[5].

[1] (...و غرور ملک در سر آورد و نوبتی و سراپرده سرخ بالقلب خود..) Rahatus-sudur, S. 144.
و آلت سلطنت از سراپرده و چتر...) Rahatus-sudur, S. 148; İbn Bibî
(Houtsma Tabı. Cimri vakası.)

[3] Elmuntazam, C. VIII.

Sene 532 de: [نفذ السلطان مسعود الی آلبقش کاسا لیشربها فامتنع خمسة اشهر ثم عزم علی شربها فتقدم الی الولاة بالمحال و الاسواق ان یشعل الشمع و القنادیل و السرج فجمیع المحال لیلاً و نهاراً ثلثة ایام و ظهرت القینات و المعارف و النسا علیهن الثیاب الملونات و المخانیث الی ان شرب الکأس...]

Sene 535 de:

(...و فی یوم الاثنین تاسع ربیع الاخر نفذ السلطان مسعود کاساً لبهروز فشربه و غلقت بغداد دعمل سماطاً عظیماً فی دار ابرسقی و احضر جمع القیان و اظهر الناس الطبول و الزمور و الفساد و الخمور...) Elmuntazam, C. VIII.

[5] Elmuntazam, C. VIII.

BÜYÜK SELÇUKÎLERDE SARAY TEŞKİLÂTI

Hükümdarın şahsı, ailesi ve maiyeti halkını (Enderun halkı) ihtiva eden saray ve teşkilâtı bilhassa Melikşah ve Sencer zamanlarında en yüksek derecesini bulmuştur.

Melikşah zamanından îtibaren Oğuz an'anelerinin yerine kısmen eski İran hükümdarlarının teşrifat ve usulleri kaim olmakla beraber Selçuk sultanları tamamen Oğuz an'anesinden uzaklaşmamalardı; nitekim (Sultan Sencer)'in Oğuz töresine riayetkâr olduğu malûmdur. Sencer'in İran tesirlerinden mümkün mertebe uzak bir mahalde Horasan ve (مرو Merv) de yani daha ziyade Oğuz Türk muhitinde bulunmasının da bunda tesiri olduğu inkâr edilemez.

Eski Türk devletleriyle Karahanlılarda hükümdarın, tebaası üzerinde pederâne velayeti olması sebebiyle anları iaşe edip Toy'lar ve (شوله ن Şölen) ler tertip eylemesi âdet ve kanundu; bu an'aneye binâen Selçuk hükümdarları her gün yemek verirlerdi; hükümdar nerede bulunursa yemek orada tertip edilmek usuldendi. İranlıların (خوان يغما. Hanı yağma) dedikleri bu ziyafetlere riayet etmemek memnuniyetsizliği ve bazan isyanı mucip olurdu. Melikşah, (سمرقند Semerkant) ve (اوزكند Özkent) taraflarına gittiği zaman Şölen usulüne riayet etmediğinden dolayı (چكل ليلر = Çikilliler) ve (ماوراء النهر Maveraünnehirliler) şikâyet eylemişler ve "Sultan geldi, gitti, sofrasından bir lokma ekmek yiyemedik" diyerek bunu kendileri için tahkir saymışlardı.[1]

Tuğrul Bey, her sabah yemeğinde sofrasını halka açık bulundurur ve mutfaktan mütenevvi yemekler çıkarttırır, hattâ ava gittiği zamanlar bile bol ve nefis yemekleri hâvi sofrasını kırda kurdururdu[2]. Alp Arslan'ın mutfağında her gün elli koyun kesilir, yemek pişirilir ve bu yemek hergün muhtaç olanlara dağıtılırdı[3].

Melikşah zamanındaki (شوله ن Şölen) de âdet olduğu üzere her cuma sabahı sarayda mütenevvi yemekler pişer ve ulema علما oraya gelerek şer'î meseleler üzerine mübahase yaparlar ve bu suretle herkes kendi sây سعی ve meziyetini

[1] (Siyasetnâme fasıl 35) Osmanlılarda divan günleri Yeniçerilere ve işleri için divana gelmiş olan esham mesaliha din ve mezhep farkı gözetilmeksizin yemek vermek, Hanı yağmanın divana inhisar etmiş bir şeklidir.

[2] Siyasetnâme, fasıl 35.

[3] Ahharüd-devletis-Selçukiyye, S. 54.

gösterirdi; bu âdet daha sonraları da devam etmiş ve hattâ Anadolu Selçukîlerinde dahi görülmüştü[1].

Oğuzlar her sene Sultan (سنجر Sencer)'in ve daha evvelki sultanların mutfakları için vergi olarak yirmi dört bin koyun vermekle mükellef idiler. Kendi memurları vasıtasiyle bu hayvanların tedariki (خوانسالار Hansâlâr)'ın vazifesi idi[2].

Sultan Mehmed Harezmşah سلطان محمد خوارزمشاه (1200-1220) eslâfının vasıl olamadığı muvaffakıyetlere mazhar olmuş bir hükümdardı; kendi kızını Semerkant hanına vermiş ve kendisi de (Kâşgar کاشغر) hanının kızını almış ve bu münasebetle هرات Herat'ta fevkalâde mükellef toy yani ziyafet vermek isteyerek bu (طوی toy) un şimdiye kadar hiç bir kimse tarafından yapılmamış olmasını emretmişti. (سلطان محمد Sultan Mehmed) kendisinin tertip ettirdiği böyle bir tantanalı ziyafetin emsali olup olmadığını soruşdurmuştu. Kendisine, Sultan Sencer zamanında asilzadelerden olan (مقرب الدین Mukarribüddin)'in bu hususta malûmat sahibi olduğunu söylemişlerdi.

خوارزمشاه Harezmşah bu zatı celbettirerek keyfiyeti sormuş ve Mukarribüddin مقرب الدین de teeddüben hakikati söylemek istememişti; fakat Sultan israr edince bu asilzade:

"Ey Sultan! Sultan Sencer bir vakit burada öyle bir düğün yapmıştı ki senin düğünün onun yanında pek ehemmiyetsiz kalır" deyince bu mukabeleden Harezmşahın pek ziayde canı sıkılmıştı[3].

*
* *

Selçuk Sultanlarının saraylarında hükümdar için satın alınıp terbiye görerek yetişen ve saray (enderun) hizmetlerine tayin edilen حاجب الحجاب Hacibülhuccab, جاندار Candar, سلاحدار Silâhdar أمیر علم Emîrialem, جامه دار Câmedar, شرابدار Şarabdar, طشتدار Taştdar, چاشنیگیر Çâşnîgir, خوانسالار Hansâlâr, وکیل خاص Vekilihas, امیر آخور Emîriahur, سرهنک Serhenk veya çavuş denilen vazife sahipleri görülmektedir; bunlar, muhtelif milletlerden ve bilhassa Türklerden alınıp yetiştirilen kölelerdi; bu gılmanlar saray usul ve âdatına göre terbiye edilirler, ok talimine ve saray hizmetlerine alıştırılırlardı. Bu hizmetlerin içinde en yükseği sarayın birinci derecede nüfuzlu vazife sahibi olan (أمیر حاجب Emîr Hacib)'ti.

[1] Aksarayî tezkeresi (Millet Kütüpanesi nüshası), C.I, S. 204.

[2] Rahatus-sudur, S. 187. العراضه Eluraza'da Oğuzların senevî yirmi beş bin koyun verdikleri muharrerdir (S. 101).

...ای سلطان نوبتی سلطان سنجر در همین جایگاه جشنی ساخت که هرچه نوبت وی بکار بردهء دران جشن بکهنگی بکار برده بودند سلطان طیره شد...) Devletşah Tezkeresi, S. 133 (Leyden tab'ı).

Başlıca saray vazifesinde bulunanları zikredelim:

حاجب الحجاب Hâcibülhuccab:

Türkçede (اغاجی Ağaci) denilen[1] ve hükümdarla hükûmet arasında vasıta olan Haciblik veya Mabeyncilik, bir dereceye kadar bugünkü Riyaseti Cümhur Umumî kâtipliğine benzemekte idi[2]. Gaznevîlerde de bu vazife mevcut olup Abbasîlerden almışlardı. Hâciblerin bazıları daha sonraları ordu kumandanı oldukları halde eski Hacib unvanını muhafaza etmişlerdi; meselâ Hâcibi has Melikülümera Cemalüddin حاجب جا ص ملک الامرا جمال الدین bunlardandı[3].

Büyük Selçukîlerde hâciblerin reisine (حاجب بزرک Hâcibi Büzürk, حاجب الحجاب Hâcibülhuccab, أمیر حاجب Emîr Hâcib veya حاجب کبیر Hâcibi kebîr denilirdi[4].

Haciblik büyük vazifelerden olup buraya getirilenler hükümdarın en ziyade emin olduğu adamlardandır; hükümet teşkilâtında vezir nasıl hükümdardan sonra geliyorsa saray teşkilâtında da (حاجب الحجاب Hâcibülhuccab) veya Emîr Hâcib birinci vazife sahibi idi; راحة الصدور da vezirden sonra Hâcibin ismi zikredilmektedir[5].

Hükümdarla devlet işleri ve hükûmet adamları arasında vasıta olan hâciblik sonradan bir rütbe olarak bazı hizmet sahiplerine verilmiştir.

Tuğrul Bey zamanında hâciblerin reisi Hâcibikebîr (عبد الرحمن آلب زن Abdurrahman Alb Zen) isminde biri olduğunu Selçuknâme yazmaktadır[6]. Hâcibler, saraydaki bütün vazife sahiplerini kontrol ile anların vazifelerini iyi görmelerine nezaret ederlerdi[7].

Hâcibülhuccabın maiyetinde (Hâcib) ismiyle bir hayli memur bulunup bunlar saray kapılarını muhafaza ederler ve hükümdarla hükümet arasında tebliğ ve tebellüğü icap eden evrak ve defterlerin gidip gelmesine vasıta olurlardı;

[1] حجاب او لحاجب عبد الرحمن آلپ زن الاغاجی (راحة الصدور ، ص S. 93.) (الاغجی کلمه ایست تورکی بمعنی چهار مقاله Çihar Makale)den naklen Rahatussudûr'da merhum قزوینی Kazvinî'nin haşiyesi, S. 98. حاجب و خادم خاصهء سلاطین که واسطهء ابلاغ مطالب و رسائل از پادشاه بسائر دولت و بالعکس)

[2] Eski türkçede büyük Hâcibe (اولوغ بار بک Ulugbarbey derlerdi) راحة الصدور Rahatussudûr, S. 491.

[3] الصدور راحة Rahatüssudûr, S. 259, 282, 366.

[4] Rahatüssudûr راحة الصدور S. 96, 97, 98, 117 ve diğer sahifeler; اخبار الدولة لسجوقیه S. 83, 111, 125, 144 ve Elurâza العراضه S. 54.

[5] Rahatus-sudûr, S. 79, 117, 125, 239, 167, 168, 225.

[6] Rahatus-sudur, S. 58.

[7] Siyasetnâme, 30. Fasıl

(Hâcibülhuccab)'ın bazan (أمیر داد Emîri dâd) yani Adliye Vekili vazifesini gördüğü anlaşılıyor[1].

*
* *

Hâcibülhuccabtan sonra sarayda en büyük vazife (Yasacılık) idi. Siyasetnâmeye göre siyaset memurunun yani (یاساجی) yasacının bayrağı ve nevbet takımı yani muzıkası olmak icab ediyorsa da Melikşah zamanında bu vazifenin ehemmiyeti kalmamıştı; نظام الملک Nizamülmülk, yasacının maiyyetinde yirmisi altın ve yirmisi gümüş asalı hademelerin bulunması lâzım geldiğini, elbiselerinin ve eşyalarının mutlak surette muhteşem olması icap ettiğini ve aksi takdirde teblid olunmasını yazmaktadır[2].

Emîr Candar:

Selçuk Sultanının Hassa askerinden başka hükümdar ve sarayın muhafazasına memur Candarların âmirine (Emîr Candar) denilirdi; Selçuknâmelerde Candarların ismi geçiyorsa da[3] vazifelerine dair bir kayıt yoktur; fakat candarlık yani muhafızlık malûm olduğundan dolayı yazılmamıştır[4]. Candarların içinden Ata Bey derecesine çıkanlar da vardı[5].

Emîri Silâh:[6]

Merasimde Selçuk Sultanının silâhını taşıyan ve ayni zamanda زردخانه Zeredhâne, زرادخانه Zerâdhâne ve زره خانه Zırhhâne denilen[7] silâhhaneyi muhafaza eden silâhdarların, âmiridir; sonra bu isimle maruf olup kumandanlık mevkiine kadar çıkanlar da vardı. Meselâ (Mukaddemülasâkir Silâhdar Emîr Gozoğlu) bu cümledendir[8]. Emîri Silâh merasim esnasında hükümdarın oturduğu tahtın yanında dururdu[9] Silâhdara bazan سلاحی Silâhî de deniliyorsa da Siyasetnâmede (Silâhdar) tâbiri kullanılmaktadır [10].

[1] Rahatus-sudur, S. 91.

[2] Siyasetnâme, Fasıl 39.

[3] Ahbarud-devletis-Selçukiyye, S. 75, 118 127 ve sair sahifeler ve Rahatus-sudur, 232, 389 ve sair sahifeler ve Zübdetün-nusra, S. 165, 166, 175 ilâh.

[4] و سلطان (Mehmed bin Mahmud) در سرای سعد الدوله باده پانزده جاندار مانده بود و سراپرده و بنه و پایگاه و خزانه و چوب خانها و دختران سرای و جمله آلات سلطان بر جانب غربی ماند...) Rahatus-sudur, S. 260, 268

[5] Rahatus-sudur S. 232 de Candar –جاولی Cavlı ve S. 140 da آتابک کمشتکین جاندار Atabey Gümüştekin Candar Ahbarud-devletis-Selçukiyye, S. 75, 110. 111, 113.

[6] Kirman Selçukîleri tarihi S. 96. مظفر الدین قزیل ارسلان امیر سلاح Ahbarud-devletis-Selçukiyye, S. 144.

[7] Rahatus-sudûr, S. 142, 143, 503.

[8] Ahbar, S. 111, 112; Zübdetün-nura, S. 185.

[9] Siyasetnâme, fasıl 30, S. 111 (Avrupa tabı.)

[10] Siyasetnâme, Fasıl 28, S. 109 ve Ahbar, S. 111.

أمیر علم Emîri Alem:

Sultanın (رایت دولت Rayeti devlet) denilen bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden sınıfın emîri olup; maiyetinde alemdarlar vardı. Selçukîleri örnek yapan bir hayli devlette kullanılmış olan Emîri alem tabirini selçuknâmelerde de görmekteyiz[1].

جامه دار Câmedar:

Selçuk Hükümdarının elbiselerinin muhafızıdır[2]. Osmanlı İmparatorluğundaki çuhadar ve daha sonraki asırlarda esvapcı başıya benzer. Bu tabir Anadolu Selçukîleriyle Memlûklerde de görülmektedir. Kirman Selçukîlerinde de Emîri جامهخانه câmehâne vardı[3].

Şarabdârı Has[4]:

Daha sonraları Anadolu Selçukîleriyle Memlûklerde ve Osmanlıların ilk zamanlarında görülen şarapdarlık budur. Sultanın meşrubatını hazırlıyan ve her hafta vakit ve günü muayyen meclisi hasda ve yemeklerde hizmetle mükellef olan vazife sahibi olup emri altında (şarabhâne) denilen ve hükümdara âit meşrubatı muhafaza eden bir de kileri ve muayyen miktarda hademesi vardı[5].

Meclisi haslarda hükümdara ve davetlilere şarap sunan kölelere (ساقی sâki) denilirdi. Selçuknâmelerde (Karaca Saki) meşhur olup sonra yüksek dereceye çıkarak Isfahan Selçukîlerinde Sultan Mes'ud'un oğlu سلجوق شاه Selçuk Şah)'a Ata Bey olmuştur[6].

Sultanın Sarayında tertip edilen Meclisi haslara Devlet adamlarından muayyen ve mahdut kimseler gelirlerdi; bunların maiyyetlerinde yalnız bir köle ile gelmeleri lâzım olduğunu siyasetnâme yazmaktadır.

طشتدار Taştdar vaya آبدار Âbdâr[7]:

Taşt, leğen manasına olup sonradan taammüm eden şekle göre İbrikdar adını almıştır; hükümdar elini yıkadığı zaman ona leğen ve ibrik tutardı; Harez-

[1] Kirman Selçukîleri tarihi (Houtsma tab'ı), S. 11,126 ve Rahatüs-sudûr, S. 389, 390; Kalkaşendî قلقشندی hükümdârın başı üzerinde sancak taşınmasını İmadüddin Zengî'nin oğlu Seyfüddin Gazi'nin (1146 -1149) ihdas ettiğini yazmaktadır.

[2] Câmedâr Reşit (Kirman Selçukîleri tarihi, S. 33).

[3] Kirman Selçukîleri tarihi, S. 96 (Houtsma tab'ı).

[4] Siyasetnâme, fasıl, 9 S. 85 ve 110.

[5] Siyasetnâme, fasıl 30, S. 111.

[6] Ahbâr, S. 100, 122; Zübdetün-nusra, 123, 125; Paris nüshası muhtasar Selçuknâme, S. 23.

[7] Elurâze, S. 80, 81, 166; Rahatus-sudur, S. 147, 148, 350; Siyasetnâmede Taştdâr tabiri Abdâr

mşah Devletinin müessisi Enûştekin, Selçuk Sultanı Melikşah'ın kölelerinden olup onun Taştdarı idi; Selçuknâmede taştdar tabiri çok geçmektedir[1].

أمير چاشنيگير Emir Çaşnîgir:

Sofracı başı demektir; hükümdarın yemeğini hazırlıyan ve sofra hizmetini gören vazife sahibi olup mayyetinde sofra garsonları vardı. Hükümdar yemek yemeden evvel yemeğini tatmak, Emîri Çaşnigirin vazifesi idi; bu da yemeğe zehir katılıp katılmadığını anlamak ve hükümdarın zehirlenmemesini temin etmek için yapılırdı; bundan dolayı Emîri Çaşnigirin emniyetli adam obuası lâzımdı.

Bazı lûgatlerde (چاشنيگير ile خوانسالار Hansâlâr)'ın bir olduğu zikredilmektedir[2]. Siyasetnâmede ise (Çaşnîgir) Hansâlârdan ayrıdır; bu ikincisi aşçıbaşıdır[3]. Çaşnîgirler ziyafetlerde de hizmet ederlerdi. Selçuk sultanlarının mutfaklarında lâzım olan malzemeyi Hansâlârın tedarik ettiği Selçuknâmenin bir kaydından anlaşılmaktadır[4].

Vekili Hâs:

Siyasetnâmede bu isimle mutbak, şaraphane, اصطبل ıstabl, سراهاء خاص Serâhâi Hâs (sazendeler) gulâm ve sair حواشی hevaşinin nâzırı olarak bir vazife sahibi gösterilmekte ise de[5] Selçuknâmelerde böyle bir vazifeye tesadüf edemedim. Siyasetnâme, devlet teşkilâtı itibariyle yapılması lüzumlu olan şeyleri tavsiye ettiğinden dolayı bunun da tavsiye edilen vazifeler arasında bulunması icap ediyor demektir.

أمير آخور Emîri Âhur:

Sarayın ve hükümdarın hayvanlarına bakan Hâsahurun birinci emîri olup emri altında hademe, seyis ve sair vazife sahipleri vardı. Selçuknâmelerde bir hayli emîrâhurun ismine tesadüf etmekteyiz[6].

diye geçmektedir (S. 109).

[1] Rahatus-sudur, S. 149, 150.

[2] Burhanı Katı', Hansâlâr خوانسالار maddesi.

[3] Siyasetnâme (Avrupa tab'ı), S. 109.

[4] Oğuzlar Rahatus-sudur, S. 177; Elurâze, S. 109. (هر سال بيست و چهار هزار گوسفند وظيفه بود كه بمطبخ سلطان دادندى و اين در مجموع خوانسالار بودى و كس او باستيفاى آن رفتى....)

[5] Siyasetnâme (Avrupa tab'ı, S. 81).

[6] İbnül-Esîr, C. XI, S. 41 de Sultan Mahmud'un kölesi Bağdad شحنه Şahnası Kızıl Emîri abur vardır. Rahatüs-sudurda Altıntaş Emîri âhur اينانج يابغو İnanç Yabgu isimleri geçiyor (S. 145, 146 ve 455); Ahbarüddevletüsselçukiyye, S. 117; Paris nüshası Selçuknâme, S. 23, 26 ve Kirman Selçukîleri tarihi, S. 96.

سرهنک Serhenk veya Çavuş:[1]

Selçuknâmelerde her iki tâbir de kullanılmaktadır[2]. Bunlar da hükümdar ve saray vazifedarlarından olup posta ulaklığiyle muhabere hizmetlerinde[3] bulunup daha ziyade hükümdar alaylarında موکب mevkibin önünde yürüyüp hizmet ederlerdi ki Osmanlıların Divanıhümayun çavuşlarını andırırlardı.

Çavuşlar, sultanın alayının önünde bulunup (durbaş دورباش) yani savulun diyerek yol açtıklarından dolayı kendilerine دورباش (durbaş) namı da verilmişti. Hükümdardan başka Selçuk ricalinin de serhenkleri ve divanda hizmet eden çavuşları vardı[4].

Siyasetnâmede (پیکان Peykân) denilen ve sür'atleriyle maruf olan ve yaya koşan peyklerin, posta hizmetlerinden bahsedilmektedir[5]. Peyk teşkilâtını İlhanîlerle Osmanlılarda ve Akkoyunlularda da görmekteyiz.

*
* *

Yukarıda saydığımız belli başlı Saray Emîr ve hademelerinden başka **İnak** denilen Müşabihlerle[6] Hâsekiler[7], Hadimler[8]de vardı. Sarayın bütün Nazır, müdür ve maiyyetlerinin hepsi Sultan Memlûklerinden idiler; bu hademe sınıflarının arasında (وشاق Vuşak) denilen saray hademeleri görülmektedir[9]

[1] Hükümdarı ağırlamak ve alkışlamak için hükümdarın önünde haykıran kimse (Elidrak li-lisanil-Etrâk, S. 47) Divanü Lûgatit-Türk'de چقش şeklinde olup muharebede safları tertip eden ve askerin yolsuzluğuna meydan vermeyip meneden vazife sahibidir (C. I, S. 307). Çavuş kelimesinin (چاغوجی Çağuci) veya (Yağuci) dan geldiğini söyliyen Blochèt (Memlûk Sultanları tarihi) ismiyle tercüme ettiği mufassal İbn Ebil-fazl'ın tarihi in hamişinde bu lûgat hakkında uzun mütalea yürütmüştür (S. 664, Not 1, Fasikül 2).

[2] Zübdetün-nusra, S. 18, 49, 61; Siyasetnâme, Fasıl 44, S. 140; Ahbâr.

[3] Rahatus-sudur, S. 349.

[4] Rahatus-sudur, S. 349.

[5] Siyasetnâme, Fasıl 14, S. 81.

[6] Elurâza, S. 84, bu (ا نیا ق İnak) tabiri Rahatus-sudur'da yoktur. Elurâza, şöyle diyor:
فرستادندی) ...قلعهء دزکوه که... غازی ملکشاه سلجوقی بنا فرموده بود سلاطین ماضی بهنگام غیبت از اصفهان دختران حرم و ایناقان خدم وشاقان محترم را آنجا)

[7] Rahutus-sudur, S. 147, 260, 366, 375.

[8] Ahbar'da Şerefüddin hadim, Cemalüddin hadim, S. 122; Rahutus-sudur, S. 245.

[9] Rahutus-sudur, S. 147; Elurâza, S. 84.

HÜKÜMET İŞLERİ

Büyük Divan:

Büyük Selçuk İmparatorluğunda devlet merkezinde[1] veya hükümdarların bulundukları yerde umumi devlet işlerini tedvir için (ديوان سلطان Divanı Sultan) ismi[2] verilen büyük bir divan vardı; bundan başka yine merkezde devletin malî, askerî, adli, muharrerat vesaire gibi işlerini görecek ikinci derecede divanlar yani bugünkü tâbirle vekâletler bulunuyordı; Eyaletlerde de oradaki işlere bakmak üzere divanlar kurulmuştu.

Büyük Divanın reisi ve mes'ul âmiri (صاحب ديوان دولت Sahibi divânı devlet) denilen[3] vezirdi; divana ilk zamanlarda hükümdar da riyaset ederse de pek az olup hemen her zaman riyaset vezirde idi.

Vezire, vezirliğine alâmet olarak divit, sarık veya destar verdirdi[4]; ilk Selçuk vezirleri, عميد الملک Amidülmülk (vefatı 1064) ile Selçuk İmparatorluğunun esas teşkilâtını kuran (نظام الملک Nizamülmülk) (vefatı 1092 Ekim) idi.

Hükümdarın re'sen verdiği emirler dahi divanda müzakere ve münakaşa edilir ve ondan sonra karar verdirdi. Divanın kimlerden teşekkül ettiğine dair elimizde sarih bir vesika yoksa da (Rahatus-sudur) daki bir kayıttan divana dahil olan bazı azaların isimlerine tesadüf edilmektedir. Bu kayda göre divanda vezirden başka مستوفی Müstevfî ve عارض الجيش Ârızulceyş, Büyük Divan azasından idiler[5]; fakat diğer bir mehazimizde Büyük Divandan sonra ehemmiyet ve derece itibariyle divanların isimleri zikredildiğini منصب استيفا Mansıbı istifa, Divanı tuğra veya Mansıbı tuğra veyahut ديوان الرائل و الانشا ve ديوان الاشراف Divanülişraf ve ديوان عرض الجيش Divanı arzülceyş veya ديوان عرض dan bah-

[1] Selçuk İmparatorluğunun merkezi sırasiyle Nişâpur, Rey, İsfahan ve Merv idi.

[2] Ahbar, S. 23.

[3] Elurâza, S. 56.

[4] Elurâza, S. 66; Ahbar, S. 56, 69; Zübdetün-nusra, S. 63; Rahatus-sudur, S. 147. Çin ve hata hükümdarlarının Hanbalık yani Pekin'deki veziri hükümdar sarayının yedi kapısından beşinci kapısında divan-ı vezaret denilen meclise riyaset ederdi. Vezirin minderine *Mesned* denilirdi. Vezirin önünde altından büyük bir divit vardı (İbn Batuta, C. II, S. 315).

[5] و در آهر عهد سلطان (Melikşah zamanı) جمله اصحاب ديوان كه قديمى بودند تبديل فرمود آن نيز بروى مبارک نبود. نظام الملک را بتاج الملک بدل كرد و شرف ابو سعد المستوفى را كه منعم و متنعم جهان بود بمجد الملک ابو الفضل القمى كه بو طاهر الملک خاتونى در هجو او ميگويد و كمال الدين ابو الرضا العارض را بسديد الملک ابو المعالى)

Rahatus-sudur, S. 135. Bu kayıt divan azalarının vezir, Müstevfi ve Anzulceyj'den ibaret olduğu zannını veriyorsa da öyle olmayıp bunlar ancak kabinede değişen bir kısım azalardır.

sedildiğine göre[1] طوغرائی Tugrâî ile Müsrifin de Büyük Divanın azalarından olmaları tabiîdir.

Alp Arslan zamanında Vezir Nizamülmülk'ün en kıymetli ve mutemet arkadaşları Sahibi Divanı inşa ve Tuğra Kemalüddevle Ebûrrıda Fazlullah b. Muhammed ile Sahibi Divanüzziman velistifa Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur olup[2] bunların divan azasından olduklarına şüphe yoktur.

Biz bu mütalealara istinaden XI. asır sonlariyle XII. asırda Selçukîlerde Büyük Divan azalarının şu vekâletlerin mümessillerinden teşekkül etmiş olduğunu kat'iyete yakın bir ihtimalle söyliyebiliriz:

Vezir, sahibi zimam vel-istifa veya müstevfî (Maliye Vekili) ve sahibi tuğra veya tuğraî denilen nişancı veya منشی Münşî ve مشرف Müsrif (Devlet Müfettişi Umumîsi) ve Millî Müdafaa Vekili olan Emîri Ârızulceyş.

İlk Selçuk divanı (1036) da Nişapur'da Tuğrul Bey'in riyasetinde toplanmıştır. Tuğrul Bey burada Horasan valilerini takliden haftada iki defa divana bizzat riyaset ederdi.

Kutulmuş'un oğlu Süleyman Şah, Anadolu valiliğine tayin edildiği zaman, Büyük Selçuk Divanından kendisinin maiyyetine vezir ve devlet ricali verilmişti ki, bu hal Büyük Divanın bütün Selçuk İmparatorluğu üzerindeki salâhiyet ve murakabesinin şümulünü göstermektedir.

Selçuk Divanında (خواجگان دیوان Haçegân-ı Divan) denilen daire âmirleri, Divan Müfettişi ve حجت نویس Hüccet-nüvis denilen memurlar da bulunurlardı[3].

Bugünkü devlet teşkilâtımıza göre (Büyük Divan) Vekiller Heyeti ve Vezir de Başvekil demektir.

[1] ...و هو منصب الطغراء و لیس اکبر منه بعد الوزراء الا منصب الاستیفا ثم الطغراء من جملة دیوان الرسائل و الانشا ثم الاشراف ثم عرض الجیش. (Zübdetün-nura, S. 100.)

[2] Zübdetün-nusra, S. 59; Ahbâr, S. 68.

[3] Rahatus-sudur, S. 350; Siyasetnâme, fasıl 40, S. 125, 131.

DİĞER DİVANLAR

Müstevfî Divanı:

Bugünkü vekâletlere benzeyen diğer divanlardan en mühimmi Mali Divandı. Bu divana (Mansıbı İstifa) veya yalnız (İstifa) veyahut da (ديوان الزمام و الاستيفا Divanüz-zimâm vel-istîfa) ve buranın reisi olan Maliye Vekiline de (Müstevfî) veyahut (Sahibi Divânı İstifa) denilirdi; Bu mühim vekâlet veya divan devletin bütün malî işlerinden mes'uldü. Vilâyetlerdeki (عميد Amid) denilen[1] haraç ve tahsil memurları buraya bağlı idiler. Her Eyalette birer amid vardı; Amidi Horasan, Amidi Bağdad gibi[2].

Büyük Selçukîler zamanında (Divânüz-zimâm vel-istîfa)'ya bakan Müstevfî شرف الملک Şerefülmülk ile onun نائبی Naibi yani vekil veya muavini olup kendisinden sonra müstevfi olan ابو الفضل مجد الملک Ebûlfazl Mecdülmülk çok mühim malî kanunlarla İmparatorluğun malî işlerini sıkı esaslara bağlamışlardı[3]; bilhassa asıl ismi Es'ad bin Mehmed ibn Musa olup sonradan Mecdülmülk unvanını almış olan (Ebûlfazl)'ın malî hususlarda fevkalâde vukuf ve ihatası olduğunu محمد البندارى Muhammedül-Bündarî ve ondan naklen العراضه Eluraza yazmaktadır[4].

Müstevlilerin Nâib ismile anılan vekli veya muavinleri de vardı. Müstevfîlik inhilâl eder ise nâib, onun yerine müstevfi olurdu; nitekim Müstevfi Şerefülmülk'ün yerine onun naibi olan meşhur maliyeci Mecdülmülk gelmişti.

Devletin hazinesi iki idi: Biri masraf hazinesi diğeri asıl hazine. Asıl hazine yedek ve ihtiyat hazinesi idi; masraf hazinesinde paraya ihtiyaç hâsıl olursa asıl hazineden oraya ikraz edilir ve sonra dış hazine olan masraf hazinesi, gelen varidattan bu borcu öderdi[5].

[1] Siyasetnâme fasıl 50, S. 131.

[2] Siyasetnâme (Avrupa tab'ı), S. 137.

[3] Şerefülmülk Müstevfî ile Ebû Sa'd Mehmed ibn Mansur (vefatı 1101). Maruf maliyecilerdendi (العراضه). Şerefülmülk Müstevfînin (مرو شاه جهان Mervi Şâh Cihan) da muazzam bir kütüphanesi de vardı. (معجم البلدان Mûcemülbüldan, C. VIII, S. 35.

[4] ثم انصرف ابو غالب و تولى مكانه فى النيابة اعز الكامل ابو الفضل اسعد بن محمد بن موسى البراوستانى فلم يزل نائبا الى ان صار استاذا و لقب بمجد الملک بعد شرف الملک و لم يكن لاحد من السلاطين مستوف كأبى الفضل فى الضبط و التحفظ و الذكر و التيقظ و حفظ القوانين و تدبير الدواوين Zübdetün-nusra, S. 60.

[5] Siyasetnâme fasıl 48. Bu tarzda hazine usulü Osmanlılarda da vardı. Osmanlılardaki Hazinei Âmire Selçukîlerin masraf hazinesi ve iç hazine de Selçukîlerin asıl ihtiyat hazinesi gibi idi. Osmanlı hükümeti, ihtiyaç zamanlarında iç hazineden dış hazineye karzan para alır ve bu parayı hazineye iade edeceğine dair Veziri âzam imza verirdi.

Her vilâyetin varidat ve masarifatı divanca muayyendi; bu para divanda münakaşa edilerek konurdu[1].

Tuğra veya İnşa Divanı:

Bu divan Selçuk Sultanının devletler ve eyaletlerle olan muhaberelerini yapar ve berat, nişan, mensur dediğimiz hükümdar tuğrasını havi araziye ve tayinlere ait vesikaları verirdi. Divanın reisine (Sahibi Tuğra ve İnşa) veya sadece (Tuğraî) ismi verilirdi[2]. (لامية العجم Lâmiyetülacem) manzumesi sahibi Ebû İsmail Hüseyni İsfahanî Melikşah ve oğlu Mehmed zamanlarında Tuğraî olup bu lâkabla şöhret bulmuştu.

Selçukîlerin ilk zamanlarındanberi mevcut olan Tuğra ve İnşa divanı[3] ayrı ayrı iki dâireye ayrılmıştı. Bunlardan biri Tuğra diğeri ديوان الرائل و الانشا Divanürresâil vel-inşa idi. Bu ikincisinin müdürüne (Münşi) ismi verilmişti[4].

Tuğrâînin vazifelerinden biri de ava çıktığı zaman Sultanın maiyetinde bulunup o sırada Vezire vekâlet etmekti. Vezir, devlet işleriyle meşgul olduğundan avda hükümdarla beraber bulunmazdı. Tuğrâîlerin ayni zamanda hükümdar zevcesinin de vezâretinde bulunduğunu görüyoruz. İsfahan Selçuk Hükümdarı Sultan Mehmd'in zevcesi (Gevher Hatun) un veziri (عميد طغرائى Amidi Tuğraî) idi[5].

Müşrif Divanı (Divanülişraf):

Devletin malî ve idarî işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş vazifesiyle mükellef olan divana (Divanı Müşrif) veya (Divanülişraf) ve reisine de (اشراف ممالک İşrafı Memâlik) veya (Sahibi Divanı israfı Memâlik) veyahut (İşrafülmemleke) denilip[6] icab ettikçe şehir ve nahiyelere kendi tarafından Nâibler göndererek işleri tetkik ettirirdi.

Müşrifler son derecede itimada şayan, divan ve devlet işlerinde tam bir vukuf sahibi olan kimselerden seçilirdi; bunun şehir ve kasabalara tayin ettiği

[1] Siyasetnâme fasıl 50.

[2] Zübdetün-nusra, S. 59; Rahatus-sudur, S. 239, 421, 422.

[3] انفذ السلطان (Tuğrul Bey) بعد استقرار الخليفة فى داره جيشاً عليهم خمارتكين الطغرائى فى الفى فارس...) İbnül-Esîr, C. IX, S. 271; Ahbar, S. 68

[4] (...و كان الامير العميد محمد الجوزقانى و ليس بغداد و استدعاه و نقل اليه منصب المذكور و اعتمد عليه فى تلک الامور و هو منصب الطغراء و ليس اكبر منه بعد الوزراه الا منصب الاستيفا ثم الطغراء و من جمله ديوان الرسائل و الانشا ثم العرض الجيش...) (و ابو الرضى فضل الله بن محمد صاحب ديوان الانشا و الطغرا...) Zübdetün-nusra, S. 100, 63; Ahbar, S. 68; Zübdetün-nusra, S. 59.

[5] (...و الطغرائى هو وزير السلطان فى الصيد لغيبه الوزير و عليه المعول فصار الامير العميد طغرائياً و كان من كسوة الفضائل عرياً و تولى ايضا وزارة كوهر خاتون بنت الامير اسماعيل ابن ياقوتى زوجة السلطان و كانت وزارتها ايضاً منوطة بكفاية المختص فصرف من الشغلين و تسلم الامير العميد المنصبين Zübdetün-nusra, S. 100.

[6] Zübdetünnusra, S. 100, 113; Ahbar, S. 69.

Nâiblerin de kendisi gibi mu'temet olmaları lâzımdı. Nâiblerin maaşları devlet hazinesinden temin edilirdi[1].

Divânı Ârız:

(Divânı Ârız) veyahut (Divânı Arz) denilen[2] daire, bugünkü tabirle Millî Müdafaa Vekâleti vazifesini görmekte olup vekiline (عارض جیش Ârızı Ceyş) veya sadece (Ârız) ve (Ârızı Sultan) denilmektedir[3]. Divanı Ârız, askerin maaş ve levazımatiyle meşgul olurdu. Bu divanın ordu kumandanlığı ile alâkası yoktu. Bu günün Erkânı Harbiye Reisi vazifesini gören, kumandana سپهسالار Sipehsâlar veya Beylerbeyi denirdi. سعد الدوله گوهرآیین Sâdüddevle Gevherâyin, Büyük Selçuk Hükümdarı Alp Arslan'ın arızı idi; Kemalüddin Ebûrrıza da Melikşah'a arız olmuştu[4].

Bu divanlardan başka Heyeti Vekile yani Büyük Divana dahil olmayan divanlar da vardı; bunlardan biri Divanı Mezâlim olup şer'î işlerden maada davalara bakardı. Bu divanın Reisine (امیر داد. Emîri dad) veya (أمیر بار Emîri bar) veyahut terkipsiz olarak (باربک Barbey) denilirdi[5].

Diğer bir mühim divan da Posta Divanı olup Nazır ve Reisine (صاحب برید Sahibi Berid) ismi verilmişti; Sahibi Bendin tayini hükümdara aitti; bunların kâfî derecede maaşları olup şayanı itimat adamlardan seçilirlerdi[6]. Berid Divanı vasıtasiyle hükümdarlar, memleketin her tarafından haber alırlardı; Divânı Beridin vilâyetlerde (صاحب خبر Sahibi Haber) denilen memurları vardı.

Memleketin her tarafından haber getirmek üzere پیک Peykler yani piyade ساعیلر Sâîler istihdam edilirdi[7]. Peyklerin Nakip ismi verilen tımara sahip âmirleri vardı.

Berid Divanının Vali, Serasker, tebea hakkında malûmat almasını yani bir hafiye ve sivil taharri teşkilâtı yapılmasını Alp Arslan ahlâka mugayir gördüğü için muvafakat etmemişti[8].

[1] Siyasetnâme.

[2] Zübdetün-nusra, S. 100 ve 214; Elurâza, S. 47; Rahatüssudûr, S. 136.

[3] Siyasetnâme, fasıl 40, S. 137.

[4] Rahatus-sudur, S. 119, 121, 136.

[5] Rahatus-sudur, S. 365, 367.

[6] Siyasetnâme, fasıl 10, S. 58

[7] Farsça پیک Peyk ve Arapça فیج Feyc'in bir yerden diğer bir yere tahrirat götüren piyade postacıya alem olduğunu Kamus yazıyor. Osmanlılarda peyk, alaylarda hükümdarların önünde yürüyen ve saltanat icabatmdan addedilen yaya muhabere sınıfıdır. Siyasetnâmenin tarif ettiği peyk'e, Osmanlılarda (ساعی Sâî) denilmiştir. Atla giden posta ve haberciye Osmanlılarda اولاق ulak veya (Tatar) derlerdi.

[8] Siyasetnâme, fasıl 10, S. 65.

DEVLET RİCALİ

Vezir:

Hükümdardan sonra Devletin en büyük iş adamıdır. Bunlara ender olarak (Sâhibidivânı saltanat) denilmiş[1] ve bazan (صاحب Sâhib) unvanı da verilmiş ise de (Vezir) tabiri daha çok kullanılmıştır. Selçukîlerde vezire (خواجه Hâce) denildiği de vakidir; نظام الملک Nizamülmülk hakkında böyle denildiği gibi[2] Anadolu Selçukîlerinde, vezir Sahib Ata Fahrettin Ali'ye de bu lâkab verilmişti[3].

Vezir, Devletin bütün işlerinden mes'uldü; Vezir (منشور وزارت menşûrı vezâret) denilen fermanla tayin edilirdi. Vezâret alâmeti altın divit ile taç veya külahtı[4].

Devâtı vezâret دوات وزارت denilen vezirlik alâmetini Divân günlerinde Vezirin önüne koyan ve onu muhafaza eden memura (دواتدار Devâtdar) denilirdi. Devâtdar, Vezirin mahremlerinden olup mektum muharrerati da yazardı. نجوم الزاهره Nücûmüz-zâhire, devâtdarlığı ilk ihdas eden Devletin Selçukîler olduğunu yazmaktadır[5]. Vezirin olduğu gibi Hükümdarın da devâtdarı olması tabiî ise de selçuknâmelerde buna dair bir kayda tesadüf etmedim.

Vezir tayininde دوات زرين devâti zerrin, külah veya taçtan başka kendisine hil'at de giydirilirdi. Nizamülmülk ve oğulları ile müstevfîylikten yetişen Ebûlfazl Mecdülmülk ilk Selçuk vezirlerinin kıymetlilerinden idiler; bilhassa Nizamülmülk yeni kurulmuş olan Selçuk Devletini kanunlara bağlayarak bu Devletin muazzam, medenî bir imparatorluk şeklinde tecellisine çalışmıştı.

Atabeyler (آتابک):

Süyûtî سيوطى Tarihi hulefâsında آتا Ata ve بک Bey kelimelerinden terreküb eden bu tabirin iptida Selçuk Veziri (Nizamülmülk)e verildiğini yazmıştır. Bu

[1] Elurâza, S. 56.

[2] ابن العديم İbnüladîm tarihinde Nizamülmülkün tercümei halinin baş tarafında: الحسن بن على بن اسحاق بن العباس ابو على الطوسى الوزير المعروف نظام الملک و يعرف بخواجا بزرک و خواجا بالفارسيه الوزير و بزرک العظيم...) Millet kütüphanesi Feyzullah. Efendi kitapları 1404 varak 285; Elurâza, S. 66; Ahbar, S. 66.

[3] Paris nüshası Farisî Selçuknâme (hususî kütüpanemizdeki nüsha, S. 50, 59, 69, 70-74. Hâce, خواجه و muhterem, muazzez ve tüccar zengin manalarına da kullanılmıştır.

[4] Elurâza S. 66; Ahbar, S. 69; Zübdetün-nusra, S. 63; Rahatus-sudur, S. 134, 147, 239, 365; İbnül-Esir ve divit; külâhdan bahseder: ان ثبات تلک القلنسوه معذوق بهذه الدواة C. X, S. 84.

[5] Nücûmüz-zâhire, 675 senesi vukuatı arasında ve Baybars'ın tercümeihali kısmında.

unvan büyük Selçukîlerde çok kullanılmış ve andan sonra o Devletin feodalleri arasında teammüm etmiş ve hattâ Ata Bey'lere ait olmak üzere yirmiden fazla küçük devlet kurulmuş olduğu görülmüştür.

Selçuk Sultanları kendi kapı kulu sınıfları arasından yetişip büyük mevkilere çıkan kölelerini azad ettikten sonra onlardan müsteit ve sâdıklarını, ya valiliklere göndermişler veya evlâtlarının Devlet işlerinde yetiştirilmesine memur etmişler ve bunlara şehzadenin mürebbîsi olduklarından dolayı (Ata Bey) unvanını vermişlerdi.

Atabeyler, Sultan tarafından bir Eyalet valiliğine tayin edilen Şehzadenin maiyetinde onun mürebbîsi olarak Eyalette hizmet ederler ve genç Şehzadenin idare ve memleket işlerinde yetişmesine çalışırlardı. Atabeyler, Şehzadenin küçüklüğünden dolayı bilûmum işlerde hâkim olduklarından hakikatta bütün nüfuz ve kuvvet kendilerinde bulunurdu. Selçuk Şehzadeleri arasındaki mücadele ve saltanat kavgalarında Atabeylerin ne kadar mühim rol oynadıklarını tarihlerde tafsilâtiyle görmekteyiz. Atabeyler, Şehzade hizmetlerinden başka kendilerine gösterilen îtimada binâen bizzat Eyalet valiliklerinde de bulunmuşlardır.

Meselâ kölelikten yetişip Melikşahın ibriktarı olan (Enüştekin) efendisi tarafından Hîve valisi tayin edilmişti; keza Şemsüddin İldeniz de köle olup Gıyasüddin Mes'ud tarafından Azerbaycan valiliğine gönderilmişti. Şam, Elcezire, Suriye, Musul, Erbil ve Artuk, Ermenşahlar ve diğer bazı küçük devletler hep bu suretle kurulmuşlardı.

Büyük Selçukîlerde mühim rol oynayan Atabeylerden Atabey Emîr اسفهسالار İsfehsâlar كمشتكين Gümüştekin Candar, Emîr Ata Bey Kara Sungur ve Haçlılarla mücadelesiyle meşhur olan Emîr Ata Bey İmadüddin Zengî ve bunun Babası Aksungur, Ata Bey İldeniz, Selçuk tarihlerinde meşhur Türk vali ve kumandanlarından idiler.

*
* *

Ata Bey tabiri Memlûklerde (آتابک العساکر Atabegülasâkir) unvaniyle Memlûk kuvvetleri Kumandanına ve Anadolu Selçukîlerinde ise hükümdar mutemedi ve Şehzadelerin mürebbîsi olanlara alem olmuştu. Anadolu Selçuk Devletinde Hükümdar Atabeyliğine tayin olunan zat kabineye dahildi. Kirman Selçukîlerinde de Ata Bey vardı[1].

[1] Kirman Selçukîleri tarihi, S. 69.

Osmanlılarda Şehzade mürebbîlerine yani Atabeylere (lala) denilmiş olup bu tabiri bazen büyük Selçukîlerde de görmekteyiz[1].

*
* *

Devleti idare eden başlıca ricalden Müstevfî, Tuğrâî, Müşrif ve Ârızulceyş gibi vazife sahipleri varsa da bunlara dair yukarıda Divanlar kısmında malûmat verdiğimizden burada tekrara lüzum görülmedi.

[1] Rahatus-sudur, S. 163 .لالا قره تكين Lala Karateki

BÜYÜK SELÇUKÎLERDE İDARÎ TEŞKİLÂT

Her Devlette olduğu gibi Büyük Selçuk İmparatorluğunda da memleket birçok geniş mıntaka veya Eyaletlere ayrılmıştı. Devletin ilk merkezi (Nişapur) du; imparatorluk şeklinde kendisini gösteren ve hududu Orta Asya'dan Ege Denizi ve Suriye'de Akdeniz kıyılarına kadar yayılan geniş imparatorluk, merkezini buradan (İsfahan) a nakletmişti.

Devletin muhtelif mıntakalarına ya hükümdar ailelerinden biri tayin edilir, bulunamadığı takdirde Sultanın azadlı kölelerinden olup yetişmiş bulunan mutemet şahıslar, vali tayin olunurlardı. Şehzade veya mutemet kölelikten azadlı vali nereye vali tayin edilmiş ise orasının hasılatı öşüriye ve resmiyesi kendisine اقطاع iktâ yani dirlik olarak verilirdi.

Anadolu'nun garp tarafları valilikle Selçuk ailesinden قوتولمش Kutulmuş ailesine verilmiş, şark kısımları da Oğuz Beylerinden Emîr Dânişmend, منكوجك Mengücek ile (صالتوق Saltuk) îlere tahsis kılınmıştı; çünkü usul ve kanun mucibince her hangi bir kumandan nereyi feth ederse o mıntaka kendisine iktâ suretiyle verilmek îcap ediyordu.

Keza Suriye, Alp Arslan'ın oğlu (تاج الدين تتش Tacüddin Tutuş)a كرمان Kirman Alp Arslan'ın kardeşi İmadüddin Kara Arslan Kavur'da, Horasan Melikşah'ın oğlu Sencer'e verilmişti.

Melik Şah da (بندگان خاص Bendegânıhas) denilen en yakın mutemet kölelerine geniş mıntakaların valiliklerini vermişti; meselâ قسيم الدوله آق سنغور Kasimüddevle Aksungur Haleb, عماد الدوله بوزان İmadüddevle Bozan روها Rühâ yani Urfa ve چكرمش Çekermiş Musul eyaletlerine tayin edilmişler ve oralar da kendilerine iktâ olarak verilmişti[1].

Sultan Sencer, Devlet merkezini şark'a yani (Merv) e nakledince İsfahan, Sencer'in himayesinde olarak Melikşah'ın torunlarına bırakılmış yani himaye şekli Sencer'in esaretine kadar Anadolu Selçukîleri üzerinde de müessir olmuştur.

Selçuk İmparatorluğu Melikşah zamanında Anadolu'da dört (Anadolu Selçukîleri, Dânişmendîler, Mengücekler, Saltukîler) ve Elcezire'de (حصن كيفا Hısnı Keyfa, Mardin, آمد Âmid'de) آرتوق Artuk ailesi, Suriye'de Tutuş ve oğlu

[1] Rahatus-sudur, S. 129.

Rıdvan ve Azerbeycan'da Kutbüddin İsmail, Ahlat ve havalisinde Benî Mervan ve sonra ارمن شاهلر Ermenşahlar, doğu Anadolu'da Kafkas hududuna doğru olan memleketlerde Selçukîlerin nüfuzu altında yarı müstakil بنی شداد Benî Şeddad Devleti büyük Selçuk İmparatorluğuna tabi oldukları gibi yukarıda da söylediğimiz veçhile İran, Horasan, Belh ve havalisi de Selçuk ailesi elinde bulunuyordu. Hilâfet merkezi olan Bağdad'da Selçukilerin شحنه Şahna adiyle merkezdeki işlere bakan ve ayni zamanda Halifenin vaziyetini kontrol eden bir vali vardı.

Gerek Şehzadeler ve gerek valiler kendilerine اقطاع iktâ olarak verilen ve defterde mukayyet olan arazinin resim ve öşürlerini maaş mukabili olarak alırlardı; her sene iktâ harici olan mahallî varidattan hazineye muayyen bir para gönderilirdi.

Valiler ve diğer Devlet ricali hakkında müsadere usulü de tatbik edilir ve zaptolunan mal Devlet Hazinesine alınırdı[1]. Merkezin emrine itaat etmeyen Vali gerek Selçuk Hanedanından ve gerek valilerden olsun derhal tedip edilirdi. Valilerin vasî salâhiyetleri vardı, fakat muamelâtı büyük Divan tarafından murakabe edilirdi.

Devletin merkezi zaafa uğrayınca valilerin bazıları kendi başlarına hareket etmeğe başlamışlar ve bu hal büyük İmparatorluğun parçalanmasına sebep olmuştu; zaten Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları arasındaki saltanat mücadeleleri İmparatorluğu sarsmış ise de bilâhare Sultan Sencer'in idareyi ele alıp uzun müddet yaşaması ve birçok muvaffakiyetlere nail olması Devletin zahiren olsun bünyesini bozmamıştı; fakat onun esareti ve sonra da ölümü zahirî olan bu alâkayı da kaldırmıştı.

Sultan Sencer'in kırk sene süren saltanatı zamanında Devlet merkezinin İsfahan'dan Merv'e naklolunması ve bu hükümdarın daimî surette Şarkta çalışıp Garp memleketlerini ihmal ile buraların idaresini yeğenlerine bırakması عراق عجم , Iraki Acem, عراق عرب Irak Arap, Suriye ve Anadolu'da eski Selçuk nüfuzunun zaafına sebep olmuş ise de Sencer'in şahsına karşı olan umumî hürmet yukarıda söylediğimiz gibi oldukça mühim bir bağ halinde bu rabıtayı tutabilmişti.

Filhakika Irak ve Azerbaycan taraflarında Selçuk şehzadelerinin biribirleriyle uğraşmaları ve Bağdad'daki Halifenin bunlardan bir tarafı elde ederek işe karışması, buralarda karışıklığı temadi ettiriyordu. Her ne kadar Sencer Irak'a

[1] و اقطاع و ناپارهء او قطع فرمود و جهات و اموال او جهت ديوان ضبط كرد. Kirman Selçukîleri tarihi, S. 6.

Selçuk ailesinden yeni hükümdar tayininde bu ihtilâflara nihayet veriyorsa da bu müdahale geç oluyordu, işte bu suretle Sultan Mes'ud, Irak'ta amcası Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanımak suretiyle Bagdad, Azerbaycan ve Iraki Acemi idare etmişti. Erzurumdaki Saltukîler bunun hâkimiyetini tanımışlar ve Mes'ud namına para bastırmışlardı. Mes'ud'dan sonra Tuğrul da Sencer'in himayesile Irak Sultanı olmuştu.

Valilikle bir yerde bulunan Selçuk şehzadeleri kendi isimleriyle توقيع tevkî çekebiliyorlardı; Sultan Sencer'in (H. 491 = M. 1098) de daha Horasan Valisi iken bir tevkîini görmüş olduğunu (راوندی Râvendî) yazmaktadır[1]. Sencer, Selçuk İmparatorluğunun başında bulunurken adı söylenirdi[2].

Eyaletlerdeki vâsi salahiyetli valilerin maiyyetlerinde vezir derecesinde divan reisleri ve merkez teşkilâtını takliden divanları vardı; valiler kendi Eyaletlerinde hükümdarlar gibi yaşarlar ve onlar gibi debdebe ve maiyyet bulundururlardı. Selçuk ailesine mensup hükümdarların (Kirman, Şam, Anadolu, Irak) Vezir, Atabey, Hâcibülhuccab, Tuğraî vesaire adlarında maiyyetlerinde memur ve vazife sahipleri vardı[3].

Eyaletlerdeki valiler, Selçuknâmelerde (صاحب) Sahibi Bilâdı Fars, Sahibi Musul, Sahibi Zencan, Sahibi ری Rey ilâh diye zikredilmektedir. Büyük Eyaletlere bağlı olarak ikinci derecede vilâyetler ve o vilâyetlere bağlı کوتوال Kutval[4] denilen kale muhafızlarının bulundukları küçük kazalar vardı.

[1] Rahatus-sudur, S. 185. Ravendi, Sultan Sencer'in (H. 551 = M. 1156 tarihli bir tevkîini daha gördüğünü yazıyor.

[2] Deguignes, C. III, S. 409 (H. C. Yalçın Tercümesi).

[3] Rahatus-sudur, Irak Selçukîleri zamanına bakın. Vezirleri العراضه Elurâza da zikreder.

[4] Rahatus-sudur, S. 262.

BÜYÜK SELÇUKÎLERDE ASKERÎ TEŞKİLÂT

Selçukîlerde ordu, devletin esasını teşkil etmekte idi; gerek sultan ve şehzadelerin ve gerek ümeranın maiyyetlerinde muntazam askerî kuvvetleri vardı. İlk zamanlardaki aşiret kuvvetleri yerine, imparatorluk zamanında muntazam maaşlı ve topraklı askerî kuvvetler kaim olmuştu. Selçukîler askeri teşkilâtlarında Gaznevîleri örnek yapmışlar ve daha sonra zaman ve icaplara göre bunu tekemmül ettirmişlerdi.

İmparatorluk dahilindeki arazi tahrir olunarak senevî gelirleri itibariyle büyük, orta ve küçük kısımlara ayrılmıştı. Bu arazinin öşür ve resimleri hizmet mukabilinde ümeraya ve askerlere verilmişti; îmar işlerini nazarı dikkate alarak yapılan bu askerî اقطاع ikta usulünü ilk defa meydana koyan ve tatbik eden Nizamülmülk'tü[1]. Ondan evvel böyle küçük parçalar halinde askerî mukataalar yani tımarlar yoktu; toprak Abbasilerde olduğu gibi büyük büyük parçalar halinde ümeraya verilmişti[2]. Bu tarihe kadar bütün askerlerle Samanî, Gaznevî ve صفار Saffarilerde olduğu gibi maaş verilmekte idi[3].

Nizamülmülk'ün bu ıkta usulü, bundan sonra bütün Türk devletlerinde tatbik edilmiştir. Hükümdarın, Prens, Vali ve diğer Emirlerin, ricalin ve askerlerin derecelerine göre ıktaları vardı. Hizmet mukabilinde bir mahallin öşür ve resmini almak suretiyle bir dirliğe sahip olan Eyalet askerine (سپاهی Sipâhi) denirdi.

Bu tımarlı sipahi ölürse dirliği veya ıkta'ı oğluna verilirdi; eğer çocuk küçük ise yetişinciye kadar ona, kudretli bir süvari vekâlet ederdi. Selçuk İmparatorluğu feodallerinden olan Meliki Âdil Nureddin Mahmud'un askeri: "Iktalar bizim mülkümüzdür, evlâtlarımız bizden sonra varis olurlar. Onun için biz de emin olarak muharebe ederiz" derlerdi[4].

*
* *

[1] Medeniyeti İslâmiye Tarihi tercümesi, S. 150 ve Hıtatı Makrizî.

[2] İlk Abbasîler zamanında köylerin çoğu Halifelerin ve Abbasiye ailesine mensup olanların vezir, rical ve memurların uhdelerinde idi; bu tarz Abbasilerden evvel Emevîlerde de vardı. Bunların ellerindeki köy ve çiftliklerin çoğu halktan gasbedilmiş şeylerdi. Bir kısmı da halkın mal memurları ve tahsildarlardan korkarak yerlerini nüfuzlu aile ve şahısların uhdelerine tevdi eylemeleriyle elde edilmişti.

[3] Siyasetnâme, Fasıl 23.

[4] Hıttatı Makrizî: Mısırda (Türk Devletinin askerleri ve kıyafetleri, maaş ve âdetleri) C. II, S. 210 (Bulak tab'ı).

Bu (اقطاع۱) ıktalı veya topraklı askerden ma'ada Selçuk Sultanının prens ve valilerin ıktalarının miktarına göre maiyetlerinde beslemeye mecbur oldukları askerleri bulunurdu[1].

Hükümdarın şahsına mahsus kölelerden müteşekkil bir kapı kulu askeri vardı; bunlar ıktalı olmayıp maaşlı idiler. (Gulâmanı Saray) denilen bu askerin kumandası (Sâlârı Gulâmanı Saray) denilen bir kumandanda idi. Bu Gulâmanı Sarayın içinden iki yüz kadar boylu boslu ve yakışıklı efrattan müteşekkil (مفرد Müfred) denilen bir kısmının hükümdarın merasimde hizmet ve muhafazasında bulunmak üzere seçilmesini Vezir Nizamülmülk Melikşah'a tavsiye etmişti[2]. Nizamülmülk'ün bu tavsiyesinin sonradan kabul ve tatbik edildiğini biliyoruz [3].

Gulâm denilen aylıklı askerlerin maaşları senede dört defada verilir ve buna (پیشه گانی Pişegânî) denilirdi[4].

Kapı kulu efradının yani piyade ve süvari Gulâmanı Saray ve müfredlerin silâhları hazinede durarak icabında kendilerine verilirdi; bu silâhlardan Silâhı hâs denilen yirmi tanesi murassa olup etraftan elçiler geldiği zaman güzel elbise giymiş yirmi gulâm bu silâhlarla teçhiz olunurlar ve hükümdar tahtının etrafında dururlardı[5].

[1] Köle veya Gulamların nasıl elde edilip satıldıklarına, terbiyelerine ve ne suretle terfi ettiklerine dair A. Y. Yakubovsky'nin Gazneli Mahmud ve Gazne Devletinin menşei ve karakteri meselelerine dair Ruscadan tercüme edilmiş yazısına bakın (Ülkü Mecmuası sene 1339, sayı 72 den başlar. Sahife 505). Tercüme eden: Ahmed Caferolu.

[2] مفرد Müfred denilen bu sınıf iki yüz kadar boylu boslu, yakışıklı efrattan mürekkep olup silâhşorlukta mâhir olacaklardı. Bunların yüzü Horasanlı ve yüzü de (دیلمیلر Deylemliler) den seçilecekti; müfretler, sefer ve hazarda hükümdarın hizmetinde bulunacaklardı; elbiseleri güzel ve silâhları mükemmel olacaktı. Lüzumu halinde silâhlanacaklar ve sair zamanlarda silâhları aldıkları silâhhaneye teslim edeceklerdi. Müfretlerden yirmisinin silâh ve kalkanlarının حمایل Hamâyilleri altından ve diğer yüz sekseninin ise gümüşten olmalı idi. Tavsiye edilen bu müfredlerin hepsi de süvari olup ellerinde gargıları bulunacaktı. Elli nefere (نقیب Nakîb) ismi verilen bir âmir veya zabit tayin olunacaktı (Siyasetnâme, Avrupa - Schefer tab'ı, Fasıl 19, S. 85)

[3] Rahatus-sudur, S. 365 de son Irak Selçuk Hükümdarı (Tuğrul)'un kendisine muhalefet ederek kaçan ümeradan Püseri Emîrbar'ın saklandığı yeri haber alması üzerine oraya kendi müfredlerini gönderip o mahalli muhasara ettirdiğini yazıyor:

(...سلطان انتقام سالها از پسر امیر بار بخواست و اسباب باریکی با خاص گرفت و پسر امیر بار از زخم شکنجه و قهر بسیار مال بی شمار بموکلان پذیرفت تا او را بگریزانیدند و بپای اروند در جالوسکرد بخانهء پنهان کردند کسی نشانی بسلطان آورد مفردان را بدوانید و ناگاه بحوالی خانه حلقه کردند...)

[4] Diğer İslâm Devletlerinde meselâ Samânî, Gaznevî ve Saffarîlerde istihdam edilen askerin maaşları senede dört defada yani üç ayda bir verilir ve onlarda da buna (پیشه کانلق Pişegânlık) derlerdi. Selçukîlerde ıktâ usulü meydana çıkınca bunun gayri askere (Pişegânî) verilmiş idi. Gaznevîlerde ıktâ yoktu, maaş vardı (Siyasetnâme, Avrupa-Schefer tab'ı) S. 91.

[5] Siyasetnâme, Fasıl 19 ve 20, S. 86.

Melikşah'ın maiyyetinde kapıkulu askerinden başka ıktalı olarak daimî surette kırk altı bin süvari de bulunurdu; bu süvari askerlerinin ıktaları Selçuk memleketinin muhtelif yerlerinde olup bunlar toplanarak merkeze gelir ve orada bu askerin ulufe ve yiyecekleri verilirdi. Bu süvarilerin ulufe yani maaşları miktarı ıkta ve isimleri divan defterinde mukayyetti[1].

Nizamülmülk, Sultan Mahmudı Gaznevî'nin yaptığı tarzda her cinsten asker tedarikini tavsiye etmektedir. Bu muhtelif cins askerin hükümdar maiyyetinde hizmet eylediklerini Anadolu Selçukîlerinin قزوینلی Kazvinli, دیلملی Deylemli ve hıristiyanlardan çavuş istihdam etmelerinden de anlıyoruz.

Yine Nizamülmülk'ün Siyasetnâmesinde devlete itaatte bulunan Arap, Kürt, دیلم Deylem ve Anadolu emîrlerinin oğul ve biraderleriyle beraber beş yüz kadar kimsenin (درگاه عالی) Dergâhı âlî de yani Hükümdar kapısında bulunup her sene tebdil edilmelerini ve bu suretle ümeranın عاصی âsi olamayacaklarını yazmaktadır[2] ki bu tavsiye daha sonraları dahi devam eden rehin usulüdür. Selçukîlerin mühim mıntakalardaki ordu kumandanlarına (اسفهسالار İsfehsalâr) veya (سپهسالار Sipehsâlâr) denilirdi; meselâ İsfehsâları Horasan gibi[3]. Hudud muhafızı yani uc beyi olan kumandanlara (قیر اسفهسالار Kır İsfehsalâr) ismi verilmişti[4].

İşte bu teşkilât sayesinde Selçuk Ordusu dört yüz bin kişiyi bulmuş ve bu kuvvet sayesinde Hudutları pek geniş olan memleket hem dahilen ve hem haricen muhafaza edilebilmişti.

Büyük أمرا Ümera ve Şehzâdeler de kendilerinin ıktâları nisbetinde maiyyet askerleri beslerlerdi: Bu asker de kölelerin yetiştirilmesiyle husule gelip mükemmel surette mücehhez idiler[5].

Selçuk Ordusunda bu muntazam kuvvetlerden başka icabında aşiret kuvvetlerinden de istifade olunurdu; Melikşah zamanında ve daha evvel Anadolu istilâsında Oğuz kuvvetlerinin mühim bir kısmı garba naklolunarak vasi mikyasta fütuhata iştirak ettirilmişlerdi. Bundan başka (غازیان Gaziyan) adı verilen bir sınıf gönüllü ve fedai asker de vardı.

[1] [...و لشکری که همواره ملازم رکاب بودند و اسامیء ایشان در جرائد دیوان مثبت بود. چهل و شش هزار سوار بودند و اقطاعات ایشان در بلاد ممالک پراکنده بودی. تا بهر طرف که رسیدندی ایشان را علوفه و نفقات معد بودی...] S. 131.

[2] Siyasetnâme. Fasıl 25, S. 23

[3] Zübdetün-nusra, S. 56; Ahbâr, S. 11.

[4] Kır قیر Türkçede serhat, ve uc manasına olup Kır Îsfehsâlâr ise hudut baş kumandanı demektir (Rahatus-sudur, S. 396, 397 ve 510).

[5] Siyasetnâme (Schefer tab'ı), fasıl 32, S. 112.

Büyük Selçuk Ordusunda (بکجیه Bekciyye) ismiyle bir sınıf asker daha olup bunların kumandanlarına Ümerayi Bekciyye ismi verilmekte ise de hizmetlerinin ne olduğu bilinememektedir; bekçinin müstahfız demek olduğuna göre asâkiri bekciyyenin kale muhafızları olduğu hatıra geliyorsa da şimdilik tahminden ileri geçilemiyor.

Devlet merkezinde (امیر سپهسالار Emîri Sipehsâlâr) namiyle bir başkumandan vardı; ordu teşkilâtı muhtelif mıntakalara göre yapılmıştı. Her mıntakanın eyalet askeri ile bir Sipehsâlâr ve (Sâlâr) denilen bir derece daha küçük kumandanı vardı. Sipehsâlâr olanlar ayni zamanda o mıntakanın valisi idiler[1]. Her mıntaka askeri عسکر فارسی Askeri Farisî, عسکر خراسانی Askeri Horasanî diye biribirlerinden ayrılırlardı.

Muharebe zamanlarında vilâyetlerden toplanan bir sınıf asker daha vardı ki Selçuknâmede bunlara (Haşer حشر) denilmektedir[2].

Selçuknâmelerde Ata Bey Emîri Sipehsâlâr, Emîri Sipehsâlâr, أمیر أمیران. Emîri emîran, أمیر الامرا.Emîrülümera, أمیر سالار. Emîr Sâlâr, مقدم العسکر. poi. Mukaddemülasker, Emîr, نقیب.Nakîb, Subaşı gibi ordunun muhtelif isimlerle amlan kumandanları zikredilmektedir[3]. Bunların bazıları biribirinin aynıdır.

*
* *

Selçuk ordusunun harp sahasındaki vaziyeti daha evvel İslâm ordularında görülen şekilde idi; zaten Orta zamanlardaki bütün harp, harekât ve tabiyeleri hemen biribirlerinin ayni gibidir. Bunun gibi Selçuk ordusu da Kalb (Merkez), میمنه Meymene (sağ kol), میسره Meysere (sol kol), mukaddeme veya طلایه Talâye veyahut طلیعه Talîa (pişdar)[4] ve ساقه Saka yani dümdar olarak tertip edilirdi[5]. Harp olunurken davullar çalınırdı[6].

[1] اخبار الدولة السلجوقیة قسیم الدوله آق سونغور صاحب حلب، بوزان صاحب رها صاحب طراز... S. 72

[2] (... و لشکری انبوه و حشر بسیار جمع شد و هر روزی چالش میکردند و سنگی چند بر یکدیکر می انداختند...) Haşer hakkında daha sonraki kısımlarda Rahatus-sudur, S. 267 malûmat vardır.

[3] Rahatus-sudur, S. 141, 142, 364; Zübdetün-nusra, S. 56; Kirman Selçukileri Tarihi; 85, 88; Ahbar, S. 2, 59, 63, 75, 77, 106, 109, 130, 148, 187. Subaşı tâbiri Gaznevîlerde ve hattâ Orhun kitabelerinde dahi vardır.

[4] Ahbâr, S. 41, 44.

[5] Ahbâr, S. 30, 31, 41, 44.

[6] Siyasetnâme, Fasıl 3, S. 12.

Büyük Selçuk ordusunda منجنيق mancınık ile (نفتجى) neftçiler vardı[1]. O zamanda (خطى غارغى Hattı gargı) denilen ve بحرين Bahreynde yapılan bir nevi gargı meşhurdu[2].

Selçuk ordusunda mükemmel menzil teşkilâtı vardı; daha evvelden ordunun geçeceği yerlere ve yollardaki konak mahallerine yem ve yiyecek ihzar ettirirlerdi[3].

Selçuk ordusunda, kılıç, ok ve yay, gargı, kalkan, zırh, topuz vesaire gibi başlıca silâhlar kullanılmıştı.

[1] Ahbar, S. 44; Rahatus-sudur, S. 269.

[2] Siyasetnâme, Fasıl 19.

[3] Siyasetnâme, Fasıl 22, S. 91. Aynı usul Osmanlı ordusunda da vardı.

BÜYÜK SELÇUKÎLERDE TOPRAK VE HALK

Büyük Selçukilerin hüküm sürdükleri yerlerde toprak, خراجی Haracî, عشری Öşrî ve أمیری Emirî kısımlarına ayrılmıştı. Nizamülmülk, Emirî yani hazineye ait olup o tarihlerde büyük parçalar halinde, büyük ıktalar şeklinde idare edilen araziyi parçalıyarak topraklı süvari dirliklerini vücuda getirmişti.

Bu sistemde de evvelki idare tarzı gibi toprak ve o toprakta çalışan halk da devletin addedilmekte idi[1]. Toprağı işleyen- halk veya köylü o toprağa muvakkat tapu ile, çalışmak ve ekip biçmek şartıyla sahip idi; toprağı ekip biçen reaya ölecek olursa toprak erkek evlâdına intikal eylemekte idi.

Köylü, ektiği toprağın, diktiği meyvalı ağacın, bağın ve kovanın öşür ve resmini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek, devletin bir hizmet mukabilinde o öşür ve resmi kendisine terkeylediği Emîre veya Sipâhiye veya (وقف) vakfedilmiş arazi ise vakfa veyahut birisine temlik edilmiş ise o mülk sahibine verirdi.

İşte Nizamülmülk'ün bu yeni arazi teşkilâtı daha sonra bütün Selçuk feodallerinde tatbik edilmiştir. Selçuknâmede gördüğümüz (Öşür Divanı), اقطاع ıktâlar dolayısiyle tutulan defterlere ait divan olsa gerektir; böyle olduğuna göre Osmanlıların ilk zamanlarında nişancıların emirleri altındaki defterhanenin bir şubesi olmuş olur.

Ümera ve ricale ait ıktâlar hizmetle kaimdi. Bunlardan her hangisi hizmetten azledilirse ıktâı da elinden alınırdı; hükümdar değişince bütün ıktâların beratları değişir ve yeni hükümdar adiyle berat verilirdi.

Hükümdar ıktâ'ına hâs ismi verilmişti. Bunu öşür divanı tahsil ederek bedeli hazineye yatırılırdı.

Arazii emiriyyede hükümdara mahsus dirlik mukabili olarak (hâs) tabiri kullanıldığı gibi Osmanlılardaki timar ve zeamet mukabili olarak da (ıktâ) tabiri vardır. Biz ıktâ kaydını kullanırken bundan daima ümera ve sipahi dirlikleri kasdetmekteyiz[2].

[1] Siyasetnâmede arazi ve halkın sultana ait olduğu kaydedilmiştir (Beşinci fasıl).
Siyasetnâme, fasıl 22, S. 91 {...و هر دهی که منزلگاهست و حوالی آن اگر در اقطاعست با خاص باید گرفت...

Bu اقطاع ıktâ usulü üzerine sipâhi veya dirlik sahibi muayyen olarak kendisine tahsis edilen öşür ve resimden fazla birşey alamazdı; bundan dolayı halk ezilmiyor ve arazisine müdahele ettirmiyordu[1].

Türkler'deki bu ıktâ tarzı halk'a da hakkı şikâyet verdiğinden Avrupa'daki arazi usullerine benzemeyip âdilâne bir şekilde idi ve halk oradaki gibi esir değildi. Siyasetnâmede ahalinin dergâha yani Sultanın kapısına ve büyük divana müracaat edebileceği ve timar sahiplerinin onları menedemiyecekleri sarahaten yazılmıştır[2]. Iktâ sahibi, bu kanuna riayet etmediği takdirde icabında timarı elinden alınırdı[3].

[1] Timar sahiplerinin kendilerine dirlik olarak verilmiş olan (حق مال Mali Hak)ı almaktan başka halk üzerinde bir âmiriyetleri olmadığım, reayamn şahsî, mâlî ve ailevî cihetten serbest olduklarım Siyasetnâme yazar (Beşinci fasıl).

[2] Siyasetnâme, fasıl 5.

[3] Büyük Selçukîlerin teşkilâtını icmal ederken aşağıdaki eserlerden istifade ettim: Elurâza fî Hikâyetis-Selçukiyye, Rahatus-sudur ve Âyetüs-sürur (Râvendi Leyden tab'ı), Tarihi Ebûlfida (Houtsma tab'ı), Zübdetün-nusra ve Nuhbetül-usra, İbnül-Esîr, (Mısır), Hıtatı Makrizî (Paris Millî kütüphanesi Türkçe yazmaları), Muntahabi Tevârihi Selçukiyye, İbnül-Adim tarihi, Siyasetnâme, Düveli İslâmiye, Aksarayî tezkiresi, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülâhazalar, Kirman Selçukîleri tarihi, Devletşah Tezkiresi, Meskükâtı İslâmiye kataloğu (Kısmı rabi), İslâm Ansiklopedisi, Moğollar tarihi (Quatremere tercümesi), Medeniyeti İslâmiye tarihi, İbnül-Cevzî: Elmuntazam fî Tarihil-ümem, Subhul-A'şa: Kalkaşendî, Ahbarüd-Devletis-Selçukiyye (Hind tab'ı 1933 Sadrüddin Ebîl-Hasen Ali), Muhtasar İbni Bîbî Selçuknâmesi) (Houtsma tab'ı), Tarihi Firuzşah (Bombay basması)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKÎLERİ TEŞKİLÂTINA BİR BAKIŞ

ANADOLU SELÇUKÎLERİ TEŞKİLÂTINA BİR BAKIŞ

Anadolu Selçukîleri teşkilâtı aşağıda görüleceği üzere büyük Selçuk İmparatorluğu teşkilâtının devamından başka bir şey değildir; bu da tamamen askerî bir devlettir. Burada da iç ve dış yani saray ve hükümet olmak üzere devletin iki kısım teşkilâtı vardı.

Anadolu Selçukîleri Büyük Selçukilerin garpte teşekkül etmiş bir koludur. Bunlar Bizans ve Haçlı mücadeleleriyle uğraşıp Anadolu'da tutunduktan sonra Büyük Selçuk Sultanı Sencer'in Oğuzlara esaretinden sonra tamamen müstakil olmuşlar ve muhtelif tarihlerde Danişmend, Mengücek ve Saltuk devletlerini ortadan kaldırdıktan sonra da Anadolu'da bir Türk vahdeti vücuda getirmişlerdir. Gerek imar ve gerek kültür cihetinden Anadolu'yu yükselten bu devletin bıraktığı medenî eserlerin bakiyeleri bugün de takdirle görülmektedir.

Hükümdar Ailesi:

Büyük Selçukîlerde gördüğümüz gibi Anadolu Selçukîlerinde de devlet, ailenin müşterek malıdır; fakat Büyük Selçukilerin ilk zamanlarında pek bariz görünen bu kanun, bunlarda pek az istisnasiyle tatbik edilebilmiştir. Bir zamanlar Bizans İmparatorluğunun tahrikiyle şehzadeler arasında vâki saltanat mücadeleleri eski kanunun riayetten düşmesine ve yeni hükümdarın, kardeşlerini çok zaman katletmelerine sebep olmuştur. 1. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğulları arasındaki mücadelede Mes'ud, kardeşlerine galebe etmiş, ondan sonra yerine geçen II. Kılıç Arslan da aynı mücadeleye atılmış ve muvaffak olmuş. Onun oğlu Rüknüddin Süleyman da babasının veliaht yaptığı küçük kardeşi Gıyasüddin'i, memleketi terke mecbur ettikten başka bir kardeşi (Mugîsüddin Tuğrulşah) müstesna olarak diğerlerini katlettirmişti.

I. Gıyasüddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra Selçuk ailesi arasındaki saltanat mücadelelerinde ümeranın da mühim rol oynadıkları görülmektedir. Alâüddin Keykubat ile amcası Erzurum Meliki Mugîsüddin Tuğrulşah'ın, I. İzzüddin Keykâvüs'e karşı hareketlerinde ve daha sonraki mücadelelerde Selçuk Beylerinin entrikaları bunu pek bariz olarak göstermektedir.

Bu haller eski an'anelere istinaden memleketin hükümdar ailesi arasında taksim edilmek usulünün devamını göstermesi itibariyle kayde şayan olduğu gibi, I. Alâüddin Keykubad'dan sonra bu kanunun kalktığı da görülmektedir. II. Kılıç Arslan zamanında başlayan ve aşiret an'ane ve kanunlarına galebe eden

saltanat temayülleri bazı istisnalariyle I. Alâüddin ve oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev devirlerinde (1342) ye kadar kemal devresine varmıştır.

Bu husus hakkında hükümdar kısmında da malûmat vereceğimizden burada bahsi kısa kesiyorum.

*
* *

Anadolu Selçukîleri muhtelif siyasî sebeplerle gerek Müslüman ve gerek Rum ve Gürcü hükümdar ailelerinden kız almak ve Müslüman hükümdarlara kız vermek suretiyle kendileriyle hemhudut devletlerle sıhriyet tesisine çalışmışlar ve hattâ Müslümanlığa münâfi olduğu halde müşrik Moğol hükümdar ailesine kız vermeye bile mecbur olmuşlardır.

Meselâ Selçuk Hükümdarı I. Mes'ud, Suriye Atabeylerinden meşhur Melik Âdil Nuruddin Mahmud'a ve Danişmendiyye Hükümdarı Yağibasan'a ve II. Kılıç Arslan ise حصن كيفا Hısnı Keyfa (Hasankeyf) Hükümdarı Nuruddin Mehmed'e kızlarını vermişlerdi; daha sonraları Nuruddin Mehmed'den ayrılan II. Kılıç Arslan'ın kızı Selçukî Hatunu, Abbasî Halifesi Nâsır Lidinillah almış ve Halifenin pek sevdiği bu kadın onun nikâhı altında vefat etmiştir[1].

Rüknüddin Süleyman, Babası II. Kılıç Arslan tarafından teklif edilen Gürcü Kıraliçesinin kızını almıyarak Mengüceklerle sıhriyet peyda etmişti. I. Gıyasüddin Keyhüsrev, Rum asilzadelerinden Mavrozom'un kızını almıştı. Büyük oğlu İzzüddin Keykâvüs Mengüceklerden Fahrüddin Behramşah'ın kıziyle evlenmişti.

I. Alâüddin Keykubad'ın zevcelerinden biri Rum ve diğeri de Eyyubiyye Hükümdarı Meliki Âdil Ebubekir'in kızı idi. Alâüddin Keykubad'ın vefatından sonra onun bir kızını Halep Eyyubiyye Hükümdarı Melik Nasır Salâhüddin almış ve buna mukabil II. Gıyasüddin Keyhüsrev de aynı hükümdarın kız kardeşini nikahlamışlardı.

II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in validesi Mahperi Hatun Rum olduğu gibi kendisinin zevcelerinden ikisi Rum ve birisi de Gürcü Kıraliçesinin kızı idi.

Selçukîler, Moğolların nüfuzları altına girdikten sonra Moğolların müşrik olmalarına rağmen IV. Kılıç Arslan'ın kızı, Abaka Han'ın oğlu Argun'a verilmiş ve bu hal Anadolu'da memnuniyetsizliği mûcib olmuştu[2].

[1] Bu kadının menakıbına dâir تجارب السلف Tecaribüsselef'te çok malûmat vardır (S. 321).

[2] Selçuk ailesinden bazı şehzadelerin Eyyubîlerden ve diğer hükümdar ailelerinden kız aldıklarına dair tarihlerde kayıtlar varsa da bizim burada maksadımız bizzat hükümdarların sıhriyyetini göstermek olduğundan dolayı bunlardan bahsetmedik

*
* *

Anadolu Selçukîleri devrine ait bazı kitabelerden hükümdar kızlarına veya hükümdar ailelerine ait bazı elkab nazarı dikkati celbetmektedir; meselâ Selçuk hükümdarının nikâhı altına giren ve prenses olan veya olmayan bir kadınla hükümdar kızları elkabı biribirlerinden ayrı ayrı olarak görülmektedir.

Bunlardan bir hükümdar ailesine mensup prensesler, hakkında (عصمة لدنيا و الدين) ve hükümdar ailesinden olmayan bir aileden veya cariyeden olup evlât doğurmuş olan bir hükümdar zevcesi hakkında da (صفوة الدنيا و الدين) klişeleri kullanılıyordu[1].

*
* *

Büyük Selçukîlerde olduğu gibi Anadolu Selçukîlerinde de şehzadeler daha küçük yaşta iken devlet işlerine alışmak ve o suretle yetiştirilmek üzere vali olarak hükümdarın mutemetlerinden (Ata Bey) veya (Lala) ismi verilen Emirlerden birinin terbiyesine terkedilerek bir vilâyete gönderilirlerdi. (ملک Melik) unvanı verilen bu genç şehzadenin validesi de beraberinde giderdi. Saltanata namzet olan şehzade, çok zaman babasının yanında veya yakınındaki bir vilâyette bulunuyordu.

II. Kılıç Arslan on bir oğlunu memleketinin muhtelif yerlerine valilikle göndermişti. Keza I. Gıyasüddin Keyhüsrev, ikinci defa hükümdar olduğu zaman oğullarından İzzüddin'i Malatya'ya ve Alâüddin Keykubad'ı Vilâyeti Danişmendiyye denilen Tokad'a ve üçüncü oğlu (کی فریدون Keyferidun)'u da diğer bir yere vali yapmıştı.

Alâüddin Keykubad, büyük oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev'i yeni zaptedilen Erzincan'a vali yapmış ve Atabeyliğini de (مبارز الدین ارتقش Mübarizüddin Ertokış)'a vermişti[2].

Anadolu Selçukîlerinde ولی عهد veliaht tayini de görülmektedir; yani hükümdar vefatından evvel yerine geçecek oğlunu namzet gösterir ve ümeradan söz ve yemin ile teminat alırdı; fakat bu teminatın aynen tatbiki her zaman mümkün olamazdı. Bazan hükümdar veliaht tayin etmez ve bu işi, ümeranın ve vezirin kararlarına kalırdı.

[1] Kitabeler (Birinci kısım), S. 10, 11, 12. 75, 78 ve Kitabeler (İkinci kısım),S. 234; Kayseri Şehri (Halil Ethem), S. 31, 65, 68, 86.

[2] İbn Bibi Selçuknâmesi.

Bazı hükümdarlar, kardeşlerinin hayatlarına dokunmayacaklarına dair yemin ile ve kendi el yazılariyle teminat verdikleri halde buna riayet etmedikleri de olurdu; meselâ Rüknüddin Süleyman, Ankara Valisi olan kardeşi (Muhyiddin Mes'ud)'u Ankara'da muhasara etmiş ve hayatına dokunmayacağına dair yemin ile ve kendi yazısiyle bir amannâme verdiği halde sözünde ve yeminde durmayarak zavallıyı öldürtmüş ve arkasından da kendisi oluvermiştir.

İzzüddin Keykâvüs ise kendisine muhalefet eden yine Ankara Meliki kardeşi Alâüddin Keykubad'ı hayatına dokunmamak şartıyla kaleden çıkartmış ve sözünde durarak onu Malatya'da bir kalede muhafaza altında bulundurmuştu.

Hükümdar:

Anadolu'daki Selçuk Devleti, Sultan Sencer'in 1153 tarihinde Oğuzlara esaretine kadar büyük Selçukîlerin yüksek hâkimiyetini tanımışlardı. Bunun için bu devletin tam müstakil oluşu I. Mes'ud zamanında başlar. Bu tarihten evvel Anadolu Selçukîlerinin para bastırdıkları görülmemiştir[1].

Bu devlette de hükümdar olmak için bir kanun yoktu; bundan dolayı muhtelif teşvikler ve bazen ecnebi entrikaları neticesinde kardeşler arasında kanlı saltanat mücadeleleri oluyordu.

I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğullarından Melikşah ile Mes'ud ve Mes'ud'un ölümünden sonra oğullarından Şâhinşah ile II. Kılıç Arslan aralarında Danişmendilerin ve Bizanslıların da müdahaleleriyle kanlı hâdiseler cereyan etmişti. Keza II. Kılıç Arslan, küçük oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev'i kendisine ولی عهد veliaht îlân etmişken diğer oğulları itiraz eylemişler ve bu yüzden daha babalarının sağlığında mücadele başlamış ve nihayet Rüknüddin Süleyman, bütün kardeşlerine galebe ederek Selçuk Devletini teşettütten kurtarmıştı.

Süleyman'ın ölümünden sonra Hükümdar ilân edilen küçük yaştaki oğlu III. Kılıç Arslan, bazı hudut beylerinin, Bizansa iltica etmiş olan I. Gıyasüddin Keyhüsrev'i davet etmeleri üzerine Kılıç Arslan saltanattan iskat edilerek hayatına dokunulmamış ve sonra da Tokad'a gönderilmiştir.

İzzüddin Keykâvüs, babası Gıyasüddin'in yerine ümeranın kararıyle hükümdar ilân edildiği zaman kardeşi Alâüddin Keykubad ile amcası Erzurum

[1] Anadolu Selçukîlerinde Sultan unvaniyle kendi adına para kestirmiş olan I. Mes'udun (السلطان المعظم مسعود بن قليج آرسلان) klişesiyle tarihsiz iki bakır sikkesi vardır (Meskukâtı İslâmiye katalogu, kısmı râbi, S. 108). Sultan Sencer 548 Cemaziyelevvelde (1153 Ağustos) Oğuzlara esir düşmüş ve 551 Ramazanında (1156 Ekim) kurtulmuştur (Ebûlfida, C. III, S. 31).

Meliki Mugisüddin Tuğrul Şah'in muhalefetlerine binaen Kayseri'de muhasara altına alınarak pek korkunç dakikalar atlatmıştı.

İzzüddin Keykâvüs ölümünden evvel oğullarından birini vasiyyet ettiği halde ümeranın bir kısmı Keyferidun'un ve bir kısmı Alâüddin Keykubad'ın, bazıları da Erzurum Meliki II. Kılıç Arslan'ın oğlu Mugisüddin Tuğrul Şah'in hükümdarlığını ileri sürmüşler ve nihayet Alâüddin taraftarları muvaffak olmuşlardı.

Alâüddin Keykubat, Eyyubiyye hükümdarı Meliki Âdil'in kızından doğan küçük oğlu İzzüddin Kılıç Arslan'ı veliaht yaptı ise de[1] Rum bir cariyeden doğan büyük oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev, ümeradan bazılariyle ittifak ederek babasını zehirlemek suretiyle saltanatı elde etmiş ve analarından ayırdığı iki kardeşini بورغلو Burglu (Borlu) kalesinde hapseylemişti.

II. Gıyasüddin'in ölümünden sonra üç oğlu arasından (İzzüddin Keykâvüs, Rüknüddin Kılıç Arslan ve Alâüddin Keykubat) hangisinin hükümdar olacağına dair ümera arasında tereddüt hasıl olmuş ve nihayet yaşı diğerlerinden büyük olan İzzüddin'in hükümdar olması tekarrür etmiştir. İzzüddin tahta oturduğu zaman kardeşleri de iki tarafında oturtulmuştu; fakat emirler arasında rekabet sebebiyle bir müddet sonra üç kardeşin üçünün birlikte hükümdarlık etmeleri tekarrür etmişti[2]; lâkin, her üçünün taraftarı olan ümera arasındaki hırs ve rekabet yüzünden mücadele eksik olmamış ve daha sonra da Moğolların müdahelesine kadar varan saltanat mücadelesi zaten Moğolların tahakkümü altında ezilen devleti büsbütün bitab bırakmıştır.

Anadolu Selçukîlerinde de hükümdar ailesinin devamı esas olarak kabul edilmiş olduğundan hükümdarın kardeşlerini öldürmesi, yeni hükümdarın bir erkek oğlu doğmasına mütevakkıftı; çünkü haneden neslinin inkıtaa uğramasından korkulurdu. II. Gıyasüddin Keyhüsrev başka anadan doğan kardeşlerini derhal öldürmeyerek evvelâ hapsetmiş ve sonra kendisinin bir oğlu doğunca bunları boğdurmuştu[3].

[1] Alâüddin Keykubat, büyük oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev'e Erzincan valiliğini verip onu Mübarizüddin Ertokuş'un Atabeyliğiyle gönderdikten sonra Meliki Âdil'in kızından olan oğlu İzzüddin Kılıç Arslan'ı kendisine veliaht yapmıştı (İbn Bibî, S. 150,151).

[2] صاحب شمس الدين با چهار خويش جلال الدين قرطاس و خاص اوغز و اسد الدين روزبه جامه دار و فخر الدين ابو بكر پروانه انديشه (كرد) تا از سه شهزاده عز الدين كيكاوس و ركن الدين قليج آرسلان و علاء الدين كيقباد بر تخت سلطنت كدام را نشانند، عز الدين كيكاوس را بحسن طلعت و جمال ابهت و علو مرتبهء سن از دو برادر ديگر ممتاز يافتند سخنها كوتاه كرده ايمان بمتابعت او دراز كردند و بر متابعت حكم او ايمان غلاظ ياد كردند...) İbn Bibî Selçuknâmesi, S. 251.

[3] Hükümdar ve Şehzadelerin kirişle boğulmaları usuldendi; IV Kılıç Arslan ve III. Gıyasüddin Keyhüsrev kirişle boğulmuşlardı (Ibn Bibî Selçuknamesi; Aksarayî tezkeresi ve منهل صافى Menheli safî) ayni tarzı Moğollarda ve Osmanlılarda da görmekteyiz.

Yukarıdan beri gösterdiğimiz misaller hükümdar olmak için bir usul ve kanun olmadığını pek açık olarak göstermektedir. Aileden hükümdar intihabında ekseriyetle en mühim rolü hükümdarın etrafındaki devlet ricali ve ümera oynarlardı; hükümdar intihabı hemen her zaman bu rical ve beylerin kararlariyle olurdu[1].

*
* *

Yeni hükümdar tahta oturmadan evvel kendisine emniyet gelmesi için vefat eden hükümdarın ölüsü gösterilir[2] ve sonra vezir ve ileri gelenler koltuklarına girip tahta oturturlar ve onu müteakip بیعت biat resmi icra olunurdu[3]. Yeni Selçuk Sultanının cülusundan sonra baba ve cedlerinin türbesini ziyaret etmeleri ve sadaka vermeleri usuldendi[4].

Yeni hükümdar cülûsu müteakip matem alâmeti olarak Abbasî halifeleri gibi beyaz maşlah giyip[5] bu suretle üç gün matem tutulması kanundu[6]. Bir karışıklığa meydan verilmemesi için vefat eden sultanın, yeni hükümdarın cülûsuna kadar vefatının ifşa edilmemesi teamüldü[7].

Cülûsu müteakip hükümdarın şerefine para saçılması töre îcabındandı[8]. Yeni hükümdar بیعت biatten sonra ümerasına, vezir ve devlet ricaline derece

[1] Buna dair Ibn Bibî'de müteaddit kayıtlar vardır.

[2] I. İzzüddin Keykâvüs öldüğü zaman yerine ümeranın kararıyle Alâüddin Key-kubad'ın hükümdarlığı lekarrür etmiş ve Keykubad'ı mahpus bulunduğu kaleden getirmek üzere Emîr Seyfüddin Eyne gönderilirken Şehzadeye teminat olmak üzere vefat etmiş olan Izzüddi 'in yüzüğü ile destarçesi de birlikte yollanmıştı. Sivas'a gelen Alâüddin Keykubat kardeşinin ölüsünü gördükten sonra tahta oturmuştu (îbn Bibî, S. 84, 87).

[3] İbn Bibî, S. 251.

[4] İbn Bibî, Selçuknâmesi, S. 47.

[5] (H. 584 = M. 1188) senesinde Abbasî halifesinin zevcesi ve II. Kılıç Arslan'ın kızı Selçukî Hatun vefat ettiği zaman, halife matem alâmeti olarak beyaz elbise giymişti (Elvâfî Bilvefeyat الوافی بالوفیات Paris Millî Kütüphanesi Arapça yazmalar, Numara 2064, S. 53). Keza Abbasîlerde matem alameti olarak beyaz elbise giyildiğini başka yerlerde de görmekteyiz. Meselâ Halife مستنصر بالله Mustansır Billâh'ın vefatında (1242 senesi) matem elbisesi olarak beyazlar giyilmişti (الجامعة الحوادق Elhavadisül-câmia, S. 172).

[6] İbn Bibî, S. 7, 88. Alâüddin Keykubad'ın cülusunda (.. سلطان اطلاس سپید رسم عزا در پوشیده و سه روز آیین تأسف برعایت رسانیدند، روز چهارم لباس را بکأس مبدل کرد ...) Keza II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in vefatından sonra da üç gün matem tutulmuştu. Aynı eser, S. 250 جامع الدول Camiüd-düvelde de yasın üç gün olduğu yazılıdır (I. İzzüddin ile I. Alâüddin'in cülusları kısmı).

[7] İbn Bibî, S. 82, 87.

[8] İbn Bibî, S. 4, 208 ve 251. I. Gıyasüddin Keyhüsrev ilk cülusunda

(سروران اطراف بر یمین و یسار تخت ایستادند و درم و دینار بی شمار نثار کردند...)

Yazıcı Zade Selçuknâmesinde bastan para saçıldığı kaydı varsa da مأخذ mehazi olan Farisî Selçuknâmede bu nokta yoktur. Osmanlılarda baştan para saçıldığı anlaşılıyor.

ve mertebelerine göre hil'at hazinesinden çıkarılan خلعت hil'atler giydirirdi[1]. Bundan başka onları yeni ferman ve menşurlarla makamlarında ibka ettiği gibi îcap ederse rütbe ve ıktâlarla da taltif eylerdi[2].

Saltanat tebeddülünde hutbe yeni hükümdar namına okunur ve yine onun adına para basılırdı; bundan başka bütün berat, ferman ve menşurların değişerek yeni hükümdar tuğrasile vesika verilmesi de kanundu[3].

Selçuk hükümdarlarının başlarına destarçe denilen küçük sarık sardıkları anlaşılıyor[4]. Tebrik ve kabul resimlerinde sultanın tahta oturduğu zaman başına taç giydiğini Selçuknâmede görüyoruz[5].

Yeni hükümdar, devlet merkezi olan Konya'ya geldiği zaman kendisine pişkeş takdimi kanundu; bunlara (حق قدوم Hakkı kudüm) derlerdi. Nitekim I. İzzüddin Keykâvüs ve Alâüddin Keykubad, Konya'ya girdikleri zaman derecelerine göre Konya'lıların pişkeş takdim ettikleri görülmektedir. Bunlardan İzzüddin'e yüz bin dirhem gümüş ve beş bin de kızıl altın takdim edilmişti[6]. Keza Alâüddin Keykuba'da da pişkeş verilmişti[7] Hükümdar cülusunda mahpuslar affedilirdi[8].

*
* *

Selçuk Hükümdarlarının Ceza ve Müsadere Usulleri:

Emîr veya devlet adamlarından birinin vazifelerinde tekâsül veya hıyaneti görülürse işin derece ve ehemmiyetine göre teşhir ve tahkir, azil, hapis, müsadere, idam ve رجم recmolunmak gibi cezalar verilirdi. Bir defa bazı Selçuk emirlerinin bir yere doldurularak vahşiyane bir tarzda yakıldıkları da görülmüş-

[1] İbn Bibî, S. 4, 88. Alâüddin Keykubad'ın ismini taşıyan bir hil'at bugün de, Lyon Mensûcat Müzesinde bulunmaktadır. Orient Ocsident Mecmuasının 1929 senesine ait nüshasından naklen (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri) makalesi, S. 274, not.

[2] İbn Bibî, S. 88 و امرا را خلع وافر مبذول فرمود و مناشیر امارات و مناصب و اقطاعات ارزانی داشت...)

[3] İbn Bibî, S. 40, 44.

[4] Alâüddin Keykubad, biraderinin yerine saltanata davet edildiği zaman kendisine vefat eden İzzüddin Keykavüs'ün destarçesi gönderilmişti (İbn Bibî, S. 84). II. Gıyasüddin Keyhüsrev, Köse Dağı'nda mağlûb olunca teessüründen destarçesini yere vurarak kaçmış ve bir suikasta uğramamak için elbisesini değiştirmişti (Aynı eser, S. 240).

[5] Alâüddin Keykubad, Celâlüddin Harezmşah'ın elçilerini kabul ettiği sırada: (روز هشتم سلطان فرمود که بزم آراستند و حضور ایشان خواستند و بر تخت زرین نگار که جهت بار رسولان کبار صناعت کرده بودند بأبین جمشید بنشست و تاج کیقبادی بر سر نهاد...) İbn Bibi, S. 160 ve 29

[6] İbn Bibî, S. 44

[7] İbn Bibî, S. 91.

[8] İbn Bibi, S. 44, 208, 209.

tür[1]. Teşhir ve tahkir cezası, saç ve sakalı traş ettirmekle olurdu; meselâ I. Keykâvüs, kardeşi Alâüddin Keykubad'ı Ankara kalesinde muhasara edip teslim aldıktan sonra Malatya'da bir kalede hapis ettirmiş ve onunla beraber bulunan bazı ümeranın saç ve sakallarını kesmiş ve atlara bindirip tahkir ettirerek ve (sultana hıyanet edenin cezası budur) diye dellâllar bağırtarak teşhir eylemişti[2]. Selçuknâmelerde I. Alâüddin Keykubad ile oğlu II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in meşhur emirleri katlettirmeleri, Vezir Fahrüddin Ali'nin hapsedilmesi vesaire gibi hâdiseler çoktur. Meşhur Selçuk ümerasından Tacüddin Pervane Ankara'da recmedilmek yani taşlanmak suretiyle öldürülmüştü[3].

Selçukilerdeki müsadere usulüne gelince, hükümdar ümerasını tevkif ve katlettiği zaman onların mallarını müsadere ederdi; nitekim Alâüddin Keykubad meşhur emirlerinden Emîr Seyfüddin Çaşnigir, Emîri âhur Zeynüddin Beşâre, Bahaüddin Kutluca ve Emîri Meclis

Mübarizüddin Behram Şahı tevkif ettirdikten sonra evlerini mühürletip mallarını zaptettirmişti ve yine bu cümleden olarak ümeradan Tacüddin Pervâne'nin ve Hüsamüddin Kaymerî قایمه ری nin malları da müsadere olunmuştu[4].

Bu müsadere edilen mal hazineye alınırdı. Bundan başka ümeradan vefat edenlerin eşya ve hazinelerinin hükümdar hazinesine alındığı da görülüyor [5].

Halife ve Sultan:

Anadolu Selçuk hükümdarlarına Bağdad'daki Abbasî Halifeleri tarafından saltanat veya hükümdarlık menşuru yani cismanî hükümetlerini teyit ve tasdik eden ferman ile beraber hil'at, sarık, asâ vesaire gönderilmesi kaide idi.

I. İzzüddin Keykâvüs hükümdar olduğu zaman; (H. 608 = M. 1211) Abbasî Halifesi, saltanat menşûru göndermişti; yine ayni hükümdar (Sinop)'u fethettikten sonra Şeyh Mecdüddin İshak vasıtasiyle bu fethi halifeye bildirmiş ve bir hayli da hediye göndererek halifeden أخی Ahîlik alâmetlerinden olan fütüvvet şalvarı istemişti[6]. Halife, Selçuk Hükümdarının arzusunu is'af ile fütüvvet şalvarı (سراویل Seravil) ve fütüvvetnâme (عمامهء میلا Us amâmei meylâ) denilen

[1] İbn Bibî, S. 81.

[2] (Müferricül-kürûb fî ahbarı Benî Eyyûb) un 609, H. senesi vukuatı arasında

[3] İbn Bibî, S. 214

[4] İbn Bibî, S. 114, 214, 216.

[5] İbn Bibî Selçuknâmesi, S. 214, 276.

[6] İbn Bibî'nin muhtasarında (S. 59) Halifenin İzzüddin'e gönderdiği saltanat menşûriyle Sinob'un fethi tebşiri ve fütüvvet şalvarı istemesi üzerine gönderilen hediyelerin tarihi birbirine karıştırılmıştır. Halbuki bunlar mufassal İbn Bibî Selçuknâmesinde ayrı ayrı tarihlerde gönderilmişlerdir.

siyah şed ve iki parçadan müteşekkil زره Zırh gömlek ve bir de müttekâ denilen ve koltuk altına koyulup dayanılan destek (مسند) ve *Mizer* yani peştemal göndermişti[1].

Alâüddin Keykubad, hükümdar olduğu zaman Halife ناصر لدين الله Nasırlidinillah tarafından Ebû Abdullah Ömer bin Mehmed Şehabüddin Sühreverdi سهروردى vasıtasiyle gönderilen menşûrı saltanatla Memaliki Rum yani Anadolu cismanî hâkimiyetinin uhdesine tevcihine müsaade olunmuş ve bunları müeyyit birtakım alâmetler ve hil'at gönderilmişti[2]. Sultan Alâüddin Sühreverdi'nin yanında bu hil'ati giymiş ve siyah amâmeyi sarmış ve kırk parça ağaç çubuktan yapılmış saltanat asasını eline almış ve yine halife tarafından gönderilmiş olan arap atma binerek Konya içinde dolaşmıştı[3].

Halifelerin Büyük Selçuk Sultanları gibi Anadolu Selçuk hükümdarlarından bazılarına da unvanlar verdikleri görülmektedir; meselâ, Rüknüddin Süleyman'a (سلطان قاهر Sultanı Kahir) ve İzzüddin Keykâvüs'e (سلطان غالب Sultânı Galib) unvanı verilmişti[4]. Bakır paradan maada kesilen bütün Selçuk sikkelerinde hükümdarla beraber zamanın halifesinin ismi veya halifeye alâkasını gösteren (Emîrülmüminîn) ibaresini havi terkipler konurdu[5]. Ve bu terkipler paralardan başka bazan kitabelerde de bulunurdu[6].

[1] İbn Bibî, S. 59. Fütüvvet ve Ahi teşkilâtı hakkında Köprülüzâde M. Fuad'ın (Anadolu'da İslâmiyet) makalesine bakın (Edebiyat Fakültesi Mecmuası).

[2] İbn Bibî, S. 94.

[3] İbn Bibi Selçuknâmesi, S. 94 96.

[4] Camiud-düvel ve Meskukâtı İslâmiye katalogu, kısmı rabi (Ahmed Tevhid), S.119 — 139.

[5] Meskukât kataloglariyle kitabelerde bu kayıtlara çok tesadüf edilmektedir; meselâ II. Kılıç Arslan'ın 583 tarihli sikkesinin bir tarafında (الناصر لدين الله امير المؤمنين) ve oğlu Rüknüddin Süleyman Şah'ın 598 tarihli bir sikkesinde السلطان قاهر ابو الفتح سليمان بن قليج آرسلان برهان امير المؤمنين Keza ayni hükümdarın diğer bir sikkesinde halifenin hem ismi ve hem onun hakkındaki terkip vardır. Keza I. Keyhüsrev'in (H. 601 = M. 1204) tarihli bir parasında (الامام الناصر لدين الله امير المؤمنين) ibaresi ve İzzüddin I. Keykâvüs un parasının bir tarafında,الامام الناصر لدين الله امير المؤمنين ve diğer bir tarafında da (السلطان الغالب عز الدنيا و الدين كيكاوس بن كيخسرو) kiliseleri vardır. Bunlardan sonraki Selçuk hükümdarları da bazan halifenin ismi ve (امام) ve (امير المؤمنين) elkabı veya sadece (نصير امير المؤمنين ناصر امير المؤمنين) gibi terkipleri sikkelerine koydurmuşlardır. Şurasını söyleyeyim ki bu terkiplerden herhangi biri bir hükümdara ait bir klişe değildir. Aynı hükümdar bazan bunlardan birini ve bazan diğerini kullanmıştır.

Hilâfet, Hülâgû tarafından kaldırıldıktan sonra da halifelere ait bu terkipler devam etmiştir; meselâ Hicrî 658, 659, 662 tarihli IV. Kılıç Arslan'ın sikkelerinde,الامام المستعصم بالله امير المؤمنين ve aynı hükümdarın (برهان امير المؤمنين) klişeleriyle sikkeleri vardır. III. Gıyasüddin'in sikkelerinde de kendi ismiyle kilisesi görülür. (Meskukâtı İslâmiye katalogu, Kısımı râbi) ve (Takvimi Meskukâtı Selçukiyye).

[6] Kitabeler (İkinci kısım), S. 11, 50, 192, 194, 207; Tarih Encümeni Mecmuası, Sene 15, S. 174, 175; Halil Edhem, Kayseri Şehri.

Anadolu Selçukîleri icabında halifeye kuvvetleriyle yardım etmek üzere Bağdad'a asker de gönderirlerdi. Irak'ı tehdit eden Moğollara karşı halifenin müracaatı üzerine Alâüddin Keykubad, istenilen iki bin askerden fazla yani beş bin kişilik bir kuvveti Emîr Behaüddin Kutluca kumandasiyle Irak'a sevketmişti; fakat Moğol kuvvetleri çekilmiş ve tehlike bertaraf olmuş olduğundan Selçuk kuvvetleri bir mücadeleye girişmeden geri dönmüşlerdi[1].

Tevkî ve Tuğra:

Selçuk Sultanının alâmetini havi olarak münasebatta bulunduğu hükümdarlara gönderdiği mektuplara ümeraya verdiği ferman ve menşûrlara, tevcihat için sadır olan beratlara umumiyetle (توقيع همايون tevkîi hümâyun) veya sadece (tevkî) denirdi. Bu tevkîleri Selçuknâmede ferman, menşur, misal olarak üç türlü görüyoruz[2].

(مثال Misal) in ferman ve menşurdan daha küçük şeyler için istimal edildiği ve vezirlerin de (misal) gönderdikleri Selçuknâmede görülüyor[3]. Anadolu Selçukîlerinde de büyük Selçukîler ile tuğra biribirlerinden tamamen ayrıdır. II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in tevkîi (الملک لله) ve IV. Kılıç Arslan'ın (المنة لله) idi. Ferman ve menşurlarda tevkî vardı[4]. مثال Misal'de olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Menşurun ümeraya verilen memuriyet ve ıktâlarla alâkası vardır. Kabine azalarının tayininde ve emirlik tevcihinde ya ıktâ veya tayin dolayısiyle menşur verilmekte idi[5]. Hükümdar tarafından memleket dahilinde yapılan bir tamim veya bir ilâna حكم hüküm denilirdi[6].

[1] İbn Bibi Selçuknamesi, S. 236, 288 ve Camiuddüvel.

[2] Ferman (İbn Bibî, S. 152). Menşur ayni eser, S. 102, 152, 251 ve Misal hakkında (İbn Bibî, S. 115, 182, 211, 256).

...طغرائی جواب داد که اگر صاحب اعظم فرماید مثالی از جناب وزارت باستدعاء شرف الدین محمود سرلشکر ازرنجان ارسال رود و منشور ملک الامراء روم بنام او مرقوم گردند و فرستاده آید... İbn Bibî, S. 182, 256.)

[4] II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in tevkîinin (الملک لله) olduğunu ibn Bibî'nin bir kaydından (S. 209) anlamak kabildir.

IV. Rüknüddin Kılıç Arslan yalnız başına hükümdar ilân edildiği zaman (و شهریاری بر سلطان غیاث الدین کیخسرو مقرر گشت و فرمانها بتوقیع الملک لله باطراف فرستادند... İbn Bibî 288.

Bazı Selçuk paralarında meselâ I. Gıyasüddin Keyhüsrev'in ve IV. Kılıç Arslan'ın paralarındaki (لله المنة) veya İbni Bibi'nin muhtasarına göre الله مفتح الابواب VI ve III. Keyhüsrev de (الملک لله) ve II. Gıyasüddin Mes'ud'un parasındaki (العظمه لله) ve III. Keykubad'ın bir sikkesindeki (المنة لله) ve II. İzzüddin Keykâvüs'ün العزة لله terkipleri de bu hükümdarların tevkîleri olmalıdır.

Meskûkât Kadîmei İslâmiye katalogu (S. 129-138 ve 326-340, 344, 527). Bundan başka Anadolu Selçuk Hükümdarlarının bazılarının paralarında Y işareti vardır; bu şeklin bir tamga olması muhtemeldir acaba Tuğrul Bey'in işaretli tevkiiyle münasebeti var mıdır?

[5] İbn Bibî, S. 66, 102, 251, 256; Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 203.

[6] Selçuknâmede bu tâbir çok geçer. Ezcümle Sinob'un fethi sebebiyle, S. 58.

Selçuknâmede bir teşbih dolayısiyle saltanat tuğrasının kemançeye yani yay kavsine benzediğinden bahsedilmektedir[1].

Hükümdar tarafından kabine azalarının tayinlerini müteakip, bunların huzura girip makamı teşekkürde el öpmeleri kanundu[2].

Merasim ve resmi kabullerde Selçuk devletinde de معرف Muarrif denilen bir teşrifat memurunun bulunduğunu görüyoruz. Memlûk Sultanı Melik Zâhir Baybars, Kayseri'yi işgal ettiği zaman Selçuk kaidesi üzere Muarrif, ümerayı hükümdara takdim etmişti[3].

Bir memleketin fethini müteakip etraf ve civar devletlere فتحنامه fetihnameler ve bu meyanda ganimet malından hediyeler gönderilmesi usuldendi[4].

چتر Çetir, Sancak ve نوبت Nevbet:

Anadolu Selçukîlerinde de saltanat alâmetlerinden biri چتر Çetir idi. Hükümdarın bir yere gidişinde başı üzerinde çetir denilen saltanat şemsiyesi tutulurdu; harbe gidişlerde de yine çetir istimal edilmekte idi[5]. Çetir, Şark'ta âdet olduğu üzere bir mızrak üzerinde hükümdarların başlarına açılan muhtelif renklerde güneşlik veya şemsiyenin adıdır.

Anadolu Selçukîlerinde çetrin rengi siyah idi[6]. Buna da sebep Selçukîlerin, Abbasîlerin şiarı olan siyah rengi ve bu münasebetle onların manevî nüfuzlarını kabul eylemeleri idi.

Selçuknâmelerde çetre, چتری جهانگیر سلطنت Çetri cihangiri saltanat, چتر منصور Çetri mansur, چتر شاهنشاه Çetri şahinşah, چتر همایون Çetri hümâyun denilmektedir. Bazan عقاب چتر همایون ukabı Çetri Hümayun tâbiri kullanılıp[7] bu da çetrin siyah renkte olduğunu göstermektedir. Ukab, İslâmiyetin zuhurunda kul-

[1] İbn Bibî, 176. ...چون کمانچهء طغرای سلطنت از گوشهء آسمان با دید آمد

[2] İbn Bibî, S. 59, 288.

[3] Daha sonraki kısımlarda امیر محفل bakınız. ابن بطوطه İbn Batûta Kırım'dan Saray Şehrine giderken Emîr Telik Timur'un Alâüddin adındaki bir muarrifinden bahsediyor. Muarrif, kabul dairesinde Emîrin huzurunda bulunarak meselâ Kadı, Emlr'in ziyaretine geldiği zaman yüksek sesle (بسم الله سیدنا و مولانا قاضی القضاة و حکام و مبین فتاوی و احکام) veyahut başka biri geldiği vakit onu da memuriyetiyle الدین فلان سیدنا الله بسم demek suretiyle Emîr'i haberdar ettiğini yazmaktadır (Seyahatname, Şerif Paşa tercümesi, C. I, S. 361).

[4] İbn Bibî, S. 53, 56, 178.

[5] Alâüddin Keykubad, Celâlüddin Harezmşah ile harp yapmak üzere giderken çetiri vardı. (...و بغال فرخنده و روز پیروز چتر گیتی فروز روان گشت...) İbn Bibî, S. 168.

[6] روز دیگر که شاه ستارگان طلوع کرد، پادشاه چون خورشید در زیر چتر سیاه که پشت و پناه جهانبان بود...) İbn Bibi, S. 28.

[7] İbn Bibî Selçuknamesi, S. 7, 52, 61, 89, 90, 127, 180.

پرو بال عقاب و چتر جهانگیر گشاده شد..) ve (..عقاب چتر همایون بر خورشید سلاطین پر و بال اقبال گشاده..)

lanılan bayraklardan olup[1] rengi siyahtı ve bu bayrağa Karakuş derlerdi. Selçuk çetrinin siyah olduğuna dair elimizde başka kayıtlar da vardır. II. Gıyasüddin Keyhüsrev, veziri Sadüddin Köpek'in tavsiyesiyle bu siyah çetri maviye tahvil eylemişti[2]. Alâüddin Keykubad'ın, Celâlüddin Harezmşah'a galebe ve amcazadesi Cihanşah'ın elinden Erzurum'u aldığını mübeyyin Erbil Hükümdarı (کوکبوری Gökböri'ye gönderdiği fetihnâmede de çetrin siyah olduğu görülmektedir [3].

Hükümdar alaylarda çetri ile beraber alayın tam ortasında bulunurdu. Muharebe esnasında çetir ile hükümdar sancağının bir arada bulunduğunu biliyoruz[4]. Hükümdar çetirlerinin, herhangi bir sultanın ölümünden sonra da hıfzedildiğini Selçuknâmenin bir kaydından öğrenmekteyiz.

جمری Cimri isyanı ve Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı zaptı üzerine, bunlar, Alâüddin Keykubad'ın türbesinde duran çetrini alarak kullanmışlardı; daha sonra Cimri'nin mağlûbiyeti üzerine bu çetir, Selçuk beylerinden Âlemüddin Kayser tarafından elde edilerek Selçuk Hükümdarı III. Gıyasüddin Keyhüsrev'e teslim edilmişti[5].

Memlûk Hükümdarı (ملک ظاهر بکبارس Meliki Zahir Beybars) Kayseri'ye geldiği zaman başının üzerine Selçuk ailesine mahsus çetir açılmış ve Selçuk nevbeti çalınmıştı[6].

Abbasî Halifesi tarafından Selçuk hükümdarlarına saltanat menşurı, hil'at ve alem yani bayrak ve sair hükümdarlık eşyasiyle beraber çetir de gönderilmiştir; meselâ Halife Nasırlidinillah, Rüknüddin Süleyman Şah'a çetir göndermişti[7].

[1] و کانت النبی صلی الله علیه و سلم رایة من صوف اسود و کانت له رایة سودا تسمی العقاب و کانت له علیه السلام الویة بیض...) Âsarul-bilâd, S. 102.

[2] (تا بدین تقریر مزور در خواطر مقرر کردند که او از نژاد سلجوقست و سلطان را بافسون بر آن داشت که لون سیاه چتر را با زرق مبدل گردانید تا بحضرت خلافت خبر رسد که سلطان روم از شعار آل عباسی عار داشت و چتر خود را از ننگ از رنگ ایشان عاری گردانید...) İbn Bibî, S. 214.

[3] (...و بچتر منصور نصرها الله که سویدای دل مسلمانی و سواد دیدهء انسانی است سایهء عاطفت احسان بر شهری گسترد...) İbn Bibî, S. 180, 181.

[4] İbn Bibî, S. 269.

[5] İbn Bibi, S. 325, 333. Hükümdarlıktan çekilerek memleketten çıkmaya mecbur olan I. Gıyasüddin Keyhüsrev, Elbistan ve Malatya tarikiyle Eyyubîlerin memleketine giderken çetir kullanmıştı (İbn Bibi, S. 9, 12).

[6] و نزل السلطان فی تلک المضارب و ضربت نوبت بنی سلجوق علی باب دهلیزه علی العاده فرکب یوم الجمعة سابع عشر ذی القعده مستقبلا من الله خیر و نصب چتر بنی سلجوق علی رأسه- Mesalikül-ebsâr (Teaschner tab'ı), S. 12; Sub-hul-a'şa, C. XIV. (...

[7] (...خلیفه سه نوبت چتر و علم فرستاده...) Elveledüş-şefik.

Muharebe esnasında çetrin bulunduğu yer hükümdarın durduğu mevkii gösterdiğinden asker daima buna dikkat ederdi; çetrin düşmesi ordunun bozulduğuna alâmetti. Rüknüddin Süleyman Şah'ın Gürcülerle yaptığı muharebede چتردار Çetirdar denilen çetircinin atının ayağının bir deliğe girip çetrin ve çetircinin yuvarlanmaları askere şaşkınlık vermiş ve bu yüzden Selçuk ordusu bozulmuştu[1]. Çetirci, hükümdarın yanında ve biraz gerisinde at üstünde durup çetir tutardı.

Bazı eserlerde ماهچهء چتر Mâhçei çetr tabiriyle çetrin tepesinde bir hilâl resminin bulunduğunu görmekteyiz[2]. Keza bu hilâlin tuğraların tepelerinde de mevcut olduğunu (ماهچهء طوغ Mâhçei tuğ) kaydından anlıyoruz [3].

Sancak:

Selçukilerde iki sancak vardı; biri halifelerin saltanat menşuru ve diğer alâmetlerle beraber gönderdikleri siyah bayrak ve diğeri de Selçuknâmelerde رایات سلطنت Râyâtı saltanat, سنجاغ همایون Sancağı hümâyun, رایت جهانگیر Râyeti cihangir, سنجاغ سلطنت Sancağı saltanat gibi tâbirlerle zikredilen hükümdar sancağıdır[4].

Selçukîlerdeki Hükümdar bayrağının rengi hakkında sarih bir kayda tesadüf edemiyoruz; yalnız Alâüddin Keykubad'ın Alâiye'yi fethi esnasında ابن بیبی İbn Bibî'deki bir kayıttan bunun sarı renkte olduğu anlaşılmaktadır[5]. Halife tarafından gönderilen siyah bayrağın Hükümdar sancağı olarak Kâhta seferinde ordu ile beraber bulunduğunu İbn Bibî'nin mufassal nüshasındaki bir ibarede görmekteyiz[6].

[1] İbn Bibî, S. 22 ve Camiuddüvel. Çetrin harpteki ehemmiyetine dair ban kayıtlar daha vardır; meselâ Suriye seferinde pişdar kuvvetinin muvaffak olamaması üzerine I. Gıyasüddin Keyhüsrev, cebânet gösteren emirlerine (...ای کافر نعمتان اگر یک امیر منکوب شد آخر لشکر و سلطان و چتر و سرور باقیست) diye عتاب itâb etmişti (İbn Bibî, S. 79).

[2] Şair Hakanî'nin Harezm Hükümdarı (تکش Töküş) e takdim ettiği bir kıt'ada:

مژده که خوارزم شاه ملک سپاهان گرفت ملک عراقین را همچو خراسان گرفت

ماهچهء چتر او قلعهء گردون کشور مورچهء تیغ او ملک سلیمان گرفت

Cihan-kuşâ, C. II, S. 39.

[3] (...در آن اثنا ماهچهء توق (لموغ) ظفر پیکر أمیر ناصر الدین سبکتکین را از افق دیار بلخ طالع گشت و امیر نوح از آنجا حرکت آمد...) Ravzatus-safa (Hint tab'ı), C. IV, S. 26.

[4] İbn Bibî, S. 57, 132, 168.

[5] (...روز دیگر که بر قبهء لاجورد رایات زرد خسرو جهان نورد بر آوردند...) İbn Bibî, S. 99.

[6] Kâhta kalesinin fethi münasebetiyle سپهداران و سروران سپاه درفش سیاه شاه را بعظمت شکوه تمام بر قلعهء کاخته افراخته گردانیدند...) mufassal İbn Bibî Selçuknâmesinin Ayasofya nüshasından istinsah edilmiş olan (merhum Prof. Mükrimin Halil Yinanc)ın hususî kütüphanesindeki nüsha.

Bir yerin zapt ve işgalinde orduda bulunan Hükümdar bayrağının kale burcuna çekilmesi teslimiyet alâmeti idi. Muhasara edilen şehir halkı, müdafaa edemeyeceklerini anlayınca orduya heyet göndererek sancak isterlerdi[1].

1. İzzüddin Keykâvüs, kardeşi Âlâüddin Keykubad'ın elinden Ankara Kalesini almadan evvel kardeşinin hayatına dokunmıyacağına dair yemini havi عهدنامه ahdnâme verdikten sonra halk mutmain olarak hükümdar sancağını isteyip kalenin kulesine dikmişlerdi[2]. Keza Yassıçemen muharebesini müteakip Erzurum Hükümdarı Cihanşah'ı esir eden Alâüddin Keykubad'ın sancağı, Erzurum Hükümdarı Candan Hümamüddin ve diğer bazılariyle beraber teslim olmaları üzerine kaleye dikilmişti[3]. Yine bu cümleden olarak Ahlat üzerine giden Selçuk ordusundaki sancağı kaleye dikmek suretiyle Ahlat, Selçukîlere geçmişti[4]. Keyfiyet, Alâiye ve Haçin fetihlerinde de böyledir[5].

Alâüddin Keykubad, kendisinden Abbasî Halifesi (مستنصر بالله Müstensırbillâh) in yardımcı olarak istediği askerin Malatya'da toplanmalarını emretmiş ve bu asker orada toplandıktan sonra Konya'dan Çavuşlar ve جنايب Cenâyib denilen has ahır hademeleri, Candar ve Silâhdarlardan müteşekkil bir alayla ve Zahirüddin Tercüman vasıtasiyle orduya سنجاغ همايون sancağı hümayun göndermişti[6].

Selçuk bayrağının üzerinde hilâl veya sair suretle bir işaret olup olmadığını bilmiyoruz; bu hususa dair Selçuknâmelerde bir kayıt yoktur. Bu ve diğer eserlerde ماهچهء سنجاغ Mâhçei sancak[7] ماهچهء رايات Mâhçei râyât, ماهچهء لوا Mâhçei liva ve ماهچهء علم Mâhçei alem ve منجوق Mencukı râyeti Selçukî diye zikredilen hilâlin sancak bezinin üstünde değil sancak sırığının başında olduğu anlaşılmaktadır; zaten ماهچهء طوغ Mâhçei tuğ ve ماهچهء چتر Mâhçei çetir de böyledir.

نوبت Nevbet:

Büyük Selçukîlerde olduğu gibi Anadolu Selçukîlerinde de namaz vakitlerinde günde beş defa nevbet vurulurdu. Bunu Aksarayî tezkeresi (نوبت پنج

[1] Bundan evvelki ve sonraki notlara bakınız.
[2] İbn Bibî, S. 50.
[3] İbn Bibî, S. 177.
[4] İbn Bibî, S. 186.
[5] İbn Bibî, S. 62, 102.
[6] İbn Bibî, S. 108.
[7] İbn Bibi, S. 180.

Nevbeti penç) ve (پنچ نوبت پادشاهانه Penç nevbeti pâdişahâne) ve (نوبت پنچگانه Nevbeti pençgâne) isimleriyle zikretmektedir[1].

Bu نوبت Nevbet yani bandonun کوس *kös,* davul, zurna, نقاره nakkare ve nefîr yani borulardan müteşekkil olduğu görülüyor[2]. Meliki Zahir Beybars Kayseri'ye girdiği zaman Selçuk nevbeti çaldırmıştı[3].

Selçukîlerde emirlerin de alem yani bayraklariyle nevbetleri vardı[4].

Hükümdar Yüzüğü ve دستار چهء آمان Destarçei Âmân:

Selçuk hükümdarı yüzüğünü kime verirse o, herhangi bir işe sultan tarafından memur edilmiş demekti. Sâdüddin Köpek, bir defa Şemsüddin Altunbey'i sakalından tutup divandan kaldırarak öldürttüğü ve diğer defa da Tacüddin Pervâne'yi Ankara'da yarı beline kadar toprağa gömdürüp recmettirdiği zaman II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in iki defa yüzüğünü istimal etmişti[5] Selçukîlerde (Destarçei âmân) denilen bir de عفو af alâmeti görüyoruz [6].

جمعه Cum'a Merasimi:

Anadolu Selçuk hükümdarlarının cum'a namazına çıkışlarında birtakım merasim yapıldığı anlaşılmaktadır; Melik Zahir, Kayseri'ye geldiği zaman kadılar, âlimler, büyük rütbeli rical Selçuk sultanlarının her cuma günü yapılan âdetleri üzere gelerek teşrifatçı olan Emîri Mahfil tarafından merasimin idare edildiğini Mısır membaları yazarlar[7].

Selçuk Hükümdarlarının Elkabı:

Anadolu Selçuk hükümdarları ekseriya kitabelerde (سلطان اعظم و شاهنشاه Sultan-ı Muazzam ve paralarında da (سلطان) ve (سلطان اعظم) (سلطان معظم معظم ظل الله فی العالم

[1] Aksarayî tezkeresi, C. I, S. 138,181 ve C. II, S. 10 (Millet Kütüphanesi nüshası).

[2] İbn Bibî, S. 168, 229; Aksarayî tezkeresi, C. II, S. 67.

[3] (...و نزل مولانا السلطان فی تلک المضارب المعدة لکرم الوفاده و ضربت نوبة سلجوق علی باب دهلیزه علی العاده...) Subhul-aşâ, C. XIV, S. 154 (Mesalikül-ebsâr (Teaschner tab'ı), S. 12.

[4] خواجه یونس حال پروانه در آن زمان أمیر السواحل بود بجهت اخذ اموال فرنک بر سر آن اتراک رفت او نیز بصلح راضی نشد بعد از قال و قیل و مقاتلت و مقاومت بسیار او نیز شکست یافت و خیول و اسلحه و علم و نقارهء او بدست اتراک افتاد...)

Aksarayî, C. I. S. 233 ve keza Malatya'da bulunan Germiyanlı پسر علیشیر Püseri Alişir Muzafferüddin, Baba îshak'a mağlûp olunca alem ve nakkaresini bırakıp kaçmıştı (İbn Bibî, S. 239).

[5] İbni Bibî, S. 211 ve 213.

[6] I. Alâüddin Keykubad, ileri gelen emirleri katlettirdikten sonra bunların maiyyetlerinin de katli için büküm ve yüzük vermişti. Fakat امیر کمنینوس Kümninos'un müdahalesiyle bunların katillerinden vazgeçilerek sultan, afivleri için maznunlara aman destarçesi göndermişti (İbn Bibî, S. 117).

[7] Subhul-a'şa, C. XIV, S. 154; Mesalikûl-ebsar.

tanı âzam) ve bazılarının paralarında ve kitabelerde bunlara ilâveten (ابو الفتح) ibareleri vardır. Rüknüddin Süleyman'ın parasında Halife tarafından verilmiş olan (سلطان قاهر Sultanı Kahir) ve İzzüddin Keykâvüs'ün parasında da aynı suretle (سلطان غالب Sultanı Galib) unvanları görülür[1].

[1] Meskukâtı Kadimei İslâmiye katalogu (Kısmı râbi قسم رابع Ahmed Tevhid) ve (Takvimi Meskukâtı Selçukiyye, İsmail Galib).

ANADOLU SELÇUKÎLERİ VE MOĞOLLAR

Anadolu Selçukîleri daha Alâüddin Keykubad'ın son senelerinde قاآن Kaan (Ogöday) tarafından gönderilen elçiyi ve پایزه Payze'yi[1] kabul etmiş ve bu suretle Moğol hâkimiyeti aliyesini tanımıştı.

1243 tarihindeki Kösedağ mağlûbiyeti üzerine Moğollar Selçuk devleti üzerine çökerek bu devleti her sene muayyen bir vergiye bağlamışlardır. Moğolların garp kollarının yani Hülâgû'nun garbe gelmesine kadar, Selçuk devleti, Altınordu'nun nüfuzu altında bulunmuştu; hattâ Gıyasüddin Keyhüsrev, Selçuknâmenin (صایین خان Sayın Han) dediği (Batu) veya Batı Han'a, Naibi saltanat Şemsüddin İsfahanî'yi bir heyetle ve bir çok hediyelerle beraber göndermiş ve bunlar vasıtasiyle ubudiyetini arzetmişti.

İşini bitiren heyet, beraberlerinde, Batu Han'ın elçisi (Sankson Korucu) olduğu halde Anadolu'ya dönmüşlerdi. Bu elçi vasıtasiyle Sayın Han, Selçuk Hükümdarına kılıç, hil'at, murassa külah ve bir de ferman göndermiş ve Naib Şemsüddin İsfahanî'yi de kendi tarafından Memâliki Rum'a hâkim yapıp eline bir de Yarlığ vermişti[2].

Garpta İlhaniye Devletinin teessüsünden sonra Selçukîler Kaan nâmına bunlara tâbi olmuşlardı. Selçukîler her ne kadar hakikatte Kaan'a tâbi iseler de İlhanîlerin de aynı aileden olmaları ve Selçukîlere en yakın bulunmaları sebebiyle mecburen bunların nüfuzları altına girmişlerdi.

Anadolu Selçuk hükümdarları Moğolların Yarlığ ve payzeleriyle tayin edilirlerdi[3]. Bu payze altın başlı olurdu. Selçuk hükümdarlığı İzzüddin'den alınarak IV. Rüknüddin Kılıç Arslan'a verildiği zaman Rüknüddin'e altın başlı payze verilmişti; memleket, iki kardeş yani İzzüddin ile Rüknüddin arasında taksim edildiği vakit Moğollara karşı muhalefetine mebni İzzüddin'in elindeki payze alınmış ve kendisi Hülâgû'un zevcesinin şefaatiyle katilden kurtulup Konya hükümetine ve kardeşi de Sivas taraflarına hükümdarlıkla gönderilmişlerdi[4].

Anadolu Selçukîleri Moğolların tamamiyle nüfuzları altına girip hükümdarların azil ve tayinleri Moğolların emirleriyle yapılırken bile bir müddet için

[1] Payze پایزه hakkında İlhanîler kısmında malûmat vardır.

[2] İbn Bibî, S. 248. İbn Mühenna lûgatinde yarlığ'ın ferman olduğu görülüyor (S. 146).

[3] İbn Bibi, S. 293.

[4] İbn Bibî, S. 295; Câmiüttevârih.

Selçuk Hükümdarlarının yalnız kendi isimleriyle para basmalarına müsaade edilmişti. XIII. asrın son senelerinden itibaren Selçuk hükümdarlarının kendi adlariyle beraber Kaan'larla alâkasını kesmiş olan İlhanı Hükümdarı Cazan Mahmud Han namına para kestirdikleri görülmektedir [1].

[1] Meskûkâtı İslâmiye katalogu, Kısmı râbi, S. 251, 258. Konya'da (H. 700 = M. 1300) tarihinde kesilmiş sikkenin bir tarafında (ایلخان المعظم غازان خلد ملکه)ve diğer tarafında (سلطان الاعظم علاء الدنیا و الدین کیقباد بن فرامرز خلد دولته) yazılmıştır.

ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE SARAY TEŞKİLÂTI

Daha evvel de söylediğimiz gibi Anadolu Selçukîlerinde dergâh درکاه veya bârgâh بارکاه yani saray[1] ve Hükümet ricali olarak başlıca iki sınıf vardı. Muhtelif milletlerden köle ve esir sıfatiyle alınıp yetişen saray adamları daha sonra saray harici olan devlet hizmetlerinde bulunup en yüksek mevkilere kadar çıkmışlardı. Meselâ Selçuk tarihinin bellibaşlı simalarından olan اسد الدين ارسلا Esedüddin Arslandoğmuş, شمس الدين خاص اوغوز Şemsüddin Hasoğuz, دوغمش Celâlüddin Karatay, جلال الدين قره طای Mubarizüddin Ertokuş, مبارز الدين ارتقش Seyfüddin Torumtay, سيف الدين طورمطای Cemalüddin Ferruh Atabey جمال الدين فرخ آتابک vesaire gibi devletin en yüksek mertebelerine kadar çıkmış olan devlet adamları hep bu zümreden idiler. Bu kayıttan, bütün Selçuk ricalinin hep böyle gayri Türklerden yetiştikleri zannolunmamalıdır; کمال الدين کاميار Kemalüddin Kâmyar, فخرالدين علی Fahrüddin Ali, ناصر الدين مستوفی Nasıruddin Müstevfî vesaire gibi Türk ricali de varsa da bir kısmını Türk terbiyesi ve Kültürü verilerek saraydan yetişmiş kölelerle İran'dan gelmiş olan Müslümanlar teşkil ediyorlardı.

Anadolu Selçukîlerinin saray teşrifat ve usulleri büyük Selçukîlerden alınmıştır. Bunlarda da başta Atabey olduğu halde حاجب الحجاب Hâcibülhuccab veya ملک الحجاب Melikülhuccab, استاد الدار. Üstâdüddar, چاشنيکير Çaşnîgir امير جاندار Emîr Candar, امير سلاح Emîri Silâh, امير مجلس Emîri Meclis, امير شکار Emîri Şikâr, امير آخور Emirîahor veya کند اصطبل Küntistabl, (امير علم Emîri Alem, امير دواة Emîri Devat, امير محفل Emîri Mahfel, جامه دار Câmedar, شرابدار Şarabdar, طشتدار Taştdar, حوايج سالار Havayicsalâr, çavuş veya سرهنک serhenklerden müteşekkil bir Enderun teşkilâtı görülmektedir.

Şimdi, bu saray vazife sahiplerinin vazifelerini sırasiyle izah edelim:

آتابک **Atabey:**

Büyük Selçukîlerde olduğu gibi Anadolu Selçukîlerinde de şehzadeler küçük yaşta iken devlet işlerinde yetişmek üzere آتابک Atabey veya لالا Lala ismi verilen[2] mûtemet devlet adamlarından birinin nezareti altında olarak bir eyalet veya vilâyete gönderilirlerdi; آلتونبه چاشنيکير Altunbe Çaşnîgir ve مبارز

[1] İbn Bibi, S. 113, 273 de bargâh, dergâh ve saray tâbirleri geçer.

[2] جمال الدين فرخ لالا آتابک Cemalüddin Ferruh Lala الاتاباك Elatabey (Kitabeler, birinci kısım, S. 100) ve Seyfüddin Sungur Lala (Paris nüshası Selçuknâme, S. 42, 43).

الدین ارتقش. Mubarizüddin Ertokuş, II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in ve Mubarizüddin Ermağanşah II. İzzüddin Keykâvüs'ün Atabeyi idiler. Cemalüddin Ferruh da Lâla'lıkta bulunmuştu[1].

Daha sonra Selçukîlerde şehzade Atabeyliği ile beraber daimi bir vazife olmak üzere hükümdar Atabeyliği vücude gelmişti; fakat bu hükümdar Atabeylerinin mutlaka hükümdarı yetiştirmiş olmaları icap etmez ve sultan kimi münasip görürse Atabeyliğine onu tayin ederdi; Atabeylerin kabineye dahil oldukları Selçuknâmelerde görülmektedir. Atabeylerin ümeradan yani ordu kumandanlarından bulunması lâzımdı[2]. Atabeyler, devlet işlerinde mühim rol oynamışlardır[3].

حاجب الحجاب Hâcibülhuccab:

Buna ملک الحجاب Melikülhuccab[4] ve Emîri Perdedârân[5] ve Emîr Hâcib de deniliyor[6]. Büyük Selçukîlerdeki Hâcibülhuccab kısmında tarifi yapılmıştı; maiyetinde Hâcib veya Perdedar ismi verilen memurlar vardı[7] Hâciblerin ellerinde alâmet olarak çomak bulunurdu[8]. Hâcibler hükümdara misafir geldiği zaman onların istikbal ve teşyilerinde hizmet ederlerdi[9]. Selçuk ümerasından meşhur Muînüddin Süleyman Pervane bir zaman (Emîr Hâcib) idi[10].

Selçuk ümera ve beyleri hükümdar sarayına silâhlı maiyet ile gelirlerdi. Bir maksadı mahsusla Alâüddin Keykubad bunu men ederek o zaman Hâcibülhuccab olan شمس الدین قزوینی Şemsüddin Kazvinî'ye elli sopa vurdurmuş ve ümeranın badema saraya gelirlerken (سرموزه دار Sermûzedâr) yani çizmeci basılarından başka maiyyet getirmemelerini emretmişti[11].

[1] Bundan evvelki nota bakın.

Atabey olan emîrlerin isimleri Selçuknâmede birçok yerde geçer; ezcümle 150, 205, 211, 213, 251, 308, 341, 346 ve Aksarayî tezkiresi ile Paris nüshası Selçuknâmede de bunlardan bahsedilmektedir.

[3] مکتوبات مولانا جلال الدین Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin'de (آتابک اعظم) diye bundan bahsedilmektedir (S. 138, 139).

[4] İbn Bibi, S. 286

[5] İbn Bibi, S. 113.

[6] Aksarayî tezkeresi, C. I, S. 142 (Millet Kütüphanesi).

[7] İbn Bibî, S. 12.

[8] İbn Bibî, S. 163.

[9] İbn Bibî, S. 11, 12.

[10] Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 142. Bazan iki vazife bir şahıs uhdesinde cem olabilirdi; meselâ Muîynüddin Süleyman Pervane bir aralık hem (ملک الامرا) ve hem de ملک الحجاب olmuştu: (نظام الملک صاحب السعادتین معین الحق و الدین ملک الامرا و الحجاب ادام الله علوه) Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin, S. 32 (27 nci mektup) ve aynı eserin 34 ve 87 nci sahifelerine bakın.

[11] (...و چون موسم رحلت از آنطالیه در رسید عزم قیصریه ساخت و آنجا هدم بنیان وجود امرا را اول مقدمه این فرمود که

Sarayın kapılarını açıp kapamakla da mükellef olan perdedârlar[1] Osmanlılardaki بوابین درکاه عالی Bevvâbîni Dergâhı âli) denilen saray kapıcılarına benzerler.

استاد الدار Üstâdüddâr:

Abbasîlerde Harezmşahlarda ve Memlûklerde de olan[2] Üstâdüddâr, Anadolu Selçukîlerinde hükümdarın emvalini cibayet ve sarfa memur olup sarayın ve saraya ait mutfak ve şaraphâne ve sair teşkilâtın ve buralardaki bütün saray memur ve hademelerinin en büyük âmiri idi. Üstâdüddârın üzerinde Selçuk memleketlerindeki evkafın nezaret ve murakabesi vazifesi de vardı[3].

Selçuk ricalinden meşhur Cemalüddin Ferruh Atabey I. Alâüddin Keykubad zamanında Üstâdüddâr vazifesini görmüştü[4]. Yine Selçuk devlet adamlarından Üstâdüddâr Eminüddin Yakut, II. İzzüddin Keykâvüs taraftarlığıyle itham olunarak katledilmişti[5].

Emîr Çaşnîgir:

Selçuk sarayında hâciblik ve üstâdüddârlıktan sonra gelen Çaşnîgirlik, hükümdarın sofracılığı olup ümeradan olan bunların âmirine de Emîr Çaşnîgir denirdi. Emîr Çaşnîgir bizzat hükümdarın sofrasına nezâret etmekle mükellef olduğu gibi sultanın önüne konacak yemeği iptida kendisinin tatması de usuldü. Bundan maksat da yemeğe zehir katılması korkusu idi; bundan dolayı Çaşnîgirlerin çok itimada şayan saray erkânından olmaları lâzımdı. Meselâ Alâüddin Keykubad'ı zehirlemek istiyen oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev, Çaşnigir Nasırüddin Ali'yi elde ederek hükümdarın yiyeceği yemeğe zehir koydurmuş ve bu suretle Alâüddin Keykubad vefat ederek Gıyasüddin, taraftarlarının gayretiyle veliaht olan biraderine rağmen hükümdar îlân edilmişti[6].

Çaşnîgirlerden, yetişerek büyük kumanda heyetine dahil olmuş ümera vardı. Bunlar şöhretlerine binaen Çaşnîgir unvanını muhafaza eylemiş idiler;

شمس الدین قزوینی امیر پرده داران را بر درگاه پنجاه چوکان زدند، بدان بهانه که چرا حواشی امرا را با سلاح و انبوهی در بارگاه راه دهد فرمان چنانست که بعد الیوم باهر امیری غیر یک سرموزه دار در نیاید...) İbni Bibi, S. 113. a

[1] (...و پرده داران را بعد از دخول امرا در سرای را محکم بسته دار نه و هیچ آفرید را مجال تردد ندهند...) Aynı eser, S. 113

[2] İbnül-Esir, C. XII, S. 255; Nesevî, Sireti Sultan Celâlüddi ; Subhulâşa, XIV.

[3] (...امیر داد اصفهانی که استاد الدار و متولیء اوقاف ممالک بود....) Aksarayî C. I, S. 287. Nizamüddin Ali اباتمش II. İzzüddin Keykâvüs'ün üstâdüddan idi (İbn Bibî, S. 287).

[4] Evkaf kuyud-ı atika defterleri (1285 Anadolu başlar, S. 290) ve Kitabeler (birinci kısım,) S. 100; İbn Bibî, S. 208.

[5] İbn Bibî, S. 299.

[6] Ibn Bibî, S. 206.

meselâ Seyfüddin Eybe Çaşnîgir, Seyfüddin Tergeri, Mübarizüddin Çavlıbey pek maruf Selçuk ümerasından idiler [1].

Emîr Candar:

Saray muhafaza kumandanı olup[2] maiyetinde bu hizmette bulunmak üzere epiy candar vardı; candarlar süvari olup bellerinde altın işlemeli hamayil ile asılı kılıç taşırlardı. Alâüddin Keykubad, hükümdar îlân edilip Konya'ya geldiği zaman maiyyetinde yüz yirmi muhafız candar vardı; bunlar diğer mevcut candarların içlerinden seçilmiş şecî ve at oynatmaya kadir muhafızlardı[3]. Hükümdar muhafızı olan candarların bir kısmı divan muhafızı olarak da istihdam edilirlerdi; nitekim سعد الدين كوپک Sadüddin Köpek, hükümdar II. Gıyasüddin'den Sahib Şemsüddin'in katline müsaade aldığı zaman onu mevkiinden kaldırarak bir candara teslim edip öldürtmüştü[4]. Candarlar harp zamanında ve konak mahallerinde مفارده. Müfarede denilen mümtaz hassa kuvvetleriyle beraber hükümdarın etrafında muhafaza hizmetinde bulunurlardı.

I. Gıyasüddin Keyhüsrev'in İznik İmparatoruyla yapmış olduğu muharebede kendisine güvenen hükümdar, bizzat imparatoru öldürmek üzere ileri atılmış ve bu ihtiyatsız hareketi kendisinin candarlarla مفرد müfret askerlerinden uzaklaşmasını ve binnetice şehadetini mucip olmuştu[5].

أمير سلاح Emîri Silâh:

Silâhhanenin muhafız ve kumandanı olan merasim ve alaylarda hükümdarın silâhını taşıyan vazife sahibine Emîri silâh denirdi[6]. Emîri silâhın maiyyetinde epiy silâhdar vardı. Alâüddin Keykubad, Moğollara karşı kendisinden yardım istiyen halifeye asker vermeği kabul edip bunların Malatya'da toplanmalarını emrettiği sırada Konya'dan bu askere hükümdar sancağını götürmeğe memur edilen müfrezeler arasında silâhdarları da görmekteyiz[7].

[1] İbn Bibî, S. 38, 87. Umumi ziyafetlerde Emîr Çaşnîgirin maiyyetinde hizmet eden Çaşnîgirlere (ذواق Zevvak) da derlerdi (Paris nüshası Selçuknâme, S. 41.) Zewak tâbiri bazan Germiyanlılarda ve Osmanlılarda da kullanılmıştır.

[2] (...صد بیست نفر جاندار غضنفر کین کیو حفاظ شمشیرهاء زرین چون قلادهء جوزه حمایل کرده و یمین و یسار دست در فتراک سلطان زده...) İbn Bibî, S. 90

[3] İbn Bibî, S. 90. Candarların silâhdarlarla beraber ellerinde ve kollarında yay, kalkan ve nacak taşıdıklarını Yazıcı Zade Selçuknâmesi yazıyorsa da muhtasar İbn Bibî bu hususta bir şey söylemiyor. Yazıcı Zaden'in bu kayıdını ihtiyatla kabul etmek lâzımdır.

[4] İbn Bibî, S. 211.

[5] İbu Bibî, S. 38.

[6] Emîri silâh Bedrüddin Gühertaş, II. İzzüddin Keykâvüs tarafdarlarından olmak dolayısiyle Moğollar tarafından katledilmişti (İbni Bibî, S. 299).

[7] İbn Bibî, S. 109.

Silâhdarlar, زردخانه Zeredhâne veya (زردخانهء خاص) veyahut da (زردخانهء سلطنت) denilen hükümdara mahsus silâhhanede hizmet ederlerdi[1].

أمير مجلس Emîri Meclis:

Anadolu Selçukîleriyle Memlûk ve İslâmiyeti kabulden sonra İlhanîlerde bulunan bu vazife sahibi[2], Hükümdarın bezm denilen meclis tertibatına bakardı. Meşhur emirlerden Mübarizüddin Behramşah Emiri meclislikten yetişerek en yüksek dereceye ve kumandanlığa kadar çıkmıştı. Hükümdar sarayındaki ziyafet ve içki salonuna (بزم خانه Bezmhâne) denirdi[3].

امير شكار Emîri Şikâr:

Av köpekleriyle doğan, atmaca vesaire gibi av kuşlarına bakan ve hükümdar ava gittiği zaman beraberinde bulunup hizmet eden dairenin emîridir; meşhur Vezir Sadüddin Köpek ilk zamanlarında Emîri şikâr idi[4].

أمير آخور Emîri Ahur:

Bu vazife sahibine frenkçeden alınarak (كند اصطبل Künd istabl) da denilirdi. Kunt, Kont demek olup اصطبل istabl da ahır mânasına geldiğinden Şarkın Emîr âhuruna Selçukîler galiba Haçlılardan almak suretiyle (künd istabl) yani ahır kontu (Connetable) demişler. Her iki tâbir de Selçuknâmelerde geçmektedir[5].

Emîri ahurlar alaylarda hükümdarın atının yularından tutup çekerlerdi[6]. Selçuknâme, جنايب خاص Cenâibi Has) denilen has ahur hademelerinden bahseder[7].

أمير علم Emîri Alem:

İsminden de anlaşılacağı üzere hükümdarın sancağını taşıyan ve muhafaza eden küçük bir emîr olup maiyyeti de vardı[8] ve sarayda bulunurdu.

[1] İbn Bibî, S. 48, 176, 193.

[2] Subhul-a'şa, C. IV ve İslâm Ansiklopedisi (Emîri Meclis) maddesi.

[3] İbn Bibî, S. 218 (Sadüddin Köpek'in katli bahsi).

[4] İbn Bibî, S. 147, 315.

[5] كند اصطبل Künd istabl hakkında İbn Bibi, S. 64, 118, 287; Aksarayî, C. I, S. 154. Emîri ahara dair İbn Bibi, 41, 44, 84, 87 ilâh.

[6] İbn Bibî, S. 269.

[7] Selçuknâmede ركاب جنيبه Rikâbı Cenibe, أمير اخوران جنايبى تازى، از جنايب خاص اسبى تازى، و سرهنكان و جنايب و جانداران diye zikredilen bu tâbirler, atlar, has ahur ve has ahur hademeleri mânalarına gelmektedir (İbn Bibî, S. 107, 108, 144, 145, 160).

[8] أمير علم طوغان İbn Bibî, S. 218.

أمير دواة Emîri Devat:

Büyük divanda vezâret alâmeti olan diviti taşıyan ve muhafaza ve mahrem evrakı yazıp hıfzeden memur. Kendisine devatdar da denilirdi[1]. Bundan başka vezirin de ayrıca devatdarı vardı[2]. Sâhib صاحب Zıyaüddin Karaarslan ilk zamanlarında I. İzzüddin Keykâvüs devrinde (أمير دواة) idi[3].

أمير محفل Emîri Mahfil:

Teşrifatçı: Merasimde ve Selçuk hükümdarlarının cuma resmi kabullerinde üzerinde bol yenli üst elbisesi ve başında büyük bir sarık olduğu halde sultanın huzurunda durup teşrifatçılık eder[4] ve merasimden sonra da Fars lisaniyle hükümdara dua eylerdi[5].

جامه دار Câmedâr:

Hükümdarın elbiselerini muhafaza eden vazife sahibi, Osmanlı sarayındaki birinci çuhadara benzer; Seyfüddin Ebû Bekir Câmedâr ve Sencer Câmedârın Selçuknâmede isimleri geçmektedir[6]. Bunlar ümeradan olmayıp dereceleri daha aşağı idi.

شرابدار Şarabdâr:

Buna (şarabsâlâr) da denilirdi; her iki tâbir de Selçuknâmede görülür[7]. Saraydaki Şarabhanei Sultan veya sadece (Şarabhâne) denilen[8] ve hükümdara ait meşrubatı muhafazaya memur daire veya kiler hademelerinin âmirine şarabdâr veya şarabsâlâr ismi verilmiştir[9].

طشتدار Taştdâr:

طشتی Taştî de denilen[10] Selçuk sarayındaki ibrikdar. Taşt, leğen demek olup hükümdar yemeğe otururken veya yemek yedikten sonra yahut abdest alırken

[1] (...سلطان جواب نامها را از دواتدار طلب داشت و هر یک را بامیر مکتوب الیه انداخت...) İbn Bibî, S. 80

[2] (...جلال الدین قره طای و پسر طوسی [نجم الدین] نزد صاحب فرستادند که هرچند چنین حکمی می رسد اما ما خداوند را حاکم می دانیم باید که ازین ترک حواشی فرماید و با یک دو غلام دواتدار و سرموزه دار بدیوان آید...) İbn Bibî, S. 264.

[3] İbn Bibî, S. 66.

[4] (...و بعد ذلک حضرت القضاة و الفقهاء و الصوفیه و ذووالمراتب من اصحاب العمایم علی عادة بنی سلجوق فی کل جمعة و وقف امیر المحفل علی قدر الاقدار...) Subhul-A'şa, C. XIV, S. 155.

ولما فرغوا شرع امیر المحفل صارخا و بکور فمه نافخا فانشد و اورد بالفارسیة ما یعجب مدلوله و یهول مقوله و اطال و ما اطاب و استصوب من یعرف مقاله قوله...) Subbul-A'şa, C. XIV, S, 155.

[6] İbn Bibî, S. 311, 315.

[7] İbn Bibî, S. 198, 205, 218, 287; Paris nüshası Selçuknâme, S. 83.

[8] İbn Bibî, S. 163, 166, 218.

[9] İbn Bibî, S. 218.

[10] Aksarayî. Hüsamüddin طشتی Taştî, II. İzzüddin'in Taştdârı idi.

ve el yıkarken önüne leğen ve ibrik getirip hizmet eden hademe. Bunun emri altında (طشتخانه Taşthâne) denilen mahalde gerek el yıkamağa ve gerek kumaş yıkamağa mahsus leğenlerden başka hükümdarın kılıç, elbise, çizme, oda takımları, yastık vesaire bulunurdu. Taştdârın maiyyetinde bu işler için hademeler vardı.

Hükümdar bir yere veya sefere gidecek olursa kendisiyle beraber (فراشخانه Firaşhâne) şarabhâne ve mutfak ile beraber Taşthâne de giderdi[1]. Meşhur Celâlüddin Karatay, daha saray hizmetinde bulunurken (Taşthânei hâs) ve (Hızânei hâs) müdürü idi[2]. Keza Emîr Cemalüddin Ferruh da Taştdârlık etmişti[3].

حوایج سالار Havâyic Sâlâr:

Selçuk sarayının aşçısı olup yemekler bunun nezareti altında pişirilirdi; IV. Kılıç Arslan, Konya'da biraderinin yanında göz hapsinde iken kaçmak için teşebbüste bulunup Havâyic sâlâr Kemalüddin'in tertibiyle Havayichane uşağı kıyafetine girip başına tepsi alarak ve kendisini bildirmiyerek saraydan kaçmıştı[4]. Kileri de havi saray mutfağına (Havayichane) denirdi.

Çavuş veya سرهنک Serhenk:

Samanîler, Gaznevîler, büyük Selçukîlerle Harezmşah ve Memlûklerde de gördüğümüz ve Selçuknâmelerde de bazan çavuş ve bazan serhenk diye zikredilen bu vazife sahiplerine, alaylarda hükümdarın önünde gidip halka (savulun) veya (uzak olun) mânâsına olan Farsça (دورباش durbaş) diye hitap ettiklerinden dolayı (دورباش durbaş) da denilirdi[5]. Çavuşların ellerinde murassa değnekler ve bellerinde gümüş kemerler bulunurdu [6].

Selçukî çavuşlarının vazifeleri, Osmanlılardaki Divanı hümayun çavuşlarının hizmetlerine benzemektedir. Bunlar, gerek muhaberat, gerek merasim ve alaylarda ve alkışlarda ve bundan başka büyük divanda hizmet görürlerdi.

[1] İbn Bibî, S. 166. Harezmşahlarda da Taştdâr var idi (Aynı eser, S. 159, 208).

[2] İbn Bibî, S. 78, 79, 125, 195.

[3] İbn Bibî, S. 159.

[4] İbn Bibî, S. 278, 279.

[5] دورباش نیزهء که سنانش دو شاخه باشد و در قدیم چوب آن را مرصع می کردند و پیشاپیش پادشاهان می بردند، تا مردم بدانند که پادشاه می آید خود را بکنار بکشند..). Cihan-kuşâ, C. I, S. 238.

İbn Bibî Selçuknâmesinde de (durbaş) tâbiri geçmektedir (S. 81).

[6] Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası), S. 213; Cihan-küşa, C. I, S. 238.

Serhenklerin miktarı beş yüz veya daha ziyade idi; bunların قزوینلی Kazvinli, دیله ملی Deylemli ve hıristiyanlardan tedarik edildiklerini Selçuknâmede görüyoruz.

Alâüddin Keykubad ilk defa tahta oturduğu vakit serhenklerle candarlar, huzurunda kendilerine mahsus yerlerde durmuşlar ve yeni hükümdar da bu esnada devlet ricalinin ve ileri gelen halkın tebrikâtını kabul eylemişti[1]. Keza aynı hükümdar Konya'ya giderken maiyyetinde Kazvinli, Deylemli ve Frenk olarak beş yüz serhenk veya çavuş bulunmakta idi[2].

Hükümdarların divanhanede bulundukları sırada veya cüluslarda çavuşlar, dergâhı saltanatta kapı önünde durup yüksek sesle halkın şikâyeti veya bir maruzatı olup olmadığını sorarlar ve varsa arzeylerlerdi[3]. Çavuşların merasimde alkış yaptıklarını da görüyoruz [4].

Çavuşlardan emirliğe kadar çıkanlar da vardı. Elbistan muharebesinde (H. 675 = M. 1276) Selçuk kumandanlarından Seyfüddin Çaviş isminde biri Memlûk ordusuna esir düşmüştü[5].

*
* *

Çavuşlar yalnız hükümdar maiyyetinde bulunmayıp ümeranın maiyyetinde ve orduda da vardı; bunlar ordu halkına bir emir verileceği zaman onu bağırarak ilân ederlerdi.[6]

[1] İbn Bibî, S. 87.

[2] (...و پانصد سرهنگ از قزوینی و دیلمی و فرنک هر یکی از نازلهء آسمان بی آزرم تر و از مرگ ناگهانی بی شرم تر در رکاب ملک القاب دوان شده...) İbn Bibî, S. 90.

[3] (چاووشان بر درگاه ساطنت منادی میکر دند که اکر مظلو ی وحاجت مندی باشد قصهء غصهء خویشی عرضه دارد...) Aksarayi tezkeresi, C. I, S. 203.

[4] Celâlüddin Harezmşah'a galebe eden Alâüddin Keykubad tarafından etrafa yazılan fetihnamede hükümdar mevkibinin Erzurum şehrine gittiği beyan edilirken:

(... روی بشهر آوردند و چاوشان آوازهء ادخلوا مصر ان شاء الله آمنین بر کشیدند ...) sözleriyle çavuşların alkışlarından bahsedilmektedir (İbn Bibî, S. 181).

[5] (صبح الاعشی) Subhul-aşâ, C. XIV, S. 160. Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin'de de Necmüddin İbn Hamza Çavuş isminde birisinden bahsediliyor (S. 137).

[6] İbn Bibî, S. 137.

ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE MERKEZ TEŞKİLÂTI

Divanlar:

Selçuk devletinde devlet işleri asker, idarî, malî, şer'î ve hukukî, tahrirî olmak üzere başlıca beş kısımdı; teknik askerî işlerden doğrudan doğruya Beylerbeyi mes'ul olduğu gibi idarî ve malî işler de Sahib veya Vezir ile onun murakabesi altında bulunan Müstevfi, Tuğrâî, Pervâne, اشراف. İşraf vesaire gibi daire reisleri tarafından görülürdü.

Hukukî ve şer'î işlere قاضی القضاة. Kadılkuzat ile kadılar bakarlardı. Bugün idarî işler dediğimiz işlere emîr yani asker kumandanları bakarlardı. Devletin bütün işlerini tedvir eden büyük divandan başka müteaddit divanlar vardı. Burada büyük divandan başlayarak bunları hulâsa edeceğiz.

Büyük Divan:

Anadolu Selçukîleri büyük divanına (دیوان سلطنت Divânı Saltanat) ve (دیوان عالی Divânı Âlî) derler[1] ve icabında buna vezirden başka hükümdar da riyaset ederdi. Bir mehazımız, I. Gıyasüddin Keyhüsrev'in her gün selâmlık sofasında oturup Kadı ve Müftüyü celb ile dava dinlediğini ve bu usulün Alâüddin Keykubad'ın vefatına kadar devam ettiğini ve ikindi vaktine kadar hükümdarm böylece divan işlerini ve adlî meseleleri görüp Sâhib veya Vezire havale eylediğini yazmaktadır[2].

Keza I. Gıyasüddin âdeti üzere divanda oturup devlet işleriyle meşgul iken bazı tüccarın Mısır ve İskenderiye'den Antalya'ya geldikleri zaman oradaki Frenklerin, kendilerinin para ve eşyalarını aldıklarmdan şikâyet eylemişlerdi[3].

Hükümdardan sonra divanın en büyük reisi ve devlet işlerinden mes'ul olan (Sahibi âzam) veya sadece (Sahib) unvanı da verilen[4] vezirdi. Vezirlik alâmeti (divit) idi. Selçuknâmelerdeki (دوات وزارت devâtı vezâret) dedikleri budur[5].

[1] İbn Bibi Selçuknâmesi, S. 53, 57, 211.

[2] Paris Millî Kütüphanesi Türkçe yazmaları ilâve kısmı S. 1182 (Bay Mükrimin Halil'in notları).

[3] (...روزی سلطان بر عادت معهود بر تخت نشسته بود و داد می داد، ناگاه جماعتی تجار بدادگاه در آمدند، جامها چاک زده و خاک بر سر کرده...) İbn Bibî, S. 33.

[4] İbn Bibî, S. 186, 308; Paris nüshası Selçuknâme, S. 44; Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin, S. 66, 80, 140, 143.

[5] İbni Bibî S. 247, 268.

Divan günlerinde vezâret alâmeti olan dividi Sahib veya Vezirin önüne koyanlara ve vezire ait icap eden tahriratı yazan ve muhafaza eden memura (devatdâr) denirdi.

Vezir her gün divana gelir ve divanda otururdu[1]. Divanda müzakere salonu olan yere sofa (صفه Soffa) denirdi[2]. Divanda Sahibi âzam yani vezirin sağında ve solunda münşîler (divan kâtipleri) ve tercümanlar bulunurdu[3]. Divan azalarından olan nâib ve hazine vekili, divanı inşa ve tuğra reisi daha uzakta dizleri üzerlerine otururlar ve diğer azalar da yerli yerlerinde dururlardı. Divanın muhafızı olarak (أمير شمسير Emîri Şimşir) denilen zabit dışarıda muhafız vezifesini görürdü.

Gelen davalar münşilere verilir ve icap eden kararlar ittihaz olunurdu; müzakere bittikten sonra yemek yenir ve divan dağılırdı[4]. Münşiler, divan zabıtlarım tutup muharreratı yazan kâtiplerdi; tercümanlar ise divandan ecnebi hükümdarlara gidecek nâmeleri yazarlar ve lüzumu halinde tercümanlık ederlerdi. Selçuk ümerasından Zahirüddin Püserikâfi ظهير الدين پسر كافى tercümanlıktan yetişerek yüksek devlet adamı olmuştu.

Birgün evvel yazılmış olan (Misâl) ve (Menşûr) lan (قابض ديوان Kabızı divan) denilen memur, vezirin huzuruna götürüp tashih ile vezirin alâmetini koydurur ve bu توقيعى tevkii yani (yazıla) denmesini müteakip divan dağılırdı[5].

Divan muamelâtına ait işlere mahsus (دفاتر ديوان اعلى defâtiri divânı âlâ) denilen defterlerin tutulmuş olduğunu Selçuknâmeden öğrenmekteyiz. Bu defterler devletin gerek malî gerek arazi yani has, vakıf, mülk ve ıktâlarmı ihtiva ediyordu[6]. Demek oluyor ki, Selçuknâmedeki (defâtiri divânı âlâ) Osmanlılarda kullanılıp divanda Veziri âzamdaki Hükümdar mühüriyle açılıp kapanan Defterhanedeki arazi defterleri idi[7].

[1] Paris nüshası Selçuknâme, S. 45. (..نرفت بديوان روز سه رنجيده سخن ازين صاحب بيا؛ بديوان اولين وزراء عادتى بر)

[2] İbn Bibî, S. 252, 255, 258.

[3] İbn Bibî, S. 275, 276. Münşilerden معاهده muahede akdedenlere نوطاران ديوان سلطنت Notârânı divânı saltanat) deniyor (İbn Bibî, S. 57). XIII. asır başlarında (Noter) tâbirinin Selçukilerde istimali şayanı dikkat olup bunun Frenklerle temastan sonra alınmış olması muhtemeldir.

[4] İbn Bibî, S. 262, 263.

[5] قابض ديوان مناشير و امثلهء كه دى نبيشته بودند در آوردى تا مطالعه و اصلاح كرده بتوقيع رسانندى آنكه امرا را اجازت شدى...)
İbn Bibî, S. 262.

[6] İbn Bibî, S. 53.

[7] Antalya'nın ikinci defa elde edilmesi üzerine (...و متمردان و منشردان را باب زمين باز آورده و اموال و املاک خايانان را جهت خاص با تصرف گرفت و در دفاتر ديوان اعلى ثبت كرد و بعضى را بر اقطاعات اضافت فرمود

Alâüddin Keykubad zamanında Selçuk Divanında dört münşî ve iki tercüman vardı; bunların adedi sonradan artmıştı[1].

*
* *

Divandaki hükümlerini Atabeyin de nişanladığına dair bir kayıt vardır. Bundan, divan kararlarının Hükümdar namına Atabey tarafından nişanlandığını zannedebiliriz[2]. Vezirden sonra (دیوان سلطنت Divanı saltanat) da نائب Nâip, Atabey, مستوفی Müstevfî, طغرائی Tuğrâî, پروانه Pervâne, أمیر عارض Emîri ârîz ve اشراف ممالک İşrâfı Memâlik'in âza olarak bulundukları kolayca tahmin olunabilir.

Selçuknâme, vezir Fahrüddin Ali'nin azl ve Osmancık Kalesine hapsi üzerine Divânı Saltanat âzalıklarında yani vekiller heyetinde bazı tebeddülattan bahsediyor; buna göre vezirliğe, Müstevfî yani Maliye Vekili Mecdüddin Mehmedi Erzincanî, Müstevfiliğe Celâlüddin Mahmudı Müsrif, müsrifliğe Zahirüddin Metuh bin Abdurrahman ve nazar makamına da Ahmedi Erzincânî'nin getirildiklerini yazmış[3] ve ibka edilen diğer azalardan bahsetmemiştir. Kabinede başka tebeddül olmayıp Nâib makamında أمین الدین میکائیل Eminüddin Mikâil ve beyler, beylikte Seyfüddin Torumtay ve Pervâne mansıbında da Muînüddin Süleyman'ın bulundukları görülmektedir; burada Tuğrâî ile Emîri Ârız görülmüyor; fakat daha sonraki bir kabinede İzzüddin Mehmedi Tuğrâî Vardır.

امیر داد Emîri dad'ın yani Adliye vekilinin derecesi Osmanlılardaki çavuş basıya benzediğinden bunun divana girmediği muhakkaktır.

Aksarayî tezkeresindeki kayda göre Fahrüddin Ali'nin vezâretine kadar divan defterlerinin kayıtları Arapça imiş; bu zat II. Keykâvüs'e ilk defa vezir olunca bu defterleri kendisinin vâkıf olduğu Farsça ile yazdırmıştı[4]. Selçuk Hükümetinde resmî Devlet lisanının Farsça olduğu muhakkaktır, bazı mektupların Arapça ve hattâ Rumca yazılmış oldukları görülürse de bu Farsçanın kültür ve Devletin birinci derece resmî lisanı olduğunu ihlâl edemez. Alâüddin Keykubad'ın Fetih-

[1] İbn Bibi, S. 53. (دفاتر دیو ان اعلی ثبت کر د و بعضی را بر اقطاعات اضا فت فر مود...)

[2] İbn Bibî, S. 211. (روزی که دیوان سلطنت بارکان دولت آراسته بود و شمس الدین آلتونبه بر امثلهء دیوانی نشان می نهاد...)

[3] İbn Bibî, S. 307. Selçukîlerde vekâlet olarak bir de Nazar نظر makamı var ise de vazifesini bilemedim. Bu makam sabibi, acaba İlhanîlerdeki (ناظر ممالک Nazırı mümâlik)in vazifesini mi görüyordu?

[4] در عهد خلافت او (Hazreti Ali'nin Hilâfeti) دفاتر دیوانی از پارسی و رومی بتازی نقل کردند و در زمان وزارت صاحب فخر الدین علی از تازی بپارسی باز گردانیدن تا بر حسب ادراک و استعداد خویش از مطالعهء او فوت نشود...)
Aksarayi tezkiresi, C. I, S. 174.

nâmesi ve diğer bazı muharreratı ve diğer tarihî edebî منشآت münşeat mecmuaları ve hattâ Emîri mahfil tarafından cuma günleri yapılan dua hep Farsça idi[1].

Vezir (Sahibi âzam)[2]:

Vezir, Sultandan sonra en büyük ve mes'ul Devlet adamıdır. Devletin, askerî teknik işleri müstesna olmak üzere bütün idaresinden mes'uldür. Vezir (منشور وزارت Menşûrı vezâret) denilen fermanla tayin edilirdi. Vezâret alâmeti altın divit ile[3] taç veya külahtı[4]. (دوات وزارت Devâtı vezâret) denilen[5] vezirlik alâmetini divan günlerinde vezirin önüne koyana دواتدار devattar denirdi; bu, vezirin mahremlerinden olup mektum muharreratı yazardı. Vezir tayininde (devâtı zerrin) ve külahtan başka yeni vezire hil'at de giydirilmek veya gönderilmek usuldendi[6].

Vezirlere maaş olarak ıktâ verilirdi; fakat bunun miktarına dair bir kayıt yoktur. مهذب الدين على Mühezzibüddin Ali'nin vefatından sonra II. Gıyasüddin, vezâret makamını Şemsüddini İsfahanî'ye tafviz ettiği zaman ona, fevkalâde olarak vezâretten başka Kırşehir emaretini de vermişti ki bu teveccüh o zamana kadar hiç bir vezire nasip olmamıştır[7].

Sahib yani vezir Mühezzibüddin Ali, Kösedağ muharebesinden sonra vezir olunca kendisine çok geliri olan ıktâ verildi ise de malî buhran sebebiyle kabul etmeyip kendisine kırk bin dirhemi kâfi görmüş ve fazlasını almamıştı[8]; keza Sahib Şemsüddin İsfahanî'den sonra vezir olan Necmüddin Nahcüvani'de bu miktardan fazla kabul eylememiş, hattâ bunu bile çok görmüştü[9]. Şemsüddin

[1] Bu hususta bir fikir alabilmek için Anadolu beylikleri isimli eserin sahife 78'i ve (Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin) ile (مجالس سبعهء مولانا Mecâlisi sebai mevlâna) yi görmeli.

[2] İbn Bibi, S. 255, 256, 257, 284; Paris nüshası selçuknâme, S. 44.

[3] İbn Bibi, S. 246.

[4] İbn Bibî, S. 247, 262, 268, 272; Aksarayî, C. I, S. 172. Sahib Şemsüddin İsfahanı bazan (külâhı sultanî) basında olarak şehri gezerdi.

[5] İbn Bibî, S. 247, 268. 272

[6] دوات و خلعت و فرمود تقرير نائب على الدين فخر بنام آن از بعد را وزارت الدين عز سلطان كرد، وفات طوغرائى صاحب داشت ارزانى بدو وزارت منصب و حكم İbn Bibî, S. 295.

Ve yine diğer bir yerde: Fahrüddin Ali'nin nâiblikten vezârete terfiinde yani ayni mesele hakkında Aksarayî'de şöyle diyor: (او از درجهء نيابت بمنزلت وزارت پيوست و سلطان خلعتى فاخر با دوات زرين بجهت تمكين وزارت بدو فرستاد...) C. I, S. 172.

[7] İbn Bibî, S. 248.

[8] İbn Bibî, S. 247.

[9] İbn Bibî, S. 271, 283.

Baba طغرائی Tuğrâî vezir olduğu zaman geliri bol olan Kastamonu eyaleti ilhan tarafmdan vezâret maaşı olarak kendisine verilmişti[1].

Vezirlerin kalabalık maiyetleri vardı; divana geldikleri veya bir yere gittikleri vakit bu maiyetiyle gelirlerdi; vezir alayı hükümdar alayının küçük bir numunesi idi.

Vezâret makamına geçen zatın kalem sahibi olması veya münşîlikten yetişmesi lâzımdı; ارباب سیف erbâbı seyf denilen ümerâ arasından da tayin edilirdi[2]. İlmiye sınıfından yetişip vezir olanlar da vardı; meselâ Sahib Şemsüddin Mehmed Tuğraî ve Mecdüddin Mehmed Erzincanî ve baba lâkabiyle maruf Şemsüddin Mahmud vesaire kalemden yetişmiş idiler. İmamı Muazzam Necmüddini Nahcüvanî, Kadı İzzüddini رازی Râzî ve Şemsüddin Kadıcık ise ulemadan bulunmuşlardı.

Selçuk vezirleri içinde en debdebelisi Sahib Şemsüddin Mehmed Isfahanî ve en zengini de Sahib Fahrüddin Ali idiler.

Selçuk memleketlerinin Hülâgû tarafından iki kardeş yani İzzüddin ile Rüknüddin Kılıç Arslan arasındaki taksiminde Konya'yı merkez yapan İzzüddin'in veziri Sahib Şemsüddin Baba Tuğraî ve onun vefatında Naibi Saltanat Fahrüddin Ali ve Sivas'ı kendisine merkez yapmış olan Rüknüddin'in veziri ise (معین الدین سلیمان پروانه Muînüddin Süleyman Pervâne) idi[3].

Sahib Mecdüddin Ebû Bekir I. İzzüddin'in ve Vezir Reşidüddin, Alâüddin Keykubad'm, Şemsüddin Isfahanî, II. Gıyasüddin Keyhüsrev'le oğlu II. İzzüddin Keykâvüs'ün, Şemsüddin Mahmud Tuğrâi II. İzzüddin'in ve Sahib Ata Fahrüddin Ali II. İzzüddin Keykâvüs, Rüknüddin Kılıç Arslan ve III. Gıyasüddin Keyhüsrev ve II. Gıyasüddin Mes'udun veziri idiler. Bunların içinde pek az fasılalarla Fahrüddin Ali otuz seneye yakın bir zaman dört hükümdara vezirlik etmişti.

*
* *

Selçukîlerde vezir veya sahib bir tane idi. Bu sonuna kadar böyle gitmiştir. Bugünkü teşkilâtımızda (Başvekil) veya (Heyeti Vekile Reisi) vezir demek-

[1] Aksarayî tezkeresi, C. I, S. 171, 172.

[2] Muînüddin Süleyman Pervâne معین الدین سلیمان پروانه Sadüddin سعد الدین کوپک ve صاحب آتا فخر الدین على Sahib Ata Fahrüddin Ali aynı zamanda üme radan idiler. Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin'de آتابک اعظم ملک الامرا امیر عالم diye Fahrüddin Ali'den (S. 139) ve ملک الامرا و الخواص Melikülümera Velhavas diye Muînüddin Pervâne'den (S. 32) ve امیر سپهسالار اجل کبیر Emîr Sipehsâlâr Ecellükebir) diye de S. 77 (Sadüddin Köpek) e yazılmış mektuplar vardır.

[3] İbn Bibî: S. 256, 262

tir. Divan da, Heyeti Vekile'dir. Vezirin (مثال Misal) denilen[1] tahrirî emirlerine Osmanlılarda (Buyruldu) derlerdi.

İkinci Derecedeki Divanlar:

Büyük Selçukîlerde olduğu gibi Anadolu Selçukîlerinde de bugünkü vekâletlere muadil olarak muhtelif işlere bakan ikinci derecede divanlar vardı; bunlar büyük divandan kendilerine havale edilen işleri görürler ve sonra yine (Divânı Saltanat) a arzeylerlerdi.

Bu ikinci derecedeki divanlar نیابت سلطنت Niyâbeti Saltanat veya نیابت حضرت Niyâbeti Hazret مستوفی Müstevfî, پروانه Pervâne, طغرا Tuğra veya İnşa, عارض Ârız ve اشراف ممالک İsrafı Memâlik divanlarından ibaretti. Bu divanların reisleri büyük divanın azalarından idiler; bundan başka evvelce şehzadelerin mürebbiliğini yapan Atabey'den başka Hükümdar Atabeyinin Anadolu Selçukîlerinde kabineye dahil bir makam olarak sona kadar devam ettiği görülmektedir.

نیابت سلطنت Niyâbeti Saltanat[2]:

Büyük Selçukîlerde Niyâbet ismiyle bir makam yoktur. Anadolu Selçukîlerinin bunu Eyyubîlerden almış olmaları muhtemeldir. Bu makam Sahibi Vezirden sonra gelirdi. Devlet ricalinin ve emirlerin ileri gelenleri buraya tayin edilirlerdi. Selçuknâmede (نائب الحضره Naibül-hazre) ve (نیابت سلطنت Niyâbeti Saltanat) isimleriyle geçen bu makama, meşhur Selçuk emirlerinden Fahrüddin Ali, Seyfüddin Ebû Bekir, Sadüddin Köpek, Celâlüddin Karatay, Şücaüddin رئیس البحر Reisülbahr, Emîr Bedrüddin Mikâil vesaire gibi yüksek ümera gelmişlerdi[3].

Naibin Vazifesi: Hükümdarın devlet merkezinden gaybubetinde ona ait devlet işlerine bakmaktır[4]. Saltanat naiblerinin tayinlerinde Niyâbet alâmeti

[1] İbn Bibî: S. 256, 262

[2] İbn Bibî Selçuknâmesinde Eminüddin Mikâil'in in Nâibi saltanatlığından bahsedilirken bir yerde حضره نائب ve diğer bir yerde سلطنت نائب denilmektedir. Şemsüddin Mehmed Isfahanî, Batu veya Sayin Han tarafından Anadolu'ya (Nâibi Hazre) olmuştu. Acaba Eminüddin Mikâil'de de hem Sultanın ve hem de İlhan'ın Niyâbeti var mı idi? İbn Bibî'nin bir kaydından Niyâbeti Hazret ile Niyâbeti Saltanatın ayn ayrı vazifeler olduğu (S. 334) ve bu ikisinin bir zat uhdesinde bulunduğu da görülüyor.

[3] İbn Bibî, S. 310, 323, 326.

[4] (...سلطان عز الدین بعد از عودت پادشاه [هولاکو] از بغداد بجانب عراق در سنه سبع و خمسین و ستمایه از قونیه عزم خدمت پادشاه هولاکو کرد و صاحب فخر الدین علی را از منزلت دادی [عدلیه] بنیابت سلطنت مقرر کرد و حل عقد امور ممالک بدو تفویض فرمود...)

Aksarayî, C. I, S. 269, Keza جمری Cimri hâdisesi üzerine Gıyasüddin Keyhüsrev Konya'yı terket-

olarak kendilerine altın kılıç verilirdi[1]; nitekim Sahib Mühezzibüddin Ali, Moğollarla sulh yapıp avdet edince kendisi Vezir ve Şemsüddini Isfahanî de Nâib olmuş ve naibe kılıç verilmişti[2].

Hükümdar II. Keykâvüs namına idarei umur eden Nâibi Saltanat Celâlüddin Karatay desisesine vâkıf olduğu Vezir Şemsüddin Tuğrâiyi tevkif ile Antalya'ya nefyettirmişti[3]. Nâibler çok zaman ümeradan tayin edilirlerdi.

نیابت حضرت Niyâbeti Hazret:

Selçukîler Moğolların nüfuzları altına düştükten sonra Konya'da Selçuk Sultanının nâibinden başka Moğolların da orada bir nâibi bulunması tekarrür etmişti. Bu Moğol naibine (نائب حضرت Naibi Hazret) ve makamına da (نیابت حضرت Niyâbeti Hazret) denilirdi. Bu suretle nâib tayini yalnız Selçukilere mahsus olmayıp diğer Moğol nüfuzu altında bulunan bütün hükümetlerde ve hattâ İlhanîlerde de vardı. Kaan'ın İlhan nezdindeki naibi, Gazan Mehmud Han'ın tam istiklâline kadar Bagdad'da oturmuştu[4].

Nâib, memleketteki bütün ahvaldan Kaân'ı haberdar ederdi. Kösedağ muharebesinden sonra Nâib Şemsüddin Mehmed İsfahanî, Batu veya Sayın Han'ın yanına gittiği zaman Batu Han ona Selçuk memleketlerinin Moğollar namına Niyâbetini de vermişti[5]. Bu suretle Şemsüddin İsfahanî hem Selçukîlerin ve hem de Kaân'ın naibi olmuş ve daha sonra da uhdesinde Niyâbeti Hazret rütbesi olduğu halde Selçuk veziri tayin edilmişti.

Şemsüddin Mehmed Isfahanî katledildiği zaman Altın Ordu Hükümdarı Batu Han bir elçi göndererek bunu, İsfahanî'nin katillerinin bulunmasına memur etmiş ve bundan başka Selçuk Sultanını da yanına davet eylemişti. Bu sırada Anadolu'da üç kardeş yani İzzüddin, Rüknüddin, Alâüddin hükûmet etmekte olduklarmdan, bunlar Batu'nun davetine karşı en küçükleri Alâüddin, Keykubad'ı göndermişlerdi[6].

Cimri hâdisesinden sonra ordudan yani ilhanın yanından Konya'ya gelen ملک الامرا Melikülümera Celâlüddini Müstevfî'nin Moğollardan getirdiği

tiği vakit Eminüddin Mikâil orada Naibi Saltanat olarak kalmıştı (İbn Bibî, S. 323).

[1] Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 174, 186, 203.

[2] İbn Bibî, (...و در یک روز از حضرت سلطنت دوات وزارت و شمشیر زرین نیابت بدو و صاحب شمس الدین فرستادند...) S. 247.

[3] İbn Bibî, S. 273.

[4] Quatremère'in Memlûk Sultanları tarihi (....Sülûk tercümesi), C. I, S. 195. Bu notu Mütercim, İbn Haldun'dan almıştır.

[5] İbn Bibî, S. 248.

[6] İbn Bibî, S. 270, 277.

یارلیغ yarlıg'da (Niyâbeti Hazret) makamının Sahib Ata Fahrüddin Ali'ye ve (Niyâbeti Saltanat) makamının da kendisine yani Celâlüddin Müstevfî'ye verildiği beyan edilmişti[1]. Daha sonraları bu İlhan naibliği Selçuk saltanatı nâibliği bir şahıs uhdesinde de bulunmuştur; مجیر الدین امیر شاه Mücirrüddin Emîrşah (H. 692 = M. 1293) senesinde her iki Niyâbeti uhdesinde cemetmişti[2].

دیوان استیفا Divânı İstîfa:

(مسند استیفا Mesnedi İstîfa) veya (منصب استیفا. Mansıbı İstîfa) veyahut sadece (استیفا İstîfa) denilen Maliye Vekâletinin reisine (مستوفی Müstevfî) veya صاحب دیوان استیفا Sahibi Divânı İstîfa[3] denilirdi; devletin bütün malî işlerine bu divan bakardı; yalnız arazi ve ıktâ defterleri ve onların muameleleri büyük Divana ve oradaki Pervâne'ye aitti.

Selçukîlerin hesap işlerinde سیاقت Siyakat yazı ve rakamı kullanırlardı. Sahib Fahrüddin Kazvinî ve Abdurrahman Müstevfî ve III. Alâüddin zamanında Nasırüddin Mehmedi Müstevfî'nin siyakatdeki mehâretlerini Selcuknâme yazar[4].

Selçukîlerin hesap işlerinde kullandıkları (ارقام دیوانیه Erkamı divaniyye) veya (Siyakat erkamı) sonra bazı sikkelerde ve hattâ bazı kitabelerin tarihlerinde dahi görülmüştür[5].

Anadolu Selçukîlerinin son zamanlarına doğru yani Moğol hâkimiyetinden sonra (سرشماری Serşümârî) diye baş yani nüfus sayıcılığı vardır[6]. Bundan başka خانه شمار Hâneşümar, باغ شمار Bağşümar ve قوبجور Kobcur gibi tahrir ve vergiler de burada görülmektedir.

پروانه Pervânecilik:

Büyük divanda bulunan arazi defterlerinde hâs ve ıktâa yani dirlik olan timara ait tevcihatı yapan ve buna dair menşûr ve beratları hazırlayan mühim bir dairenin reisine (Pervâneci) ve bu berat ve menşurlara da (Pervâne) denilmiştir[7]

[1] İbn Bibî, S. 334.

[2] Aksarayi tezkiresi, C. II, S. 69. Aksarayî İlhan Niyâbetine (نیابت علیا Niyâbeti Ulya) diyor.

[3] Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 147; Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin 23 ve 124 üncü mektuplar ve İbn Bibî, S. 271, 299, 307; Paris nüshası Selçuknâme 51, 59, 70, 74, 80 ve sair sahifeler.

[4] Aksarayî tezkiresi, C. II, S. 35, 160, 187

[5] Takvimi Meskukâtı Selçukiyye S. 48 - 55; Meskukâtı İslâmiye katalogu (Kısmı rabi) medhal kısmı ve S. 32 ve ikinci kısım kitabeler, S. 13.

[6] İbn Bibî, S. 283; 284 ve دستور الکاتب Düsturül-kâtib ضرب سوم فصل اول

[7] Pervâne bir çok lûgat ve eserlerde فرمان ferman ve hükmü pâdişahi demek olup bir nevi yazının adına da Pervâne denildiği ve Moğollarda devletin dört mühüründen biri in adı olduğu ve

Pervâne büyük Selçukîlerde de vardır. Siyâsetnamede Pervânenin على الاطلاق alelıtlak ferman mânasına geldiği anlaşılmaktadır[1]. Keza İlhanîlerde de ayni mânaya geliyor[2].

Pervânecinin, divan, hazine, ıktâ ve atiyyelere ait verilen fermanları tetkik ve icabını yapan bir memur olduğu görülmektedir. Erzincan منكوجك Mengûcek hükümdarı Alâüddin Davud Şah'ın ümerası, kendisini terkederek Alâüddin Keykubad'a iltica ettikleri zaman hükümdar o tarihte Pervâne olan (Kemalüddin Kâmyar)'a emrederek bunların her birine zengin ve dolgun ıktâlar verdirmişti[3]. Bu kayde göre Anadolu Selçukîlerinde hâs ve ıktâların Pervâneci tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Ahlat'ın zaptından sonra oraların tahriri için giden heyet arasında Vezir ve Müstevfîden başka Tacüddin Pervâne de vardı[4].

Bazı Osmanlı beratlariyle bazı eserlerde de pervânenin ferman ve Berat mukabili olduğu görülmektedir[5]. Osmanlılarda pervâneci tâbiri olmayıp bu vazife Nişancı'nın uhdesinde idi.

Divânı Ârız: ديوان عارض

Büyük Selçukîlerde olduğu gibi ordunun levazımat ve ihtiyaçlarına bakan, maaşlarını veren, defterlerini tutup yoklamalarını yapan bir divan olup reisine (Emîri Arız) denirdi. Ordunun sevk ve idaresi ve teknik işler (Beylerbeyi) veya (Melikülümera) denilen ordu kumandanına ait olduğundan (Divânı Arız) bugünkü Millî Müdafaa Vekâletine benzemektedir. Mübim vilâyetlerde de عارض الجيش Ârızülceyşler vardı ki askerî defterdar demektir[6].

altından yapılmış olan bu küçük hükümdar mühüriyle hazineye ait vesikaların damgalandığı ve Hâcib veya Perdedara Pervâne denildiği kaydedilmektedir (Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, Sene 8, S. 46).

[1] Siyasetnâme, Avrupa tab'ı, Fasıl 15, S. 81.

[2] دستور الكاتب Düsturül-kâtibde bu tâbir (Pervâne ve Nişan) diye müteradif geçmektedir. (....بهر چه فرمان رسد مطيع و منقاد باشد و پروانه فرستاد...) (S. 188, 189) ve Camiüt-tevarih جامع التواريخ Quatremer tercümesi, S. 200. Keza حبيب السير Habibüssiyer'de Gazan Mahmud Han saltanatı. On dokuzuncu hikâye (...وزير حكم حاصل نموده پروانه نويسد و بنظر انور رساند كه بقلم همايون جايزه بايد آنگاه نائب وزير آن پروانه را بر دفتر ثبت كند...) Hind basması, C. III, Cüz 1, S. 58 ve 64.

[3] İbn Bibî, S. 143.

[4] İbn Bibî, S. 187.

[5] Meselâ (H. 854 = M. 1450) tarihli bir beratda (Tecdidi hükm ve pervâne taleb etmiyeler) ve keza (877 Zilkade) (1473 Mart) tarihli bir tedris beratında da aynı ibare yazdıdır. Burada pervâne ile hükm müteradiftir. (مناهج الانشا Menâhicül-inşa ve Mecmuai Münşeat) Paris Millî Kütüphanesi Türkçe yazmalan 4434. Bundan başka Riyâzî tezkeresinde de şu kayıt vardır.

(...لاجرم اول شمع شبستان فضيلتك باشن آله سك ديو شهزادهء عاليشانه پروانه روانه اولونمش ايدى...)

Müeyyed Zade Abdürrahman Efendi'nin tercümeihali kısmında.

[6] (H. 675 = M. 1276) da Selçukî ve Moğollarla, Memlûkler arasındaki muharebede Malatya

Divânı Tuğra: ديوان طغرا

Tuğra divanı Anadolu Selçuk devletinin mübim dairelerinden biri olup bütün menşur, berat ve nâmeler burada yazılır ve hükümdar alâmet ve tuğrası burada çekilirdi. Bu dairenin reisine طغرائی Tuğrâî[1] ismi verilmişti; Tuğrâîler iyi tahsil görmüş olmakla beraber Arapça ve Farsçayı iyi bilen âlim ve ediplerden tayin edilirdi.

Alâüddin Keykubad, Celâlüddin Harezmşah'a galebe ettiği zaman etraf hükümdarlara yazdığı fetihnâmelerden birisini de sonradan vezir olan ve o tarihte منشی münşî bulunan Şemsüddin Mehmed Isfahanî yazmıştı; hattâ İsfahanî, bu nâmede Sultan Celâlüddin için (محذول Mahzul) ve Keykubad'ın, amcazadesi olan Rüknüddin Cihanşah hakkında da (مجهول meçhul) tâbirlerini kullandığından dolayı bulunduğu Tuğrâî vazifesinden azledilmiş ve yerine Nizamüddin Mahmud tayin olunmuştu[2]. II. İzzüddin Keykâvüs zamanında Vezâret, Niyâbet, Atabeylik, Pervânecilik tevcihine dair olan menşurları Baba namiyle maruf olan Şemsüddin Mahmud Tuğrâî yazmış ve bu menşûrların kalem ücretlerini almıştı[3].

Selçuknâmede Hilâlin (کمانچهء طغرای سلطنت Kemançei Tuğrâyı Saltanat) gibi ufuktan göründüğünden bahsedilirken teşbih tarikiyle Tuğranın şekli hakkında bir işarette bulunulmuştur[4]. Büyük Selçukîlerde de قوس طغرا vardı.

Divânı İşraf: ديوان اشراف

Büyük Selçukîlerde de gördüğümüz büyük divanlardan olup devletin malî ve idarî işlerini kontrol eder ve icap eden yerlere naip yani divan namına memur gönderirdi. Bu divanın reisine (Müsrifi Memâlik), (Müsrifi Mülk) ve (Müsrif), (İşrâfı Memâlik) gibi isimler verilmişti[5]. Şimdiki *divan-ı muhasebat* yani Sayıştay demektir.

Ârızülceyşi Nusratüddin bin Câliş, Memlûklere esir düşmüştü. (Subhul-âşâ, C. XIV.) Selçuk ümerasından Samsamüddiu Kaymar bir zaman Emîri Ârızlıkta ve daha sonra Kayseri subaşılığında bulunmuştur (İbn Bibi, S. 279). Emîri Ârız Nizamüddin Ahmed (İbn Bibî, S. 83, 151).

[1] حمزه بن مؤيد طغرائی Hamza bin Müeyyed Tuğrâî, Şemsüddin Mahmud Tuğrâî (İbn Bibî, S. 83; 251).

[2] İbn Bibî.

[3] İbn Bibî, S. 251.

[4] İbn Bibî, S. 176.

[5] İbn Bibî, S. 260, 299; Paris nüshası, Selçuknâme, S. 62. Memlûkler devrinde Müsrif, üstadüs-sohbe maiyyetinde bulunup matbah umurına nezaret eden memurun adıdır. Yemeklerin tertiblerine nezaret ederdi.

أمير داد Emîri Dâd:

Adliye Vekili ve daha doğrusu İstintak dairesi şefi veya Tevkifhane müdürüdür, icabında Veziri ve diğer divan azâlarını da tevkif ederdi.

Alâüddin Keykubad büyük emîrleri katlettikten sonra bir gezinti esnasında o zaman orta derecede olan emîrlerden Kemalüddin Kâmyar, Zahirüddin Mansur ve Şemsüddin'i gizli gizli konuşurlarken görüp (bu herifler hâlâ başlarını kaldıracaklar mı?) diyerek Emîri dâd'a bunların her üçünü de döğülerek meydandan kaldırmalarını emreylemiş ve evlerini yağmalatarak kendilerini hudut harici etmişti[1].

Selçuk divanında bir münakaşa esnasında Saltanat Nâibi Celâlüddin Karatay, Vezir Sahib Tuğraî'nin desise ve hilesine vâkıf olur olmaz Emîrîdâd'a işaret ederek Veziri tevkif ile Antalya'ya nefyettirmişti[2]. Keza Vezir Sahib Fahrüddin Ali de Osmancık Kalesine hapsedilmeden evvel iptida Emîri dâd'ın dairesinde tevkif edilmişti[3].

Emîri dâd vazifesi, Osmanlılardaki Çavuş başılığa benzer, Selçuknâmelerde Yakut Emîri dâd ve Nusret Emîri dâd, Kıvamüddin ve Nizamüddin Emîri dâd isimlerinde birkaç kişi görülür[4]. Vezir Fahrüddin Ali de Emîri dâd iken II. İzzüddin tarafından Nâibi Saltanat tayin edilmişti[5].

Emîri dâd divan heyetine dahil azalardan değildi. Selçuknâmede bir de (نظر Nazar) ismiyle mühim bir vazife daha varsa da hizmeti anlaşılamıyor. Bunun, İlhanîlerdeki dil yıl ناظر الممالک Nâzırülmemâlik'i andırdığı hatıra geliyorsa da bu ihtimalin isabetü olduğuna pek kani değilim.

[1] İbn Bibî, S. 116.
[2] İbn Bibî, S. 273.
[3] İbn Bibî, S. 307.
[4] İbn Bibî, S. 194, 252; Paris nüshası Selçuknâme, S. 38, 40, 59, 61, 64.
[5] Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 169.

Beylerbeyi veya ملک الامرا Melikülümera:

Bu makamı ibraz eden zat Selçuk ordularının umum kumandanı demekti[1]. Ordunun Subaşıları, mıntaka Serasker veya Serleşkerlerine ve onlar da Beylerbeyiye tâbi idiler. Beylerbeyi hükümet merkezinde veya merkeze yakın olan kendi ıktâında bulunur[2] ve harp vukuunda cepheye giderdi; bütün devlet işlerinde bariz olarak nüfuzu görülen Beylerbeyilerden سیف الدین اینه Seyfüddin Eyne ve شمس الدین یاوتاش Şemsüddin Yavtaş[3], شرف الدین مسعود بن خطیر Şerefüddin Mes'ud bin Hatir ve سیف الدین طورمطای Seyfüddin Torumtay, کمال الدین کامیار Kemalüddin Kâmyar, حسام الدین چوبان Hüsamüddin Çoban, meşhur Başkumandanlardan idiler. Beylerbeyilerin nüfuzundan dolayı hükümdarlar da kendilerinden çekinirlerdi. Bundan dolayı bâzan bunları bir desise ile öldürmek siyasetini takip etmişlerdi. Hükümdar bu makama kendisine sadık bir emîr getirmek mecburiyetinde idi.

Sultan Alâüddin Keykubad, kendilerinden şüphe ettiği meşhur Selçuk ümerasından Beylerbeyi Seyfüddin Eyne'yi öldürdükten sonra bu mühim vazifeyi Komnen ailesinden olan ve Selçuknâmede امیر کمنینوس Emîr Kümninos denilen bir mühtediye vermişti[4].

Alâüddin Keykubad'ın son Beylerbeyi, ilim ve faziletiyle meşhur Kemalüddin Kâmyar idi; bu Selçuk Sultanı, ölümünden evvel Eyyubiye Hükümdarı (Melik Âdil)'in kızından doğan oğlu İzzüddin Kılıç Arslan'ı veliaht gösterirken bu hususta Kemalüddin Kâmyar ile diğer bazı ümerasından yemin üzerine söz almıştı; fakat Alâüddin'in büyük oğlu daha tedarikli davranarak saltanatı elde etmiş ve biraz sonra da Beylerbeyi Kemalüddin Kâmyar'ı bir vesile ile öldürtmüştü; hattâ bazı dostları Kemalüddin Kâmyar'a hükümdarın etrafındaki kendilerine aleyhtar bir şebekenin dağıtılmasını söylemişler ise de bu hususta da pek uyuşuk davranan Kâmyar, tereddüdünün cezasını kaniyle ödemişti[5].

...از جناب وزارت باستدعاء شرف الدین محمود سرلشکر ارزنجان ارسال رود و منشور ملک الامراء روم بنام او مرقوم گردد...)
İbn Bibi, S. 256 ve (Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin) de (Melikülümera) tâbiri çok geçer.

[2] Beylerbeyi Şerefüddin bin Hatir'in merkezi kendi ıktâı olan Niğde idi (Aksarayî, C. I, S. 213)

[3] İbn Bibî, S. 84, 286, 270, 271; Paris nüshası, Selçuknâme, S. 27.

[4] İbn Bibî, S. 115.

[5] İbn Bibî, S. 209, 211, 217.

*
* *

Selçukîlerin son zamanlarına doğru Moğollar, bu Devletin Vezir, Nâip, Atabeyi, Beylerbeyi vesaire gibi mühim şahsiyetlerini kendilerine itimat ettikleri Selçuk ricaline veya kendilerine bol hediyeler veren ve vaidlerde bulunan adamlara tevcih ederlerdi[1]. İlhan, جمری Cimri hâdisesini müteakip Selçuk Beylerbeyliğini bir yarlığ ile orduya yani İlhanın bulunduğu yere kadar gitmiş olan عزالدین طغرائی Azizüddin Tugrâi'ye tevcih eylemişti[2].

Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin'de Emîrlerden yani Kumandanlardan olan Zevata (بک Bey) denilmektedir[3].

Selçuk Ordusu:

Büyük Selçukîler gibi Anadolu Selçukîlerinin de süvari ve piyade, kapı kulu askeriyle Timarlı Sipahi denilen topraklı süvari, ordunun esasını teşkil ediyordu. Kapı kulu askeri yani hükümdarın şahsına mahsus asker, (müfret) veya bunun cemi olarak Müfârede مفارده Halkai Has حلقهء خاص Gulâmânı dergâh غلامان درگاه ve ملازمان یتاق Mülâzimanı yatak veya yayak olmak üzere dört sınıftı; yalnız bunlardan (حلقهء خاص Halkai Has) Müfârede askerlerinin bir kısmı[4] idi. Bu hassa askeri epey mühim bir yekûna baliğ oluyordu; bunların bir kısmı piyade idiler[5].

Kapıkulu askerî muhtelif milletlerden ya esir edilmek veya köle olarak satın alınmak suretiyle tedarik edilmişti. İçlerinde Rum, Rus, Gürcü, ده یله ملی Deylemli vesaireden alınmış efrat vardı. Alâüddin Keykubad Ahlat'ı zaptettikten sonra oranın tahriri için memur ettiği vezir Pervâne ve Müstevfî ile beraber maiyetindeki Müfârede ve Gulâmânı Has'tan bin süvari sevketmişti[6].

Halkai Has müfretleri Sultanı muhafaza hizmetini gören Büyük Selçuk sarayındaki müfretlerin aynı olup bunların içindeki Mülâzimânı Yatak veya Yayak

[1] İbn Bibî, S. 308.

[2] İbn Bibî, S. 334.

[3] Mektûbâtta 18, 76, 80, 94, 109, 123 ve 138 inci mektuplar. Son mektupta (Uluğ Kutluğ Bilgâ Sadüddin Bey) denilen şahsın meşhur Selçuk Ümerasından Sadüddin Köpek olması kuvvetle muhtemeldir.

[4] İbn Bibî, S. 38, 182, 187, 196, 264. Moğolların Sivas'a kadar gelmeleri üzerine bunlara karşı فی الحال بکمال الدین کامیار فرمود که بدین لشکر که حاضرست حلقهء خاص و غلامان درگاه و ملازمان یتاق با برگ عدت عزیمت (سازد...) Aynı eser, S. 182.

[5] Müferricül-kürub fî Ahbarı Benî Eyyûb ismindeki Arapça tarih (631 H. = 1234 M.) de Melik Kâmil ile Alâüddin Keykubad arasında vuku bulan muharebede Selçuk ordusundaki piyade askerlerinden bahsetmektedir (S. 87).

[6] İbn Bibî Selçuknâmesi, S. 187.

hükümdarın çadırını bekleyen bir sınıftı ve Osmanlılardaki Yeniçeri solaklarına benzerlerdi[1].

Alâüddin Keykubad (قانده لور Kandelar) yani Alâiye fethine gitmeden evvel icabında Osmanlılardaki Divâni hümâyun çavuşları ve kapıcıların hizmetlerini gören (Gulâmânı yayak)'ı ulaklıkla asker toplamak için vilâyetlere göndermişti[2].

Kapıkulu askerinden Mülâzimânı Yayak'ın (قانون ییاق Kanûni Yayak) denilen kanunları olduğunu[3] Selçuknâme yazmaktadır. Bunlar her zaman müsellâh olmayıp lüzumu halinde kendilerine silâh verilirdi[4]. Bunların Yayak olmaları ve kendine icabında silâh verildiği nazarı dikkate alınacak olursa Yayakların, Osmanlıların piyade Kapıkulu askerlerinden olan Yeniçerilere benzedikleri hatıra geliyor ise de Selçuknâmede vuzuh olmadığından şimdilik bu hususu tasrih etmek mümkün olamamaktadır.

Bu, Gulâmân içinden saraya ayrılıp yetişen köleler arasından Mübarizüddin ارتقش Ertokuş, Celâlüddin Karatay, Emîr Şemsüddin Hasoğuz, Seyfüddin Torumtay vesaire gibi pek kıymetli Devlet adamları yetişmişti.

Hükümdarlar, bu maiyyet askerlerinin intizamına dikkat ve şecaatlerine itimat ederlerdi. II. Gıyasüddin Keyhüsrev tecrübeli kumandanlarının itirazlarına rağmen (Gulâmânı Has)'ın teşvikiyle Kösedağ muharebesini yapmıştı[5].

Hükümdarın muhafızlarının Müfretlerle Candarlar olduğu Selçuknâmenin kaydından tamamen anlaşılmaktadır. Bu maiyyet askerinin Samanîler, Gazneliler ve Büyük Selçukilerde olduğu gibi Bitegânî yani maaş aldıkları anlaşılıyor. Osmanlılarda da Kapıkulu ocaklarına üç aydan üç aya maaş verildiği malûmdur.

*
* *

Anadolu Selçuk ordusunun asıl mühim kuvvetini timarlı sipahi teşkil ediyordu. Bunlar ocakzâde yani babadan oğula geçmek suretiyle devletin en esaslı

[1] I. Gıyasüddin Keyhüsrev İznik İmparatoru Lâskaris'le yaptığı muharebede cesaretine güvenerek tehevvürle kendi muhafızları olan Müfretlerle Candarlardan ayrılarak şehid düşmüştü

(...چون لشکر لشکری را [لاسقاریس را] نکبت ملک معلوم شد انهزام گرفتند و بحکم تقدیر تمامت جانداران و مفارده از سلطان جدا شدند و بسلب اسلاب مشغول گشتند .(İbn Bibî, S. 38)

[2] (...و بتوقیع همایون رسانیدند و بر دست غلامان ییاق برسم اولاق روان کردند...) .İbn Bibî, S. 98

[3] Selçuknâmenin bir yerinde (yayak) (S. 98) ve diğer bir yerinde yatak (S. 182) ve bazan da (Gulâmânı yayak) (S. 98) diye zikredilen bu askerin piyade olması muhtemeldir.

[4] (...و غلامان در سلاح روند و بر قانون یتاق ملازم باشند...) (İbn Bibî, S. 113)

[5] İbn Bibî, S. 286.

Türk askeri idiler. Bu askerin ellisi bir müfreze teşkil etmek üzere mıntaka mıntaka (اللی باشی Ellibaşı) ismi verilen kumandanlar maiyyetinde müteaddit kısımlara ayrılmıştı[1]. Tımarlı sipahilerin içinden uzun müddet harp ve darp görmüş yaşı ilerlemiş, sekseni bulmuş tecrübeli ihtiyar süvariler de vardı. Muharebe zamanlarında bunların mütalâalarından istifade edilirdi; hattâ I. İzzüddin Keykâvüs zamanındaki Suriye seferinde Mahmud Alp isminde seksenlik ihtiyar bir ellibaşının ikazına Selçuk ordusu pişdar kumandanı ehemmiyet vermediğinden ve ellibaşının tavsiye ettiği gerideki kuvvetlerin sür'atle yardıma gelmesini temin etmediğinden dolayı muvaffak olunamamıştı[2].

Antalya'nın zaptına sebep de Konya'nın ocakzade sipahilerinden (حسام الدین یاولاق آرسلان Hüsamüddin Yavlak Aralan) adında bir kahramandı[3].

Tımarlı sipahinin mühim vilâyet merkezlerindeki kumandanlarına (صوباشی Subaşı) denirdi[4]. Bunlar vilâyet merkezlerinde bulunup hem o mıntakaların emniyet ve asayişiyle meşgul olurlar ve hem de muharebe zamanında kaza, nahiye ve köylerdeki tımarlı sipahiye kumanda ederlerdi; meselâ Niksar subaşısı یاوتاش Yavtaş, Niğde Subaşısı Emîrhac, Develi Subaşısı, Kayseri Subaşısı Fahrüddin Ayaz, Elbistan Subaşısı İlâh gibi[5].

Bu subaşılar zahiren Osmanlılardaki alaybeylere benzemekte iseler de salâhiyet, nüfuz ve derece itibariyle aralarında çok fark vardı. Kayseri suba-

[1] İbn Bibi, S. 53, keza ellibaşılar hakkında aynı eser, S. 78, 109. (...و امرا و سرلشکریان و اللی باشیان و جانسپاران عساکر منصور را...)

[2] Suriye seferinde (چون امیر مجلس... (pişdar kumandanı idi)

نزدیک لشکر شام رسید محمود آلپ را که از اللی باشیان سیواس بود و سال عمرش بهشتاد رسیده و ضروب و حروب مشاهده کرده و طعن و حرب زده و خورده فرمود که بر پشته رود و لشکر شام را اعتبار کند؛ چون محمود آلپ غور لشکر را بمسبار استقصا استکشاف نمود نزد امیر مجلس آمد و گفت با این چهار هزار مرد در مقابلهاً عساکر شام رفتن از کفایت دور می نماید اگر چاشنی گیر را اعلام کرده آید تا زودتر بمدد رسد و قلب لشکر را آگاهی داده شود تا رکاب شاهنشاهی زودتر نهضت کند و بتعجیل بما ملحق گردد مصلحت باشد امیر مجلس تا حکم ازلی نفاذ یابد و باد نخوت از دماغ مغلوب غالب تام بیرون آید بسخن او التفات ننمود و آهنگ جنگ کرد. محمود فریاد و فغان می کرد که خداوندگار تعجیل پسندیده نیست نشنید و جوابهاء سرد داد... İbn Bibî, S. 78)

[3] (...و در کمتر از یک ساعت نردبانهای که با اوج فلک از غایت درازی همرازی کردندی بر هر بدنی نهادند اول کسی که قدم صدق گذارد و دست برد نمود حسام الدین یولق ارسلان نامی بود و از سپاهیان قدیم قونیه که با تیغ و خود و خفتان بر پیارهء سنگ چون پلنگ بر دوید و خود را در میان فرنگ انداخت و نفری چند را سوی سقر سفر فرمود باقیان ترک قرار کرده راه فرار گرفتند (İbn Bibî, 34)(....

[4] Eski bir ıstılah olan subaşıyı ilk kelimesi itibariyle (سو su) dan alındığını söyleyenler vardır. المقدسی Elmakdisî (S. 335), Merv sularının tevzi ve murakabesine memur olan emîrin emri altında on bin kişi bulunduğunu yazıyor. Yine bunun Arapça fenalık manâsına olan (سو su) dan alınmış olduğunu ileri sürenlerde görülüyor. Eski Türkçede (su) ordu manâsına geldiğinden bunun en münasibi subaşı ordu kumandanı demektir. Subaşı tâbirini Gaznevîlerde ve hattâ Orhon âbidelerinde de görmekteyiz. Selçukîler ve Anadolu Beyliklerinde de Serleşker yani askerbaşı kumandan manasına gelmekte olup vazife itibariyle zaman zaman tarifi az çok değişmiştir.

[5] İbn, Bibî S. 223, 242, 278 — 280; الولد الشفیق Elveledüşşefik, S. 26; Seyfüddin Sungurşah Subaşı (Subhul-âşa, C. XIV.).

şısı mevkiin ehemmiyetine göre Develi ve Elbistan subaşılarına nisbetle daha yüksekti ve âdeta bir Sipehsâlâr vaziyetinde idi. Keza Niksar Subaşısı Yavtaş - ki sonradan Beylerbeyi olmuştu- II. Gıyasüddin Keyhüsrev zamanında آمد Âmid yani Diyarbakır'ın zaptı esnasında bütün vilâyeti Danişmendiye -Tokat ve Havalisi- askerinin kumandanı olarak yardıma gitmişti[1].

Subaşılar, Emîri Sipehsâlâr ve Serleşker ismi verilen mıntaka kumandanlarına tâbi idiler. Bu mıntakalarda Sipehsâlâr olanların mevki ve derece ve hizmetlerine göre mertebeleri vardı. Kitabelerde bunlar سپهسالار Sipehsâlâr, Emîr Sipehsâlâr, Emîrülkebir Sipehsâlâr, Emir اسفهسالار İsfehsalar, Emîri İsfehsâlârı Ecellülkebîr veya sadece Melikülümera gibi ünvanlarla zikredilmektedirler[2]. Kitâbelerdeki bu ünvanların mübalâğalı olduğu hatıra gelirse de hepsi öyle değildir; meselâ Sinop'un zaptını müteakip Sinop kale burçlarını yaptıran ve tamir ettiren emirlerden (حسام الدين يوسف Hüsamüddin Yusuf) Emîri Sipehsâlâr olarak kitabesini hakkettirdiği halde diğer emirler متواضع mütevazı olarak (العبد الضعيف Elabdüzzaîf) gibi tâbirlerle isimlerini yazdırmışlardı[3].

Selçuk memleketleri (اوج uc) yani hudut vilâyetleri hariç olarak müteaddit serleşkerliklere ayrılmıştı; meselâ Kayseri, Amasya, Antalya, Malatya, Erzurum, Erzincan, Çorumlu, Ermenistan, Lâdik, Honas, Karahisarıdevle Ahlat serleşkerlikleri gibi[4]. Serleşkerlerin arasından ehliyet ve liyakatlisi Melikülümera yani Beylerbeyi olurdu[5]. Bir de ayrıca hudut muhafızı olarak uc askeri ve uc

[1] İbn Bibî, S. 223, 224 (Subaşı) ile (Serleşker) veya (Sipehsâlâr) in ikisinin de askerbaşı ve asker kumandanı manâlarına geldiği görülüyorsa da ben, Subaşı ile Serasker veya Sipahsâlârın ayrı ayrı oldukları zannındayın. Bu hususta Selçuknâmelerde de vuzuh yoktur. Bu üç tabiri birbirlerine karıştırmışlardır. Meselâ, Paris nüshası Selçuknâmenin bir yerinde Serleşker, Beylerbeyi mukabili ve diğer bir yerinde de Subaşı, Beylerbeyi mukabili olmuştur (S. 40, 46). Yine aynı eserde (S. 43) Beylerbeyiye Sipehsâlar denmektedir. İşte bu ıstılah karışıklığı sebebiyle bazı tabirler hakkında kat'i hüküm yürütülemiyor. Ben yukarıda söylediğim gibi Subaşı ile Serleşkeş veya Sipehsâlârın birbirlerinden ayrı olduğunu kabul ederek öyle yazdım. Mektubâtı Mevlâna Celâlüddin de Emîri Sipehsâlâr ile Subaşı elkabı birbirlerinden farklıdır. (S.25, 29, 77, 128, 144).

[2] Sinop kitâbeleri (Hüseyin Hilmi) birinci ve ikinci kısım kitabeler (İsmail Hakkı Uzunçarşılı) Tarih Encümeni Mecmuası (İslâmî kitabeler, Halil Edhem) ve aynı mecmuada Mükrimin'in Maraş Emirleri (Sene 15).

[3] Sinop kitâbeleri (1341). Mektubâtı Mevlânâ Celâlüddin'de Emîr ve Beylerbeyilere سيد الامرا ، امير سپهسالار اجل كبير ، ملک الامرا و الاكابر ، امير سپهسالار ، امير سپاه سالار معظم ، زعيم الجيوش ilâh gibi unvanlarla hitap edilmektedir.

[4] II. Gıyasüddin zamanında Hacı Armağanşah, Amasya ve Esedüddin Kündistabl Malatya ve Muînüddin Süleyman Pervane Erzincan serleşkeri idiler (İbn Bibî, S. 120, 229, 272). Yine bu cümleden olarak Hatîrüddin Zekeriyya Çorumlu, Bedrüddin İbn Kadı ختنى Hotenî Ermenistan ve Şerefüddin Mahmud Erzincan, Sahib Ata'mn oğulları Hasan ve Hüseyin, Lâdik, Honas ve Karahisan Devle Seraskeriidiler (İbn Bibî, S. 271, 322, 256, 308). Alâüddin Keykubad Ahlat'ı zaptettiği zaman oranın seraskerliğini (Sinânüddin Kaymaz)'a vermişti (S. 187). III. Gıyasüddin'in ilk zamanlarında Tacüddin كيو Giv Kayseri Seraskeri idi (Aynı eser, S. 311).

[5] İbn Bibî, S. 256. ملک الامرا Melikülümera tabiri Beylerbeyi demek ise de her zaman Melikü-

kumandanları vardı. Bunlar da ıktâlı yani Timarlı idiler; hudutlarda bulunup sonradan küçük birer beylik kurmuş olan Karaman, Germiyan, Eşref, Hamid oğulları ve diğerleri bu uc beylerindendi. Rükmiddin Süleyman zamanında ve (M. 1203 = H. 600) tarihlerinde Danişmend oğullarından Nizamüddin Yağıbasan'ın, Müzafferüddin Mahmud, Zahîrüddin İyli, Bedrüddin Yusuf isimlerindeki üç oğlu Selçukîlerin hudut kumandanlarından idiler[1]. Atabey Arslan Doğmuş oğlu da XIII. asır sonlarında uç Seraskerliğinde bulunmuştu[2].

Orduda kapıkulu piyade ve süvarileri ile topraklı süvariden başka devlet hizmetine girmiş aşiret kuvvetleri de vardı; bunların mühim bir kısmı hudutlara yerleştirilmişlerdi. Celâlüddin Harezmşah'ın vefatından sonra da Ahlat Seraskeri Sinanüddin Kaymaz'ın gayretiyle Harezm âşiret reislerinden Kır Han, Bereket Han, Köşlü Han ve Sanı Han maiyyetleriyle beraber Selçukîlerin hizmetine girmişlerdi. Daha sonra II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in idaresizliği yüzünden bu mühim Türk kuvveti, Cezire ve Suriye taraflarına geçmeye mecbur kalmıştı[3].

İcabında orduya (Ecrî hâr) namiyle ücretli asker de alınırdı[4]. Nitekim Kösedağ harbine gidilirken (اجری خوار Ecrî hâr) asker alındığı gibi lüzumu halinde de böyle kuvvet toplanabilirdi[5].

Selçuknâmede فرنکوس Frengüs denilen gayri müslim bir sınıf hükümdar maiyyetinin bulunduğu ve bunların müsellâh olduğu anlaşılıyor ise de şimdilik malûmatımız bundan ileri geçmemektedir[6].

Bir de Selçuknâmelerde (اکدیش باشی iğdiş başı) ve (أمیر الاکادشه Emîr-ülegâdişe) diye iğdiş kumandan ve emîrinden bahsedilmektedir. İğdişin malûm olan manası kısırlaştırılmış insan veya hayvan demektir. Bu manasından başka karışık soydan gelen insanlara da iğdiş denildiğini Quatremère beyan etmektedir[7]. Vassaf lûgatinde de ana ve babadan biri Türk diğeri Türkün gayri olan yani hem ana ve hem babadan Türk olmayıp yalnız bir tarafı Türk olan insana iğdiş ismi

lümera denilince mutlaka umum ordu kumandanı olan Beylerbeyi anlaşılmamalıdır; çünkü aynı tarihte Melikülümera ünvaniyle birkaç kumandan bulunmakta olduğu görülmektedir.

[1] İbn Bibî Selçuknâmesi, 24.

[2] Aksarayî tezkeresi, C. I, S. 218.

[3] Îbn Bibî, S. 187, 188, 209, 210.

[4] İbn Bibî, S. 237.

[5] İbn Bibî, S. 264. Hudud'da Alâüddin Keykubad'ın oğlu olduğu iddiasiyle saltanat davasına kalkan Türk Ahmed isminde birinin üzerine sevk edilen kuvvetin kâfi gelmemesine mebni Vezir Sahib Şemsüddin, kendi kuvvetlerinden başka ücretli asker degöndermişti.

[6] (...و اگر کسی را از رخنهء بدر جستی فرنکوسان غلاط شداد بدور باش درمی خلیدند...) (Îbn Bibî, S. 81.)

[7] Kitabüs-sülûk tercümesi, C. II, S. 5, not 5.

verildiğini yazmaktadır[1]. İzzüddin Keykâvüs, kardeşi Alâüddin Keykubad'ı Ankara Kalesinde teslim olmağa mecbur ettikten sonra onu saraydan çıkararak İğdişlerden birinin evine naklettirip üzerine muhafız efrat tayin etmişti[2]. II. Gıyasüddin zamanında Baba İshak isyanında âsî, Sivas ahalisinin cemiyetini bozmuş ve iğdişbaşı ile Sivas'ın ileri gelenlerini öldürmüştü[3].

Moğollar Kösedağ muharebesinde galip gelip Orta Anadolu'ya yürüyerek Kayseri'yi muhasara etmişler ve bu sırada kalede bulunan iğdişbaşı Hajük oğlu (حاچیک اوغلی Haçik oğlu) hiyanet ederek geceleyin Moğol kumandanı (Baycu Nûyin)'e haber gönderip kendisine tımar verileceği vaadiyle Kayseri Kalesinin düşmesine sebep olmuştu[4].

Bu kayıtlardan İğdişbaşının devşirme veya muhtelif bir kuvvetin kumandanı olması muhtemeldir. Kayseri'nin sukutuna sebep olan İğdişbaşı Hajük oğlunun mühtedi bir Ermeni olduğu anlaşılıyor.

Ellibaşı, Subaşı, Emîr, Serasker ve Emîr Sipehsâlâr ve Melikülümera'dan her birinin ıktaları nisbetinde asker besledikleri görülüyor; meselâ vezir Şemsüddin İsfahanî'nin müfret namiyle maiyyet askeri olduğunu biliyoruz[5].

Selçuk Ordusu Hükümdarın lüzum gördüğü yerde toplanır ve bundan sonra uğurlu bir günde hükümdarın otağı taşraya çıkarılarak kurulurdu[6].

Harpte yararlık gösterene bazan bizzat hükümdar ihsan ve ikram ederdi. Kilikya'daki Ermenilerle yapılan muharebede muvaffak olan kumandana I. İzzüddin Keykâvüs kendi elbisesini giydirmiş ve ıktâ'ını arttırmıştı[7].

[1] وصاف Vessaf Tarihi Lûgati (matbu nüshası). İbn Mühenna Lûgatinde المولود Elmevlûd, iğdiş diye tercüme edilmiştir (S. 147). Mevlûd, اختری Ahterî'ye göre Arap içinde doğup büyüyen, fakat Arapdan olmayan insan dır. Bu kayıttan da İğdiş'in özbeöz Türk olmayan melez bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Johns'in İran diksiyonerinde İğdiş karışmış bir soydan gelen demektir.

[2] İbn Bibî Selçuknâmesi, S. 50.

(...و ملک علاء الدین را از سراء سلطنت بخانهء بعضی ازا اکدشان نقل کردند و مؤکلان بر گماشتند...)

[3] (... اهالی سیو اس جمعیت کرد و بدفع ایشان روی نحاد. لشکر سیو اس را نیز منحزم کردانیدندو اکدیشباشی را با دیکر معتبران هلاك کردند... (İbn Bibî, S. 229)

[4] پسر حاژوک اکدشباشی بشب نزد بایجو قاصد فرستاد و آمان خواست چون میسر شد هم در شب از راه چرکاب بیرون آمد و بلشکرگاه مغل رفت...)

[5] İbn Bibî, S. 264.

[6] İbn Bibî, S. 15 (...فی الحال فرمانها باستدعا و استحضار عساکر و امرا در قلم آمد و بر دست قصاد از سر تعجیل تمام در جمله کی ممالک ارسال افتاد بی مدافعت اعداد رجال کالرمال بصحرای قونیه نزول کردند و دهلیز مبارک بر نیت فتح انطالیه بفال یمن و بطالع مسعود بصحرای روز به نصب کردند...) پازار بنلو keza Tarsus seferinde askerin içtima mahalli Kâhta'nın zaptından evvel ordunun içtima yeri Malatya olmuştu (İbn Bibî, S. 60, 118).

[7] İbn Bibî, S. 64; Camiud-düvel.

Anadolu Selçuk ordusu da diğer İslâm orduları gibi tertip olunurdu. Pişdar (öncü) kuvvetlerine مقدمه Mukaddeme veya طلایه Talâye veyahut طلیعه Talia denirdi[1]. Ordunun sağ koluna میمنه meymene, sol koluna میسره Meysere, merkez kuvvetlerine (قلب kalb) ve dümdara (arda)da (ساقه Sâka) denirdi[2]. Karargâha (معسکر Muasker) denilmesi de umumî ıstılahlardandı[3].

Memlûk ordusundaki Tuğcı veya Pişdar manasına gelen (جالش Câliş) ismine burada da tesadüf etmekteyiz. İbn Bibî'de Emîr Seyfüddin Câliş ismi geçmektedir[4].

Selçukîlerin vilâyetlerde timarlı süvariden başka piyade askeri de tedarik ettikleri görülür ise de bunların muayyen bir teşkilâta tâbi asker mi yoksa ihtiyaca göre tedarik edilmiş ücretli asker mi oldukları anlaşılamıyor[5]; meselâ Moğol akıncılarının ilk defa Sivas'a kadar gelmeleri üzerine Konya'dan hareket eden baş kumandan (Beylerbeyi) Kemalüddin Kâmyar kumandasındaki askerin arasında vilâyetlerden gelmiş piyadeler de görülmektedir[6].

*
* *

Selçuk ordusunda çarh veya tiriçarh[7] ok ve yay, kılıç, kargı, çomak, gürz veya topuz, nacak (küçük balta), zırh, taş gülle, mancınık, Arrâda[8] kaleye çıkmak için merdiven ve sair harp ve muhasara âletleri vardı[9]. Orduda نفاط Nef-

[1] İbn Bibî, S. 63, 80, 168, 268 pişdar kumandanına Emîri Mukaddeme veya Emîri Talâye derlerdi, Aksarayî tezkeresi (C. II, S. 61) امیر مجلس در آن حالت امیر طلایه بود و سه هزار سوار نامدار İbn Bibî, S. 63 ve yine o eserin aynı sahifesinde امراء طلایه Ümerai Talâye) tabiri vardır.

[2] İbn Bibî, S. 109, 174.

[3] İbn Bibî, S. 241.

[4] İbn Bibî, S. 315. Farsça ve Moğolcada Çaliş ve Çeles bayrağa deniliyor, öncü askerin bayrağına Çeles denilir. Bu bayrağın tepesinde bazan madenî bir yılan timsali veya güneş yahut hilâl şekli konurdu (Bizans müesselerinin Osmanlı müesseseselerine tesiri, S. 269-109).

[5] I. İzzüddin Keykâvüs'ün Antalya'yı istirdadı esnasında külliyetli piyade askeri bulunup kaleyi bunlar zaptetmişlerdi (İbn Bibî, S. 52).

[6] (...و بر پیادگان که از سائر ممالک آمده بودند اقتصار ننمود پنج هزار پیادهء دیگر بگرفتند و انبوهی تمام روی بولایت کرج نهادند) İbn Bibi Selçuknâmesi, S. 103.

[7] İbn Bibi, S. 99, 135 چرخ çarh, mancınık nev'inden olup kale muhasaralarında düşman tarafına ok atan bir âlettir ki bir ismi zenbûrek veya zenberektir. Osmanlı ordusunda da kullanılmıştır. Zenbûrek زنبورک bir okun adıdır; baş parmak kalınlığında ve bir dirsek uzunluğunda olup dört yüzlü idi. Ucu demirli olan bu okun üzerindeki tüyler uçuşunu daha emin yapardı. Bu ok arka arkaya duran iki kişiyi delip geçerdi, isabet ettiği askerin hem zırhını hem de esvabını deler ve bedenine girerdi; hattâ duvar taşlarına bile nüfuz edecek kadar kuvvetli idi. Ateşli silâhların icadından sonra zenbûrek deve sırtında naklolunan küçük topa alem olmuştur. Osmanlı ordusunda da vardı (Dozy, Arap diksiyonerlerine zeyil, C. I. (S. 605). Zenherkli top, zenberkli tatar yayı,hafif çarha topu.

[8] İbn Bibî, S. 52, 121, 234; Paris nüshası Selçuknâme, S. 55 Alâüddin Keykubad Hırtpırt (Harput) kalesini muhasara ettirirken on dokuz mancınık kurdurmuştu, Zeylü Mir'atüz-zeman keza İbn Bibî'de de (S. 197). (روز دیگر موکب همایون سوی خرتبرت نهضت فرمود و در حال که رسیدند که هجده منجنیق نصب کردند)

[9] (...و از اندرون شهر عراده ها ترکیب کردند...) (...پس فرمود عراده ها نصب کردند...).

fat denilen sanatı ateş vermek, yakmak olan Neftî yani neftçiler, barutçular ve نقاب Nekkab denilen kale delicilerde külliyetli miktarda bulunurlardı. Neftçiler şehri yakmak için neft hazırlarlar ve bunu tutuşturup mancınık veya Arradeler'le kale ve şehre atarlardı[1]. Demir mancınık ile muhtelif sıklette mudevver taş gülleler atılırdı. Alâüddin Keykubad zamanında muhasara edilen Diyarbakır'ın zabtı için müdevver olarak bir, üç ve beş batman ağırlığında taş gülleler hazırlanarak develerle gönderilmişti[2].

İki ordu arasında mübareze etmek usulü de vardı. İzzüddin Keykâvüs, kardeşi Keykubad'ı Ankara kalesinde muhasara ettiği sırada iki tarafın kumandanlarından Necmüddin Behramşah ile Mübarizüddin İsa arasında mızrak, topuz ve kılıç ile mübareze olmuş ve iki taraf da biribirlerini yenememişlerdi[3].

Ordunun elde ettiği ganimet malından beşte birinin خمس خاص. Hum-sühâs) namiyle hazine için alındığını Selçuknâmeden öğrenmekteyiz; I. Gıyasüddin Keyhüsrev (603 Şaban = 1206 Mart)'da Antalya'yı fethedip avdet ederken şehirden bir müddet ayrıldıktan sonra (نواب دیوان سلطنت Nüvvâbı Divânı Saltanat) ı davet ederek (خمس خاص Humsühâs) ın tahsilini ferman etmişti[4].

Büyük Selçukîlerde olduğu gibi Anadolu Selçuk ordusunda da aradaki muahedeler mucibince asıl ordu kuvvetinden başka muhtelif ırk ve milletlere mensup yani İslâm, Gürcü, Emreni ve Rum askerleri de bulunurdu. Trabzon İmparatoru, lüzumu halinde asker ve silâh vermeği kabul eylemişti[5]; keza Kilikya Ermeni Kırallığı da aynı suretle hareket eyliyordu[6].

Alâüddin Keykubad zamanında Kâhta kalesi'nin Mübarizüddin Çavlı tarafından muhasarası esnasında Türk ordusunda فردخلا؟ Ferdehla evlâdından olup İznik Rum İmparatorluğu'ndan gönderilmiş beş birader de maiyetle-

kargı veya mızrak gürz veya topuz از ترتیب اسباب محاصرات و آلات زردخانه ve kılıç hakkında (müracaat İbn Bibî, 52, 48, 121). Yine gürz enva'ından demir topuz var ki buna کوپال Kûpâl derlerdi; ayni eser, S. 34. Sair nacak, zırh, kale merdiveni, ok, mancınık, Cevşen ve gürzcüler hakkında İbni Bibî'ye bakın (S. 52, 53,60, 62, 121, 133, 254).

[1] İbn Bibî, S. 121, 135, 225.

[2] İbn Bibi, S. 201 (صاحب شمس الدین اصفهانی را با لشکر دیگر با مال و زردخانه بی نهایت تا حدی برسم منجنیق از آهن سنگهاء مدور و منی و سه منی و پنج منی بر شتران بار کرده فرستاد...)

[3] İbn Bibî Selçuknâmesi, S. 48

[4] (...چون یک منزل از سواحل قطع فرمود، نواب دیوان سلطنت را فرمود تا در منزل دو دان اقامت کنند و احماس خاص را بتحصیل رسانند...) İshak isyanından sonra درحال قصاد بحضرت سلطنت روان کردند و زن و بچه و اموال و اسباب حوارج را بعد از افراز خمس خاص بر یکدیگر قسمت کردند...). (S. 231).

[5] İbn Bibî, S. 57, 58; Trabzon İmparatorluğu Tarihi (W. Miller), S. 18.

[6] İbn Bibî, S. 66.

rindeki Rum askeriyle beraber yardımcı olarak bulunmuşlar ve muvaffakiyet göstermişlerdi[1].

Kösedağ muharebesinde de Selçuk ordusunda Rum, Frenk, Gürcü, Ermeni ve bunlardan başka Şam, Halep Eyyubîlerinin askerleri vardı[2]. Hattâ Frenk askeri daha evvel Erzurum'un Moğol kumandanı Baycu Nûyin tarafından muhasara edildiği zamanda da Türk ordusunda ve Erzurum müdafaasında bulunmakta idi. İbn Bibî'ye göre bunların kumandanı (استنکوس İsteniküs) isminde biri idi[3]. Selçuk ordusunda Gürcülerin bulunması aradaki sıhriyete ve Beylerbeyi Kemalüddin Kâmyar muahedesine mebni idi. Deguignes'nin Selçuk ordusunda Arap askeri olarak gösterdiği kuvvet, Selçukîlerin himayesine girmiş olan Halep ve Şam Meyyafârikîn Eyyubîlerine ait kuvvetlerdi. Aradaki anlaşma mûcebince Halep tamamen Selçuküerin nüfuzu altında bulunuyordu. Şam'dan ise aradaki muahede dolayısiyle her sene iki bin askerin yardıma gelmesi icap etmekte idi[4].

Selçukîlerle Antakya Frenkleri (Haçlıların bakiyesi) arasında ya aktedilen bir muahede ile yahut davet vukuunda para ile Selçuk ordusunda bulunması takarrür etmiş olan Frenk askerinin Selçukîlere mühim yardımda bulundukları görülüyor. Kösedağ muharebesinden (1243) az evvel سیس Sis Ermeni Kiralına para gönderilip o vasıta ile Frenk kuvvetleri celbedilmişti[5]; bunların mevcutları da yedi yüz kadardı[6]. Îbni Bibî ile Deguignes'ye göre Baba İshak isyanı bastırılırken Selçuk ordusunda Frenkler vardı[7]. (H. 635=M. 1237) tarihli Eğridir'deki Taş Medrese kitâbesi Selçukîlerin bu tarihteki nüfuz mıntakalarını göstermektedir[8].

*
* *

[1] İbn Bibî, S. 119, (با پنج برادر دیگر که باولاد فردخلا معروف بودند و از ولایت لشکری نورسیده)

[2] İbn Bibî, S. 236 ve Deguignes (Hüseyin Cahit Yalçın) tercümesi, C. IV, S. 120.

[3] İbn Bibî, S. 234.

[4] İbn Bibî, S. 236, 237.

[5] İbn Bibî, S. 236 (...و خزانهء دیگر نزد سیس روان کنند تا لشکر فرنک بیرون معهود بگیرد...)

[6] (Deguignes) tercümesi, C. IV, S. 120. İbn Bibî, ordunun Kösedağ derbendlerine girdiği zaman Tekür'un yani Ermeni Kiralının üç bin Frenk ile yardıma geldiğinin haber alındığını yazmaktadır (S. 238).

[7] Deguignes, C. IV, S. 119; İbn Bibî, S. 230 جاندار و یسر کرجی و (فردخلا) بهرامشاه زعیم فرنکان در مقدمه رفتند

[8] Bu kitâbenin bir yerinde şöyle deniyor: (معین خلیفة الله مغیث خلیفة الله سلطان بلاد الروم و الارمن و الشام و دیار بکر و الافرنج تاج آل سلجوق غیاث الدنیا و الدین ابو الفتح کیخسرو بن کیقباد.)

Kitabeler (ikinci kısım), S. 228, 229.

Selçuk ordusunun miktarı hakkında esaslı bir bilgimiz yoktur. Kösedağ muharebesinde yardımcı kuvvet olarak gelen İslâm (Halep, Şam, میافارقین Meyyafârikîn) Frenk, Ermeni, Rum[1] kuvvetleri hariç olarak Selçuk ordusunun süvari mevcudu yetmiş bin kişi idi. Bu miktarın hepsi kapıkulu ve tımarlı sipahi olmayıp bir kısmı ücretle (اجری خوار Ecri hâr) tutulmuş asker idi[2]. Muharebede takribi olarak muntazam Selçuk kuvvetleri elli bin kadardı. Selçukîlerin adet itibariyle en fazla asker çıkaran ordusu bu Kösedağ muharebesindeki ordu idi[3].

H. 627 (M. 1230) de Celâlüddin Harezmşah ile Alâüddin Keykubad arasındaki (Yassı Çemen) muharebesinde Selçuk kuvvetleri yirmi bin idi. (H. 631 = M. 1234) de ordu ile Malatya'ya gelmiş olan I. Alâüddin Keykubad'ın (Harput)'u zaptetmek için (قایماری Kaymarî) kumandasiyle ileriye sevkettiği kuvvetler on iki bin kişi idi; bittabi Alâüddin'in yanında da sekiz on bin kişilik ihtiyat bir kuvvet daha bulunuyordu ki, ordu mevcudu takriben yirmi bin kadardı[4]. Keza daha evvel (H. 607= M. 1210) da I. Gıyasüddin Keyhüsrev'le İznik imparatoru Laskaris arasındaki آنتیوخ Antiyoh muharebesinde Selçuk kuvvetleri yine yirmi bin idi[5].

Şu kayıtlara göre XIII. asrın başından ortalarına kadar asıl muntazam Selçuk ordusu yirmi bin ile azamî elli bin arasında bulunmuştu.

Orduda intizam mükemmeldi. Ordunun gerisinde zayi olan eşya ve hayvanları toplayıcı bir müfreze vardı. Asker kendisine ait olmayan hiç bir şeyi alamazdı; sahipsiz eşyayı görenler onu toplayıcıya haber verirlerdi. Memur o eşya veya hayvanı alır, eşyayı (دهلیز سلطنت Dehlizi Saltanat) denilen hükümdarın odalı otağının kapusuna asarak teşhir ederler ve sahibi bulununca teslim eylerlerdi; eğer elde edilen, hayvan ise sahibi bulununcaya kadar o hayvan hizmette kullanılırdı.

[1] İbn Bibî, S. 239.

[2] بودند آمده جمع حکم موجب بر امم اطفال و حرم با که خوار اجری و قدیمی از سوار هزار هفتاد با بهار اول در سلطان و .فرمود می توقفی سیس لشکر و الدین شمس صاحب و غازی ملک وصول و اطراف عساکر لحاق جهت مدتی و پیوست بسیواس İbn Bibî S. 237.

[3] Kösedağ muharebesindeki kuvvet, Camiüddüvele göre yüz bin idi.

[4] Zeylü Mir'atüz-zeman, 3146 Ayasofya Kütüphanesi nüshası, S. 64.

[5] Deguignes, C. IV, S. 106. Antiyoh, Yalvaç kasabasının kendisidir. Bu isimde birçok kasaba bulunduğundan dolayı buna Pisidya Antiyohı derlerdi. (W. M. Ramsay, Historical Ceographiy of Asia Minor) bu eserin 23 üncü sahifesindeki haritaya bakın. Kitapta Pisidya piskaposlukları dahilindeki şehirler arasında Akşehir, Beyşehri, Karaağaç Seydişehri ve Isparta ile beraber Antiyoh (Antiocheo) da sayılır.

Orduda zayi eşya ve hayvanları şahit gösterip almaları için dellâllar bağırtırırdı; kendine ait olmayan eşyayı alan veya zaptetmiyerek şunun bunun tarla ve bostanına hayvanını sokan kimse derhal idam olunurdu[1].

Ordunun en büyük kumandanı muharebe esnasında yapacağı işler hakkında ordu erkâniyle müzakere ederdi[2].

Bir zafer vukuunda şenlik yapılması için etrafa fetihnameler, hükümdarlara hediyeler göndermek (خوان یغما Hanı yağma) veya (برعام Berâm) yapmak usul ve kanundu[3].

Osmanlılarda olduğu gibi hükümdar bizzat sefere gidecek ise (بارکاه سلطنت Bargâhı saltanat), (دهلیز جهانکیر Dehlizi cihangir), (دهلیز مبارک Dehlizi mübarek) (دهلیز سلطنت Dehlizi saltanat) veya (سراپردهء مبارک Serâperdei mübarek) veyahut sadece (سراپرده Serâperde) diye selçuknâmede[4] muhtelif isimlerle anılan اوطاغ همایون Otağı hümâyun yani Pâdişah çadırının yukarıda da söylendiği gibi bir mes'ut gün ve saatte sahraya kurulması usuldendi.

Eğer hükümdar Konya'da ise (دهلیز همایون Dehlizi hümâyun) روزبه Ruzbe sahrasına kurulurdu[5]. Otağı hümâyununun kumaşı atlastan ve ipleri ibrişimden idi[6].

*
* *

Bir kalenin muhasarasını müteakip teslim edilmesi tekarrür edince kaleyi muhasara eden Selçuk Ordusu kumandanı halka ve قلعه kal'a muhafızlarına kendi imzasiyle amannâme verirdi. امیر مبارز الدین چاولی Emir Mübarizüddin Çavlı, Kâhta kalesini muhasara edip kalenin mukavemete kudreti kalmayınca kale aman ile kendisine teslim edilmiş ve o da (من که چاولی ام ilâh) ibaresiyle başlayan ve hülâsası ve belki tamamı Selçuknâmede yazılı olan سوکندنامه Sevkendnâme yani ahdnâmeyi vermişti[7].

Selçuk Hükümdarlarının bizzat bulundukları kal'a fetihlerinde de amannâme ve ahdnâme verildiği Selçuknâmelerde görülmektedir.

[1] İbn Bibî, S. 216.
[2] İbn Bibî, S. 133, 134
[3] İbn Bibî, S. 53, 104.
[4] İbn Bibî, S. 51, 55, 106, 144,195.
[5] İbn Bibî, S. 51.
[6] İbn Bibî, S. 144; Müferricül-kürub fî ahbârı Benî Eyyub'da Melik Zahir Baybars'ın Kayseri'ye geldiği zaman kurulmuş olan Selçuk çadırından bahsedilirken).
[7] İbn Bibî, S. 119.

ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE TOPRAK VE HALK

Bunlarda da Büyük Selçukîler gibi toprak, أمیری Emîrî yani Devletin olup اقطاع ıktâ[1] vakıf ve mülk olarak üç kısımdı. Has tabiri yalnız hükümdara aitti; ıktâ sözü ise diğer dirlikler hakkında kullanılırdı. Arazii emîriyyenin خاص و اقطاع Has ve ıktâ kısımları hükümdar ve hükümdar ailesiyle Vezir, Emîr ve devlet adamlarına ve sipahilere tahsis edilmişti. سپاهی Sipahi tâbiri Selçukîlerde de kullanılıp topraklı süvariye alem olmuştur.

Iktâ, vazife ile kaimdi; vazifesinden azledilenin ıktâı elinden alınırdı, tımarlı sipahilnin tımarı hizmet şartıyla erkek evlâdına intikal ederdi, böyle timarlara Ocakzade tımarları denirdi.

Selçukîler de hâs ile timar arasındaki dirliğe zeâmet denilmeyip alelûmum ıktâ tâbiri kullanılmıştır. Selçukîlerde reis manasına olarak زعیم zaîm sözü kullanılmış ise de[2] bir kısım dirliğe mahsus olmak üzere (زعامت zeamet) ıstılahı kullanılmıştır.

Vezirden tutunuz da devletin işleriyle meşgul ricalin bütün büyük küçük sipahi ve derece itibariyle kumandan ve emirlerin rütbe, derece ve hizmetlerine göre ıktâları vardı. Meselâ Gıyasüddin Keyhüsrev zamanında Tacüddin Pervâne'nin ıktâı Ankara'da idi[3]. Azledilmedikçe o ıktâın sahibi addedilirlerdi. Iktâ mıntakası kimin ise orası onun nüfuz ve idaresi altında idi. O mıntakanm tımarlı sipahisi onun veya vekilinin kumandasiyle sefere giderdi.

Sinop Kale kitabelerinde isimlerini gördüğümüz بدر الدین ابوبکر صاحب سیمره. Bedrüddin Ebûbekir Sahibi Simre, زین الدین بشاره صاحب نکیده Zeynüddin Beşâre Sahibi Nikide (Niğde) ve شجاع الدین احمد بک صاحب عرقلیه Şecaüddin Ahmed Bey Sahibi Arakliye (Ereğli), زین الدین ایل دکز صاحب قیر شهر Zeynüddin İldeniz Sahibi Kırşehri Aksaray, اسد الدین ایاز صاحب خوناز Eseddüdin Ayaz

[1] Anadolu Selçukîlerinde tımar ve zeamet tâbirleri resmî surette kullanılmayıp buna mukabil (ıktâ) ıstılahı teammüm etmiştir. Tımar tâbirinin halk arasında kullanıldığını Selçuknâmede görüyoruz. Alâüddin Keykubad'ın memleketten tardettiği bazı emirlerin (Ahlat) a giderek Eyyubîlerden (ملک اشرف موسی Melik Eşref Musa)'ya iltica edip kendilerine tımar verildiğini İbn Bibî kaydeder (S. 116). I. Gıyasüddin Keyhüsrev namına yazılmış olan J.H راحة الصدور Rahatüs-sudur'da da tımar tâbiri bir kaç yerde geçiyor.

[2] İbn Bibî, S. 186, 201, 224, 286.

[3] İbn Bibî, S. 212.

Sahibi Honaz kayıtları bu Selçuk beylerinin hem vilâyet ve hem de dirliklerini yani ıktâlarını gösterir[1].

Alâüddin Keykubad Selçukîlerin hizmetlerine giren Harezm aşireti Reislerinden (قیر خان Kır Han)'a Erzincan'ı, (برکت خان Bereket Han)'a Amasya'yı ve (کوشلو خان Köşlü Han)'a Lârendeyi ve (بیلان توغو خان Bilân Togu Han)'a ise Niğde'yi ıktâ olarak vermişti[2].

Yine bu cümleden olarak Alâüddin Keykubad (H. 631 = M. 1233) de (Harput)'u zaptedince oranın hükümdarı bulunan Artukîlerden (عزالدین احمد بن ابراهیم İzzüddin Ahmed bin İbrahim)'e de birtakım ıktâlar vermişti[3]. Mengüceklerden Davud Şah'a ve Alâiye'nin zaptında buranın hıristiyan beyine memleket dahilinde ıktâlar tahsis edilmişti[4].

II. Gıyasüddin Keyhüsrev Moğollarla sulh yapmaya muvaffak olan veziri مهذب الدین علی Mühezzebüddin Ali'ye bir çok ıktâlar verdiği halde vezir bunu kabul etmiyerek yalnız senevi kırk bin dinar hasılatı öşriye ve resmiyesi olan bir ıktâ'ı kabul eylemişti[5].

III. Gıyasüddin Keyhüsrev zamanında Beylerbeyi bulunan ضیاء الدین ابن خطیر Ziyaüddin ibn Hatîr'in ıktâı نکیده yani Niğde idi. Kendisi de orada otururdu[6].

Vakıf Arazi:

Aslı emîrî araziden olup öşür ve resimleri sonradan ilmî veya içtimaî müesselerin masraflarına karşılık olarak tahsis olunan arazi olup hasılatı vakfiyeleri mucebince sarfolunurdu; hükümdarların yaptırdıkları müesseselere terkettikleri arazi ile hüsnü hizmetlerine mükâfat olarak Devlet adamlarına veya bazı hürmete şayan şahsiyetlere verilen mülk arazinin sonradan vakfa intikali suretiyle idare olunan arazi bu kabildendi. Selçukîler zamanında serbest vakıf da vardı[7]

[1] Sinop kitabeleri (Hüseyin Hilmi).

[2] İbn Bibî, S. 191; Camiuddüvel

[3] Müferricükürûb, S. 80.

[4] İbn Bibî, S. 102 v.d.

[5] İbn Bibî, S. 247.

[6] Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 213.

[7] Arşiv Tapu defterlerinden 735 eski ve 998 yeni numaralı tapu defterinin son kısımlarında اصحاب کهف Eshâbı Kehf evkafı hakkındaki kayda bakmalı. Anadolu Beylikleri teşkilâtının arazi vesikaları kısmında buna ait not vardır.

Selçuk Devleti ricali kendilerine temlik edilen yerlerini sonradan vakıf şekline sokup ilmî ve içtimaî eserler vücude getirmişlerdir ki bu gün dahi bunların bir kısmını görmekteyiz[1].

Mülk Arazi:

Arazinin diğer bir şekli olan mülk arazi, arazii emîriyyeden ayrılarak muhtelif sebeplerle bir takım şahsiyetlere ve hizmetleri görülenlere verilmiş ve daha sonra onların evlâtlarına intikal eylemiş ve bir kısmı da vakıf haline getirilmiştir. Mülk araziye sahip olan şahıs burada tam tasarruf hakkına malikti; toprağı elinden alınamazdı; araziyi isterse evlâdına miras bırakır, isterse satar, hibe eder veya vakfeylerdi. Satılan arazi, alan adamın hakkı ve mülkü olurdu; bu tarz, mülkiyetin çoğalmasını mucip olmuştur.

Alâüddin Keykubad gerek şehzadeliği ve gerek hükümdarlığı zamanında kendisine tam bir sadakatle bağlanan ve hizmet eden Emîr (Hüsamüddin Çoban)'a mükâfat olarak mülkiyet üzere Kastamonu taraflarını vermiş ve sonradan buraları onun evlâdına intikal eylemişti. Keza Muînüddin Süleyman Pervâne, iki sene muhasaradan sonra (Sinop)'u Trabzon İmparatoru'nun elinden istirdada muvaffak olmuş ve talebi üzerine burası mülkiyet üzere kendisine verilmişti[2]. Yine bu cümleden olarak (Alâiyye)'yi Selçuk Hükümdarı Alâüddin Keykubad'a terke mecbur olan Alâiye beyi كير قارد Kirkard (Kardiros)'a hükümdar, buraya mukabil Akşehri ıktâ olarak verdiği gibi mülkiyet üzere ona birkaç ta köy ihsan etmişti[3].

Yine Sultan Alâüddin Keykubad كوغونيا Kögonya yani Şarkî Karahisar'ı منكوجك Mengücek ailesinden Melik Muzafferüddin'in elinden almış ve ona mülkiyet üzere Şam hududunda رمان Rümman (نهر كالى Nehrikâli) ve اربسوس Erbesüs yani منشأ اصحاب كهف Menşe'i eshabı kehf) tarafını[4] verdikten başka Kırşehir havalisini de ıktâ suretiyle tevcih etmiştir [5].

[1] Celâlüddin Karatay, Sahip Fahrüddin Ali, Caca oğlu, Muînüddin Süleyman Pervâne, Torumtay, Lâla Ferruh Atabey, Mübarizüddin Ertokuş, Nusratüddin Hasan vesaire gibi bir çok Selçuk ricalinin eserleri bu cümledendir.

[2] İbn Bibî, S. 299 (... و مدت دو سال در آن محاصرت بود چون بحصول پیوست از حضرت سلطنت بمکیت التماس فرمود...) aynı suretle Aksarayî tezkiresinde de şu kayıt vardır. و منشوری بتوقیع تملیک سینوب بدو فرستاد در غایت بلاغت و در در استمالتمبالغت نمودند (C. I, S. 197).

[3] İbn Bibî, S. 102; Camiuddüvel.

[4] Rümman, Nehrikâli ve Erbsüs bu gün Mara; vilâyeti dahilindedir. (Rümman = حرمان Hurman, Erbesüs = افسوس Efsüs ve Nehrikâli'de له رگه نه Nergele isimlerini taşımaktadırlar. Üçü de Elbistan kazasına bağlıdır.

[5] İbn Bibî, S. 152.

Yine Alâüddin Keykubad Erzurum hükümdarı ركن الدين جهانشاه Rüknüddin Cihanşah'ın elindeki yerleri aldıktan sonra ona mukabil kendisine Aksaray ve havalisini ve onun kardeşine de Eyübhisar'ı ıktâ olarak vermişti[1].

II. Gıyasüddin Keyhüsrev Moğollarla Kösedağ muharebesini yapmadan evvel etraf memleketlerle mücadeleden el çekerek onlarla anlaşmak istediği sırada babası zamanında Eyyubîlerden ملک اشرف موسی Melik Eşref Musa)'dan zaptedilen اخلاط Ahlat ve havalisinin mülkiyet üzere terkini havi ميافارقين Meyafarikîn hükümdarı ve Melik Eşref Musa'nın kardeşi شهاب الدين غازی Şihabüddin Gazi'ye menşur göndermişti[2].

*
* *

Selçukî devleti topraklarındaki halk, arazinin idare tarzına göre اقطاع ıktâ ملک Mülk ve وقف vakıf reayası idiler; bunlar öşür ve vergilerini kimin reayası iseler ona verirlerdi; toprak nereye aitse köylü de oranın reayası sayılırdı. Toprak ıktâ ise ve o ıktâ kime verilmiş ise orayı ekip biçen halk da o ıktâ sahibinin reayasından addedilirlerdi. Toprak vakfa tahsis kılınmış veya mülkiyet üzere kime terkedilmişse reaya da oranın malı idiler. Bir mülk arazi vakfa intikal etse veya bir ıktâ mülk olsa köylü de toprağiyle beraber vakıf veya mülk raiyyeti olurdu.

Büyük Selçukîler kısmında gördüğümüz üzere raayanın itiraz ve şikâyet hakkı mevcuttu; bundan dolayı Anadolu köylüsü esir vaziyetinde değildi.

Selçukîlerde arazi defterini (پروانه Pervâne) tutardı. Osmanlı İmparatorluğunda Nişancı arazi işlerinde ne vazife görürse Pervâne de onu görürdü[3].

Memleket zaman zaman arazi tahririne tâbi tutulduğu gibi yeni bir memleket ilhak edildiği vakit derhal oranın da tahriri yapılırdı; meselâ عزالدين كيكاوس I. İzzüddin Keykâvüs Antalya'yı istirdat edince orada tahrir yaptırmış ve araziyi hâs ve ıktâlara ayırtmıştı[4]. Ayni hükümdar Sinop'u alarak tahrir ettirmişti[5].

Eyyubîlerin elinden (اخلاط Ahlat)'in alınması üzerine Sultan Alâüddin Keykubad, Sabib Zıyaüddin Kara Arslan, Sâdüddin Müstevfî ve Tacüddin Pervâne'yi Ahlat'ın tahririne memur etmişti. Bunlar maiyyetlerine bin kadar Kapı-

[1] İbn Bibî, S. 177.

[2] İbn Bibî, S. 236.

[3] Osmanlılarda Defterhaneyi muhafaza eden ve defterlerin tanziminden mes'ul olan Defter Emini varsa da bu vazife sahibi, XVIII. asra kadar Nişancı' ın maiyyetinde bulunmuştu.

[4] İbn Bibî, S. 53.

[5] İbn Bibî, S. 58.

kulu müfredi ve Gulâmanı hâs alarak oraya gitmişler ve halkı davet edip bütün emlâk, akar, مزرعه mezrea, köy vesaireyi tahrir etmişler ve bundan başka halka tohum ve hayvan vererek onları bir kaç sene için tekâliften affeylemişlerdi[1].

Emaret yani Emirlik tevcihi ve ıktâlar için verilen beratlara (منشور Menşûr) denilirdi[2]. Bu teşkilât Memlûklerde de aynı tarzdadır.

[1] İbn Bibî, S. 187.
[2] İbn Bibî, S. 44, 75, 102; Aksarayî tezkeresi, C. I, S. 197.

ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE İDARÎ TAKSİMAT

1071 Malazgirt muharebesini müteakip Anadolu'nun Oğuz Türkleri tarafından fethi esnasında büyük Selçuk kumandanlarının her biri muhtelif mıntakalarda muvaffakiyetler göstermişler ve zaptettikleri yerlerde Selçuk İmparatorluğu hesabına ve onların yüksek hâkimiyeti altında birer beylik kurmuşlardı ki Dânişmend, Mengücek, Saltuklularla Anadolu Selçuk prenslerinin beylikleri bu cümledendir.

Sonraları büyük Selçuk İmparatorluğu zâfa uğrayıp Anadolu'daki beylikler serbest kalınca, bunlardan Selçuk prensleri muhtelif hâdiselerden istifade ile yavaş yavaş bu mıntakadaki Türkleri bir idare altında toplamağa çalışmışlar ve iptida ve pek zorlukla Dânişmendileri bertaraf ile diğerlerini de kolayca idare ve nüfuzları içine almışlardır (1230).

Anadolu Selçukîlerinin ilk kısımlarında söylediğimiz gibi eyaletlerin idaresi birinci derecede Selçuk şehzâdelerine توديع tevdi edilir ve onları yetiştirmek üzere yanlarına (لالا Lâla) veya (آتابک Atabey) ismiyle mûtemet birer emîr verilirdi.

Anadolu Selçuk devletinin kaç eyalet veya mıntakaya taksim edilmiş olduğuna dair elimizde bir vesika yoktur. II. Kılıç Arslan Selçuk memleketlerini on bir kısma bölerek buraları on bir oğluna vermişti; bu kayıda göre 1188 de Anadolu Selçuk memleketleri merkez olan Konya'dan başka on bir mıntakaya ayrılmış demekti. Bu taksimde Tokat ve mülhakatı شاه سليمان ركن الدين Rüknüddin Süleyman Şah'a, Niksar ve havalisi شاه ناصر الدين بركياروق Nâsırüddin Berkyaruk Şah'a, Elbistan شاه مغيث الدين طوغرول Mugîsüddin Tuğrul Şah'a, Kayseri ve etrafı شاه نور الدين سلطان Nurüddin Sultan Şah'a, Sivas ve Aksaray قطب الدين ملكشاه Kutbüddin Melik Şah'a, Malatya شاه معز الدين قيصرشاه Muizzüddin Kayser Şah'a, Konya Ereğlisi ve etrafı شاه سنجر Sencer Şah'a, Niğde شاه آرسلان Arslan Şah'a, Amasya نظام الدين ارغونشاه. Nizamüddin Argun Şah'a, Ankara محيى الدين شاه مسعود Muhyiddin Mes'ud Şah'a, Burglu yani Uluborlu غياث الدين كيخسرو Gıyasüddin Keyhüsrev'e verilmiş[1] ve Kılıç Arslan Konya'da oturarak Gıyasüddin Keyhüsrev'i kendisine ولى عهد veliaht yapmıştı.

Şu halde XII. asrın sonlarına doğru Anadolu Selçuk memleketleri Konya ile beraber on iki parçaya ayrılmış demekti.

[1] İbn Bibî, S. 5.

Bundan sonra başlıca Kastamonu ve Sinop, Erzurum, Erzincan, Şarkî Karahisar, Divriği, Antalya, Alâiye, Manavgat, İçel, Harput, Çemişgezek, Kâhta, Ahlat, İsparta, Kütahya, Eskişehir, Denizli ve Âmid yani Diyarbakır taraflarının kat'î surette ilhakı Selçuk arazisini büyütmüş olduğundan vilâyetlerin adedi artmış ve hudut genişlemiş ise de memleketin idarî taksimatının adedi sarih olarak bilinememektedir; maamafih yukarıda on iki vilâyet veya mıntakaya, isimlerini saydığımız on dokuz mıntaka daha ilâve edilecek olursa XIII. asır ortalarında Selçuk vilâyetlerinin otuzdan fazla olduğu görülüyor. Bu vilâyetler içinde Tokat vilâyetine (ولایت دانشمند) denildiğini Selçuknâmelerden öğreniyoruz[1].

I. Alâüddin Keykubad memleketin Bizans ve Ermeni hudutlarına Oğuz Türklerinden bir haylisini yerleştirmiş ve bunlar sonra arazilerini genişleterek Türkiye hududunu büyütmüşlerdir ki Selçuknâmelerde gördüğümüz اوج uc vilâyetleri bunlardır; mamafih (اوج uc) aşiret kuvvetlerinin yerleştirilmelerinden evvel de hudut muhafızı olarak hudut askerî kumandanları olan uc beyleri vardı; nitekim مظفر الدین محمود Muzafferüddin Mahmud, سنان الدین یوسف Sinanüddin Yusuf ve (ظهیر الدین ایلی Zahirüddin Îyli isimlerinde Danişmend hükümdarı Yağıbasanın üç oğlu Anadolu Selçukîlerinin hizmetine girerek hudut kumandanlığında bulunmuşlardı[2]. Bunun için uc ümerasiyle Türmen Uc Beyleri biribirlerine karıştırılmamalıdır; meselâ yukarıdaki Uc Emîrlerinden yani Yağıbasan oğullarından başka IV. Kılıç Arslan da (امارت ولایت اوج Emâreti Vilâyeti uc) denilen Garbî Anadolu'yu Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin oğulları (تاج الدین حسین Tacüddin Hüseyin) ile (نصرة الدین حسن Nusretüddin Hasan)'a vermişti[3].

II. Kılıç Arslan'dan sonra (1192) her vilâyete gönderilecek Selçuk Şehzadeleri olmadığından vilâyetlerin bir kısmında Şehzadeler valilik ettikleri gibi bir kısmında da emirler hem vali ve hem kumandanlık ediyorlardı. Zaten memleket ıktâ suretiyle mıntıka mıntıka vali ve kumandanlara ve Sipahilere verilmişti. Şehzadelerde hangi vilâyetin valisi ise oranın bir kısım ıkta'ı kendilerinin dirliği idi.

Vilâyetlerin idarelerine bakan Emîri Sipehsâlâr'dan başka yine muhtelif ve mühim askerî mahallerde سرلشکر Serleşker ve صوباشیلر Subaşılar inzibâtî işlerden mes'ul edilir; mühim şehir merkezlerinde (شحنه Şahne) denilen bir merkez valisi idare ve zabıta işlerini tedvir ederdi. Kayseri şehri, devletin diğer bir merkezi olduğundan sonraları burası ıktâlı vilâyet addedilmeyip şehrin idare

[1] İbn Bibî, S. 224, 232.
[2] İbn Bibî, S. 24, 41.
[3] Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 186.

ve inzibatı Şahne ismiyle mutemet bir Emîre verilmişti[1]; Sahil vilâyetlerin vali ve kumandanlarına (امیر سواحل Emîri sevâhil) veya (ملک سواحل Meliki sevâhil) denilirdi[2], İzzüddin Keykâvüs Antalya'yı istirdat ettiği zaman oranın vali ve serleşkerliğini daha evvel de Antalya Emîri olan meşhur (مبارز الدین ارتقش Mübarizüddin Ertokuş)'a vermişti[3] ve ona (ملک سواحل Meliki sevâhil) denirdi. Keza yine Selçuk ümerasından olup جمری Cimri tarafından katledilen امیر بها الدین Emîr Behaüddin de Meliki sevâhil idi[4] غیاث الدین کیخسرو III. Gıyasüddin Keyhüsrev ile غیاث الدین مسعود Gıyasüddin Mes'ud ümerasından بدرالدین عمر بن امیر الحاج Bedrüddin Ömer bin Emîrülhac da Meliki sevâhil bulunmuştu[5]. Sahil vilâyeti valilerinin emirleri altında donanma bulunması tabiî ise de bunlar bilfiil رئیس بحر Reisi Bahr) yani Amiral değil idiler.

Şu kayıtlara göre tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi vilâyetlerin askerî ve idarî işleri ıktâ sahibi emirlere bırakılmıştı ki Osmanlılarda bunlara beylerbeyi denilmektedir.

*
* *

Anadolu Selçukî teşkilâtının başında söylediğimiz gibi Şehzadeler vilâyetlerde valilik ediyorlardı. Nitekim Kılıç Arslan'ın on bir oğlu valilik etmişlerdi. Hattâ bundan evvel غیاث الدین مسعود I. Gıyasüddin Mes'ud'un oğlu شاهنشاه Şahinşah daha babasının sağlığında Ankara valisi idi[6].

Gıyasüddin Keyhüsrev'in oğullarından İzzüddin, Malatya ve Alâüddin Keykubad vilâyeti Danişmendiyye yani Tokat valisi idiler;

Alâüddin'in oğullarından Gıyasüddin Keyhüsrev ise Erzincan valisi olmuştu[7]

Selçuk Şehzadelerinin II. Gıyasüddin Keyhüsrev'den sonra valilik ettiklerine dair bir kayıt görmüyoruz[8].

[1] (...چون جلال الدین قیصر را که حاکم و شحنهء قیصریه بود...) (İbn Bibî, S. 41, 253).

[2] Aksarayî tezkeresi, C. I, S. 186, 217; İbn Bibî, S. 323, 325; Tarihi Osman! Encümeni Mecmuası, sene 5, S. 153; Aksarayî امارت ملک السواحل (Emareti Melikûssevâhil) diyor.

[3] İbn Bibî, S. 35, 53.

[4] Paris nüshası Selçuknâme, S. 54; İbn Bibî, S. 325.

[5] Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası sene 5, S. 153, 155, 157.

[6] Sivas Şehri S. 27, 28.

[7] İbn Bibî, S. 29, 150.

[8] II. Gıyasüddin vefat ettiği vakit (1246) ümera, oğulları İzzüddin, Rüknüddin ve Alâüddin'i برغلو Burglu (بورلو Borlu) den getirip İzzüddi 'i hükümdar îlân etmişlerdi (İbn Bibî, S. 251).

Kösedağ muharebesinden sonra ve II. Gıyasüddin'in vefatiyle Şehzâdeler arasındaki münaferet ve saltanat mücadeleleri esnasında Hülâgü Han'ın emriyle Selçuk memleketleri ikiye bölünerek birinin merkezi Konya olmak üzere II. İzzüddin Keykâvüs'e ve diğerinin merkezi de Sivas olarak Rüknüddin Kılıç Arslan'a verilmiştir.

Şehzâdeler kendi mıntıkalarında ıktâ tevcihatı (küçük ıktâlar) yapabilirlerdi. Şehzâdeler senede bir defa pederlerinin yamna gelip vilâyetlerine ait ricaları olursa onları yaptırırlardı[1].

*
* *

Vilâyetlerin şer'î ve hukukî işlerine bakmak üzere kadıları vardı. Her vilâyette Devletin malî işleri Divânı istîfaya merbut (محصل Muhassıl)-lar tarafından görülürdü. Her vilâyette Hıristiyanların haraçlarını toplamak üzere محصلان خراج Muhassılânı haraç) denilen tahsil memurları bulunmakta idi.

İdarî ve örfî işlere vali veya Seraskerler bakarlardı; tabiî olarak buralarda birer küçük divan da bulunurdu.

[1] İbn Bibî Selçuknamesi, S. 5.

HUKUK HÂKİMLERİ

Kadilkuzât قاضی القضاة **Kadîleşker:** قاضی لشکر

Anadolu Selçukîlerinde memleketin şer'î ve hukukî işlerine kadılar bakıyorlardı. Hükümler (Fetvalar) Hanefî fıkhı üzere verilirdi; memlekette askerî sınıfa ve halka mahsus olmak üzere ayrı ayrı hâkimler vardı; bütün askerî davalara ve miras işlerine Kadîleşker denilen ordu kadısı bakardı ki[1] bunlar Memlûk ve Osmanlılardaki Kadıaskerlere benzemektedir.

Selçuk devletinin en büyük ilmiye reisi (قاضی القضاة Kadilkuzât) adını taşıyan Konya Kadısı idi. (H. 675 =M. 1276) da Selçukîlerde Kadilkuzât olarak Hüsamüddin adında bir zatı görmekteyiz[2].

III. Gıyasüddin Keyhüsrev zamanında (1264 - 1283) başlıca kadılıklar ve kadılar şunlardı[3]:

Konya'da Kadilkuzât سراج الدین ابو الثنا محمود ارموی Siracüddin Ebüssena Mahmudi Ermevî[4].

Kayseri Kadısı جلال الدین حبیب Celâlüddin Habib[5],

Aksaray Kadısı تبریزلی امیرالدین Tebrizli Emîrüddin,

Sivas Kadısı قاضی عزالدین Kadı İzzüddin,

Niksar Kadısı بدرالدین قزوینی M Bedrüddini Kazvinî,

Şarkî Karahisar Kadısı تاج الدین خویی Tacüddini Hoyî,

Tokad Kadısı O قاضی سعد الدین Kadı Sadüddin.

1276 tarihinde yukarıda ismi geçen Hüsamüddin قاضی لشکر Kadîleşker idi. Bundan evvel Kadîleşker olan سفریحصارلی جلال الدین Seferihisarh Celâlüddin,

[1] Aksarayî tezkiresi, C. I, S. 183; İbni Bibî, S. 299 (Kadîleşker Celâlüddin Sivrihisari).

[2] Memlûk Sultanları Tarihi (Mufaddal İbn Ebûlfadıl (Blochet tab'ı), S. 427); Aksarayî tezkiresi.

[3] Aksarayî tezkiresi, C. 1, S. 204, 205.

[4] Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin'de قاضی القضاة عز الدین Kadilkuzât İzzüddin (S. 76) ve سراج الدین Siracüddin (S. 36) ve تاج الدین Tacüddin (S. 37) ünvanlariyle muhtelif tarihlerde üç Kadılkuzât'dan bahsedilmektedir.

[5] Ceâlüddin Habib, Sivas ve Kayseri hükümdarı meşhur Kadı Burhanüddin'in ceddi olup Anadolu'da Moğollara karşı olan galeyanda alâkadar olması ve Melik Zahir Baybars ile görüşmesi töhmetiyle İlhanî Hükümdarı Abaka Han tarafından şehit edilmişti.

II. Gıyasüddin **Keykâvüs taraftarı** olmak dolayısiyle ve معين الدين سليمان پروانه Muînüddin **Süleyman Pervâne'nin** gammazlığı üzerine birtakım Selçuk ümerasiyle beraber **Moğollar tarafından** şehit edilmişti[1].

[1] İbn Bibî, S. 299.

ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE HAZİNE

Selçukîlerde malî işlere (دیوان استیفا Divânı İstiyfa) nın baktığını ve buranın reisine (مستوفی Müstevfî) denildiğini yukarıki kısımlarda söylemiştik. Diğer Şark devletlerinde olduğu gibi Selçukîlerde de hazine mutlaka para konmağa mahsus yer demek değildir; para hazinesi olduğu gibi hil'at, vesaik, silâh, kıymetli eğer takımları ile, mücevheratı havi hazineler de vardı. Meselâ Selçuknâmede devlet emirlerine ve ricale hil'at ve ağır elbiseler giydirildiğinden bahsedilirken:

(...خلع و تشریفات گرانمایه از خزانهء سلطنت بطبقات امرا و کبرا رسید...)[1] kaydiyle elbise ve hil'at hazinesinden bahsedilmektedir.

Selçukîlerde kıymetli vesikalarla معاهده muahedenâmelerin hıfzedildiği bir hazinenin yani bugünkü tabirle bir Arşiv dairesinin mevcut olduğunu görmekteyiz; nitekim I. Gıyasüddin Keykâvüs Sinop'u aldıktan sonra Trabzon İmparatoru Aleksi ile yapmış olduğu muahedenâmeyi hıfzedilmek üzere hazineye göndermişti[2]. Bu muahedeleri (نوطاران سلطنت Notarânı Saltanat) denilen Noter'ler yazarlardı[3].

Bu ve emsali hazinelerden başka (خزانهء عامره Hızânei Âmire) denilen asıl devlet hazinesi vardı[4]. Tahsil edilen paralar, harpte elde edilen ganimet malları, tutulan defterler mûcebince bu hazinede bulunurdu[5].

Hazinei Âmireden başka hükümdarın (خزانهء خاص Hızânei Hâs) denilen bir de iç hazinesi bulunurdu, bu hazine hükümdara ait olup Osmanlı'lardaki iç hazineye benzemektedir[6].

[1] İbn Bibî, S. 4.

[2] İbn Bibî ,S. 58.

[3] Sultan İzzüddin Sinob'u fethedip orada Trabzon İmparatoru Aleksi'yi esir ettikten sonra (... تکور را حاضر کرد و ازو عهد و پیمان خواست تکور بر موجب مسوده که نوطاران دیوان سلطنت در قلم آورده بودند قسم بر زبان راند که...) İbn Bibî, S. 57.

[4] İbn Bibî, S. 180, 200.

[5] Selçukîlerle Eyyubîler arasındaki muharebede حران Harran, اورفه Urfa ve رقه Rakka, Selçukîler tarafından zaptedildiği zaman oralardaki hazine ile emval ve eşyanın bir defteri yapılmış ve bunlar sandıklara konup mühürlendikten sonra Hazinei Âmireye gönderilmişti (İbn Bibî, S. 200).

[6] II. Gıyasüddin Keyhüsrev, Celâlüddin Karatay'a طشت خانه Taşthâne ve خزانهء خاص Hızânei Hâs vazifeleri i vermişti (İbn Bibî, S. 219).

ANADOLU SELÇUKÎLERİNDE DONANMA

Anadolu Selçukîleri cenupta Antalya ve Alâiye ve şimalde Sinop limanlarına sahib olduktan sonra buralarda donanma yaptırmışlardı. Bu üç liman hem gemi kerestesi tedarikine ve hem de donanma inşasına en müsait yerlerdendi; daha sonra Osmanlılar bile buralardaki tersanelerde kadırgalar yaptırmışlardı.

Selçuk devleti donanmasının miktarı hakkında malûmatımız yoktur. Maamafih bu donanmanın faaliyette bulunduğunu biliyoruz. Anadolu Selçukîlerinde donanma kumandanına (رئيس البحر Reisülbahr) denilmektedir. Sinop Reisülbahri شجاع الدين Şücauddin, Moğolların îtimadına binaen II. Gıyasüddin Keykâvüs zamanında Nâibi Saltanat olmuş ve sonra Sahib Şemsüddin ile aralarının açılması üzerine Sinop'a çekilmişti[1].

Alâüddin Keykubad (1219 - 1236) Alâiye fethine giderken askerini üç koldan buraya sevketmişti. Bunların bir kolu dağlık mahalden, ikinci kol sahilden ve üçüncü kol da gemilere binerek deniz tarafından taarruz etmişlerdi. Bu gemilerin Antalya'daki donanmaya ait olduğuna şüphe yoktur[2].

I. İzzüddin Keykâvüs (1210 - 1219) Sinop'u aldıktan ve esir edilen Trabzon İmparatoruyla bir muahede yaptıktan sonra imparatoru memleketine göndermek için gemiler hazırlatmış ve o vasıta ile sevketmişti[3].

Türklerin Sinop'u elde etmeleri onların Karadenizde ve hattâ Kırım sahillerinde faaliyette bulunmalarına ve سوداق Sodak'ı zaptetmelerine kadar gitmişti.

Malûm olduğu üzere Selçuk hükümdarları alelûmum ticarete pek ziyade ehemmiyet verip tüccarların emniyet içinde gidip gelmelerine ihtimam ederlerdi. Bu ticarete halel geldiği zaman onun müsebbibi olanlara karşı harb açmağa kadar ileri giderlerdi. Alâüddin Keykubad tüccar mallarının müsadere edilmesinden dolayı Kırım ve Kıpçak taraflarına donanma ile ve ملک الامرا Melikülümera Hüsamüddin Çoban kumandasiyle asker sevketmişti[4].

Muînüddin Süleyman Pervâne, Niksar, Samsun ve Vilâyeti Danişmendiyeden (Tokat) topladığı dört bin askerle Trabzon İmparatorunun eline düşen Sinop'un istirdadına koşmuş, karadan epeyce tazyik ettiği halde muvaffak ola-

[1] İbn Bibî, S. 271, 272.
[2] İbn Bibî, S. 98.
[3] İbn Bibî, S. 58.
[4] İbn Bibî, S. 129

mamış ve gemiler tedarik edip içine bin kadar asker koyduktan sonra kaleyi zapta muvaffak olmuştu[1].

XIII. asırdaki Türk gemilerinin nev'ileri tamamen bilinemiyorsa da Selçukîlerin de muasırları gibi Kadırga denilen ve Selçuknâme de (کدرغه Kedirga) ismi verilen gemi nev'ilerden birini kullandıklarını[2] ve Trabzon İmparatorluğunun da Kadırgaları olduğunu biliyoruz[3].

[1] (...چون از جانب بر ظفر نیافتند کشتیهاء بسیار بر کار گردید و یک هزار مرد تمام سلاح از طرف بحر بکشتی در آمدند و سینوب را مسخر گردانیدندد...) Aksarayî, C. I, S. 197.

[2] II. İzzüddin Keykâvüs 1259 da memleketini terkederek evlât ve ailesiyle beraber kadırgaya binmişti (İbn Bibî 297). معد داشته بود نشست و با اطفال و عیال باستنبول نزد فاسلیوس رفت

[3] (...و خبر آور که جانیتی با کدرغها قصد سینوب کرد کمان رتو چینی در مقابله رفتند...) (yani Trabzon İmparatoru) Aynı eser, S. 333.

ANADOLU SELÇUKÎLERİNE TÂBİ HÜKÜMETLER

Anadolu Selçukîlerinin yüksek hâkimiyetini kabul etmiş İslâm ve Hıristiyan Devletleri vardı; bunların bir kısmının Selçuk hükümdarları adına kesdirdikleri paralar bugün müzelerde mevcut olup birer suretleri de meskukât kataloglarında bulunmaktadır.

Selçuk hâkimiyetini kabul eden İslâm Devletleri Divriği Mengûcekleri, Musul Atabey Devleti, Halep ve Şam Eyyûbîleri ile Mardin ve Diyarbakır Artukîleridir.

Eyyûbîlerden ميافارقين Meyyafarikîn[1] hükümdarı ملک مظفر شهاب الدين غازی Melik Muzaffer Şihabüddin Gazi (1220 - 1244) ile yine Eyyûbîlerden حمص Humus Hükümdarı ملک مجاهد شيرکوه Melik Mücahid Şirkûh (1185 -1239) da muvakkat bir zaman için Selçuk Devleti himayesinde bulunmuşlar ise de Alâüddin Keykubad'ın vefatından sonra bu himayeden ayrılmışlardı.

Meskukât kataloglarında XII. asır sonuyla XIII. asır ortalarına doğru II. Kılıç Arslan, Rüknüddin Süleyman, I. İzzüddin Keykâvüs, Alâüddin Keykubad ve oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev'in himayelerinde bulunup onlar namına para bastırmış olan devletler şunlardı:

Divriği Mengûceklerinden (شاهنشاه بن سليمان بن اسحق Şahinşah bin Süleyman bin İshak) in II. Kılıç Arslan ile Rüknüddin Süleyman namlarına tarihsiz[2] ve حصن کيفا. Hısnı Keyfa (Hasankeyf) ve آمد. Âmid Artukîlerinden ملک صالح ناصر الدين محمود Melik Salih Nâsırüddin Mahmud'ın(614 H. = 1217M.) tarihli I. İzzüddin Keykâvüs namına[3] ve Melik Salih'in oğlu ركن الدين مودود Rüknüddin Mevdud denilen مسعود Mes'ud'un (624 H. = 1227 M.) tarihli Alâüddin Keykubad adına basılmış sikkeleri vardır[4].

[1] ميافارقين Meyafarikîn'e halk مافارقين Mafarkin derlerdi; bugün سيلوان Silvan merkez kazasının adıdır.

[2] Meskûkâtı kadimei İslâmiye katalogu, kısmı rabi, S. 522, 523.

[3] Meskûkâtı Türkmaniye katalogu, S. 160.

[4] Meskûkâtı Türkmaniye Katalogu, S. 160, 165; Meskûkâtı İslâmiye Takvimi S. 73; Meskûkâtı Kadimei İslâmiye Katalogu (kısmı râbi). Merhum Üstadımız Bay Ahmed Tevhid (مسعود بن ملک صالح ناصر الدين محمود Mes'ud bin Melik Salih Nâsırüddin Mahmud)'a ait parayı içindeki isimlerden birinin Mahmud ve mahalli darbının baş tarafındaki ضرب بالمو ibaresinden dolayı Musul Atabeylerinden Nâsırüddin Mahmud'un olduğunu kaydetmişlerdir; halbuki paranın bir tarafında المسعود J.I Elmes'ud bin...) ve devresinde (محمود Mahmud) yazılı olduğuna göre bunun Âmid Artukilerinden (Mes'ud bin Nâsırüddin Mahmud)'un olması hatıra geliyor. (Meskûkâtı Kadimei İslâmiye Katalogu, kısmı râbi S. 527).

Keza Mardin hükümdarı ملک منصور ناصر الدین آرتق آرسلان Melik Mansur Nâsırüddin Artuk Arslan'ında 623, 624, 625, 626, 634 Hicret senelerinde دنیسر Düneysir ve Mardin'de I. Alâüddin Keykubad adına[1] ve Mardin şehrinde de II. Gıyasüddin Keyhüsreyv namına basılmış olan gümüş ve bakır sikkeleriyle (638 H. = 1240 M.) tarihiyle Halep hükümdarı ملک ناصر صلاح الدین Melik Nâsır Salâhüddin'in Halep'te II. Gıyasüddin Keyhüsrev namına ve bunlardan başka Dımaşk (Şam) hükümdarı عماد الدین اسماعیل بن ملک عادل İmadüddin İsmail bin Melik Âdil'in yine II. Gıyasüddin adına kestirdiği gümüş sikkeler Selçukîler yüksek hâkimiyetini tanımış olan hükümetlere ait paralardır[2].

Bunlardan başka Musul Hükümdarı ناصر الدین محمود Nâsırüddin Mahmud (616 — 631) de himayesini kabul ettiği Alâüddin Keykubad namına Eyyubîlerden ملک کامل و ملک اشرف. Melik Kâmil ve Melik Eşrefle müşterek olarak (620 H = 1223 M.) ve 621 tarihli altın para kestirmiştir[3]. Musul Atabeyleri şubesi olan (بدر الدین لؤلؤ Bedrüddin Lülü)ün (639 H. = 1241 M.) tarihli Gıyasüddin Keyhüsrev adına kesilmiş altın sikkeleri vardır[4].

*
* *

I. Gıyasüddin Keyhüsrev ile oğulları İzzüddin Keykâvüs ve Alâüddin Keykubad zamanlarında Türklere her sene vergi, asker ve silâh vermeyi kabul etmiş olan Trabzon imparatorlarının Selçuk Sultanları namına para bastırdıklarına dair bir sikke veya kayıt görmedim; fakat Kilikya'da teşekkül eden ve evvelâ Baronluk ve sonra Krallık olan Ermeni Hükûmetinin Selçukîlere senevî vergi verip[5] Selçukî hükümdarları namına para kestirdikleri görülüyor. Bu Ermeni

Alâüddin Keykubad'ın, Âmid Meliki Mes'ud bin Nâsırüddin Mahmud'un kendisinden yüz çevirerek Eyyubiye Hükümdarı Melik Kâmil tarafını iltizam ile onun namına hutbe okutup para bastırdığını duyunca askerin Malatya'da toplanmasını emretmiş ve kendisi orayı karargâh yaparak امیر مبارز الدین چاولی Emîr Mübarizüddin Çavlı'yı Kâhta ve امیر اسد الدین کند اصطبل Emîr Esedüddin Küntıstabl'ı چمشکزک Çemişgezek'in zaptına memur etmiş ve Eyyubîlerin yardımına rağmen galebe ederek bu iki mühim mevkii almıştı. Bunun üzerine Melik Mes'ud amana düşüp tekrar Selçukîlerin yüksek hâkimiyetini tanımağa mecbur olmuştur. Sultan Mes'ud:

(... و زینهار با خدمتی که لایق سلطان باشد از لآلی و جواهر مثلالی و أسبان و غلامان و جامهاء ملون و اسفاط عنبر و کافور بخدمت سلطان فرستاد و از گناهان خود استغفار کرد و مستلزم شد که هر سال خواسته و احمال آراسته بخدمت خزانه فرستد و بهر خدمت که فرمانید کمر انقیاد بر میان جان بندد...). (İbn Bibî, S. 118, 122, 123).

[1] Meskûkâtı İslâmiye Katalogu, kısmı rabi, S. 180, 181 ve Meskûkâtı İslâmiye Takvimi, S. 76.

[2] Meskûkâtı İslâmiye Katalogu, kısmı râbi, S. 229 — 231; Meskûkâtı Türkmaniye katalogu, S. 62, 65, 68; مفرج الکروب Müferricul-kürûb Haleb'de II. Gıyasüddin Keyhüsrev namına hutbe okunduğunu da yazar.

[3] Meskûkâtı Türkmaniye Katalogu, S. 97, 98.

[4] Meskûkâtı Türkmâniye Katalogu, S. 103, 104, 105.

[5] I. Alâüddin Keykubad'ın cülusunda kendisine halife tarafından saltanat menşuru ve hükümdarlık levâzımatını getiren شهاب الدین سهروردی Şihabüddin Sühreverdî'nin avdetinde yeni hükümdar

sikkeleri I. Rüknüddin Mes'ud (1116 - 1156) dan başlayarak II. Kılıç Arslan, Rüknüddin Süleyman, I. Gıyasüddin Keyhüsrev, I. İzzüddin Keykâvüs, I. Alâüddin Keykubad ve nihayet onun oğlu II. Gıyasüddin Keyhüsrev (1236-1246) namlarına basılmıştır[1].

Ermeni Kralı هاتوم Hatom'un (1226 -1270) Alâüddin Keykubad namına tarihsiz bir gümüş parasiyle (637 H. = 1239 M.) tarihli سیس Sis'de kesilmiş gümüş parası ve tarifleri Türkçe Meskukât Kataloglarında vardır.

Alâüddin Keykubad zamanında Ermenilerin tüccarların mallarını gasbetmeleri münasebetiyle vaki şikâyet üzerine Alâüddin, Ermeniler üzerine Emîr Mübarizüddin Çavlı ve امیر کمنینوس Emîr Kümninos kumandalariyle ordu göndermiş ve bunların bazı kaleleri zaptetmeleri üzerine Hatom[2] sulha yanaşarak iki lisan üzerine para kestirmeye mecbur kalmış ve hem de muayyen bir vergiyi kabul etmişti[3]. İbn Bibî'ye göre Hatom her sene harp için bin süvari ve beş yüz چرخی çarhî denilen ve çarh yahut zenberek ile ok atan asker göndermeyi, evvelden verilegelmekte olan haracı arttırmağı ve Sultan namına sikke kestirmeyi kabul ediyordu[4].

Hatom'un daha sonra (H. 641 = M. 1243) te II. Gıyasüddin Keyhüsrev namına kestirdiği son bir sikkesi daha vardır[5]. Bundan sonra Selçukîler Moğollara vergi vermeğe mecbur olduklarından Ermeni kıralları bunların namına para kestirmiyerek Moğolların hâkimiyetini tanımışlardır.

*
* *

hediye olarak Hazreti Şeyh'e نجم الدین طوسی ve Necmüddin Tusî Celâlüddin Karatay جلال الدین قره طای vasıtasiyle Hıristiyanlarla Ermenilerden alınan haraçlardan yüz bin dirhem ve kendi adına kesilen altınlardan da ellibin altın dinar göndermişti (İbn Bibî, S. 96).

[1] J. de Morgan (Ermeni milletinin tarihi) Paris 1919. Selçuk Hükümdarı namına kesilmiş olan bu paraların resimleri bu eserin 182, 199, 202, 204 ve 277 nci sahifelerindedir.

Ermeni Kralı (هارتوم Hatom)'ın Alâüddin Keykubad ve Gıyasüddin Keyhüsrev namlarına kesdirdiği paralar Meskûkât Kataloglarında da vardır (Takvimi Meskûkâtı Selçukîye, S. 36); Meskûkâtı Kadimei İslâmiye Katalogu (Kısmı râbi), S. 182, 232.

[2] İbn Bibî'de (Hatom)'a ليفون Lifon deniliyor. Kilikya'da Ermeni Baronlarından Leon, ilk defa Kral olmak istiyerek mezhebi i değiştirip Katolik olmuş ve bu suretle Papa ve Frenklerin yardımıyla kendisi Kral ilân edilmişti. Leon 1187 den 1198 senesine kadar Baron ve 1198 veya 99 dan 1219 tarihleri arasında Kilikya Emreni Kralıdır. Uzun süren hükümeti ve şöhreti sebebiyle Selçuknâmede kendisinden sonra da ismi zikredilmiştir. Hatom, Leon'un damadıdır.

[3] J. de Morgan (Ermeni milletinin tarihi), S. 203; F. Tournebize (Ermenistanın siyasi tarihi), S. 208.

[4] (...این تعریک و توبیخ که درین تاریخ بدین بندهء گناهکار رسید کفایت است قصیرهء عن طویلهء هر سال یک هزار سوار و پانصد نفر چرخی بخدمت پیکار بفرستم سکه را بالقاب خسرو کامیاب مشرف و خراج را مضاعف گردانم ملک الامرا قاصد و نامه را بحضرت سلطنت روانه کرد...) İbn Bibî, S. 141.

[5] Meskûkâtı Kadimei İslâmiye Katalogu (kısmı rabi), S. 231, 233.

Anadolu Selçuk hükümdarlarının, himayelerinde bulunan hükümdarlara külah, kemer ve hil'at göndermiş olduklarını İbn Bibî'nin bir kaydından anlıyoruz[1],[2].

[1] Sultan Alâüddin Keykubad, kendisini ziyarete gelerek hakkındaki itimatsızlığı izale etmek istiyen Erzincan Mengûceklerinden Alâüddin Davud Şah'a, Emîr Necmüddin Tusî vasıtasiyle murassa kemer ve külah ile altın işlemeli hil'at göndermişti (İbni Bibî, S. 144).

[2] Anadolu Selçukîleri teşkilâtını yazarken istifade ettiğim eserler:

Muhtasar ابن بیبی İbn Bibî Selçuknâmesi (Houtsma'nın bastırdığı nüsha 1902); الاوامر العلائیه Elevâmirülalâiye (mufassal İbn Bibî, Mükrimin Halil nüshası); آقسرایی تذکره سی Aksarayî tezkeresi (Millet Kütüphanesi nüshası); Paris nüshası Farisî Selçuknâme (hususî kütüphanemizdeki nüsha); بالوفیات الوافی Elvâfî Bilvefeyat (Salâhüddin Safedî); الاعشی صبح Subhulâşâ (matbu nüsha); الابصار مسالک Mesâlikülebsar (Ayasofya Kütüphanesi nüshalariyle Anadolu'ya ait Taeschner tab'ı); Yazıcızade Selçuknâmesi (hususî kütüphanemizdeki nüsha); منتخب تواریخ سلجوقیه Müntehabi Tevarihi Selçukîyye (Paris Millî Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında olup Mükrimin Halil'in notlarından alındı); جامع الدول Camiuddüvel (Umumî Kütüphane nüshası); روضة الصفا Ravzatüssafa (Hindistan tab'ı); İslâm Ansiklopedisi; دول اسلامیه Düveli İslâmiye (Halil Edhem); Kayseri Şehri (Halil Edhem); Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuaları; Sinop Kitabeleri (Hüseyin Hilmi); الولد الشفیق Elveledüşşefik, نبیره قاضی ختنی Nebiyei Kadı Hotenî); مکتوبات مولانا جلال الدین Mektûbâtı Mevlâna Celâlüddin (Doktor B. Feridun Nafiz tarafından bastırılan nüsha); تقویم مسکوکات سلجوقیه Takvimi Meskûkâtı Selçukiye (İsmail Galip); مسکوکات اسلامیه قتالوغی قسم رابع Meskûkâtı İslâmiye, Katalogu, kısmı râbi (Ahmed Tevhid); مسکوکات تورکمانیه قتالوغی Meskûkâtı Türkmaniye Kataloğu (İsmail Galib); مسکوکات اسلامیه تقویمی Meskûkâtı İslâmiye Takvimi (Ahmed Ziya); کتابه لر Kitabeler birinci kısım (İsmail Hakkı Uzunçarşılı), کتابه لر Kitabeler ikinci kısım (İsmail Hakkı Uzunçarşılı); Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar (Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, numara 1, M. Fuad Köprülü); Sivas Şehri (İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Rıdvan Nafiz); Câmiüttevarih (Quatremère Tercümesi); مفرح الکروب فی اخبار بنی ایوب Müferrihülkürub fi ahbârı benî Eyyub (Kadı Cemalüddini Hamevî, Paris Milli Kütüphanesi Arabca yazmaları 1702-1703); Trabzon İmparatorları Tarihi (Müller), Ermeni Milletinin Tarihi (J. de Morgan); Ermenistanın Siyasî Tarihi (Fr. Tournebize); Türklerin Tarihi Umumîsi (Deguignes tercümesi (Hüseyin Cahid); Kuyudı Vakfiyedeki bazı kayıtlar (hususî) notlar); Riyazî Tezkiresi (bu kısım muhtelif yerlerinde müteaddit eserlerden alınan notlar.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU BEYLİKLERİNDE TEŞKİLÂT

ANADOLU BEYLİKLERİNDE TEŞKİLAT[1]

XIII. asırdan îtibaren Anadolu Selçuk Devleti tarafından bir kısmı batı ve güney hudutlarına yerleştirilen ve bir kısmı da daha sonraları muhtelif sebeplerle kuzey ve cenup mıntakalarına sahip olan Türkmenlerin ilk idare şekilleri tamamiyle aşiret an'ane ve kaidelerine müstenit idi.

Bu aşiretler reisleriyle beraber kendilerine ıktâ olarak verilen yerlerde oturup sonradan Bizanslılardan elde ettikleri yerleri de bu ıktâlarına ilâve eylemişler ve hudutlarını genişletmişlerdi.

Selçuk Devleti zâfa düşüp Anadolu'da Moğollar hâkim mevkie gelince bu aşiretler de artık kendi hesaplarına hareket etmişler ve fakat Moğollara karşı zahiren rabıtalarını muhafaza eylemişlerdi.

XIII. asrın son yarısından itibaren XV. asrın ortalarına kadar devam eden Anadolu Beylikleri içinde en mühimleri Selçukîlerin cenup ve garb hudutlarına yerleştirdikleri Karaman, Germiyan, Eşref, Hamid ve Menteşe aşiretleriyle şimalde yani Kastamonu'da Candar beyliği idi; daha sonra bir taraftan Germiyanlılara tâbi olarak Aydın, Saruhan ve Karası Beylerinin kurdukları küçük beylikler ve diğer tarafından da Moğolların doğrudan doğruya nüfuzlarına tâbi yerlerde (Kayseri, Niğde Sivas, Amasya, Tokat, Erzincan ilâh gibi) ارتنا Ertena ve Kadı Burhanüddin hükümetleri ve cenupta Maraş, Elbistan, Adana ve Tarsus taraflarında ise Memlûklerin nüfuzu altında olarak yarı müstakil şekilde دوالغادر Dulgadır ve Ramazan oğulları beylikleri meydana çıkmıştır.

Beyliklerde Devlet Telâkkisi:

Anadolu beyliklerinde devlet telâkkisi Büyük Selçukîlerdekinin aynı idi. Yani devlet ailenin müşterek malı addediliyordu. Devleti, aile arasından intihap edilen reis idare ederdi; ailenin diğer fertleri o memleketin muhtelif yerlerinde valilik etmek ve geniş ıktâlara sahip olmak suretiyle iştirak haklarını gösterirlerdi.

Bu küçük beyliklerin her birinin teşkilâtı hakkında bir dereceye kadar arazi ve reaya kısmı hariç olarak ayrı ayrı malûmat verecek kadar elimizde malzeme

[1] Anadolu beylikleri hakkında toplu malûmat almak için (Anadolu Beylikleri Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri) isimli eserimize müracaat edilmelidir.

yoktur. Bundan dolayı bunlar hakkında şimdilik toplu surette mütalâa yürütmek mecburiyetindeyiz.

Hükümdar ve Hükümdar Ailesi:

Hükümdar veya aşiret tabiriyle söylersek (اولو بک Ulu Bey) devletin reisi idi[1]. Yukarıda söylediğimiz gibi bunu, aile efradı intihap ederlerdi. Hükümdar ve devlet reisi olmak için yaşın tesiri yoktu.

Aydın oğlu Mehmed Bey, Germiyan ordusunda Subaşı صوباشی yani ordu kumandanı olup sonradan fethettiği izmir, Birgi, Tire, Ayasuluğ taraflarında bir beylik kurmuş ve (Birgi) yi kendisine merkez yapmıştı.

Mehmed Bey, oğullarından en büyüğü olan خضر Hızır Bey'e Ayasuluğ ve Sultanhisar'ını, ikinci oğlu اومور Umur'a İzmir'i, ابراهیم بهادر İbrahim Bahadır'a (Bodemya) yi[2], سلیمان شاه Süleyman Şah'a (Tire) yi vermiş ve en küçük oğlu عیسی. İsa Beyi de yanında alıkoymuştu[3].

Saruhan Bey'in, devlet reisi olduğu vakit kendisi merkez olan Manisa'da oturup kardeşlerinden چوغا بک Çoğa Bey Demirci, علی پاشا Ali Paşa Nif (Kemal Paşa) ve oğullarından بکچه بک Bekçe Bey Gördös'te ve یوسف چلبی Yusuf Çelebi Gördük'te bulunmuşlardı. Çoğa Bey'den sonra Gördös, Saruhan Bey'in oğlu دولت خان. Devlet Han'a verilmişti[4].

Ulu Bey'i Reis tanımak suretiyle memleketin aile arasında taksimi diğer Karaman, Hamid, Karası, Menteşe ve Candar Beyliklerinde de görülmektedir[5]. Bu aile hükümetinde adına hutbe okutmak ve para bastırmak hakkı Ulu Bey'e aitti.

Aydın oğlu Mehmed Bey 1333 senesinde oğulları da beraberinde olduğu halde Bozdağı'nda yaptığı bir avda kazaen göle düşerek boğulmuş ve hemen aile efradı bir araya gelerek kahramanlığiyle meşhur ikinci oğlu Umur Bey'i yirmi altı yaşında hükümdar intihap eylemişlerdi; bu intihaba Mehmed Bey'in kardeşleri de iştirak etmişlerdir.

Hükümdarların resmî unvanı hakkında kat'î bir klişe göremiyoruz. Kitabelerle hükümdarlar namına yazılmış eserlerde isim veya امیر اعظم Emîri âzam,

[1] دستورنامهء انوری Düsturnâmei Enveri, S. 26, 31, 33.

[2] بوده میا Bodemya, ödemiş kazasının آطه کیده Adagide nahiyesi köylerinden olup şimdi میه باده Bademiye denilmektedir

[3] Düsturnâmei Enveri, S. 18.

[4] 484 eski ve 393 yeni numaralı Manisa Evkaf defteri, S. 83, 84, 94, 99.

[5] Bu hususa dair Mesalikülebsar, Subhulâşâ ile İbn Batuta'ya bakınız.

سلطان مکرم Sultanı mükerrem, سلطان اعظم Sultanı âzam ve denize sahip olan devletlerde سلطان البر و البحر Sultanül berri vel-bahr ilâh gibi gelişi güzel elkab ve tabirat kullanılmıştır[1].

Bunlardan Memlûk Devletiyle muhabere edenlerin o devletçe elkab ve dereceleri tesbit edilmiş olup içlerinden Karaman, Candar, Saruhan, Aydın, Hamid, Menteşe oğulları ve Denizli Bey'i hakkında bazı Memlûk emirleri için kullanılan küçük tâbirlerden المجلس العالی Elmeclisülâlî ve daha küçükleri hakkında ise yenin teşdidiyle (مجلس سامی Meclisisâmî) tabirleri yazılmakta idi[2].

Anadolu beylerinin bastırdıkları paralarda ise bazan Sultan, Sultanı âzam, Emîri âzam, Emîri kebîr, Emîri âdil ve bazan da yalnız hükümdarlarla babalarının adları ve ender olarak da (تاج الدنیا و الدین Tacüd-dünya Veddin) vesaire gibi unvanları yazılırdı[3].

*
* *

Hükümdarların Nevbet denilen davul, zurna, nakkare ve nefirden mürekkep muzika takımları olduğu gibi şehzadelerin de böyle nevbetleri bulunuyordu[4].

[1] Bu babda bir fikir verebilmek için bunlar namına hakkedilmiş bazı kitabelere bakalım: Meselâ Candar oğullarında ملک معظم شجاع الدولة و الدین Meliki Muazzam Şücauddevletü Veddin, سلطان البر و البحر Sultanülberri Velbahr. Hamid oğullarında امیر الکبیر الاسفهسالار فلک الدولة و الدین Emirülkebîr İsfehsâlâr Feleküddevletü Veddin, امیر کبیر سلطان السواحل Emîri Muazzam Muzafferüddünya Veddin, Emîri kebîr Sultanüssevahil ve Karaman oğullarında سلطان اعظم ظل الله فی العالم Sultanı âzam Zıllullâhı Filâlem, سلطان اعظم شاهنشاه معظم مالک رقاب الامم سید سلاطین العرب و العجم Sultanı âzam Şahinşâhı Muazzam Mâliki Rikabilümem Seyyidi Selâtinülarabı Velaçem ve Germiyan oğullarında امیر الاجل الکبیر سلطان الکرمیانیه چلبیء اعظم Emîrül Ecellülkebîr Sultânülgermiyaniyye Çelebii âzam سلطان المعظم الکرمیانیه امیر اعظم Sultânülmuazzamülgermiyaniyye Emîri âzam, امیر العظیم الشان Emîrülazimüşşan ve Saruhan oğullarında سلطان ابن السلطان Sultan İbnüssultan ve سلطان اعظم مالک رقاب الامم Sultânıâzam Mâliki Rikabilümem ve Aydın oğullarında امیر کبیر غازی مجاهد فی سبیل الله Emîri kebîr Gazi Mücâhid Fisebilillâh, امیر الکبیر العالم العادل Emirülkebîr ülâlimülâdil سلطان اعظم Sultanı âzam ve Menteşe oğullarında امیر کبیر امیر معظم سلطان مکرم مالک رقاب الامم سلطان الملوک العرب و شجاع الدولة و الدین Emîri kebîr Şücaudde Veddin, امیر الکبیر المعجم Emîri Muazzam Sultânı Mükerrem Mâliki Rikabilümem Sultanül-mülûki Velacem, المرابط سلطان السواحل Emîrülkebîrülmürâbit Sultanüssevahil vesaire gibi bazan mütevazi ve çok defa en büyük sultanların elkabını kullanmışlardır. Bunlara ait paralar da XIV. asır ortalarına yakın zamandan itibaren سلطان tâbiri görülüyor امیر کبیر Emîri kebîr, امیر Emîr, ملک Melik veya sadece babalarının isimleriyle kendi isimlerini havi sikke kestirmişlerdir. Kitabeler için, Birinci, İkinci Kısım Kitabeler isimli eserimle Kütahya ve Sivas Şehirleri isimli kitaplarıma ve Kastamonu, Sinop Kitabelerine ve Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasındaki kitabelere ve Meskukât için de Meskukâtı İslâmiye Katalogu Kısmı râbi ve Takvimi Meskukâtı Selçukiyeye müracaat edilmelidir.

[2] Subbul-âşâ, C. VIII, S. 12 - 18; التعریف بالمصطلح الشریف Ettarif Bilmustalahüşşerîf

[3] Meskukâtı İslâmiye; Katalogu kısmı râbi (Ahmed Tevhid); Takvimi Meskukâtı Selçukiyye (İsmail Galip), Kastamonu Tarihi (Talât Mümtaz Yaman) ve 1921 senesinde Kastamonu'da neşrettiğim (دوغو Doğu) Mecmuasında merhum Abdülahad Nuri' in Candar oğullarına dair neşrettiği Meskukât Numuneleri.

[4] Bertrandon de la Broquière seyahatnamesinde (1892 Schefer tab'ı) Karaman oğullarının askeri toplamak için Tabılhânesi olduğunu yazar ve bundan başka Karaman prensinin atının eğer

Bir hükümdar oğlu bir vilâyete vali tayin edilirken maiyyetlerine kendilerine itimat edilir tecrübeli emirler verilirdi. Aydın oğlu Mehmed Bey, oğlu Umur Bey'i İzmir'e vali yaptığı zaman onun yanına Dündar Bey, پیشرو اوغلی یوسف Peşrev oğlu Yusuf, احد Ahad Subaşı, Hoca Selman ve İlyas isimlerindeki emirleri vermişti[1].

Anadolu beylerinin tabiî olarak tuğ ve sancakları vardı. Düsturnâmede sancaktan bahsedilmektedir[2]. Fakat tuğ'a dair gerek bu eserde ve gerek diğer menbalarda bir kayıt göremedim.

Adına hutbe okunmak ve para basılmak devlet Reisine ait olup şehzadeler, bulundukları mıntakalardaki araziyi ıktâ mülk ve vakıf olarak münasip gördüklerine verirlerdi; bu hususa dair tapu defterlerinde beyliklere ait bazı kayıtlarda sarih işaretler vardır. Memleket, ailenin müşterek malı olmasına göre bu gibi tevcihler pek tabiî idi; yalnız îcap eden kayıtların o yolda tashihleri için hükümdar çocuklarının yaptıkları bu tevcihatın devlet merkezine bildirilmesi ve esas deftere geçmesi lâzımdı.

Saray:

Anadolu Beylerinin de kendilerine göre saray teşkilâtları vardı. Bunların sarayları ve maiyyetleri hakkında elimizde pek az şey vardır. Mesalikülebsar'da Germiyan hükümdarı I. Yakup Bey'in hükümet erkânından başka sarayında sultanlara mahsus köleleri mutfak ve ahırları, şahâne elbiseleri ve debdebesi olduğu yazılıdır[3]. Bu kayıt bize Germiyan Sarayında Hâcib, Candar, Çaşnîgir, Emîri ahur, köle vesaireden müteşekkil bir teşkilâtın mevcudiyetini göstermektedir; zaten daha sonraları aynı Devletin sarayında Çaşnîgir adiyle (پاشاجق اغا Paşacık Ağa) diye maruf bir zatın bulunduğunu biliyoruz[4]. Hükümdar maiyyetinde çavuşlar da vardı ve vazifeleri diğer devletlerdekinin aynı idi[5].

kaşında bir trampetesi olduğundan bahseder. Bu ikinci kayıt Quatremere'de de vardır, بزم و رزم Bezmürezm'de de رسید سلطان بگوش طبل آواز kaydiyle davuldan bahsedilir (S. 257). Pachymeres meşhur tarihinde (Cousin tercümesi, S. 814) Germiyanlı Alişir'in Tripolis'i muhasara ederken bilmünasebe bunun Nevbet denilen bandosunu zikreder. Şikârîde Karaman tarihinde طبل و نقارهTablü nekkare'yi zikretmektedir (Konya Mecmuası, cüz 1, S. 32 ve cüz 2, S. 85, cüz 4, S. 197, 168 v.d.) ve Düsturnâmei Enverî, S. 18, 20, 36, 40, 68.

[1] Düsturnâmei Enverî, S. 19.

[2] Sancak ve alem Düsturnâmede, S. 18, 20, 22, 25, 27.

[3] و له امراء و وزراء و قضاة و کتاب و حاشیه و غلمان و خزائن و اصطبلات و مطابخ و بیوت و رخت ملوکی هیئة سلطانیه و ابهت ملکیه... Mesâlikülebsar (Taeschner tab'ı), S. 35

[4] Âşıkpaşazade tarihi, S. 59; Kütahya Şehri, S. 49.

[5] (چیغریشوب چاوشلر در مرحبا خیر مقدم ای شه اهل قبا

Düsturnâmei Enverî, S. 26

İbn Batûta seyahatnâmesinde Aydın oğlu Mehmed Bey'in sarayından ve oradaki tezyinat ve saray teşrifatından ve Mehmed Bey'in kölelerinden bahsedilmekte ve Anadolu Beyleri sarayı hakkında bize bir fikir verilmektedir [1].

Yine seyahatnâmede Candar oğlu Süleyman Paşa'nın sarayı ve oradaki teşrifat ve resmi kabul hakkında bazı mütalâalar vardır[2]. İbn Batûta, Candar oğlu Süleyman Paşa'nın cuma merasimi ve buradaki usul ve kaideleri de anlatmaktadır[3].

Ananeler:

Eski Türk âdetlerinden olan ve Türk Devletlerinin hepsinde görülen ve harp harekâtını andıran av tertibatı bu beyliklerde de görülmektedir; hattâ Aydın oğlu Mehmed bey böyle bir avda vefat etmişti.

Vefat eden hükümdar ailesi için yas tutmak, saçlarını kesmek, elbiseyi ters giymek, baş açmak gibi ananelerin mevcudiyetini bu beyliklerde de görmekteyiz. Aydın oğlu Mehmed Bey vefat ettiği zaman aile efradı yedi gün yas tutup saçlarını kesmişlerdi[4]. Candar oğullarında ise matem kırk gün olup cenaze merasiminde elbiseyi ters giymek ve baş açmak âdetti[5].

Hamid oğullarında matemin üç gün olduğunu ve bunun da ölenin kabrini ziyaretle ağlamaktan ibaret bulunduğunu ve başka bir şey yapılmadığını yine

[1] İbn Batûta seyahatnâmesi (Şerif Paşa tercümesi), C. 1, S. 332. İbni Batûta, Aydın oğlu Mehmed Bey'in Birgi'deki sarayına girdiği zaman koridorda yirmi kadar ipek elbiseli güzel köle gördüğünü ve sarayın merdivenlerinden çıktıktan sonra ortası havuzlu bir daireye girdiğini havuzun her köşesinde tunçtan birer aslan heykeli olup bunların ağızlarından havuza su aktığını, salonun dört tarafında döşeli sedirler olup bunlardan birinin Sultana mahsus olduğunu, altın ve gümüşlü takımlarla limonata verilip bunların kaşıkları da aynı madenlerden olduğunu, yine aynı meşrubatın ayrıca çini kâse ve tahta kaşıklarla da verildiğini yazmaktadır.

[2] İbn Batûta seyahatnâmesi tercümesi, C. I, S. 352, (Her gün صلاة عصر salâtı asırdan sonra resmi kabul icrası Sultanı mumaileyhin âdetidir. O zaman taam getirilerek kapılar açılır hazarî ve bedevi ve ecnebi ve müsafirden hiç kimse yemekten menedilmez. Mumaileyh günün iptidasında bir بزم خاص Bezmi has tertip eder, oğlu gelip destini takbil ile kendi dairei hususiyesine avdet eder, bâdehu Ricali Devlet duhûl ederek Sultanın yanında'ekli taam ederler.)

[3] İbn Batûta seyahatnamesi, C. I, S. 352.

4 خسته محمد بک اولور اندن کیدر کسدی پاشا صاچن آنده آه ادر
برکی یه کاتردیلر دفن ایتدیلر جمله اوغلانلری آنده یتدیلر
یأس ایدوبن عرسن اوردلر بیدی کون مجموعی آنده دوردیلر

Düstürnâme, S. 35. Saruhan oğlu Süleyman Bey'in vefatında da Umur Bey onun için yas tutmuş ve saçlarını kesip başını açmıştı. (s. 67)

آچدی صاچ کسدی پاشا اغلیو فرقت اودیله یوره کن داغلیو

[5] İbn Batûta Sinop'ta Candaroğlu İbrahim Şâh'ın validesinin vefatı münasebetiyle cenazeyi takip ederken, hükümdar başını açmış ve Emirleri başlarını açıp elbiselerini ters giymişlerdi. Kadı, hatip ve fakihler elbiselerini ters giymekle beraber başlarına siyah yünden birer شمله şemale sarmışlardı (C. I. S. 357)

İbn Batûta yazmaktadır[1]. Bugün Anadolu'nun birçok yerlerinde âdet olduğu üzre arife ve bayram gibi muayyen ve kutlu günlerde kabir ziyaretleri de olurdu. İbn Batûta Manisa'ya geldiği zaman buranın hükümdarı olan Saruhan Bey'in bir kaç ay evvel vefat eden oğlunun türbesinde bulduğunu ve hükümdarın zevcesiyle beraber bayram gecesi ile sabahını türbede geçirdiklerini yazmaktadır[2].

İbn Batûta cesetlerin تحنيط Tahnît (Embaumer) edildiklerinden bahsediyor ki bunu bugün de Anadolu'nun birçok şehirlerindeki mumyaların mevcudiyetinden anlıyoruz[3]. Mumyanın Osmanlıların ilk zamanlarında ve XVI. asırda da mevcut olduğunu biliyoruz.

Divân:

Anadolu Beyliklerinde Selçuk Divanını andıran küçük tarzda divânların bulunduğuna şüphe yoktur; fakat bu hususta henüz bir vesikaya malik değiliz. Devlet idaresi için zarurî olan böyle bir teşkilâtın o tarihlerde Anadolu Beylikleri gibi küçük bir beylik olan Osmanlılarda vezirle beraber mevcudiyetini bildiğimizden[4] bazıları, o tarihlerde Osmanlılardan daha büyük ve mühim olan Anadolu beyliklerinde divân teşkilâtının bulunması pek tabiîdir.

Mesalikülebsar'da Germiyan Devletinin emirleri, vezirleri, kâtipleri, kadıları ve hazinesi bulunduğu yazılmaktadır[5]. Düsturnâmede de Aydın oğlu Umur Bey'in ve Hızır Bey'in de vezirleri olduğu görülüyor[6]. Bundan başka Karaman oğullarının da سرور اغا Server Ağa adında maruf bir veziri olduğu malûmdur.

Vezir divân işlerine bakmakla mükellef en yüksek bir memur olduğundan bunun vücudu divânın mevcudiyeti için kâfî bir delildir.

[1] İbn Batûta seyahatnâmesi, C. I, S. 316.

[2] İbn Batûta seyahatnâmesi, C. I, S. 337.

[3] Anadolu'da Danişmendîlcr, Selçukîler, Selçuk ümerâsı ve Anadolu beylerine ait Sivas, Kayseri, Amasya, Tokat, Kastamonu, Çankırı ve Konya'daki mumyaları görenler çoktur. Mumyalar türbe kısmının altında hususî surette yapılmış olan mahzende tabut içinde bulunmaktadır. Candar oğlu Adil Bey'in mumyası ve yanında diğer mumyaları havi tabutu Kastamonu'nun türbei Âdil Bey divanındaki türbesindedir.

İbn Batûta cesedin tahnit edildikten sonra kalaylı demir ile örtülü tahta tabuta konulduğunu ve tabutun tavansız bir kubbeye asılımş olduğunu ve elbisesinin sonradan tabutun üzerine konulacağını ve diğer hükümdarların böyle yaptıklarım gördüğünü beyan ediyor (C. I, S. 337). Düsturnâmede Saruhan oğlu Süleyman Bey'in vefatı sebebiyle cesedinin ceviz ağacından yapılmış tabuta konulduğu yazılıyor (S. 67).

[4] (Osmanlı Tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa), Belleten sayı 9, S. 99 (1939); Aşıkpaşa Zade, S. 40.

[5] Mesalikülebsar (Taeschner tab'ı), S. 35.

[6] Düsturnâme-i Enverî.

Vilâyetlerin İdaresi:

Anadolu Beyliklerinde her beylik mıntaka mıntaka ayrılıp aile efradından veya mutemet emîrlerden birine verilirdi; meselâ Karaman oğlu Bedrüddin Bey Lârende (Karaman) Sultanı yani Karaman ailesinin reisi olarak Karaman'da bulunurken aynı aileden Yusuf bin Karaman, Alâiye Bey'i idi. Daha sonraları yani XIV. asrın son yarısında Ermenak'da Alâüddin, Süleyman ve Alâiye'de oğlu Hüsamüddin Karaman bulunuyorlardı. Şikârî'nin tarihinde de Karaman memleketlerinin aile efradı arasındaki taksimi görülmektedir.

Aydın oğullarının memleketi aile efradı arasında nasıl taksim ettiklerini bilmünasebe yukarıda gösterdik. Menteşe oğullarından Orhan Bey'in Beçin ve Milâs'ta ve oğlu İbrahim Bey'in Muğla'da bulunduğunu ve daha sonra İbrahim Bey'in oğullarından Musa, Mehmed ve Gazi Ahmed Bey'lerin Menteşe memleketlerine sahip olup Gazi Ahmed'in (Ulu Bey) olduğunu görüyoruz.

Saruhan Bey, اولو بک Ulu Bey olup Manisa'da bulunurken kardeşi Ali Paşa'nın Nif (Kemal Paşa) emîri olduğu ve Saruhan Bey'in oğullarının Kördes, Demirci ve diğer mevkilerde bulunduklarını muhtelif kayıtlardan anlamaktayız.

Karası oğlu Demirhan Ulu Bey iken kardeşi Yahşi Bey Marmara Beyi idi. Candar oğlu Süleyman Paşa Kastamonu'da Devlet reisi bulunurken oğullarından علی بک Ali Bey Safranbolu ve diğeri ابراهیم شاه İbrahim Şah Sinop Beyi idiler[1].

Şurasını da kayıt edelim ki aile efradı arasında reis intihabı meselesinden ve bazılarının kendilerini riyasete lâyık görmelerinden dolayı münaferet hasıl olduğu ve bu yüzden aile arasında mücadele eksik olmadığı görülür. Bazan da Ulu Bey'in kendisine veliaht tayini, kardeşler arasında müthiş rekabeti ve hattâ kan dökülmesini saltanattan خلع hal'i hâdiselerini meydana çıkarabilirdi. Bu halden etraftaki devletler istifade ederlerdi; çünkü bir iş göremiyen şehzade ya civar devletlere kaçar, onları tahrik eder veya arzusuna muvaffak olurdu.

Meselâ Candar hükümdarı Süleyman Paşa, küçük oğlu چوبان Çoban Bey'i kendisine veliaht yapmasından dolayı büyük oğlu İbrahim Şah'ın isyanına sebebiyet vermiş ve saltanatını kaybetmişti. Yine ayni aileden سلیمان پاشا II. Süleyman Paşa, babası Kötürüm Bayezid'in İskender Bey ismindeki kardeşini veliaht yapacağından kuşkulanarak İskender'i öldürdükten sonra Osmanlı

[1] Yukarıdan beri yazdığımız bu mütalâaları teyit eden menba'lar; مسالک الابصار Mesalikülebsar, (صبح الاعشی Subhul-âşa ile İbn Batûta Seyahatnâmesi, C. I, Düsturnâme, اجابة السائل İcabetüssâil ismindeki yazma Münşeat, Şikârî'nin Karaman tarihi ve Tarihi Osmanî Encümeni Mecmualarmdaki kayıtlardır.

hükümdarı I. Murad Bey'e iltica eylemiş ve onu kendisine yardıma teşvik ile memleketinin parçalanmasına sebep olmuştu[1].

Karası oğlu Dursun Bey, babasının ölümünden sonra biraderi Demirhan'ın hâkimiyetini tanımıyarak Osmanlı hükümdarı Orhan'a iltica ile kendisini hükümdar yapmak şartıyla ona memleketinin en iyi parçalarını peşkeş çekmişti[2].

Yine aile arasındaki rekabetten dolayı Saruhan oğlu Orhan Bey Osmanlılara iltica etmişti[3]. Karaman, Menteşe ve Hamid oğullarında aile mücadelesini ve memleketin parçalandığını görüyoruz[4].

حاكم لر **Hâkimler:**

Anadolu beyliklerinde de vilâyet mıntakalarında adlî işlerle meşgul olmak üzere kadılar bulunurdu. Devlet merkezinde de bütün kadıların mercii olarak büyük bir kadı vardı.

Şimdiki halde Anadolu beyleri içinde yalnız Karaman oğullarının قاضی عسكر. Kadıasker ismiyle şer'î memur kullandıklarını görüyoruz. Diğer beyliklerde bu isimle bir vazife sahibine tesadüf edemedik. Karamanlıların kadıaskerinin bütün arazi işlerinde hüküm verdiği görülmektedir[5]. Bunlardan birinin adı Muhsin Zade Mehmed ve diğerinin İbrahim'dir[6].

[1] بزم و رزم (Bezmü rezm, S. 302, 378; Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası Sene 1, S. 319; *Anadolu Beylikleri* Candar oğulları kısmı.

[2] Aşıkpaşa Zade, S. 42, 43. Neşrî tarihi ve diğer Osmanlı Tarihleri.

[3] Kitâbeler (İkinci kısım) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, S. 64 ve Tarih Encümeninin bastırdığı Osmanlı Tarihi ve Düsturnâmei Enverî, S. 88.

[4] Menteşe oğulları hakkında kitabeler (ikinci kısım), S. 172 - 174 ve Hamid oğulları hakkında ayni eserin S. 239 - 251'e bakın. Karaman oğullarına dair vakıflar dergisi (numara 2) de Karaman oğlu Ali Bey vakfiyesi, İbrahim Bey'in cülusu ve Pîr Ahmed vak'aları hakkında Osmanlı tarihlerine bakın.

[5] (H. 924=M. 1518) tarihiyle İbn Kemal tarafından yapılmış olan Konya'nın mufassal tahrir defterinde (No. 871) Karaman oğlu İbrahim Bey'in kadıaskerinden bahsedilmektedir. Bundan başka 939 tarihli Karaman defterinde Karaman oğlunun Muhsin Zade soy adiyle bir kadıaskeri daha olduğu görülmektedir (Varak 21 B).

19 numaralı Ermenak Evkaf defterinde (H. 702=M. 1302) tarihiyle Mahmud Bey bin Karaman Bey Camiinin vakfiyesini tanzim etmiş olan (مولانا نجم الدين بن محمد بن عبد المحسن القاضی بارماک) Mevlâna Necmüddin bin Mehmed bin Abdülmuhsin Elkadı bi-Ennenâk)'in bu Kadıasker Muhsin Zade'nin ceddi olması muhtemeldir. Yine 939 tarihli Karaman defterinde:

قريهء حسن (چيفتلک شعبان فقيه ولد احمد فقيه برادرزادهء در قريهء مزبوره وقف اولاد ايشان است بر موجب حجج محمد بن محسن القاضی بالعسکر قرامانی) kaydı vardır.

[6] Karaman kazasının Balçıkhisar köyünde: مزرعهء قسطل اويوک نزد سنور قريهء مزبوره ملک مشروع اولاد دانا اوغلی بر موجب حجت مولانا ابراهيم قاضيعسکر ابراهيم بک (İbni Kemal tahrir defteri, 871). Buradaki Dana oğlu'nun Karaman oğlu II. Mehmed Bey'in musahibi olup Mehmed Bey'in Bursa muhasarasını müteakip kaçarken yaptığı acı bir latifeden dolayı katledilen şahıs olması muhtemeldir.

Beyliklerde vilâyet ve mıntaka merkezinde birer قاضی kadının bulunduğunu İbn Batûta'nın kaydından anlamaktayız[1].

Askerî İşler:

Anadolu beyliklerinde askerî kanun ve kaidelerin Anadolu Selçukîlerinden alınmış olduğuna şüphe yoktur; ıktâ suretiyle ayrılmış olan arazi Ocakzade asker ve ümeraya verilmişti. Bundan başka hükümdar evlâdına mahsus ıktâlar da vardı; asıl askerî kuvvet tımarlı sipahi kuvveti idi.

Bundan başka ümeranın ıktâlarına göre müsellâh kuvvet beslemeleri îcap ediyordu. Beslenilmesi mecburî olan bu kuvvet, Selçukîler, Memlûkler ve Osmanlılarda olduğu gibi esir edilmiş ve satın alınmış kölelerden tedarik ediliyordu.

Tımarlı sipahi ölecek olursa tımarı erkek evlâdına intikal eylerdi. Karaman oğulları defterlerinde (سپاهی زادکان Sipâhizadegân) ismiyle memlekette cedbeced sipahi olan eski Türk ailelerinden bahsedilmektedir: Bunlardan biri, Karaman beyliğinin müessisi olan Karaman Bey'in biraderi (بونسوز Bunsuz) un oğullarından idi. Bunsuz, takriben 1259 da biraderi Karaman Bey'in Konya üzerine yaptığı bir baskında maktul düşmüştü.

Karaman oğulları bunlara muayyen ıktâ vermişler ve bu aile Osmanlılar devrinde de aynı imtiyazı muhafaza eylemişlerdi.

Her hükümdar değiştikçe sipahilere de yeni hükümdarın tuğrasiyle yeni berat verilmiş olduğundan Bunsuz ailesine ait en son berâtın Karaman oğlu İbrahim Bey tarafından verildiği görülmektedir[2].

Yine Karaman oğulları defterlerinden nakledilen kayıtlarda başka Sipahizadelerin de isimlerini görmekteyiz[3].

[1] İbn Batûta Seyahatnâmesi, C. I, S. 318, 327, 329, 353, 357.

[2] Başvekâlet Arşivi, 871 numaralı ve (H. 924=M. 1518) tarihli Konya mufassal defteri.

[3] 929 numaralı Konya mufassal defterindeki bazı kayıtlar:

Balçıkhisar köyünde (جماعت سپاهی زادگان در قریهء مزبوره بر موجب مکاتیب ابراهیم بک) mevcutları on birdir.

Kocac köyünde (سپاهی زادگان عن نسل یخشی بک بر موجب مکتوب علاء الدین بن محمود ولد قارامان) Sekiz Sipahizadedir.

Beyşehrin'de Kozluca köyü) جماعت سپاهی زادگان در قریهء مزبوره و سابقه بر موجب دفاتر حکم سلطان محمد خان و پیر احمد بک sekiz kişi.

Akşehir'de (جماعت سپاهی زادگان عن عسل اردوغدی بر موجب مکتوب ابراهیم بک) yedi kişi.

Anadolu beyliklerinde ordu devletin esası idi. Orduyu tımarlı sipahi ile hükümdarın maiyyet kuvvetleri teşkil ederdi[1]. Hükümdar maiyyeti olan kuvvetlerin Kapıkulu gibi muntazam bir teşkilâtı olduğuna dair bir kayıt yoktur. Bunların daha ziyade süvari olmaları muhtemeldir. Bundan başka aşiret kuvvetleri de mühim bir yekûna baliğ oluyordu[2]. Bu kuvvete gönüllü olarak iltihak edenler de olurdu. Aydın oğlu Umur Bey'in gemilerde müstahdem عزب Azab'lardan müteşekkil yaya kuvvetleri olduğunu Düsturnâme yazmaktadır[3]. Rumeli seferlerinde tımarlı asker atlariyle gemilere girerlerdi[4].

Elimizde vesika olmamakla beraber, orduların saffiharp nizamı ve muharebe usul ve tertibatının diğer Müslüman devletlerdekinin aynı olduğuna şüphe yoktur. Çünkü, Osmanlıların Karaman oğullarıyla yaptıkları muharebelerde eski tertibatın devam ettiği görülmektedir[5].

Hükümdarların yetişmiş Şehzadeleri varsa muharebede bunlar cenahlara kumanda ederlerdi, olmadığı takdirde cenahların kumandası mutemet ve tecrübeli beylere verilirdi. Hükümdar, ordunun merkezinde bulunup harbi idare ederdi.

Anadolu beyliklerinde ordu kumandanına (سوباشی Subaşı) ismi verilirdi. Aydın oğlu Mehmed Bey, اوزبک سوباشی Özbek Subaşı, حصار بک. Hisar Bey isimlerindeki emirler muhtelif tarihlerde Germiyan ordusu kumandanlığında bulunmuşlardı[6]. Keza Aydın oğlu Umur Bey'in احد سوباشی Ahad Subaşı adında bir kumandanı vardı[7]. Karaman oğullarının XIV. asır ortalarında نظام الدین بکلر سوباشی Nizamüddin Bekler Subaşı isminde bir kumandanları olduğu görülmektedir[8].

[1] İbn Batûta Alâiye Beyi Karaman oğlu Yusuf Bey'in ziyaretine gittiği zaman maiyyetindeki askerlerin kendisinin sağ ve solunda ve ümerasiyle vezirinin daha aşağıda durduklarım beyan ediyor (C. I, S. 311). Aynı seyyah. Denizli Bey'i İnanc'ın bayram namazına çıktığı zaman maiyyeti kuvvetleri olduğunu yazmaktadır (C. I, S. 320).

[2] Osmanlı Hükümdarı I. Murad Bey'le Karaman oğlu Alâüddin arasındaki muharebede Karaman ordusunda Turgutlu, صامغارلی Samgarlı, Bayburdlu ve diğer Türkmen ve Tatar aşiret kuvvetleri bulunmakta idi (Tacüttevarih, C. I, 105).

[3] Düsturnâmei Enverî, S. 21, 27, 31,34

[4] Düsturnâmei Enverî, S. 43.

[5] Hayrullah Efendi Tarihi, C. IV, S. 72; Hammer Tarihi tercümesi, C. I, S. 240; Tacüttevarih (C. I, S. 106). Sol cenah kumandanı Beyazid Bey'in karşısına Karamanlıların, sağ cenahı olan وارساق Varsaklarla Tatarların tesadüf ettiği mukayyettir ki Hammer'in mütalâasına tetabuk etmektedir

[6] مناقب العارفین Menakıbülârifîn (Eflâkî Dede); Başvekâlet Arşivinde 745 numaralı Kütahya Evkaf defteri, varak 8; Kütahya Şehri, S. 78, 111, 112.

[7] Düsturnâmei Enverî, S. 19, 22 v.d,; Kitâbeler (ikinci kısım), S. 123, 130.

[8] (H. 745=M. 1344) tarihli Karaman oğlu Halil Bey vakfiyesi (Evkaf, Kuyudı atîka).

*
* *

Anadolu beylerinin askerî kuvvetlerinin miktarı hakkında sahih bir bildiğimiz yoktur; fakat XIV. asrın ilk yarısı içinde bunların kuvvetleri hakkında iki seyyahtan naklen meşhur شهاب الدين فضل الله عمرى Şihabüddin Fadlullah Ömerî bizi oldukça tenvir etmektedir:

Bu rivayete göre Karaman oğullarının yirmi beş bin altı ve yirmi beş bin yaya.

Germiyanlıların seyyah Balaban'ın rivayetine göre kendisine tâbi beylikler ile beraber iki yüz binden fazla yaya ve atlı[1].

Eşref oğullarının yetmiş bin atlı, Hamid oğullarının Antalya ve Eğirdir şubelerinin sekiz bini Antalya'nın olmak üzere, kırk bin yaya ve atlı.

Candar oğullarının yalnız yirmi beş bin süvari, Menteşe oğullarının yüz bin, Aydın oğullarının yetmiş bin, Karası oğullarının (Balıkesir hükümdarı Demir Han ile Marmara hükümdarı kardeşi Yahşi Han'ın beraber olarak) kırk bin süvari, Saruhan Bey'in kardeşi Nif Beyi (Kemal Paşa) Ah Paşa ile beraber yirmi bin atlı ve bir çok ok atan piyade müfrezeleri vardı[2].

Harpte elde edilen esirlerin, پنچيک. Pençik tâbir edilen humsü şer'î yani beşte birleri devlet tarafından vergi olarak alınırdı[3].

Ordu Manevraları:

Bazı Anadolu Beylerinin muharebesiz vakitlerde askerlerine zaman zaman manevre yaptırdıkları görülmektedir. Germiyan oğlu I. Yakub Bey (takriben

مسالک الابصار Mesalikülebsar (Taeschner tab'ı), S. 35. Germiyan oğullarının kuvvetleri miktarı mübalâğalıdır; eğer bu miktar Germiyan devletinin Garbî Anadolu'da Karası, Saruhan ve Aydın memleketleriyle Denizli ve Sahip oğulları memleketlerini hâkimiyeti altında tuttuğu zamana ait ise yine fazla olmakla beraber bir dereceye kadar tevil edilebilir. Çünkü seyyah (Haydarı Üryan) yalnız Germiyan kuvvetlerini kırk bin olarak göstermiştir. Balaban ise bu miktarı iki yüz bine çıkarıyor. Aradaki bu fark ancak yukarıdaki izahımızla bir dereceye kadar kabili tevildir.

Katalanlar Tarihi, Germiyan oğlu Alişir'in (Yakub Bey'in) Filâdelfiya yani (Alaşehir'i sekiz bin süvari ve on iki bin piyade ile muhasara ettiğini beyan eylemektedir. Tabiî bu kuvvet asıl Germiyan kuvveti değildir. Bu mütalâaya göre yalnız Germiyan şehirlerine -merbut beylikler hariç- ve kalelerine inhisar eden Germiyan kuvvetlerinin miktarı (حيدر عريان Haydarı Uryan)'ın söylediği gibi kırk bin kadardır (Expeditions des Amulogavres ou Routiers Catalans Paris 1924), Schlumberger tab'ı.

[2] Mesalikülebsar (...و عسكره ثمانية آلاف فارس و خلق من الرجالة اكثرهم رماة نهالة...) (S.44).

پنج يک كم چيقدر يوق پايان وحد سوردى كامى قيدنه مير احمد

ويردى هر ناكم واريدى پنج يک يوخسله مجموعن اولدر كنج يک

Düsturnâmei Enverî, S. 24, 43.

hükümeti 1302 - 1321 den sonra)[1] ile Hamid oğlu Feleküddin Dündar Bey'in (Emîrliği 1301 den evvel - 1324) böyle manevralar yaptırdıklarını, gargı kullanan ve ok atan müfrezeleri olduğunu Şihabüddini Ömerî yazar[2].

Aynı zat askerî teşkilâtı pek mükemmel olan Germiyanlıların hudutlarında harbe karşı mevziler kazdırıp askerleri buralarda toplayarak harbe hazırlık yaptıklarını da beyan etmektedir[3].

Beyliklerde Harp Silâhları:

Anadolu Beyliklerinde harp silâhı olarak ok ve yay, kılıç, harbe, sökü veya gargı, bozdoğan[4] balta, nacak, çekre, zenberek, tüfenk kalkan, gürde (pala) ve muhafaza âlâtı olarak, zırh, جوشن Cevşen çokal[5] ve kaleleri delmek için külünk, Makkab (مثقب miskab) ve kaleye taş ve gülle ve neft atmak için mancınık ve عراده Arrâde ve kaleye girmek için de merdiven kullanıldığı görülür[6].

Anadolu Beyliklerinde Denizcilik:

Anadolu Beyliklerinden sahile sahip olanların mühim donanmaları da vardı. Garbı Anadolu'da Karası, Saruhan, Aydın, Menteşe oğullarının, cenupta Akdeniz sahilinde Hamid ve şimalde Karadeniz'in Sinop limanında Pervâne oğullarının ve daha sonra da Candar Beyliğinin donanmaları bu cümledendi.

Bunlardan Garbî Anadolu'da Ege Denizi'ndeki ilk dört beylik donanmasının deniz muvaffakiyetleri ve Akdeniz hâkimiyetleri Bizanslılarla, Lâtinleri cidden ürkütmüştü[7].

...فقال انه اذا جمع و حشد جمع مأتي الف مقاتل مابين فارس و راجل و رامح و نابل قال و هم اهل حرب و قتال و مصالته و احتيال و لهم عدد حصينة و سلاح للحرب و للزينة من الفولاد وهو فى كل وقت يعرض جيوشه بالخيل و العدد و السلاح و يستعد و يعدا ما كن الحرب و الكفاح Mesalikülebsar (Taeschner tab'ı), S. 35

[2] Hamid oğlu Dündar Bey (....وهو فى كل وقت يتفقد فرسانه و رجاله و يتأهب الحرب و يوسع مجاله و يقاتل العدو و يهب للسيوف آجاله...) Mesalikülebsar; S. 39.

[3] İki numaralı nota bakınız.

[4] Bozdoğan, bazı yerde topuz ve gürz diye de geçiyor (Düsturnâme).

[5] Zırh, cevşen, çokal üçü bir lûgattir; bildiğimi zırh demektir; fakat düz ve delikli olmak cihetinden aralarında fark vardır. Düsturnâmede ayrı ayn zikrediliyor (S. 75).

چوق زره هم قالقان و چوقال اشق
دوزديلر بى حد اولوبان متفق
هم قلجلر، حربه لر هم كورده لر
دوزديلر بونلر چرى ايتمك ديلر
دوزديلر هم چكره لر هم زنبرك
اوق و يايلر بيله قيلديلر تفك

[6] Düsturnâmei Enverî, S. 20, 21, 23, 28, 30, 38,42, 57, 59, 60, 61, 62, 93, 64, 65 ve Mesalikülebsar (Taeschner tab'ı) 35, 36.

[7] Nicephorus Gregoras (merhum Fazıl Nazmi tercümesi) makale 8, fasıl 10, S. 90 ve makale 10 fasıl, I, S. 105 (1328 ilâ 1341 faaliyeti) ve Lebeau.

Aydın oğlu Umur Bey'in Adalara, Moraya, Rumeli'ye ve hattâ Karadenizi geçerek Eflâk taraflarına yaptığı deniz akınları Bizanslıları hayret ve dehşete düşürmüştü. Bergama ve Marmara (Akhisar Marmarası) taraflarına sahip olan Karası oğlu Yahşi Bey'in ve büyük biraderi Balıkesir sahibi Demirhan'ın faaliyetleri de pek mühimdi. 731 H. (1331 M.) de Karası Beyi'ne (Demirhan'a) ait bir donanmanın Rumeli sahillerinde faaliyet ve muvaffakiyetlerini (Kantagüzen) den naklen Hammer yazıyor[1]. Diğer Karası oğlu يخشی Yahşi Bey'in faaliyeti de yine aynı eserde görülür[2].

1364 tarihinde Menteşe oğlunun iki yüz kadırgası olduğunu ve Rodos üzerine sefer yapmak istiyen Memlûk hükümdarına yardım için haber gönderdiğini مقريزی Makrizî yazmaktadır [3].

Menteşe oğlu Gazi Ahmed Bey (vefatı 793 H. = 1391. M) برچين Bercin veya بچين Beçin'deki medrese kitabesinde kendi hakkında:

الامير الكبير المرابط سلطان السواحل

unvanını kullanmıştır[4].

Şimalî Anadolu'da Sinop'tada Pervâne oğlu غازی چلبی Gazî Çelebi'nin faaliyeti meşhurdur[5]. Gazi Çelebi'nin 1322 de vefatından sonra Sinop, Kastamonu'daki Candar oğullarına geçmiş ve donanma faaliyeti yine devam etmiştir. Candar oğlu İsmail Bey'in Sinop limanında yaptırmış olduğu dokuz yüz tonilâto hacmindeki bir gemisi Osmanlılara örnek olmuştur[6].

Aydın oğullarının biri İzmir diğeri Ayasluğ (Selçuk) olarak iki tersanesi vardı ve donanma mevcutları da büyük küçük dört yüze yakındı[7].

[1] Hammer tercümesi, C. I, S. 173.

[2] Hammer tercümesi, C. I, S. 179.

[3] كتاب السلوک Kitabüssüluk (766 H. = 1364 M,) Senesi vukuatı arasında.

[4] Kitabeler (ikinci kısım), S. 162

[5] İbn Batûta seyahatnâmesi, C. I, S. 356; Düveli İslâmiye, S. 213 ve Anadolu Beylikleri, S. 40.

[6] Chalcondile, (1632 tab'ı), S. 206.

[7] 1342 senesinde Aydın oğlu Umur Bey yirmi dokuz bin askeri hamilen üçyüz seksen sefineden mürekkep donanma ile (Kantakuzen) e yardım için Meriç nehri mansabına gelmişti (Lebeau, C. XXV, bab III, fasıl 15), Düsturnâmede de şu kayıt vardır (S. 43)

جمله سی انده لیمونه (لیمانه) ایندیلر	یاراغلیه هپ کمی یه بیندیلر
هر قدر غایه برر بک بیندیلر	اتلریله چون لیمانه ایندیلر
بیندی پاشا بر قدرغایه دخ	اوچیوز الیدی کمیسی ای اخی

Kantakuzen'den naklen Hammerde Umurun donanmasının dört yüze yakın olduğunu yazar. (C. I, S. 179).

*
* *

Beyliklerde donanmanın esası kadırga idi; kayık da[1] vardı[52]. Bunlar Lâtinlerin کوکه Gügeleriyle[3] çarpışıyorlardı. Donanma kuvvetleri arasında (عزب Azab) denilen yaya bekârlar da vardı; bunlar başlarına (چوبوق بورک Çubuk Börk) giyerlerdi[4]. Umur Bey'in kadırgasının adı (غازی Gazi) olup bayrağı da yeşildi[5].

[1] Düsturnâmei Enverî, S. 21, 23. 27, 36, 38, 43.

[2] Düsturnâmei Enverî, S. 20, 63.

[3] کوکه Güge çektiri denilen eski gemi nev'ilerindendir. Geminin güvertesinden başka altında bir de anbarı bulunursa yani geminin altı mavuna ve üstü kalyon olursa bu nevi gemilere Güge denilirdi. Türklerde XVI. asır başlarına kadar Güge yoktu. İlk Güge II. Bayezid zamanında yapılmıştı. Düsturnâmede (S. 20, 21, 27 ve diğer sahifelerde gügeden bahsedilir.

[4] Düsturnâme'de (S. 27,28, 31, 34) عزب Azab tabiri geçer

جمله چیبوق بورک ایله بیدی (ایله ایدی) عزب
گرجه یایا جمله سنده وار سلب

Düsturnâme (S. 34).

[5] یاپدی بر اولو قدرغه اولدی شاد اول کمی یه ویردی پاشا غازی آد

Düsturnâme (S. 20).

ANADOLU BEYLİKLERİNDE TOPRAK VE HALK İDARESİ

XII. asırdan XIII. asır ortalarına kadar Anadolu'daki devlet ve beyliklerin teşkilâtlarına dair yazma ve basma eserlerdeki malûmat hiç denecek derecede azdır; bundan dolayı mühim olan toprak ve halk idaresine ait bu menbalardan istifade edilememektedir. Bunun için Başvekâlet Arşivindeki eski Tapu defterlerini gözden geçirmek suretiyle bu beyliklerin toprak idaresi ve toprağı işliyen ve رعايا Reaya denilen halk ve köylü tabakası hakkında bir fikir edinilmesi kabil olmaktadır [1].

Evvelâ şurasını tebarüz ettirelim ki, Anadolu Selçukîleri kısmında söylenildiği üzere küçük Asya'nın, Müslüman Oğuz Türkleri tarafından işgalinden sonra burası Arazii Emîriyeden yani devlete ait araziden addedilip ıktâ teşkilâtı yapılarak hasılatının mühim kısım parça parça Türk Emîr ve askerlerine تيمار tımar olarak verilmiş ve diğer kısımları da وقف vakıf ve ملک mülk olarak zaman zaman tasarruf edilmişti. Bu tarz sonraları da aynı şekilde devam etmiş, Anadolu beyleri tarafından Bizanslılardan zaptedilen yeni memleketler yine o tarzda taksim ve idare olunmuştur.

Şu halde Anadolu beyliklerinde toprak اقطاع ıktâ yani tımar, vakıf, mülk, yurd kısımlarını ihtiva ediyordu; tımar, mülk ve yurd olarak idare edilen yerlerin bazıları sonradan ya tamamen vakfa intikal etmiş[2].veya hasılat ve rüsumu kısmen vakfa ve kısmen de hazineye veya tımarlı sipahiye verilmişti. Bu gibi yerlere tapu defterlerinde

(نصف مالکانه وقف عمارت قالان و نصف آخری رسوم عرفیله برابر ویا رسوم عرفیه سز صرف حاصلات اولارق تیمار)

[1] Miktarı mühim bir yekûn tutan Tapu defterleri Türkiye hudutları dahilindeki şehir, kasaba, nahiye ve köylerin vergi ile mükellef halkı ile sipahi miktarını senevî alınan rüsum ve hasılat yekûnunu ve bütün san'at ve hizmet erbabını göstermektedir. Bu tapu defterleri mufassal ve mücmel olarak ikidir. Bunlardan başka tımar, vakıf defterleri de vardır. Bu defterler arasında XV. ve XVI. asırlarda tutulmuş olanları, Anadolu beylikleri hakkında bizi oldukça tenvir etmektedir.

[2] Saruhan oğlu İshak Bey, Özbek nam Sipahi, elindeki yeri dedesi Saruhan'ın ruhu için Ahmed Danişmend'e vakfedip eline vesika vermişti (Başvekâlet Arşivi Tapu kayıtları 464 eski ve 393 yeni numaralı vakıf defteri, varak 33 B). Mülk araziden veya hazinece idare edilen araziden vakfa tahvil edilen arazi çok olduğundan onlara misal gösterilemedi. Aşağıdaki vesikalara bakmak kafidir.

Nısfı malikâne, vakfı imareti (falân) ve nısfı aharı rüsumu örfiye ile beraber veya rüsûmu örfiyesiz sırf hasılat olarak tımar) diye kaydedilmiştir[1]

Bazan nüfuzlu ve hürmete şayan eşhastan ve evlâtlarından vergi ve resim alınmaması da vâki idi; meselâ meşhur mutasavvıf شیخ صدر الدین قونوی Şeyh Sadrüddini Konevî ve dervişlerinden vergi alınmaması Selçukîler zamanında takarrür etmiş, aynı muafiyet Karaman oğulları ve Osmanlılar zamanında da devam eylemişti; keza aynı tarzda مولانا جلال الدین رومی Mevlâna Celâlüddini Rumî ve evlâdiyle sair muhterem şahsiyetler hakkında da aynı muafiyet vardı[2].

İsfendiyar oğlu Kasım Bey'in bazı şahısları avârızdan muaf kılarak otuz akçe çift resmi aldığı gibi Dulgadır oğlu علاء الدوله بک Alâüddevle Bey zamanında رسم چیفت resmi çift olarak seksen akçe bağlanıp رسم بناک Resmi bennâk ve رسم مجرد Resmi mücerret[3] bağlanmadığı görülür[4].

*
* *

Anadolu beyliklerindeki arazî idaresi hakkında bu beyliklerin defterlerinden naklen Osmanlı devleti arazi tahrir defterlerinde oldukça malûmat vardır. Bunlar da Karaman, Germiyan, Menteşe, Candar, Aydın, Saruhan Beylerinin mülk, vakıf ve tımar olarak veyahut zemini vakıf ve rüsumu tımar olarak vermiş oldukları vesikalara istinat etmektedir.

Osmanlı tahrir memurları[5] bu beyliklere ait yerleri yazarlarken vesikaları görüp tetkik ederek ve kuvvetli ihtimale göre o beyliklerin arazi defterlerindeki kayıtlardan istifade eyliyerek yeni tahriri yapmışlardır.

Osmanlılar, Anadolu beylerinden aldıkları yerlerde arazi idaresini ve o beylikler zamanında mevcut olan usul ve şeraiti ilk zamanlarda asla değiştirmemişler ve olduğu gibi kabul eylemişlerdi[6].

[1] Mesela (قریهء ایوراله زمینش وقف عمارت ابراهیم بک رسومش تیمار) ve (ریهء داودا زمینش وقف مدرسهء امیر موسی عن نسل سلطان علاء الدین در لارنده و و نصف آخری مع رسوم عرفیه تیمار). gibi. Bu misaller daha çoğaltılabilir.

[2] Yine bu cümleden olarak 19 numaralı Ermenak kazası Evkaf defterinde Saray mahallesinde Hoca Lâla Mescidi Evkafından bahsedilirken imam Abdürrahman'ın ismi zikrediliyor ve şöyle deniyor:

مزبور عبد الرحمن اباً عن جد قاضی زاده لردر. اول سببدن آبا و اجدادی علمادن اولمغین معاف اولی کلوب قارامان بکلرندن شهزاده دندحی معافیت نامه سی واردر.(Karaman valisi) معافیت نامه لری واردر)

[3] رسم بناک Resmi bennâk yarım çiftlikten daha az araziyi ekip biçen reayadan (köylüden) alman vergi. Âlâ yerden seksen, orta yerden yüz ve daha aşağı mahsul veren yerden yüz otuz ilâ yüz elli dönüm yere bir çiftlik derler.

[4] Aşağıda araziye ait vesikalara bakınız.

[5] Osmanlılarda zaman zaman sancaklara ve vilâyetlere arazi tahriri için gönderilen memurlar bir emin ile bir de kâtipten mürekkepti. Tahrire suiistimal karıştırılırsa yeniden tahrir yapılırdı.

[6] Osmanlılar daha sonraki tahrir defterlerinde arazi üzerinde bazı tadilât yapmışlardır. Fatih

Meselâ tahrir defterlerine müracaat etmeden evvel Osmanlı hükümdarı Gazi Hünkâr Murad Bey'in, Hamid oğlu Hüseyin Bey'den satın almış olduğu Akşehir, Beyşehri ve diğer bazı kasabalardaki kalelere kendi askerlerini koyarken oralarda Hamidoğlu Beyliğine tâbi iken Osmanlılara geçen tımarlıların tımarlarını ibka ederek onlara yalnız kendi tuğrasiyle berat vermişti[1].

Keza Yıldırım Bayezid de Aydın oğlu İsa Bey'in yerlerini ve Menteşe ilini ilhak eylediği zaman o beyliklerdeki tımarlılara ve tabiî olarak diğer berat sahiplerine kendi tuğrasiyle vesika vermişti[2]. Osmanlılar Memlûklerden Malatya ve havalisini aldıktan sonra oralardaki (جند الخلقه Cündülhalka) nın yani tımarlı askerin menşurlarını da tebdil eylemişlerdi.

Anadolu beyliklerindeki ıktâ, mülk, vakıf kayıtları ile vergi ve rüsumdan yani (عوارض ديوانيه Avârızı divaniye) ve (رسوم عرفيه Rüsûm-i örfiye) den muafiyet muameleleri biribirlerinin aynıdır; bu hususa dair aşağıda vesikalar kısmında Karaman oğullarına ait kayıtlarla Osmanlı tahrir kayıtları mukabele edilecek olursa mütalâamız teeyyüd eder.

Bu mütalâadan sonra Anadolu beyliklerinin arazi idaresine dair tapu defterlerinden aldığımız numuneleri sırasiyle kaydedebiliriz[3]. Bu numunelerde Anadolu beyleri zamanındaki tımar, mülk, vakıf veya bunlardan her ikisinin birleşmesiyle hâsıl olan şekle ait kayıtlar görülecektir.

Sultan Mehmed bazı vakıf ve mülkleri tımara kalbettirmiş ve II. Bayezid bunları yine asıllarına irca eylemişti. Yavuz Sultan Selim zamamnda da tadilât vardır. Kanunî devrinde (Alman Seferi) denilen sefer esnasında arazi üzerindeki bazı muafiyetler kaldırılmıştır, Karaman oğlu Mahmud Bey tarafından verilmiş olan mülk bir yer, Yavuz Sultan Selim zamanında yurd olarak deftere kaydolunmuştu. Bu tebeddüllere dair aşağıda vesikalar kısmında da misaller vardır.

[1] Âşık Paşazade Tarihi, S. 60.

[2] Âşık Paşazade Tarihi, S. 65, 67.

[3] Kaydettiğimiz vesikalar oldukça fazladır. Anadolu beylikleri bizde işlenmemiş ve yalnız benim beyliklere ait olarak kısaltılmış notlarım intişar etmiş olduğundan ileride arazi üzerinde tetkikat yapacaklara kolaylık olmak üzere bu vesikaların neşri zarurî görülmüştür.

BEYLİKLERE AİT BAZI ARAZI NOTLARI

Karaman oğullarına dair vesikalardan:

871 eski ve 63 yeni numaralı ve 924 Hicrî tarihli (M. 1518) İbni Kemal tarafından tahrir edilen Konya mufassal defterinden:

قریهء مشرف « بو قریه یی فی الاصل قارامان اوغلی محمود بک (عیسی بن اولیا اجه) یه تملیک ایدوب النه ملکنامه ویرمش عز حضور سلطنته ملکیتلری عرض اولوندقده ملکیته قبول الومایوب بوزد اولماسی قبول اولمغین یورد قید اولوندی»

Karyei Müşrif (لارنده Lârende yani Karaman kazasında) "Bu karyeyi filasıl Karaman oğlu Mahmud Bey (İsa bin Evliya Ece)'ye temlik idüb eline mülknâme virmiş izzi huzûrı saltanata mülkiyetleri arz olundukda mülkiyete kabul olmayub yurd olması kabul olmağın yurd kaydolundu"

«قریهء کرتی عن ناحیهء قاش. یورد اولاد بورناز بر موجب مکتوب ابراهیم بک بر موجب دفتر مراد چلبی»

"Karyei kerti ? An nahiyei Kaş. Yurdı evlâdı Burnaz ber-mûcibi mektûbı İbrahim Bey ber-mûcibi defteri Murad Çelebi"[1].

«جماعت معافین در قریهء قروان: بو ذکر اولونان بیش نفر اشخاص رعایا دکللر، بر صاحب کرامت عزیزک نسلیدر؛ دفاتر سابقده بونلر کمسنه یه رعیت قید اولونمش دکللردر؛ عوارض دیوانیه و رسوم عرفیه دن معاف و مصونلردر»

"Cemaati muafîn der karyeyi Kırvan (Karaman kazasında) bu zikrolunan biş nefer eşhas reaya değiller, bir sâhib keramet-azizin neslidir; defâtiri sabıkta bunlar kimesneye raiyyet kaydolunmuş değillerdir. Avarızı divaniye ve rüsumu örfiyeden muaf ve masunlardır."

«قریهء سوندک و قزل ویران. وقف زاویهء شیخ طاشقون در قریهء مزبوره بر موجب وقفیهء شرعیه و دفاتر سابقه وقف ابراهیم بک ولد قارامان. ذکر اولونان درویشلر شیخ طاشقون اولادیدر. قدیمک عشرلری و رسوم عرفیه لری زاویهء مزبوره یه صرف اولنوب بونک اوزه رینه ابراهیم بکدن و سلطان محمد و سلطان بایزید و پادشاه عالم پناهدن مقررلری واردر قدیمدن عوارضدن معاف اولی کلمشلردر»

[1] İbn Kemal'den evvel burayı Murad Çelebi tahrir etmiştir. İbrahim Bey, Karaman oğlu İbrahim Bey olup hükümeti (1423 - 1463) dedir.

"Karyei Sündük (Konya kazasında) ve Kızılviran. Vakfı zaviyei Şeyh der karyei mezbure ber-mucibi vakfiyei şer'iyye ve defâtiri sabıka vakfı İbrahim Bey veledi Karaman. Zikrolunan dervişler Şeyh Taşkun evlâdıdır. Kadimden öşürleri ve rüsûmi örfiyeleri zaviyei mezbûreye sarf olunup bunun üzerine İbrahim Bey'den ve Sultan Mehmed ve Sultan Bayezid ve Pâdişâhı âlem-penahdan mukarrerleri vardır. Kadimden avarızdan muaf olı gelmişlerdir."

«قریهء قره اویوک Karaöyük تابع خاتون سرای. زمین قریهء مزبوره ملک ورثهء سیدی احمد ولد یانقجی بر موجب مکتوب ابراهیم بک و مقررنامهء سلطان سلیم خان»

"Karyei Karaöyük tabii Hatun Saray. Zemini karyei mezbure mülkü veresei Şeydi Ahmed veledi Yanıkcı ber-mucibi mektubi İbrahim Bey ve mukarrernâmei Sultan Selim Han"

«قریهء باغلو بایاد. بتمام ملک مشروع شیخ علی، بر موجب حجت شرعیه و مکتوب ابراهیم بک و مقررنامهء سلطان بایزید خان»

"Karyei Bağlu Bayad (Yağlı Bayat) (Sahrâi Konya nahiyesi) bitemam mülkü meşrui Şeyh Ali, ber-mucibi hücceti şer'iyye ve mektubi İbrahim Bey ve mukarrernâmei Sultan Bayezid Han"

«قریهء قوجاج مالکانه. فی الاصل بتمامه وقف زاویهء شیخ حسن رومی دن. اما زاویه کلیاً خراب اولوب و اهل قریه پراکنده اولدقدن صوکره ابراهیم بک بو قریه یی صارو یعقوبه ویروب اول دخی رعایا جمع ایدوب آنک واسطه سیله قریهء مزبوره زراعت اولنوب احیا اولوندیغی سببدن قریهء مزبوره عشری ایله ایکی جزئی شیخ حسن و بر جزئی صارو یعقوب روحی ایچون تلاوت اولنور ایمش. حالیا دخی بو وجهله در»

"Karyei Kocac malikâne. Filasıl bitemamihi vakfı zaviyei Şeyh Hasanı Rumî'den; amma zaviye külliyen harab olub ve ehli karye perakende olduktan sonra İbrahim Bey bu karyeyi Saru Yakub'a (meşhur ulemadan) virüb ol dahi reaya cem idüb anın vasıtasiyle karyei mezbure ziraat olunub ihya olunduğu sebebten karyei mezbure öşrü ile iki cüz'ü Şeyh Hasan ve bir cüz'ü Saru Yakub ruhi içün tilâvet olunur imiş. Hâliyâ dahi bu veçhiledir"

«قریهء اوغلان. جماعت سپاهی زادگان بر موجب مکتوب ابراهیم بک ولد قارامان عن نسل شیخ احمد»

Karyei Oğlan (Karaman'da), cemaati Sipâhi zadegan ber-mucibi mektubi İbrahim Bey veledi Karaman. An nesli Şeyh Ahmed"

«قریهء امره. نصف مالکانه وقف عمارت ابراهیم بک در لارنده نصف آخری مع رسوم عرفیه تیمار».

Karyei İmre (Karaman'da) nısfı mâlikâne vakfı imareti İbrahim Bey der Lârende nısfı âharı maa rüsûmi örfiye tımar"

«قریهء اودل اوغلانی. مالکانه بتمامه وقف ابراهیم بک در لارنده عرفیه تیمار»

"Karyei Üdül oğlanı. Malikâne bitemamihi vakfı İbrahim Bey der Lârende. Örfiye tımar[1]"

«مزرعهء صوراق فی الاصل ملک مشروع حاجی یوسف بر موجب مکتوب ابراهیم بک و مقررنامهء سلطان بایزید. اولادی النده در. بر موجب ملکیت تصرف ایده ر».

"Mezreai Sorak (Belviran nahiyesi) filasıl mülkü meşrûi Hacı Yusuf ber-mucibi mektubi İbrahim Bey ve mukarrernâmei Sultan Bayezid. Evladı elindedir, ber-mucibi mülkiyet tasarruf eder."

«قریهء علی بک اویوکی. قریهء مذکوره رعایاسی سابقا قارامان اوغلی زماننده اورتاقجیلر اولوب قدیمدن هر چفت اوچر مد mut تخم بکلکدن و اوچر مد کندو یانلرندن زراعت ایدوب رسوم رعایا و عوارض ویرمه یوب مناصفةً ویررلر ایمش. ضایع اولوب مملکت آل عثمانک اولیجق بونلره بکلکدن تخم ویریلمه یوب زراعتلری کندو یانلرندن اولمغین حاصلی تثلیث ایدوب ثلث بکلک و ثلثانی رعایا آلورلر ایمش، رسوم رعایا و عوارض ویرمزلر ایمش حالیا ولایت قارامان مجدداً یازیلوب دفتر پایهء سریر اعلایه عرض اولوندقده ثلث و ثلثان قیدی رفع اولنوب مع رسوم رعایا و عوارض بر وجه خمس ویریلمک امر اولوندیغی سببدن دفتر جدیده اسلوب مزبور اوزره قید اولوندی»

"Karyei Ali Bey öyügü (Karaman'da) karyei mezkûre reayası sabıka Karaman oğlu zamanında ortakcılar olub kadimden her çift üçer mut tohum beylikten ve üçer mut kendü yanlarından ziraat idip rüsumi reaya ve avarız virmeyüp münasafaten virirler imiş. Zayi olup memleket Âli Osmanın olıcak bunlara beylikten tohum virilmeyüp ziraatleri kendü yanlarından olmağın hasılı teslis idüp sülüs Beylik ve sülüsanı reaya ahırlar imiş, rüsumi reaya ve avarız virmezler imiş. Hâliya Vilâyeti Karaman müceddeden yazılup defteri pâyei şeriri âlâya arzolundukta sülüs ve sülüsan kaydı refolunup ma'a rüsumi reaya ve avarız bervechi humus verilmek emir olunduğu sebebten defteri cedide üslûbi mezbur üzre kayıt olundu"

Cemaati dervişanı Şeyh Sadrî:

«رمضان ولد شیخ صدری، اوغور اری ولد علی، کوکل اری برادرش، مصطفی ولد عبد الله، عبد الکریم

[1] Yani bu köy hasılatının öşrü vakfa, örfî vergileri de tımara aittir.

بو بش نفر شیخ مزبور نسلندندر باقی درت نفر [اسملرینی یازمادم] خدمتکارلردر. قدیمدن اوچ چفتلک یرلری واردر. تصرف ایدوب زاویه یه و معیشتلرینه صرف ایدرلر عشر و رسوم ویرمزلر. قارامان بکلرندن معافیتلری واردر. سلطان بایزید خان و سلطان سلیم خاندن مقررنامه لری دخی واردر. کندولر زراعت ایتسون آخره زراعت ایتدیرسونلر قطعا دخل اولماز»

"Ramazan veledi Şeyh Sadrî, Uğur eri veledi Ali, gönül eri biradereş, (yani Uğur erinin biraderi) Mustafa veledi Abdullah, Abdülkerim.

Bu beş nefer, Şeyhi mezbur[1] neslindendir, baki dört nefer (isimlerini yazmadım) hizmetkârlardır, kadimden üç çiftlik yerleri vardır; tasarruf idüp zaviyeye ve maişetlerine sarf ederler, öşür ve rüsum vermezler, Karaman Beylerinden muafiyetleri vardır; Sultan Bayezid Han ve Sultan Selim Handan mukarrernâmeleri dahi vardır; kenduler ziraat itsün âhara ziraat ittirsünler kat'a dahi olmaz"

19 Numaralı Ermenek kazası defterinden:

«وقف زاویهء شیخ علی خواجه. جماعت درویشان و صلحا و علما و مشایخ علی خواجه اسمیله ذکر ایدیلن شخصلر کرامت صاحبی عالم و صالح علی خواجه نک اولاد و مریدلری اولدقلرندن دولایی اللرنده قارامان اوغلی محمد بک بن علاء الدین بکدن معافیت نامه لری واردر»

"Vakfı zaviyei Şeyh Ali Hoca. Cemaati dervişân, suleha ve ulema ve meşayihi Ali Hoca (bunlar on beş kişidir) ismiyle zikredilen şahıslar keramet sahibi âlim ve sâlih Ali Hoca'nın evlâd ve müridleri olduklarından dolayı ellerinde Karaman oğlu Mehmed Bey bin Alâüddin Bey'den muafiyetnâmeleri vardır."

939 eski numaralı mufassal Karaman defterinden:

«طاتلو حاجی مع مزرعهء کچی قری؛ مزرعهء مزبوره فی الاصل حاجی ابراهیمک ملک مشروعی اولوب بعده ثلثین صاموت دده یه صاتوب قارامان اوغلی قاضیعسکرندن حجت شرعیه ویریلمشدر»

Tatlu Hacı ma'a mezreai Keçikırı; mezreai mezbure filasıl Hacı ibrahim'in mülkü meşruı olub badehu sülüsün Samut dedeye satup Karaman oğlu kazaskerinden hücceti şer'iyye verilmiştir"

[1] Bu aile, XIII. asrın son yarısında yaşamış ve (1274) de vefat etmiş olan meşhur Mutasavvıf Muhyiddini Arabî'nin övey oğlu Şeyh Sadrüddini Konevi ahfadındandırlar. Sadrı Konevinin asıl babası Mecdfiddin İshak, I. Gıyasfiddin ve I. İzzüddîn zamanlarında bu hükümdarların hürmet ettikleri yüksek bir âlim ve mutasavvıftı. Gıyasüddin ile müşaareleri vardır.

«جماعت درویشان زاویه نشینان، با اجازتنامهء مشایخ کبار و بر موجب مکتوب ابراهیم بک و سلطان مصطفی و جم و شهنشاه»

Cemaati dervişanı zaviyenişinân, ba-icazatnâmei meşayihi kibar ve ber-mucibi mektubi İbrahim Bey ve Sultan Mustafa ve Cem ve Şehinşah[1].

«قریهء قوجاج سپاهی زادگان عن نسل یخشی بک بر موجب مکتوب علاء الدین بن محمود»

"Karyei Kocac (Belviran nahiyesi) Sipahi zâdegân an nesli Yahşi Bey, ber-mucibi mektubi Alâüddin bin Mahmud[2]."

(901 H. -1495 M.) senesinde tahrir olunan 68 eski ve 33 yeni numaralı Kayseri Livası defterinden:

Kayseri'nin Pervâne mescidi mahallesindeki bir mükellefin isminin kenarında:

«مذکورک ابراهیم بکدن (قارامان اوغلی) و اجدادندن معاف نامه لری واردر؛ باغدن و یردن و دکاندن کمسنه رسم طلب ایتمیه دیو دفتر کهنه ده مسطوردر»

"Mezkûrun İbrahim Bey'den (Karaman oğlu) ve ecdadından muafnâmeleri vardır. Bağdan ve yerden ve dükkândan kimesne resim taleb itmeye deyu defteri köhnede mesturdur."

Yine nefsi Kayseri'de Mahallei mescidi Kölek tabii Boyacıkapu. Mükelleflerinin isimleri yazılırken Mehmed Hoca Birûnî isminin kenarında:

«معاف نامه مکتوبی وار ابراهیم بکدن و سلطان مصطفی دن»

"Muafnâme mektubu var; İbrahim Bey'den ve Sultan Mustafa'dan" kaydı görülür.

Yine bu Kayseri defterinde Kayseri emlâkinin Karamanlılar zamanında da iki baştan idare edildiği ve hasılatından bir başının divanî timara ve diğerinin zaptolunduğu ve malikâne hissesinin bazısı vakıf ve bazısı mülk olduğu ve memleket Osmanlılar tarafından zaptolunalıdanberi evkaf ve emlâkin bozulmayup aynı suretle devam ettiği mukayyettir [3].

[1] Karaman Beyliğinin işgalinden sonra oraya ilk vali olanlar Fatih'in oğlu Mustafa, sonra Cem'dir. II. Bayezid zamanında da bir zaman oğlu Şehinşah bulunmuştu.

[2] Karaman oğlu.

[3] Bu kayıttan Karaman oğulları zamanında arazi idaresinin Osmanlılarda olduğu gibi tımar, vakıf, mülk tarzında idare edildiği görülmektedir.

810 eski ve 990 yeni numaralı Alâiye defterinden:

Alâiye'nin Oba Pazarı Nahiyesindeki Kızıl kışla köyünde harap çeltik arkı dolayısiyle yazılan kayıtta.

«...مذکور آرق قزیل باغ دیمکله معروف آرقدر و قارامان اوغللری دفترنده خراب قید اولمش. صوکره ده بر کمسنه تیمارلغه قبول ایدوب نسنه حاصل ایده مدیکی اجلدن ینه براغوب بر قاچ ییل معطل قالمش. شمدیکی حالده مذکور تیمارلری ییلده بش بیک آقچه یه قبول ایتدکلری اجلدن ینه دفتر جدیده ثبت اولوندی»

"...Mezkûr Ark Kızılbağ demekle maruf arktır ve Karaman oğulları defterinde harab kayıt olmuş; sonra bir kimesne tımarlığa kabul idüb nesne hasıl edemediği ecilden yine bırağub bir kaç yıl muattal kalmış. Şimdiki halde mezkûr tımarları yılda beş bin akçeye kabul ittikleri ecilden yine defteri cedide sebtolundu[1]."

«جماعت کبران Gebrân از قریه کدلیه رسم شیره مع مناپولیه قارامان اوغلی دفترنده بیک اقچه حاصل قید اولمش»

Cemaati گبران Gebrân (Osmanlı vesikalarında hıristiyan halk) ez karyei کدلیه resmi şıra ma'a Menapoliye (Monopole-İnhisar) Karaman oğlu defterinde bin akça hasıl kayıt olmuş"[2].

Germiyan oğullarına ait tahrir defterleri notları:

745 Numaralı Kanunî Sultan Süleyman zamanında tahrir edilen Kütahya evkaf defterinden:

«عن قریهء ارکلی تابع کوتاهیه. قریهء مزبوره ده شیخ اولوب قدیمدن چفتلک یری تصرف ایدر ایمش صوکره شاه چلبی (سلیمان شاه) نشانیله شیخ طوزان متصرف اولمش و صوکره بوغا ایشیق و مصطفی ولد موسی و عیسی ولد بوغا مرحوم سلطان محمد خان طاب ثراه نشانیله وقفیت اوزره تصرف ایدرکن...» ورق ۷ ب

"An karyei Ereğli tabii Kütahya. Karyei mezburede şeyh olup kadimden çiftlik yeri tasarruf ider imiş; sonra Şah Çelebi (Süleyman Şah) nişaniyle şeyh Tozan mutassarrıf olmuş ve sonra Boğa Işık ve Mustafa veledi Musa ve İsa veledi Boğa, merhum Sultan Mehmed Han tâbeserah nişaniyle vakfiyet üzere tasarruf ederken..." Varak 7 B.

[1] Bu izahat Karaman oğullarının tahrir defterleri olduğunu gösterir.

[2] Bu kayıt da Karaman oğullarının tahrir defterlerini gösteriyor.

«قره سیدی تابع آرمود ایلی. خداوندکار مرحوم زماننده شاه چلبی و غازی خونکاردن وقف اولیکلمش؛ مرحوم سلطان بایزید خان دخی مسلم طوتوب مکتوب شریف ویریلمش.» ورق ۷ ب

"Kara Şeydi tabii Ârmud eli. Hüdavendigâr merhum zamanında Şah Çelebi ve Gazi Hünkâr'dan vakf olıgelmiş; merhum Sultan Bayezid Han dahi müsellem tutup mektubi şerif virilmiş" Varak 7 B.

«قریهء آلایوندلو تابع کوتاهیه؛ قریهء مذکوره حصار بک سوباشی نک حجت شرعیه ایله صاتون آلنمش ملکی اولوب بعده ملوک ماضیه دن کرمیان اوغلی یعقوب چلبی آندن صوکره سلاطین ماضیه دن مرحومان و مغفوران سلطان محمد بن بایزید خان و سلطان مراد بن محمد خان ملکیتی مقرر قیلوب الینه مقررنامه ویریلمش بعده مسفور حصار بک سوباشی ملک مزبوری اوغلی مصطفی یه تملیک ایدوب...» ورق ۸

"Karyei Alâyundlu tâbii Kütahya; karyei mezkûre Hisar Bey Subaşı'nın Hücceti şer'iyye ile satun alınmış mülkü olup bâdehu mülûki maziyeden Germiyan oğlu Yakub Çelebi andan sonra salâtîni maziyeden merhûman ve mağfûran Sultan Mehmed (Çelebi)bin Bayezid Han ve Sultan Murad bin Mehmed Han mülkiyeti mukarrer kılup eline mukarrernâme verilmiş; badehu mesfur Hisar Bey Subaşı[1] mülki mezbûru oğlu Mustafa'ya temlik idüp" Varak 8.

«قریه سلمه اوغلی تابع قالین ویران خداوندکار زماننده (ایکنجی مراد بک) قارساق اوغلی یرمش؛ صوکره مرحوم یعقوب چلبی ملک العلما و الفضلا مولانا شمس الدین فناری یه ملک لکه ویرمش. اول دخی قدس مبارکه وقف ایتمش.» ورق ۳۲ ب

"Karyei سلمه oğlu? Tabii Kalınviran Hüdavendigâr zamanında (birinci Murad Bey) Karsak oğlu yermiş; sonra merhum Yakub Çelebi melikülulema vel-fudalâ Mevlâna Şemsüddin Fenarî'ye mülklüğe virmiş. OI dahi Kudsi mübareke vakfetmiş " Varak 23 B.

«قریهء قره آغاچ؛ خداوندکار زماننده سوله یرمش صوکره مرحوم یعقوب چلبی بایزید پاشایه ملک لکه ویرمش و بایزید پاشادن صوکره قیزی ملک پاشایه میراث دکلدی، صورت دفتر بودر. شمدی مرحوم حمزه بک وقفیدر اللرنده حکم همایون واردر.» ورق ٦٢ ب

Karyei Kara ağaç; Hüdavendigâr zamanında süle yirmiş sonra merhum Yakub Çelebi Bayezid Paşaya mülklüğe virmiş; Bayezid Paşadan sonra kızı

[1] Hisar Bey subaşı Germiyan oğlu Yakub Bey zamanında Germiyan ordusu kumandanı idi. Babası İynehan Bey'dir. Oğlu Mustafa Bey Kütahya'daki saray camiinin banisidir. Hisar Bey'in II. Murad zamanında hayatta olduğu anlaşılıyor. (Kütahya Şehri isimli eserimize bakın)

Melek Paşa'ya miras değdi, sureti defter budur. Şimdi merhum Hamza Bey vakfıdır ellerinde hükmi hümâyun vardır." Varak 26 B.

«قریهء یقاجه تابه یونجه لی؛ قریهء مذکورده شیخ اسنلو ما تقدمدن بر چفتلک یره وقف اولیکلمش شاه چلبی نشانیله. صوکره اوغوللری احمد و بهادر مرحوم سلطان محمد خان طاب ثراه نشانیله تصرف ایدرلرمش»

ورق ۳۱

"Karyei Yakaca tâbii Yoncalı; Karyei mezkûrda şeyh Esenlü mâtakaddemden bir çiftlik yere vakf olugelmiş, Şah Çelebi (Süleyman Şah) Nişaniyle. Sonra oğulları Ahmed ve Bahadır, merhum Sultan Mehmed Han tâbeserah Nişaniyle tasarruf ederlermiş." Varak 31.

«قریهء چوقور ویران تابع طاوشنلو. خداوندکار زماننده چاولو بک اوغلی رسول بکک آتادن و دده دن قالمش صاتون آلینمش ملکی ایمش. رسول بکدن، دده بالی یه میراث دکمش. دده بالی خدمتلری دخی آتالری جانیچون و کندو جانیچون وقف ایله مش، مرحوم یعقوب چلبی وقفنی مسلم طوتمش و مرحوم سلطان محمده عرض ایدوب آنلر دخی مسلم طوتوب حکم همایون ویرمش. صوکره سلطان مراد خان طاب ثراهه عرض ایتمشلر، بابالری سلطانک و عممولری یعقوب چلبی نک مکتوبلرین کوروب مسلم طوتمشلر، مثال شریف دخی ویرمشلر صوکره ده ده بالی اوغلی چاولو بکک اوغلی، مرحوم سلطان طاب ثره نشانیله تصرف ایدرلر ایکن اوقافه نسخ طاری اولیجق تیماره ویریلمش» ورق ۵۳ ب

"Karyei Çukur Viran, tâbii Tavşanlu. Hüdavendigâr zamanında Çavlu Bey oğlu Resul Bey'in atadan ve dededen kalmış satun alınmış mülkü imiş. Resul Bey'den, Dede Balı'ya miras değmiş. Dede Balı hizmetleri dahi ataları câniçün ve kendü câniçün vakfeylemiş, merhum Yakub Çelebi vakfını müsellem tutmuş ve merhum Sultan Mehmed'e arz idüp anlar dahi müsellem tutup[1] hükmi hümayun virmiş, sonra Sultan Murad Han tâbeserah'a arz etmişler, babaları Sultan'ın ve ammüleri Yaküb Çelebi'nin[2] mektubların görüp müsellem tutmuşlar, Misali şerif[3] dahi vermişler. Sonra Dede Balı oğlu Çavlı Bey'in oğlu[4] merhum Sul-

[1] Bu kayıt, Yakub Çelebi'nin, Çelebi Sultan Mehmed'in yüksek hâkimiyetini tanıdığını gösteren ikinci vesikadır. Birinci vesika, merhumun Kütahya'daki meşhur taş vakfiyesidir. Bundan başka bu kayıt tâbi hükümdarlar tarafından verilen vesikaların metbûları tarafından tanınması icap ettiğini de göstermektedir.

[2] Çelebi Mehmed, Yakub Bey'in hemşire zadesi olmadığı isbat edilmiş olmakla beraber II. Murad'la pek yakınlığı olduğu anlaşılıyor.

[3] Misâli şerif, Ferman, vesika, Nişan ve berat demektir. Bu tâbir Anadolu Selçukîleriyle Memlûklerde de vardır.

[4] Bu vesika (Mehmed Çelebi bin Çavlu Bey bin Dede Balı Bey bin Resul Bey bin Çavlu Bey) diye bize asil bir Türk ailesini bildirmektedir.

tan Mehmet tâbeserah Nişaniyle tasarruf ederler iken Evkafa nesih târı olıcak tımara verilmiş[1]." Varak 35 B.

«قریهء کوکم Gügem تابع آرسلان آپا؛ قریهء مذکوره ده سلجوق که شاه چلبی وقف ایتمش، کندو چیفتلکلرینه. خداوندکار دخی مسلم طوتوب نشان همایون ویرمش» ورق ٤٤ ب

"Karyei. کوکم Gügem tâbii Arslan Apa; karyei mezkûrede Selçuk ki Şah Çelebi vakf etmiş, kendü çifliklerine. Hüdavendigâr dahi müsellem tutub[2] Nişanı hümayun vermiş." Varak 44 B.

«قریهء لوله تابع آرسلان آپا؛ احمد فقیه نام کمسنه مرحوم شاه چلبی و یعقوب چلبی مکتوبلریله وقفیت اوزره تصرف ایدرمش، آوان نسخده منسوخ اولوب تیماره ویریلمش» ورق ٦٤

"Karyei Lüle, tabii Arslan Apa; Ahmed Fakih nam kimesne merhum Şah Çelebi ve Yakub Çelebi mektublariyle vakfiyet üzre tasarruf edermiş, avâm nesihde[3] mensüh olub tımara verilmiş." Varak 46.

نفس لاذقیه (دکزلی) خواجه عمر حمامی مرحوم سلطان بایزید خداوندگار انا جی اوغلی اسحاق بکدن صاتون آلمش؛ صوکره مرحوم سلطان محمد خان (چلبی محمد) یعقوب چلبی یه باغشلامش، یعقوب چلبی ده کندی عمارتنه وقف ایلمش» ورق ١٠٠

"Nefsi Lâzikiye (Denizli) Hoca Ömer Hamamı, merhum Sultan Bayezid Hüdavendigâr tnancı oğlu Ishak Bey'den[4] satun almış, sonra merhum Sultan Mehmed Han (Çelebi Mehmed) Yakub Çelebi'ye bağışlamış, Yakub Çelebi de kendi imaretine vakf eylemiş." Varak 100.

«سیماوده قریهء کول ، وقف یعقوب چلبی. خداوندکار زماننده تیمورتاش بکک خاصی ایمش. مرحوم یعقوب چلبی نک قلنجی ایله آلنمش ملکی ایمش. تیمورتاش بکک یدوکیله، حدود و سنوریله مرحوم یعقوب چلبی کندو عمارتنه وقف ایله مش.» ورق ١٢١ ب.

"Simav'da Karyei Göl, vakfı Yakub Çelebi, Hüdavendigâr zamanında Timurtaş Bey'in hâssı imiş. Merhum Germiyan oğlu Yakub Çelebi'nin kılıncı ile alınmış mülkü imiş[5]. Timurtaş Bey'in yedügiyle, hudud ve sınuriyle merhum Yakub Çelebi kendü imaretine vakf eylemiş". Varak 121 B.

[1] Fatih II. Mehmed zamanında birçok mülk ve vakıflar tımara tahvil edilmişti; ona işarettir.

[2] Şah Çelebi veya Süleyman Şah'ın kızının çeyizi münasebetiyle Osmanlılara terkettiği yerlerdeki vakfını Muradı Hüdavendigâr (II. Murad) tanımıştır

[3] Fatih zamanındaki vakıf ve mülklerin tımara tahviline veya tadiline işarettir.

[4] Lâdik veya Denizli Bey'i İnanç Bey oğlu İshak Bey için Yakub Çelebi'nin tas vakfiyesinde de aynı işaret vardır.

[5] Tahrir memuru vakfiyeyi okurken, orada Germiyan oğlu Mehmed Bey tarafından zaptedilen

«قضاء حوما Hama توابعندن قریهء غازی ویرانی نک یاریسن کرمیان اوغلی سلیمان بک شیخ سکید نورالله مرقده یه وقف ایدوب اول زماندن برو سلاطین ماضیه احکاملریله شیخ سکید زاویه سنه تصرف اولنه کلوب» ورق ١٤٦

"Kazâi حوما Homa tevâbiinden Karyei Gazi Viranî'nin yarısını Germiyan oğlu Süleyman Bey Şeyh Sekid nevverallahü merkadehu'ya vakf idüb ol zamandan beru salâtini maziye ahkâmlariyle Şeyh Sekid zaviyesine tasarruf oluna gelüb." Varak 146.

«قریهء قوروجق و قایر خان دخی دیرلر، تابع طکوزلو، قریهء مذکوره اخی سید احمدک آتاسی مصطفی یه آیدن اوغلی مرحوم عیسی بک وقف اولاد ایتمش، مرحوم شاه چلبی و یعقوب چلبی وقفیتن مسلم طوتوب مکتوبلر ویرمشلر». ورق ٢٣٦

"Karyei Korucak, ve Kayırhan dahi dirler; Tabiî Toguzlu. Kariyei mezkûrda Ahi Şeydi Ahmed'in atası Mustafa'ya Aydın oğlu merhum İsa Bey vakfı evlâd itmiş, merhum Şah Çelebi ve Yakub Çelebi vakfiyetin müsellem tutub mektublar vermişler" Varak 236.

Germiyan oğullarına ait Osmanlı defterlerine geçen bu kayıtların adedi pek fazladır. Bu kadar misal kâfi ve mukni bir fikir verebilir. Vesikalardan istidlal edildiğine göre Germiyan hükümdarlarının verdikleri mektup ve beratlar görülerek bunlar defterden deftere nakledilmiştir.

Saruhan Beyliğine ait bazı vesikalara bakalım:

Vesikalar 464 eski ve 393 yeni numaralı Saruhan Evkaf defterinden alınmıştır.

«قریهء قیزیلجه تابع تیمورجی، بر چیفتلک مقداری یری حسن خلیفه یه مزبور قریه ده اولان تکیه ده خدمت ایچون (دولت خان) وقف ایتمش» ورق ٨٣ ب.

"Karyei Kızılca, tabii Timurcı (Demirci); bir çiftlik mikdarı yeri Hasan Halife'ye mezbur karyede olan tekkede hizmet içün (Devlet Han)[1] vakf etmiş." Varak 83 B.

«قریهء بالچق حصاری (دمیرجی) صاروخان بک قرنداشی چوغا بک، حاجی بایرام نام عزیزه وقف ایله مش آینده و رونده یه خدمت ایده.» ورق ٨٤ ب

Göl köyünü, Germiyan Zade Yakub Çelebi'nin zannetmiştir. Taş vakfiye suretine bakınız (Kütahya şehri).

[1] Devlet Han, Saruhan oğludur; bunun oğlu Yakub Bey'in Demirci'de camii vardır. Kitâbeler isimli eserimin ikinci kısmında (S. 68) kitabesini neşrettim.

"Karyei Balçıkhisarı (Demirci'de) Saruhan Bey kardeşi Çuğa Bey, Hacı Bayram nam Aziz'e vakfeylemiş, âyende ve revendeye hizmet ede." Varak 84 B.

«نفس کوردوس؛ مرحوم بکجه بک ولد صاروخان بر جامع بنا ایدوب، نفس کوردوسده بر حمام وقف ایدوب» ورق ۹۳.

"Nefsi Gürdüs; merhum Begce Bey veledi Saruhan bir cami bina idüb, nefsi Gördös'de bir hamam vakf idüb." Varak 93.

«قضاء کوردوکده حمزه ویرانی دیمکله معروف چیفتلک. صاروخان اوغلی یوسف چلبی شیخ اوغورلو اوغلی شیخ الیاسه وقف ایدوب النه مکتوب ویرمش» ورق ۹۹.

"Kazâi Gördük'de Hamzaviran'ı dimekle maruf çiftlik. Saruhan oğlu Yusuf Çelebi Şeyh Uğurlu oğlu Şeyh İlyas'a vakf idüb eline mektub virmiş." Varak 99.

«قضاء مغنیساده قارامان قایاسنده قوشنلو دیمکله مخابر چیفتلک (ی) صاروخان اوغلی اسحاق چلبی شیخ اسماعیل نام عزیزه وقف اولادلق اوزره وقف ایدوب که ثلث و ستین و سبعمایه تاریخ ایله مورخ مکتوب ویروب و صوکره دن اوغللری عاشق پاشایه و دولت غازی یه مرحوم سلطان مراد طاب ثراه دن حکم همایون صدقه اولونمش» ورق ٤ ب

"Kazâi Manisa'da Karaman Kayasında قوشنلو demekle muhabir çiftlik Saruhan oğlu İshak Çelebi Şeyh İsmail nam Aziz'e vakfı evlâdlık üzere vakf idüb ki selâse ve sittîn ve seb'a mie (763H) tarih ile müverrah mektub virüb ve sonradan oğulları Âşıkpaşa'ya ve Devlet Gazi'ye merhum Sultan Murad (İkinci) tâbeserahudan hükmi hümâyun sadaka olunmuş." Varak 4 B.

«ذکر اولان قرانک یازیجلغنی و سالارلغنی و آنباردارلغنی و نیابتنی مرحوم اسحاق بک ولد صاروخان کندو زمانننده احمد نام قولنه شرط ایدوب تاریخک ۲۷۷» سنه سنده النه مکتوب ویروب النه مکتوب ویروب و اولادینه دخی شرط ایله مش و هادمنه لعنت ایله مش؛ بعده خضر چلبی بن صاروخان دخی مقرر طوتوب نشان همایون ویرمش؛ تاریخک ۱۹۷ نده. و سلطان مراد مرحوم دخی ۲۳۸ تاریخنده نشان همایون ویرمشلر و تاریخک ۷۵۸ سنده سلطان محمد مرحوم توقیع همایون ویرمشلر» ورق ۷ ب.

"Zikrolan kurâ'nın yazıcılığını ve sâlârlığım ve anbardarlığını ve niyabetini merhum İshak Bey veledi Saruhan kendü zamanında Ahmed nam kuluna şart idüb tarihin 772 senesinde eline mektub virüb ve evlâdına dahi şart eylemiş ve hadimine lanet eylemiş, badehu Hızır Çelebi bin Saruhan dahi mukarrer tutub Nişânı hümâyun virmiş tarihin 791 inde. Ve Sultan Murad merhum dahi 832

tarihinde Nişanı hümayun vinnişler ve tarihin 857 sinde Sultan Mehmed merhum tevkii hümâyun vinnişler." Varak 7 B.

«وقف اسحاق بن صاروخان در قریهء اوزبک احمد؛ دانشمند دیمکله معروف بر چیفتلک یردر که اوزبک نام سپاهی الندن احمد دانشمند نام عزیزه دده سی روحی ایچون وقف ایدوب انه تمسک ویروب نسلاً بعد نسل اللرنده مقرر قالا» ورق ۳۳ ب.

"Vakfı İshak bin Saruhan der karyei Özbek Ahmed; Danişmend dimekle maruf bir çiftlik yerdir ki Özbek nam Sipahi elinden Ahmed Danişmend nam Aziz'e dedesi ruhu içün vakf idüb eline temessük virüb neslen bade neslin ellerinde mukarrer kala." Varak 33 B.

«قریهٔ چوقور کویده صاروخان اوغلی اسحاق چلبی ملک باغچه سی صاتیلمش نام کمسنه یه وقف ایدوب کندودن صوکره اولادینه وقف دیو مکتوب ویروب سلاطین ماضیه دن دخی اللرنده حکملری اولوب» ورق ٣٤.

"Karyei Çukurköy'de Saruhan oğlu İshak Çelebi, mülk bağçesini Satılmış nam kimesne'ye vakf idüb kendüden sonra evlâdına vakf ola deyu mektub virüb Salâtini mâzıyeden dahi ellerinde hükümleri olub." Varak 34.

«قضاء آطاله' صورت وقفنامه مه حوم ومغفور صاروخان بك واوغلی الیاس بك عمر امره نام یزه وقف ایدوب». ورق ۷۰.

"Kazâi Adala, sureti vakıfname merhum ve mağfur Saruhan Bey ve oğlu İlyas Bey Ömer Emre nam (Aziz'e) vakf idüb." Varak 70.

«قضاء تیمورجی ناحیهٔ بورلی ده شیخ الیاس کولی دیمکله معروف قریه لي مر حو مان صاروخان اوغللری اسمق چلبی و خضر پاشا وقف عام ایدوب آینده و روهنده یه خدمت اولخق ایچون. سابقا امراء سلاطین دخی مقرر قیلوب». ورق ۸۱ب.

"Kazâi Timurcı (Demirci), Nahiyei Borlu'da Şeyh İlyas Köyü demekle maruf karyeyi merhuman Saruhan oğulları İshak Çelebi ve Hızır Paşa vakfı âm idüb âyende ve revendeye hizmet olunmak içün. Sabıka ümerâi Salâtîn dahi mukarrer kılub." Varak 81 B.

İşte bu notlar da Saruhan Bey, İlyas Bey, Devlet Han, Yusuf Çelebi, Çuğa Bey, Begce Bey, İshak Bey, Hızır Şah Bey'in mülk, sipahiye ait emîri araziden vakıflar tevcih idüp bunu teyit için de ellerine mektup, Tevkî veya Nişan denilen berat verdiklerini göstermektedir.

Hamid oğullarına ait olarak 9 eski ve 858 yeni numaralı (تعلقات اوقاف ولایت تکه **Taallûkatı Evkafı Vilâyeti Teke) isimli defterden alman notlar:**

ناحیهء آنطالیه کیرتی بولی؛ سیدی عبدی اوغلی شرف اوغلی سیدی نوک (سیدی نک) تکه بکلرندن و بایزید خونکاردن [ییلدیرم بایزید] و مرحوم سلطاندن وقفیت اوزره حکملری وارمش» ص ۲

"Nahiyei Antalya Kirtibolu; Şeydi Abdi oğlu Şeref oğlu Seydi'nün (Seydi'nin) Teke beylerinden ve Bayezid Hünkâr'dan (Yıldırım Bayezid) ve merhum Sultandan vakfiyet üzre hükümleri varmış." S. 2.

«کچی کوپریده عاقل سیدی اوغلی غزال سیدی نوک چاکایجه آریغی وقفدر. قدیم تکه بکلرندن و عیسی بک و مصطفی چلبی دن نشانلر واردر» ص ۲

"Keçiköprü'de Âkıl Seydi oğlu Gazal Seydi'nün Çanlıca arığı vakıftır. Kadim Teke beylerinden ve İsa Bey ve Mustafa Çelebi'den[1] nişanları vardır." S. 2.

«کچی کوپریده شیخ اسماعیلک آلتی مدلق وقف یری واردر؛ قدیم بکلرندن و عیسی بک و مصطفی چلبی دن نشانی واردر.»

"Keçiköprü'de Şeyh İsmail'in altı mudluk vakıf yeri vardır. Kadim beylerinden ve İsa Bey ve Mustafa Çelebi'den nişanı vardır."

«قریهء آده، مرحوم تکه بک آنطالیه شهرینی کافردن فتح ایدیجک وقف ایدوب فناری اوغلی مولانا شمس الدینه ویرمش، آندن صوکره مولانا قطب الدین تصرف ایتمش، آندن صوکره بایزید بک خونکار (ییلدیریم بایزید) تکه ایلنی آلیجق، عیسی بک چلبی یه ویریجک خاص ایتمشلر، خزینه دار علی یه ویرمشلر، تصرف ایدرکن کیرو مولانا شمس الدینه ویرمشلر» ص ٤

"Karyei Ada, merhum Teke Bey Antalya şehrini kâfirden fethdicik[2] vakf idüb Fenârî oğlu Mevlâna Şemsüddin'e virmiş, andan sonra Mevlâna Kutbüddin tasarruf itmiş, andan sonra Bayezid Bey Hünkâr (Yıldırım Bayezid) Teke ilini alıcak, İsa Bey Çelebi'ye viricek[3] hâs itmişler, Hazinedar Ali'ye virmişler, tasarruf iderken giru Mevlâna Şemsüddin'e virmişler." S. 4.

[1] İsa Bey Yıldırım Bayezid'in oğludur. Mustafa Çelebi de Çelebi Mehmed'in oğullarından Hamid Bey'i olan şehzade veyahut Yıldırım'ın diğer oğlu Mustafa'dır.

[2] Antalya'yı Kıbrıs Frenklerinden istirdad eden, Hamid oğullarından Mehmed Bey bin Mahmud Bey'dir.

[3] Antalya ve havalisi Yıldırım Bayezid tarafından zaptedilmiş ve vali olarak da oğlu İsa Çelebi tayin kılınmıştır ki, bu kayıt sarahaten onu göstermektedir.

«افلارده شیخ یحیی بالی نک درت مدلق یری واردر؛ وقف قدیم، تکه بکلرندن بیتیلری واردر و شیخ عیسی بیله (برابر) تصرف ایدر» ص ٥.

Eflâr'da Şeyh Yahya Balı'nın dört mudluk yeri vardır, vakfı kadim, Teke beylerinden bitileri vardır ve Şeyh İsa bile (beraber) tasarruf eder," S. 5.

«قاش قضاسی اوقافی: مزرعه. شیخ خلیلک اون مدلق یری و بر دکرمنی واردر. وقف. و بر آصمه باغ واردر، قدیم تکه بکلرندن و بایزید خونکاردن نشانی واردر». ص ٦٥

"Kaş Kazası Evkafı: Mezrea. Şeyh Halil'in on mutluk yeri ve bir değirmeni vardır, vakıf. Ve bir asma bağı vardır. Kadim Teke beylerinden ve Bayezid Hünkâr'dan nişanı vardır." S. 65,

Istanos (Korkudeli) Evkafı:

«بایات کویده جندار (جاندار) سیدی اوغلی مصطفی نک بر چیفتلک یری واردر؛ وقف. قدیمی تکه بکلرندن بیتیلری وار».

"Bayatköy'de Cendar (Candar) Şeydi oğlu Mustafa'nın bir çiftlik yeri var, vakıf. Kadimi Teke beylerinden bitileri var."

Bu vesikalarda mektup, mukarrernâme, Tevkî ve berat yerine Türkçe بیتی Biti ile Farsça Nişan ıstılahları kullanılmaktadır.

960 numaralı Burdur'a ait vakıf kayıtları:

«مزرعهء شیخ تیغان قدس سره در اولء حمید ناحیهء بوردور. نسل حمیددن عثمان بکک وقفی اولوب مزرعهء مزبوره نک غلاتندن آینده و رونده یه صرف ایدوب» ص ١

"Mezreai Şeyh Taygan kuddise sırruhû der livâi Hamid Nahiyei Burdur. Nesli Hamid'den Osman Beg'in vakfı olub mezrai mezburenin gallâtından âyende ve revende sarf idüb" S. 1

«وقف نفس کول حصار؛ جامع مزبوری حمید بک اولادندن میر اسماعیل بنا ایدوب بعد نسل حمیددن عثمان بک تجدید بنا ایدوب بر حمام و قراء متفرقه ده یتمش دونوم مقداری یر وقف ایتمش که». ص ٢

"Vakfı Nefsi Gölhisar; camii mezburu Hamid Bey evlâdından Mîr İsmail bina idüb badehu nesb: Hamid'den Osman Bey tecdidi bina idüb bir hamam ve Kurâi müteferrikada yetmiş dönüm mıkdan yer vakf etmiş ki." S. 2.

Candar oğullarına ait 891 eski ve 456 yeni numaralı دفتر اوقاف لواء قسطمونی **Defteri Evkafı Livâi Kastamonu) dan:**

«آراجده قریهء طاوشنلو. یونس یرندن و محمد یرندن و سوندوک و داود یرندن سابقا صاحب ملک اولان حسین بک افتخار الفقها مصلح الدین ولد موسی فقیهه وقف ابنا ایدوب النه شرعی مکتوب ویرمش؛ بعده اسماعیل بک (جاندار اوغلی) دخی مقرر قیلوب النه مقررنامه ویرمش. اول زماندن بری الی یومنا هذا وقفیت اوزره تصرف ایده کلمش» آراج قسمی نومرو ۲۳

"Araç'da Karyei Tavşanlu. Yunus yerinden ve Mehmed yerinden ve Sündük ve Davud yerinden sabıka sahibi mülk olan Hüseyin Bey, iftiharülfukahâ Muslihüddin veledi Musa Fakih'e vakfı ebna idüb eline şer'î mektub virmiş, badehu İsmail Bey (Candar oğlu) dahi mukarrer kılub eline mukarrernâme virmiş. OI zamandan beru ilâyevmina hazâ vakfiyet üzre tasarruf ide gelmiş." (Araç kısmı numara 23).

«بوی آباد در قریهء شیخلر. زاویهء شیخ شادی بک. قدیمدن وقف ایتمش، خراب اولوب نیجه ییل بوز قالمش؛ حالیا درویش احمد معمور ایدوب ایچنده اوطورور. اسماعیل بکدن مکتوبلری واردر.» بوی آباد قسمی نومرو ۸۱.

"Boyâbad der Karyei Şeyhler. Zaviyei Şeyh Sadi Bey. Kadimden vakf imiş, harab olub nice yıl boz kalmış; hâliyâ Derviş Ahmed mamur idüb içinde oturur, İsmail Bey'den mektubları vardır." Boyabâd kısmı numara 81.

«دوره کانی قریهء کشیشلک در ساحل کینولی. وقف زاویهء دده سلطان واقفی سلیمان پاشا الجنداری (دوره کانی قسمی نومرو ۲۲۰)».

"Devrekâni. Karyei Keşişlik der sahili Kinolı. Vakfı zaviyei Dede Sultan. Vâkıfı Süleyman Paşa Elcendârî[1] " Devrekani kısmı numara 220).

«قریهء ارکج ویران تابع قلعه جک ؛ مرحوم قاسم بک (اسفندیار بکک اوغلی) یخشی چیفتلک دیمکله معروف چفتلکی الوان سیدی زاویه سنه وقف ایدوب... [۱۹۲ نومرولو کنغری (چانقری) اوقاف دفترندن]».

"Karyei Ergeçviran tâbii Kalecik; merhum Kasım Bey (İsfendiyar Beg'in oğlu) Yahşi Çiftliği demekle maruf çiftliği Elvan Şeydi Zâviyesine vakf idüb." (192 numaralı Kengri (Çankırı) Evkaf defterinden).

[1] Candar oğullarında iki Süleyman Paşa vardır. Biri devletin müessisi Süleyman Paşa bin Yaman Cendar'dır. Diğeri de Candar oğlu Bayezid Bey'in oğlu Süleyman Paşa'dır. Zannıma göre Cendarî kaydından I. Süleyman Paşa olmalıdır. Vakfiyesi görülmedikçe doğru bir hüküm verilemez.

«قریهء بابا شیخ نام دیکر المان المان و تابع قلعه جک. مرحوم قاسم بک آینده و رونده یه بنا ایدوب سیدی پاشا ولد مراد سیدی بی شیخ نصب ایدوب بونلر اوزرینه مکتوب ویرمشکه عشرن آینده و رونده یه صرف ایده لر» کنغری دفتری ورق ۷۹.

"Karyei Baba Şeyh, nâmı diğer Alaman, tâbii Kalecik. Merhum Kasım Bey âyende ve revendeye bina idüb Şeydi Paşa veledi Murad Seydi'yi şeyh nasb idüb bunlar üzerine mektub virmiş ki, öşrin âyende ve revendeye sarf edeler." Çankırı defteri, varak 79.

«قریهء آفشار تابع قلعه جک. مرحوم قاسم بک، قلعه جک حافظلرینه وقف ایتمش که کندو جانی ایچون هفته ده بر ختم کلام الله اوقویالر دربند اولدیغی ایچون عوارضدن معاف قیلمش، چیفت رسمنی اوتوز آقچه وقف ایتمش» عینی دفتر ورق ۸٦.

"Karyei Afşar tâbii Kalecik; Merhum Kasım Bey, Kalecik hafızlarına vakf itmiş ki, kendü canı içün haftada bir hatmi kclâmullah okuyalar. Derbend olduğu içün avarızdan muaf kılmış, çift resmini otuz akçe vakf etmiş." Aynı defter, varak 86.

«قریهء آفشار تابع قلعه جک؛ مرحوم قاسم بک حاجی بایرام نام کمسنه النده طوته کلدیکی بر چیفتلک یر وقف ایله مش. النده قاسم بکدن مکتوبی و مقررنامه لری اولوب حالیا اوغلی سلیمان فقیه متصرفدر» عینی دفتر ورق ٦٨

"Karyei Afşar tâbii Kalecik; Merhum Kasım Bey, Hacı Bayram nâm kimesne elinde tutageldiği bir çiftlik yer vakıf eylemiş. Elinde Kasım Bey'den mektubu ve mukarrernâmeleri olub hâliya oğlu Süleyman Fakih mutasarrıfdır." Aynı defter, varak 86.

Bu kayıtlarda bize Süleyman Paşa İsmail Bey ve Kasım Bey'in verdikleri mektup ve mukarrernâme (İbka beratı) leri göstermektedir.

Menteşe oğullarına ait birkaç not (817 eski ve 989 yeni numaralı Menteşe livası Evkaf defterinden):

Balat'ta Kızılöyük Karyesini İlyas Bey (Menteşe oğlu) Candarlı Zade İbrahim Paşa'ya temlik etmiştir. Sonradan oğulları Halil Paşa'ya ve Mahmud Çelebi'ye intikal eylemiş.

Vakfı evlâd Sultan Fakih; Hacı Hızır nâm ehli hayır şükran nâm Fakih'in evlâdına altmış dönüm yer vakfetmiş, merhum Ahmed Gazi (Menteşe oğlu) mektubiyle üçer akçe haraç kesilmiş.

Beçin'in[1] Alacaağaç köyünde Alaca Tekke vakfı için Orhan Çelebi (Menteşe oğlu) mütevelliye mukarrernâme vermiş.

Aydın oğullarına dair (10 ilâ 14 numaralı noksan, Aydın tapu defterinden):

«مذکور کویده (یکیجه کوینده) درویشعیسی اوغلی درویش موسی آیدین اوغلی عیسی بکدن و بایزید خونکار حکملریله الی یومنا هذا مجموع اموردن معاف و مسلم اولی کلمش»

"Mezkûr köyde (Yenice köyünde) Derviş İsa oğlu Derviş Musa, Aydın oğlu İsa Bey'den ve Bayezid Hünkâr hükümleriyle ilâ yevmina hazâ mecmûi umurdan muaf ve müsellem olıgelmiş."

24 numaralı vakıf defterinden:

«قریهء مرمره مقرر وقفدر، تابع بیرکی. غازی امور پاشانک آتاسی محمد بکدن.»

"Karyei Marmara mukarrer vakıftır, tabii Birgi. Gazî Umur Paşa'nın atası Mehmed Bey'den."

«وقف قریهء یکیجه تابع بیرکی. غازی امور پاشا وقف ایتمش؛ کافر زمانندن برو بو زمانه کلنجه شهرده کیم قاضی اولورسه اول تصرف ایلرمش»

Vakfı Karyei Yenice, tabii Birgi. Gazî Umur Paşa vakf itmiş, kâfir zamanından beru bu zamana gelince şehirde kim kadı olursa ol tasarruf eylermiş."

«بوز داغنده کی کستانه لک و قوز اغاجلری یری و یوردی ایله قدیم الایامدن ملکیت اوزره تصرف اولنورمش. مرحوم غازی امور بک و عیسی بک و بایزید خونکار و سلطان مراد حکملری وار.

"Bozdağındaki kestanelik ve Koz (Ceviz) ağaçları yeri ve yurdu ile kadimüleyyamdan mülkiyet üzre tasarruf olunurmuş. Merhum Gazi Umur Bey ve İsa Bey ve Bayezid Hünkâr ve Sultan Murad hükümleri var."

*
* *

Memlûklerin hâkimiyeti altında bulunan Dulgadır oğullarının tımar vakıf ve muafiyet mektupları verdikleri görülmektedir; meselâ 375 numaralı Zülkadriye defterinde (veledi Maraş) ve (Şeyh İsmail) adlarındaki şeyhlerin Dulgadır oğlu Süleyman Bey'in (1442 - 1454) mektubu ile tımara mutasarrıf oldukları ve bunların evlâtlarının da resmi ganem عروسانه arûsâne, salgın ve sair avarızı diva-

[1] Beçin veya Berçin, Menteşe oğullarının hükümet merkezi olup şimdi Milas'a yakın bir köydür. Menteşe oğlu Ahmed Gazi buradaki medresesinde medfundur.

niye ve tekâlifi örfiyeden muaf olmak için ellerinde sabık Zülkadriye beyleriyle Alâüddevle (1479-1515) ve Ali Beylerden vesikaları olduğu görülmektedir.

Bundan başka 749 eski ve 419 yeni numaralı Maraş, Elbistan ve sair kazaların Maliye ve Evkaf kayıtlarını havi defterde de Alâüddevle'nin mukarrernâmelerine tesadüf edilmektedir.

«قریهء اشغه مزرعهء خاتون. تابع البستان. ایکی باشدن (هم دیوانیسی و هم عشری) وقف زاویهء امین بابا. در نفس البستان بر موجب مکتوب علاء الدوله بک»

"Karyei Eşga? mezreai Hatun. Tâbii Elbistan. İki başdan (hem divânîsi ve hem öşrü) vakfı zaviyei Emin Baba. Der nefsi Elbistan. Ber-mucibi mektubi Alâüddevle Bey."

«ناحیهء امین دره در قضاء البستان؛ قضاء مزبوره ده علاء الدوله بک زمانندە رسم چیفت سکسانر آقچه باغلانوب رسم بناک و رسم مجرد باغلانمامش. بو دمه کلنجه بو اسلوب اوزره آلینور ایمش؛ مقدما رسم چیفت الومایوب هر رعایانک نصف حاصلی آلینور ایمش.»

"Nahiyei Emindere, der Kazâi Elbistan; kazai mezburede Alâüddevle Bey zamanında resmi çift seksener akçe bağlanup resmi bennâk[1] ve resmi mücerred[2] bağlanmamış. Bu deme gelince bu üslûb üzre almur imiş. Mukaddema resmi çift olmayub her reâyânın nısıf hâsılı almur imiş."

735 eski ve 998 yeni numaralı tapu defterinin son kısımlarında اصحاب کهف **Eshâbı kehf evkafı hakkında:**

«ذکر اولنان اوقاف اصحاب کهف شریف (ی) مرحوم و مغفور سلطان علاء الدین وقف ایدوب سربستلک طریقیله متصرف اولونماسنی شرط ایدوب صوکره امراء دولغادری والی اولدقلرنده بر قرار سابق وقفیتنی مقرر طوتوب تمسکلر ویروب بعده علاء الدوله و علی بک مرحوم دخی مقررنامه لری ویروب تصرف اولنورمش.»

"Zikrolunan evkafı Eshâbı Kehfi Şerifi merhum ve mağfur Sultan Alâüddin vakf idüb serbestlik tarikiyle mutasarrıf olunmasını şart idüb sonra ümerai Dulgadrî vali olduklarında ber-kararı sabık vakfiyetin mukarrer tutub temessükler virüb badehu Alâüddevle ve Ali Bey merhum dahi mukarrernâmeler virüb tasarruf olunurmuş."

«درویشان شیخ شامی؛ ذکر اولنان جماعتک اللرنده مرحوم علاء الدوله بک و علی بک مرحومدن تمسکلری واردر، عوارض دیوانیه و تکالیف عرفیه دن معاف اولمق ایچون»

[1] Toprağı yarım çiftlikten az olan köylünün vergisine Bennâk denir.

[2] رسم مجرد Resmi mücerred: bekâr resmi.

"Dervişânı Şeyh Şâmi; zikrolunan cemaatin ellerinde merhum Alâüddevle Bey ve Ali Bey merhumdan temessükleri vardır, avarızı divaniye ve tekâlifi örfiyeden muaf olmak için."

«جماعت سکه لو (قارامان عشیرتنک بر قولی) مذکورلر معافلردر، بر موجب مکاتیب علاء الدوله بک و علی بک. مقابلنده سفر همایون اولدقچه أشرلر.»

"Cemaati Sekelü (Karaman âşiretinin bir kolu) mezkûrlar muaflardır, ber-mucibi mekâtibi Alâüddevle Bey ve Ali Bey. Mukabilinde seferi hümayun oldukça eşerler."

«جماعت طومالو خاصلو کمانگران؛ مذکورلر هر سنه خاصهء همایون ایچون اللی قبضه کمان ویریرلر. قدیم الایامدن بو خدمتی ایده کلوب علاء الدوله بکدن تمسکلری واردر.»

"Cemaati Tomalu Haslu Kemangerân; mezkûrlar her sene Hassai hümâyun içün elli kabza keman virirler. Kadimüleyyamdan bu hizmeti idegelüb Alâüddevle Bey'den temessükleri vardır[1]"

«جماعت فقیه لو؛ جماعت مذکورین دعاجیلردر و اهل علملردر؛ ذکر اولنان جماعتک اللرنده علاء الدوله و علی بکدن عوارض دیوانیه و تکالیف عرفیه دن معاف اولمق ایچون تمسکلری اولوب»

"Cemaati Fakih'lu; cemaati mezkûrîn duacılardır ve ehli ilimlerdir, zikrolunan cemaatin ellerinde Alâüddevle ve Ali" Bey'den avarızı divaniye ve tekâlifi örfiyeden muaf olmak içün temessükleri olub[2]"

[1] Demek, Dulgadır oğlu Alâüddevle Bey, mevcudu kırk hane olan bu cemaate her sene elli قباصه Kabza ok yayı yapmak üzere ellerine vesika vermiş.

[2] Beyliklerin teşkilâtlarını yazarken aşağıdaki eserlerden istifade edilmiştir:

مسالک الابصار Mesalikülebsar; Subhul-aşâ صبح الاعشی التعریف بالمصطلح الشریف Ettarif Bilmustalahüşşerif بزم و رزم Bezmürezm; Düsturnâmei Enveri: İbn Batûta Seyahatnamesi tercümesi; Kitabeler (birinci ve ikinci kısımlar); Tarihi Osman Encümeni Mecmuası; مناقی العارفین Menakıbülârifîn; Lebeau'nun Bizans Tarihi; Gregoras (Profesör Fazıl Nazmi tercümesi); Sinop Kitabeleri; Kastamonu Tarihi; Düveli İslâmiye; Anadolu Beylikleri; Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri; Doğu Mecmuası; Kütahya Şehri; Şikârî'nin Karaman Tarihi; Âşık Paşazade Tarihi; Neşrî Tarihi; Hammer Tarihi tercemesi; Hayrullah Efendi Tarihi; Tacüttevarih; Meskukâtı İslâmiye Katalogu (kısmı râbi); Takvimi Meskukâtı Selçukiye; Kastamonu Başvekâlet Arşivindeki tapu defterlerinin bazıları; Belleten, sayı 9, S. 99 (Osmanlı tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalea); Evkafkuyûdı kadîme defterleri; Katalanlar Tarihi (Schlumberger tab'ı 1924); Chalcondile (Histoire de la decadence de l'Empire Grece et etablissement de celvy des Turcs par Chalcondile, Paris 1632).

BEŞİNCİ BÖLÜM

İLHANÎLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI

İLHANÎLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI

Moğol İmparatorluğu teşkilâtında, Harezm Devleti vasıtasıyla Büyük Selçukîlerin müessir olduğu görülmektedir; maamafih Cengiz Han bundan başka Uygur Devletine ait devlet teşkilâtından da çok istifade eylemiştir. Bu hususu teyit eden bukukî ve malî ıstılahlar vardır[1].

Moğollar istilâlarını yaparlarken ve yaptıktan sonra devletlerini medenî esaslara göre tadil ve tertip etmeyi ihmal etmemişlerdi. Bunda İslâmiyetin ve devletin idarî ve tahrirî kısımlarını ellerine almış olan Müslüman devlet adamlarının ve Moğolların istilâ ettikleri yerlerdeki teşkilâtın tesirleri bariz surette görülmektedir.

Moğol şubeleri içinde en çok Müslüman kitleye sahip olan İlhaniler yani Garp Moğolları idi. Bu İlhan ailesi İslâmiyeti kabul ettikten sonra Cengiz kanunlarının hemen hepisini tadil ve ıslah ederek onu zamana göre daha esaslı ve ihtiyaca daha uygun bir şekle ifrağ etmişlerdir ki, bu da bu ailenin büyük hükümdarı Gazan Mahmud Han'ın himmetiyle vücude gelmiştir.

Moğollar, idareleri altındaki halkın akide ve din işlerine kat'iyyen müdahale etmemişler ve tebeanın kendi dinî kanunları ile idarelerine müsaade eylemişlerdi; her ne kadar hükümdarların, aileleri dolayısıyla bazen bu müsamahayı bozdukları görülüyorsa da bu istisnaî bir hal olmaktan ileri geçememektedir. Esas olan askerî teşkilâtta tamamen Moğol kanunları hâkim olmuş ve bu kanunların tatbikinde ufak bir ihmal ve tekâsüle müsaade edilmemiştir.

[1] Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları (Profesör Ahmed Caferoğlu), Türkiyat Mecmuası, C. IV, S. 1 - 43. Uygurlardaki devlet teşkilât ve ıstılahlarında da Çinlilerin tesirleri görülmektedir. Müracaat, Müller F.V.K.nin Virgurische Glossen Festschıift für Hirth. Berlin 1920 S. 323 ve ondan naklen mehazim olan A. N. Samoiloviç (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II, S. 53).

GARB MOGOLLARI (İLHANÎLER)

Büyük Moğol Kaan'ına tâbi olduklarından dolayı (ایلخان İlhan) denilen Garp Moğolları devletinin reisi Kaan tarafından intihabı tasdik edilen İlhandır. Moğollarda da bütün Türk devletlerinde olduğu gibi memleket Cengiz Han ailesinin müşterek malı idi. Cengiz Han ve halefleri İmparatorluğu müteaddit kısımlara ayırıp malik âneve yurt olarak hükümdar ailesine vermişlerdi. Bu (یورد Yurd) a sahip olan aile afradı Büyük Han'ın yani Kaan'ın yüksek hâkimiyetini tanımaya mecbur idiler. Kaan da aile efradı ve Kurultay'ın kararıyle tayin edilirdi[1]. Kurultay یارغوجی yargucılar vasıtasiyle toplanırdı[2].

Yurd veya malikâneye sahip olan Moğol prensleri, bulundukları mıntakalarda müstakil hareket ediyorlardı. Cengiz yasası esas kanunları idi.

Büyük Moğol Kaanlığı Cengiz'in oğlu (اوکودای Ogöday) ailesinden sonra تولوی Tülüy'ün oğlu منکو Mengü veya مونکو Müngü'ye geçince (1251) bu, kardeşi Hülâgû'ya İran'ı malikâne olarak vermişti[3].

هولاکو Hülâgû Şimalî İran'da دیله م Deylem kıt'asında hüküm süren غلاة شیعه gulâtı şia'dan İsmailî'leri ve Bağdad Abbasiye hilâfetini ortadan kaldırmış, Kösedağ muharebesinden sonra (1243) Moğollara vergi vermeği kabul edip bu sırada saltanat ihtirasları yüzünden idare ve asayişi bozulmuş olan Anadolu Selçuk devletini de (1256) senesinde kendi nüfuzu altına almıştı[4].

[1] جهانکشا Cihanküşa, C. I, S. 144, 204 ve aynı eser C. III, S. 16; الصفا روضة Ravzatüssafa'da (منکو Mengû Kaan)'ın cülusu hakkında şu kayıt vardır:

(... چون منکو قاآن در موضع قرآ قوروم و کل ویران که یورد اصلی و تختگاه جنکیز خان بود بعد از اجتماع آقا و این بر سریر خانی نشست...) C. V, S. 69.

[2] Altınorda, fasıl 5 (Profesör Grekov ve Yakubovski).

[3] Hülâgû, Tülüy'ün dördüncü oğlu olup Tülüy de Cengiz'in dördüncü oğlu idi.

[4] Selçuk Hükümdarı II. İzzüddin Keykâvüs Hülâgû'nun yanına geldiği zaman, İzzüddin'in, Moğol Kumandanı Baycu Nuyin ile muharebe etmesinden dolayı kendisine kızgın olan İlhan hükümdarı tarafından tecziyesi icap etmekte idi; İzzüddin Keykâvüs birtakım şaklabanlıklar ve Hülâgû'nun karısı Dokuz Hatun'un şefaatiylebu tehlikeyi atlatmıştı. Camiüttevarih bunu şöyle anlatmaktadır:

هولاکو از سلطان عزالدین جهت بی التفاتی با بایجو نویان مصاف باوی رنجیده بود و بعد از استخلاص بغداد سلطان عز الدین بغایت مستشعر گشت خواست تا بدقایق حیل خود را از ورطهء آن هولناک بیرون آرد و مستخلص گرداند؛ فرمود تا موره دوختند بغایت نیکو و پادشاهانه و صورت او را بر نعلچه نقش کردند دو میانهء تکشیشی آن را بدست پادشاه داد، چون نظرش بر آن نقش افتاد و سلطان (یعنی عزالدین) زمین بوسیده و گفت مأمول بنده آنست که پادشاه بقدم مبارک سر این بنده را بزرگ گرداند؛ هولاکو خان را بر وی رحم آمد و طقوز خاتون او را تربیت کرد و گناه او بخواست؛ هولاگو او را ببخشید (Camiüttevarih Quatremère Tab'ı, S. 322)

İşte bu suretle İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'ya hükmeden İlhanîlerin Kaan ile yaptıkları muhaberelerde Kaan'ın ismi daima evvel zikredilirdi. İlhanîler harp etmek veya bir emîri katletmek istedikleri zaman onu Kaan'a bildirirlerdi; bu hususta kendileri serbest iseler de an'aneye tevfikan bunu yaparlardı.

İlhan Hükümdarlarının cülûsu için Kaan'dan ferman, hil'at ve taç gelmesi lâzımdı. Gelen saltanat fermanında İlhan'a ait memleketlerin hudutları tasrih edilirdi. قوبيلاى Kubilay, Kaan olduğu zaman (1259 - 1294) İlhan bulunan Hülâgû'ya Amuderya (جيحون Ceyhun) nehrinden Suriye ve Mısır müntehasına kadar olan yerlerin hükümdarlığını vermiş yani Hülâgû'nun elindeki yerlerin menşurunu göndermişti. Hülâgû'nun vefatından sonra oğlu آباقا Abaka'nın büyük olması ve Cengiz kanunlarını iyi bilmesi sebebiyle biraderlerine tercihen hükümdar olacağını نوين Nüyin ve emîrler söyledikleri halde Abaka, Kaan'dan saltanatının tasdiki fermanını alıncıya kadar, tahta oturmamıştı.

Bu tâbiiyet ve metbuiyet, Gazan Mahmud Han zamanına kadar devam etmiş ve Müslüman olan bu hükümdar, Kaan'ın yüksek hâkimiyetini tanımıyarak doğrudan doğruya yalnız kendi adına para bastırmış ve saltanat tacını kendi giymiş ve bundan başka İlhan memleketinde Moğol Hükümdarı mutlakı Kaan'ı temsil eden ve Bağdad'da oturan شحنه şahneyi de kovmuştu[1].

Bundan sonra Kaan'ın, metbu sıfatını (takınmayarak) akrabalık dolayısiyle İlhanîlere elçi göndermiş olduklarını görüyoruz; meselâ Olcayto'nun cülusundan sonra Kaan bulunan Olcayto Timur (1294 -1307) tarafından cülusu tebriki münasebetiyle elçiler gelmiş ve hediyeler getirmişlerdi; bu heyet, Kaan'ın dostluğundan bahsetmişler, Olcayto Handa akrabaları olan Cengiz ailesi prensleriyle sulh ve dostluk içinde yaşamak istediğini bildirmişti[2].

Şu izahattan anlaşılacağı üzere Garp Moğolları esas itibariyle Büyük Moğol İmparatorluğunun bir cüzüydü. Aradaki rabıta yani (Kaan)ın yüksek hâkimiyetini tanımak suretiyle olan rabıta 1294 de Kubilây Kaan'ın vefatına kadar devam etmiştir. Gazan Han ise bunların hâkimiyetini tanımayarak yalnız kendi adma para bastırmıştır.

Hülâgû Han ile oğulları آباقا Abaka ve احمد تكودار Ahmed Teküdar ve torunları آرغون Argun ve كيخاتو Keyhatu'nun sikkelerinde görülen (قاآن الاعظم Kaa-

[1] Quatremère, Moğollar Tarihi, S. 10, not.

(كل شحنه صاحب التخت لا يزال ببغداد الى ان ملک غازان فطرد الشحنه و افراد اسمه فى السکه)

İbn Haldun ve andan naklen ساوک Sülük tercümesi (C. II, S. 195).

[2] التواريخ جامع Camiüttevarih; الصفا روضة. Ravzatüssafa, C. V.

nülâzam) ibaresi[1] artık Gazan Mahmud Han'ın paralarında görülmez. Bu sikkelerde Kaan'ın zikrinden sonra İlhan hükümdarının ismi yazılırdı.

Abbasîye hilâfeti sona erinciye kadar, nasıl ki bütün İslâm devletleri kendi sikkelerinde kendi isimlerinden evvel Müslümanların manevî reisi addedilen Halifenin isim veya lâkabını ve sonra da kendi adlarını yazmışlarsa İlhanlılar da kendi paralarında evvelâ Kaan'ı zikredip sonra kendi isimlerini hakkettirmişlerdir[2].

*
* *

Cengiz İmparatorluğunun bir şubesi olan İlhanîlerde de hangi din ve mezhebe mensup olursa olsun devlet işlerinde tamamen yasa hükümleri cari idi[3].

Moğol Kaanları gibi İlhanlar da uzun ve şatafatlı elkap ve elfaz ile bir şey yazmazlar, (خان Han) veya (ایلخان İlhan) unvanını kâfi görürlerdi. Bütün yarhglannda da yalnız isim yazarlardı[4].

Cengiz Han yasası hakkında Ankara'da çıkmış olan Türk Hukuk Tarihi dergisinin C. I, sene 1941,1942 senelerine ait nüshasında Profesör G. Vernadsky'nin bir tetkiki olup 1944 de basılmıştır.

[1] Meskûkâtı Kadimei Islâmiye Katalogu (kısmı sâlis), Mehmed Mübarek, S. 13, 15, 16, 17, 18, 24, 22, 29, 38.

[2] (Quatremère) Hülâgû, Abaka ve Ahmed Han zamanlarındaki sikkelerin yalnız Kaan namına olduğunu ve Argun Han'ın Kaan ismine kendi ismini de ilâve ettiğini yazmakta ise de doğru olmayıp yukarıda yazdığımız gibi (قاآن اعظم) ibaresinden başka bu sikkelerde İlhani hükümdarlarının isimleri de görülür.

[3] جهانکشای جوینی Cihanküşayı Cüveynî, S. 18. Moğollarda yasa hükümlerine riayetin ne kadar sıkı ve ehemmiyetli olduğuna ve XIV. asır ortalarmda bile bu sıkılığı muhafaza ettiğine dair misallar vardır. Çağatay Hükümdarı ترما شرین Terma Şirin yasaya riayet etmediğinden dolayı saltanattan خلع hal' edilmişti (İbn Batûta Seyahatnâmesi, C. I, S. 423).

[4] (هرکس که بر تخت خانی نشیند یک اسم در افزایند خان یا قاآن و پس زیادت ازین ننویسند) Cihanküşayı Cüveynî, S. 19. Camiüttevarih'de (Topkapı Sarayı nüshası 1518) bunu müeyyit mektup suretleri vardır. Ahmed Teküdar'ın Memluk Hükümdarı Melik Mansur Klavun'a gönderdiği (H. 681 = M. 1282) tarihli yarlığın basında besmeleden sonra (بقو | الله تعالی باقبال قاآن فرمان احمد) ibaresi olduğu gibi Gazan Mahmud Han'ın fermanlarının başında da besmeleden sonra بقوة الله تعالی و میان الملة المحمدیه فرمان سلطان محمود غازان ibaresi vardır. Bunlardan başka صبح الاعشی Subhulâşâ ile کتاب السلوک Kitabüssülûk'da da mektup suretleri görülmektedir.

HÜLÂGÛ AİLESİ ve İLHAN[1]

İlhan ailesi, Hülâgû ile evlât ve torunları idi. Bunların hükümetleri 1256 dan 1344 senesine kadar devam etmiştir. 1335 de Ebû Said'in erkek evlât bırakmadan vefatından sonraki dokuz senelik devir, Hülâgû torunlarının emîrlerin bazi-çesi olduğu zamandır. Aileden biri hükümdar iken diğer aile efradının her biri eyaletlerde ve iktâlarının başında bulunurlardı; isyan ve muhalefet etmedikçe aileden kimsenin hayatına dokunulmazdı[2].

İlhan kendi idaresindeki yerlerin hâkimi idi. İdarî, mali işler divan ve bunun reisi olan vezirde ve askeri işler de Beylerbeyide idi. İlhan bizzat divan işleriyle meşgul olmazdı[3]. Devlet işlerinden birinci derecede mes'ul vezirdi; tayin ve azil işleri, para sarfı, bütün muamelâtın teftiş ve idaresi velhasıl askeri işlerden başka bütün işler vezire aitti. Vezir pek mühim işlerde hükümdarla görüşerek mütalâasını alır[4] ve icap ederse hüküm yani ferman çıkarırdı.

Hükümdar en ziyade askeri işlerle meşgul olur ve ümera ile sık sık temas ederdi[5].

İlhaniler büyük Hakanlığa tâbi olduklarından dolayı bir İlhan'ın vefatında onun yerine geçecek olanın hükümdarlığı Kurultayda Hülâgû ailesine mensup Hatun, Şehzade ve Nuyinler tarafından tasvip edildiğinden sonra Kaan olan büyük Han'a arzolunarak tasdik edilirdi. Bu tasdik muamelesi saltanat menşuru, hil'at ve külâh (Taç) gönderilmek suretiyle olurdu.

İlhan olmak için Kurultay'ın ittifak veya ekseriyetinin kararı lâzımdı. İlhan kendisine kimi veliaht gösterirse bazan onun ve bazan da diğer oğul veya kardeşin taraftarlarının verdiği kararla hükümdar ilân edildiği vakiydi; meselâ Abaka Han'ın son demlerinde oğlu Argun'u hükümdar yapmak için bir kısım ümera ona haber göndermişler ve bir kısım da, bazı Hülâgû ailesi efradiyle beraber

[1] İlhan kelimesi ايل ile خان han'dan mürekkeptir. İl, millet, âşiret, ahali ve Vessaf Lûgatine göre büyük mânasına gelmektedir. Vessaf ve Habibüssiyer'deki ibarelerin gelişinden İlhan'ın hükümdar mukabili olarak kullandığı görülüyor. Kaan ve İlhan kelimeleri hakkında Quatremère'in جامع التواريخ Camiüttevarih tercümesindeki nota bakınız (S. 10).

[2] Camiüttevarih, Cihanküsayı Cüveynî, Vessaf ve Ravzatüssafa'ya bakınız.

[3] صبح الاعشى Subhul-aşâ. C. IV, S. 423.

[4] Subhulasâ, C. IV, S. 426.

[5] Ümeranın ekseri günlerde (Babı Kirpas) denilen karargâha gelerek rütbe ve derecelerine göre kendilerine tahsis edilen kürsülere oturup ya İlhan'ın daveti üzerine huzura girerler veyahut hükümdar, emirlerin yanına çıkardı (Subhul-aşâ, C. IV, S. 426).

Abaka'nın şehzadelere faikiyeti ileri sürülmüş ise de Teküdar taraftarları ekseriyette olduklarından kan dökülmemek için Argun sükûta icbar edilmişti[1].

Bazı defa da aile efradından biri Kurultay'ın ekseriyet kararına rağmen yeni hükümdarı tanımayarak saltanat davasına kalkardı. Argun Han amcasının cülusunda askerî kuvvetin elinde olmamasından dolayı Ahmed Han'ın hükümdarlığını tanımaya mecbur olmuş ve fakat ordudan yani hükümdar karargâhından hareket ettikten sonra amcasına karşı saltanat davasına kalkmıştı. İlk defa amcasının kuvvetlerine mağlûp olan ve esir düşen Argun, bir fırsat bulup kaçtıktan sonra tekrar isyan etmiş ve 1284 de Teküdar Ahmed'i öldürüp İlhan îlân edilmişti.

Argun'un vefatından sonra Kurultay'a iştirak hakkı olan âza arasında ihtilâf çıkarak bir kısmı Argun'un oğlu Gazan'a ve bir kısmı Argun'un kardeşi كيخاتو Keyhatu'ya ve bir kısmı da Hülâgû'nun torunu بايدو Baydo'ya taraftar oldularsa da Baydo'nun istememesi üzerine Keyhatu üzerinde ittifak hâsıl olmuştu[2].

*
* *

Gazan Mahmud Han zamanına gelinciye kadar İlhanların hükümetleri Kaan tarafından tasdik olunmak lâzımdı. Yeni hükümdara Moğol İmparatoru Kaan'ın menşûriyle yani hükümdarlık Fermâniyle beraber hil'at ve külâh da gelirdi. Kubilây, Kaan olduğu zaman İlhan bulunan Hülâgû'ya Ceyhun nehrinden Mısır hududuna kadar olan yerlerin hâkimiyet Beratını vermişti. (آباقا خان Abaka Han) a aile efradı, Nuyinler ve ümera tarafından babasının hükümeti teklif edildiği zaman, Abaka bunu kabul etmiyerek kardeşlerinden birisinin olmasını ileri sürmüştü[3].

Fakat kardeşleriyle emîrlerin ısrarı ve (یاسا Yasa) ve (یوصون Yosun) a vukufu sebebiyle[4] babası Hülâgû'nun kendisini saltanata ehil gördüğü hakkındaki vesayası üzerine Kurultay'ın ittifakiyle İlhan olmuştu; lâkin Abaka, hükümdar-

[1] جامع التواریخ Camiüttevarih (Topkapı Sarayı nüshası 1518, varak 255 b.)

[2] Camiüttevarih Topkapı Sarayı nüshası 1518, varak 266, 267; Vessaf Tarihi, C. I, S. 137 — 140; Ravzatüssafa, C. V, S. 108.

[3] «بعد از اقامت مراسم عزا عموم خواتین و شهزادگان و دامادان و امرا مجتمع شدند و در باب جلوس او کنکاج کردند و دران وقت امراء بزرگ قدیمی بسیار بردند؛ امثال ایلکان نویان و سونجاق نویان و سوتای نویان و سماغر نویان و شنکتور نویان و آرغون آقا و دیگران که ذکر ایشان بتطویل انجامد و ازان جمله شنکتور نویان که ایلخان وصیت با وی کرده بود و بیلکها بوی سپرده بود و سونجاق آغا از سائر امرا بولی اعهدی و قائممقامی آباقا خان گواهی داد و او ابا نمود و دیگر برادران حوالت میکرد، برادران باتفاق زانو زدند که ما بندگانیم و قائممقام پدر ترا دانیم...»

Camiüttevarih Topkapı Sarayı nüshası, 1518 varak 241, 242. Hulâsa olarak Vessaf Tarihi, C. I, S. 52 ve Ravzatüssafa, C. V, S. 82 (Hind tab'ı).

[4] Bu یوصون Yosun, اویغور Uygur vesikalarında usul ve kaide mânasına (Türkiyat Mecmuası, C. IV, S. 30). Ve Vessaf Lûgatinde de kanun ve yol mânasına gelmektedir. Uygur Sözlüğünde (Caferoğlu Ahmed) nizam, kaide ve kanun demektir.

lığının Kaan tarafından tasdikine kadar saltanat makamına oturmamıştı[1]. Kaan, Abaka'nm ilhanlığını tasdik ederek ona saltanat ve hükümdarlık yarlığı ile hil'at ve külâh göndermişti[2]. Keza (H. 683 = M. 1284) de İlhan olan Argun'un hükümdarlığını tasdik eden yarlığ bir heyetle gönderilmişti[3].

İlhanlara yarlığ, hil'at ve külâh gelmesi Gazan Han zamanına kadar devam etti ve bundan sonra müstakil hareket eden Gazan, İlhanı paralarındaki قاآن اعظم Kaânı âzam) ibaresini kaldırarak (سلطان اعظم Sultânı âzam) unvaniyle adına para kestirdi.

Hükümdarların vefatında matem tutulur ve siyahlar giyilirdi[4]. Kaanlarda olduğu gibi yeni İlhanın cülusu bir eşref saatte olur ve bu uğurlu saat kam'lar ve müneccimler tarafından tayin edilirdi. Abaka Han, اولجایتو خان Olcayto Han ile Ebû Said Bahadır Han böyle bir mes'ut saatte cülûs etmişlerdi[5].

İlhan'ın cülûsunda Hatunlara, Şehzadelere, Nuyinlere ve diğer ümeraya hil'atlar ve askere bahşişler verilirdi. Abaka'nın cülûsunda para, mücevherat ve ağır hü'atlardan pek çok ihsan olunmuştu[6]. Keza Ahmed Teküdar hükümdar olduğu zaman bütün Hülâgû ailesiyle تومن Tümen, هزاره Hezâre, صده Sade ve دهه Dehe emirlerine ve bütün askere in'am ve ihsanda bulunmuştu. Askerin herbirine yüz yirmi dinar cülus bahşişi verilmişti[7].

[1] آباقا خان گفت آقای من قوبیلای خان قاآن است بی فرمان او چکونه توان نشست، شهزادگان و امرا گفتند باوجود تو که آقای تمامت پسرانی و رسوم و یوسون یاسا قدیم و حدیث نیکو میدانی و ایلخان ترا در حال حیوة ولی اعلعد کرده چگونه دیگری نشیند و تمامت بی نفاق اتفاق کردند، ناگاه وصول ایلچیان از حضرت قوبیلای خان و اورون و یرلیغ بنام او بر صندلی نشستی و حکم کردی. Camiüttevarih, Topkapı Sarayı nüshası varak 242.

[2] و دران تاریخ ایلچیان از بندگی قاآن رسیدند آباقا خان یارلیغ و تاج و تشریف تا بجای پدر ینکوسی خویش ایران زمین باشد) Camiüttevarih varak 250.

[3] Camiüttevarih ayni nüsha Argun Han'ın cülusu kısmı.

[4] Vessaf, S. 52 ve zeyli, S. 574; Ravzatüssafa, C. V, S. 97 (Hind tab'ı). Camiüttevarih (Topkapı Sarayı nüshası varak 241) Olcayto Hudabende'nin vefatında matem alâmeti olarak siyahlar giyilmişti:

(...خواتین و سرداران سپاه سیاه پوشیدند و فریاد و فغان ایشان باوج فلک کبود رسید...) Ravzatüssafa. C. V, S. 142.

[5] Vessaf Tarihi, C. I, S. 52, 53. Oktay (Ogöday) Kaan da böyle bir eşref saatte cülus etmişti (Zeyli Vessaf, 574). Abaka Han'ın bir vakti Mes'ud da cülusunu meşhur allâme ve heyetşinas Nasirüddin Tusî'yi tayin etmişti (Camiüttevarih, Topkapı Sarayı nüshası, varak 241 b.) ve (Ravzatüssafa, C. V, S. 83. Hudabende'nin cülusunda da aynı tarz görülüyor.

(بعد ازان باتفاق عملهء نجوم در پانزدهم شهر مذکور (۷۰۳ ذی الحجه سنک اون بشی) بطالعی که سعود از اوتاد ناظر بودند و نحوس در زایل الاوتاد ساقط بر فراز تخت گوهر نگار عرش ابهت که...)

Ravzatüssafa, C. V, S. 126 keza Ebû Said Behadır Han'da da ayni âdet devam eder (Vessaf, C. V, S. 618).

[6] آباقا بعد از جلوس بر سریر خانی مال بیاندازه از نقود و جواهر و جامهای گرانمایه و خواتین و شهزادگان و امرا بذل فرمود، چنانک فوائد آن بالعموم لشکریان رسید)

Camiüttevarih, varak 242; Ravzatüssafa, C. V, S. 83; Vessaf Tarihi, C. I, S. 105, 107.

[7] Camiüttevarih, varak 256; Vessaf Tarihi, C. I, S. 107 ابن الفوطی İbnülfûti, S. 419.

Yeni İlhan tahta çıkarken ileri gelen Nuyinlerden ikisi koltuğuna girerler ve üzerine para saçarlardı. احمد تکودار Ahmed Teküdar) in cülusunda sağ koltuğuna Konkırtay ve sol koltuğuna da Şenktor nûyan girmişlerdi[1]. Ebû Said Bahadır Han'ın cülusunda bir koltuğuna Emîr Çoban, diğer koltuğuna Emîr سونج Sevinc girmişti. Ebû Said'in başından da altın ve gümüş para saçmışlardı[2].

Tahta cülus eden yeni İlhan'ın Hatunlar sağında ve Şehzadeler solunda bulunup Şehzade ve Nuyinler ayakta durdukları halde Hatunlar sandalyede otururlardı[3].

İlhan'ın cülûsundan sonra (طوی Toy) denilen büyük ve mükellef içkili bir ziyafet tertip edilirdi[4]. Toylarda bütün hükümdar ailesinden olan Hatun ve Şehzadelere نویینلر Nuyinler, vezir, ümera ve bunlardan başka saray erkânından olan (ایناق İynak) lar bulunur ve وشاق Vuşak veya uşak, آیاقجی ayakçı (sâki) vesaire hizmet ederlerdi. (آقتاجی Aktacı) denilen Mîrahurlar, Şökürcü (چترجی Çetirci) ve korucu denilen muhafız efradın da toyda vazifeleri vardı[5].

İlhanın cülusunda çavuşlar hükümdarın önünde koşup sağa ve sola bakarak çekiliniz diye bağırırlardı[6].

Yeni İlhanın intihabından sonra baştan sona kadar bütün memuriyetlere yeniden tayin yapılırdı. Hükümdar istediğini yerinde bırakır ve arzu ettiğini

[1] Camiüttevarih (Teküdar'ın cülûsı kısmı).

[2] Habibüssiyer, C. III, cüz 1, S. 68 (Hind tab'ı).

[3] Ravzatüssafa, C. V, S. 76 (Olcayto Han'ın cülusu) (Hind tab'ı).

[4] Camifittevarih (Quatremère tercümesi), S. 138, 164, 216. Bazı tarihlerde جشن Ceşn ve bazılarında شیلان Seylan ve طوی Toy diye zikredilen ve hattâ Vessaf'ın basa yerinde Ceşn (Sahife 54) ve bazı yerinde de Seylan diye geçen (S. 469) bu tâbirlerin asıl Türkçesi (Toy) dur. Camiüttevarihte de bu tâbirle meselâ (Toy ve işret) diye zikrediliyor. Toy, Sultanın, vezirlerinin ve Emirlerin ziyafetlerine alem olmuştur; bazı kayıtlarda resmî ve mükellef Toylara şeylan veya şölen de denilmektedir. İran tarihleri (Seylan) ve (Şölen)'i (Ceşn) lûgatiyle beyan etmişlerdir (Bu kelimeler hakkında Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 4, S. 28 ve müteakip kısımlara bakın).

[5] Olcayto Mehmed Hudâbende'nin cülusunda (1304) Toy resmi:

(... تمامت خواتین زهره عارض و شاهزادگان خورشید بهجت و نوئینان دارادربت و و ایناقان خاقان رتبت و وزیران آصف منقبت با طبقات دیگر از امراء رستم رزم و وشاقان پرویز بزم و شکورجیان خورشید مظله و آقتاجیان مجره پلاس و قورجیان مریخ باس و آیاقجیان مشتری کاس و ایداجیان قمر قرص قدر قدر هفتورنگ [هفت اورنگ] شیره بنوبت بر حسب رتبت کاسه می گرفتند...)
Vessaf, C. IV, S. 469.

[6] Argun Han'ın cülusunda:

(...و نصرت هر دو آن برسم چاوشان در پیش دوان
و اقبال و تأیید و یمین و یسار نگران و قضا بزبان تعظیم گویان بیت:
طرقوا طرقوا که شاه رسید شاه جان بخش دین پناه رسید
در روزی مبارک خاتمهء سال و فاتحهء دور سلطنت جلال بود

(Vessaf, C. III, S. 324).

değiştirirdi. Yarlığ'lar Payze'ler, berat'lar tecdit olunarak yeni hükümdarın Nişaniyle verilirdi[1].

Gazan Han, Kaan'larla alâkasını kesip onların hâkimiyetini tanımadı. Esas Cengiz yasasını tâdil ile (Yasayı Gazan) diye yeni, daha doğrusu muaddel bir yasa vücude getirdi. Bu yeni yasa Cengiz zamanından beri gelen ve halkı ezen yolsuzlukları bir dereceye kadar kaldırıyor ve bu sayede Müslümanların üzerindeki tazyik azalmış oluyordu[2].

[1] Camiüttevarih, Topkapı Sarayı nüshası, 1518 varak 242; Vessaf Tarihi, C. IV, S. 470, 471; Hafız Ebrû Mecmuası (Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi nüshası, S. 369); Vessaf, C. 1, S. 54, 105, 107

[2] و درهم مملکت از یاسای غازان خان که تفصیل جزئیات و کلیات آن در موضع خورند کور است تجاوز جائز ندارد

Ravzatüssafa, C. V, S. 126. Gazan, İlhan devletinde bir müceddittir; suiistimale uğrayan bütün devlet işlerine dair yeni esaslar koymuştur. Dine hukukî kanunları tâdil ve tanzim ve ziraat ölçekleri ve ayarları ile posta işlerini, askerî ıktâları, para ayarım ıslah ve memlekete nâfi usulleri vaz'etmiştir. Otuz üç yaşın da vefat etmemiş olsaydı îlhaniyye devletinin en büyük bir hükümdarı olarak anılacaktı. Yaptığı yenilikler ve elde ettiği muvaffakiyetlerle bile az zamanda şöhret kazanmıştı. Yaptığı ıslahata dair ısdar ettiği yarlığların sureti Camiüttevarih'in son kısımlarında vardır. Yarlığının başındaki توقیع tevkii (بسم الله الرحمن الرحیم بقوة الله تعالی و میامن الملة المحمدیه فرمان سلطان محمود غازان) tarzındadır. Yarlığları Camiüttevarih'te 39 adettir (Yarak 316 • 342).

İLHANÎLERDE ORDU VE SARAY

İlhanîlerin ilk zamanlarında şimdi bildiğimiz şekilde veya Memlûkler, Selçukiler ve Osmanlılarda olduğu gibi daimî ikametgâh şeklinde büyük binalar dahilinde bir saray hayatı yoktu. Gazan Mahmud Han'ın Tebriz yanındaki (شنب غازان Şenebi Gazân) deki inşaatı[1] ve Hudabende Olcayto tarafından Sultaniye Şehri'nin inşasını müteakip bir dereceye kadar daimî hayat başlamış ise de yine asıl olan ordu hayatı yani yaylak ve kışlak tarzı terkedilmemişti[2]. Abaka Han'ın kışlak merkezi Tebriz'di; bunun yanındaki اوجان Ucan mevkii de İlhanîlerin kışlağı olup yaylak ise havası, suyu ve mer'alarının bolluğiyle meşhur (Kara bağ) idi.

İlhanîlerce kışlak olan (Ucan) mevkiinin çayırları geniş ve suları bol olduğundan sonraları buraya hükümdarın ikametine mahsus sarayla Hatunların, Nuyinlerin ikametine ait konaklar ve köşkler yaptırılmıştı. Bundan evvel, Prensler, emirler ve rical, kamıştan yapılmış mahallerde ikamet ederlerdi; yünden ve kıldan mamul çadırlar da kurulurdu. Bu kış karargâhı vasi bir şehir manzarası gösterirdi; sokakları uzundu, (اردو پازار ordu pazar) denilen çarşı ve pazarları büyüktü. Yazın yaylağa çıkılacağı zaman yılanların yuva yapmamaları için bu muvakkat kamış evlere ateş verirler avdette yenisini yaparlardı.

İşte gerek yaylakta ve gerek kışlakta hükümdarın bulunduğu yere, ikametgâhına ve hulâsa hükümdar nerede ise oraya (اوردا Orda) veya (اردو Ordu) ismi

[1] Moğolların hayatında esaslı değişiklik yapmağa çalışmış olan Gâzan, تبريز Tebriz yanındaki (Şenebi Tebriz) denilen mevkide kendisi için bir türbe ile mescidi cami, شافعی Şafiî ve حنفی Hanefî medreseleri, خانقاه Hânkah, Darüsseyâde, Rasathane, Darüşşifa (Hastane), Kütüphane ve kanunları havi defterlerin muhafazasına mahsus بيت القانون Beytülkanun, بيت المتولی Beytülmütevellî, havuzhane, çeşmeler ve hamam gibi ilmî, içtimaî te'sisat (كليه) yapmış ve bunların muhafazası için zengin vakıflar koymuştu. Bu müesseselerden dolayı (Şenebi Tebriz) haklı olarak (Şenebi Gâzan) adını almıştır. جامع التواريخ Camiüttevarih ve andan naklen Habibüssiyer (C. III, Cüz 1, S. 65), İbn Batûta da Gâzan Han'ın Tebriz haricinde (Şam) dediği (Şeneb)deki kabir, medrese ve zaviyesiyle imaretinden bahseder (C. I, S. 253).

verirlerdi[1]. Hükümdarın Otağ veya Bargâhı'nın[2] kurulduğu o mevkie de (يورت Yurt) ismi verilmişti[3].

Yazlık ve kışlık konup göçmelerde ve seferlerde Hükümdarın, Hatunların ve Şehzadelerle Nuyinlerin, vezir vesair Emîr ve ricalin çadırlarının kurulacağı mevkii tayin etmek (يورتجى Yurtçu) ismi verilen memura aitti.

Ordunun konağını tayin eden yurtçu, yaylak ve kışlağı ve yolda gidilirken kafilenin konacağı sulak ve otlak yerleri, mezru mahallerle aşiretlerin konduk-ları mevkileri, tehlikeli ve su basacak mahalleri bilirlerdi. İlhanilerin yurtçusu biraz Osmanlılardaki konakçıya benzemektedir.

Yurtçu, Şehzadelerle dört ulus emîrinin Çadırlarını Hükümdar Bargâhmın (براوونغار Bravungar) veya (برانغار Brangar) denilen sağına, vezir ve divan âza-larının çadırlarını ise hükümdar otağının (جاوونغار Cavungar) denilen soluna kurdururdu.

İlhan'ın musahiplerinden olup (ايناق İnak) denilen ümera evlâdı[4] Hüküm-dar'ın etrafında yer alırlardı. İlhanilerin İnakları, Osmanlıların ilk zamanlarında vüzâra evlâdına mahsus olan ve (Müteferrika) denilen musahiplere benzerlerdi.

Devlet erkânı Türklerden ise ümera yurduna yani Emîrlerin çadırlarının kurulduğu yere giderler ve eğer Taciklerden ise sola Vezirin tarafına otururlardı. Orduda bulunan Bitikciler yani kâtipler[5], otağ Sadat, kadılar, imamlar,

[1] Divani Lûgat-it-türk, C. I, S. 112-, Mesalikülebsar ve ndan naklen Subhul-âşa, C. III, S. 427. Ordu tabiri بيهقى Beyhakî ve Moğollar Tarihi (Quatremere) S. 21, not 27; İbn Batûta Seya-hatnamesi tercümesi (C. I, S. 369, 376, 419) nde de geçmektedir. İbn Batûta معسكر Muasker veya ordu kurulunca büyük bir belde ahalisi, mescid, sokak ve çarşıları ile seyir ve harekete gelmiş zannedildiğini yazıyor. Yeniçeri ocağında *orta* denilen bölük ve bölük odalarını bildiren tabir belki orda'dan alınmıştır.

[2] Hükümdar Otağına Altın Ordu Devletinde (Bargâh) denilirdi; bu çadır altın yaldızlı gümüş safihalarla kaplı dört direkli olup her çadır direğinin tepesinde altın yaldızlı gümüşten mamul bir başlık bulunurdu. Bargâh, uzaktan bir tepe zannedilir, içinde sağ ve solda pamuk ve ketenden yapıl-mış sedirler olup üzeri ipek kaliçelerle tefriş edilmişti. Bargâhın ortasında taht kurulu idi; bu taht cevahirle müzeyyen ağaçtan olup tahtaları altın yaldızlı gümüş safihalarla örtülmüştü (İbn Batûta C. I, S. 381). Cihanküşa da İlhan Ordusundan bahsederken bazen Ordu ve bazau Bargâh demektir (C. I, S. 195).

[3] Vessaf da (يورت yurd)'un makam ve makar olduğu beyan ediliyor. Quatremere, Moğollar tarihi tercümesinde (S. 54,114,126) yurt manasım birtakım misallerle şumullendirerek bu günde kullandığımız diyar ve ülke manasına almıştır. Osmanlı arazi teşkilâtında yurt mülkten daha az müsaadeli arazidir; bundan başka Osmanlı fermanlanndaki (yurt) tabiri İlhanîlerdeki gibi Pâdişâhla beraber ordunun bulunduğu yerdi; sonradan veziri âzamlarm Serdarların harbe giderlerken ordu karargâhlarına da -hükümdara vekâlet ettiği için- yurt denilmiştir.

[4] بل له من ابناء الامرا خاصة له يقال لهم الايناقيه (Subhul-âşâ, C. IV, S. 427); Cami-üttevarih, Vassaf, Cihanküşa ve diğer eserlerde de İnaklardan bahsedilir.

[5] Bitîkci ismi Mısır Türk devletinde de geçiyor ولما مات عزالدين احمد احد البتكجيه و معناه الكاتب (İbn

mollalar ise hükümdar çadırının tam mukabilinde kurulan مسجد جامع mescidi camie indirilirlerdi[1].

Yaylakta da ordu, cami, çarşı ve sokaklariyle büyük bir şehir halini almış olurdu; buradaki (ordu pazar) da nakil masrafı dolayısiyle fiatlar biraz yüksek olmakla beraber her nevi yiyecek bulunurdu. Kışlaktan, yaylağa veya yaylaktan kışlağa gidildiği zaman ordunun tertip ve intizamına (Emîr Candar) nazaret ederdi[2].

Bazan kışlak olarak Bağdad münasip görülürdü[3]. Hattâ seyyah İbn Batuta (727=H. 1327 M.) senesinde İlhan Ebû Said Bahadır Han'ın Bağdaddan Tebrize hareketinde beraber bulunmuş olup bunu şöyle anlatmaktadır:

"Irak Padişahının seyahatinde olan tertibi görmek için Sultan Ebû Said'in mevkibiyle Bağdad'dan çıktım, bunlarca طلوع فجر Tulûıfecirde rıhletle nısfünnehar zamanında inmek âdet olup tertibleri bervechi atidir:

Ümeradan herbiri askerî tablü alemi ile gelip meymene yahut meyserede kendisine tayin kılman mahalde tevakkuf ile anı bir hatve tecavüz edemez; cümlesi vâsıl olarak saflar ikmal edildikçe Pâdişâh hayvana biner, kös ve nefiri rıhlet darbolunur; her emîr ilerliyerek Melike selâm verdikten sonra mevkiine avdet eder. Bâdehu hâcib ve nakibler pişgâhı Sultana gelip bunları da, güzel esvabı lâbis ve sultanın hayvanlarına râkib oldukları halde tahminen yüz kişiden mürekkeb saz takımı takibeder. Saz takımının önünde boyunlarına tabii muallak on süvari ile zurna بدست bedest beş süvari bulunur, süvariler bu tabi ve zurnaları çalarak durunca, saz takımından on kişi teğanniye başlar; bunlar nöbetini ifa ettikte yine tabi ve zurna darbedilerek aram olunur; yine saz takımından onu teğanniye başlar bu suretle on nevbet tamam oluncaya kadar devam olunur. O zaman kafile konar.

Hîni seyrüseferde miktarı elliye karib olan kibar ümera sultanın sağ ve solunda bulunur; anların arkasından alemdarlar ile tabi ve nefir çalanlar ve sonra sultanın memaliki bâdehû على مراتبهم alâ meratibihim ümera gider; her

Şeddad Ayasofya kitablar, No. 3084, S. 4-5, sene 658 H.)

[1] Düstûrül-kâtip fî tayinil-meratib; İbn Batûta, Altın Ordu Devletinde de mescidi cami karşısında kadı, hatib, şerif, şeyhler ve fakihler için çadırlar kurulduğunu yazmaktadır (C. I, S. 382).

[2] صبح الاعشى Subhul-âşa, C. IV, S. 427; İbn Batûta Seyahatnâmesi, C. I, S. 252. Memlûk Sultam Melik Zâhir Baybarg tarafından Seyyid şerif İmadüddin Abdurrahimi Haşimî ve Farisüddin Akkuş vasıtasiyle Altın Ordu Hanlarından (Berke Han)'a gönderilen heyet oradaki teşrifat ve merasimi ve Hanın kıyafetini, silâhlarını ve ayağındaki kırmızı çizmeye kadar bütün gördüklerini anlatıyor. Zeyli mir'atiz-zeman Ayasofya kütüphanesi 3146, S. 287).

[3] Camiüttevarih, Topkapı Sarayı nüshası 1518, S. 284.....
«روز پنجشنبه ذی الحجه سنه سبع و تسعین و ستمایه بر عزم قیشلاغ بغداد از دار الملک تبریز بجانب اوجان نهضت فرمود....

emîrin alem ve tabi ve nefiri bulunur. Bu tertibatın icrasına (امیر جندر Emîr Cender) (Candar) memur olarak maiyetinde bir çok kimseler vardır; kendü takım ve alayından geru kalan kimse ayakkabısı çıkarılarak kum ile بعد الاملا badelimlâ boğazına asılmak suretiyle ceza görür; mezbur böylece konak yerine kadar piyade yürüyüp orada huzûrı emîre götürülür ister رفیع ref'i ister وضیع vaz'ı olsun yere serilüp arkasına yirmi beş kırbaç vurulur bundan bir ferd istisna edilemez.

Mevkib kondukta sultan ile ممالیکی memalîki ayrı bir yere nâzil olduğu gibi Hatunlardan yani sultanın zevcatından herbiri de bir mahalli mahsusa iner. Hatunlardan herbirine mahsus imam ile müezzin ve hafızlar ve bir çarşı bulunur; vüzera ve küttab ile müstahdemîn ayrı ayrı sakin olur, her emîrin dahi menzili mahsusu bulunur, bunların جمیعی cemi'i عصر asır'dan sonra maan hizmete gelüp yatsuyi müteakib önlerinde meş'aleler olduğu halde avdet ederler.

Hengâmı rıhletde büyük tabi (کوس Köს) darbolunduktan sonra Melike olan baş hatunun bâdehû sırasiyle diğer hatunların ve vezirlerin ve ümeranın tahılları def'a-i vahidede çalınur; emîri pişdar askeriyle râkib olarak bunu hatunlar takibeder; müteakiben sultanın اثقال eşkal ve خیول huyûl ve دوابی devabbı ve hatunların eşkali gelür; bunlardan sonra eşkal ve havatin meyanına halkın duhulünü men için askeriyle emîrisani yürür bâdehû diğer halk gider.

On gün müddet bu mevkib ile ره پیمای rehpeymâyı seyahat ve bâdehû Tebriz'e gitmek üzere kibar ve fuzalâi ümeradan Emîr Alâüddin Mehmed'e refiki müsahabet oldum..."[1]

İlhanın sarayında Hassa yani maiyyet askeri olan که پتاول Keptavul[2] ve muhafız kuvvetleri olan Korucılarla بو کاوول Bugâvul, İnaklar, شکورجیلر Şökürciler (چترجیلر Çetirciler) وشاق Vuşak denilen saray hademeleri آقتاجیان Aktaciyan denilen emîriahurlar, ایداجیلر İdacılar (ordu vekil harçları) ve ayakçılar (sâkiler) vardır.

Bunlardan Bugâvul, Çaşnîgir olup İlhanın sofrasına bakar, hükümdara yemek vermeden evvel onu tadardı.

Korucılar, İlhanın muhafızları idiler[3]. İnaklar daha evvel de söylediğimiz gibi hükümdarın musahip ve nedimleri olup seferlerde gezintilerde ve meclis-

[1] İbn Batûta seyahatnamesi, C. I, S. 252, 253.

[2] Keptavul veya Kehtavul, karargâh'ın gece muhafızı olup gündüz muhafızına Tutgavul denilirdi (Arznâme türcümesi, Minorsky).

[3] Camiüttevarih (Quatremere tab'ı), S. 182, 336. Vessaf, Ravzatüssafa ve Habibiissiyer'de de

lerinde beraberinde bulunurlar, müsahabeleriyle ve lâtifeleriyle hükümdarı ikaz eder ve eğlendirirlerdi[1]. Çökürcü veya şögürcü denilen memurlar hükümdarın (چتر Çetir) denilen güneşliğini taşıyan vazife sahipleriydi.

Vuşak denilen uşaklarda sarayın ve hükümdarın hizmetine bakan hademe sınıfı idiler.

Ahtegân veya Aktegân, (اختگان خاص) ismi verilen[2] sınıf olup hükümdarın atlarına ve ahırlarına nezaret ederlerdi; bunların âmirine (امیر اختاجی Emîr Ahtacı) denilirdi[3]. Bunun maiyetinde (خربنده Harbende) unvaniyle has ahır hademe ve seyisleri vardı[4].

İydacılar, ordu vekilharcı demek olup ilhan ve Şehzadelerin, Hatunların ve Toyların levazımat ve mesarifatına bunlar bakarlardı.

Ayakçılar da Toy ve جشن Ceşnler de kadehlerle şarab ve kımız veren sâkilerdi[5].

باورجی Bavercı (Aşçı) toylarda yani ziyafetlerde sofraya konan eti kesen sofracı idi[6]. Hükümdardan başka emîrlerin de Bavercılan vardı. Bavercı sofra kurulduğu zaman efendisinin önünde oturur, eti küçük küçük parçalara ayırırdı. İbn Batûta Bavercının üzerinde ipekli elbise ve bunun üstünde de ipekten bir futa olup belindeki kemerinde kılıflar içinde müteaddit bıçaklar bulunduğunu yazmaktadır [7].

Moğollar müslüman olduktan sonra Selçukîler ve Memlûkler gibi (امیر مجلس Emîri meclis) vazifesini gören ve aynı ismi taşıyan bir memur kullanmışlardır[8].

bu isimler geçer.

[1] Vessaf, C. I, S. 96, 98, 666 Gazâ'nın Şam seferinde (699: 1299) (و در بندگی رکاب ایناقان حضرت کورتمور و ترمتاز...) Vessaf, C. III, S. 374.

[2] آختاجی Ahtacı veya آقتاجی Aktacı binici, seyis ve mirahur manasına gelir. Moğol lisanında beygir ve at demek olan (آخته Ahta) kelimesinden alınmıştır. Moğollara ait tarihlerde bu isim çok geçer. معز الانساب (تاددو آختاجی از جملهء امراء آختاجیان بود) Muizzülensâb.

[3] Düsturülkâtib (Fasıl 11).

[4] İbn Batûta seyahatnâmesi, C. I, S. 382; نجوم الزاهره Nücûmüz-zâhire'de Aktacı'ya (آقطشی Aktaşı) deniliyor (Köprülü kütüphanesi nüshası, 1181, S. 219).

[5] Ayak, kadeh demek olup bunu verene Ayakçı yani Saki denilirdi.

[6] باورجی Bavercı, aşçı ve sofracı manasınadır. اللغات النوائیه Ellugatün nevâiyye) ve keza ayni lûgatten naklen Cihanküşa, C. III, S. 72 not. Hülâgû Han'ın İran üzerine tayininde یزه ک Yezek yani pişdar kumandanı olan کیتبوغا Kitboğa, bavercı rütbesinde idi (Cüveyni, C. III, S. 94, 95); Camiüttevarih. معز الانساب Muizzülensâb'da da (خندان پسر باورجی از جملهء باورجیان مقرب بود و کورکان نیز شد) diye Ahmed Teküdar'ın ümerası arasında altıncı olarak bir emirden bahsedilmektedir. Camiüt-tevarih'de منصب باورجی mansıbı Baverci) den bahsedilir (Quatremère tercümesi, S.138).

[7] İbni Batûta Seyahatnâmesi tercümesi, C. I, S. 382.

[8] دستور الکاتب Düsturülkâtip.

İlhanların da Selçuk ve Memluk hükümdarları gibi saltanat şiarından olan چتر Çetir) kullandıkları görülmektedir. Buna (Çetir) denildiği gibi (شوکور Şökür) ismi de verilmektedir[1]. Nitekim bu tâbir bilmünasebe daha evvel zikredilmişti. Gazan ve Olcayto Hanların cüluslarında şökürcülerden bahsolunmaktadır[2].

*
* *

Hükümdarlara terk ve tahsis edilmiş olan yerlerin hasılat ve rüsumuna ve araziye (خاص اینجو Hâs incu) ve şehzadelerin ıktâlariyle Emirî araziye ait yerlere (اینجو İncu) denirdi[3]; Abaka Han'ın hâs incusu Fars eyaleti olup sonra burası Ahmed Teküdar'a hâs incu olmuş ve bâdehu Argun Han ile oğulları Gazan ve Olcayto'ya ve Ebû Said Bahadır Han'a geçmişti.

Gazan'dan evvel İlhan olan بایدو Baydo Hükümdarlar'a ait olan burayı Argun ailesinden aldıysa da o tarihde şehzade bulunan Gazan'ın talebi üzerine memleketin müşterek aile malı olmasından bahs ile Fars eyaletini incu olarak Gazan'a vermişti.

Halbuki daha evvel Argun Han İlhanlara ait olan bu Hâs incuyu amcası Sultan Ahmed Teküdar'dan istediği ve hattâ Teküdar'ı tehdit ettiği halde İlhan, burasının kendisine aidiyeti dolayısiyle vermemiş ve Argun orayı, İlhan olduktan sonra Hâs incu olarak kullanmıştı[4].

Hatunlar (Hükümdar kadınları):

Kadınlar Türklerde her zaman hürmete lâyık bir mevkide bulunmuşlardır. Anadolu Selçukîleri emîrlerinden (سنان الدین قایماز Sinanüddin Kaymaz) Ahlat Serleşkeri iken Celâlüddin Harezmşah'ın ölümünden sonra onun maiyyetindeki aşiret reislerinden Kırhan ile arkadaşlarını Selçukîlerin hizmetine almak

[1] Vessaf, C. IV, S. 469 شکورجیان خورشید مظله Şökürciyan Hursid meulle) Süleyman Efendi lûgati ile اللغات النوائیه de de (Cetirçi) manasına gelmektedir.

[2] Vessaf, S. 323, aynı müellifin bir Rubaisi ile و چتر سلطان چون علم عدل و شعار اسلام افراشته می رسد) bir kıt'ası (C. IV, S. 469) قطعه kıt'a:

قوس و بهرام و سپهر آفتاب این چار همت آن کمان و اینت تیغ و آنت چتر و این کلاه
این کلاه و چتر وین تیغ و کمان پاینده باد تا موالای بر فرازی دشمن اندازی بجاه

رباعی Rubai:

ای چتر تو در سایه گرفته خور و ماه تا نوروز خورشید بود سایه مکاه
خورشید چو در سایهء چتر تو گریخت ای سایهء حق جام چو خورشید بخواه

[3] *Incu* Çağatay lehçesinde emlak-i şâhâne, Aluylarda çeyiz, İlhanîlerde muayyen bir mıntakanın hükümdar sülalesinden birinin malikânesi olması manalarını ifade etmiştir (Türkiyat M. Sayı 4, S. 22; Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, Sayı 2, S. 149.

[4] Vessaf Tarihi, C. III, S. 318, 319.

için Kırhan'la görüştüğü sırada âdet üzerine aşiret reisinin ailesini de ziyaret eylemişti[1].

Kadına karşı olan hürmet ve onların meclislerde birinci derecede mevki sahibi olmaları Moğollarda da vardır[2].

İbn Batûta Anadolu, Altınordu Devleti, İlhanîler diyarını, Çağatay Hanlar memleketlerini gezerken hükümdarların zevceleri tarafından kabul olunarak görüşmüş olduğunu Seyahatnâmesinin bir çok yerinde yazmıştır; hattâ Osman oğlu Orhan Bey'in zevcesi نیلوفر Nilüfer Hatunla İznik'te ve Sivas hükümdarı ارتنا Eretna'nın zevcesi (طغا خاتون Toga Hatun)'la da Kayseri'de görüşmüştür[3].

*
* *

İlhanîlerde hükümdar ailesinden olan Hatunlar, hükümdar intihabında da rey sahibi idiler. Cülûs merasiminde şehzadeler ve nuyinler ayakta durdukları halde kadınlar yeni hükümdarın sağında kürsü ve sandalyeler üzerinde otururlardı[4].

İlhanların hatunlarının çoğu ya asil Türk ve Moğol ailelerine mensup veyahut yabancı milletlerin asil ailelerinden idiler. Bu kadınlardan başka (سراری Serârî) denilen odalıklar da vardı; fakat bunlarda mutlak surette asalet aranmazdı. Odalıklar muhtelif milletlerden seçilip hükümdara lâyık olarak takdim edilen güzel kızlardı[5]. Cengiz yasasında da bu hususa dair bir madde vardı[6].

Hülâgû Han'ın, hali hayatında almış olduğu beş hatundan biri Kirayt, ikisi Oyrat, biri Soldos ve biri Konkırat Moğol kabîlelerindendi. Sekiz tane odalığı olup gerek hatunlarından ve gerek odalıklarından çocukları vardı. Eğer varsa hükümdarlığa hatunlardan olan erkek çocuklardan birinin geçmesi lâzımdı. Şayet yoksa odalıklardan olan çocuklar geçerlerdi. Abaka Han'ın oğlu

[1] İbn Bibi Selçuknâmesi, S. 188.

[2] "Nisvan, Türk ve Tatar akvamı yanında pek muhterem olarak bir emîrnâme tastır olundukça (Sultanın ve Hatunların emriyle) ibaresini yazarlar; her kadın bazı bilâd ve vilâyata tasarruf edip varidatı azime sahibi bulunur" (İbn Batûta, C. I, S. 250).

[3] İbn Batûta Seyahatnâmesi, C. I, S. 325, 342.

[4] Ravzatûssafa, C. V, S. 126 (...بر فراز تخت گوهرنگار عرش ابهت که بسامیر سیمین کواکب مسمر بود خورشید مثال بر آمده شاهزادگان بر جانب یسار چون پروین بر گوشهء سپهر کمر بسته و خواتین گل رخسار بر طرف یمین مانند مهر و ماه و بر کرسیها و صندلیها نشسته...)

[5] هرکجا دختری ماه پیکری باشد جمع کنند و از دهه بصده می رسانند و هرکس اختیاری دیگر می کند تا امیر تومان بعد از انتخاب بخدمت خان با پادشاه زادگان برد؛ آنجا نیز باری دیگر گزین کنند آنچ لایق اوفتد و در چشم رایق آید امساک بمعروف بریشان خوانند و بر بقایا تسریح باحسان و ملازم خواتین باشند) Cihanküşayi Cüveynî, C. I, S. 24.

[6] Hıtatı Makrizî'de (Siyase kısmında) malûmat olup aşağıda (Moğollar'da hukuki işler) kısmında madde zikredilmiştir.

Argun'un validesi (قایمش ایکاجی Kaymiş Iykâcı) انکوت olup Abaka Han'ın serârî yani odalıklarındandı[1].

Yeni hükümdar babasının zevcelerinden istediğini Hatun yani zevce olarak alabilirdi. Meselâ Abaka Han babasının zevcesi olan Olcay Hatun'u ve yine aynı hükümdar babasının bukası yani cariyesi ve odalığı olan Kiraytlardan (توکتنی Tokteni) Hatunu da almıştı[2].

Abaka Han'ın dokuz tane olan zevcelerinden biri Bizans İmparatorunun kızı (ده سپینا Despina) ve diğeri de Kirman Sultanının[3] kızı (پادشاه خاتون Padişah Hatun) idi. Bu Padişah Hatun'ı babasından sonra oğlu کیخاتو Keyhatu da almıştı.

Argun Han'ın almış olduğu yedi hatundan ikisi babasının zevceleri olup Selçuk Hatun ismindeki zevcesi de Anadolu Selçuk Hükümdarı IV. Kılıç Arslan'ın kızı idi[4]. Argun'un odalıklarından (قولداق اکاجی Kuldak İkâcı) dan Gazan Mahmud Han doğmuştu; asıl hatunlarından oğlu yoktu[5].

Ahmed Teküdar'ın Ermeni Hatun ismiyle iki zevcesi olup Kaplancı ve Aslancı isimlerindeki oğulları bu iki kadından doğmuşlardı.

Gazan Mahmud Han'ın hiç cariyesi olmayıp hayatında fasıla ile sekiz kadın almıştı; bunlardan ikisi amcası Keyhatun'un zevceleriydi.

İlhan beğendiği ve sevdiği evli bir kadını almak istediği zaman kocasının o kadını terketmesi Moğol âdetlerindendi[6]. İlhanı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han Moğolların Müslüman olmasından sonra da bu âdeti tatbik etmek istediyse de şiddetli muhalefete maruz kalmıştı.

[1] Camiüttevarih ve Muizzülensâb.

[2] Camiüttevarih ve Muizzülensâb.

[3] Camiüttevarih'de Fasilyüs kızı diye yazılı. Abaka'nın hükümdarlığı zamanında Bizans'ı Lâtinlerden yeni istirdat eden Mişel Fale Uluğ imparator bulunuyordu (1261 - 1282).

[4] Selçuk Hatun, Niğde'de Hüdavend Hatun Türbesi denilen müzeyyen türbede medfundur; adı Selçuk lâkabı da خواند Hand veya Hüdavenddir. Argun Han'ın vefatından sonra Selçuk Hatun Anadolu'ya dönmüş Tokat ve Niğde'de oturmuştur. Tokat'daki (H. 691 = M. 1291) tarihli خلف غازی Halef Gazi (Halifet) zaviyesini bu yaptırmıştır Kitabeler, S. 12. (Vefatı 732 Recep = 1332 Nisan).

Selçuk Hatun ve türbesi hakkında Niğde Halkevi neşriyatından o tarihte İlk Tedrisat Müfettiş olup Vakıflar Eski Kayıdlar Müdürü iken vefat eden merhum Zeki Oral'ın bir tetkiki vardır.

[5] قولداق اکاجی Kuldak ikâcı از قوم دوریان غازان خان ازو در وجود آمده بوده ست .Muizzülensâb

...و چون در قانون سلطنت جنکیز خانی و مغولان چنان بود که هر زنی را که پادشاه ایشان میل میکرد و بنظر او در می آید شوهرش بطیب خاطر او را مطلقه کرده...) .Şerefnâme, C. II, S. 31

Ebû Said Bahadır Han, kendi halasının oğlu Büyük Şeyh Hasan'ın[1] nikâhı altında bulunan Beylerbeyi ve Naip Emîr Çoban'ın güzel kızı Bağdad Hatun'u sevmiş ve kocasından boşatıp almak istemişti. Emîr Çoban, bunun Müslümanlıkta tatbik edilemiyeceğini beyan ile hükümdarın teklifini reddetmiş ve Emîr Çoban'ın elinde oyuncak olan Ebû Said de o zaman muhalefete karşı ses çıkaramamıştı[2].

*
* *

Kadınlar hükümdarlar üzerinde nafiz idiler; hükümdarın baş hatunu diğer hatunların fevkinde idi. Hükümdarın bir yere hareketinde iptida baş kadının ve sonra diğer hükümdar zevcelerinin hareket etmeleri usuldendi[3]. Hatunların kendi idarelerine tahsis edilmiş bazı vilâyet ve mıntakalar vardı; bunlar o mıntakalara kendi taraflarından memurlar gönderip kendilerine tahsis kılınmış olan vergi ve rüsumu tahsil ederlerdi. O mıntakanın idaresine de hatunların tayin ettikleri memurlar bakarlardı.

İlhanların hatunlarının sözlerine riayetleri, onlara karşı zâtlarından ziyade hürmetleri dolayısiyle idi; fakat bazan birinci şık dahi görülmektedir.

Hülâgû han, Anadolu Selçuk Hükümdarı II. İzzüddin Keykâvüs'ü ağır surette tecziye ve belki katledeceği sırada zevcelerinden Dokuz Hatun'un şefaat ve ricası üzerine affetmişti[4]. Yine bunun gibi meşhur İlhanî veziri Şemsüddin Mehmed Cüveynî, aleyhdarlarının faaliyetiyle gözden düşüp bir felâkete uğrayacağı sırada Ahmed Teküdarın zevcelerinden Ermeni Hatuna dahaletle kendisini kurtarup yine vezârette kalmıştı; yine bu cümleden olarak Selçuk Hükümdarı III. Alâüddin Keykubad da Şehzade Hülâgûn'un kızı tarafından şefaat edilmek suretiyle ölümden kurtulmuş ve yalnız dayak yemişti[5].

*
* *

Şehzâde ve hatunların maaşı ve masrafları ile Gazan Han'a kadar (ايداجيان İydaciyan) denilen saray vekilharcı meşgul olurdu. Bu masarifin karşılığı olan para vilâyetlere verilen havalelerden temin edilirdi; fakat ekser defa bu hava-

[1] Büyük Şeyh Hasan'ın validesi Argun Han'ın kızı ve Olcayto'nun kız kardeşi idi. Sultan Ebû Said ile Şeyh Hasan kardeş çocukları idiler.

[2] Emîr Çoban'ın katlinden sonra Ebû Said, Bağdad Hatun'u kocasından boşatarak almıştı. Hattâ bir aralık Şeyh Hasan ile Bağdad Hatun'un muhabere ettikleri şayiası üzerine Şeyh Hasan Kemah kalesine hapsedilmiş ve sonradan şayianın asılsızlığı anlaşılarak affedilip Anadolu valiliğine tayin olunmuştu

[3] İbn Batûta Seyahatnâmesi tercümesi, C. I, S. 253.

[4] Camiüttevarih (Quatremère tercümesi), S. 322; Ravzatüssafa, C. V, S. 76 (Hind tab')ı.

[5] Aksarayî, Tezkiresi, C. II, S. 201.

lelerle vilâyetlerden para temin edilememesi müşkülâtı mucip olur, İydacılar hariçten aldıkları eşya ve levazımın bedellerini ödeyememek yüzünden pek müşkül ve fena vaz'iyete düşerlerdi.

Bu hale vâkıf olan Mahmud Gazan, diğer ıslahatı gibi bunu da halletti. Kadınlardan her birinin (شیلان Seylan) ı için[1] inciden yani arazii emîriyeden muayyen bir vilâyet tahsis ederek o vilâyeti divânın kuyudatından çıkararak müstakil bir divana bağladı.

Bu vilâyet tahsisatı şeylanm iktiza ettirdiği yiyecek, giyecek gibi şeylerden başka hatunların maiyyetlerindeki cariye, aşçı, hademe ve deveci ve sair müstahdemin ve hademelerin maaşları karşılığı idi.

Gazan Han'ın koyduğu usul mûcebince her hatuna tahsis edilen incü, o hatunun mülkü olacak ve vefatından sonra da erkek evlâdına intikal eyliyecekti.

Şehzadeler:

Hülâgû'nun erkek evlâtlariyle torunları Cengiz ailesi içinde diğer Altın Ordu ve Çağatay hanları gibi ayrıca bir aile kolu teşkil etmişlerdi. Cengiz evlâdında umumiyetle (آقا و اینی Aka ve İnî) denilen büyük ve küçüklerin hepsi nasıl bir aile teşkil ediyorlarsa İlhan ve diğer Cengiz şubeleri kollan da ayrıca Aka ve İnî idiler.

Aka veya Ağa büyük birader ve اینی İnî de küçük kardeş demek olup ikisinin birleşmesiyle büyükten küçüğe kadar bir aile kasdedilmiştir[2]. Moğollarda ve bu meyanda İlhanîlerin isyan ve muhalefete teşebbüs etmedikçe Şehzadelerin hayatlarına dokunulmazdı; babaları İlhan olan Şehzadelerin büyüğü ve ehliyetlisi Horasan valisi olurdu. Hülâgû bunu kaide olarak koymuştu[3]; nitekim büyük oğlu آباقا Abaka Horasan valiliğinden sonra hükümdar olmuş ve sonra Horasan'a kendi kardeşi (توبسین اوغول Tübsin Oğul) ı göndermişti. Horasan valisi olan İlhan oğlu, hükümdarlığa namzet demekti; hükümdarın eğer oğlu yoksa kardeşi Horasan valisi olurdu.

Abaka Han, İlhan olduğu zaman kardeşi (Tübsin oğul) ı Horasan ve Mazenderan'a ve diğer kardeşi Yeşmut'ı Şirvan ve Derbend'e vali yapmış[4], daha sonra Abaka'nın oğlu Argun yetişince Horasan valiliğine gönderilmişti.

[1] شیلان Şeylan veya شو له ن Şölen, yukarıda söylendiği üzere resmi ve mükellef toylara yani ziyafetlere denilirdi.

[2] Camiüttevarih, yine aynı eserde (آباقا گفت آقای من قوبیلای قآنست) (اجتماع آقاوینی و امرا) (جمله آقا و) ve uygurca yazılar arasında, (Rejid Rahmeti Arat, S, 8). (آقا و اینی او یعنی عمام و عمزادگان) (اینی جمع شدند)

[3] Ravzatüssafa, C. V, S. 140 bundan sonra aşağıdaki 4 numaralı nota bakınız.

[4] Camiüttevarih Topkapı Sarayı nüshası, varak 242; Ravzatüssafa, C. V, S. 83; Hafız Ebru

Argun hükümdar olunca Horasan valiliğine on üç yaşındaki oğlu Gazan tayin edilmişti. Gazan'nın hükümdarlığı zamanında oğlu olmamasına mebni kardeşi Olcayto'yı Horasan valisi yapmıştı; Olcayto İlhan ilân edilince oğlu Ebû Said'i Horasan'a vali tayin etmiş ve aynı zamanda kendisini veliaht yaptığını da söylemişti[1].

Şehzâdelerin yetişmeleri için Selçukîlerdeki Atabeyler gibi bunların maiyyetlerinde de itimada lâyık ümera bulunur ve devlet işlerini bunlar idare ederlerdi. Gazan'ın Atabeyi Emîr Nevruz ve Ebû Said'in ise Emîr Sevine idi[2]. Eyâlete tayin olunan küçük Şehzâde ile beraber kendisiyle aynı yaşta bulunan ümera çocuklarının da eyalete gönderildiklerini görüyoruz[3].

Şehzâdeler hükümdar intihabında rey sahibi olduklarından dolayı aileden istediklerine rey verirlerdi; yeni hükümdara muhalefet etmedikçe hayatlarına dokunulmazdı. Şehzâdelerin itaat ettiklerine alâmet olmak üzere onların hükümdar cülusunda Toyda yani ziyafette bulunmaları lâzımdı; bizzat gelmeyen veya davete icabet etmeyen şehzadenin bir fesat çıkarması ihtimaline binaen te'dibi cihetine gidilirdi; fakat bazan iş değişiverir, asi şehzade hükümdar oluverirdi:

Abaka Han'ın oğlu Şehzâde Argun amcası Ahmed Teküdar'ı ve Baydo Han, Keyhatu'yı ve Şehzâde Gazan'da Baydo'yu mağlûp ve katlederek ilhan olmuşlardı; hattâ Argun amcasına karşı bizzat hareketinden evvel bir çıban başı koparmak için Teküdar'ın haslarından olan Irak ve Şiraz tümenlerini istemiş ve Ahmed Teküdarda buna cevaben ancak Argun'un elindeki Horasan'dan kendisine fazla yer verilebileceğini ve arzusunun kurultayda verilecek karara göre halledileceğini yazmıştı[4].

Muhalefeti sebebiyle elde edilen Şehzâdeler derhal yasaya eriştirilir yani öldürülürlerdi; bunların ölümleri yay kirişiyle boğulmak suretiyle olurdu [5]. Ahmed Teküdar'a karşı zahiren itaat eden ve bir fırsat zuhurunda onu saltanat-

mecmuası (İbrahim Pasa kitapları varak 311).

[1] (از بدایت جلوس جد اعلای تو هلاکو خان تا غایت از شهزادگان هر کدام عزیزتر بوده اند بضبط حکومت خراسان معتین شده اند آخر الامر ازان منصب برتبهء سلطنت رسیده اند چون آرغون خان و غازان خان و من که سلطان خدابنده ام. اکنون تو که ولی عهدی و آثار توفیقات الهی از جبین تو پیداست بایالات آن ولایت می فرستم...)

Ravzatüssafa, C. V, S. 140; Şerefnâme, C. II S. 25. Hudabende ölürken de Hükümdarlık için Ebû Said'i vasıyyet etmiştir (Hafız Ebrû).

[2] در این سال (یعنی ۷۱۳ سنه سی) سلطان محمد خدابنده ایالت خراسان را پسر عالی کهر سلطان ابو سعید خان داد و امیر سونج را پاتابکی شهزاده تعیین کرده (Şerefnâme 2 S. 25)

[3] (...جمعی کثیر از ابنای امرای عظام هم سن ام ملازم شهزاده گردانید...) (Şerefnâme C. II, S. 25)

[4] Hafız Ebru mecmuası, varak 368,

[5] İbn Batûta Seyahatnâmesi C. 1, S. 427.

tan ıskat ile hükümdar olmağa çalışan kardeşi (قونقورتای Konkurtay) ın maksadı anlaşılarak yasaya eriştirilmişti[1].

Argun'un cülûsunda Hülâgû ailesinden (هولاجو Hulâcu) ve (جوشکاب Cuşkâb) Kurultaya iştirak etmemişler; fakat Argun'un kendi üzerlerine yürüdüğünü haber ahuca itaate mecbur olup orduya gelmişlerdi[2].

Şehzâdelerin her birisinin muayyen yerlerde (انجو İncu) denilen dirlikleri vardı; oranın idaresi de kendilerine aitti. Gazân'ın koyduğu bir kanunla Hatunlara ve Şehzâdelere ait incular mülk olarak vefatlarından sonra da erkek evlâtlarına intikal ediyordu.

Fars incusu hâs incu olup hükümdar olanlarda bulunuyordu. Ahmed Tekûdar, Argun, Baydo, Gazan, Hudabende hep burayı kendilerine hâs incu tahsis etmişlerdi[3]. Hâs incunun idaresi ve Fars valiliği ümeradan birisine verilir ve o vasıta ile idare olunurdu.

*
* *

یارلیغ **Yarlığ,** تامغا **Tamga ve** پایزه **Payze:**

Türk ve Moğollarda hükümdarın tahrirî emir ve iradelerine Yarlığ denilir[4]. Bu suretle bunların gerek maiyyetlerine ve gerek ecnebi hükümdarlara gönderdikleri mektup ve Fermanlara Yarlığ ismi verilmiştir. Sırf Türkçe olan bu ıstılahın Yarlığamak masdarından alındığını söylüyorlar. Ben bunu araştıracak değilim. Bu sahifenin 3 numaralı notunda Yarlığ hakkındaki izahata bakınız.

[1] Ravzatüssafa, C. V, S. 100; Vessaf Tarihi, C. I, S. 125.

[2] Ravzatüssafa, C. V, S. 103

[3] Olcayto Hudabende Han, hâs incusu yani emlâki hassası olan Fars'ın idaresini Mahmud Şah isminde bir Emîrine vermiş; ondan sonra aynı Emîr, Ebû Said Bahadır Han'ın da hâs incusu olan Fars'da kalmış, hâkimiyetini tevsi eylemiş ve (Benî İncu) ismini almış olan bir beylik kurmuştu (Düveli İslâmiye).

[4] یارلیغ ، یرلیق ، یرلیغ Yarlığ, Uygur vesikalarında hükümdarın emri, Buyruk, Ferman ve Divanı Lûgatit-Türk'de hükümdarın tahrirî emri demektir. (Uygur Sözlüğü) ve (Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları - Türkiyat Mecmuası, C. IV, S. 32). Yarlığlar hakkında Ya. Gurljand'ın Step Kanunları isimli Rusça eserinde epi malûmat vardır. (B. Sabur'un türkçe tercemesi). Yarlığın yerine sonraları (Nişan) tâbiri kullanılmış ve bazı yarlığlara da Aldamga denilmiştir. Ali Şir Nevâî'nin münşeatına göre XV. asırda Timurîlerde yarlığ yerine(Nişan), basma yerine (Mühür) ve alâmet yerine (Tuğra) ve Tamga tâbiri de gümrük resmi yerine kullanılmıştır (Cuci ulusunda Payze ve Baysa makalesi, A.N. Samoyloviç). Gümrüklerdeki vergi memurlarına damgacı yerine mühür dar denilmiştir. Osmanlılarda da Nişan, ıstılahı Berat, Yarlığ ve Ferman mukabili olarak kullanılmış; tuğra da bu kelimenin içine girmiştir. Yine Osmanlıların Fermanlarında nişan yani Yarlığ ile Tuğra beraber kastedilmektedir. Türk Moğol hanlığında ve ondan teşaub eden ordalar (devletler) da hükümdarın buyruğu ve fermanın yazısına Yarlık denilirdi. Hanların ecnebi hükümdarlara gönderdikleri mektuplara da yarlık denilirdi (Abdullah Battal, Türkiyat mecmuası, sayı 2, S. 75, 76).

Yarlığlara alâmet ve nişan olarak damga vurulurdu. Bir kaç türlü damga vardı. Gök damga, Altın damga veya altın bilgâ[1] Al damga ve Kara damga.

Gök damga, İlhanîlerde olmayıp Kaanlarda vardır; bazı İlhan ümerasının risaletle Kaan'ın yanına gidip Gök damga getirdiklerini (belki İlhan'ın saltanatını tasdik için) mehazlarımız yazıyorlarsa da bunun ne için geldiğini bildirmiyorlar [2]. Yalnız (Bartold) Gök damganın, İlhanî damgalarının mevsukıyetini teyit için kullanıldığını beyan ediyor ki, bu mütalea gerek Camiüttevarih ve gerek Muizzülensâb'ın kayıtlariyle biraz tevafuk edebilir[3].

(آلتون دامغا Altın damga) veya (آلتون بیلکا Altın bilgâ) denilen mühür bazı yarlığlarla, mal'a yani paraya taallûk eden fermanlara vurulur ve bu malî yarlığlara (Altın damga) ismi verdirdi[4]. Bu damga altın suyu veya yaldızlı mürekkeple basıldığından dolayı bu ismi almıştı.

Bunlardan başka حکم hüküm'ler ve resmî tahriratlar ise Al damga yani kırmızı mürekkepli mühürle damgalanırdı[5]. Eğer damga siyah mürekkeple basılırsa ona da (Kara damga) denir idi ki, adi müraselat'ta ve Yarlığların arkalarını mühürlemek için kullanılırdı[6].

[1] Lûgati Vessaf, altın damgalı Menşûra, Altın bilgâ denildiğini yazıyor در مدت سه سال ابتداء آن شهور ۸۹۶ بمبلغ هزار تومان زر مقاطعه را موامره بالتون بیلکا و مقاصاة بآل داد... Vessaf Tarihi, C. III, S. 349.

[2] (...اروق از جلایر از قوم اویات و او بود که بحضرت قآان برسالت رفت و کوک تمغا از آنجا آورده Muizzülensâb (Abaka han Cetveli; Camiüttevarih (Berezin tabı) S. 57. از اقوام اویات اوقلاوی قورجی با هلاکوی خان آمده بود قراول شده اورق و بوقا پسران او بودند و ملازم بندگی آباقا خان. یک نوبت اورق برسالتی بندگی قآان رفت کوک تمغا از آنجا آورده...)

[3] Revue dirigée par Paul pellist. Vol XXVI anne 1930 no I. S. 41-42.

[4] اما الیرالغ و هو المراسم فالمتعلق بالاموال تسمی الطن تمغا و یکون صدورها عن رای الوزیر

Subhul-aşâ, C. IV, S. 428; Vessaf Lûgati; Aksarayî tezkiresi, C. II, S. 128, 217. (C. II, S. 114. (Altın (هر حقی را از عوامل مبلغ صد دینار رابح از مال روم برات بالتون تمغا صادر شد) damga) veya (Altın nişan) tâbirine XV ve XVI. asırlarda Kırım yarlığlarında tesadüf edilmektedir. Orada yarlığın başında dini bir ibare ile Han'ın ismini havi olan yazıya altın damga derlerdi. Yarlığın münderecatında Han'ın ismi altın suyu mürekkeple yazılırdı (Cuci ulusunda payza veya baysaya dair. S, 60, 61). Nazmî Zade'nin Vessaf Tarihi Lûgati tercümesinde (آل Al) ın, Harezm Lûgati olarak nişanı Pâdişâhı ve altın damganın hükümdar Tuğrası olduğu ve آل Al damganın da divan tarafından vergi alındıkça bunun alındığına dair yine hükümdar imzasını havi mühüre denildiğini yazar (Ayasofya Kütüphanesi numara 3151). İlhanîlerde en büyük para hesabı Tümen üzerine idi. Altın ve gümüş olmak üzere dinar Tümeni müstamel تومان زر Tümânızer) on bin altın dinar ve (Tümeni sim dinar) ise on bin gümüş dinardı. Halk arasında سیم dinar, rayiç idi. Altın dinara (تومن زر سرخ Tümeni zeri sürh) veya (Tümeni dinarı ahmer) denilirdi (Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti) ve (Aksarayî tezkiresi C.II, sene 699).

[5] Argun Han ile Olcayto'nun Fransa kıralına gönderdikleri Nâmeler Al damga iledir (Cihanküşa mukaddemesi یط). Al damga dahilî tevcih ve tayinlerde de verlirdi (Cihanküşa, C. II, S. 223). Al damga kırmızı ve dört köşeli olup Kırım yarlığlarında da görülür ve Yarlığın sonuna basılır. Altın damga ise üste basılmaktadır.

[6] M. Pavet de Courteille (اللغات النوائیه و الاستشهادات الجغتائیه) üç nev'i damga zikrediyor. Altın mürekkeple basılana Altın damga, kırmızı ile olursa Al damga ve siyah mürekkeple olana da (Kara damga). Altınordu devletinde yarlığa bazan (Al damga) denirdi (A. N. Samoiloviç). (Cuci ulusunda

Hükümdarlara gönderilecek Nâmeler, geniş salâhiyeti haiz olarak bir yere gönderilen emirlere verilen yarlığlar, menşurlar ve kumandanlara verilecek emirler, yüksek tayinler hep altın damga ile damgalanırlardı[1]. İlhanîlerde damga işiyle meşgul memura (Tamgacı) denirdi[2].

Ahmed Teküdar, İslâmiyeti kabul ettiği için (یارلیغ Yarlığ) in yerine Ferman ve elçiye de (رسول Resul) adını vermişti[3].

Argun Han ile (1284 -1291) Olcayto (1304 sonu — 1316)'nun Fransa Kralı (Güzel Filib) e gönderdikleri Nâmelerdeki murabba mühürler Al damga ile damgalanmış olup Fransa Millî Arşiv dairesinde mahfuzdur. Bu Nâmelerin damgaları murabba şeklinde olup birincisinin damgası 15, diğerininki 13 santimetre murabbaı idi[4].

Müslüman olan İlhanlardan Ahmed Teküdar ile Gazan Mahmud Han'ın Memlûklerle mükâtebelerine ait tarihlerde mektup suretleri vardır. (H. 681 =M. 1282) de İlhan Ahmed Teküdar'ın Musullu Fahir ibn İsa inşasiyle yazılıp bir heyet ile[5] Memlûk Hükümdarı (ملک منصور قلاوون Melik Mansur Klavun) a gönderdiği bir Fermanın baş tarafı şöyle idi:

payza ve baysa'ya dair, Türk Hukuk ve İktisad Mecmuası, sayı 2, S. 59. Yine bu eserde damganın sonraları gümrük vergisi manasına geldiği ve Rusların bu kelimeyi Tamujina diye kullandıkları yazılıdır. فرهنگ شعوری Ferhengi Şuûrî'de damganın hayvanlara vurulduğu ve Şerefnâmeye göre Bac yani Karagümrük resmi olduğu yazılıdır. İlhanîlerde de tüccardan alınan vergiye damga malı derlerdi (تانسوق نامه Tansuknâme tercümesi). Osmanlılarda da eskiden Kara gümrük resmine damga denirdi.

[1] Kaan Oktay, Horasan eyaletine Sahibi divan tayin ettiği (بهاء الدین Bahaüddin)e Altın damga ve payze vermişti. (...بهاء الدین را بمزید عاطفت مخصوص گردانید و او را پایزه و یرلیغ بالتون تمغا داد و صاحب دیوانیء مملک بدو ارزانی داشت...)
Cüveynî, mukaddemei müellif C. I, S. 114, 116.
Anadolu Selçukîlerinde Gıyasüddin Mes'ud'un ölümünden sonra با لاکوشی صاحب مدت درین...) امیر آغا چری نام بوزارت روم آمد و از حکم یرلیغ بالتون تمغا موشح موامره داشت
Aksarayî, C. II, S. 214; Vessaf, C. III, S. 349.
Anadolu'daki جمری Cimri hâdisesinde Cimri'yi Konya'ya sokmıyan Siracüddin Urmevî'ye İlhan tarafından Kadılkuzat'lık yarlığı gönderilmişti.

[2] جامع التواریخ Camiüttevarih (Berezin tabı, S. 51). Çağatay hanlarda Hükümdarın Al Tamgasını taşıyana (آل طمغی Al Tamgî) denirdi (İbn Batuta, S. 420).

[3] Moğollar Tarihi tercümesi (Quatremère, S. 374, not 172.

[4] Bunlardan Argun'un yarlığı iki metre tul ve 27 santimetre genişliğinde olup kâğıdının rengi de pembe idi. Bu nâmenin Al damgası on beş santimetre murabbaında bulunmaktadır. Olcayto'nun yarlığı da üç metre uzunluk ve 48 santimetre genişliğindedir. Bunun damgası ise 13 santimetre murabbaında idi (Tarihi Cihanküşayı Cüveynî mukaddemesi بط). Bu iki İlhan'ın Nâmesi Paris Milli Arşivinde mahfuzdur.

[5] Bu heyet Sivas Kadısı meşhur allâme Kutbüddin Mahmudı Şirâzî ve Sultan Mes'udı Selçukî'nin Atabeği Emîr Bahaüddin ve Mardin ümerasından Emîr Şemsüddin İbni Sahib'den mürekkepti.

بسمالله بقوة الله تعالى

الرحمن الرحيم

باقبال قاآن

فرمان احمد

[1] الى اسلطان مصر....

Keza Gazan Mahmud Han'ın Memlûk hükümdarlarından (ملک ناصر محمد بن قلاوون Melik Nâsır Mehmed ibn Klavun) a gönderdiği Fermanın baş tarafı da şu şekilde idi:

بسم الله الرحمن الرحيم

بقوة الله تعالى

و ميامين الملة المحمديه

فرمان السلطان محمود غازان

[2]ليعلم السلطان الملک الناصر

Birinci Yarlığ'daki (باقبال قاآن Bi-ikbâli Kaan) yani Kaan'ın ikbaliyle, lütuf ve keremiyle tâbiri, İlhan hükümdarının Kaan'ı metbû tanıdığını ve ikinci yarlığı da ise bu tabirin olmaması Gazan'ın artık Kaan'ın yüksek hâkimiyetini tanımadığını gösterir ki sikkelerle de müeyyettir [3].

*
* *

Quatremère'in Memlûkler tarihinde (بقوة الله تعالى Bikuvvetillahi Teâlâ) nın altında iki satır olarak (İkbâli Kaan) ibaresi olup ortada yalnız (فرمان احمد Fermanı Ahmed) ibaresi vardır.

مفضل بن ابى الفضل Mufaddal İbn Ebilfadıl (Memlûk sultanları tarihi) nde İlhan Ahmed'e (Ahmed Ağa) diyor ve Ferman suretini de aynen yazıyor. Müverrih, Fermanda on üç kırmızı damga olduğunu, unvan ve hateme bulunmadığını yazmaktadır. Vessaf'da da Sultan Ahmed'in Nâmesinin elkabsız ve mühürsüz ve on üç kırmızı damgalı olduğu yazılıdır (C. I, S. 113). Altınordu Hükümdarı Uluğ Mehmed Han'ın, Osmanlı Hükümdan II. Murad Bey'e gönderdiği Yarlığın da biri hatemesinde olmak üzere beş yerinde (لا اله الله محمد رسول الله. من عدل ملک و من ظلم هلک السلطان الغازى محمد خان) kûfî hatla ve tam ortasında işaretini havi dört köşeli altın damgası vardır (Uluğ Mehmed Han yarlığı 1937).

[2] Subhul-âşa, C. V, S. 65, 69; Quatremere (Memlûkler tarihi, C. II, birinci kısım, S. 160).

[3] Gazan Han Bağdad'da bulunup Kaan'ın mutlakıyetini temsil eden Şahne'yi kovmuş ve Kaa'nın hâkimiyetini tanımayarak yalnız kendi adına para kestirmiştir (İbni Haldun ve ondan naklen Quatremère Memlûkler tarihi, S. 135, Not 2). Bu suret aradaki münasebatı muhasama şekline sokmamış olup Gazan'ın vefatından sonra Olcayto'nun cülûsunda Kaan'dan cülûs tebriki için bir heyet gelmiştir; fakat tâbiiyet metbuiyet mevzuı bahis olmayarak akrabalıktan bahsedilmiştir. (Ravzatüssafa, C. V, S. 127).

Gazan Han zamanında Yarlığlarda değişiklik yapıldı, Gazan evvelâ ister Emîr ve Vezir olsun isterse mukarrip olsun hiç bir kimsenin şarap meclisinde idarî ve malî hiç bir şey'i kendisine arz ve istizan etmemelerini emreylemiştir. Sonra kendisinden bir irâde veya hüküm sadır olduğu zaman onun icabına göre Yarlığ yazılmasını ve bu Yarlığı kendisine arzettikleri vakit (filân günde arzedilen şey'e ait olup yarlığ yazılmasını emir buyurmuştunuz) denilerek hükmün hatırlatılmasını usul olarak koymuştur.

Büyük damga, Gazan zamanına gelinciye kadar bir çekmecede mahfuz durur, fakat kilidi hükümdarda bulunmazdı. Gazan ise çekmeceyi kilitleyip anahtarı yanına aldı. Bir kaç Yarlığ bir araya gelip yazıldıktan sonra, bunlar damgalanmak üzere kendisine getirilir, o da mutemet Bitikci'lerden yani kâtiblerden birine emir ederek büyük damgayı getirtip bastırır ve sonra damgayı çekmeceye koyup kilitlettirir idi.

Bundan başka Gazan büyük Nuyinlerden dört kişi intihap ederek onların her birine birer (قره دامغا Kara damga) vermiş idi ki bunlar hükümdarın damgaladığı yarlığın arkasına bu Kara damgayı vururlardı; bundan maksat (filân Nişan bizim vukufumuz olmadan sadır olmuştu) diye mes'uliyeti üzerlerinden atmamaları maksadiyle olup bu da o tarihe kadar yapılmış damga suistimalinin önüne geçmek içindi.

Damgalanan Nişanın yani Fermanın bir sureti kâtipler tarafından harfiyyen bir deftere yazılır ve onu hangi günde hangi Bitikci ve بخشی Bahşî'nin yazdığı ve mazmununu kimin arzettiği tespit olunurdu. Bu suretleri havi defterler her sene tecdid edilir yeni sene için yeni defter açılırdı.

Gazan Mahmud Han Sultanlara ve büyük Hükümdarlara ve Ümeraya yazılacak Yarlığlara یشب Yeşeb taşından büyük bir damga yaptırmıştı. Kadılara, Şeyhlere, Ulema'ya yine Yeşeb taşından fakat evvelkinden daha küçük olarak başka bir damga hakkettirmişti.

Mutavassıt işler için altından büyük bir damga ve cüz'î umur için de Yeşeb'den başka bir damga yaptırılmıştı.

Askerî işler için bu Tamgalardan ayrı olarak bir Altın damga vardı; bu askerî Tamganın etrafına yay, çomak ve kılıç resimleri nakşettirilmişti. Askerler Yarlığ üzerinde bu damgayı görmedikçe Emîr ve Nuyinlerin sözlerine itimat etmezlerdi. Bu Tamgayı görünce sefere giderler ve yine bu Tamgayı görünce seferden dönerlerdi.

Hazine beratları için de yine altından bir küçük Tamga daha yaptırılmıştı; bununla malî ıktâ'a ait جه يافته Yaftece يافته (Küçük yafta) مفاوضات (havale) müfavezât, mektubat ve muamelât evrakı mühürlenirdi; bu malî Yarlığlar evvelâ bir deftere kayıt edildikten sonra Gazan'a götürülür ve bu Altun damga ile damgalanırdı.

Bundan başka Gazan Mahmud Han (قانون الامور Kanunülumur) ismiyle bir صک Sûk yaptırdı; bâdema yazılacak şeyler bu numunelere göre ziyade ve noksansız yazılacaktı; eğer bazan eşhasın ve mevzi'lerin tefavütü olacak olursa onu ayrıca hükümdar'a arzedip sonra yarlığını yazacaklardı[1].

[1] Habibüssiyer, C. III, Cüz 1, S. 63.

پایزه Payze veya Payza:

Büyük Moğol devletiyle şubelerinde bir de (پایزه Payze) veya (Payza) adı verilen [1] pilaka tarzında şahsa mahsus irade ve amannâmeler vardı[2]; bunu, başlıca idareleri altındaki, hükümdarlarla, Emîr, askeri kumandanlar ve valilere verirlerdi[3]; mamafih bazen başkaları ve şayanı itimat olanları da alırlardı[4]. Payze herkime verilmiş ise onun hakkında merhamet veinayetalâmeti idi.

[1] Ferhengi (پایزه حکمی باشد که ملوک بشخصی دهند و او هرجا رود همه اطاعت کنند) Vessaf. (Payze; جائزه câize vezninde ol hükmi padişahiye denür ki yedin de olan kimesne مطاع muta olmak bâbında tarafı sultanîden ita olunur) برهان قاطع Burhanı katı tercümesi. فرهنگ شعوری Ferhengi şuûrîde عطیه atıyye, ihsan ve dahi muafnâme ve beratı vazife ki (کاغذ زر kâğatızer) dahi derler; buna Payje de denilir. Ferhengi şuûrî حکیم Hakîm نزاری Nizarii Kuhistanî'nin misal olarak su beytini naklediyor:

ایلچی آمده و خلعت خان آورده
یرلیغ و پایزه و حکم غران آورده

payze kelimesi aslen Çince olup (Pay-dze) diye okunur. Blochèt, bu kelimenin Çince Pai-tzen'in transkription'u olduğunu beyan eder. مفضل بن ابی الفضل Mufaddal ibn Ebil-fadıl, Fasikül II, S. 622) Sonradan İran'da پایزه Payze ve Cûci ulusunda Payza ve Baysa demişlerdir; daha sonra da bu kelime basma şeklini almıştır; payze'yi Çin'de hüküm sürmüş olan Tang hanedanı (901 - 620) Vakayinâmelerinde ve daha sonra Sug hanedanı (1279 - 960) zamanında teammüm etmiş görüyoruz. Çin'de Payza'nın çoğaldığı devir Yuen'ler devridir ki Çin Moğolları hükümeti zamanıdır. Meşhur Marco Polo'ya göre Kubilây Han terfi ettirdiği kumandanlarına bunlardan verirmiş. Binbaşılığa terfi eden yüzbaşılara verilen Payze, gümüştü. Binbaşıların terfilerinde, altın veya altın yaldızlı Payze verilirdi; On bin kişi yani Tümen kumandanına üzerinde aslan başı olan altın levha verilir ve baş kumandana verilen Payze ise daha ağır olup üzerinde aslan, güne; ve ay resimleri bulunurdu. Başkumandan bir yere çıktığı zaman başı üzerinde nüfuzuna işaret olmak üzere çetir tutulurdu. Payzelerin üzerinde şu yazı vardı:

Ulu Tanrı emri ve lûtfiyle bu devleti bize verdi.

Bu levhada yazılı olan emre muhalif olanlar mahvolsunlar.

Yine o devirdeki seyyahlardan olan Rubruck, Mengû Kaan'ın Moala, avuç genişliğinde ve yarım dirsek eninde (20 ile 25 santim arası) altın bir levha verdiğini beyan eder. Payze üzerinde hükümdarın emri yazılı olurdu. (Bonzarov) bu payze kelimesinin (levhacık) demek olduğunu beyan ediyor. Payze'nin yukarı kısmının ortasında bir zincir veya şeritle boyuna takılmak için bir delik vardı. Payzelerden elde edilen numunelerden bir tanesinin uzunluğu 23 buçuk ve diğer birinin uzunluğu 24,4 ve eni 9,8 santimdir. Bunların birincisi in ağırlığı doksan mıskal (135 dirhem) ikincisininki ise 114 miskal yani 171 dirhemdir. Mehazimizde diğer sekiz numune daha vardır. Bu hususta fazla malumat için (Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası, sayı 2 de A. N. Samoyloviç'in (Cüci ulusunda (Paza) ve (Baysa) ya dair mekalesiyle merhum Hasan Ortekin'in (basma veya baysa'ya dair) yazısına ve Journal Asiatique'de (Sene 1852 S. 91), Defremery'nin Habibüssiyer tercemesindeki Bibliyografya'ya bakınız), keza aynı şey hakkında Grekov ve Yakubovskîy'nin te'lif ettikleri (Altın Orda) kitabında da Payza resmi ve Payza hakkında izahat vardır (Beşinci faslın son kısımları).

[2] Samoyloviç bu kelimenin Çince Payd-zi kelimesinin aynı olduğunu beyan etmiştir. Cuci sülâlesinde kullanılan Payra ve Baysa kelimeleri hakkında Rusça ulûm akademisi haberler mecmuası (1926, S. 1107) ve ondan bahsile Türkiyat mecmuası, Sayı 4, S. 305).

[3] Mengü Kaan Herat'ta kert Devletinin müessisi Şemsüddin Mehmed'in, Yarlığ, ve پایزهء سرشیر Payzei serişîr ile hükümetini tasdik etmişti (Vassaf, C. 5 S. 81).

[4] Moğollar tarafından Sivas muhasara edildiği sırada Sivas kadısı Necmüddini Kırşehrî daha

Payza bir kaç nevi olup fakat iki sınıf olarak kabul edilmişti; bir kısmı altın veya gümüşten tunç ve hattâ ağaçtan yapılmiş bir levha idi. Diğeri yarım ذراع zira '(37,9 santim) boyunda olup üzerinde Tanrı ve hükümdarın isimleri hakkedilmiş aslan başlı bir çomaktı[1]. Bu (سرشیر Serşîr) denilen aslan başlı Payza evvelkinden daha muteber olup adına (پایزهء سرشیر Payzei Serişîr) denilirdi[2].

Kaan, maiyetindeki zabit ve emirlere de derecelerine göre payza verirdi; yüzbaşıya gümüş, binbaşıya altın veya altın yaldızlı gümüş ve Tümen denilen on bin kişi kumandanına veya buna muadil bir Reise bir altın payza ile aslan tasviri ve ayla güneş resmi verirdi; bu payzeler üzerinde Moğul lisanı ve Uygur harfleriyle:

"İmparatorluğumuza ihsan olunan himayeve kudreti ilâhiyyeye istinaden Han'ın ismi takdis olunsun, ona itaat etmiyeceklerin kâffesi kahrolsun.

diye hakkedilmiş bir yazı vardır.

Oktay (Ogütay) Kaan tarafından yarlığ ile beraber I. Alâüddin Keykubad'a gönderilen payze altın ve gümüş levhalı idi[3]. Keza II. İzzüddin Keykâvüs'e şerik olarak kardeşi Rüknüddin Kılıç Arslan, Moğollar tarafından Selçuk hükümdarlığına tayin edildiği zaman, Kaan tarafından kendisine Anadolu saltanatı Yarlığıyle beraber پایزهء سرشیر payzei serişîr yani aslan başlı payze verilmişti[4].

evvel Harezm'de bulunurken Gengiz Han tarafından kendisine verilmiş olan payze'yi alıp Moğol kumandanı (Baycu Nuyin) in karargâhına giderek hürmet görmüş, bu sayede Sivas halkı katliâmdan kurtulmuşlardı قاضیء سیواس امام ربانی نجم الدین قبر شهری مگر در وقت استیلاء مغول بر خوارزم و نکبت سلطان محمد آنجا بود و بخدمت پیوسته و یرلیغ و پایزه عرض داشت بایجو بوسه دادو بر سر نهاد و شهر را بدو بخشید İbnBibî, S.241

[1] و این جماعت را پایزهء سبرشیر داد و دیگران را بر حسب مقدار هر یک پایزهء زر و نقره دادند...) Cihanküşa, C. II, S. 255

[2] Quatremère, Camiüttevarih haşiyesi, S. 177, 179 ve Camiüttevarih(Blochèt) tab'ı 246 ve onlardan naklen Cihanküşa mukaddemesi (40). Blochet'nin Camiüttevarih tercümesinden şu notları hulâsa ettim:

Payze üzerinde Tanrı'nın ve Hakan'ın ismi yazılı idi; bunu haiz zevata Moğol idaresindeki yerlerde umumî emniyet ve itaat ve hürmet gösterilirdi. Mengü Kaan'ın Fransa Kıralına gönderdiği elçinin eline el genişliğinde ve yarım dirsek ölçüsü uzunluğunda (takriben 25 santim) altın plaka vermişti; keza Kaan'ın papa ile bazı kırallara gönderdiği diğer bir heyete de kendi memleketinde seyahat ederlerken emniyet edilmesi ve levazımatın ihzarı için verdiği payze altından, bir dirsek uzunluğunda ve beş parmak genişliğinde idi. Payzelerin üzerinde (kudreti ilâhiyyeye istinaden büyük hanın ismine uzun seneler tazim ve tekrim etmek lâzımdır, hükümdarın emrine tebaiyyet etmeyen herkes tecziye edilecek ve malı haciz olunacaktır.) ibaresi yazılı idi.

(Payzei serişîr) de daha büyüklere verilirdi. Bu hususta Marco Polo seyahati (Dido tab'ı Paris) ve ondan naklen Altın Orda'ya bakınız Fasıl 5 (Grekov ve Yakubovskiy) yine Payze hakkında (Ya. Gurljand) nın Step kanunları isimli eserine bakmalı.

[3] İbn Bibî Selçuknâmesi 203. Kaan, Emir Şemsüddin Ömeri Kazvinî'yi Selçuk hükümdarı I. Alâüddin Keykubad'a gönderdiği zaman ona, Alâüddin'e verilmek üzere yarlığ ile beraber پایزهء سرشیر Payzei serişîr ve پایزهء نقره Payzei nukre vermişti.

[4] İbn Bibî,S.293.

Payza ve Yarlığlar lüzumunda kime gösterilirse onun ayağa kalkıp bunu öpüp başına koyması lâzımdı[1]. Payzeler, îtimatsızlık alâmeti olarak istirdat edilince hazineye konurdu[2] Gazan Han'a kadar payza'nın tebdili veya yenisinin alınması gibi bir usul yoktu[3].

*
* *

Bu payzeler sonradan muhtelif tesirler altında şuna buna verilmek suretiyle suiistimal edilmişti. Hülâgû'dan sonra payze istirdadı yapılmamıştı. Gazan Han payze işini de ıslah etmek istedi; vazifesinden azledilenin elinden payzesini istirdad etti. Gazan, birinci derecedeki Mülûk ve Şahne ve büyük emîrlere aslan başlı payze verdi. Payze kime verilmiş ise onun adı payzenin üzerine yazılırdı; mutavassıt derecedeki valiler ve memurlar için daha küçük payze tahsis etti ve sureti mahsusada nakışlı olarak tertip edilmişti; payze yapmak işi daimî surette orduda yani hükümdarın yanında bulunan mutemet bir kuyumcuya verildi; kuyumcu payzenin üzerine garip bir nakışla bir köpek resmi yapardı.

Bir kimseye payze verileceği zaman Gazan'ın ve naiplerinin huzurunda kuyumcu o köpek damgasmı ancak o zaman vururdu.

Bundan başka ulaklıkla etrafa ve vilâyetlere giden elçiler (elçiden maksat posta Tatarları) için de ayrıca bir payze tertip edilmişti. Bu payze bir yere gideceği zaman Tatar'a verilir ve avdetinde geri alınırdı.

Bu yeni tarzın ihdasından sonra Hatunlar, Şehzâdeler ve Emîrlerde bulunan bütün payzeler iptal edildi ve Gazan memleketin her tarafına gönderdiği Fermanlarla kendi imzasiyle olmayan payzelerin hükmü olmıyacağını ilân etti. Al damga ile payzelerin şekillerini Gazan مربع مستدير murabbaı müstedir (yani daire şekline girmiş) olarak yaptırmıştı[4].

[1] İbn Bibî, S. 241.

[2] Hülâgü Han Anadolu Selçuk Hükümdarı İzzüddin Keykâvüs'ün elindeki payzeyi geri alarak onu hazineye koymuştu (İbn Bibî, S. 293).

[3] 1243 senesinde Kösedağ mağlûbiyetinden sonra Moğol kuvvetleri Sivas önüne geldikleri zaman Sivas kadısı Necmüddin Kırşehrî, Cengiz tarafından kendisine verilen yarlığ ve payzayı göstermek suretiyle Sivas'ı katliamdan kurtarmıştı. Necmüddin bu yarlığ ve payzeyi Cengiz'in Harezm istilâsında almış olduğundan aradan yirmi üç sene kadar bir zaman geçmiş Cengiz Han ve Oğlu Oktay Kaan vefat etmişlerdi.

[4] Camiüttevarih, Topkapı Sarayı nüshası 1518 varak 325, 326; Habibüssiyer,C. III, Cüz I; S. 63, Ravzatüssafa, C. V, S. 115. 138. Habibüssiyerde şöyle deniyor:
(و بجهة تيمن و تفأل آل تمغا و پازهها را از مربع مستدير كه افضل الاشكال است مدل ساخت)

İlhanîlerde Nevbet ve Sancak:

İlhanîlerde de büyük Selçukîlerdeki gibi günde beş defa nevbet yani bando çalınırdı; bu beş defa nevbet çalınması Olcayto Han'ın hükümetine kadar devam etti ve anın zamanında Harezmşahlarda olduğu gibi günde yedi defa nevbet vurduruldu[1].

Bunlarda da Nevbet, Kös, davul zurna, borudan mürekkepti. Hareket esnasında bu Nevbetin nasıl çalındığını İbn Batûta yazar.

İlhanîlerde derecelerine göre bütün Emîrlerin ve vezirin davul, Zurna, Nefîr denilen Nevbetleriyle Bayrakları olduğunu biliyoruz[2].

Topkapı Sarayındaki bir haritaya göre[3] İlhanîlerde bayrağın zemini sarı idi. Bunun ortasında murabba şeklinde Al tamga vardır. Bayrak sırığının ucunda ejderha resmi vardı[4]. İbn Bihî ve Sadri Mütetabbib bilmünasebe ejderhadan bahsetmektedirler[5].

[1] Aksarayi tezkiresi, C. II, S. 210 (Millet kütüphanesi)

(بعد از انقضاء دولت غازان سریر مملکت بجلوس اولجایتو سلطان مزین گشت و پنج نوبت خسروانی او در هفت نوبتی آسمان صداء جهانبانی افکند...)

[2] İbn Batûta Tere. C. I, S. 252, 253.

[3] Cengiz Han'ın damgasında çifte dragon resmi olduğunu (Histoire Secrete de dynastie Mongol isimli eserden naklen Klaporth yazıyor).

[4] Johas de Villadestes'in haritası, N. 2756.

[5] Bu hususda fazla malûmat için Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuasında (Sayı 2) Rahmetli Fuat Köprülü'nün yazısına bakın. Yine buna dair Prof. Adnan Erzi' in (Şirühursit) makalesi de görülmelidir.

İLHANÎLERDE MÜHİM VAZİFE ve DAİRELER

نیابت سلطنت Niyabeti Saltanat:

Memlûklerde Anadolu Selçukîlerinde olduğu gibi İlhanîlerde de (نیابت سلطنت Niyâbeti Saltanat) denilen bir makam vardı ki, derecesi vezirle müsavi ve hattâ bazı halde ondan üstün idi. İlhanîlerin İslâmiyeti kabulüne kadar bu makam daimî olarak görülmüyor. Ahmed Teküdar İlhanlardan ilk defa Müslüman olmuş bir hükümdar olduğundan cülusunda Emîr (سوغونجاق Soğuncak) ı Nâibi Saltanat yapmıştı[1]; fakat Argun Han zamanında daimî surette Niyâbet usulü kalkarak yalnız lüzumu halinde hükümdara vekâlet etmek üzere naiplik vücude gelmişti; yani İlhan bir sefere veya merkezden uzak bir yere gideceği zaman bütün salâhiyeti haiz olarak kendi yerine vekil bırakırdı. İlhan کیخاتو Keyhatu (1291 -1295) Anadolu'ya giderken شنکتور نویان Şenktor Nuyan'ı İran'da Naibi mutlak olarak bırakmıştı[2]. Vezir Reşidüddin Tabib de Olcayto zamanında Saltanat naibi olmuştu[3].

Nâibi saltanat olacak zatın ehliyet ve dirayetli, dürüst ve itimada lâyık azim sahibi ve adil olması başlıca şartlardandı. Saltanat Nâibi memlekette adil ve hakkaniyetin hükümdar namına mümessili idi; hiç kimseye zulüm ettirmemek, işlerin iyi gitmesini temin eylemek, bütün memleket ahvalinden haberdar olarak vezirlerle beraber bu gibi işlerin halline çalışmak bunun vazifesi cümlesindendi[4]

İlhanîlerde en kudretli vezir Şemsüddin Mehmedi Cüveyuî olduğu gibi en. kuvvetli Saltanat naibi de meşhur Eınîr Çoban idi. Beylerbeyilikle niyabet bazan bir şahıs uhdesinde birleşirdi; meselâ Gazan Han'ın Saltanat Naibi Emîr Nevruz aynî zamanda Beylerbeyi idi. Yine bunun gibi Emîr Çoban Nuyin de hem Beylerbeyi ve hem de Nâibi Saltanat bulunmuştu.

[1] Vassaf Tarihi, C. I, S. 110.

[2] کیخاتو چون از آلا داغ عازم روم گشت نیابت مطلق خود در ممالک ایران زمین بشنکتور نویان توسامیشی فرمود و از آنجا تبریز آمد... (Camiüttevarih Topkapı Sarayı. nüshası 1518, varak 268 ve keza Muizzülensâb'da: شکتور از جلایر در زمان آباقا اعتبار تمام داشت و در زمان آرغون نیز معتبر بود و درین زمان اعتبار او بحایی رسید که کیخاتو او را بحای خود نصب کرده بعزم روم رفت

[3] تا رتبت نیابت و وزارت بذات مبارک مخدومان آصف کامکار رسید رشید الحق و الدنیا و الدین و صاحب جهاندار سعد الحق و الدین ضاعف الله جلالهما (Vassaf Tarihi, C. IV, S. 79)

[4] Düstûrül-Kâtip (ضرب دوم den فصل دوم).

Şemsüddin Mehmedi Cüveynî'den sonra gelen vezirlerin onun derecesinde otorite tesis edememeleri, Müslüman İlhanîler devrinde daimî bir vazife olan Naibi Saltanat olanların nüfuzlarını kuvvetlendirmiştir.

دیوان بزرک Divanı Büzürk ve Sahibi Divanı memalik:

(دیوان کبیر ایلخانی Divânı Kebîri İlhanî) veya (دیوان ایلخانی Divanı İlhanî) de denilen İlhanîlerin Büyük Divanı bütün devlet işlerinin mercii idi. Bu divan, صاحب دیوان ممالک عالی Sahibi Divanı Memaliki Âlâ, صاحب دیوان بزرک Sahibi Divânı Büzürk veya Sahibi Divânı İlhanı ve bazan sadece Sahibi Divân diye tarihlerde[1] muhtelif tâbirlerle[2] ismi geçen vezirin riyasetinde toplanırdı. Askerî teknik işlerden maada devletin bilûmum malî, idarî işleri burada görülürdü.

Sahibi divan olan vezirlerden başka Vezir Naibi, Müstevfî, İşrafı Memâlik, Nazırı Memâlik, Uluğ Bitikci, Münşii Divan bu büyük divanın muhtelif şubelerinin müdür veya nazırları idiler. Burada divan kâtiplerine (خواجکی Hâcegî) denilirdi ve bunların muayyen maaşları vardı[3].

[1] Camiüttevarih, Cihanküşa, Vessaf, Aksarayî Tezkiresi, İbn Bibî Sekçuknâmesi.

[2] (...و اما الخواجکیه من ارباب الاقلام فمنهم من یبلغ فی السنة ثلاثین تومانا و هی ثلثمایه الف دینار...)

Subhul-aşâ, C. IV, S. 426. Osmanlılarda da Divanı Hümâyun خواجکان Hocagân) 1 yani kalem âmirleri vardı. Daha sonra ise Hocagânlık rütbesi ihdas edilmiş[tir].

[3] İlhanîlerden bahseden bazı eserlerde Vezir, Hoca veya Sahibi divanın hepisinin bir şahıs olduğu görülür; o devri idrak eden Aksarayî, Selçuknâmesinde veziri, bazan bir ve bazan da iki olarak göstermiştir; meselâ bir yerde (درین سال وزارت با صدر الدین خالدی) diye yazarak daha sonra (صدر الدین صاحب دیوان) kaydiyle (C. II, S. 132, 137). Vezirle Sahibi divanın bir adam olduğunu gösterir; bazı yerde ise یکی آصف زمان رشید الدین و یکی صاحب دیوان سعد الدین ساوجی و الحق هر دو یکانه سرور صاحب کفایت diye Vezirle Sahibi divanı ayrı ayrı şahıs olarak beyan eder (C. II, S. 210) ve daha sonra ise Reşidüddin ve Sadüddin Savcı'yı müteakip yani Reşidüddin'in katli uzerine وزارت و صاحب دیوانی با استقلال تمام تاج الدین علیشاه جیلانی مقرر شد ibaresiyle iki vazifenin bir şahıs uhdesine verildiğini beyan eder (C. II, S. 229) ve ayni suretle (Ravzatüssafa, C. V, S. 151). Ravzatüssafa'da da Ebû Said Bahadır Han zamanında Reşidüddin'in oğlu Gıyasüddin Mehmed'e vezaret verildiği zaman ana şerik olarak da Horasanlı âlimlerden Hoca Alâüddin Mehmed tayin edilmişti. Sekiz ay sonra bu Horasanlı, Müstevfîliğe naklolunarak Gıyasüddin Mehmed vezarette müstakil kalmıştı (Ravzatüssafa, C. V, S. 151). Bundan daha evvel Hudabende'nin cülusunda Sahibi âzam Hoca Reşidüddin ve Düsturı âzam da Hoca Sadüddin idi. Sadüddin'in katlinden sonra vezaret Hoca Alişah'a verilmiş ve Reşidüddin ile birlikte iş görmeleri emrolunmuştu (Ravzatüssafa, C. V, S. 142). Hattâ ilhan İlüdabende'ye hulul eden Hoca Alişah'ın devlet işlerini Reşidüddin ile istişare etmeden görmesinden dolayı Reşidüddin şikâyette bulunmuş ve hattâ (ben vezaret mansabında Hoca Alişah'a takaddüm ederim) demiş ve Hudabende her ikisinin beraberce iş görmelerini emreylemiştir (Ravzatüssafa, C. V, S. 142). Aksarayî'deki kayıtlarla Ravzatüssafanınki biribirlerine benzemektedir, İlhanîlerdeki vezaret ile Sahibi Divanhğın Şemsüddin Mehmed Cüveynî zamanında onun üzerinde bulunup daha sonraları işlerin çokluğuna veya sair sebeplerle Vezaret ile Sahibi divanhk bazan ayrılmış ve bazan bir şahıs üzerinde birleşmiştir. Bu mütalâalardan istidlale göre İlhanilerin İslâmiyeti kabullerinden sonra Divanı Büzürk'de Vezir ve Sahibi divan olarak iki zat bulunmuştur. İbn Batûta'nın mütalâasından da vezirin birden fazla olduğu anlaşılıyor.

Vezir ve Sahibi Divan:

İlhanîlerde mutlak surette hükümdar namına memleketin hâkimi ve devletin bütün işlerinden mes'ul olan vezir ile Sahibi divan'dı[1]. Bazan bu iki vazife bir şahıs üzerinde birleşirdi. Divanı İlhanî ve diğer buraya merbut divanlar bunların emirleri altında idi. Devleti İlhaniyede vezir ve Sahibi divan'a müracaat edilmeden iş görülemezdi; ayrı ayrı vekâletlerin reisleri bulunmakla beraber memleketin hasılatı varidat ve masarifatı kalem ve şer'î memurların umuru, hep bunlara aitti, hergün İlhanın yanına girer arzederlerdi[2].

Altın damgalı Vezirlik ve Sahibi divan Fermanlarında Ulus ümerası, ölke Beyleri, İnaklar, Tümen emîrleri, هزاره Hezâre ve صده Sade emîrleriyle Büyük divan (Divanı Büzürk) ashab ve küttabı باسقاق Baskak'lar ve diğer muhtelif sınıf halkın ve memurların, aşiretlerin (و جميع ولايات محروسه ساكنلرى صاحب اعظم سلطان الوزرا خواجه شمس الدين زيد قدره بى بزم حضرت سريفه مزک و على الاطلاق مملكتمزک حاكمى بيله لر) kaydiyle[3] vezirin mutlak olan salâhiyeti gösterilmiştir. Vezirlere Altın damgalı menşurdan başka kemer de verirlerdi[4].

Müstakilleri Beylerbeyi'ye merbut olan ordu erkânından maada büyük, küçük bütün memurların tayin ve azilleri vezir ve Sabibi divan'ın kararlariyle olurdu; bu gibi işleri İlhana sormadan yaparlardı[5]. Pek mühim ve Devletçe hayatî addedilen mes'elelerde lüzum görürse ilhan'la görüşürlerdi; bu kadar geniş salâhiyetle mütenasip olarak mes'uliyeti de büyüktü ve her zaman ölüm tehlikesi vardı. Hülâgû Han veziri Seyfüddin Bitikciyi öldürüp yerine Şemsüddin Cüveynî'yi vezir yapmıştı[6]; onu da Argun Han öldürmüştü; bunlardan sonra gelen vezirlerin içinde Hoca Ali Şah'dan başka eceliyle ölen yoktu[7]. Şemsüddin Cüveynî vefatına kadar vezaret ile Sahibi divalığı birleştirmiştir.

İlhanî vezir ve Sahibi divanları içinde Şemsüddin Cüveynî, İlhanîlerin Nizamülmülk'i gibi olup âlim, edib ve fevkalâde teşkilâtçı iyi görüşlü bir Dev-

[1] (...اما اليرالغ و هى المراسيم فالمتعلق بالاموال تسمى الطن طمغا و يكون صدورها عن رأى الوزير و كذالک المتعلق بالعسكريه صادر عن امير الالوس و ليس لاحد على الجميع خط الوزير و انما العادة ان يأمر الوزير بكتابة ما يرى...) Subhul-âşâ, C. IV, S. 428

[2] Subhul-âşâ,C. V, S. 423, 426.

[3] Düsturülkâtib, ضرب دوم (Şemsüddin Mehmed Cüveynî'nin vezaret fermanı'nın mukaddemesi). Ben metne Farsçadan tercemesini koydum.

[4] Düstûrul-vüzerâ, S. 306.

[5] Mesalikülebsar ve ondan naklen Subhulâşâ, C. IV, S. 423.

[6] (...چون هلاكو سيف الدين بتكجى را شهيد كرد در اوائل محرم سنه ٦٦١ صاحب شمس الدين جوينى را بر كشيد و صاحب ديوانى ملک بود مفوض فرمود و دست او در حل و عقد و ضبط امور مملكت قوى گردانيد Camiüttevarih (Quatremère tabı) S. 394, (ل 402 ve Cihanküşa mukaddemesi C. I

[7] (...شخصى كه در زمان سلاطين مغول از وزرا باجل طبيعى وفات كرد خواجه عليشاه است...) Şerefnâme, C. II, S. 29 ve Düstürul-vüzera.

let adamı idi; vazifesinde müstakil olup İlhaniye Devletini bir nizam ve kanun altında tutmak için çok çalışmış, garp Moğollarını bir devlet halinde teşkilâtlandırmış ve Moğol rüesasının husumetiyle türlü türlü iftiralara uğramış ve nihayet vezirliğinin yirmi ikinci senesinde (683 H. = 1282 M.) Argun Han tarafından katledilmiştir [1].

Keza yine vezir Fadlullah Reşidüddin Mehmed'de iyi idaresi, ilim ve fazileti cihetiyle İlhanîlerdeki hareketi fikriyyenin hami ve pişvalarından olup bu da rekabet yüzünden öldürülmüştü[2].

Vezir Şemsüddin Cüveynî hükümdardan sonra geliyordu; serveti o kadar çoktu ki emlâkinden her gün bir Tümen yani on bin dinar geliri vardı[3].

[1] Sahibi divan Mehmed Cüveynî asîl bir aileye mensuptu; ecdadı Abbasî, Selçukî ve Harezm Şahlar devirlerinde devlet işlerinde bulunmuşlardı. İslâm Bürokrasisinde Sasanîlerin esaslarına riayet edilmişti; devlet işleri muayyen sınıfın ve ailelerin ellerinde bulunmuş ve babadan evlâda intikal eylemişti; reayanın üstünde addedilen bir kâtip ve kalem sınıfım bu suretle İslâmî devirlerde de görmekteyiz; bunu daha sonraları Osmanlılarda da göreceğiz. Tetkike muhtaç bir rivayete göre iki asır devlet işlerinde bulunan Cüveynî ailesinin büyük ceddi Abbasî veziri (Fazıl ibn Rebi) imiş. Bu aileden Bahaüddin Mehmed ibn Ali ve Müntehabüddin Bedi'i Cüveynî'den birincisi Harezmşah Atsız'ın (1128 - 1156) ikincisi Selçuki Hükümdarı Sultan Sencer'in divani inşasında hizmet etmişlerdi. Yine bunlardan Şemsüddin Mehmed ibn Bahaüddin Ali ise Sultan Mehmed Harezmşah'ın (1200 - 1220) divanında Müstevfî bulunmuştu; aynı zat Celâlüddin منکبرتی Mengüberti zamanında da bu hizmette bulundu. Onun oğlu Bahaüddin Mehmed Moğol Kaam Oktay tarafından Horasan ve Mazenderan havalisine Sahibi divan tayin edilmişti. Hülâgû'ya da hizmet eylemişti.

Bahaüddin Mehmed Cüveynî (H. 651 —M. 1253) senesinde vefat etti; bunun oğulları Moğolların hizmetinde bulunmuşlardı. Bunlardan biri meşhur İlhanî Veziri Sahibi divan diye maruf Şemsüddin Mehmed جوینی Cüveynî diğeri de Irak Sahibi divanı veya Veziri olan Alâüddin Ata Melik Cüveynî idi.

Şemsüddin Mehmed Cüveynî (H. 661,-M. 1263) ten itibaren Hülâgû, Abaka ve Ahmed Tekûdar zamanlarında yirmi iki sene vezirlik etmiş ve Argun Han'ın cülûsunu müteakip dört oğluyla beraber katlolunmuştur. Garp Moğollarını göçebe vaziyetinden çıkararak devlet ve hükümet esaslarını kurmuştu; âlim, fâzıl ve şair olan bu vezir namına mantıktan (Şemsiye) isminde bir eser yazılmıştır ki, zamanımıza kadar medreseler de okutulmuştur. Allâmei Şirazî'nin Nihayetül-idrâk fî Dirayetil-eflâk (نهاية الادراک فی درا۔ الافلاک) adlı heyet kitabı buna ithaf edilmiştir. Meşhur musikişinas Safiyyüddin Abdülmümin (رسالء شرفیه Risalei Şerefiye) isimli musiki kitabını Sahibi Divan'ın oğlu Hoca Şerefüddin Harun namına telif etmiştir (دستور الوزرا Düstürül-vüzera, S. 270).

Şemsüddin'in kardeşi Alâüddin Ata Melik Cüveynî, meşhur (Tarihi Cihanküşa) yi yazmıştır. Atâ Melik namına yazılan eserler için matbu Tarihi Cihanküşa mukaddemesine bakınız. Meşhur İbn Bibî'nin (الاوامر العلائیه Elevamirülalâiyye) isimli Selçuknâmesi de bunun adınadır.

Şemsüddin Cüveynî'den sonra divan işleri bozulmuş, muamelât iki vezirle idare edilmeğe başlanmış, bununla beraber varidat ve masarifat iyi idare edilemiyerek devlet nizamınahalelgelmiştir.

[2] Hemedanlı Fadlullâh Reşidüddin, İlhanî Hükümdarı Abaka Han'ın tabibi idi; sonradan yirmi seneye yakın Gazan Han ile kardeşi Olcayto Han'a vezirlik etti. Gazan'ın emriyle meşhur Camiüttevarihi yazdırdı; eserleri ve şiirleri vardır. Vefatı 1318 senesindedir.

[3] Cihanküşa, C. I Kazvinî'nin mukaddemesi (S. ص).

İlhanî vezirlerinin geniş ıktâ'ları vardı. Şemsüddin Mehmed Cüveynî Horasan, Mazenderan, Irak, Erran, Azerbaycan mıntakalarına sahipti. Vezirin maaşının Hülâgû tertibi üzere resmî şeklinin yüz elli tümen olduğunu قلقشندی Kalkaşendî yazar[1]. Cüveynî'den sonra İlhanîlerin en değerli veziri Hoca Fadlullah Reşidüddin idi; fakat Cüveynî kadar nüfuzu ve kudreti yoktu.

*
* *

Vezirlik, Altın damgalı yarlığ (فرمان Ferman) ve سیورغال (Süyurgal مکافات انعام و احسان و تلطیف mükâfat ve in'am ve ihsan ve taltif) ve teşrifatı mahsusa[2] (خلعت فاخره hil'ati fahire) ile tevcih olunurdu. Vezirlik alâmeti (دوات طلا Devâtı tıla) yani altın divit idi; bununla beraber murassa kemer, tabi, nakkare ve Bayrak da verilmek âdetti[3].

Vezir tayinine ait Yarlığda namaz zamanından başka gündüzün istirahat edilmeyerek devlet işlerinin tesviyesi tavsiye ediliyordu. Divanı büzürk işlerinden maada hazineler مساس misas [4], (کرکراق gırekrak) veya (کرک یراق gerek yarak)[5] Ahta (has ahır), مطبخ عامره matbahı âmire divanları da bunun nezaret ve murakabesi altında olduğundan[6] bu divanlara muktedir ve dürüst memur ve kâtipler tayini icap etmekte idi.

Devletin tahsilat ve masarifatınm zaptü raptı, eyalet işlerinin tedvir ve idaresi, yukarıda söylediğimiz gibi askerîden maada azil ve nasıblar Büyük divan'a aitti. Yarlığlar, Tamgalar, استعلام istilâmlar (malûmat istemek), mütalebeler (istemek) ve Yargunâmeler (resmî mahkeme ilâmları) vesair hükümler de hep vezir ve sahib'in pervane ve nişanı yani mühür ve alâmetleri, bulunurdu, onun nişanı olmayan hüküm ve yarlığlar hükümsüz sayılırdı[7].

Askerî teknik işlere ait Yarlığlar müstesna olmak üzere bütün yarlığlar vezirin işaretiyle yazılırdı. Bu Fermanlar hangi divana ait ise orada müsveddesi

[1] Subhulâşâ, C. IV, 423. Bir Tümen on bin dinar olup altmış bin dirheme yani gümüşe muadildir; şu halde vezirin senevi maaşı geçer akça bir buçuk milyon dinardır. Bundan başka daha bir çok geliri de vardı.

[2] İbn Mühenna'da da Süyurgal aynı manada gösterilmiştir (S. 137.)

[3] دستور الکاتب Düsturülkâtib (ضرب دوم) birinci faslın nev-i evveli ve Düsturülvüzera.

[4] مساس Misas: buna dair lûgatlerde bir kayda tesadüf edemedim.

[5] Gerek yarak; bu kelime (کرکراق gerekrak) ve (کرک یراق gerek yarak) tarzlarında yazılıyor. Zannıma göre کرک یاراق Gerek yarak yani lüzumlu silâhlar veya levazımat mânasına gelmektedir. ابن مهنا İbn Mühenna'da (Yarak) Cevşen yani (Zırh) manasınadır (S. 173). Osmanlıların eski vesikalarında da یراق و یات tâbiri çok görülür.

[6] Vessaf, C. V, S. 620. Vessaf, خزانهء بزرک Hızânei Büzürk, Divânı Saray ve Ahtagânı hâs کرک یراق gerek yarak, مساس misas, زرادخانه zeradhane (silâhhane) diye vezirin müteferrik işleri i zikrediyor. Düsturülkâtib'deki Vezâret Fermanında da bunlar sayılmaktadır.

[7] Düsturülkâtib (ضرب روم) faslı evvelin nev-i evveli.

yapılarak vezire gösterilir ve ondan sonra tebyiz edilirdi. Tebyiz yapıldıktan sonra yarlığın üstüne hükümdarın namı ve bunun altına da dört ulus emîrinin ismi yazılıp alt tarafına da vezirin imza etmesi için yer bırakılırdı. Bu yarlığ, tarih atma vazifesiyle mükellef tarihçi bir kâtip tarafından tarihlenerek vezire getirilir, o da açık bırakılan mahalle (filânın sözü) diye imzasını koyduktan sonra yarlığ tamam olurdu. Askerî işlerde yarhğ, Emîri ulusun yani Beylerbeyi'nin emriyle ve onun gösterdiği tertip üzere tahrir olunurdu[1].

Askerlere ve şer'e müteallik davalar hariç olarak reayaya ait her türlü dava için vezire müracaat edilirdi[2].

*
* *

Sahibi âzam ve vezirden başka mühim eyaletlerde de vezir[3] veya (Sahibi divan) ismiyle bir vazife sahibi bulunurdu. Horasan Sahibi Divânı, Bağdat Sahibi Divanı gibi[4]. Bu sahibi divan da mıntakasındaki askerî işlerden maada bütün işlere bakardı; mercii bittabi Büyük Divan idi.

Niyabeti vezaret[5]:

Sahibi âzam olan vezirin işlerinin çokluğuna mebni ona yardım etmek üzere bir muavin verilmiş ve bunun dairesine de (نیابت وزارت Niyabeti vezâret) denilmişti. Vezir naibi, divanda vezire ait işleri hulâsa ederek kendisine arzederdi; başlıca vazifesi divan defterlerini ve اوارجات avâricat, düstur ve Ruznamçeleri, varidat ve masarifatı tetkik etmekti; bu hususa dair mütalâalarını vezire bildirirdi. Vezirin fazla meşguliyetine mebni divan işlerine nezaret ile îcap eden evrak ve defterlere pervanesini kor yani buyururdu[6].

Defterdarîi Memalik ve Müstevfî:

Garp Moğolları gerek daha evvel ve gerek Müslüman olduktan sonra işgal ettikleri memleketlerdeki eski devletlerin teşkilât ve ıstılahlarını kullandıkları sırada مستوفی Müstevfî, منصب استیفا mansıbı istifa veya استیفای ممالک istifâyı memâlik gibi malî ıstılahları da kullanmışlardı.

[1] Subhulâşâ, C. IV, S. 428.

[2] Subhulâşâ, C. IV, S. 426.

[3] ابن تکری بردی İbn Tanrıberdi منهل الصافی Menhelüs-sâfî'de (Veziri Irak) tâbirini kullanıyor.

[4] (همچنین علاء الدین جوینی صاحب ترجمه که در عند آباقا حاکم عام عراق عرب بود و بالطبیعه وظیفهء صاحب دیوان آن ولایت نیز مشمول در وظیفهء حکومت بوده است ولی باز معروف بود بلقب صاحب دیوان...) Tarihi Cihanküşa, C. I, Mukad- demei Musahhih

[5] Niyâbeti vezâret'in mevcudiyetini İlhanîlerin İslâmiyeti kabullerini müteakip görüyoruz.

[6] Düsturülkâtib (ضرب دوم den فصل نهم).

Müstevfî tâbiri, XIII. asrın sonlarına doğru Gazan Mahmud Han zamanından az evvel kullanılmağa başlanmış ve ondan evvel bu vazifesahibine (دفترداریء ممالک Defterdârîi Memâlik) denilmişti[1].

Defterdârîi Memâlik yani Maliye Vekili, daha sonraları ihdas edilen Müstevfî'nin maiyetine verilmiş ve Müstevfî Maliye Vekili olmuştu. Defterdârîi Memâlik bütün İlhan memleketlerinin hasılat ve tekâlif defterlerini tetkik eder, vergilerin tahfif veya affı hakkındaki müracaatları gözden geçirir, محتسب muhtesib'lerden ve emlâk ve sair resimlerden vâki şikâyetleri dinler ve tetkik eder, hangi vilâyetten şikâyet vâki olur ise oranın defterlerini getirirterek vaziyeti vezire ve divan azalarına arzederdi[2].

İlhanı divanında ilk defa devletin varidat ve masarifatını bilmek üzere bir daire ihdasını düşünen Sahibi âzam Şemsüddin Mehmed Cüveynî idi. Bundan evvel malî işleri hesap ve kitaba uygun olarak tesbit eden bir daire yoktu; ilk Defterdârîi Memâlik Seyyid Sadrüddin Hamza idi.

Hülâgû'nun Bagdad, Irak ve Azerbaycan taraflarındaki fütuhatında ve ondan sonra üç sene divan zabtı yoktu; nükud ve hasılatın mevcudu Hoca Şemsüddin Cüveynî'nin beratiyle hükümdar, hükümdar zevceleri ve Şehzâdelerle ümera ve askerlere verilirdi; varidat masarifattan fazla idi.

Bunun üzerine Şemsüddin Cüveynî, riyaziyedeki vukufu ve siyakat yazısiyle divan kayıtlarını tutmaktaki mahareti malûm olan Hoca Cemalüddin منشی Münşî ile mâlî işleri tanzim için görüştü ve bu hususta bir takım kararlar alındı.

Geçmiş olan üç sene zarfında Şemsüddin Cüveynî'nin Al damgasiyle vilâyet ve muhassıllara gönderilen beratlar divana celbedildi ve bunlar Cemalüddin Münşî'ye verilerek o da Beratları deftere kaydeyledi ve bu iş için çok uğraştı; her seneye ait verilen beratları tarih sırasiyle tertip etti; vilâyet, şehir ve nahiyeleri ayrı ayrı kaydeyledi, varidat ve masarifatı ay ay ve yıl yıl deftere geçirdi.

Bundan sonra vilâyetlerden divana getirilmiş olan Al damgalar iade olunmayarak onların yerine divandan üç sene için her seneye mahsus cem' ve harç defterleri (varidat ve masarifat defterleri) gönderildi ve bu suretle evvelki üç senenin hesabı kapatıldı ve malî işler zabtürapt altına alınmış oldu. Bu defterler siyakat yazısı ve siyakat rakamı ile tutulur oldu[3].

[1] Defter tâbiri Altınordu Hanlığında da kullanılmıştır. Bu devlette muhtelif havali, mıntaka ve şehirlerde tarhedilmi; olan vergi ve rüsumun cetveline (دفتر Defter) denilmektedir (Altınordu, fasıl 5).

[2] دستور الکاتب Düsturülkâtib (فصل دهم den ضرب دوم).

[3] Vessaf, C. IV, S. 436; Düsturülkâtib, S. 186.

Şemsüddin Cüveynî, bu varidat ve masarifat defterlerini yani bütçeyi İlhan'a arzetti ve pek ziyade memnuniyeti mucip oldu ve yeni sene bütçesinde yani dördüncü senede elli Tümen varidat hükümdar ile hükümdar kadınları ve şehzade, ümera ve askerlerin masraflarına tahsis kılındı; beşinci senede varidat çoğaldığından elli Tümen muhassasat yüz Tümen'e çıkarıldı; masariften artan fazla para, irad kaydolunarak hazinede saklanırdı. O tarihe kadar îlhanilerde hazine mevcut değildi; işte bu koca vezirin himmetiyle ilhanı hazinesi ve bütçesi meydana geldi; varidat arttıkça, masarifata da birtakım ilâveler yapılıyordu. Yedinci senede devletin varidatı üç yüz Tümen'e kadar çıkmıştı.

Bu malî muvazeneler yapıbrken divan muamelâtı ve vilâyetlerin malî vaziyetleri yani tekâlif muayyen ve münakkah bir şekil aldı. Vilâyet defterleri (yani tapu defterleri) divanda toplandı. Sahib Şemsüddin Cüveynî bu defterlerin tertip ve muhafazları için kendisine emin olduğu Seyid Sadrüddin Hamza'yı Defterdarîi Memâlik tayin etti; daha sonra Müstevfîlik meydana çıktığından, Defterdarîi Memâlik Müstevfî'nin maiyeti oldu; fakat Gazan Mahmud Han, Defterdarîi Memalik'in vazifesinin ehemmiyetini nazarı dikkate alarak bunun bademe kendi yarlığiyle re'sen tayinini emreylemişti[1].

Defterdârîi Memalik'in emri altındaki Defterhâne muamelâtı için, kâğıt, kalem, mürekkep, mücellit (defter, tomar ve Ruznâmeleri ciltlerlerdi) defter hademeleri ve diğer hademeler tahsis olunup bir de Defterhâne otağı vücude gelmişti. Hükümdarın bir mahalle göç ettiği sırada bu levazımat ve otağ develerle naklolunurdu. Vezir bir çok zaman divanı, Defterhanede aktederdi ve Defterhane'de defter işleriyle meşgul muamelât kâtipleri vardı[2].

مستوفی Müstevfî:

Bu, İlhanî devleti'nin bütün malî işlerine bakardı. Daha sonra Osmanlıların da malî işlerde kullandıkları سیاقت siyakat yazısı bunlarda da vardı[3]. Müstevfîlerin, siyakat yazısını bilmeleri zarurî idi. Müstevfî divanında Defteri Cami,

[1] Bir gün Gazan'ın veziri Hoca Şerefüddin Simnanî, hükümdarın huzurunda bir deftere bakmak isteyerek onu Müstevfî Muînüddin'den istedi ve o da maiyetindeki Seyyid Hamza'ya: (Seyid, falan defteri getir) dedi; bunun üzerine Gazan آل رسول Âli Resul'e hürmeten Seyid'in maiyyette bulunduğunu istemiyerek (mademki defter Seyid'dedir; niçin Muînüddin'in emriyle olsun. Bundan sonra Hamza benim yarlığım hükmiyle Defterdarîi Memâlik olacaktır) demişti, دستور الکاتب Düsturülkâtib (فصل دهم den ضرب دوم).

[2] Düsturülkâtib (فصل دهم den ضرب دوم). Daha sonra Seyyid Hamza'nın oğlu Şerefüddin Hasan, babasının yerine (Defterdarîi Memâlik) oldu. İlhanîye Devletinin parçalanması üzerine (Defterdârîi Memalik) vezifesi de kalktı. Defterdârîi Memâlik vazife itibariyle Osmanlı'lardaki Defter Eminine benzerdi.

[3] Düsturülkâtib فصل سوم den ضرب دوم (İstîfâi Memâlik bahsi, varak 186); (Vassaf Tarihi, C. IV, S. 436).

Defteri Mukarrer, دفتر آوارجه Defteri Avarice, دفتر خراج مقرر ديوان Defteri Haracı mukarreri divan, دفتر قانون Defteri Kanun[1], دفتر توجيهات Defteri Tevcihat, دفتر روزنامچه Defteri Ruznâmçe isimleriyle tutulan yedi defter[2] siyakatle yazılmıştı[3]. Devlet hazinesinde para (صاحب جمع Sahibi Cem') denilen Hazinedar tarafından hıfzedilirdi[4]. Bütün malî işlerde Müstevfî'nin mercü Vezir idi.

Eyaletlerde vergileri tahsil edenlere (محصل Muhassıl) ismi verilmişti[5]. Muhassıllar, vilâyetlerde Altın damgalı beratlarla miktarı muayyen olan vergileri toplarlardı; bunlara bin altında yirmi altın tahsildarlık hakkı verilirdi[6]. Hamdullah Müstevfî'nin نزهة القلوب Nüzhetülkulûb'unda (Hukuk Divanı) dediği vergiler bunlardı.

Müstevfîler eyaletlerdeki varidatı, Vezirlerin emriyle ve maiyetindeki سر شمار Serşümar, خانه شمار Haneşümar, باغ شمار Bağşümar, قوبچور Kobçur[7] ve sair vergi, memurları vasıtalariyle toplanırdı[8]. İlhanîlerin malî sistemleri, malî kanun ve usulleri kendilerinden evvel gelen devletlerden alınmış olmakla beraber daha muntazam bir şekle sokulmuştu. Ticarette istimal edilen (چک Çek)

[1] Düsturülkâtib'de buna (قانون و ياساميشى Kanun ve Yasamişî) defteri deniliyor. Maliye ıstılahınca, malî usulleri ve onların sureti icrasını, hukuki divaniye ve eşhasın emlâkini tafsil ve ihtiva eden deftere (Kanun defteri) denilmektedir.

[2] Alâüddin Tebrizî'nin Konya'da Yusuf Ağa Kütüphanesindeki 1756 numaralı (Saadetnâme) isimli eseri İlhanîlerin Maliye tarihine ait olup Profesör Zeki Velidî tarafından tetkik edilmiştir. Zeki Velidî, metinde yazdığımız defter isimlerini oradan nakletmiştir (Moğollar devrinde Anadolu'nun İktisadî vaziyeti, S. 14).

[3] Düsturülkâtib (ضرب دوم den فصل سوم), Fenni siyakat ki, memleket emvalinin istihsal ve istihlâki o yazı ile yazılmış ve bu hususta birçok kitaplar tasnif edilmiştir (Düsturülkâtib'den tercüme).

[4] Bu isim altında İran'da aynı vazife vardı.

[5] Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti (Hukuk ve İktisat Mecmuası, C. I, S. 3).

[6] Düsturülkâtip.

[7] Bu kayıtlara göre Serşümar'ın başsayıcı ve Altınordu Hanlığındaki سالغ Salig memuru yani nüfus tahrircisi, Haneşümar'ın mesken ve hane tahrircisi ve Bağşümar'ın da bağ ve bahçe tahrir memurları olmaları muhtemeldir, قوبچور Kobçur ise ağnam vergisi olup senede iki taksitte toplanır ve yüz hayvanda bir hayvan alınırdı. Bu tâbirin şümulü bazan genişlemiş ve bazan da yukarıki tarzda devam etmiştir. Kobçur bazı kere divanca mukarrer vergiye alem olmuştur (Cihanküşa, C. II, S. 254 hâmiş). Menkü Kaan zamanında ehaliden toplanan nüfus vergisine *Kupçur* denilirdi (Tensuknâme tercümesinin notu) (Türk Hukuk ve İktisad Mecmuası, sayı, 2. S. 14). Bu hususta fazla malûmat için Türkiyat Mecmuası, C. 4, S. 40 da Profesör Ahmed Caferoğlu'nu Uygurlarda Hukukî ve Malî Istılahlar isimli makalesine ve Hukuk ve İktisat Mecmuasında Bartold'un (İlhanîler Devrinde Malî Vaziyet) makalesiyle ayni mecmuada Profesör Zeki Velidî'nin (Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti) isimli makalelerine bakınız. قوبچور Kobçur tâbiri Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmed devrine kadar kullanılmış ve Karaman Oğulları da inkırazlarına kadar ayni ıstılahı istimal etmişlerdir (Zeki Velidî makalesi, S. 21). Dozy lûgatinde Kobçur, mükellefiyeti şahsiye olarak gösterilmiştir.

[8] Düsturülkâtib ضرب سوم در تفويض منصب قضا ve Tarihi Cihanküşâ C., I, Mukaddimei Musahhih (O). Cihanküşa metninde شمار ولايات Şümârı Vilâyat) diye vilâyetlerin tahririnden bahsedilmektedir (C. II, S. 260).

İlhanîlerde vardı; bu tâbir ticarî münasebat dolayısiyle Bizans'a ve Avrupa'ya geçmiş olmalıdır [1].

İlhanîlerde hazineye ait arazi ile bazı vergi ve rüsum'u iltizam usuliyle satarlardı; arazi mukataa'lara ayrılmıştı[2].

Hamdullahı Müstevfî, eserinde Horasan eyaleti hariç olarak İlhanîlerin 1336 senesi bütçesini göstermiştir. İlhanîler devrine ait malî eserler tetkik edilecek olursa Osmanlıların bunlardan istifade ile tatbik eyledikleri ve Osmanlıların o tarihlerde İslâm âleminde kullanılan Müstevfî tâbiri yerine İlhanîlerin evvelce kullandıkları Defterdar ıstılahını almış oldukları görülür.

اشراف ممالک İşrafı Memalik[3]:

Bu vazife sahibi Umumî Müfettiş olup memleket dahilinde divana ait işlerin teftiş ve murakabesine memurdu; kendisine (مشرف ممالک Müsrifi Memâlik) de denilirdi; hiç bir şey bunun teftişinden hariç kalamaz ve hiç bir şey bundan saklanamazdı; lüzum hasıl oldukça bunun maiyyetinde bulunan ve (اشراف İşraf) denilen memurlar vilâyetleri teftiş ederlerdi.

İlhanîlerin ilk zamanlarında bu vazifenin Şark ve Garp işraflığı olarak iki kısım olduğu görülüyor. Hülâgû İran'a ilk geldiği zaman Moğolların Garp memleketleri israfı (جمال خاص حاجب Cemal Hâs Hacib) idi[4]. Tabiî İlhaniye Devleti, Moğol İmparatorluğunun Garp İlhanlığı olduğundan bunlarda israfı Memâlik bir tane idi.

Malî, idarî bütün divan ve memleket teftişine ait işleri tahkik ve tecessüs ile iştigal eden israfın bütün bu işlerde tam bir vukuf sahibi olması ve sorulduğu zaman derhal cevap verip vaziyeti tenvir etmesi lâzımdı; teftiş işlerinde hazine ve devlet varidat ve masarifatını, asker maaşlarını tetkik ile suiistimal yapılmamasına dikkat ederdi. Suiistimale müsait olabilen Divanı Büzürk'de idarî, malî muamelâtı kontrol ile inzibat altına almak da en esaslı vazifelerindendi. Divan erkânı onun fikir ve mütalâasından istifade ederlerdi. Vazifesine ait bilûmum muamelâtta defterlerde düstur (Kavanîn Mecmuası) ve divan kayıtlarında Müsrifi Memâlik'in Nişan ve Pervânesi bulunması îcap ederdi.

[1] Moğollar devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti (S. 17).

[2] Camiüttevarih Topkapı Sarayı nüshası (1518), varak 242; Vassaf Tarihi, C. III, S. 338; C. IV, S. 438.

[3] اشراف İşraf, yüksekte bulunarak bir şeye kemaliyle nezaret eylemek demektir.

[4] Tarihi Cihanküşayı Cüveynî Mukaddimei Musahhih (کو).

مقارن این احوال که هولاکو تازه بایران آمده بود یکی از دشمنان امیر آرغون کو مرسوم بجمال الدین خاص حاجب که سمت (اشراف ممالک غربی بدو محمول بود

Tayin olunacak memurların tayini hususlarında ve عامل âmil'lerin divana verdikleri takrirlerinde İsrafı Memâlik'in mütalâasının alınması işlerin iyi gitmesine yardım ederdi; çünkü bütün muamelâta ve memurların ahlâk, mesai ve seciyelerine vâkıf olup bunu, vilâyetlere göndermiş olduğu müsrifler vasıtasiyle öğrenmiş bulunuyordu[1].

Nâzırı Memalik:

İlhanîlerde bu vazife sahibi Divânı Büzürk işlerini tanzim ve malî işlere ait hazine umurunu tertip ederdi. Emîrlerin, Tümen Beylerinin İnak'ların ve divana müdavim kâtiplerin ve sair sınıfların mevacip ve maaşlarını verir, rütbe ve memuriyetlerin tevcihinde mütalâası alınırdı; bütün divan evrak ve muamelâtı Hükümler, Misaller, Beratlar, muhtelif divan defterleri Yargunâmeler[2] ve cerâye[3] yani aylık ve cerideler[4] hep bunun Pervane ve Nişaniyle yani buyruldu ve imzasiyle yazılırdı; bunun emri altında olmak üzere vilâyetlerde memurlar vardı[5].

اولوغ بتكجىء ممالک Uluğ Bitikçîi Memalik:[6]

Uluğ Bitikçi (Divanı Kebîr İlhanî) nin baş kâtibidir. Bu divandan sadır olan emirleri, kararları yazdırır ve divana ait malî işleri takip ve tahsil eder; divan âzalariyle görüşerek mirî emvalin artmasına çalışırdı.

Divanın varidat ve masarifat defterlerini tetkik eder ve divan kayıtlarını zabteylerdi. Divan işlerinin mercii bu idi; eyaletlerdeki divanlarda bulunan Bitikçi'leri bu intihap ederdi; verilmesi lâzım gelen beratlar ve vesikalar da bunun müsaadesiyle yazılırdı[7].

[1] دستور الكاتب Düsturülkâtib (فصل ششم den ضرب دوم) Darbı devvumden faslı şesüm), (تفويض اشراف ممالک Tefvizi İşrafı Memâlik) kısmı.

[2] يارغونامه Yargunâme; Cengiz yasasına göre Yargucı denilen yasa memurunun verdiği mahkeme ilâmıdır.

[3] جرايه *Ceraye* sadaka nevinden verilen zahire olup yine sadaka olarak verilen hayvan yemi de عليق *Alik* denilir.

[4] Cerîde; nüfus ve ruznâme kayıtları demekti; bu tabir Osmanlılarda son devirlere kadar kullanılmıştır.

[5] دستور الكاتب Düsturülkâtib (فصل پنجم den ضرب دوم: Darbı devümden faslı pencüm).

[6] Biti; Türkçede vesika, berat, hüccet, mektup mânasına olup Bitikçi ise kâtip ve muharrir demektir. (كط) Cihanküşâ Mukaddimei Musahhih و از بتكجيان قراتای و سيف الدين بتكجی كه مدير مملكت بود); Camiüttevarih tercümesi (Moğollar Tarihi, Quatremere, S.164.

[7] دستور الكاتب Düsturül-kâtip (فصل چهارم den ضرب دوم)

İlhanî divanındaki Bitikçi'lerle Bahşî'ler[1] tarafından yazılan Ferman ve emirler gönderilecek milletlerin lisan ve yazıları ile yazılmak kanundu. Bagdad ve Irak Arap taraflarına gidecek hükümler Arapça, İran ve diğer Fars lisanı konuşan veya resmî muharreratı Farsça olan yerlere ve devletlere Farsça ve keza Türk ve Moğollara da kendi dil ve yazılariyle hükümler giderdi; bundan dolayı İlhanı divanında muhtelif lisan ve yazıları bilen muhtelif din ve mezhebe mensup بخشیان Bahşiyan ve بتکجیان دیوان Bitikciyanı divan denilen inşa dairesi vardı[2].

Bahşîlerin en itibarlısı, İlhanı âzam yani hükümdarın beraberinde bulunup Moğol hükümlerini ve onlara ait yazıları bazan bizzat yazmak ve bazan yazdırmakla meşgul olan Moğol ahkâmı kâtibi idi. Bunun pek ziyade mutemet adamlardan olması icap ederdi.

(دامغای بزرک Damgayi büzürk) denilen büyük damga anahtarının evvelce Bitikçi'de bulunduğunu Camiüttevarih yazmaktadır[3].

Uluğ Bitikçi, Emîrlere ve Vezirlere ait Pervâne yani Fermân ve hükümleri iyice tetkik ile beyaza çekerdi. Ülke, Tümen, Hezâre ve Sade emîrlerine ait mufassal yarlığların arkalarına onların kolayca anlaşılması için hulâsalarını yazmak buna aitti; bu, ihtiyarlar veya malûl olursa evlât vesair mutemetlerini kendi işi için vekil bırakabilirdi [4].

[1] Bahşî, Türk ve Moğollara mahsus kitapları Uygur lisanında yazan kâtiplere, Moğolların cerrahlarına, Budistlerin Reisi ruhanisine ve daha sonraları Hindistan'da Baburîler zamanında ordu-ların hesaplarını tetkik eden memura ve Kırgızlar'da باقسی Baksi adiyle, afsunlariyle hastaları iyi eden falcı ve sihirbazlara ve Türkmenlerce halk türkücüsüne ve Kobuz denilen saza alem olduğu görülüyorsa da (İslâm Ansiklopedisi Bahşî maddesi) Düsturülkâtib'de Bitikçiler kastedilmektedir; bu hususa dair Quatremere'in Camiüttevarih haşiyesinde mufassal malûmat vardır (S. 184-199). Ona göre بخشی Bahşî Lâma demektir, Arap ve Acem münevverleri Buda mezhebi salîklerine Bahşî unvanını veriyorlardı ki, bunlara Çince (هوشانغ Hüşang) ve Tibet'te (لاما Lâma) derlerdi. Sihirbazlara, müneccimlere, putperest ruhanîlere Bahşî derlerdi. Bunlar sureti umumiyede sihirbaz idiler, gaibden haber verirler, rüya tâbir ederler ve tabiblik yaparlardı. Bahşîler, azçok okumuş yazmış, malûmat sahibi şahıslar olduklarından daha sonraları İran ve Maveraünnehir Moğolları tarafından okuyup yazanlara Bahşî denilmek âdet oldu. Gazan Han'dan itibaren veya az sonra kâtiplere bahşî denilmesi meydana çıktı. Daha geniş bilgi için bk. (M. F. Köprülü, Türk Edebiyatının Menşei, Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 4, S. 13 • 25).

[2] Kaan divanında muhtelif yazı ve lisanlarla yazan ve konuşan kâtipler vardı. و از همه نوع کتبه ملازم اند از کتاب پارس و ایغوری و ختائی و تبت و تنکوت و غیر آن تا هر که بموضعی مثال نویسند بزبان و خط آن جماعت اصدار افتد...) Cihanküşâ, C.IV, S. 89; Aksarayî Tezkiresi, C.I,S.206 ve yine Cihanküşada Müslüman Bitikçilerden bahsediliyor.

C.III, S. 87. (و از بتکجیان مسلمان امیر عماد الملک را که در حضرت قاآن و کیوک خان هم بدین اسم موسوم بودست

[3] (پیش از کلید تمغاء بزرک در دست بتکجیان بود...) (Quatremère tabı Camiüttevarih, S. 113, Not 53).

[4] دستور الکاتب (ضرب دوم den فصل ششم) تفویض کتابت احکام مغول بیخشیان.

منشیء دیوان بزرک Münşü Divanı Büzürk:

Bunun dairesine (İnşâi memalik ممالک انشاء) yahut (Divanı resâil دیوان رسائل) denirdi[1]. Divânı İlhanîden Hükümdarlara, Emîr ve Vezirler'e ve devlet adamlarına yazılacak Nâme, Fermân, Berat, Misâl ve muharreratı bu yazardı ve bittabi herkesin rütbe, derece ve mevkiine göre muhtelif tabirler kullanırdı[2]. Bunların sehli mümteni olarak yazılması, muğlâk ve îmâlı kelimelerin kullanılmaması sureti kat'iyede emrolunurdu.

(منشی دیوان بزرک Münşü Divanı Büzürk) ün bir vazifesi de Hükümdarın sır kâtibi olması idi. Bu dairenin inşa muamelâtına hiç kimse müdahale edemezdi; o nasıl münasip görürse öyle yazardı; maiyetinde bir kalem heyeti vardı ve bunların hepsi de yüksek kalem sahibi, âlim adamlardı. Münşîi Divanı Büzürk Divandaki muayyen maaşından başka yazılan Berat, Menşur ve Misâl'lerden de hakkı inşa namıyle aidat alırdı[3].

Büyük Selçukîlerle Anadolu Selçukîlerinde olduğu gibi Moğollarda ve şubesi olan İlhanîlerde ecnebi devletlerle olan mükâtebat Farsça, Uygurca ve Arapça idi; fakat Farsça daha ziyadece görülmektedir. Mengü Kaan zamanında papaya yazılan nâme Farsça yazılmıştı. Oktay Kaan'ın Sultan Alâüddin Keykubad'a göndermiş olduğu Nâme de Farsça idi; bundan başka Sultan Ahmed Teküdar ile Gazan Mahmud Han'ın Memlûk hükümdarlarına gönderdikleri Nâmeler Arapça idi. İlhanîlerin idare ve nüfuzları altındaki milletlere gidecek hüküm ve kararlar Fars lisaniyle yazılırdı[4]. Muhaberat ulaklar veya elçi denilen tatarlar vasıtasiyle olurdu[5].

İlhanı Emîrleri:

İlhanîlerde Şehzadelerden sonra نویین Nuyin veya نویان Nuyan denilen ve hizmet ve faaliyetleriyle maruf olan Emîrler gelirlerdi. Bunlar muhtelif Moğol

[1] Camiüttevarih; Düsturülkâtib.

[2] İlhanîlerin muharreratında gördüğümüz tahrir tarzı, Fermanlardaki elkab, başlangıç ve tekerrür ve hateme tamamiyle Osmanlılar tarafından alınmıştır. Bu husus için (دستور الکاتب Düsturülkâtib) e bakınız.

[3] دستور الکاتب Düsturülkâtip (فصل هشتم ned ضرب دوم) (در تفویض انشاء ممالک)

[4] Burada resmî lisandan maksat her hangi milletin muharreratındaki lisandır; meselâ Anadoluda Selçukîler zamanında resmî mubarrerat Farsça yazılırdı; daha sonra da böyle devam etti. Bundan dolayı Ankara kalesi kapısına Ebû Said Bahadır Han zamanında vergi münasebetiyle konan (H. 730=Nisan 1330) tarihli kitabe Farsça olup bundan başka yine Ebû Said zamanında Ani şehrine konulan vergiye ait bir yarlığın hulâsası olan kitabe de Farsça idi (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, No. 1, S. 137, 162). Keza yine İlhanîler devrinde Kırşehir'de Cacabey camii kapısının üzerindeki bazı vergilerden muafiyet hakkındaki yarlığ hulâsası da Farsça hakkedilmişti.

[5] Camiüttevarih (Quatremère tab'ı, S. 216, 218).

kabilelerinden veya Türklerdendi. Nuyin[1] olabilmek için küçüklükten başlayarak harplerde ve hükümdar maiyyetinde hizmet görmüş olmak ve tedricî yetişmek lâzımdı. Nuyinler en son olarak Beylerbeyi rütbesine kadar çıkarlardı[2], bu rütbe büyük İlhan ordusunun Umum Kumandanlığı idi; bütün divân memurlariyle ulema sınıfı vezirin hüküm ve nüfuzu altında oldukları gibi bilumum askerî sınıfta Beylerbeyi'nin kumandası altında idiler. Beylerbeyiden sonra (اولوس امیرلری Ulus Emîrleri) denilen üç büyük Kumandan gelirdi. Beylerbeyi'de esas itibariyle Ulus Emirlerinden olup fakat derecesi diğer üç Ulus Emîrinden yüksekti. Üç Ulus emîri'ne (قول بکی Kol Beyi) denirdi. Yarlığlarda Ulus emirlerinin isimleri zikredilirdi. Beyleryegi merkezde bulunup diğer üç Ulus emîrinin muayyen mıntakaları vardı[3].

Moğollar fethettikleri garp memleketlerindeki mümessillere yani valii umumîlere Ulus emîri derlerdi; bunlar hükümdar namına hükûmet ettiklerinden idareleri altındaki geniş eyaletlerin bütün ahvalinden mes'ul edilir, salâhiyetleri dahilinde olmayan şeyleri arzederek talimat alırlardı.

Ulus emîrlerinin idareleri altındaki yerlerde kendisine merbut olarak ölke emîrleri ile Tümen, Hezâre, Sade ve Dehe emîrleri bulunurlardı. Bundan başka mıntakalarındaki divan ve adlî işlerde de murakabeleri vardı.

Ulus emîrleri haftada iki gün (کرپاسی معظم Kirpâsı muazzam) dedikleri divan çadırında dava görüp şikâyet dinler ve yasaya taallûk edenler hakkında hüküm verir ve şer'î işleri de kadıya havale ederlerdi. Ulus beyleri Osmanlıların Beylerbeyi'lerine ve Memlûklerin نائب سلطنه Nâibi saltana'larına benzemektedir.

Ulus emîrleri hükümdarın yanında yani orduda bulundukları zaman mıntakalarındaki vekilleri onların namlarına iş görüp imzalarını atmağa mezun idiler[4].

[1] نویین Nuyin ve نویان Nuyan, Kumandan, Prens, Asilzade, Serasker, Serdar manalarına gelir. Subhulaşâ'da (Nüveyn) diye harekelenmiştir (C VI, S. 33). ابن مهنا İbn Mühenna lûgatinde Moğol lûgatleri arasında Emîr mukabili olarak zikredilmektedir (S. 208). Vassaf lûgatinde نوئین Nuin diye yazılıdır ve Serdar demektir, Moğolcadır. Çağatay lûgatında Nuyan veya Nuin, Serdar, Serasker, Şehzâde manasına gelmektedir. Lûgati Nevaiye'de Kumandan, Prens, Asilzade mukabilidir.

[2] Hülâgû zamanındaki maaş kanunu mucibince Beylerbeyi'ye senede ne verildiği bilinmiyor. Yalnız on bin kişi kumandanı olan Tümen Emîrine on bin dinarı rayic yani altmış bin dirhem verildiğine göre Beylerbeyi'ye bundan pek daha çok verilmesi lâzım gelmektedir. Emîr Çoban zamanındaki kanun mucibince Beylerbeyi'ye senede üçyüz tümen yani üç milyon dinar verilüp dirhem hesabiyle o zamana göre on sekiz milyon dirhem (gümüş) verilmekte idi (Subhulâşâ, C. IV, S. 425).

[3] مسالک الابصار Mesalikülebsar'dan naklen Zeki Velidî (Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti; التعریف بالمصطلح الشریف Ettarif bilmustalahisşerif, S. 45 (Mısır 1312 tab'ı); صبح الاعشی Subhulâşâ, C. IV, S. 423 ve aynı eser (Mesalikten naklen) S. 424, 282.

[4] Mesalikülebsar'dan naklen (Moğollar devrinde Anadoluda iksadi vaziyet) Zeki Velidt S. 34.

(امراء بزرک Ümerai Büzürk) denilen bu birinci derecedeki Ulus emirleri ve Nuyinlerden sonra[1] ikinci sınıf Emîrler gelirdi; bunlar Ülke ve Tümen emîrleri idiler, تومه ن; Tümen yani on bin kişinin kumandanı olan emirlere (امیر تو مه ن Emîri Tümen) derlerdi. Tümen emîrlerinin mutlak surette Nuyin olmaları lâzım gelmezdi. Her Emîri Tümen'in maiyyetinde on Hezâre emîri bulunurdu[2].

Emîri Hezâre yani binbaşıdan sonra Emîri Sade yani yüzbaşı ve sonra Emîri Dehe (onbaşı) gelirdi. Ordu ümerasının ve zabitlerin rütbe ve dereceleri bundan fazla ve eksik olmazdı[3].

*
* *

İlhanîlerde rütbe büyüdükçe şeref ve itibarla beraber mes'uliyet arttığı gibi ölüm de yaklaşırdı. Harpte ufak bir muvaffakıyetsizlik یارغو Yargu'yu yani mahkemeyi mucip olup neticesi idamdı; dayakla kurtulanlar pek azdı; onun için İlhanîlerde ileri gelen Beylerbeyi ve Nuyinlerin ve Vezirlerin harp müstesna olarak eceliyle ölenlerine az tesadüf edilmektedir.

Emîrlerin şöhret ve îtibarları yaptıkları hizmetle ölçülürdü. Hülâ-gû'nun Irak ve Suriye'deki faaliyetlerinde ve diğer İlhanların fütuhatında âmil olan Nuyanlar, yaptıkları hizmetlerle anılırlardı; meselâ Hülâgû'nun ileri gelen Nuyanlarından کیتبوغا نویان Kitbuga Nuyan, Suriye fütuhatında bulunmuş, hizmet etmiş ve hattâ bu uğurda maktul düşmüştü. Hülâgû zamanındaki Nuyanlardan ایلکای نویان İlkây Nuyan ve بایجو نویان Baycu Nuyan, سونجاق نویای Suncak Nuyan ve جورماغون Curmagun Nuyan vesaire muvaffakiyetli hizmet görmüş birinci derecedeki ümeradan idiler[4].

Emîrlerden bazıları fevkalâde hizmetleri dolayısiyle istisnâen usul ve kanun hilâfına olarak birdenbire en yüksek mevkie çıkabilirlerdi; meselâ Ahmed Teküdar zamanında Emîrlerin derece itibariyle yirmincisi bulunan Celâyir aşiretinden موقا Muka adındaki Emîr, Argun Han'ın muhibbi olması ve ona karşı sadakat gösterip hükümdarlığa geçmesini te'min etmesi sebebiyle birinci sınıf emîrlerden olduktan başka beylerbeyliğe kadar çıkmıştı; hattâ hazine bile kendisine teslim edilmişti[5]. Yine bunun gibi Argun Han zamanında Hezâre emîri

[1] Cihanküşa'da Ümera ve Nuyinan diye, Emîri evvel, Nuyin'i sonra zikredilmektedir و از دامادان و امرا و نویان بزرک (S. 92, 96).

[2] İbn Batûta llhaniye ümerasının davulları olduğunu yazıyor (C. I, S. 253).

[3] Subhulâşâ, C. IV, S. 423; Vassaf Tarihi, C. I, S. 54; Düsturülkâtip.

[4] Hülâgûnun yetmiş üç emîri vardı; bunların bir kısmı Nuyan olan on bin emîri, bir kısmı Nuyan olmayan onbin emîri ve bir kısmı da Binler emîri idiler.

[5] Muizzülensab.Muka, bukadar yükseldikten sonra efendisi Argun Han tarafından dört oğlu ile beraber yasaya eriştirilmiş yani katlolunmuştu.

yani binbaşı rütbesinde olan Emîr Çoban, Keyhatu Han zamanında yine Hezâre emîri iken Gazan zamanında birden bire üçüncü emirliğe getirilmiş ve pek az sonrada Beylerbeyi bulunan Emîr Kutluk Şah'ı müteakıb Beylerbeyi olmuştu[1].

Vazifesinde ihmal ve tekâsül gösteren emirler, yarguya çekilerek derecesine göre haps, dayak ve katî cezalarından biriyle tecziye edilirlerdi. Argun Aka'nın oğlu لکزی Lekzî büyük emîrlerden olduğu halde Teküdar zamanında saltanat iddiasına kalkan Argun Han'a karşı arzu göstermediğinden dolayı Argun'un cülusunu müteakıb emirlikten azlolunarak yüz sopa yemek suretiyle hayatını kurtarabilmişti[2].

Emîrlerin içinde bilfiil Tümen emîri olmayarak mukarribi pâdişâhı olan ümera da vardı; bundan başka امیر توتقاوول Emîr Tutkavul, امیر یارغوجی Emîr Yargucı, امیر اقتاجی Emîr Aktacı, امیر ایناق Emîri İnak[3], امیر سولورجی Emîr Solurcı[4] vesaire gibi muhtelif vazifelerde bulunan Emîrler de vardı; bunlar sırası gelince orduda bilfiil vazife de alırlardı; nitekim (بایدو سولورجی Baydo Solurcı) sonradan terfi ederek Bagdad idaresini ele almıştı. Bu sınıf Emîr'lerden bazılarının kumandasına asker de verilmişti; meselâ Gazan ümerasından امیر سوتای Emîr Sutay Ahtacıların emîri iken kumandası altında asker de bulunmuştu[5].

[1] (امیر چوبان از قوم سولدوس با آنک در زمان کیخاتو خان أمیر هزار و معتبر بود درین زمان معتبرتر شد و ان مجموع جز از قوتلوق شاه براه کسی ازو بزرکتر نبود) معر الانساب .Gazan Han cetveli

[2] Camiüttevarih, varak 263; Muizzülensab.

[3] Muizzülensab (اقبال پسر ارقتو پسر ایلکانیان از جلایر از امراء ایناق بود)

[4] (Muizzülensab, Abaka cetveli) ارقتو از جلایر امیر سولورجی بوده (تونسکای امیری معتبر بود و از ve keza بایدو سولورجی، از جملهء امرای سولورجیان و حکومت بغداد) (جمله امرای سولورجیان بود و حکومت بغداد را برو معتبر فرمودند (از تونسوکای بدو مقرر داشتند

keza Solorcu'nun ne demek olduğunu müracaat ettiğim lûgatlerde bulamadım.

[5] Muizzülensab, Gazan cetveli.

(امیر سوتای، امیری بزرک و امیر جمله اختاجیان او بود و لشکر نیز می دانسته اند)

İLHANÎLERDE ASKERÎ TEŞKİLÂT

İlhanîlerde askere *çerik* denilirdi[1]; maaşlı ve ıktalı olarak iki nevi asker vardı. Hassa yani hükümdara ait olan ve muhafız manasına olarak كوتاوول Kötavul veya كتاوول Ketavul veyahut ta كه پتاوول Keptavul denilen[2] bu askerin maaşı ve elbiseleri Divanı Büzürk'ten verilirdi. Bu hassa askerinin miktarı hakkında malûmatımız yoktur[3]. Asker harpte ve sulh da daimî surette İlhan'ın ve (اردو Ordu)[4] veya (اوردا Orda) ismi verilen hükümdarla ailesinin karargâhının muhafazasiyle mükellef edilir. Keptavul'lar, biner mevcutlu alaylara ayrılmışlardı[5]. Bunların arasında bir de asıl hükümdar muhafızı olan Korucu'lar vardı.

İlhanîlerin ordusunda en büyük kumandan Beylerbeyi olup bu, memleketin askerî idaresi ellerine verilmiş olan dört büyük Ulus Emîri'nin birincisi idi. Askerî vazifede bu dört Ulus Emîrinden birincisine (بكلربكى Beylerbeyi) ve diğer üçüne de قول بكى Kolbeyi denilmiştir.

Ulus Beylerinin dereceleri teşrifatta vezirden yüksek olup Yarlığlarda hükümdardan sonra bunların adları yazılıp daha sonra Vezirin ismi zikredilirdi. Vazifesinde müstakil olarak bütün askerî işlere Beylerbeyi bakardı. Dört Emîr olmadan mühim işler hallolunamazdı; bunlardan biri bulunmazsa Yarlığlarda bulunmadığı yazılır ve bulunanların da isimleri zikredilirdi.

Gazan Mahmud Han zamanında Kutlu veya Kutluk Şah ve Hudabende ile Ebû Said Bahadır Han devirlerinde ise Emîr Çoban Beylerbeyi idiler[6]. Bu sonraki daha sonra Niyâbeti saltanat işini de eline almıştı.

[1] Çerik, askerülharb (İbn Mühanne, S. 145).

[2] İlhanîler devrinde malî vaziyet (Bartold, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. I, S. 150) Süleyman Efendi, Bartoldun Keptavul diye yazdığım (Kötavul) ve Muizzülensab ise كتاوول imlâsında yazıyor (Gazan Han cetveli). Alelıtlak askere çerik denildiğini İbn Mühenna ile (S. 225) Vassaf lûgati yazmaktadırlar. Vessaf çeriğin leşken pâdişâhı yani hassa askeri demek olduğunuda kaydeder.

[3] تفصيل اين اجمال آنكه تكودار اوغول با يک تومان لسكر خاصه مرافقت ايلخان اختيار بود و بايران آمد Ravzatüssafa, C. V, S. 87, leşkeri hassata birine göre bu on bin kişi, maiyyet askeri olacaktır; keza Vassaftarihinde de Gazan'ın Şam seferinde (هزاره‌ء خاص در نظر آلقو مقرر شد) kaydi var. C. III, S. 374.

[4] اردو: قصبة الملک و منه سميت بلدة كاشغر. اردو كند اى بلدة الاقامة و قصبة الملوک (Divan-ı lûgat-it Türk) ديوان لغات الترک. C. I, S. 112).

[5] امير پولاد چنكسانک امير بغايت عاقل و كافى و صاحب ثبات بود و هزاره كتاولان را بدو تفويض فرموده بود Muizzülensab, Gazan kısmı.

[6] Mesalikülebsar Nizamüddin İbnülhakimi Tayyarî'den naklen askeri işlerin Beylerbeyi tesmiye olunan Ulus ümerasının en büyüğüne ait olduğunu yazmaktadır. Subbulâşâ, C. 4, S. 424; İbn Batûta seyahatnamesi tercümesi, C. I, S. 376.

Ulus Beyleri İlhanın yanında bulundukları zaman kendi mıntakaları merkezlerinde bıraktıkları vekiller onların imzalarını atarak iş görmeye mezun idiler. Bütün orduyu elinde tutan Beylerbeyi, Divanda askerî işlere taalluk eden meseleleri vezir ile görüşerek müştereken hallederlerdi.

Ümera'i اولکا ölkâ denilen Ölke beyleri, Tümen beyleri içinde en nüfuzlularıdır; Tümen beyleri on bin kişinin kumandanı olup[1] Nuyan veya نویین Nuyin denilen Moğol Emîrlerinden bazan da Prenslerden tayin edilirlerdi. Cengiz Han'ın bir oğlu Uluğ Nuyan, yani büyük نویین Nuyin tayin edilmişti[2].

Cengiz kanunu mucebince asker onar onar ayrılmıştı; her onda biri امیر دهه Emîri Dehe yani onbaşı olup diğer dokuzuna kumanda ederdi; on dehe Emîri içinden birisi امیر صده Emîri Sade yani yüz başı idi. Emîri Dehe'leriyle beraber yüz kişi bunun kumandasında bulunurdu. Yüzbaşıdan yukarı bin kişinin kumandanına Emîri Hezâre yani binbaşı denilip daha sonra ise Emîri Tümen yani on bin kişi kumandanı gelirdi. Emîri Tuman veya Tümen, emri altındaki kuvvetlerin bütün işlerinden mes'uldü; ordusuna ait işler kendisine havale edilirdi[3].

Tümen beyliyi bazen bir aile elinde bulunur ve hattâ hizmet ettikleri müddetçe onların uhdesinde bırakılırdı[4].

Bu suretle Emîri Tuman veya Nuyinlerin emir ve kumandaları altında Hezâre, Sade ve Dehe kumandanları bulunup[5] ordu rütbeleri bunlardan fazla ve eksik olamazdı; ıktalı askere (Sipahi) denirdi[6].

Eyaletlerde bulunan bu askerî sınıfın merkezdeki büyük divanda işlerini görmek ve muamelelerini takip eylemek için her bir kısma mahsus Divanı Büzürk'te birer Zâbit (Subay) bulunurdu; ordulara verilen alelade emirler bu irtibat subayları vasıtasiyle tebliğ edilirdi.

Divan'da ordu efradının mıntakalarını, hangi Tümenin hangi Sade ve Dehe'sinde bulunduklarını, adlarını, maaşları miktarını havi defterler vardı; bu defterlere göre İlhaniye ordusunun XIII. asır sonlariyle XIV. asır başlarında mevcudu yirmi Tümen yani iki yüz bin kadardı, lüzumu halinde bu miktar otuz

[1] Camiüttevarih (Quatrèmer tab'ı, S. 192); İbn Batûta seyahatnâmesi, C. I, S. 380.

[2] Bu tabir Camiüttevarihte Nuyan tarzında, Vessaf ve Cihankûşa'nın bir çok yerlerinde نویین Nuyin şeklinde yazılmaktadır.

[3] Cihanküşayı Cüveynî, C. I, S. 23.

[4] Düsturülkâtib (فصل دوم)

[5] Camiüttevarih(Quatremère Tab'ı) S. 138, 296 Düsturulkâtib, İbn Batûta tercümesi, C. I, S. 382.

[6] Camiüttevarih (Quatremère Tab'ı), S.172.

bin ve daha ziyade olabileceği gibi[1] hassa askeri bundan hariçti; ordu kumandanlarına ve askere جامکی camekî ismile elbise ve maaş veya onun bedeli verilirdi[2].

Hülâgû zamanında konulan kanun mucebince her Emîr Nuyin için bir Tümen yani on bin dinar maaş kabul edilmişti; sonra bu miktar artarak senevi elli bin dinar, Sade ve Dehe ümerasına senevi yüzer dinar verilmişti; fakat bu son iki sınıf emirlerin yani Sade ve Dehe Emîrlerinin bu maaşlarından başka Ikta'lardan, askere verilen şeylerden de istifadeyi mucip gelirleri vardı[3].

Her Emîrin kendisine ve askerine ait muayyen mint akası vardı; ıkta veya Timarlarmı hâvi olan bu mıntakalardaki yerlerde otururlar, kendilerine ait ıktaların hasılatını alırlardı. Askerin maaşı ve dirliklerinin gelirleri muayyen olup Hülâgû'nun tertip ettirdiği kaide üzere bunların mikdarı artıp eksilmez selefden halefe intikal eylerdi[4].

Moğol ve İlhanîlerde esas olan süvariden başka bir miktar piyade askeri[4] de varsa da mevcutları hakkında şimdilik malûmatımız yoktur.

Moğol veya İlhan ordusunda Ümeradan sonra gelen askerî snıifin آقا Aka yani Reisine Bukâvul yahut (بکاوول Bugâvul) denirdi[5]. Askerî işleri tertip ve

[1] Mesalikülebsar ve ondan naklen Subhulâşâ, C. IV, S. 424.
(وعدة جیشهم المنزلة فی دواوینهم لا تبلغ عشرین تومانا اما اذا ارادوا فانهم یرکبون بثلاثین تومانا و ما یزید علیها)

[2] Düsturulkâtib: فصل سوم
Subhulâşâ, C. IV, S. 425.

[3] Hulâgû kanununa göre Emîri Hezâre'nin maaşı senevî bin dinar yani altı bin dirhem ve Emîri Sade'nin ve Emîri Dehe ile maiyyetinin yani askerlerin maaşları yüzer dinar yani altı yüz dirhemdir; fakat bu kumandanların kendi kıt'alarına ait efrat maaşından hisseleri de vardı (Mesalikden naklen Subhulâşâ, C. IV, S. 425.).

[4] Hülâgû'nun İsmâilî'ler üzerine yaptığı seferde از آنجا با پنج هزار سوار و پنج هزار پیاده Camiüttevarih (Quatremere tab'ı), S. 168.

[5] (Bugâvul) veya (Bukâvul)un başka başka devletlerde muhtelif manaları ve hizmetleri olduğu görülmektedir. Selçukîler, Memlûkler ve hattâ Hind-Moğol İmparatorluğunda چاشنیگیر Çaşnîgir) diye maruf olan bu hizmet, İlhanilerde Bagâvul veya Bukâvul adını almıştı (Quatremère Memlûkler tarihi, C. I, S. 2 not). Mufaddal ibn Ebilfadl (Memlûk sultanları tarihi) isimli eserinde Elbistan muharebesinde memlûk ordusuna esir düşen Selçuk Emirlerinden (بوکاول الدین حسام Hüsamüddin Bukâvul) dan bahsettiğine göre (S. 26) Moğollarla temaslarından sonra bu tabirin Selçukîler'de de yavaş yavaş yayıldığını göstermektedir; bu lâkabı Subhulâşa (رکاول الدین حسام Hüsamüddin Rekâvul) diye yanlış yazar (C. IV, S. 160).

Bukâvul, hükümdar sarayının teşrifatçısı manasına geldiği gibi Radloff'a göre ordunun arkadan bir baskına uğramaması için çıkarılan Dümdar kuvvetine de bu isim alem olmuştur; Bukâvul, Çagataycada بوقماق Bukmak yani pusu kurmak masdarından alınmış olup Kırgızlarda da ayni manadadır. Budagov) a göre Bukâvul, yemeklerin lezzetine bakan ve yemeği hükümdara vermeden evvel onu tadan kimseye derler; bu suretle Kurultaydaki hizmeti gözönüne alınırsa (Çaşnîgir) mukabilidir. (Bu lûgat hakkında müracaat, Mengli Giray yarlığı Abdullah Oğlu Hasan) Türkiyat Mecmuası, C. III, S. 104. Zeki Velidî, (Bukâvul) a kethüda manasını vermektedir. (Moğollar devrinde Orta Anadolu'nun iktisadî vaziyeti, S. 40).

ordunun idaresine nezaret, askerin hakikî miktarını tesbit ve defterleri mucebince onların Divanı Büzürk'den verilmekte olan maaş vesair levazımatını tedarik ve tevzi, kıtaatın harekâtını tertip ve tanzim, harpte ve istilâlarda elde edilen ganimet mallarını bîtarafâne askere taksim etmek buna aitti. Bugâvul, kendi maaşını divandan alırdı[1].

Orduda, Kurultay'da, Toylarda vazife sahibi olan ve asker sınıflarını tanzim ve mevkileri tayin eyleyen یاساوول Yasavul veya (Yasavur) hizmeti de pek mühimdi[2]. Yasavul Ümera ve askerî rütbe, derece ve mevkilerini gözeterek hareket ve ikametlerini ve askerin sınıflarını, madunun mafevke tekaddüm etmemesini, askerin hareket esnasında sıra ve tertibini bozmamalarını, harp zamanlarındaki konak yerlerinde gösterdiği yere askerin konmasını te'min ederdi.

Bundan başka (Yasavul) un (Bukâvul) ile beraber Kurultay zamanında büyük ve mükellef Toylarda her, بوی Boy'un mevkiini tayin eylemek ve bu hususta bir ihtilâfa meydan vermemek için yanlış hareket etmemek, hükümdar namına verilen emirleri Kurultaydaki hâzırûna iblâğ eylemek de vazifesi cümlesinden idi[3]. Yasavulların ellerinde (Çopı yasak) denilen birer sopa bulunurdu[4].

Hulâsa edilecek olursa harp'te ordu erkânının ve Toylarda davetlilerin mevkilerini tayin eylemekle muvazzaf olan Yasavul'un Töre'ye vâkıf ordu müfettiş ve teşrifatçısı olduğu görülür. Emîr Yasavul'un maiyetinde Yasavullar bulunurdu. Yasavullar, muharebe zamanında askeri yerinde tutup geri döndürmemek itibariyle Osmanlılardaki ordu Alay çavuşlarına benzerlerdi.

*
* *

Bir yerde askere ihtiyaç olduğu zaman hemen hüküm yazılarak askerin miktarı, kimlerin gideceği nerede ve hangi gün toplanalacağı icap edenlere sür'atle

[1] Düsturülkâtib, dokuzuncu fasıl (شخصی را گویند که بعد از امرا آقا و بزرگتر طوائف لشکریان بود) bunun üzerinde kurultay ve Toylar'daki hizmet de vardı. Bukâvul hakkında Altın Ordu'ya da bakın (fasıl 5 Grekov ve Yakuobovski).

[2] Yasavur veya Yasavul باشد بترکی صف آرای واو بضم(Ferhengii Vassaf). Şeyh Süleyman efendi lûgatında yasakçı ve muhafaza memurı mukabilidir. Hive hanlığında jandarma demek olup ellerinde ucu bakır kaplı deynek taşırlardı (Hive seyahatnâmesi 430). Türkistan'da hâssa yani maiyyet askeri kumandanı. Moğolların Yasavul vazifesini ilk defa Memlûklerde tatbik eden Melik Zâhir Baybars olup buna (رأس نوبه Re'si Nevbe) ismi verilmişti (Nücûmüz-zâhire Baybars'ın vefatı kısmı).

[3] Düsturülkâtib (فصل دهم). Zeki Velidî Yasavlu'a (Ordu müfettişi) diyor.

[4] Emîr Çoban, muharebede vazifesinde tekâsül göstermiş olan Emîr'lere (çopı yasak) vurdurmuştu (Ravzatüssafa, C. V, S. 146).

bildirilir ve derhal emir verilen günde içtima mahallinde toplanılırdı[1]; küçük bir tekâsül derhal katli müstelzim idi.

Gazan Mahmud Han (699 H. = 1299 M.) de Suriye üzerine hareket etmeden evvel, ordunun menzil ve içtima mahalli olarak Diyarbakır'ı göstermiş ve askerlerin her on kişide beşinin sefere iştirak edeceğini ve askerlerin altı ay sürecek bir sefer için hazırlanmalarını, erzak ve levazım nakli için deve tedarikini ve levazımın içtima mahallinde bulundurulmasını Yarlığlarla tamimetmişti[2].

Hükümdar bizzat sefere gidecek olursa ordu Başkumandanı olan Beylerbeyi daha evvel mühim bir kuvvet ile hareket ederdi; Beylerbeyi'ye hükümdar tarafından sancak verilirdi; hükümdarın bizzat kendisinin bayrağı ayrı idi[3].

Hükümdarın sefere hareketinden evvel uğurlu bir saat ihtiyarı usul ve kaideden idi[4]. Hükümdar bizzat sefere çıkmadan evvel diğer hudutlara emin ve muktedir kumandanlar tayin ederdi[5]. Çarşanba günü muharebe etmemek itikadı İlhanîlerde de görülüyor[6].

Asker, Tümeni nerede ise orada durur, kat'iyyen başka yere gidemezdi; gidecek olursa yolda yakalanarak geri çevrilir ve derhal katledilirdi; bundan dolayı hiç bir kumandan hattâ hükümdar evlâdı bile kimseye izin veremezdi[7].

Moğol askeri, harpten gayri zamanlarda âtıl durdurulmayarak avla meşgul olurlar ve hükümdarlar buna pek ziyade ehemmiyet verirlerdi; bundan maksat hayvan avlamak sebebiyle askeri zahmete alıştırmaktı; avlanırken sarılmış olan çenberin içinden avı kaçıranlar dayak yerlerdi, avın üç ay kadar devam ettiği de olurdu[8]. Bundan dolayı Moğol askerleri sabırlı, meşakkate mütehammil, kumandanına son derecede mutî idiler; bu itaatleri maddî menfaat ve yükselmek gibi sebeplere müstenit değildi[9].

[1] Cihanküşa, C. I, S. 23.

[2] (یرلیغ باحتشاد و استعداد نفاذ یافت و یاسا شد که چریک از هر ده نفر پنج بر نشینند و هر نفری ار لشکریان پنج اسب با ساز و عدت تمام آزوق ششماهه مرتب گردانند و پنجاه هزار نفر شتر جهة نقل ساوریات و حمل علونات ساخته کنند و از اطراف در دیاربکر مجتمع شوند...) Vessaf C. 3, S. 373.

[3] Vassaf tarihi, C. III, S. 373, 374. Vassaf buna (رایات همایون Rayatı hümâyun) diyor.

[4] Vassaf tarihî, C. IV, S. 374.

[5] و تورین نویین را با لشکر معهود بمحافظت طرف موغان و دربند و باکویه و آن حدود نامزد کرد و فارس و کرمان تا سرحد غزنین و سیستان در نظر اهتمام امیر ساداق ترخان کرد و خطهء روم را بقاعده در تصرف آیشقا مقرر داشت. Vassaf, C. III S. 373.

[6] Gazan Han'ın Suriye seferinde پادشاه فرمود که امروز چهار شنبه است جنک کردن مصلحت نباشد Vessaf, S. 377.

[7] Cihanküşa, C. I, S. 23.

[8] Cihanküşa, C. I, S. 19, 20.

[9] Aynı eser, S. 21. Cüveynî, Moğol askerinin üzerine tarhedüen Kobçur Avânz, yam, ulak, ihracat, sâverriyat ve ulûfe tertibatını havi hükümleri kabul ve icra ettiklerini ve asker kıyafetinde reaya olduklarını kayıt etmektedir (C. I, S. 22).

İlhan Ordusunda (بولارغوجی Bulargucı) denilen bir vazife sahibi vardı. Bulargu, zayi olup sahibi bulunmayan köle, cariye, at, deve ve unutulan eşya vesaireye denirdi. Bulargucı'yı (Divanı büzürk) tayin ederdi[1]. Ordu'nun göç vaktinde (Bulargucı) Nökerleri yani maiyetiyle Yurd yani bütün karargâhı dolaşarak her kimin köle, cariye, at, katır, deve, sığır, merkep gibi hayvanlardan veya yurtta kalarak yolunu şaşırmışlardan kimler varsa bunları alıp muhafaza ederlerdi; başkaları tarafından elde edilmiş olan eşya da Bulargucı'yı teslim edilirdi; zayi eşyayı bulup Bulargucı'ya teslim etmeyen adam yakalanırsa ağır ceza görürdü[2].

Bulunan eşyanın sahipleri çıkarsa isbat ettikten sonra Bulargucı onu kendisine verirdi. Ordu'da Bulargucının çadırının veya diğer bir ikametgâhının üstünde bir bayrağı vardı; bu bayrak anın yerini gösterirdi. Sahibine teslim edilen eşyadan müjde parası olarak ufak bir resim alınırdı[3].

*
* *

Ordu'da veya Moğol sarayında asker toplamaya, askerî kıt'aları teftişe memur olan ve idam işlerine nezaret eyliyen vazife sahibine (تواجی Tavacı) denilmektedir[4]. Gazan Han Tavacı emirlerini arttırmış ve bunlara ıkta vererek hudut vilâyetlerinin muhafazasına memur eylemişti[5].

*
* *

İlhaniye ordusunun düşmana karşı harp vaziyeti diğer devletlerinkinin aynı olup yalnız tabirler muasırı İslâm devletlerinden ayrıdır; meselâ harpte ordu merkezine قول Kol, sağ cenaha برانغار; Bırangar, sol cenaha جووانغار Cuvangar[6]

[1] Vassaf, C. IV, S. 448 (بلارکهای مغول) (ناخجهای ترکی) (دروباشهای رومی) diye Bulargucı'dan ve Durbaş denilen çavuşlardan bahsediyor.

[2] Düsturülkâtib (فصل دوازده faslı düvazde). Cengiz yasasına göre her kim birinin kaçmış kulunu veya kaçmış olan bir esiri, bulup eski sahibine iade etmezse katlolunurdu, (خطط مقریزی Hıtatı Makrizî). Keza yine ayni yasaya göre harp sahasında bulunan birinin düşmana hücum ederken veya kaçarken çantası, ok ve yayı vesair bir şeyi arkasından düşecek olursa arkasındaki adam onu inüp almağa mecburdur. Aksi takdirde katlolunur (Hıtat'dan).

Bulargu tabiri İbn Bibî ve Aksarayî Selçuknâmelerinde de geçmektedir.

[3] Düsturülkâtib, on ikinci fasıl.

[4] İbn Mühenna lûgatinde deveci'ye Tavacı denildiği yazılıdır, lûgati Nevâiyyede deve ile giden ulağ'a Tavacı deniyor.

[5] Habibüssiyer, C. III, Cüz 1, S. 61 (Hind tab'ı).

[6] قول kol merkez demektir. (...هولاکو در اوایل محرم سنه خمس و خمسین و ستمایه با لشکرها در قلب که موغول قول گویند) Cihanküşa, mukaddemei musahhih; Vassaf lûgati; Ravzatüssafa, İlhan Abaka'nın kardeşi تبشین Tebşin oğul ile براق اوغلان Barak oğlan arasındaki muharebeden bahsederken ordu merkeziyle sağ ve sol cenahları şöyle anlatıyor:

(بعد از تلافیء فریقین و یاسامیشی قول و برانغار و جوانغار تبشین اوغول خود را بر سپاه براق رده صفها را درهم شکست...) امیر یساول جوانغار و برانغار و قول بیاراست و امراء تومان و قوشون در) C. 5, S. 89, keza ayni eserde C. 5, S. 140

ve saffı harpteki pişdar (öncü) kısmı küllisine ایراوول Iravul[1] ve ordunun merkez cephesindeki öncü kuvvete (مانقالای Mankalay)[2] denilirdi. Camiüttevarihte buna Talâye, (طلیعه Talia) de denilmektedir[3].

Ordudan ayrılarak düşman ahvalini keşf için ileri gönderilen pişdar'a یزه ک Yezek adı verilmişti[4].

Moğollarda ordunun yürüyüşünde geride kalan döküntü askeri toplayıp orduya getiren müfrezeye (سورکاوول Sürgâvul) denilirdi.

Bir memleketin istilâsı lâzım geldiği zaman gidecek askerin miktarına göre kumandana ve Tümen Beylerine hükümler yazılırdı; Meselâ her hangi bir Tümen beyine yazılan hükümde (filân memleketin zaptı tekarrür etmiştir, askerin toplanmasına lüzum vardır, falanca kumandan Mangalayile (Pişdar kuvvetiyle) ileri sevkedilmiştir, sana bu hükmü falan ile gönderdik, beş veya on gün zarfında hazırlanıp derhal Mangalaya iltihak edesin denirdi[5].

Hükümdar veya kumandan sefere çıkınca askerlerin bulundukları mahallerden çıkarıp sür'atle orduya iltihak ettirmek üzere (سوزاوول Süzavul) denilen ve Osmanlılarda asker sürücüsü denilen bir Emîr tayin olunurdu.

Iktâ'lı askerlerin dirlikleri vardı; bunlar o dirlik mukabilinde hizmetle mükellef idiler. Beylerbeyi, Ümera vesairede mühim ıktâlara sahip idiler. Iktâlı

موضع قرار گرفتند...)

Ellûgatünnevaiye'de de ordunun sağ koluna Brangar ve sol koluna Cuvavgar denildiği yazılıdır. Ziya Gökalp, ordu merkezinin adı olan Kol yerine (کیجیکه Gecige) demiş ve Kolları da (براغونغار Bragungar) ve (چاغونغار Çagungar) diye yazmıştır (Eski Türklerde içtimai teşkilât, Millî Tetebbular Mecmuası, Sayı 3, S. 411)

[1] Buna هراوول Heravul ve یراوول Yeravul da deniliyor. Pavet de Courteille keşf için ordunun ilerisinde giden askeri kıt'a, pişdarı takviye için ileri gönderilen kıt'a (pişdar kısmı küllisi) silâhlarım boşaltarak muharebeye atılan kemankeşler manalanna geldiği yazılıyor ki hepsi de pişdar kuvveti demektir.

[2] Bu kelime (منغالای، مانکلای Mangalay) ve (مانقالای Mankalay) şekillerinde yazılmaktadır. Mangalay tabiri Akkoyunlularda da vardır. Uzun Hasan seferinde Mihal oğlu Ali Bey *Mukaddem-i Ceyş* idi ki anlar mukaddem-i Ceyşe Menklay ıtlak ederlerdi. Ve bu zemanede serhadde olan mübarizan zamanında *Çarkacı* demişlerdir (Zaim Mehmed Bey tarihi Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi No. 3270, S. 226).

[3] Camiüttevarih (Quatremère Tab'ı) S. 266.

[4] Camiüttevarih (Quatremère tab'ı) S.138 (کیبتوغا نویان را از قوم امیر بایدر نایمان که منصب باورجی داشت بر برسم یزک پیشرفته) ve (سبیل یزک با دوازده هزار مرد روانه گردانید (که در غزه یزک موغول بود...) ve ayni eser, S. 346 ve (ناگاه با فوجی که ایشان نیز برسم یزک پیش آمده بودند بر یکدیگر افتادند) Aksarayî, C. II, S. 94. Vassaf lûgatinde de Pişdar, Muhafız ve Casus'a یزک Yezek denildiği yazılıdır. Osmanlılarda Yezek mukabili olarak (چرخه Çarha) tabiri vardır. Bunu طلیعه Talia ile karıştırmamalıdır. Burhanı Katı' tercümesinde de Yezek mukabili جی چرخه Çarhacı denilmiştir.

[5] Düsturülkâtib.

Emîr ve askerler hakkında bundan sonraki toprağın idaresi ve ıktâ kısmına bakılmalıdır.

*
* *

İbn Bibî Selçuknâmesinde[1] İran tarihlerinde gerek Moğollara ve gerek diğer devletlere ait yerlerde (حشر Haşer) denilen ve milis askeri olan bir sınıf vardı ki hafif silâhlarla mücehhez olarak keşif hizmeti görürlerdi. Bunların miktarı muayyen olmayıp lüzumuna göre üç yüzden elli bine kadar çıkardı[2]. Bunların pişdar keşif kolları ve hafif silâhlarla mücehhez olduklarına bakılınca Osmanlılardaki Akıncıları andırdığı görülür; miktarlarının icabına göre değişmesi de buna delil olabilir; mamafih يورتاغول Yurtagul veya يورتاوول Yurtavul tabiriyle Moğollarda akıncı kuvvetleri olduğunu (Lûgati Nevaiye) yazdığından dolayı bu hususta (Haşer) tabiri hakkında ihtiyatlı bulunmalıdır.

*
* *

İlhanîlerde kullanılan harp silâhları muasırı olan Devletlerinkinin ayni idi; başlıcaları Mancınık, عراده Arrâde, dönerçarh (büyük müdevver yay), neft, meskab (makkap), ok, yay, kılıç, balta, topuz, kale merdivenleri, zırh, kalkan, gargı vesaire idi[3].

Gazan'ın cülûsundan evvel her vilâyette yaycı ve (تیرتراش Tirtıraş) denilen okçular ve (تیرکش دوز Tirkeş duz) denilen ok muhafazacıları ile kılıççılar ve cebecilere ulûfeler tahsis edilmişti. Bunların vazifeleri, Devlete lâzım olan bu silâhları yapmaktı; fakat sonradan nizamları bozularak mevaciplerini tamamen alamadıklarından ve korhâne yani silâhhane ümerasının işe ehemmiyet vermemeleri yüzünden bu iş ihmal edilmişti; bazan bunu nizamına koymak için şiddetli tedbirler alındı ise de suiistimalin önüne geçilememişti.

Gazan Han zamanında bu silâhları yapan san'atkârların ulûfeleri tamamen kesildi ve daha sonra kemancı, okçu, kılıççı, cebeci ve tirkeşlerin her sene Devlet korhanesine yaptıkları silâhlardan yüzer adet getirip teslim ederek narh mucebince paralarını almaları kanun oldu; bunlardan her sınıfın başına bir emin koyarak o suretle silâhın hazineye girmesi ve korhâne tahvildarından tesellüm senedi almaları lâzımdı. Evvelce bir senede iki bin askerin silahlandırılması mümkün olamazken bu yeni kanunla bir senede on bin askerin mükemmelen silâhlanmaları te'min edildi[4].

[1] İbn Bibî, S. 237, 298.

[2] Moğollar tarihi, (Quatremeretab'ı), S. 204, Not 54 (پسر خود را با سیصد مرد حشری لفرستد)

[3] Moğollara ait tarihlere müracaat. Ezcümle Cihankûşa, Camiüttevarih ve Yassaf tarihlerine bakın.

[4] Camiüttevarih (ترتیب فرمودن کار مساس و زرادخانه), Varak 335 b.; Habibüssiyer, C. III, Cüzü 1, hikâye 14.

İLHANÎLERDE TOPRAĞIN İDARESİ VE اقطاع IKTÂ

İlhan ailesinin muhtelif mmtakalarda ıktâları vardı. Bu ıktâlar mâlikâne tarzında olup rütbe veya mevkie mahsus değildi; evlâda da intikal ederdi; bu aile mâlikâneleriyle arazii emîriyeye ait yerlere (اینجو İncû) denilirdi[1]. Hükümdara yani İlhan'a ait yerlere de (خاص اینجو Hâs İncû) ismi verilmişti[2].

Gerek hâs incû ve gerek incû kimin ise hasılat ve rüsumu da ona aitti; bu ıktâların gelirleri hükümdarın, hükümdar ailesinin her türlü masraflarına sarfedilirdi. İncû yerlerin idaresi için ayrı bir divan vardı[3]. Bunların idare ve tasarrufları mutemet adamlara verilirdi. Meselâ (692 H. = 1293 M.) senesinde Anadolu'daki incûlarla (دالای Dalay) denilen bir verginin idare ve tasarrufu بایجو نویین Baycu Nuyin ve Hasan Bey'den alınarak, kendisine Selçuk Sultanı'nın saltanat naipliği ile İlhanın (نائب حضرت Naibi Hazret) liği verilen مجیر الدین امیر شاه Mücirüddin Emîr Şah'a havale edilmiş ve bu husus hakkında kendisine hüküm gönderilmişti[4]. Bundan başka Devlet merkezinde دلای دیوانی Dalay divânı ve اینجو دیوانی İncû divânı ile bunların müstevfîleri vardı[5].

[1] İncû tabiri Uygur malî vesikalarında da görülmektedir; muhtelif lehçelere göre emlâki hümayun, çeyiz, miras, kul veya köle ve arazii emîriyye manalarına gelmektedir, İlhanîlerde, muayyen bir mıntakanın hükümdar sülâlesinin mâlikânesi addedilmesine ve arazii emîriyyeye incû denilmektedir (İncû hakkında bakınız: (Cafer oğlu Ahmed, Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahlar, Türkiyat mecmuası, C. IV, S. 22). İncûnun köle manasına geldiğini Camiüttevarih'te yazmaktadır. Topkapu Sarayı (مجد الملک در اثناء آن حال بخدمت شهزاده پیغام فرستاد که من اینجوی توأم) nüshası 1518 varak 256 b.; mukaddemei Cihanküşa. Reşidüddin, Camiüttevarih'te incû olan araziyi divani arazi diye zikrediyor ki Emîri arazi demektir (Bartold, Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası, S. 150) incûnun, Timar ve arazi demek olduğu Uygurca vesikalar arasında da geçiyor (Uygurca yazılar arasında (Reşid Rahmeti Arat) S. 7, 8.

[2] تومان قراوناس که اینجوی خاص آرغون خان بود Moğollar tarihi, S. 150, Not 12 (Quatremère).

[3] Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (İlhanîler devrinde malî vaziyet Bartold) C. I, S. 150; Aksarayi tezkiresi, C. II, S. 126.

[4] (درین سال حکم ولایات دلای حسن بک داشت و حکم اینجوها بایجو تعلق گرفته بود، امارت و نیابت کما کان بر مجیر الدین امیر شاه مقرر داشتند و تصرفات ولایات دلای و اینجو بدو تفویض فرمودند) Aksarayî, C. II, S. 69.

Bu (دلای Delay) ve (اینجو İncû) ler için Müstevfî'ler tayin edilir ve yer yer o suretle idare olunurdu. (Ayni eser S. 70) Pavet de Courteille, اللغات النوائیه isimli Lûgatinde (دالای Dalay) diye bir Lûgattan bahsetmektedir. Bunun manası, zarar ve ziyan, deniz, büyük göl ve askerin maaşlarını vermekle mükellef bir memuriyet olarak zikredilmektedir.

[5] Aksarayî tezkiresi, C. II, S. 69 ve 126.

İlhanîler Anadolu'da nüfuz ve müdahalelerini arttırıp burayı iyice benimsedikleri zaman muhtelif yerlerde, hasılatı İlhanî hazinesine ait olmak üzere incûlar te'min etmişlerdi[1]. Aksarayî tezkeresi bunu (اینجوهای روم İncûhayı Rum) diye kayıt etmektedir[2]. Bir zaman mühim bir kasaba olan (آنی Ani) şehri de[3] İlhanîler devrinde (خاص اینجو Hâs încû) olmuştu[4].

*
* *

Moğollar devrinde büyük arazi tasarrufunu temyiz eden şey, سویورغال Süyurgal yani ihsan ve in'âm suretiyle verilmiş olan Mülk Timar usulü idi, Süyurgal'ın alâmeti farikası irsen intikal etmekte olmasındadır. Bu Süyurgal'lı arazi mülk halindedir, yani verilen kimsenin malıdır.

Moğollardaki maliye ıstılahınca اقطاع ıktâ, hükümdarın, Emirlere ve askerlere divânca mukarrer olan mevaciplerini yani maaşlarını استیفا istîfa ve tahsil için Emîri araziden bir mahallin hasılatını onlara tahsisetmesidir.

Askerin levazımatı beratlardan ve divân havalelerinden tertip olunacak ise bunların tedarikinde müşkülât görüleceğinden ve bu hal Moğol süvari askerinde matlup ve malûm olan sür'ati temin edemiyeceğinden dolayı bunlar da Harezmşah Devletini takliden elde hazır asker bulundurmak için ıktâ teşkilâtını yapmışlardı.

Ümera ve askerlere verilen bu ıktâlar mıntaka mıntaka muhtelif Tümenlere tahsis edilmiş ve (دفتر دیوان اقطاع Defâtiri Divânı ıktâ) denilen ve Büyük Divan'da mahfuz bulunan defterlerde mukayyet bulunmuştur.

تومه ن Tümen ile ona tâbi هزاره Hezâre, صده Sade ve دهه Dehe ümerası ve bunların ıktâları miktarı o defterlerde mukayyet idi. Iktâ sahiplerinin hasılat ve rüsumundan istifade ettikleri araziyi imar eylemeleri kendilerinin menfaatleri icabından olduğundan bu cihete dikkat edilmesi Fermanlarda hassatan zikredilmektedir[5].

[1] İbn Bibî Selçuknâmesi, S. 331; Aksarayî tezkiresi, C. II, S. 69.

[2] Aksarayî, C. II, S. 15, 18 از سنه ٦٧٩ ...محیر الدین بن محمد بن المعتز بروم آمد و بحکم یرلیغها و پایزها در اینجوهای روم و مقامات اموال ممالک که جهت خزانهء حضرت پادشاه جهان آباقا با تشریفات ملوکانه احیاء منصب پدر نمود خاص حضرت اعلی مقرر بود...)

[3] Ani, bugün Kars havalisinde Arpaçayı kazasının köylerindendir.

[4] İlhanîler devrinde malî vaziyet (Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası), C. I, S. 150.

[5] دستور الکاتب Düsturülkâtib, فصل هشتم Faslı heştüm, در تعیین اقطاعات kısmı. Cengiz Han'ın büyük yasası mûcibince (حر Hür) (اسقاط İskat) ve (ادرار idrar) denilen arazi ve gelir mülkiyet üzere idare olunurdu. اراضی حر Hür arazi: eskiden üzerine haraç yani vergi konan arazi ve bağlara verilen isim اسقاط Iskat: vergiden muaf olan şahısların muamelelerine ıtlak olunur, ادرار İdrar ise: devlet tarafından kendilerine maaş tahsis olunan kimselere verilen paranın ismidir. Bunlara hükümet kat'iyyen müdahele etmezdi (Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası, Sayı 2, S. 11 تنسوقنامه Tensuknâme tercümesi).

Moğollarda bazı askerî ıktâlar, ocaklıktı, yani Emîr veya Timarlı Sipahinin erkek evlâdına intikal eylerdi. İlhanîlerin Anadolu valisi Timurtaş'ın maiyyetindeki Timarlı Sipahinin Timarlarının evlâtlarına intikal eylediğini Mısır menbaları yazmaktadırlar. Keza مقریزی Makrizî de Moğolların Timarlarının evlâtlarına intikal eylediğini beyan eder.

Moğollar zaptettikleri yerlerdeki askerî ıktâları yine sahiplerine bırakmışlardı ki[1] bu şekil onların sür'atle yayılmalarında âmil olmuştur. Aynı tarzı Osmanlılarda tatbik etmişlerdi.

*
* *

İlhanîlerdeki ıktâ işleri Gazan zamanından evvel ve onun zamaniyle ondan sonra ki devre ait olmak üzere iki kısımdır[2]. Gazan Mahmud Han zamanından önce Moğol askerinin مرسوم Mersum, aylık veya جامکی Câmegî[3] ve تاغار Tagar'ı yoktu. Moğol askerlerinde bazılarına az miktarda Tagar[4] vermişler ve çoğuna hiçbirşey tayin etmemişlerdi.

Gazan Han, toprak işlerine dair esaslı kanunlar koydu, iptida (که پتاوول Keptavul) yani maiyyet askerinden başlayarak askere Tagar yani ulûfe vermeğe başladı ve bunu sene besene teşmil etti. Bir karışıklığa ve reayanın elindeki

Samanîlerde arazi, mülk-i sultanî yani hâs, mülki haraç, veya mülki hür, öşriryye ve vakıf arazi olarak beş kısımdı; mülki hür veya hür arazi orada da tamamiyle arazi vergisinden muaftı. Seyitler, imamlar ve âlimlerle hükümdara yakın zevat bu imtiyaza malik idiler (Gazneli Mahmud ve Gazne Devletinin menşei ve karakteri meselelerine dair (A. Y. Yakubovski, Ülkü mecmuası, Sayı 72. Şubat 1939 mütercimi Ahmed Caferoğlu).

[1] Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası, Sayı 1, S. 39.

[2] Camiüttevarih (در اقطاع دادن مواضع در ولایتی بلشکر مغول) varak 327 ve varak 328; Habibüssiyer, C. III Cüz 1, S. 61. (سواد یرلیغ اقطاع دادن بلشکر مغول)

[3] Câmekî, جامکی elbise, ücret, maaş, ulûfe, elbise bedeli manalarına gelmektedir (Dozyi, فرهنک شعوری Ferbengi şuûrî ve برهان قاطع Burhanı Katı' Lûgatleri).

[4] تغار Tegar (تاغار Tagar) Moğollarda mevâcib ve maaş demekti (Vessaf lûgati). Süleyman efendi lûgatinde Tagar, karavana ve askere verilen tayinat manasınadır. Cihankûşada da علوفه Ulufe manasına olarak bu tabir geçmektedir, تغار و جهة علوفهء حشم ئ لشکر از تمامت ممالک فرمان شد تا هر سری یک آرد که صد من باشد (C. II, S. 92). Tagar لکن leğen manasına gelmek üzere Mevlânanın divanında da zikrolunur:

در تغاری دست شویی آن تغار
زاب دست تو شود زرین لکن

manası: içinde selini yıkadığın Tagar, abdest suyundan altın leğen olur (Profesör Şerefüddin Yaltkaya Mevlâna'da Türkçe kelimeler), جزیره Cezire Hâkimi İzzüddin, Timur'un yanına gittiği zaman ona vergi ve erzak olarak پیشکشهاء لایق کشیده منظور نظر عاطفت اثر صاحبقرانی گردید و خراج تغار که عبارت از ازوقه و ذخیره استتت takdim etmişti. Şerefnâme C. I, S. 120. Bu kayıtlara göre (تغار Tagar) in maaş ve yiyecek, leğen veya karavana manalarına geldiği görülüyor. Tagarın küçüğü Togarcik olup keçi derisinden yapılmış torba biçiminde çantanın adıdır. İçine yiyece konur, yağmurdan içindeki müteessir olmaz. Konya'da tahtadan mamul yarım fıçı şeklinde gemicilerin gerdellerine benzeyen şeye de Tagar denilir.

zahirenin gelişi güzel alınmasına meydan vermemek için reayanın mahsulâtının her harman zamanında harman meydanına istif edilerek شحنه Şahne'ler tarafından divâna yani hazineye ait kısmının (yirmide bir veya onda bir) ayrılmasını emretti[1]; asker kendisine ait kısmı Şahne'lerin ayırdıkları mahsûlden alacaklardı.

Cazan'ın arazinin idaresine dair koyduğu kanunun başlıca maddeleri şunlardı:

Askerler Divâna ait incûdan yani Devlete ait arazii emîriyeden kendilerine tahsis edilen ıktâlarını kendileri nerede bulunurlarsa o mıntakadan alacaklardı.

Asker kendilerine tahsis edilen ıktâdan hariç olarak reayadan hiç bir şey almayacaklar, evkaf, emlâk ve sair hasılata el uzatmayacaklardı. Bundan başka asker kendi ıktâlarındaki arazii emîriye'ye ait köy ve مزرعه mezrealar, بایر Bayır[2] olup Hezârelerden her kimin yurduna (ıktâlı mıntaka) dahil olursa onlar orayı ziraata elverişli hale getirirlerse hasılatın mecmuu kendilerine ait olacaktı.

Eğer چریک Çerik yani asker bir yeri kabili ziraat bir hale getirdikten sonra oranın bir sahip veya müstevlisi çıkar ve o yerin kendisine ait olduğunu bir temlik senedi veya vakıfname ile isbat ederse o malın sahibi veya vakfın mütevellisi mahsulün onda birini divâna verecek ve bakiyesini de orayı ekip biçenlerle yarı yarıya taksim edeceklerdi.

Iktâ sahipleri kendi raiyyetlerinden olup topraklarından ayrılan veya kaçan köylü ve çiftçileri nerede bulurlarsa yine yerlerine getirecekler ve bu gibileri diğer ıktâ sahipleri kabul etmeyeceklerdi.

Iktâ sahipleri, reaya yani zürra üzerinde hiçbir veçhile hüküm vermeye ve onları tazyik etmeye salâhiyattar değillerdi.

Ziraata kudreti olmayan reaya'ya hiç bir vakit teklif tahmil edilmiyecek, onların haklarına riayet edilecekti.

Sipahiler kendilerinin dirlikleri olan köy ve mezreaları (Timarları) tecavüz etmiyecekler ve halkın ağnam ve sığırlarına ve sair hayvanlarına dokunmayacaklardı.

[1] Arazinin dağlık ve çorak (بایر Bayır) sulak ve iyi oluşuna göre çiftçiler onda veya yirmide bir verirlerdi.

[2] Osmanlı Kanunnâmelerindeki tabirle (کوهی Kûhî) ve (ارض موات Arzı mevad) denilen yerler. Hiç imar edilmemiş olan veya mamur iken sonradan harap olmuş bulunan yerleri îmar edenlere o yerler mülkiyet üzere verilirdi. (تنسوق نامه Tensuknâme; نصیر طوسی Nasîri Tusî. Profesör Şerafüddin Yaltkaya tercümesi).

Iktâlı arazi her nahiyede ehli hibre ile Bitikçi'den mürekkep bir heyet ile ve kur'a usulîyle Hezâre ve Sade askeri arasında taksim edilecekti. Bitikçi bu araziyi taksimden sonra mamur ise mamur ve bayır ise bayır olarak اسم باسم isim be-isim deftere yazacak ve bu defter iki nüsha olacak, birini Divâna getirecek ve diğerini de o ıktâlı askerin kumandanı olan Emîri Hezâre veya Emîri Sade'ye verecekti.

Araziyi tahrir ve tevzi eden Bitikçi her sene o arazi üzerindeki vaziyeti ve eşhasın emlâkini ve isimlerini defter mûcebince teftiş ederek ziraat hususunda gayret ve faaliyetleri görülenler taltif ve ihmali görülenler muahaze olunacaklardı.

Askere ıktâ edilmiş yerleri asker satamayacak ve kimseye bağışlamayacak, büyükten küçüğe veraset suretiyle intikal etmeyecekti; aksini yapanların cezası idamdı.

Iktâ kimin adına ise ona ait olup vefat edecek olursa evlât veya biraderlerinden birine ıktâ olarak verilecek ve bu yeni ıktâ sahibinin adı deftere kayıt edilecekti; eğer Sipâhinin oğlu ve kardeşi yoksa o ıktâ kadîm (en kıdemli) kölesine ve o da yoksa bu münhal ıktâa kim müstahak ise ona tevcih olunacaktı.

Bir kimse ıktâ üzerinde tahrif veya tahvil yapmağa cesaret ederse Hezâre veya Sade ümerası onu suçlu ilân edip onun ıktâını güçlü, kuvvetli birine verip ismini deftere yazacaklar ve her sene defteri hükümdara arzedeceklerdi.

Asker kendisine tahsis edilen ıktâdan fazla reayadan bir şey isteyecek olursa onu عارض Ârız[1] men edecek ve eğer Ârız'ı dinlemezse o askerin ismi hükümdara arzolunacaktı.

Eğer Emîri Hezâreye veya Emîri Ârıza ayrıca ıktâ verilmiş ise onlar askerin ıktâından tasarruf etmiyeceklerdi; asker de kendisine yazılan şerh mûcebince amel edüp ondan harice çıkmayacaktı. Reaya'dan zorbalık ile fazla birşey istemiyecekti.

*
* *

Gazan Mahmud Han bundan başka asker arasında تواجی Tavacı ümerası'nın adedini arttırıp bunların mecmuuna ayrıca bir mıntaka vermiş ve tavacıları vilâyet hududlarının muhafazasına memur eylemişti.

[1] عارض Ârızî, Selçuklarda bu günkü millî müdafa vekili vazifesi demek olup burada da askerî ıkta ve maaş işlerine bakan bir vazife sahibi olduğu görülüyor.

Gazan yalnız Moğol ve Türk askerlerine câmegî yani maaş ve ıktâ vermekle kalmayup Tajik (تاجیک Tacik) askerlerine de ıktâlar verip isimlerini deftere kaydettirmiş ve her üç ayda bir defa bu askerin ve bunlara verilmiş olan silâhların yoklamasını emreylemişti.

Gazan Mahmud Han, Şarkta جوجی Cuci, اوقتای Oktay ve چاغاتای Çağatay aileleri arasındaki mücadeleyi ve bunların yekdiğerinin arazisini ve hayvanlarını zapt ve evlât ve ıyallerini elde edüp esir tüccarlarına sattıklarını görerek Moğol akvamından olanlarla Cengiz Han'a mensup bulunanların esir suretiyle Tajiklerin yanında hizmet etmelerini ağır ve çirkin bulmuştur; bunun üzerine her Moğol çocuğunun esir pazarında (خاصهء ایلخانی Hassai İlhânî) yani İlhanın maiyyet hizmeti için satın alınmalarını irade etmiştir. Bu emir mucibince iki sene zarfında satın alınan Moğol çocuklarına Meraga vilâyeti ıktâ olarak verilmiştir[1].

[1] Camiüttevarih, S. 327, 328; Habibüssiyer, C. III, Cüz 1.

İLHANÎLERDE ARAZİ TAHRİRİ

Cengiz Han evlâtları ve bu meyanda İlhanîlerin ilk devirlerinde vilâyetlerin herbirinin rüsum ve hasılatı resmiyye veya divaniyesi muayyen bir meblâğ mukabilinde iltizama verilirdi. Divândan bu vilâyetlerin herbirine mürettep olan سیورغالر Süyürgaller (انعام و احسان İn'âm ve İhsân) ulema vesair beratlıların paraları mültezim tarafından verilerek bu para Divân'da mültezimin borcuna mahsup edilirdi. Fakat mültezim bir çok defa bu gibi Süyürgalli ve beratlılardan nüfuzlu olanların veya büyüklerden birine mensup bulunanların paralarını verir, ziyafetler çeker ve diğerlerini vermez veya az verirdi; bu hal bittabi şikâyeti mucip olur, Divân ise berat sahiplerinin paralarının verilmesini emredince mültezim, bunu vermek için halktan gayri meşru olarak yeniden bir para toplardı. Bu suiistimaller yüzünden bir verginin bir kaç defa tahsil edildiği vâkidi; bu zulüm bir kısım reayanın yani tebeanın işi gücü ve memleketi terketmelerine sebebiyet vermişti. Bu cümleden olarak Anadolu'nun bu yüzden ne kadar feci vaziyete düştüğünü Aksarayî acı şikâyetlerle yazmıştır.

Vergi için halka yapılan mezalim haddi aşmıştı; hattâ para almak için köylüyü ayaklarından astıkları vakidi. Bu hal Gazan Han zamanına kadar böylece devam etti. Gazan Han memleketin iltizama verilmesi usulünü kaldırdı. Her tarafa hakşinas ve mutemet kâtipler gönderip oralardaki köylerin ve مزرعه mezreaların kimlere ait olduğunu tesbit ettirdi.

Esas îtibariyle, mülk, vakıf, halise (خاص Hâs) ve inci olarak dört kısım olan araziyi ve mahsulâtını tahrir ile defterlerini yaptırarak bilâhara vaki olacak şikâyet ve davalarda bu tahrir defterlerine müracaati şart koydu.

İşte memleket bu yeni tahrir üzerine bir müddet keşmekeşten kurtuldu[1]. Gazan araziye ait yeni tahrir defterlerini Tebriz'de bina ettirdiği kütüphaneye[2] koydurdu ve memur olarak buraya mutemet adamlar tayin etti.

Gazan Han yaptırdığı kanunların her vilâyete ait olanını tahta veya maden veyahut taş üzerine hakkettirip o vilâyetin münasip yerine talik ettirdi ve bunu bozacak olana lanet etti[3]. Bundan sonra arazi işleri buna göre cereyan eyledi[4].

[1] Habibüssiyer, C. III, Cüz 1, S. 57, 58 (حکایت ششم Hikâyeti şeşüm).

[2] Osmanlılardaki defterhane.

[3] Habibüssiyer, C. III, Cüz 1, S. 58.

[4] Gazan Han'ın koyduğu yeni kanun ve usuller kendisinden sonra bozuldu ve halk ve köylü bu yüzden pek muztarip olup, memleketlerini terkediyorlardı. Ebû Said Bahadır Han zamanında

Gazan'ın bu suretle yaptırdığı büyük arazi tahrir defterine (قانون Kanun) adı verildi.

Kanun, Düsturülkâtip muharririne göre سریانی Süryani'ce bir kelime olup müstevfîler yani maliyeciler ıstılahında, bütün bir memleketin emlâk ve arazisini ve bunların gelirlerini دامغا Damga, قوبچور Kubçur, şahsî vesair rüsum ve vergileri gösteren mufassal tahrir defterinin adıdır. Bu defter biraz evvel söylediğimiz gibi îtimada lâyık adamlar vasıtasiyle emlâk ve arazinin tahrir, vergi ve resimlerinin tayin ve tesbiti üzerine vücude gelmişti. A'şar ve diğer vergi ve resimler hep bu tahrir mucebince tahsil olunurlardı.

Sonraları zaman zaman vaki suiistimaller veya varidat ve rüsumun artması veyahut eksilmesi vesaire sebebiyle bu tahrir işleri bozulduğundan İlhanın fermaniyle yeniden nüfus, arazi ve emlâk tahriri yapılmak icap ederdi.

(قانون ولایت Kanuni vilâyet) denilen her vilâyete ait defterler yeniden tertip edilip defter hanede hıfzedilirdi; bu işe قانون و یاسامیشی Kanun ve Yasamişi)[1] ve tahrir heyetine (دیوان قانون Divânı Kanun) ve araziyi yazan ve vergileri tesbit edenlere de (محرر Muharrir) denirdi[2].

Arazi tahriri esnasında علما ulema, صلحا suleha ve zaviyenişinlerden bulunup vergi ve resimlerden muaf olanların, ellerinde muafiyetlerine dair beratları vardı. Tahrir esnasında bunlar, muharrirlere beratlarını gösterirler ve bu vesikalar sahte değilse yine eskisi gibi muafiyetleri yeni tahrir defterine de işaret olunurdu[3].

Yapılan tahrirlerde muharrirlerin afif, mutemet ve bitaraf olmaları ve tahrir esnasında haksızlığa ve yolsuzluğa meydan vermemeleri lâzımdı; aksi takdirde

halkdan fazla bir şey alınmaması için fermanlar neşredildi ve bunların meâli kitabeler halinde memleketin kaza ve köylerinde cami vesair halkın daima gözü önünde bulunan yerlere asılmaları emredilmişti. İlhanın Yarlığlarının meâli olan bu kitabelerden şimdiye kadar üçü neşredilmiştir. Bunlardan ikisi meşhur Rus âlimi Profesör (Barthold) ile Profesör (P. Wittek) e aittir. Her iki kitâbe (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuasının birinci sayısında) tercüme edilerek çıkmıştır. Üçüncü kitâbe'nin ise iptida merhum Ahmed Tevhid üstadımız tarafından fotoğrafı alınmış ve sonra da Bay Cevad Hakkı Tarım'ın (Kırşehir Tarihi) isimli eserinde neşredilmiştir. دولتشاه. Devletşah tezkiresi de Ebû Said Han devrinde halkın baksızlıkdan ve vergiler dolayısiyle yapılan fenalıklardan kurtulmaları için fermanlar neşredildiğini ve bunların münasip yerlere talik olunduklarını yazıyor:

(و رسوم و قاعده های بد که پیشتر ازو نهاده بودند یکی بر انداخت و مثالها بر اطراف ممالک فرستاد و رعیت را استمالت داد و در تعیین اوزان و زراع و جمعه و جماعات آن قولی که او نوشته و باطراف فرستاد در بعضی بلاد و موضع در چوب و سنگ کنده اند و در مساجد نصب کرده اند...). (Leyden tab'ı, S. 228)

[1] یاسامیشی Yasamîşî lûgati, yasadan türeyen bir fiildir, tanzim etmek, nizama koymak, idare eylemek manalarına gelir.

[2] Aksarayî tezkiresi, C. II, S. 70.

[3] Düsturül-kâtib ضرب دوم den فصل دو از دهم (نوع اول)

yapılan şikâyetler üzerine ya kısmen veya tamamen o mıntaka ikinci defa tahrir edilirdi, yeni tahrir memuru evvelki muharrirle beraber şikâyet edilen şeyler üzerinde yeniden tahkikat yaparlar, şikâyetçileri dinlerler ve kat'î kararlarını verirlerdi[1]; ayni teşkilâtı bunlardan alarak Osmanlılar da tatbik etmişlerdi. Büyük Moğollarda da bazı eşhas ve ailelerin vergi ve tekâliften muaf olduklarını görmekteyiz[2].

*
* *

İlhan divânında ulema, suleha ve muhtacîne ait olarak maaş veya araziye müteallik (ادرار İdrar) ve (مقاصه Mukassa) isimleriyle ya kaydı hayat veya evlât ve ahfada da intikal eylemek üzere daimî tahsisat vardı. Bu, ya doğrudan doğruya muayyen bir parayı almak veya kendisine tahsis kılınan parayı havale suretiyle bir yerin varidatından veya جزیه Cizye rüsumundan tesellüm etmek suretiyle olurdu[3].

Bazı yerlerin vergileri, asker geçmesi veya yağmur yağmaması yüzünden (تخفیف یکسالی Tahfifi Yeksâlî) ıstılâhiyle bir sene için ve bazan Şeyhlerin ve muhterem Ulu'ların malik oldukları küçük arazi de (تخفیف ابدی Tahfifi ebedî) adiyle daimî olarak vergi ve rüsumdan affolunmuştu. Bazı kere de gelip geçenlere ikram edip yemek veren bir zaviyeye ait mahaller de bu hizmetleri karşılığında (معاف و مسلمی Muaf ve müsellemî) kaydiyle tamamen vergiden muaf tutulmuştu.

Şehir halkı ve köylü bir takım fevkalâde ahval yani harami (eşkıya) istilâsı ve mallarının yağması sebebiyle Divânı Büzürge müracaat ile kendilerinin zarar ve ziyanlarının tashihini isterlerdi; bu müracaat şekline maliye ıstılahında (ظلامه Zalâme) denir ve eğer bu zarar ve ziyan bittahkik sabit olursa affolunurdu[4].

Bir de (قرار شمسی Kararı şemsî) denilen ve yalnız Bağdad ve Iraki Arap'ta bulunan bir vergi vardı; o da harap bir mahalli veya sarp, bayır yerleri Divândan cüz'î para ile alıp mülkiyet üzere tasarruf kılmaktır; bu yerleri alan kimse taksit ile parasını seneden seneye hazineye öderdi[5].

[1] Düsturül-kâtib ضرب دوم den فصل دوازدهم (نوع ثانی)

[2] و در عهد گذشته پیش از جلوس مبارک او ارتاقان معتبر را یرلیغ و پایزه بودی و هیچ: (Mengû Kaan zamanı منکو قاآن
(صنف از ایشان محترم تر و محتشم تر نه بعضی را اولاغ بودی و از عوارضات مسلم Cihankûşayı Cüveynî, C. III, S. 87.

[3] Düsturülkâtib دستور الکاتب (باب دوم در احکام مختلفه kısmı ادرار İdrar; bazı kimselere geçinmeleri için haraçtan yani vergiden verilen muayyen miktar paraya İdrar denilmektedir (Tensuknâme, Nasîrüddini Tusî). Ayni eserde yasa mûcebince, ulemadan ارکاوون Erkâvun denilen hıristiyan ruhanilerinden, alil, yoksul ve çocuklardan kobçur alınmazdı (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası. Sayı 2, S. 14); İbn Mühenna رکاوون Rükâvun)'a نصارا Nasâra (Hıristiyan) diyor.

[4] Düsturiilkâtib الکاتب دستور (مختلفه احکام در دوم باب :پانزدهم فصل)

[5] Düsturiilkâtib. الکاتب دستور aynı Bab ve Fasıl.

MÜSLÜMAN İLHANLAR DEVRİNDE İLMÎ, ŞER'Î VE HUKUKÎ İŞLER

Garp Moğolları İslâmiyeti kabulden evvel memleketlerinde İslâm, Hıristiyan, Musevî ve diğer akidelere mensup insanların îtikat ve vicdanî kanaatlerine müdahale etmemişlerdir; bundan dolayı gerek devlet işlerinde ve gerek büyük Divânda bunlardan her hangi birisine mensup adamlara tesadüf edilmektedir; fakat bu tebeanın kısmı mühimmi Müslüman olup devlet muamelâtının başındakilerin yani Divân heyetinin de vezir ve mühim azaları Müslüman olduklarından dolayı onlar diğerlerine nazaran daha geniş teşkilâta malik idiler; fakat bu bir imtiyaz değildi; bazan İlhanlar'ın, şahsen veya Hatunlarının (Zevce) tesiriyle bu din veya mezheplerden birine fazla müsamaha gösterip diğerlerini tazyik etmek gibi vaziyetleri varsa da bu muvakkat ve nâdir hâdiselerden idi. İlhanîlerin İslâmiyeti kabullerinden sonra Müslüman teşkilâtı müsait şekilalmıştı.

Hülâgû Han zamanında bütün islâm tebeanın şer'î ve hukukî işlerine müderris ve kadıların tayinlerine bakmak üzere قاضی القضاة Kadilkuzat Şemsüddin Mehmed Kazvinî vardı[1]. Irak'ın müstakil bir Kadilkuzatı olup Bağdad ve Irakı Arap kadılarının tayini buna aitti[2].

Kadilkuzatın riyaset ettiği (دیوان قضاة ممالک Divânı Kuzâtı Memâlik) kadılara ait işlere bakardı; Kadilkuzatın meşgalesinin çokluğuna ve muamelâtın tenevvuuna mebni muhtelif işlerde kendisine muavin olmak üzere Nâipleri vardı.

قسمت عسکریه Kısmeti askeriyye hariç olmak üzere Osmanlıların ilk zamanlarındaki vazifelerin bir kısmı Hâkimliğe (قاضیلغه) ve Fetva işlerine ve bir kısmı da tedris umuruna ait olmak üzere iki nevidi.

Müderris tayiniyle medrese ve talebelerin teftişi, tedrisâtın yolunda gidip gitmediğinin tahkiki buna aitti; müderrislerin verdikleri dersleri talebe ile müzakere ederek onlar hakkındaki mütalâasını müderrise bildiren (Doçent) معید Muîd ismi verilmiştir ki[3] bu tabir aynen Osmanlılarda da kabul edilerek Türkiye medreselerinde kullanılmıştı.

[1] Camiüttevarih (Quatremere tab'ı) , S. 120.

[2] Subhulâşâ, C. IV, S. 424.

[3] (دستور الکاتب Düsturülkâtib), (ضرب سوم Darbı Sevvüm) در تفویض مناصب شرعی Der tefvizi menâsıbı şer'î.

Medreselerin içinde meselâ Medresei Nizamiye vesaire gibi yüksek كليه külliyye medreselerinden başka (فقاهت Fekahat) denilen yalnız ulûmi diniye'ye mahsus küçük medreseler de vardı[1]. Büyük medreselerde (عموم Umum) denilen ulûmi Edebiyye, Hikemiyye, Kelâm vesaire okutulurdu.

Kadilkuzatın قضائی kazâî vazifesi, iki hasmın murafaasını yapmak, mahkeme sicil veya zabıtlarını tutmak, hüccet vermek, عقود ukud, münakehat, kısmet, miras, zekât ve emvali eytamı muhafaza etmek vesaire gibi şer'î işlerdi. Hükmi şer'î ile mahkûm olanlar Kadilkuzatın muvafakati olmadan tahliye edilmezlerdi. Kadilkuzat maaşını Divândan veya divândan havale verilen yerden alırdı ve kendisi tekâlifi divâniyeden muaftı[2].

Eyaletlerdeki mühim merkez ve şehirlerde Kadilkuzatın Nâipleri bulunup bunlar Kadilkuzat tarafından gösterilen lüzum üzerine (Divânı kuzatı memalikten) tayin edilirlerdi.

*
* *

İslâmî vakıfların nezareti evkaf hâkimliğine ait olup bunun Nâipleri her zaman memleket dahilindeki vakıflara bakan mütevellilerin hesaplarım ve muamelelerini gözden geçirirlerdi ki Osmanlılardaki Evkaf Nazırlığı demektir[3].

*
* *

İlhanîler İslâmiyeti kabul ettikten sonra (نقیب نقبای سادات Nakibi Nükabâyı Sâdât) ismiyle Gazan Mahmud Han zamanından îtibaren bir memuriyet ihdas edilmiş ve her şehirde de (دار السیاده Dârüsseyâde) denilen birer daire tesis olunmuştu. Bu vazife Osmanlılardaki (نقیب الاشراف Nakibüleşraf) vazifesine benzerdi; vazifeleri de Hazreti Ali'nin Hasan ve Hüseyin isimlerindeki oğullarının neslinden gelen Seyyid ve Şeriflerin şecere ve muamelâtını tutmak, terbiye etmek ve haklarını muhafaza eylemek gibi imtiyazlı bir sınıfın riyaseti idi; bu ihtimam Hazreti Peygamber'e ve evlâtlarına karşı gösterilen fartı hürmetten ileri gelmekte idi.

[1] (Düsturülkâtib) ضرب سوم: در تفویض مناصب شرعی

[2] İlhanilerin İslâmiyetinden evvel Kadilkuzatın maaşına dair bir kayıt göremedim; fakat Gazan zamanından itibaren maaşı vardır; bunlara bazan ıkta ve senevi tahsisat da verilmiştir.

[3] Bu da Garb Moğollarının İslâmiyetinden sonraki teşkilâttır.

MOĞOLLARDA HUKUKÎ İŞLER

YARGU VE YASA

Gerek bilûmum Moğollarda ve gerek onun bir kolu olan İlhanîlerde hukukî siyasî, idarî, örfî ve askerî mahkeme işlerine (يارغوجى Yargucı) veya (امير يارغو Emîri Yargu) denilen hâkimler bakarlardı[1].

Moğol emîrleri ve askerleri Moğollara tâbi devletlerdeki hükümdarlar, Emirler, vezirler ve diğer devlet adamları ve Moğol şehzadeleri ve diğer vazife sahipleri icabında (Yargu) da muhakeme edilip hesap verirlerdi. Yargu'ya çekilenlerin elleri bağlanırdı[2].

Meselâ İlhan Hükümdarı Sultan Ahmed Teküdar, kendisine muhalefeteden kardeşi Kungurtay'ı yarguya vererek cürmü sabit olduktan sonra idam etmişti[3]. Anadolu'da خطير Hatir oğulları isyanının bastırılmasını müteakip Selçuk Sultanı III. Giyasüddin Keyhüsrev ve daha sonra III. Alâüddin Keykubad'da Yarguya çekilmişlerdi. Bunlardan birincisi henüz çocuk olduğundan bırakılmış ve diğeri ise İlhan Prenslerinden birinin şefaatiyle ölümden kurtulmuş ve fakat dayak yemiş ve hükümdarlık elinden alınmıştı[4].

[1] Camiüttavarih (Quatremère tab'ı) 108,116,122 (يارغو Yargu, Türkçede adliye'ye, kanuna, müddei ve müddeaaleyhin müdafasına denir. Bu tabir, Uygur vesikalarında da görülmekte ve vesikaya göre hüküm ve karar manasını ifade etmektedir. Altay ve Osmanlı lehçelerinde يارغى Yargı diye telâffuz edilen bu lûgat, karar, mahkeme hüküm ve memur emri manalarına ve diğer Türk lehçelerinde de mahkeme kararı, دعوى dava, mahkeme, حق حقوق hukukî hak ve emir, hüküm ve Moğollarda da mahkeme ve dava mukabili olarak kullanılmıştır, (Cafer oğlu Ahmed, Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları, Türkiyat mecmuası, C. II, S. 30).

Yargucı, hâkim, kanun ve mahkeme reisi veya adliye vekili demektir. Düsturül-kâtib'de Yargucu şöyle tarif edilmektedir: Moğol akvamının eskiden beri tutmuş oldukları vaziyet hesabiyle bir kanuni muayyenleri vardı ki iki şahıs arasındaki kaziyeyi âdilâne bir surette onunla hallederler ve o kanuna يارغو. Yargu) derler. Ferhengi şuûrîde de Yargu, yasak ve tehdit ile منع. men etmek demektir. Süleyman Efendi de müsadere ve zabtı emval ve para cezası ve Vessaf lûgatinde muahaze ve istintak ve teftiş, Pavet de Courteille lûgatinde (Ellûgatünnevaiyye) müddeiumumî, müşteki, münakaşa, müdafaa ve kanun'a Yargu denildiği yazılmaktadır. حافظ شيرازى Hafızışirâzî' ni

عاشق از قاضى نترسد مى بيار
بلكه از يرغوى سلطان نيز هم

beytinden Yargu'nun kanun ve mahkeme manasına geldiği görülüyor. ابنمهنا İbn Mühenna lûgatinde de (كتاب حليه الانسان و حلية اللسان) Yargucı hâkim olarak gösteriliyor (S. 203). İbn Mühenna bu lûgati Moğolca kelimeler arasında zikretmiştir. Yunus Emre divanında ve Süheyl-ü-Nevbaharda bu kelime hüküm manasına gelmektedir (Tarama dergisi, S. 329).

[2] Vassaf, C. I, S. 141 (بر آيين ايشان چون سر دستهاء او در بستند..)

[3] Vassaf, C. I, S. 125.

[4] (..سلطان علاء الدين را كيف ما كان بار دو بردند بعد از بحث فحص و يرغو خواستند كه حكم سياست برو رانند در اخر

İlhanîlerin meşhur veziri Şemsüddin Mehmed Cüveynîde yarguya çekilerek badelmuhakeme îdam edilmişti[1].

Moğol ümerasından ve diğer devlet adamlarından Yargu divânında yani Büyük Mahkemede hüküm giyenlerin çoğu idam edilirdi. Bazan affedilenler ve dayak ile kurtulanlar da olurdu; meselâ Selçuk veziri meşhur Sahip Atâ Fahrüddin Ali, Yarguda iyice muhakeme edildikten sonra [2] cezayı müstelzim bir hali görülmediğinden dolayı serbest bırakılmıştı[3] ve yine bunun gibi İlhanı vezirlerinden Reşidüddin ile Sadüddevle de Yarguya çekildikten sonra beraet kazanmışlardı[4]. Ümeradan لکزی Lekzi ile, yukarıda söylediğimiz gibi III. Âlâüddin Keykubad ise dayak yemişlerdi[5].

Harp mesulleri hakkında da bu mahkeme karar verirdi. Olcayto Geylan harbinden dönüşte bir meclis toplayarak kendi harekâtını tetkik ettirdiği gibi Yargucılar da harp mesulleri hakkında cezalar vermişlerdi[6].

Kanun ve nizam memuru demek olan Yargucı siyasî cürümlerden başka iki hasım arasındaki ihtilâfı âdilâne hallederek hüküm verirdi. Yargunun istinat ettiği ve hüküm verdiği kanun (جنکیز خان Cengiz Han) ın koymuş olduğu yasa idi; Cengiz'in emriyle Uygurca yazılmış olup tomar halinde hıfzedilen bu kanuna (یاسانامهء بزرک Yasanâmei Büzürk) denirdi. Ne zaman lüzum olursa

حمایت شاه زاده دختر هولاجو در تأدیب بر چوبی چند اختصار نمودند و رقم عفو جریدهء جریمهء او کشیدند و حکم یرلیغ در باب سلطنت بنام سلطان غیاثالدین مسعود نفاذ یافت و سلطان علاء الدین را بموجب حکم باصفهان فرستادند و آنجا بوجه معیشتی که در مصارف ما یحتاج تعیین کرده بودند...)

Aksarayî Tezkiresi, C. II, S. 201.

[1] (...حکم یرلیغ نافذ شد که امراء یارغو قداغای و اوکتای سخن پرسند و بفور قضیه پرسند. صاحب را در مقام یارغو حاضر آوردند بر آیین ایشان چون سر دستهاء او در بستند فریاد از طوائف تورک و تاجیک بر آمد که چرا ارزاق خلایق می بندد...)

Vassaf Tarihi, C. I, S. 141.

[2] Hülâgû devrinde (از حدود شماخی بعزم رزم بر کای بر نشست ازان مرحله جمعی ایناقان قصد سیف الدین بتکجی که وزیر خاص بود و خواجه عزیز از ولاة کرجستان و خواجه مجد الدین کرمان کردند ایشان را گرفته نشا یورد آوردند و بعد از یارغو هر سه را بیاسا رسانیدند)

Camiüttevarih Quatremère tab'ı), S. 393. Keza Anadolu'da Moğollar aleyhine vaki Hatir oğlu kıyamını müteakıb, Moğol kuvvetleri Anadolu'ya gelip kıyam hareketini bastırdıktan sonra Emîr Şerafüddin İbn Hatir ile أمیر شکار Emîri Şikâr ve سنجر جامه دار Sencer Câmedar, خادم خاص قبیه Hadimi Hâs Kiybe'yi Yargoya çekdikten sonra idam ettirmişlerdi. (شرف الدین ولد خطیر را نزد امراء مغول باغل ذل حاضر کرد. او را در سؤال و یرغو کشیدند و پسر قلاوز امیر شکار و سنجر جامه دار و قبیه خادم خاص را که مادهء فتنه بود و سلطان را بدست پسر خطیر داده بقتل بردند و دیگر امرا را که از سر اضطرار متابع او شده بودند یرغو داشتند و بعد تفحص جرم هر یکی معین کردند) (İbn Bibi, S. 315).

[3] صاحب فخر الدین بدان انجامید که باستحضار او از حضرت اردو ایلچیان بطلب آمدند و او را بردند و در حضرت علیاء پادشاه یرغو کردند و بعد از بحث و فحص بسیار ازان ورطه خلاص یافت) Aksarayî, C. I, S. 209. Bu eserin ikinci cildinin 43, 45, 182, 201, 204 üncü sahifalarına da bakın.

[4] Vessaf tarihi, C. IV, S. 481.

[5] Camiüttevarih. (و در ان رمتان لکزی را یارغو داشتند و صد چوب زدند). Topkapı sarayı nüshası 1518, varak 263.

[6] Hafız Ebru (Chronique des rois Mongols en Iran Traduit Par K. Bayani, II Paris 1936).

buna müracaat edilirdi[1]. Moğollar ifrat derecede (یاسا Yasa)ya[2] merbut edilir. Bunu kendilerine şeriat kanunu tanımışlardı[3]. Ebû Haşim Ahmed İbn Burhan, Cengiz Han'ın (یاسا Yasa) veya (یاساق Yasak) denilen kanununun çelik levhalar üzerinde yazılı olduğunu ve bunu Bağdad'da Medresei مستنصریه Müstansıriy-ye'de gördüğünü Makrizî'ye söylemiş o da (خطط Hıtat) isimli meşhur eserinde bunu kaydetmiştir[4].

Yasanın bazı maddelerini Hıtat'dan tercüme ederek yazıyorum:

Evli olsun, olmasın zina ve livata eden katlolunur.

Sihir yapan ve birisi hakkında casusluk eden, suya veya göle işeyen adam-lar katlolunurlar.

Kendisine mal verilip üç defasında da zarar eden kimse katlolunur.

Her kim birinin kaçmış kölesi veya kaçan bir esiri bulup eski sahibine iade etmezse katlolunur.

Kesilecek hayvanın ayakları omuzuna bağlanır, karnı yarılır, kalbi, ölün-ceye kadar sıkılır, sonra eti yenir; Müslümanların kestikleri gibi bir hayvan kesen olursa kendisi de onun gibi boğazlanır.

Bir dini diğerine tafdil etmemek lâzımdır; bütün dinler muhteremdir, hepsi de Allaha tekarrüb içindir.

[1](و اقتضاء رأی خود هر کاری را قانونی و هر مصلحتی را دستوری نهاد و هر گناهی را حدی پدید آورد و چون اقوام تاتار را خطی نبوده است بفرمود تا از ایغوران کودکان مغولان خط در آموختند و آن یاسها و احکام بر طوامیر ثبت کردند و آن را یاسانامهء بزرک بر نشانند ویا پاشداه زادگان جمعیت سازند و در مصالح ملک و تدبیر آن شروع پیوند آن طومارها حاضر کنند و بنای کارها بر آن نهند) Cihanküşayı Cüveynî, C. I, S. 17. جهانکشای جوینی

[2] Hükümdar tarafından sâdır olmuş emir ve kanunlara Yasa denilir. Her türlü talimat ve nizamat bunda dahildi. Yasa, Fermân ve irâde manasına da gelir. (یاسا داد که لشکریان دست یاسا فرمود که امرا و صاحب دیوان در اردو اقامت کنند از جنک باز ندارند) Vessaf ve Ravzatussafa'dan.

Yasa, tevsian ceza ve idam manasına da (یاسا رسانیدند) ve (یاسا ملحق گردانیدند) gelirdi. Çupı yasa tabiriyle dayak cezası kasdedilmiştir. وصاف Vessaf).

Yasadan alınmak suretiyle یاسامیشی Yasamişî) tabiri de vardır ki tanzim etmek, idare etmek ve nizama koymak manalarını ifade ederdi. Bir de yasadan veya idare ve hükümet manasına olan siya-sadan alınarak Araplar, İranlılar tarafından kullanılan siyaset tabiri görülüyor ki kanun mûcebince cezalandırmak demektir. Siyasetgâh tabiri de tarihlerde geçen bir kelimedir. Bu tabirlere Osmanlı tarihlerinde çok tesadüf edilir.

Yasak lûgati de yasa ile hem manadır ve kanun demektir. Osmanlılarda yasak, ممنوع memnu manasınadır. Bir de yasa ile beraber (müteradif) kullanılan (یوسون Yosun) vardır ki kanun, örf ve âdet, nizam, kaide, şekil, tarz manalarına gelmektedir. Meselâ Camiüttevarihde (رسوم یوسون و یاسا rüsum, yosun ve yasa) tabiri geçer. (Quatremère tercümesi, S. 140.). Bunlar için Quatremere'in Camiüttevarih tab'ında Yassaf, Ellûgatünnevaiye, Uygur sözlüğü, Çağatay lûgatine bakınız.

[3] دستور الکاتب Düsturülkâtib (فصل چهارم Faslı Çiharum).

[4] Hıtatı Makrizi (1325 senesi tab'ı) C. III, S. 158. Cengiz yasası'na ait bu maddeler teyit ve tevsika muhtaç ise de Yasa hakkında bize oldukça bir fikir verebilir zannederim.

Birisi Moğollara yemek için bir şey verirse o veren adam yemeden diğeri yememelidir. Başkasının yanında yemek yemek isteyen onu yemeğe iştirak ettirmeyince kendisi yiyemez. Keza herbir kimse arkadaşları doymadan kendisi doymayacaktı.

Ateşe, sofraya ve yemek kabına basılamaz.

Bir adam yemek yiyenlere tesadüf etse, gelip yemek istese onu kimse menedemez.

Suya el sokulamaz, maşraba ile alınır.

Elbise yıkanmayarak eskiyene kadar giyilir. Yasaya göre bütün eşya tahirdir.

Hiç bir din ve mezhebe karşı taassup gösterilmemesi yasanın maddelerindendir.

Cengiz, Moğolları elkap ve elfâzı tazimiye istimalinden menetti, Sultan, Vezir, Emîr vesaireye yalnız isimleriyle hitabı kaide koydu.

Kendisinden sonra yerine kaim olacak kimse bir muharebeye gidecek olursa askeri ve silâhları inceden inceye bütün teçhizatı muayene edecek ve bu muayene esnasında teçhizatında noksan görülen asker tecziye olunacaktı.

Askerler muharebede bulundukları müddetçe onlara ait işleri kadınları yapacaklardı.

Muharebeden dönen askerler hükümdara derecesine göre bir şey vereceklerdi.

Her sene başında bakir kızların hepsi hükümdara arzolunacak, o da beğendiklerini kendisine ve evlâtlarına intihap edecekti.

Emîrlerini, binler, yüzler, onlar Emîrleri diye sınıflara ayırdı.

Emîrleri hükümdarın yanından başka yere gitmekten menetti, gidenin katledileceğini yasaya koydu.

Her kim kendisine emrolunan yerden izinsiz olarak başka bir yere gidecek olursa katlolunacaktı.

Hükümdar olacaklara memleketin her tarafından haber alabilmeleri için posta işlerini muntazaman idame ettirmeği mecburî kıldı.

Cengiz, yasa ahkâmının tatbikini oğlu (چاغاتای Çağatay) a tevdi etti[1].

[1] Yasa hakkında Makrizî ve Tanrıberdi'deki malûmat, Silvest de Sacy'nın منتخبات عرب Münte-

*
* *

Emîri Yargun'un riyaseti altında orduda (یارغوی بزرک Yarguyı Büzürk) divanından başka mıntakalara da icabında Yargu divânı kurulurdu; meselâ Anadolu'da (675 H. = 1276 M.) senesindeki Hatir oğlu isyanını ve bu isyanın bastırılmasını müteakip suçluları muhakeme etmek üzere Yargu divanı kurulmuştu[1]. Bundan başka Anadolu'da lüzum hasıl oldukça Yargu divanları kurulduğu görülmektedir[2]. Orduya yani merkeze celbedilip orada muhakeme edilenler de vardı ki bundan evvel isimleriyle zikrettik.

Yargucı olan Emîr, (قوداتقو بیلک جنکیز خانی Kudatkubiliki Cengiz Hânî) yi yani yasayı görmüş ve okumuş olmak ve bütün kanunları iyi bilmek mecburiyetinde idi[3]; bundan başka selefleri olan Yargucıların muamelâtını da bilmek icap ederdi.

Yarguyı Büzürk'teki Emîr Yargucı, Orduyı muazzamın umumî hâkimi olduğundan Adliye Vekili demekti. Yargucı ile maiyyeti mahkeme harçlariyle geçinirlerdi. Yargucı, iki hasım arasındaki davayı hallettikten sonra haklı çıkan tarafa yargunâme yani îlâm verir ve davayı kazanan kimse o ilâmı saklayarak lüzumu halinde gösterirdi; yargucının verdiği karar muta olup Moğol ümerası ve hiç bir kimse itiraz edemezdi. Müslümanlar arasındaki alelade şer'î ve hukukî davalara yargucı müdahale etmeyip İslâmî kanunlar tatbik edilirdi[4].

Moğol devletinin İlhanîlerden başka diğer şubelerinde de tabiî olarak ayni kanunun tatbik edildiğini görüyoruz. İbn Batûta, Altın Ordu devletinde (ارغجیه Ergaciyye) diye Yargucıdan bahs ile izahat vermektedir [5]

*
* *

habatı Arap isimli eserinde (C. II, S. 160 ve 180) neşredilmiştir. Bundan başka Ya. Gurljand (Eski devirlerden XVIII. asra kadar Step kavanini) adlı kitabında, Cengiz Yasası hakkındaki مقریزی Makrizî'den başka میرخوند Mirhond, ibn Batuta, Ermeni Tarihçisi Vardtan, Plano Karpini, Março Polo vesaireden istifade ediyor. Bunun en çoğu yani 26 maddesi Makrizîden alınmıştır. P. Popov'un da Cengiz Han Yasası ve Moğol Sülâlesi kanunları isimli eseri de mühimdir.

[1] ابن بیبی İbn Bibî Selçuknâmesi, S. 315.

[2] Aksarayî tezkiresi, S. 4, 43, 45.

[3] دستور الکاتب Düsturülkâtib (فصل چهارم Faslı çiharüm).

[4] دستور الکاتب Düsturülkâtip فصل سوم Faslı sevüm'dan نوع دوم Nev'i devvüm.

[5] İbn Batuta Altın Ordu Hükümdarı Özbek Han'a (1312-1340) tâbi olan Harezm Emîri (قوتلوغ تیمور Kutluğ Timur) un sarayına her gün kadı ile maiyyeti olan fakih ve katipler gelerek kendilerine mahsus yerde oturduklarını ve bunların karsısında kibar ümeradan olan Yargucı da maiyyetinde sekiz Emîr ile gelerek dava dinlediğini şer'î işler kadı tarafından ve diğer idarî ve örfî işler ise Yargucı ile ümera tarafından görüldüğünü beyan etmektedir (Seyahatname tercümesi, C. I, S. 408).

Moğolların İslâmiyeti kabullerini müteakip İslâm hukukiyle örf ve âdatına vâkıf (حکمیء ممالک Hakemii Memâlik) ismiyle ulemadan bir vazife sahibi görmekteyiz. Bu memur, hükümdar tarafından bir fermanla tayin edilirdi. Bu, iki hasım arasındaki davayı şeriat ve örf ve adat üzere fasleder ve kararı muta olurdu; bu karara emîr, vezir vesaire kat'iyyen muhalefet edemezlerdi. Bu davalar Müslüman olmak şartıyla riaya ile asker sınıfı arasında da olsa yine bu hâkim tarafından hal ve fasledilirdi[1].

*
* *

Bir de tüccarlar arasındaki ihtilâfları halleden ve aralarında tesanüdü temin eyleyen (ملک تجار Meliki Tüccar) ismiyle hükümet tarafından tayin edilen bir memuriyet vardı ki bu gün de İran'da aynı makam vardır.

İlhanîler memleket mamuriyeti ve halkın refahı cihetinden ticarete ve memlekete tüccar gelmesine çok îtina gösterirlerdi; bundan dolayı Meliki Tüccar, tacirlerin bütün ticarî muamelâtiyle iştigal ile onların gerek mahkeme ve gerek divandaki işlerini takip ve intaç eder ve tüccarın bir haksızlığa ve müsadereye maruz kalmamasına çok dikkat eylerdi.

Berâyi ticaret memleket dahilinde ve memleket haricindeki bilûmum tüccarların mercii (ملک تجار Meliki Tüccar) idi.

EYALETLERİN İDARESİ

Eyaletler, büyük mıntakalar halinde Şehzâdelerle, nüfuzlu Emîrlere yani askerî kumandanlara ve nadiren muvakkat bir zaman için divândan yetişmiş devlet adamlarına verilirdi. Hülâgû zamanında Bağdad'ın zaptını müteakip Hilâfet merkezi olduğu için oraya ve Fârs'a siyaset icabı olarak Müslümanlardan (علاء الدین عطا ملک جوینی Alâüddin Ata Melik Cüveynî) tayin edilmişti. Abaka'nın cülûsunda ise bu vazifeye Moğol Emîrlerinin büyüklerinden امیر سونجاق آغا Emîr Suncak Ağa getirilmiş ve valinin naipliği de عطا ملک جوینی Ata Melik Cüveynî'ye verilmişti. Yine bu zamande Isfahan ve Iraki Acem valiliği de vezir شمس الدین محمد جوینی Şemsüddin Mehmed Cüveynî'nin oğlu Bahaüddin Mehmed'e tevcih olunmuştu[2].

Abaka Han, hükümdar ilân edildikten sonra kardeşlerinden (یشموت Yeşmut) شیروان Şirvan ile دربند Derbend'e ve (تبشین اوغول Tübşin Oğul) Mazende-

[1] دستور الکاتب Düsturülkâtib (ضرب دوم Darbı devvüm'dan فصل هفتم Faslı heftüm) (در تفویض حمیء ممالکder tefvizi Hakemi-i memâlik.)

[2] Tarihi Cihankuşayi Cuveynî mukaddemesi (لا); Ravzatüssafa, C. V, S. 83.

ran ve Horasan'a ve büyük, Nuyinlerden Emîr Çoban'ın ceddi تودان نویان Tudan Nuyan Anadolu'ya, kardeşi سونجاق نویان Suncak Nuyan Irak ve Fars'a, دورباى نویان Durbay Nuyan Diyarbakır'a, ایشرامون İşramun ibn جورماغون Curmagun Gürcistan'a, خواجه بهاء الدین محمد Hoca Bahaüddin Mehmed Iraki Acem ve İsfahan'a ve بالتاجو آقا Baltacu Akada ordu merkezine vali ve kumandan tayin edilmişlerdi[1]. Diğer mıntakalar kendi hükümdar aileleri üzerinde bulunmakla beraber İlhan'ın orada birer naibi veya mutemedi bulunurdu. Irak ve Horasan gibi büyük eyaletlerde umumî valinin maiyyetinde vezir unvaniyle birer divan reisi vardı[2].

Bütün İlhan memleketleri askerî mıntaka olarak dört ulusa ayrılmış ve her bir mıntaka Ulus Emîri denilen en büyük bir askerî kumandana verilmişti.

İlhanilere tabî memleketler başlıca Horasan ve Mazenderan, Iraki Arap, Fars (bazan Iraki Arapla müşterek), Iraki Acem ve Isfahan, Derbent ve Şirvan, Gürcistan, Memâliki Rum veya Anadolu, Diyarıbakır ve bir de ordu merkezi olarak (yani Azerbaycan) sekiz büyük parçaya taksim edilmişti; bu mıntakalar pek geniş olduklarından idareleri müşküldü; meselâ Memaliki Rum denilen Anadolu, Erzurum'un şarkından itibaren, Garbî Anadolu'da Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Denizli'nin garbındaki hudutlara kadar devam ediyordu; daha sonraları Marmara ve Akdeniz kıyılarına kadar dayanmıştı[3].

Yine bunun gibi Horasan ve Mazenderan eyaleti آمودریا Amuderya yani جیحون Ceyhun nehrine kadardı; bu, şark kısmına Şehzadelerin en değerlileri tayin edilirdi.

Ulus Emîrlerine verilen fermanlarda, onların hudut mıntakaları ile yapacakları işler zikredilmektedir; Ulus Emîrleri idarelerindeki yerleri ilhan namına idare ederlerdi. Askerî işlerden mesul edilir; salâhiyeti dahilinde olmayan işleri hükümdara arz ile emrini alırlardı. Ulus Emîrleri mıntakalarında her sene toplanan asıl vergiden ve divan tevcihatı aidatından olarak on tümen altın yani yüzbin dinar maaş alırlardı. Daha evvelce de söylediğimiz gibi bu dört ulus Emrînin en büyüğüne Beylerbeyi ismi verilirdi; bu, İlhan ordularının umumi kumandanı olup deylet merkezinde bulunur ve lüzumu halinde sefere çıkardı.

[1] Ravzatüs-safa, C. V, S. 83; Camiüttevarih, varak 242.

[2] Camiüttevarih, (Topkapısarayı nüshası 1518), varak 242; Ravzatüs-safa, C. V, S.158.

[3] Garbî ve Şimalî Anadolu'da ve hudutlarda Anadolu beylikleri vardı ki herbirinin hudut ve mıntakası ayrı ayrı idi. İlhanîlere ait eserlerde bunlara uc memleketleri denilmekte olup XIV. asır ortalarına doğru Karaman, Germiyan, Eşref (Beyşehrinde) Eğridir ve Antalya'da Hamid حمید oğulları, Osman oğulları, Candar oğulları (Kastamonu ve Sinop'ta) Denizli'de اینانج بک İnanç Bey, İzmir ve Birgi taraflarında Aydın oğulları Menteşe oğulları bunlardandı.

Ulus Emîrlerinden sonra اولکه Ölke ümerası (Vali) ve daha sonra Ölkeler dahilindeki askerî kumandanlar yani Tümen beyleri gelirlerdi. Ölke emirleri valiler demekti; mıntakaları geniş olup hangi mıntakada ise oranın Ulus Emîrine tâbi idiler.

Her ulus emîri haftada iki gün (کرپاس معظم Kirpâsı muazzam) denilen büyük divan çadırında meclis kurup kadılar, Yargucılar ve sair alâkadar memurlarla içtima ederek şikâyet dinlerler, askerî işlerde ve Moğollara ait muamelâtta yasa mucebince hüküm verirlerdi[1]. Eyalet ve vilâyetlerde oraya ait vergi ve tahrir defterlerinin birer sureti vardı[2].

* *

Her şehir ve kasabada san'at erbabının narhlarına bakmak, arşın, kile ve sair ölçüler ile terazi ve kantarları muayene idüp hilâfında hareket edenleri te'dib eylemek üzere muhtesipler vardı. محتسب Muhtesip maaşını, her ay veya her hafta muhtesiplik namiyle esnafa tarhedilen vergiden alırdı[3].

Gazan zamanına kadar ölçekler muhtelifti, bundan dolayı memleketlerin uzak ve yakınlıklarına göre vezin hususunda farklar görülüyordu; bu yüzden devletçe konmuş olan narhlara halel gelmekte idi; mahsulü ölçen memur ile zürra, çiftçiler arasında münazaa eksik olmuyordu. Gazan Han, bütün İlhanî memleketlerinde Tebriz ölçeklerini, dirhemlerini esas tutarak dirhem, ölçü ve ayarların Tebriz'dekinin ayni olmasını emretti ve bu hususa dair bir de ferman neşreyledi. Kumaş ölçülerinde de Tebriz'in endazesi kabul olundu; yalnız Anadolu (گز Gez)i yani arazi ölçüsü, Tebriz Gez'inden fazla olduğundan Anadolu ölçüsünün iki başlarından tahdid edilüp mühürlenmesini şart koydu.Teraziye girmiyecek ağırlıklar için kapan usulünü وضع vaz ile her yere bir kapan memuru tayin olundu[4].

Bundan başka vilâyetlerde damgalar Mutasarrıfı denilen bir damga memuriyeti vardı ki bu ticaret dolayısiyle icap eden damga resimlerini toplar, her

[1] دستور الکاتب Düsturülkâtib; صبح الاعشی Subhulâşa, C. IV.

[2] Ermeni Atabey Tarsayc, Tiflis'e gittiğinde Divâni hümayunun bilûmum defterlerini getirtti ve bütün mündericatını tekmil okudu. Vergiye tâbi tutulan manastırlar orada mukayyetti. Ondan sonra Büyük divanın kâtibine defteri teslim eyledi. Sonra eski defteri (yani eyalet tahrir defterini) yaktı. Ermeni menabiine göre Moğollar tarihinden naklen (Altın Orda, fasıl 5).

[3] دستور الکاتب Düsturülkâtib (ضرب سیم den فصل هفتم: در تفویض احتساب)

[4] جامع التواریخ Camiüttevarih قفیز Kafîz (Mayiler için) پیمانه (Endaze) درراست گردانیدن اوزان زر و نقره ، بار، که ز (Kileden büyük ölçek)و تغار و غیرها vaak 324 ; حبیب السیر Habibüssiyer, C. III, cüzi 1, S. 69 حکایت دهم

günün hesabını tetkik eder, elde olunan damga resmini divanca emredildiği zaman havalelere veya sair yerlere verirdi.

Damga memuru, tüccar ile müşteri arasındaki mutavassıtların müflisleriyle muamele yapılmamasını dellâllar vasıtasiyle îlân ederek halkı ve tüccarı îkaz eylerdi. Tüccardan alınan eşyanın bedelinin derhal tüccara verilmesini temin eylemek de bunun vazifesi cümlesindendi[1]. Bu itina sayesinde en buhranlı ve dahilî karışıklık zamanlarında dahi İlhaniye Devleti mıntakasında ticaret, emniyet içinde ceryan eylemişti.

*

* *

Her vilâyette vergileri tahsil etmek üzere (محصل Muhassıl) ismiyle Büyük Divan Müstevfiliğine merbut tahsil memurları bulunurdu[2].

Kendi nezareti altında köylerdeki tarla ve bahçelerin ekilip sulanmasını ve reayanın vergilerini tahsil ederek gelen muhassıllara teslimini, temin etmek ve halkın hukukunun muhafazasiyle köyün imarına hizmet etmek üzere (رئيس Reis) denilen bir köy ayan veya köy muhtarı vardı; bunların maaşları köylüden toplanır ve seneden seneye verilirdi[3].

Vilâyetlerde, mezruatı tahmin etmek ve mahsul kemale gelince bu tahmin üzerinden onda ikisini hazineye almak üzere birer de mezruat memuru bulunurdu[4].

*

* *

Memleket dahilinde seyrü sefer eden tüccarlarla kervan ve kafilelerin taarruzdan muhafazaları için (كاروانسالار Kârvansâlâr) isimli memurlar vardı; bunların maiyyetlerinde yüzer nefer müsellâh adam bulunurdu; kafile Emîri veya Korucu dahi denilen kârvansâlâr Moğollarda, فتيان Fityan denilen yiğitlerden tayin olunmak âdetti[5].

Yine emniyeti temin için Moğollarda yol muhafızı (باجدار Bacdar) olarak (توتقاوول Tutkavul) veya (تقاوول Takavul) denilen yol muhafızları veya derbentçiler de vardı[6]. Bunlar yollan ve tehlikeli geçitleri eşkıyadan ve soygunculardan

[1] دستور الكاتب Düsturülkâtib (فصل يازدهم) nev'i salis.

[2] دستور الكاتب Düsturülkâtib (ضرب دوم: فصل بيست و پنجم)

[3] Bu Reis خيوه Hive'deki آق صقال Aksakal) denilen, kethüdaya benzer (خيوه seyahatnamesi, S. 430).

[4] دستور الكاتب Düsturülkâtib (فصل يازدهم: نوع رابع).

[5] دستور الكاتب Düsturülkâtib (ضرب دوم فصل بيست سوم: در تفويض كاروانسالارى).

[6] توتقاوول Tutkavul, şehir haricinde bulunpn karakol noktası, geçit ve muhataralı derbend manasına olup (Türkiyat mecmuası, C. IV, S. 106; Çağatay Lûgati) Takavul da bu derbend ve geçit-

muhafaza ederler, hududda insan ve hayvan başına muayyen miktarda selâmet akçesi alırlardı[1]. Bu Tutkavullar'ın kumandanına Emîri Takavul denirdi[2].

*

* *

Her mıntaka veya şehirde o mıntakanın şer'î işleri müstesna olarak diğer bütün muamelâtı Cengiz Han yasası mûcebince tetkik ve kontrol etmek üzere (باسقاق Baskak) veya (باشقاق Başkak) ismiyle bir memur bulunurdu[3]; bir de şehrin inzibatiyle alâkadar ve maiyetinde bir kuvvei askeriye bulunan ve شحنه şahne adı verilen bir zabıta memuru vardı[4]. Bazen Baskaklık ve Şahnelik bir kişi uhdesine de verilirdi[5].

Şehir ve pazar yerlerini geceleri muhafaza etmek için (عسس Ases) sınıfı vardı; bunlar her gece kol gezerek اوباش evbaş ve رنود rünud'dan yani ayak takımından serseri dolaşanları tutup (Asesgâh) denilen karakola götürüp orada hüviyetlerini tahkik ederlerdi; eğer kabahati varsa tevkif edilir ve şayet suçu yoksa yasak olan yerlerde gezdiği için ceza alınırdı.

Ordu pazar'ın yani Hükümdarın bulunduğu mahallin pazar ve çarşısının Asesliği pek mühim olup âdeta bir emirlik gibi idi[6].

lerdeki muhafız demektir. Ellûgatünnevaiye'de Tutkavul, geçit ve Tuskavul ise muhafız ve yol bekçisi olarak gösterilmektedir.

[1] Takavullann insan, deve, katır, at, eşek, öküz, koyun, kuzu ve buzağıdan hayvan başına alacakları para divan tarafından tesbit edilmişti Düsturul-kâtip (فصل بیست و دوم den ضرب دوم).

[2] ایجی توتقاوول، امیری معتبر ve keza معز الانساب آباقا خان جدولی) تکه، از سوغایوت امیری معتبر و امیر توتقاوولان بود بود و امیر توتقاوولان بوده است ayni eser, Argun Han cetveli.

[3] باسقاق Baskak lûgati, Uygurlardan Moğollara geçmedir. Uygurlarca vergi memuruna denirdi; Çağataycada polis müdürü ve fethedilen yerlerdeki halktan vergi toplayan memura verilen isimdir. Cuci Ulusunda da vergi memuru demektir. Altın Ordu hanlığında ulus reislerine alem olmuştur. (Profesör Ahmed Caferoğlu) Uygurlarda hukukî, mali ıstılahlar. Türkiyat mecmuası, C. IV, S. 36 ve (Altın Orda, fasıl 5) yine Baskak, Çağatay lûgatında nezaret, icbar, muhafaza, zabit, muhtesib demek olup. Tarama dergisinde a'şar memuru, cesur, cür'etkâr, mültezim, mütegallib, polis, tahsildar, vali manalarına geldiği yazılıdır. Ellûgatünnevaiyye'de, vali ve emniyet müdürü demektir. Vessaf lûgatında شحنه Şahneye baskak denildiği yazılı ise de birbirinden tamamen ayrı olup bazan iki iş bir şahıs üzerinde birleşirdi. Berezin, (باسقاق Baskak) ile (داروغا Daruga) nın ikisinin bir şey olduğunu yazıyor (S. 453).

[4] شانه Şâne, شحنه Şahne veya شیحنه Şihne, Moğol ailesinin idare ettiği mıntakada Kaan tarafından o memleketin muamelâtının kontrolü için tayin edilen memurdur. Bundan başka vali, zabıta müdürü manalarına da geliyor. Buna dair Quatremère'in Memlûkler tarihi hamişinde mufassal malûmat vardır (S. 135, Not 2).

[5] دستور الکاتب Düsturülkâtib (در تفویض شحنگی) Bağdad'ın zaptından sonra Moğolların ilk şahnesi Ali Bahadır ve Haleb'in zaptında da ilk şahneleri Tükâl Bahşi idi, keza bunların ilk Haleb valisi de Emîr İmadüddin Karatay olmuştu (Camiüttevarih, (Quatremère tab'ı), S. 306, 307, 338).

[6] دستور الکاتب Düsturülkâtib فصل هفتم

Eyalet ve vilâyetlerdeki memuriyetlerden biri de Vilâyet Hâkim ve Mutasarrıflığı olup vazifesi Divana ait bütün muamelât, para, mukataat, ziraat ve memleketin îmar işlerine ve âdilâne, halkın idaresine bakmaktı. Kendi vilâyetindeki Divan hesaplarını tetkik ile halk üzerindeki büyük Divana ait rüsumu tahsil etmek, mütegallibenin tasallutuna mani olmak, reayanın emniyetini kazanmak, vilâyeti dahilindeki parayı ve zahireyi kontrol etmek onun vazifesi cümlesindendi. Bu, üç sene müddetle tayin edilirdi; elde edilen parayı Ferman, Berat ve Hüccet mûcebince tesviye etmek îcap ettiği zaman derhal bunu verirdi[1].

*

* *

Vilâyetlerdeki bütün memurların muamelâtı zaman zaman استخراج istihraç ismi verilen teftişe tabi idi; gönderilen bir memur veya مشرف müsrif vasıtasiyle bütün muamelât ve alınan vergiler tetkik edilir ve neticede Büyük Divan'a rapor takdim olunurdu[2].

Halktan (اوكولكا Ogülgâ)[3] ve (تابقور Tabkur)[4] ve müsadere tarikiyle alınmış, para, hayvan varsa o gibi haksızlığa uğrayanlar istihraç memuriyle beraber Divan'a gelip ellerinden zorla alınan para ve eşyalarını istirdat ederlerdi[5].

[1] دستور الكاتب (فضل يازدهم: نوع اول و ثانی)

[2] استخراج İstihraç memurları, Osmanlıların bir zamanlar kullandıkları مخايف mehayif müfettişlerine benzerler.

[3] Bu lûgati (Ogülgâ) imlâsiyle lûgatlerde bulamadım. Pavet de Courteille (Ogâlgâ) diye atiye ve hediye demek olan bir lûgat kaydediyor. Süleyman Efendi' in lûgatinde yığılan, toplanan ve harman olan manalarına gelmek üzere (Ogülkân) diye de bir lûgat vardır. Birinci (Ogülgâ) lûgati metne muvafık geliyor.

[4] تابقور Tabkur Pavet de Courteille de asker, müfreze fevkalâde vergi tenbel manalarına geldiği yazılıdır. Kırşehir tarihi müellifinin hususî tahkikatına göre Tabkur, harman vergisi imiş. Çağatay lûgatinde ise harpte arabaların çevrilmesiyle hasıl olan istihkâm, tabur, müfreze ve tenbel manalarındadır. Metindeki kayda göre fevkalâde vergi demek olmalı. Ayni tabiri İlhanîler zamamnda Kırşehir'de Caca Bey camünin kapısı üzerine konmuş olan vergi ve angarye muafiyeti hakkındaki ilânda da görüyoruz:

چون آثار انواع معدلت بندگی خلد الله ملکه بر کافهء برایا تابانست

فرمودگی شحنگی و تابقور و مطرح صابون و کوچه مرتفع باشد...)

Kırşehir Tarihi, S. 60 (Cevat Hakkı Tarım). Bu kitabenin merhum üstadımız Bay Ahmed Tevhid tarafından fotoğrafisi aldırılarak bana hediye edilmişti. Kitabede, Tabkurdan başka Şahnelere verilen ve sabundan alınan vergilerle (Kûçe) denilen vergi de affedilmiştir. Kûçe, Çağatay lûgatine göre, sokak, mahalle ve konar göçer aşiretle, yol manalarına gelmektedir; Burhanı Katı' ve Ferhengi Şuurîde de dar sokak, mahalle mahallebaşı, sokakbaşı, pazarbaşı ve köçebe manalarına geldiği yazılıdır. Çemişkezek tahrir defterinin (Kanunnâme-i vilayet-i Çemişkezek) kısmında Tabkurdan bahsedilerek şöyle deniliyor: "Vilayet-i mezburede alınan ekrad âdeti ki Tabkır ve Şahneyi ve نايجک ve حضرجک deyu ve sair alınan zulümler emr-i hümayunumla külliyyen ref olunmuştur (Başvekâlet arşivi 213 No. defter, sene 948).

[5] Düsturül-kâtip (ضرب دوم: فصل يازدهم).

Vilâyetlerde şehir ve kasabaların muhafazaları, kal'a kapılarının karakol hizmetleri, dava edilenlerin mahkemeye ihzarları, ceza ve hapis muamelesi, şakî ve haramîlerin derdestleri vazifesiyle muvazzaf olarak İlhanîlerde (سپهسالار Sipehsâlârî) denilen bir jandarma umum kumandanlığı vardı; bunun emri altındaki inzibat memurları vilâyet ve şehirlerin asayişinden mesul idiler[1].

*

Vilâyetlerde اولوغ بتکجی Uluğ Bitikçi tarafından namzet gösterilip tayin olunan vilâyet Bitikçileri میری mirî emvalin cem ve sarfına, taksim ve tereke hususlarına memur idiler. Bunlar cem ve sarfeyledikleri paranın hesabını her sene Divan'a getirip arzederlerdi. Bu memurların beratlarında Divan emvalinin emin Bitikçileri olduğu tasrih edilirdi[2].

[1] Düsturül-kâtib (فصل شانزدهم).

[2] Düsturulkâtib ولایت قلمیء مناصب تفویض در) فصل بیست و یکم den ضرب دوم).

İLHANÎLERDE HAZİNE İŞLERİ

Gazan Mahmud Han zamanına kadar, Moğolların istilâları zamanında hazine mazbut olmayıp gelişi güzel idare edilmekte idi. Ümera ve mukarriplerden her biri lüzum hasıl oldukça hazinedeki parayı ihtiyaçlarına sarfederlerdi. Hazinedarlar bu yüzden muntazam hesap tutamazlar ve muhasebeci olan Bitikçiler bunlardan hesap alamazlardı; göç vakitlerinde bütün bütün iş intizamını kaybederdi.

Bundan başka her hangi bir vilâyetten hazine yani para geldiği zaman Sucılar, Baverciler, Âhtacılar ve Ferraşlar onlardan سوغات Sevgat yani bahşiş ve in'am isterlerdi[1]. Gerek nakden ve gerek eşyadan mutlak surette birşey alırlardı; hulâsa Devlet Hazinesi bu yüzden karışırdı. Bilhassa Şemsüddin Cüveynî'den sonra bu iş büsbütün bozulmuştu.

Gazan Mahmud Han hükümdar olunca, hazinenin bu karışık vaziyetini ıslâha kalktı; parayı, altın ve murassa eşya ile diğer kıymetli eşya hazinelerini biribirlerinden ayırdı; murassa eşyayı kendi eliyle sandığa koyup kilitledi ve üzerine mühür vurdu. Ve onu şayanı itimat olan bir خواجه سرای Hacesaray yani Hadım ağasiyle bir hazinedara teslim etti; diğer kızıl altın ve beyaz altınları (gümüş para) elbisei hassa (Hükümdara mahsus elbiseler) ve hil'atları yine hazinelerde muhafaza altına aldırıp başka başka mutemet adamlarla hazinedarlara bıraktı. Hazineye konan elbiselerin üzerlerine değişmemeleri için sureti mahsusada hakkettirilen mühürler vuruldu.

Bu hazinelerden birşey çıkmak lâzım gelse, vezir, hükümdara arzedecek, verilmesi için ferman yazacak, hükümdar o fermanın üzerine "verile" diye işaret edecek ondan sonra eşya ve para çıkarılacaktı; ayni zamanda bu, پروانه pervane, yani ferman deftere yazılıp üzerine damga vurulacaktı.

Hazinenin her altı ayda bir teftişi, Vezire aitti; Vezir eşya ile demirbaş defterini karşılaştıracak ve eğer bir suiistimal olmuşsa Hükümdara arzeyliyecekti.

Vilâyetlerden toplanan ve hazineye gelen naktin her yüz dinarda iki dinarı maaş olarak hazinedara verilecekti; bundan başka hazineye gelen paradan on dinarda bir dinarı ve elbiseden on elbisede bir elbise, bir خواجه سرای Hacesa-

[1] Sevgat veya Savgat, pişkeş, bahşiş, armağan ve in'am demektir.

ray yani Hadım ağası tarafından alınarak hükümdarın başı selâmeti için تصدق tasadduk olunacaktı.

Gazan Mahmud Han'ın bu ihtimamı sayesinde hazinede çok para ve çok eşya birikti; hattâ bir defa (اوجان Ucan) da akdedilen Kurultayda büyük bir çadır kurdurup oraya bütün nakit, eşya ve hil'atlar getirtilip, altın ve gümüş paraları keselere koydurup rütbe ve derecelerine göre Şehzade, Emîr, Vezir ve devlet adamlarına ve askere dağıtmıştı; on beş gün zarfında Ümera, Rical ve askere dağıtılan para üç yüz tümen nakit altın (3 milyon) ile yirmi bin kat elbise, elli bin murassa kemer, üç yüz adetsade altın idi[1].

[1] Camiüttevarih, Topkapı sarayı nüshası 1518, varak 335 ضبط کار خزانه و ترتیب مهمات و مصالح آن; Habibüssiyer, C. III, Cüz 1, S. 64. On dokuzuncu hikâye (Hint tab'ı).

MENZİL VE MUHABERE İŞLERİ

Cengiz Han zamanında Devlet işlerini hal ve fasletmek ve her şehir ve vilâyetin ahvalini anlamak için memleket dahilinde elçi (Tatar) ismi verilen muhabere memurları gider gelirlerdi; zaten Cengiz Han kendisinden sonra hükümdar olacakların posta umurunu muntazaman idame etmeleri ve memleketin her tarafından sür'atle haber almalarını temin için Yasaya bir madde koymuş ve bununla haleflerini bu işe ihtimama mecbur etmişti[1].

Elçilerin gidîp gelmeleri sırf hükümdara ve devlet merkezine münhasır kalmayıp, bütün devlet adamlarının Hatunların, Şehzadelerin ve Ümeranın elçilerinden yani ulaklarından başka Hezâre, Sade emirlerinin Şahnelerin ve Kuşcıların, Parsçıların, Korucuların da kendi hizmetlerine elçi adı vererek öteye beriye gönderdikleri vaki idi. Moğolların elçileri Osmanlı teşkilatındaki Çavuşlar'a Tatarlara benzemektedir.

Elçilerin istenilen yerlere yetişmeleri için (يامخانه Yamhane) denilen menzilhanelerde يام Yam ve اولاغ Ulağ denilen menzil beygirleri vardı; bu yamhaneler, askerî Tümen teşkilâtına bağlı olup hayvanların ve menzillerin masrafları Tümenler tarafından tedarik ve ikmâl edilirdi; bundan başka Yamhane her sene teftiş edilir ve noksanları ikmal olunurdu; zaptedilen yerlerde de ayni teşkilât yapılmıştı ve her iki Tümende bir Yam olması kabul edilmişti[2].

Her yamhanede pek çok at bulunmakla beraber bazan elçilerin yani posta tatarlarının çokluğu sebebiyle bu hayvanlar, elçilerin binmelerine kifayet etmezdi; çünkü elçilerin bir hayli da maiyyetleri vardı; elçiler kimin elçisi ise maiyyeti de ona göre kalabalık olurdu. Elçilerin maiyyetleri bir takım serseri, başı boş adamlardan mürekkepti, iki yüz süvarili elçiler olduğu gibi miktarı bunun iki, üç misli olan elçiler de vardı; işte bu yüzden bu güruha hayvan yetiştirmek imkânı yoktu; bunun için her bir elçi yolda bir ata veya kârvana rast gelse beygiri tutar ve hemen binerdi; hattâ bazan orduya yani hükümet merkezine giden ve yolda hayvanlarını otlatmak için salıveren bazı zevatın hayvanlarını alarak o zavallıları dağ başında yalnız ve yaya olarak bıraktıkları da olurdu. Bu suiistimal ve nizamsızlık o dereceye varmıştı ki bazı eşkıya kendilerini elçi kıyafetine koyarak yolcuların hayvanlarını alıp gider olmuşlardı.

[1] Hıtatı Makrizî (daha evvel görülen Yasa maddelerine bakın).

[2] Cihankuşa, C. I, S. 24.

Müstacel bir iş için vilâyetlere giden elçilerin işlerini süratle halle imkân olmadığından dolayı Valiler şaşırırlar ve oraya gitmiş olan müteaddit elçilerin hepsi kendi işlerinin acele görülmesinde ısrar ederler ve bu yüzden aralarında kavga çıkardı.

Elçilerin tufeyli olarak halkın başına belâ olmaları köylüyü ve şehirliyi bîtab bırakmıştı; çünkü elçi kalabalık maiyyetle gelince onu Vali veya Daruga[1] çiftçilerin veya sair sanayi ve hirfet erbabının evlerine kondururlardı; bunlar orada yemek ve yatmakla iktifa etmeyerek zavallı ev sahibinin kilim ve halılarını alırlar, levazımat ve yiyeceklerinden kendi malları gibi tasarruf edip hattâ aile ve çocuklarına bile el uzatırlardı, işte bu yolsuz hal, bazı tedbirlere rağmen Gazan zamanına kadar devam etti.

Gazan Han, Hükümet, yani büyük Divan elçileri için büyük cadde ve yollarda her üç fersahta[2] bir yamhane bina ettirip her yamhanede on beş besli at hazır bulundurulmasını kanun yaptı; sapa yerlerde bulunup ihtiyacı daha az olan menzillerde daha az at bulundurulabilirdi. Yeni kanun mûcebince elinde altın damga ile damgalanmış nişanı olan her elçiye bu yamhâne'den ulag yani hayvan verilecekti.

Yamhane işlerine nezaret etmek üzere her yamhâneyi büyük Emîrlerden birisinin uhdesine verdi ve bu menzillerin idareleri için de muayyen yerlerden tahsisat ayırdı ve lüzumu halinde bunu arttırdı.

Bundan başka serhat ümerasından ve diğer mühim yerlerden devlet merkezine gelecek elçiler için serhat Emîrlerine miktarı mahdut ve muayyen altın damgalı beyaz kâğıt verdi; bunlar ihtiyaç hasıl oldukça gönderecekleri elçilere ulak nişanı olarak bunu yazıp verecekler ve onlarda menzillerde bu damgayı gösterip at alabileceklerdi.

Hiç bir elçiye dört ulag yani dört hayvandan fazla verilmeyecekti; eğer gayet müstacel bir haber eriştirmek lâzım gelirse bunun için bir mektup yazılıp mühürlenir, üzerine de gideceği yer tahrir olunarak üstüne serhat Emîrine verilmiş olan süvari damgası vurulup ulakcıya verilir ve o da derhal Yamçıya geti-

[1] داروغه Dâruga, muhtelif devir ve yerlere göre manasında değişiklikler göstermiştir, İbn Mühenna'da Şahne yani vali ve polis müdürü mukabili, Lûgati Nevaiyede komiser, hâkim, reis, Çağatay lûgatinde bir rütbe ismi, bekçi, öşür ve haraç memuru, müsrif, harman ve zahire muhafızı, برهان قاطع Burhanı Katı'da şehir ve köy hâkimi olduğu yazılmaktadır; Damganın, subaşı, çarşı bekçisi, köy kâhyası, nahiye müdürü, vergi tahsildarı mukabili olduğu görülmektedir. Muhtelif lehçelere göre داروغه Dâruga, Daroga, Darga, Targa şekillerinde kullanılmıştır. Fazla tafsilât için müracaat (Azerî lehçesinde bazı Moğol unsurları) Azarbaycan yurt bilgisi, Sene 3, S. 6, 7.

[2] Bir fersah, âdi yürüyüşle bir saatte katolunan mesafe olup üç mil yahut 7500 zirai mimarî veyahut 5685 metreye muadildir.

rirdi. Yamçı yani Postacı bu mektubu alarak hemen atlanıp kendisine en yakın yamhaneye götürüp oradaki یامچی Yamçı'ya verir o da diğer yamhaneye götürür, bu suretle mektup süratle payitahta yetişirdi.

Bittecrübe sabit olduğuna göre yamçılar veya ulakçıların gece ve gündüz gitmek suretiyle yirmi dört saatte altmış fersah katettikleri anlaşılmış ve teşkilât buna göre yapılmıştı; elçiler daha fazla bir zamanda gelirlerdi; meselâ bir ulakçı'nın dört günde Horasan'dan Tebrize gelmesine mukabil bir elçi o mesafeyi altı günden evvel alamazdı.

Her yamhanede yamçıdan başka iki de (پیک Peyk) denilen yaya postacı vardı. Vilâyetlerde mühim bir şey vukua gelecek olursa Peyk'in damgalı mektubunun üstüne (filan mevzide falana gidecektir) diye yazarlardı; tecrübe olunduğuna göre yaya olan Peyk'ler gece ve gündüz olam be-olam (devamlı surette) otuz fersah koşarlar ve bu suretle her yamhanede diğer bir peyk çıkmak suretiyle her ne haber olursa az zamande onu yerine eriştirirlerdi. Peyk'lerin vazifeleri iki yamhane arasında gidüp gelmekti.

İşte Gazan'ın bu yeni teşkilâtiyle posta işleri yoluna girdi; alâkadarlardan başkasının elçi yani tatar çıkarmaları menedildi.

Devlet merkezinden çıkan elçilerin gidip gelme masrafları için hazineden maaş tayin olundu; bu suretle onlar yollarda kimseyi rencide etmiyeceklerdi. Elçilerin gittikleri yerlerde şunun bunun evlerine inmemeleri için de her şehirde bir elçihane bina edilip içine levazımatı konmuştu[1]. Menzillere dair Tensuknamei İlhanî tercümesinden aşağıdaki hulâsayı naklediyorum:

"Eskiden yollarda her dört fersahda birkaç adam ve hayvan bulundurulur ve Pâdişahın emirleri ve mektupları ağzı mühürlü bir kese içinde vilâyetlere koşdurulur ve bu emirler hiç yere konmadan her dört fersahta bir değiştirilerek elden ele verilir gece ve gündüz demedenen sonsüratleemir vehaberler mahallerineulaştırılırdı.

Bir yerden başka bir yere veya orduya gidecek kimseler için de her şehir ve her vilâyette devlet malı hayvanlar vardı ki gidilecek mahalle bunlar ile gidilir

[1] Camiüttevarih (در باطل گردانیدن اولاغ و رفع ایلچیان و منع زحمت ایشان از خلق) Topkapı sarayı 1518, varak 319 - 321 ve bu hususa dair Yarlığ sureti varak 324; Habibüssiyer, C. Ill, cüz I, S. 58 (Hint tabı).

ve ahali ulaklık zahmetinden kurtulmuş olurdu. Menzilhanelerde bulundurulan bu postalara Berid[1] denilirdi[2].

[1] Şehabeddin Hafaci (شفاء الجليل Şifülcelil) adlı eserinde bu Berid kelimesinin aslının *Berid*'den kesik kuyruklu demek olduğunu ve posta beygirlerinin kuyrukları kesik olmakla bunlara bu adın verildiğini ve bu münasebetle postaya da Bürid denildiğini yazar (Tensuknâme tercümesi S. 15 - Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası), S. 45.

[2] İlhanîlerin teşkilâtını yazarken aşağıda isimlerini yazdığım eserlerden istifade ettim: جامع التواريخ Camiüttevarih (Topkapı sarayı nüshası numara 1518), صبح الاعشى Subhulâsâ, مسالک الابصار Mesalikülebsar, دستور الکاتب فی تعیین المراتب Düsturülkâtib fi tayinilmeratib (Köprülü kütüphanesi 1241, müellifi Mehmed ibn Hinduşah yani منشیء نخجوانی Münşii Nahcüvanî), روضة الصفا Ravzatüssafa (Mirhond), حبیب الشیر Habibussiyer (Hondmir), Tarihi Cihanküşa (Alâüddin Atamelik Cüveynî, Brill tabı), İbn Bibî Selçuknâmesi (Hotsma tabı), Aksarayî tezkiresi (Millet kütüphanesi nüshası) ve نزهة القلوب Nüzhetülkulûb (Hamdullah Müstevfî, Brill tabı), المنهل الصافی Elmenhelüssâfî (İbni Tanrıberdi), خطط Hıtatı Makrizî (Bulak tabı), Tarihi Vassaf, Cuci ulusunda Payza ve Baysaya dair (Türk hukuk ve iktisat M. 52), Kadîm devirlerden XVII. asra kadar Step Kanunları (Ya. Gurljand), Altın Ordo, (B. Grekov A. Yakuobovski).

Moğollar tarihi (Camiüttevarih tercemesi Quatremère), معز الانساب Muizzulensab (Vezir Fazlullah Reşidüddin), Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti (Prof. Zeki Velidî, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası sayı 1), İlhanîler devrinde malî vaziyet. Bartold, aynı mecmuada neşredilmiştir), İbn Batuta seyahatnamesi tercümesi (birinci cilt), Paris nüshası Selçukname, İslâm Ansiklopedisi, Düveli İslâmiye, Meskukâtı kadimei islâmiye katalogu (Kısmı sâlis, Mehmed Mübarek), mecmuai Hafız Ebru (Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Paşa kitapları), مطلع السعدین Matlaussadeyn (Abdürrezzak Semerkandî, Esat Efendi kütüphanesi nüshası), Türkiyat Mecmuası (Sayı 3 ve 4), Demir kutluğ yarlığı, Abdullah oğlu Hasan ve Uygurlarda Hukuk ve Maliye ıstılahları Profesör Ahmed Caferoğlu). Lûgat olarak, M. Pavet de Courtaille'nin اللغات النوائیه و الاستشهادات الچغتائیه sile Uygur sözlüğü (Profesör Ahmed Caferoğlu), Çağatay lûgati (Şeyh Süleyman Efendi: حلیة الانسان و حلیة اللسان (İbn Muhenna), فرهنگ وصاف Ferhengi Vassaf, برهان قاطع Burhanı Katı, فرهنگ شعوری Ferhengi Şuûrî, Tarama dergisi, Azerbaycan yurt bilgisi, Kırşehir tarihi (Cevat Hakkı Tarım).

ALTINCI BÖLÜM

KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLU DEVLETLERİNDEKİ TEŞKİLÂTA BİR BAKIŞ

KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLU DEVLETLERİNDEKİ TEŞKİLÂTA BİR BAKIŞ

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerindeki askerî ve idarî teşkilât saray usul ve kaideleri esas itibariyle Anadolu beyliklerinin aynı ise de bunlardan daha geniş ve daha debdebeli idi; bundan başka Beyliklerin bütün devlet işlerinde Anadolu Selçukîleri teşkilâtı esas tutulmuş olduğu halde bunlarda İlhanı ve Çağatay teşkilâtı müessirdi.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde de mihver askerî teşkilât idi. Askerî idare ve kumanda heyetinden hariç olarak devlet muameleleri büyük divan tarafından görülürdü; tabiî bunun ikinci derecede şubeleri de vardı.

Hükümdar ve Ailesi:

Karakoyunlularda Aşiret Reisinin hükümdarlığa geçmesi Kara Yusuf Bey'in oğlu olan Pir Budak'ın Iraki Arap, Iraki Acem, Fars ve Azarbaycan taraflarına sahip olan Celâyiriye Hükümdarı Sultan Ahmed tarafından hükümdarlığının tasdikiyle başlar (810 Zilkade = 1408 Nisan)[1].

Sultan Ahmed Celâyirî, manevî evlât ittihaz ettiği Pirbudak'a Azerbaycan hükümetini verdikten sonra ona چتر Çetr ve diğer saltanat levazımatını göndermişti[2].

Akkoyunlulardan Kara Yölük Osman Bey, Timurlenk'e intisap ederek onun Anadolu ve Suriye seferlerinde beraberinde bulunup rehberlik eylemiş ve bu

[1] Sultan Ahmed Celâyîrî'nin ceddi büyük Şeyh Hasan'ın validesi İlhaniye Hükümdarı Argon Han'ın kızı idi; bundan dolayı İlhanîlerin inkırazından sonra bu rabıta dolayısiyle hükümeti meşru sayıldı. Celâyiriye hükümdarının muvafakati olmadan onun idaresi altında bulunan bir aşiret reisinin hükümet kurması mümkün olamazdı. Bundan dolayı Kara Yusuf Bey, Sultan Ahmed'in manevî evlât olarak kabul ettiği Pîr Budak'ı hükümdar îlân ettirmek suretiyle saltanatı elde etmiş oluyordu. Timur Han'da bütün kudret ve kuvvete sahip olduğu halde uzun zaman yani vefatından az evvele kadar Çağatay hükümdarı namına hükümet sürmüştü. Kara Yusuf Bey, daha sonra Sultan Ahmed'i esir edüp Azerbaycan hükümetini altın damgalı Menşur'la istihsal ettikten sonra efendisini öldürmüş ve bu sayede onun memleketlerinin çoğuna sahip olmuştu. İslâm âleminde Abbasiye halifeleri, Hükümdarlara Menşurı saltanat vermek suretiyle nasıl İslâm devletleri i manevî nüfuzları altında tutmuşlarsa Cengizîler de zayıf düştükten sonra evvelce kendi idareleri altındaki yerlerde kurulan yeni devletler üzerinde bir müddet ayni manevî nüfuzu muhafaza etmişlerdi. Sonraları Timurîler de bu suretle otorite tesis etmek istemişlerse de muvaffak olamamışlardır.

[2] (و جهة پير بوداق چتر و ديكر اسباب پادشاهى ارسال) حبيب السير Habibüssiyer C. III, Cüz 3, S. 185. Pîr Budak'ın تاريخ تورکمانيه hükümdarlığı münasebetiyle tertip edilen Toyda üç yüz kısrak, üç bin koyun kesilmişti Tarihî Türkmaniye).

sayede Timur kendisine Diyarbakır ve havalisini اقطاع ıkta olarak vermişti. Bu aile (850H.= 1447 M.) de شاه رخ Şahruh'un vefatına kadar Timurîlerin yüksek hâkimiyetini tanıyarak hükümet etmişler ve hattâmüşkül zamanlarda dahi o himayeyi talep eylemişlerdi[1]. Metbuiyet alâmeti kılıç ve kemer ile külâh ve hil'at idi.

*
* *

Karakoyunlu ve Akkoyonlu devletlerindeki hükümdar intihabında da aile ve aşiret Reisleri müessirdi; Ulus riyasetine, Ulus'un teşkil eden aile efradı ve aşiret beyleri tarafından kim intihap edilirse Ulusun idaresi ona aitti. Bu tarz, bu iki devletin daha sonraki zamanlarında da bir müddet böylece devam etmiştir.

Karakoyunlu Reisi Kara Mehmed'in vefatında yerine oğullarından biri ve daha sonra Kara Yusuf intihap edilmiş ve Kara Yusuf'un vefatında da yine Ulusun kararıyle ikinci oğlu İskender Mirza hükümdarlığa geçmişti[2].

Akkoyunluların ilk hükümdarı addedilen Kara Yölük Osman Bey (830 H.=1435 M.) de Erzurum'da mecruhan vefat edince[3] yerine Akkoyunlu aşireti ve Bayındiriyye ümerasının kararıyle oğlu Ali Bey geçmiş ve bunun beyliği metbulan Şahruh tarafından tasdik olunmuştu[4]; fakat şeci ve bahadır olmasına mukabil safdil olan Ali Bey, aşiret Reisliğini kendisine muhalefet eden kardeşi Hamza Bey'e terketmek hatasında bulundu ve bu suretle bütün kuvvet ve nüfuz elinden çıktı.

Babasının elinden aşiret Reisliğini alan Hamza Bey'e karşı, Ali Bey'in büyük oğlu Cihangir Mirza, küçük kardeşinin de yardımıyla amcasına muhalefet etti ise de ancak Hamza Bey'in ölümünden sonra arzusuna muvaffak ola-

[1] Uzun Hasan, Cihanşah'ı öldürüp onun memleketlerine sahip olduktan sonra Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali'yi himaye eden Timurîlerden Ebû Said Gurgân'a karşı duramayacağını anlayarak temelluka başlamış ve müteaddit elçiler vasıtasiyle eskidenberi Timur ailesine mensubiyetini ileri sürmüş ve Ebû Said de bunun üzerine Uzun Hasan'ın kendi hâkimiyeti âliyesi altında bulunduğuna işaret olmak üzere ona hil'at, külah, kemer ve murassa kılıç yollamıştı. (دکلهء زردوزی و کلاه نوروزی و کمر و شمشیر مرصع...) Habibüssiyer حبیب السیر), C. III, Cüz 3, S. 335, UJI روضة الصفا Ravzatüssafa'da da Hil'ati tıladûzi ve خلعت طلادوزی Kemerü Şimşir deniliyor Nevruzî ve کلاه نوروزی Külahı کمر و شمشیر (C. VI, S. 262 Hind tab'ı). Uzun Hasan Bey bir aralık Cihanşah'ın yüksek hâkimiyetini tanımıştı. (Yani Uzun Hasan Bey)

(از جانب جهانشاه میرزا ایلچی عنبل نام یکاول رسید و کمر و شمشیر طلا و اقمشهء بسیار بر سبیل هدیه و صاحب قران بدان مقال نموده کمر، شمشیر طلا بر میان بست فرمود. فرستادن کمر و شمشیر تفویض امر سلطنت است) (کتاب دیاربکریه).(S.139)

[2] جامع الدول Camiuddüvel, Akkoyunlular kısmı.

[3] Karakoyunlu Hükümdarı İskender Mirza, Şahruh'a mağlûp olup kaçarken, Erzurum'da yolunu kesmek isteyen Kara Yölük Osman'la çarpışarak Osman Bey'i yaralayıp öldürdükten sonra başını kesip Mısır'a göndermişti.

[4] جامع الدول Camiüddüvel, Akkoyunlular kısmı.

bildi; Cihangir Mirza, kendisinin muvaffakiyetini temin eden kardeşi Uzun Hasan Bey'i ve bununla beraber bir kısım aşiret beylerini gücendirdiğinden dolayı hem aşiret riyaseti ve hem de Akkoyunlu hükümdarlığı Uzun Hasan Bey'e intikal eyledi.

Uzun Hasan'dan sonra oğlu Sultan Halil, Ulus Emîrlerinin kararıyla hükümdar olmuştu[1]. Sultan Halil'e muhalefet eden kardeşi Yakub Bey, Azarbaycan Emîrlerinin muvafakatiyle Sultan ilân edilmişti. Yakub'un ölümünden sonra Emîrler arasındaki ihtilâf sebebiyle[2] ittifak hasıl olamıyarak her biri bu aileden birini hükümdar ilân eylemek suretiyle bu büyük İmparatorluğu parçalamışlar ve nihayet Şah İsmail, bunlar arasındaki muhalefetten istifade ile birer birer bu küçük Akkoyunlu devletlerini ortadan kaldırmıştı.

Hükümdar olan Ulus Reisi kendi ailesi efradından herbirine ve Emîrlerine memleketin muhtelif yerlerinin idaresiyle beraber ıktalarını tevcih ederdi. Kara Yölük Osman Bey, Şarkî karahisar ve Kemah'ı oğlu Yakub Bey'e, (Tercan)'ı birader zadesi Musa Bey'e, Bayburd'u yine birader zadesi Kutlu Bey'e, روها Ruha'yı yine kardeşinin oğlu Tur Ali Bey'e ıkta olarak vermişti. Emîr İnak Hasan da bunun zamanında Erzincan Akşehri ıktaına sahipti[3]. Şehzade Yusuf bin Uzun Hasan'ın ıktaı Kâşan mıntakası ile bazı Isfahan beldeleri idi. Uzun Hasan, oğullarından Maksut Mirza'ya Bağdad ve Halil Mirza'ya Fars eyaletlerini vermişti.

Karakoyunlularda da böyle idi; Kara Yusuf'un oğlu Şah Mehmed, ve daha sonra Cihanşah'ın oğulları Pîr Budak ve ondan sonra diğer oğlu Muhammed Mirza, Bağdad vahşi olmuşlardı. Fars vilâyeti, Pîr Budak'ın ıktaı idi. Daha sonra bu ıkta diğer oğlu Mirza Yusuf'a verilmişti[4].

Hükümdarların başlarında saltanat şiarından olan Çetirleri[5] ve muhtelif tabirlerle zikredilen sancakları vardı[6]. Akkoyunluların رایات همایون Rayâtı hümayun diye tarihlerin yazdıkları bayraklarının rengi Bayındırlıların bay-

[1] احسن التواریخ Ahsenüttevarih; حبیب السیر Habibüssiyer, C. IV, S. 330.

[2] Yakub'tan sonra Bayındırlı ümerası Uzun Hasan'ın oğlu Mesih Mirza'yi ve Sofu Halil Bey ile arkadaşları da Yakub'un oğlu Bay Sungur Mirza'yi hükümdar yapmışlardı.

[3] جامع الدول Camiüddüvel, Akkoyunlular kısmı.

[4] Camiüddüvel, Karakoyunlular kısmı; Habibüssiyer, C. III, Cüz 3, S. 233; Kitabı Diyarbekriyye, S. 207, 208.

[5] (چتر همایون) ve (همای چتر فلک فرسای سایهء اقبال) ve (ماهچهء چتر خورشید شعاع از کیوان گذشته و سنجق سپهر ارتفاع از آسمان تجاوز نموده...) Arzname, S. 279, 286, 304; Kitabı Diyarbekriyye, S. 209. مماثضرء

[6] Tarihlerde سنجق ve رایت جهانکشا Rayeti cihanküşa ve ماهچهء سنجق سعادت Mahçei sancağı saadet, رایات نصرت آیات، رایات نصرت شعار، رایات همایون ، رایات منصوره tabirleriyle ماهچهء لوای نصرت Mahçei livayi nusret, geçiyor.

rağı olan beyaz renkti[1]. Karakoyunluların ise tahminime göre -eğer ilhanîlerin değilse- parşömen üzerine yapılmış olan bir haritada görülen sarı zeminin ortasında kırmızı murabba şeklinde idi[2].

Hükümdarlara Karakoyunlularda (اشرف اعلی Eşrefi âlâ)[3] ve Akkoyunlularda (حضرت اعلی Hazreti Âlâ), (اعلی حضرت Âlâ Hazret) ve hükümdar validelerine (مهد علیا Mehdi Ulya) diye hitap edilmektedir[4]. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Hükümdar ve Beylerinin tuğları da olması tabiî ise de buna dair şimdilik yalnız Otlukbeli muharebesi sebebiyle bir kayda tesadüf ettim, o da: Uzun Hasan maiyyetinde orduda bulunan Timur torunlarının ve bir de ümeradan Hacı Bey'in tuğlarının olmasıdır[5].

Bu hükümdarların vermiş oldukları fermanlara (توقیع Tevki), (یارلیغ Yarlığ) veya (یارلیغ همایون Yarlığı Hümâyûn) denilmektedir[6].

*
* *

Karakoyunlularla Akkoyunlular, paralarında (سلطان Sultan) unvanını kullanmışlardır. Kara Yusuf Bey'in (نویان اعظم جمال الدین یوسف خلد ملکه. Nuyânı âzam Cemalüddîn Yusuf hullide mülkühû) ibaresiyle Bağdad, حله Hille ve diğer mahallerde basılmış gümüş paraları olduğu gibi (السلطان عالم پیر بوداق خان شاه یوسف نویان Essultanı Âlem Pîr Budak Han Şah Yusuf Nûyan) klişeli ve oğlu Pîr Budak'la müşterek sikkeleri de vardır. Oğulları İskender ve Cihanşah da sultan unvaniyle para kesdirmişlerdir.

عرضنامه (چون خورشید که علم سفیده دم پیش کند، علم سفید بایندری پیش کرده پیش آمد) Arznâme, S. 298, üzerinde Uzun Hasan Bey'in ismi yazılı olan beyaz bir Bayrak Topkapı sarayında olup fotoğrafını (Anadolu Beylikleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri) isimli eserimde neşretmiştim.

[2] 1428 senesinde yapılan bu haritanın aslı Topkapı sarayında Hazine kütüphanesinde 2756 numara ile mukayyed olup resmeden, Johas Villadestes isminde bir İspanyoldur. Bu hususta (Topkapı sarayında deri üzerine yapılmış eski bayraklar) isimli esere bakın (Zaman kütüphanesi 1936). Ben bu Bayrak resmini İlhanîler kısmında onlara ait olarak gösterdim ise de şüphelidir.

[3] Cihanşah'ın bir Tevkii (Topkapı sarayı vesikaları No. 11412) elimizde olup fotoğrafisi Arşiv Kılavuzu'nun ikinci fasikülünde neşredilmiştir.

[4] حضرت اعلی Hazreti Âlâ ve مهدی علیا Mehdi Ulya tabirler hakkında müracaat (تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlemârâyı Eminî) ve (مهد علیا Mehdi Ulya) Selçuk Şuh احسن التواریخ Ahsenüttevarih, varak 125 b) ve حبیب السیر Habibüssiyer, C. III, S. 236; Ravzatüssafa, C. , S. 265; Devletşah Tezkiresi (Leyden tab'ı), S. 528 ve müteakip sahifeler.

[5] Arznâme, S. 300.

[6] Arznâme, S.285; تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlamârâyı Eminî (Sultan Halil'in vefatı kısmı). Karakoyunlu ve Akkoyunluların Hükümleri ve Yarlığları hakkında divan kısmına da bakınız.

Akkoyunlularda ise iptida (سلطان عادل حمزه بهادر Sultanı Âdil Hamza Bahadır) diye para basdıran Kara Yölük'ün oğlu Hamza Bey'dir. Bunların paralarında Akkoyunluların tamgası da görülmektedir[1].

Hükümdar veya vali bulunan oğullarından biri bir yere gittiği vakit hassa askeriyle gider ve konakladığı zamanlarda inaklar ve çavuşlar etrafında bulunurlardı[2].

Hükümdarın veya vali bulunan oğlunun mührü, (مهردار بک Mühürdar Bey) denilen ümeradan birinde durur ve bu Emîr her zaman hükümdarın yanında bulunurdu[3].

Gidişlerde ve muharebe esnasında hükümdarın atının dizginini Emîri ahur tutardı[4]. Hizmeti görülen Emîrlere ve diğer vazife sahiplerine hükümdar hil'at, altın kabzalı kılıç ve kemer verirdi[5].

Gerek Karakoyunlu ve gerek Akkoyunlularda اقطاع ıkta sahibi olan ve o ıkta sebebiyle vilâyetlerde vali bulunan hükümdar ailesinden biri isyan ve muhalefet etmedikçe öldürülmezdi.

İktidar mevkiinde bulunan hükümdarın oğulları doğup biraz yetiştikten sonra bunlara ıkta olarak bir vilâyet verilir ve maiyyetlerine (لالا Lala) olarak tayin olunan bir Emîr'le vilâyetine gönderilirdi. Şehzade yetişinceye kadar vilâyeti lalası idare eder ve daha sonra isterse bilfiil kendisi meşgul olurdu; bu cihetten Lala'ların Şahzadeler üzerinde büyük nüfuzları vardı ki bu, Şehzadelerin hükümdarlığa geçmelerinde de âmil olurdu.

Cihanşah, oğlu Muhammed Mirza'nın Lala'lığına Hoca Mehmedi ve onun vefatında biraderi Lala Sefer Şah'ı tayin etmişti[6].

Hasan Bey'in zamanında oğullarından Uğurlu Mehmed (H. 874 = M. 1469) da iptida Fars ve daha sonra Isfahan valisi olmuştu. Diğer oğlu Maksud Mirza

[1] Meskukâtı Kadimei İslâmiye Katalogu, kısmı râbi, S. 447-519.

[2] (...حضرت سلطان خورشید امتنان بر منزل قبل قلعهء سربند بر تختی مرصع نشست و خواص خدم از ایناقان و چاوشان سیاره کرد آفتاب صف کشیدن). (Arznâme, S. 291).

[3] (امیر اعظم مهردار بیک که نگین سعادت در کف اختیار اوست و خاتم سلیمان در دست اقتدار او) عرضنامه (Arz-S. 291 nâme) ve امیر بزرگوار عالیمقدار اسماعیل مهردار که آصف شعار نگین سلیمان در دست اقتدار اوست. S. 299.

[4] Sultan Halil ile kardeşi Yakub Bey arasındaki muharebede Yakub Bey'in atının yularını Mirahuru Ali Ağa tutmakta idi Tarihi Âlemârâyı Eminî.

[5] تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Alemârâyı Eminî). (Sultan Halil ile Yakub Bey arasındaki muharebe kısmında).

[6] احسن التواریخ Ahsenüttevarih, varak 69 b.

Bağdad ve Halil Mirza da Uğurlu Mehmed'in yerine Fars valiliklerine tayin edilmişlerdi.

Yine böylece Fars eyaleti Uzun Hasan'ın torunu ve Yusuf Bey'in oğlu Mirza Elvend'e verilmiş ve maiyetine de vezir (شرف الدين محمود جان Şerefüddin Mahmud Can) Lala tayin edilmişti[1] Sultan Halil hükümdar olunca Diyarbakır valiliği ana, baba bir kardeşi Yakub Bey'e verip onun Lalalığına da Süleyman Biçen Bey'i tayin eylemişti[2]. Sultan Yakub'un oğlu Bay Sungur Mirza'nın terbiyesine Emîri âzam Sofi Halil Bey memur olmuş ve Şehzade'ye Fars eyaleti verilmişti[3]. Daha sonra Sofi Halil, Şehzade ile beraber گنجه Gence vilâyetine nakledilmiştir. Yine bunun gibi Sultan Yakub kendi lalası olan ve aynı zamanda kayınpederi bulunan (امير سليمان بيچن Emîr Süleyman Biçen)'e oğlunun lalalığını da vermiş ise de Süleyman Bey'in kumandan olup serhadlerde bulunmasından dolayı lalalığa Pîr Aziz Ağa tayin edilmişti[4].

Hükümdar ailesinden biri vefat edecek olursa sarıklar yere vurulur, (Baş açılır) matem elbisesi giyilir ve matem tutulurdu. Akkoyunlularda matem yedi gün olup matem elbisesi de gök renginde idi[5].

İlhanîler gibi bu iki devlette de yaylak ve kışlak hayatı vardı.

سرای Saray:

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde İlhanîler ve Timurîler gibi (درگاه Dergâh) veya (دولت خانه Devlethane) denilen[6] saray tertibat ve teşkilâtını görmekteyiz. Bunlarda da İnak, فيج Feyc, (پيک Peyk) Rikâbdar, Bukâvul, Mirahur, Ayakçı vesaire gibi İlhanîlerin saray teşkilâtına ait ıstılahlar kullanılmıştır[7]

Akkoyunluların da Yasavul (teşrifatçı, yasakçı, muhafaza memuru) Bükâvul (چاشنيگير Çaşnigîr)[8] Kuşçu, Parsçı, Piyade, Azab, Rikâbdar, Yamçı, Peyk,

احسن التواريخ Ahsenüttevarih.

[2] احسن التواريخ Ahsenüttevarih.

[3] تاريخ عالم آراى امينى Tarihi Âlemârâyı Emi î,varak 109 b.

[4] تاريخ عالم آراى امينى Tarihi Âlemârâyı Emi

[5] Şehzade İbrahim Bey ibn Sultan Cihangir vefat ettiği zaman Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Yakub ve erkânı devlet sarıklarını yere vurub matem tutmuşlar ve gök renkli elbise giymişlerdi. Matem yedi gün sürmüş ve bunun hitamında Sultan Yakub, İbrahim Bey'in kardeşini matemden çıkarıb hilat giydirmişdi. Şehzade İbrahim, Akkoyunlu ailesi içinde iyi yetişmiş Âlim bir zat olub riyaziye ve heyet'te zamanına göre mütehassısıtı.

[6] كتاب ديار بكريه Kitabı Diyarbekriye, S. 208; شرف نامه Şerefnâme, C. II, S. 36.

[7] Kitabı Diyarbekriye'de Cihanşah'ın maiyyetinden bahsedilirken: قاسم پروانه جى كه امير طارم و نزد سلطان از جمله اشاقان و مقربان ve yine orada (اياقان كرام و مقربان حضرت و كمر بستكان خدمت denilmektedir (S. 154). Karakoyunlularda da (وشاق Vuşak) veya (اوشاق Uşak)ın İlhanîler gibi saray vazifedarlarından olduğu görülüyor.

[8] Bu lûgat, Bükâvul, Bugavul Bekâvul, Bekâul diye muhtelif şekillerde okunmaktadır.

Meşaledar (Meşale tutan), Nekkareci (Bando heyeti), matbahı hümayun hademeleri, Şıracı (Şarabdar), فراش Ferraş (döşeyüp dayayan), Kütüphane hademeleri, اهل طرب Ehli Tarab denilen musikî heyeti, ayakçı, cerrah, carcı (münadi, dellal) ve hasahır hademeleri olmak üzere kalabalık bir saray heyeti vardı[1]. Yol açmak vazifesiyle mükellef çavuşlar da bu heyete dahildi.

Bunlardan başka Akkoyunlularda اشیک Eşik ağası ve kapucı unvanlariyle iki vazife sahibi daha görmekteyiz[2]. Eşik ağası, kapucı başı demektir, kapucı ise Eşik ağasının maiyyeti olan kapıcılardır.

Karakoyunlularda da Rikâbdar[3], بوکاوول Bukâvul, ایناق İnak[4] ve میراخور Mirahur[5] tabirlerine tesadüf etmekteyiz.

دیوان Divan:

Diğer devletlerde olduğu gibi büyük Divan, devlet işlerinin mercii idi. Bunun Reisine (صاحب دیوان Sâhibi divan) denilirdi, bunda divanın mühürü bulunur[6] ve îcap eden vesika ve hükümler bununla mühürlenirdi. Hükümdarlar, verdikleri Tevki'lerin başlarına isim ve elkablarını ve sonunda mühürlerini basarlardı; buna dair iki misal zikredelim: Karakoyunlu hükümdarı Cihan-

Bükâvulların mahrem işlerde hükümdar fermanını hamilen bazı yerlere gönderildiklerini de görmekteyiz. Kadı İsa'nın biraderi Şeyh Ali ile Vezir Mahmud'un arazi tahriri için Irak'a gidişi ve tahririn neticesine kadar kimseye bir şey verilmemesi hakkındaki ferman Bukâvullar vasıtasiyle gönderilmişti (Tarihi Âlemârâyı Eminî). Bu kayıt mutlaka Bukâvullar böyle bir vazifesi olduğunu göstermez: belki mutemet olmaları sebebiyle Bukâvula böyle bir vazife verilmiştir. Yakub Han, Bükâvulu, İlhanîler zamanında vazedilmiş olan ve şeriate uygun olmayan damga usulünün kaldırılması için Fars eyaletine göndermişti. Bu hususta Kadı İsa Saveci'nin tesiri olmuştu. Bukâul ile Bekeul'un ayrı ayrı olduğunu zannediyorum. Eserin sonunda bunu göstereceğim.

[1] Arzname, S. 302. Celâli Devvanî Arzname'de Şehzade Halil'in maiyyetinde bulunanların her birinin miktarını göstermiştir. Bu kayda göre Şehzade'nin maiyyetinde 186 Yasavul, 244 Bükâvul, 86 Kuşçu, 28 Parsçı, 378 Piyade, 186 Azab, 50 Nakkareci, 34 Rikâbdar, 38 Yamçı, 26 Meşaledar, 28 Feyc (yani پیک Peyk) 72 matbah hademesi, 110 Ferraş, 168 Mülâzımânı taviyle denilen Hasahır hademeleri, 58 Kütüphane hademesi, 98 Musikişinas, 56 Çarcı ve kırıkçı, 86 Erbabı hıref, 36 Ayakçı (Şarabdar) vardı.

Akkoyunlu Hükümdarı Yakub Bey kuvvetlerinin Şeyh Haydar'la muharebesi esnasında Eşik ağası Yeli Ağa ve kapuc Ali Ağa isimleri geçiyor (Tarihi Âlemârayi Eminî).

[3] حبیب السیر Habibüssiyer, C. III, S. 185.

[4] Ahsenüttevarih, Varak 125 b. ve با گروهی از ایناق بر درگاه سلطنت جمع آمدند Kitabı Diyarbekriye, S. 149 ve keza S. 156, 157; Cihanşah'ın Bukâvul'u için کتاب دیاربکریه Kitabı Diyarbekriye, S. 139. Türkçe olan ve daha yukarı kısımlarda da zikredilen ایناق İnak'ın manası yerine göre biraz değişmektedir. Burada عرضنامه Arzname kaydına göre (mutemed) (Müsahib) ve (Nedim) manalarına gelmektedir, Büyük Selçukîler kısmında söylediğimiz gibi Nizamülmülk, siyasetnamesinde bunlardan bahsetmiştir.

[5] Ahsenüttevârih'de حسین میراخور diye Karakoyunlu Mirahurından bahsediliyor.

[6] Topkapı Sarayı Arşivi vesikaları. Arşiv klavuzundaki (cüz 2) vesikalar arasında fotoğrafı vardır. Kılavuzda (پروانجهء اشرف اعلی Pervançei Eşrefi âlâ) ibaresi اشرف اوغلی) Eşrefoğlu) diye yanlış okunmuştur.

şah'ın 857 Ramazan tarihiyle (1453) verdiği Farisî bir Temliknamenin başında (ابو المظفر جهانشاه سوزومز Ebûlmuzaffer Cihanşah sözümüz) ibaresi ve sonunda da talik hatla (من عدل ملک، من ظلم هلک) klişeli mührü vardır; Cihanşah ismi iki ibarenin arasındadır[1]. Aynı ibareyi Uluğ Mehmed Han Yarlığında da görmekteyiz. (875 H. = 1470 M.) tarihiyle Uzun Hasan Bey tarafından Hemedan'da سادات Sadât dan Esseyyid Şemseddin Mehmed adında birine verilen Nişanı hümayun suretinin sonunda ve sol kenarında (موضع مهر همایون Mevzii mührü hümayun) ibaresi yazılmıştır; yine bu Nişanın arkasının sağ tarafında iki yerde موضع مهر میر دیوان Mevzii mührü Miri divan) ve bunun altında da (موضع مهر وزرا Mevzii mührü vüzera) diye hükümdarın, vezirlerin ve Divanın mühür yerleri gösterilmiştir[2]. Bundan başka aynı Tevkiin altında ve sağ kenarında (پروانچهء اشرف اغلی برساله امیرزاده عثمان بیک بوقوف بندهء درگاه مولانا کوکچه) diye Pervâneci'nin yani Nişancı'nın ismi vardır.

Bu vesikalardan anlaşıldığına göre hükümdarların mühürleri vesikaların sonuna basılmaktadır[3]. Vesikanın arkasındaki Divanın ve Vezirin mühürleri bu Beratın divan heyetinin mesuliyeti ve kontrolü altında bulunduğunu gösteriyor ki Cazan Han zamanındaki kontrol ve mesuliyet usulünün Akkoyunlularda da devamını isbat etmektedir. Karakoyunlulara ait gördüğüm bir vesikada Vezirlerin vesikanın arkasına mühür bastıkları görülmüyor; orada vesikanın altında ve sağ kenarında yalnız vesikayı yazan Pervanecinin ismi yazılmakla iktifa ediliyor.

Uzun Hasan Bey zamanında oğlu Fars valisi Halil'in شاه عماد الدین سلمان ve خواجه کمال الدین علی isimlerinde iki veziri ve صاحب اعظم Sâhibi âzam unvanlariyle de dört Sâhib'i vardı[4].

[1] Başvekâlet Arşivi Ali Emirî tasnifi Fatih dosyası numara 45; تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Alemârayı Eminî'de de Divanı Sultanînin imzası diye geçen kayıtta divanın bir mührü olduğunu göstermektedir (Sultan Halil'in vefatı kısmı).

[2] Emirî tasnifi Fatih dosyası No. 45. Seyadet beyti Timurîlerden Ebû Said Gürgân'ın (1468) tarihinde Uzun Hasan Bey'e gönderdiği Uygur harfleriyle yazılmış Yarlığın sonunda 81-2 ebadındaki murabba şeklinde bulunan damganın üç tarafında besmele ve kelimei şehadet ve dört köşesinde چهار یار çiharyar isimleri, alt kısmında Hasan ve Hüseyin'in adları ve iç murabbanın sağında (لا اله الا الله) ve solunda (محمد رسول الله) yazdan ve ortasında da:

(السلطان الاعظم و الخاقان الاکرم مغیث الحق و الدین سلطان ابو سعید کورکان خلد الله ملکه و سلطانه)

ibaresi bulunmaktadır. Uygur harfleriyle olan bu Yarlığ'ın her kelimesinin altında Çağatay Türkçesiyle tercemesiş vardır; bu kayıttan, Timurîlerin Divanında muharrerâtın Farsça, Uygurca ve Çağatayca yazıldığı görülüyor. Bk. Arşiv Klavuzu, Cüz 2, vesika numarası XX.

[3] Arznâme, S. 301, 302.

[4] Prof. Minorsky, Arznâme, tercümesinde Fars Eyaletinde Halil Sultan divanındaki Sahibi âzamın, eyaletin varidatından mesul olduğunu beyan ediyor.

Uzun Hasan Bey'in (1472 = Eylül 877 Rebiulâhır) tarihiyle Karaman oğlu Ahmed Bey'e توقیعی tevkii hattiyle Farisî olarak gönderdiği Hükm'ün sonunda (الواثق بالملک الرحمن حسن بن علی بن عثمان) mühürü vardır; bu hükmün üstünde ve sağ kenarında Akkoyunluların mensup oldukları Bayındır boyunun şu şekildeki damgasının içinde (الحکم Elhükm) ve bunun altında da (ابو النصر حسن بهادر سوزومز Ebûnnasr Hasan Bahadır sözümüz) klişesi görülür, hükm'ün arkasında ise divan erkânından beş kişinin isimleri vardır[1]. Bundan başka Uzun Hasan Bey'in aynı damgayı havi müteaddit Yarlığlarını da görmekteyiz.

Altın Ordo'nun Hanlarından Timur Kutluğ'un Uygur ve Arap harfleriyle bir yarlığı (Timur Kutluğ Sözüm) başlığıyla Abdullah oğlu Hasan Bey tarafından Türkiyat mecmuasının, Sayı 3, S. 207'de neşredilmiştir.

Karakoyunlu Kara Yusuf Bey'in, oğluyla müşterek hükümetleri zamanındaki bir Yarlığ'da da (پیر بوداق بن ابی النصر یوسف بهادر سوزومز Pir Budak İbn Ebi Nasr Yusuf Bahadır Nûyan sözümüz) başlığı vardır[2]. Sultan Ahmed Celâyirî Pir Budak'ın Azerbaycan'da hükûmet sürmesine müsaade ettiği zaman, Tuğra, Menşur ve Hükümlerin (پیر بوداق بن ابی النصر یوسف بهادر سوزومز. Pîr Budak Bahadır Han İbni Ebûnnasr Yusuf Bahadır sözümüz) tarzında olmasını bildirmişti[3]. Yukarıda söylediğimiz gibi 13 Ramazan 857 (1453 Eylül) tarihiyle Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın vermiş olduğu bir Tevki (برات Berat)'ın başında ve tam ortasında tevkii yazısiyle (ابو المظفر جهانشاه سوزومز Ebûlmuzaffer Cihanşah sözümüz) ibaresi vardır; Karakoyunlulardan ilk para kestiren Pir Budak ibn Kara Yusuf ile İskender Mirza ve Cihanşah'ın sikkelerinin etrafında görülen şu şeklin damga olması ihtimali hatıra geliyor. Osmanlılar tarafından Karakoyunlulara elçilikle gönderilen (مولانا شکر الله Mevlâna Şükrullah)ın Cihanşah'dan nakledilen ifadesine göre Karakoyunlular Oğuzların Deniz Han

[1] Arşiv klavuzu vesika No. 6 bundan başka 10 - 43 ebadında Uzun Hasan'ın Fatih Sultan Mehmed'e Yarlığı (Topkapı Sarayı) Koyun resimli denilen bu damgayı biz bu ailenin paralarında da görmekteyiz. Bu damga şekli Yazıcı zade Ali'nin Selçuknamesinde şu şekilde olup Oğuzların Bayındır boyunun damgasıdır; aynı Damgayı Akkoyunluların bayrağında da görmekteyiz. Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri) isimli eserimde fotoğrafisini neşrettiğim Uzun Hasan Bey'in bayrağında بهادر حسن سلطان Sultan Hasan Bahadır) ismi Akkoyunlu damgası şeklinde yazılmıştır.

[2] Camiüddüvel (Karakoyunlular kısmı).

[3] Habibüssiyer, C. III, Cüz 3, Varak 185. فرمانمز Fermanımız ve امریمز Emrimiz yerine سوزومز Sözümüz) tabiri Altmordu Hanlığında, Timurîlerde ve Safevîlerde de vardır. Prof. Akdes Nîmet'in, Uluğ Mehmed Han Yarlığı ile Arşiv klavuzunun ikinci fasikülündeki Ebû Said Gürgân'ın Uzun Hasan Bey'e gönderdiği Yarlığına bakınız. Topkapı Sarayı'ndaki Arşivde 3226 No.da 915 H. (1509 M.) tarihli ve 5831 ve 5843 numarada Şah İsmail'in (ابو بسم الله الرحمن الرحیم. یا علی الحکم لله. المظفر اسماعیل بهادر سوزومز damgalı müteaddit Yarlığı görülmektedir.

kolundadır[1]. Deniz Han koluna mensup dört boydan بوکدوز Bunduz boyunun damgası şeklinde beş kenarlı olarak görülmektedir. Bu hususta bir hüküm vermemekle beraber bir ihtimal olarak nazarı dikkati celbediyorum.

Cihanşah'ın ve Uzun Hasan Bey'in fermanlarına nazaran İlhanîlerde, Timurîlerde olduğu gibi Karakoyunlu ve Akkoyunlularda tuğra olmayıp bunun yerine damga kullanıldığı anlaşılıyor[2].

Safavîlerde de yarlığları Timurî, Ak ve Karakoyunlardaki gibidir. Son Safavî hükümdarı Şah Hüseyin'in tuğrası: (میرزا جهانشاه فرمود که نسب برادرم سلطان مراد بکوک آلب بن اغوز می رسد و نسب قره یوسف بپشت چهل یکم بدکز آلپ رسانیده) Başbakanlık arşivi, Nâme defteri No. 7, S. 23

Akkoyunlu Divanında, Divan Emîrliği vazifesi olduğu görülüyor کتاب دیاربکریه Kitabı Diyarbekriye'deki kayda göre bunun hükümdardan sonra Saltanat Naibi gibi büyük bir mevki sahibi olup diğer Emîrlere tekaddüm ettiği yazılıdır. عرضنامه Arznâmede de Fars valisi Şehzâde Halil'in maiyyetinde de Divân Emîri bulunduğunu görmekteyiz[3].

Akkoyunlu Divanında Sahibi divânın dûnunda صاحب اعظم Sahibi âzam denilen bugünkü vekiller makamında, vezirler vardı. Şah İmadüddin Selmânı Deylemî, Sultan Halil zamanında vezir idi[4]. Sultan Yakub'un veziri de âlim ve hakim Şerefüddin Mahmud Cânı Deylemî ve Hoca Efdali Kirmanî idi. Deylemî, Divanda مشرف Müsriflik de etmişti. Vezaretten istifa edip Irak'a çekilen (خواجه افضل Hoca Efdal)'e Yakub Han, Irak vezirliğini vermek istediyse de kabul etmemişti[5].

میرزا جهانشاه فرمود که نسب برادرم سلطان مراد بکوک آلب بن اغوز می رسد و نسب قره یوسف بپشت چهل یکم بدکز آلپ رسانیده Behcetüttevarih, Nuruosmaniye nüshası.

[2] Fatih Sultan Mehmed. Uzun Hasan Bey'e karşı Otlukbeli muharebesini kazanınca Şarkî Anadolu halkına hitaben gönderdiği Fetihâmede سلطان محمد خان سوزوم klişesini ve daha bir takım kelimelerle o tarihte Akkoyunluların kullandıkları ıstılahları zikretmiştir.

[3] أمیر اعظم کامکار ابا بکر بیک که در منصب امارت دیوان که خلافة سلطنت است بر دیکر امرا مرتبهء تقدم یافته...) Arznâme S. 296 عرضنامه (امیر بک که حاکم دیوان اعلی و از جملهء دهات ارکان دولت پایدار و صاحب تمکین) کتاب دیاربکریه

Kitabı Diyarbekriye S. 208 ve Cihanşah'ın Emîri Divânı da vardı. Aynı eser, S. 129 Arznâmedeki kayda göre Şehzadelerin de Eyaletlerindeki (و جهانشاه میرزا تبریز آمد و امیر عربشاه را باز امیر دیوان ساخت.....) divânlarında Emîri Divânları olduğu görülüyor. Keza دیاربکریه (حسن بیک که امیر دیوان شهزاده....)Diyarbekriye, S. 208. Timurîlerde de Divân Emirliği vardı. (H. 876=M. 1471) senesinde Sultan Hüseyin Mirza Emir Nizamüdin Alişir Nevaî'ye (منصب امارت دیوان اعلی Mansıbı Emareti Divânı Âlâ) yi vermiş hüküm ve emirlerde onu sair Emîrlerine tefevvuk ettirmişti. شرف نامه Şerefnâme, C. II, S. 119).

[4] تاریخ عالم آرای أمینی Tarihi Alemarâyı Eminî (Sultan Halil'in vefatı kısmı) ve حبیب السیر Habibüssiyer; عرضنامه Arznâme. S. 301 ile Minorski'nin Arznâme tercümesi.

[5] Heştbihişt (ابن المبارک قزوینی İbnülmübarek Kazvinî), Varak 105.

Uzun Hasan Bey, İlhânî ve Timurîlerden beri gelen Divan ve malî işleri tanzim ettirmiş olup koymuş olduğu kanunlar, Safevîler zamanına kadar devam etmiştir[1]. Divan kâtipleri muktedir ve fâdıl ediplerden müteşekkildi[2].

Akkoyunlu Divanı, İlhanîlerin (دیوان بزرک Divanı Büzürk)'üne benzemektedir; orada malî işlerle meşgul olmak üzere baş Müstevfî ve bunun maiyyetinde de (دیوان اعلی مستوفیلری Divanı Âlâ Müstevfîleri) denilen maliyeciler vardı[3].

Divandan Hükümdarın mührünü hâvi çıkan Fermana Yarlığ, Tevki veya (نشان همایون Nişanı Hümayun) denilirdi; sonraki iki tabir daha ziyade müstameldi. Muasırları gibi bunlarda da Nişanı hümayunun altun damgalı veya al damgalı olması tabiî ise de ben henüz Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde böyle bir kayıt göremedim; fakat Sultan Ahmed Celâyirî Kara Yusuf'un eline esir düştükten sonra Kara Yusuf onu Azerbaycan'ın Pir Budak'a tefvizine dair altun suyile bir Nişan yazmağa icbar etmişti[4].

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Divanlarında (پروانه Pervâne) veya (پروانچهء Pervançei Hümayun) denilen[5] Fermanları yazanlara (پروانه جی Pervaneci) denirdi[6]. Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah'ın verdiği bir Tevkiin alt kenarında ve sağ tarafında (پروانچهء اشرف اعلی بهایی قاسم پروانجی Pervançei Eşrefi Âlâ Behayi Kasım Pervaneci) diye bu Tevkii yazan Pervaneci'nin adı

[1] لب التواریخ Lübbüttevarih میرزا یحیی Mirza Yahya) Veliyyüddin Efendi Kütübhanesi, N. 2444 ve Minorsky'nin عرضنامه Arznâme tercümesi, S. 142.

[2] Şair ve Edip شیخ نجم الدین مسعود Şeyh Necmüddin Mes'ut, خواجه مظفر معمار Hoca Muzaffer Mimar, خواجه افضل کرمانی Hoca Efdali Kirmanî hep divân kâtipliğinden yetişmişlerdi" (İbnülmübarek Kazvinî, Heştbihişt; Tuhfei Sâmi). Tarih sahibi meşhur İdris Bitlisi de Akkoyunlularda Divan kâtibi bulunmuştu.

[3] تاریخ عالم آرای أمینی Tarihi Âlemârâyı Eminî. Yakub Han'ın hocası ve قاضی القضاتی Kadilkuzatı meşhur قاضی عیسی ساوه جی Kadı İsa Saveci'nin babası شکر الله Şükrullah, Uzun Hasan zamanında Müstevfilikte yani Maliye Vekilliğinde bulunmuştu. تحفهء سامی Tuhfei Sâmî) matbunüsha, S. 72. حبیب السیر Habibüssiyer'de, Hoca Şükrullahı Müstevfî'ye Vezir denilmektedir (C. III, Cüz 3, S. 331. Hind tab'ı).

[4] احسن التواریخ Ahsenüttevarih, varak 15, حبیب السیر Habibüssiyer'de aynı tarzda şu kayıt vardır. Kara Yusuf از روی هزل یا جد او را فرمود که بخط خویش در باب تفویض أیالت آذربایجان به پیر بواق خان بآب زر نوشت و منشور دیکر قلمی کرد که حکومت بغداد تعلق بشاه محمد میدارد... C. 111, Cüz 3, S. 186.

[5] تاریخ عالم آرای أمینی Tarihi Âlemarâyı Emini در طریق تصوف گفتار kısmında.

[6] Akkoyunlu Emîrlerinden Emîr Zengî Şah Pervaneci, تاریخ عالم آرای أمینی Alemarâyı Emîni (Sultan Yakub'un Tiflis fethi kısmında), Karakoyunlu Ümerasından Kasım Pervaneci (الصفا روضةRavzatüssafa, C. VI, S. 261) ve yine Karakoyunlulardan Pervaneci İbn Şah Ali Bey جامع الدولCamiuddüvel ve التواریخ احسنAhsenüttevarih) Mevlâna Fâni, Yakub Hân'ın Pervanecisi idi. Hakim Kazvini Heştbihişt, Varak 98; Tezkiretüşşuara). Sultan Yakub'un Divân Münşi'si olan Şeyh Necmüddin Mes'ud, daha sonra Pervaneci olmuştu, hattâ Hükümdar, توقیع Tevkilerde yani Fermânlarda Necmüddin Mes'ud'un mührü bulunmazsa o Tevkii tanımamalarına dair bir tamim yapmıştı. تحفهء سامی Tuhfei Sâmî ve حبیب السیر Habibüssiyer, C. III, Cüz 3, S. 331).

vardır. Bu ismi روضة الصفا Ravzatüssafa da yazıyor[1]. Sultan Halil ile kardeşi Yakub Bey arasındaki muharebede Yakub Bey tarafına iltihak eden Emîrlerin başından, Pervanecilerin sarı keseler içinde para saçtıkları görülüyor[2]. Pervanecilerin başlarına (اوطاغه Otağa) denilen صورغوج sorguç taktıkları anlaşılmaktadır [3].

Akkoyunlularda Büyük Divanın yazı şekli bizim Tevkiî ve Divanî dediğimiz tarz olup[4] bunu Osmanlılar, güzelleştirmek suretiyle sona kadar devam ettirmişlerdir. Karakoyunlu ve Akkoyunlulara ait bazı mektup ve muharrerat Topkapı Sarayı Arşivinde mevcuttur. Karakoyunlu ve Akkoyunlularda resmî lisanın Farisî olduğuna dair elimizde ve mecmualarda bir hayli berat, mektup ve ferman bulunmaktadır[5]. Bilhassa memleket dahilindeki resmî muamelât hemen hep Farsça idi. Şark memleketleri ve bazı yerlerde de Uygur harfleriyle Türkçe tahrirat yazılmış olduğu da anlaşılıyor.

Vilâyetlerin ve Arazinin İdareleri:

Karakoyunlu ve Akkoyunlularda vilâyetler hem اقطاع ıkta ve hem idare suretiyle hükümdar ailesinden olanlara ve Emîrlere verilirdi; bunlar ıktanın gelirine göre kuvvet beslemek mecburiyetinde idiler; maiyyetlerinde aşiret kuvvetleri de vardı. Gerek Karakoyunlu ve gerek Akkoyunlu devletlerinde Tebriz, hükümet merkezi olup en mühim vilâyetler Fars, Yezd, Isfahan, Bagdad, Diyarbakır, Erzincan, Şarkî Karahisardı. Buralar Şehzadeler tarafından idare

[1] Topkapı Sarayı Arşiv vesikaları Numara (11412) 857 Hicret tarihli Tevki; روضة الصفا Ravzatüssafa, C. VI, S. 261 (Hint tab'ı).

[2] تاريخ أمينى Tarihi Eminî (Sultan Halil ile Yakub arasındaki muharebe kısmında).

[3] Sultan Yakub'un şairlerinden Kazvinli درويش دهكى Derviş Dihkî, bir gün pâdişâhın huzurunda genç bir Pervaneciyi başında otağa (kuş tüyü sorguç) ile görüp şu beyti söylemiş:

بلاى كاكل او پس نه بود بر جايم اوتاغه نيز ز سر مى كند پريشانم

تحفهء سامى Tuhfei Samî'de otağa kelimesi matbu nüshada اتاقه imlasiyle yazılmıştır (S.107).

[4] Akkoyunlularda divanî yazıdan başka Uygur yazısının da kullanıldığına şüphe yoktur. Fatih Sultan Mehmed 1473 tarihinde Otlukbeli muharebesini kazandıktan sonra Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'in memleketlerine Uygur harfleriyle Fetihnâme göndermişti (Profesör rahmetli Beşid Rahmeti Arat, Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı, Türkiyat Mecmuası, C. VI). Bu Fetihnâme bize Uzun Hasan Bey zamanında Uygurcanın, Akkoyunluların resmi yazılarından olduğunu gösterir.

[5] Topkapı Sarayı Arşivindeki vesikalarla Ferîdun Bey Münşeatına ve kütüphanelerimizdeki diğer Münşeat Mecmualarına müracaat. Osmanlı Hükümdarı II. Murad Bey'in Varna muharebesindeki muzafferiyet münasebetiyle Mevlâna Şükrullah ile Cihanşah'a gönderdiği فتحنامه. Fetihnâme'nin Farsça cevabı منشآت سلاطين Münşeatı Selâtin (İstanbul tab'ı), S. 163-168).

Uzun Hasan Bey'in (H. 873=M. 1469) da Timurîlerden Ebû Said'i katli üzerine bu hükümdarın başiyle beraber Memlûk Sultanı (باى قايت Kaytbay) a gönderdiği mektup Farsça idi (İnbâülgumr Bienbâilumr, Paris Millî Kütüphanesi, Arapça yazmaları No. 1791, S. 6).

edilmekte idi. Şehzadelerin pek kalabalık maiyyetleri ve muntazam saray teşkilâtları vardı. Bu hususta bir fikir edinmek için عرضنامه Arznâmedeki Uzun Hasan Bey'in oğlu Fars Valisi Şehzade Halil'in yaptırdığı bir geçit resmindeki maiyyetini bilmek kâfidir. İcabında Şehzadeden başka güzel hizmetleri görülen nüfuzlu Emîrler de bu mühim Eyaletlerde bulunurlardı. Şehzade ve Emîrlerden sonra vilâyetlerin idarelerine bakan ve yine askerî sınıftan olan Emîre (داروغه Dârûga) denilirdi[1].

Vilâyetlerde, Belediye ve zabıta vazifeleriyle meşgul محتسب Muhtesib ve توشمه ل Tüşmel veya توشمال Tüşmal, kethüda gibi memleket işleriyle alâkadar nüfuzlu kimseler ve yine buralarda Divanın malî tahsilatını yapan Muhassılları ve Tahvildarları vardı[2].

Vilâyetlerde halk tarafından hürmet gören ve hükûmet tarafından itibar edilen Sadât, Kadı, Müftü, Şeyh, Danişmend gibi nüfuzlu şahsiyetler vardı. Hükümet bunların halk üzerindeki kuvvetlerini bildiğinden her hangi bir iş zımnında vilâyetlere gönderdiği fermanlarda bunlara da hitab ederdi.

*
* *

Karakoyunlu ve Akkoyunlularda toprağın idaresinin nasıl olduğuna dair elimizde bir kayıt yoksa da bunların diğer teşkilâtları gibi bunda da İlhanîleri örnek yaptıkları anlaşılıyor; zaten tarihlerdeki kayıtlara göre hükümdar ailesinin Emîrlere ıkta vermeleri aynı teşkilâtın devam ettiğini göstermekte ve başka türlü olmasına da imkân verilmemektedir. Aynı zamanda arazinin zaman zaman tahriri için Divan Emînlerinin memur edildiğini görmekteyiz. Tahrir esnasında Divan Eminlerine yardım etmek üzere araziyi ölçen Mesahacılar da görülmektedir ki bu usulün Gazan Han zamanında tatbik edilen tarzın aynı olduğuna şüphe yoktur[3].

[1] داروغه Dârûga, Akkoyunlılar zamanında küçük Vali, Sancakbeyi mukabilidir; muhtelif devirlerde ve milletlerde okunuşunda fark görülen ve zaman zaman medlulü büyüyüp, küçülen Dârûga lûgati hakkında İlhaniye kısmında menzil ve muhabere teşkilâtı notunda izahat verdik.

[2] Tarihi Âlemara'da, محصل Muhassıl, محتسب Muhtesib tabirleri geçmektedir. Tahvildar tabirini İlhanîlerde olduğu gibi Uzun Hasan Bey zamanında da görüyoruz. (Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı, metin satır 189) manası, muhasebeci, veznedar, muhafız ve bekçi demektir. توشمه ل Tüşmel, mûtemet manasınadır. Tüşmel veya توشيمال Tüşimal tabirine Osmanlı vesikalarında da tesadüf edilmektedir. XVI. Asrın son yarısında Bağdad Beylerbeyisine yazılan bir hükümde (sancağında sakin olan Taifei كلهور Tüşimallerinden Mansur ve Şehbaz ve Gazanfer Kethüda nam kimesneler yukarı canibe (yani İran'a), tâbi olmakla yollar kesüp) denilmektedir (Mühimme defteri 33, S. 415). XIV. asır sonlarında yazılan (بزم و رزم Bezmü Rezm) de de aynı tabir vardır. Selânikî Tarihi Tüşimal'in masraf kâtibi demek olduğunu yazmaktadır (S. 262).

[3] تاريخ عالم آراى أمينى Tarihi Âlemârâyı Eminî (Şerefüddin Mahmud'un Irak'ın tahririne memur olması) Osmanlılarda da arazi sancak sancak veya münasip şekilde bir Emin ve bir de kâtip tarafından tahrir edilirdi.

Akkoyunlu Devletini muntazam bir askerî teşkilâta bağlayarak onu nizamlı bir devlet haline sokmak isteyen uzun Hasan Bey'di; fakat onun zamanında dahi aşiret teşkilâtı hâkimdi; bundan dolayıdır ki aşiret kuvvetlerini itaat altında tutmaya muvaffak olan bu büyük hükümdarın, kendisinden sonra aynı kuvvet ve iktidarda olmayan oğulları zamanında ve pek az müddette aşiret kuvvetine istinat eden devletleri muhtelif sebeplerin de inzimamiyle çabuk dağılıvermiştir.

Uzun Hasan Bey'in idaresindeki yerlere koyduğu bazı kanunları, Osmanlılar o vilâyetleri zabtettikten sonra da tatbik etmişlerdi. Meselâ Osmanlılar, Erzincan, Kemah, Bayburt taraflarını elde ettikleri vakit köylerin mahsulâtı üzerine kendi kanunlarını koydukları halde تمغای سیاه Tamgayı siyah ve باج بزرک Bâcı Büzürk diye maruf olan damga resmiyle Bâc denilen [1]gümrük resmini bir müddet Hasan Pâdişah yani Uzun Hasan Bey kanunu üzere devam ettirmişlerdi[2].

Adlî İşler:

Devletin adlî ve dinî işlerine kadılar bakarlardı, صدر Sadr, صدارت Sadâret ve Kadıaskerlik diye anılan en yüksek makamda Uzun Hasan Bey zamanında Alâüddin Ali بیهقی Beyhakî Sadrı Âlî yani Kadilkuzat idi. Daha sonra Yakub Han devrinde bu makama hocası olan (قاضی عیسی ساوه جی Kadı İsa Savecî) geçmiştir[3].

Kadilkuzat'ın nazareti altında adlî ve şer'î işlere bakan ve (دیوان صدارت Divânı Sadâret) denilen bir meclis vardı[4]. (قاضی معسکر. Kadî muasker) denilen ordu kadısı, orduya yani askere ait dava ve sair hukukî işlere bakardı[5].

[1] Küçük Hükümdar ve Beylerin, metbûları olan Sultana veya Hakana verdikleri vergiye ve bundan başka hükümetin bir vergisi olarak köyden şehre gelen eşyadan aldığı resme, transit olarak alman paraya yani toprak bastı parasına باج Bâc, denilir. Kanunnamedeki باج بزرک Bâcı Buzürkden murad gerek transit suretiyle geçen ve gerek şehir ve kasabaya satılmak üzere gelen eşyadan alman vergidir.

[2] (قانوننامهء ولایت ارزنجان محصولات قرا بر موجب قانون عثمانی و باج تمغا بر موجب قانون حسن پادشاه ve keza Kemah ve Bayburt Bâc ve Damga kanunları da Hasan Pâdişâh kanunudur. (Başvekâlet Arşivi Tapu defteri sene 923-924 tahriri)تمغای سیاه که باج ارغنی و باج سیورک دیمکله مشهوردر (558 numaralı ve 947 Hicret tarihli mufassal Diyarbakır defteri) kaydından Ergani ve Siverek bâclarına (siyah tamga) denildiği anlaşılıyor. Bu notlar Akkoyunluların ve Safevîlerin buralardaki tesirlerinin devamını gösterir. Bunu Osmanlılarda aynen kabul eylemişlerdi.

[3] عرضنامه ده Ariznâmede (صدر عالی Sadrı Âlî) veya (قاضی القضاة Kadilkuzat) diye zikredilen bu makam, ابن المبارک قزوینی İbnülmubareki Kazvinî'nin هشت بهشت Heştbihişt'inde (صدر Sadr) ve (قاضی عسکر Kadıasker) ve Habibüssiyer, C. III, S. 331) تحفهء سامی Tuhfei Sami'de ise (صدارت Sadâret) diye geçmektedir.

[4] عرضنامه Arznâme, S. 285, 301, 304; تاریخ عالم آرای أمینی Tarihi Âlemârâyı Eminî.

[5] Kadı Safiyyüddin hakkında: (مدتها قضای معسکر ظفر اثر متعلق بدو بود) (تحفهء سامی Tuhfei Sâmî, S. 73) ve افتخار السادات قاضی علاء الدین که قاضی معسکر و صدر ارباب عالم بود بجانب سلطان حسین میرزا روانه ساخت Kitabı Diyarbekriyye, S. 209.

Vilâyetlerde adlî işlere bakan kadılar ve dinî işlere bakan müftüler vardı. Medreselerin nazaret ve teftişi de Divânı Sadârete aitti. Gerek adlî sınıf ve gerek ulema sınıfı yani medrese ve danişmendler îtibar ve imtiyaz sahipleri idiler[1].

Akkoyunlular zamanında ulemanın başlarına sardıkları sarığın rengi beyazdı; hattâ meşhur âlim Celâlüddin دوانی Devvânî (vefatı 1502) Yakub Han'ın zulme meyletmesinden müteessir olarak başındaki ulemaya mahsus beyaz sarığı çıkarmış ve ancak onun ölümünden sonra tekrar sarmıştı[2].

Karakoyunlu ve Akkoyunlularda Askerî Teşkîlât:

Karakoyunlular ve Akkoyunlular, İran, Azerbaycan, Irakı Acem, Iraki Arap, şarkî Anadolu ve kısmen Gürcistan taraflarına sahip oldukları halde askerî teşkilâtları daha ziyade aşiret kuvvetlerine istinad etmekte idi. Halbuki bir kısım aşiretler hiç bir beyliğe temamen mal olmayarak bir taraftan diğer tarafa geçmekte olduklarından kuvvetli zannedilen bir devlet mağlûp vaziyete düşer ve hattâ süratle hükümetleri münkariz olurdu. Bu iki devlete ait vakayi tetkik edildiği zaman bu mütalâa göze çarpar; hattâ aralarında سنی Sünnîlik, شیعی. şiîilik münafereti olmasına rağmen bu hâdise yine görülür.

Karakoyunlularla, Akkoyunlu hükümdarlarının ve eyaletlerdeki şehzadelerin maiyyetlerindeki hassa askerinin Selçukîler ve Memlûkler gibi köle askere inhisar ettiğine dair bir kayda tesadüf etmemekteyiz. Tarihlerden istidlal ettiğimize göre her iki devlette de hükümdarın hassa askerleri, hükümdarların kendi mensup oldukları aşiret kuvvetlerinden teşekkül etmiştir; meselâ Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'le Uzun Hasan Bey arasındaki Otlukbeli Muharebesi'nde merkezde bulunan Hasan Bey'in maiyetinde hassa sancakları altında Akkoyunluların muharebeye yarar aşiret beylerinin bulunduğu zikredilmektedir[3]

Akkoyunlu ve Karakoyunlu Hükümdarlarının hassa askerleri içinden ayrılıp kendilerinin muhafazalarına memur askere قوروجی Korucı ismi verilmektedir[4]. Arznâmenin yazılmasına sebep olan resmi geçitte bu harekâtı idare eden

[1] Sultan Yakub (جهة قضاة سادات و علما سیورغالات مقرر فرمود) Habibüssiyer, C. III, Cüz 3, S. 331. سیورغال Süyurgal عطا Atâ ve ihsan demek olup Akkoyunlularda bilhassa ulemaya verilen yerlerin varidat ve hasılatına (Süyurgalat) denilirdi. تاریخ عالم آرای أمینی Tarihi Âlemârâyı Eminî) (منتخبات لغات عثمانیه Müntehabatı Lûgati Osmaniye) de (C. II ilâve kısmı); یابز Yabız lûgatinde Hükümdarların erbabı istihkaka dirlik olarak ihsan ettikleri maişet ve Arpalık veya Mukataa ve Timar'a Türkistan'da (Süyurgal) dedikleri yazılıdır.

[2] هشت بهشت Heştbihişt (ابن المبارک قزوینی varak 114).

[3] Profesör Regit Rahmeti, Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı (Türkiyat Mecmuası, numara 6).

[4] Karakoyunlularda (Korura Şeyh Ali), (Derviş kurucı) احسن التواریخ Ahsenüttevarih, varak 10 b. Aynı eserde Şah İsmail'in muhafız efradı olan koruculardan da bahseder (Varak 185 b.). Hammer,

Fars Valisi Şehzâde Halil'in maiyyeti kuvvetleri 3230 olarak gösterilüp bunlara (نوکران خاصه Nökerânı Hassa) ismi[1] verilmektedir. Bu maiyet askerinin sekiz yüz onu zırhlı ve diğerleri ise okla mücehhezdi[2]. Şehzâde'nin bu hassa kuvvetlerinden ve yine maiyyetinde ve sarayında daimî surette bulunan iç halkı yani Enderun hademelerinden başka 378 piyade ve 184 عزب Azab (Hafif piyade) askeri de vardı[3]. عرضنامه Arznâme'nin bu kaydından, eyaletlerdeki şehzadelerin de tıpkı asıl hükümdar gibi mükemmel ve muntazam maiyyetleri bulunduğu ve eyaletlerdeki diğer Iktâlı Emîrler ve aşiret kuvvetlerinin de şehzadenin emrinde bulundukları görülüyor.

Gerek Karakoyunlu ve gerek Akkoyunluların ordu tertibatı ve ıstılahları temamen İlhanîlerin aynıdır.

Askerin toplanmasına lüzum hasıl olduğu zaman askerler, تاواجی Tavacı denilen[4] vazife sahipleri tarafından toplanarak içtimai emredilen yerde bulundurulurdu; ordu geçit resmi yapacağı zaman bunun askerlere ilânı yine tavacılar vasıtasiyle olurdu[5].

Tavacıların âmirlerine (امیر تواجی. Emîr Tavacı) veya (تواجی باشی Tavacıbaşı) derlerdi[6]. Tavacıların bir divanı olup bütün askerin defterlerini bunlar tutar-

korucıları, Roma İmparatorlarının Pretoriyenlerine benzetir (Hammer tercümesi, C. VII, S. 73).

[1] نوکران خاصه Nökerânı Hassa Şehzâde ve Hükümdarın, Emîrlerin maiyyeti efradıdır, نوکر Nöher lûgati hakkında bu askeri kısmın nihayetlerine bakınız. Şehzâde Halil'in idare ettiği bu geçit resminin (H. 881 = M. 1477) tarihinde, babasının Gürcistan seferinde bulunduğu sırada yapılmış olması muhtemeldir.

[2] عرضنامه Arznâme, S. 302; Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı, S. 301. Cihanşah'ın maiyyet askerine de (خاصه نوکران Nökerânı Hassa) deniliyor. (کتاب دیاربکریه Kitabı Diyarbekriyye, S. 154).

[3] عرضنامه Arznâme, S. 302.

[4] Tavacı veya Tokacı'nın muhtelif manaları vardır: Kanunnâmeci, ulak, dellâl, askeri toplayıp içtima mahalline sevkeden, ordu tertibatını yapan bir sınıf olup başlarında Emîr Tavacı diye bir de kumandanları vardı. Moğollarda ve Timurilerde de askerin toplanması, kıt'aların teftişi bunlara aitti. (Bu lûgat hakkında toplu olarak Anadolu Beylikleri eserimizde biraz malûmat vardır).

[5] شاه رخ Şahruh, bütün memleket askerlerini Azerbaycan seferi için hazırlamalarını Tokacı veya Tavacılara emretmişti (احسن التواریخ Ahsenüttevarih, varak 26). Cihanşah, Tavacılarını asker toplamağa gönderdi (احسن التواریخ Ahsenüttevarih, varak 81). Uzun Hasan ümerasından Mirza Mehmed Tavacı ve Halil Tavacı (aynı eser, varak 93 B.): Yusuf Bey Tavacı, Kara Melek Tavacı (تاریخ عالم آرای أمینی Tarihi Âlemârâyı Eminî) ve عرضنامه Arznâme (و تواجیان در میان معسکر همایون صدا در دادند و جار رسانیدند) S. 293.

[6] Karakoyunlu Ümerasından Rüstem Bey Tavacıbaşı (جامع الدول Camiud-düvel) ve امر عالی نفاذ یافت که امیر اعظم امیر حسین بیک تواجی که... رسوم لشکر داری و تواجی گری از رأی صائب او آموزد، عساکر منصوره را (عرضنامه) بترتیب لایق در صحراء ظاهر بند امیر از طرف شهر فرود آورد Arznâme, S. 290 ve Mirza Mehmed Tavacı ve Halil Bey Tavacı (Kitabı Diyarbekriyye), S. 208, 209.

lardı[1]. Her emîrin nekadar askeri olduğu ve bunların isim, künye ve mevkileri de bu defterlere müracaat edilerek bilinirdi[2].

Tavacıların bir yerin zaptında oranın zahire vesair levazımatını tahrire memur oldukları görülmektedir. Akkoyunlu Hükümdarı Yakub Bey'in Gürcistan seferi esnasında zaptolunan kalelerin eşyası, Tavacılarla Divan memurları tarafından hazine namına zaptedilmişti [3].

Ordu bizdeki takım, bölük, tabur ve alay gibi Koşun[4], تیپ Tip فوج Fevc[5] diye bir takım cüzlere ayrılmıştı. Harpte ordunun en ileride bulunan ucuna (karakol), pişdar kısmı küllisine yani Osmanlılardaki (چرخه Çarha) ya mangalay denilirdi[6]. Mangalay muharebe esnasında ordunun merkez kısmının ilerisinde bulunurdu[7].

Ordunun merkez koluna (اولوغ قول Uluğ kol) sağ koluna (بارانغار Barangar) veyahut برانغار Brangar, sol koluna جوانغار Cuvangar (Conggar) denilirdi[8]. Harpte ordunun hattı ric'atini temin için karargâh ile ihtiyat kuvvetleri

[1] Tarihi Âlemârâyı Emi î'de 895 senesi vukuatı arasında Celâlüddin Hasan Bey'in Pervanecilikten Tavacı divânı Emirlîğine geçtiği yazılmaktadır. Keza Karakoyunlu Cihanşah Mirza'nın Emîr Tavacısından bahsolunurken (و رستم الپاغوت که دیوان امارت تواجیان بدو متعلق بود) denilmektedir (Kitabı Diyarbekriyye 157).

[2] (تا مردم ساغ (صاغ) که اصحاب الیمین اند تماماً ملحوظ نظر عرض گشتند و عدد ایشان چنانچه در دفتر تواجی مثبت است شش هزار و هفتصد و چهارده نفر بود) İnaklardan ve havassından bahsederken (و عدد ایشان چنانچه در دفتر تواجی مثبت است شش هزار و هفتصد و چهارده نفر بود) Yine bu عرضنامه Arznâme Şehzade maiyyeti olan عرضنامه 295. Arznâmede her kısma ait asker mevcudunun (عرضنامه Yine Ruznamçei hüma-yun) da tesbit edilmiş olduğu yazılı olup (S. 297). Bu ise Tavacı defterinden başka maaş defteridir. روزنامچهء همایون

[3] Tarihi Âlemârâyı Eminî. تاریخ عالم آرای أمینی

[4] Koşun tabiri Moğolca olup ordu demek ise de sonradan yüzelli yüzaltmış kişilik müfrezelere alem olmuştur. (Minorsky, Arznâme, tercümesi metin S. 160); Tarihi Âlemâra'da geçen bu tâbir süvari kıt'ası veya suvari alayı demektir. Kitabı Diyarbekriyede de (ایناقان و امراء قشون) diye Cihanşah ümerasının maktul olan kısmından bahsediliyor (S. 157). تاریخ عالم آرا

[5] Tarihi Âlemârâyı Eminîde (تیپ Tip) lûgati geçiyor; bu XV asırda Tip ve فوج Fevc olarak ayrı ayrı kullanılıyor. Tip karineye göre liva veya alay, Fevc ise tabur, kıt'a, bölük manalarınadır: Tip kumandanına, İran'da Kaçarîler zamanında Sertip denilmekte idi. احسن التواریخ Ahsenüttevarih'de Şah İsmail'in Tiplerinden bahsedilmektedir (varak 185). (الیاس خواجه قره عثمان را با فوجی بهادران منغلای گردانید) Ahsenüttevarih احسن التواریخ varak 28 b. Bu kayda göre Fevc, zümre, kısım, bölük, kıt'a manalarına gelmektedir. Kaçar Hanedanı zamanında İran'da Tümen, Emîri Tümen, Tip, Sertip, Fevc, هنک Henk ve Serhenk, Zenberekhane, Korhâne, Selâhorî, Eşik Ağası ve sair ıstılahlar Safevilerden beri devam edip gelmiştir. (تاریخ منتظم ناصری Tarihi Muntazami Nâsırî).

[6] Uzun Hasan seferinde (Mihal oğlu Ali Bey mukaddemi ceyş idi. (Mülûki acem kikablel İslâm âleme pâdişâh olmuştur; anlar mukaddemi ceyşe (Mangalay) ıtlak ederlerdi ve bu zamana da serhadde olan mübarizam dilâveran zamanında چرخه جی Çarhacı demekle maruf ve mezkûrdur) Zaim Mehmed Bey Tarihi (Nurosmaniye Kütüphanesi 3270 S. 226).

[7] Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı ve تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlemârâyı Eminî (Sultan Halil ile Yakub Bey arasındaki muharebe) Cuvangar Emîri Alâüddin (İskender'le Şahruh arasındaki muharebe احسن التواریخ Ahsenüttevarihte geçiyor).

[8] حبیب السیر Habibüssiyer, C. III, Cüz 3, S. 183; روضة الصفا Ravzatüssafa, C. VI, S. 168; Fatih

asıl ordudan iki üç gün geride bulunurdu ve bu ihtiyat ordu karargâhına (اوروغ Uruğ) ismi verilmişti[1].

Karakoyunlu Kara Yusuf Bey'in üçüncü defa olarak Timur'un torunu Mirza Ebûbekir'le yaptığı muharebede sağ kolda oğullarından İskender Mirza, sol kolda Emîrzade Şah Mehmed, Kalbdeki Mangalay'da Mirza Ebû Said ile Cihanşah bulunmuşlar ve kendisi de Kalb'te yani (Uluğ kol) da durup bazı Emîrlerini de Dümdar'a tayin etmişti[2].

Otlukbeli Muharebesi'nde (1473) Uzun Hasan Bey, ordunun Uluğ kolunda kendisi bulunup Bayındır Tavacı Bey, Ali Mirza, Şah Ali برنک .Bürnek Bey[3], İbrahim Şah Bey ve Gâvur İshak maiyyetleriyle Mangalay yani Pişdar'a memur edilmişlerdi. Aynı ordunun Barangar'ında yani sağ kolunda hükümdarın oğlu Zeynel Mirza, Karamanoğlu Pir Ahmed Bey ve[4] Mehmed Bey, Süleyman Bey, Şeyh Ali mühürdar, Veli Beyli Ali Paşa ve Cuvangar'da yani sol kolda Hasan Bey'in diğer oğlu Uğurlu Mehmed Bey, Timurleng'in torunlarından Mehmed Bâkır Mirza, Zeynel Mirza, Muzaffer Mirza, Dulgadır beylerinden Büstem Bey, Süleyman Bey ve Şah Mehmed Bey vardı.

Osmanlı kuvvetleri ise şöyle idi:

Uluğ kolda yeniçeri askeriyle Fatih Sultan Mehmed, pişdar kısmı küllîsinde Mahmud Paşa ile Anadolu Beylerbeyi Davud Bey, sağ kolda Büyük Şehzâde Bayezid Sultan ile maiyetinde Mihaloğlu Ali Bey, Mehmed Paşa, Mansur Bey ve sol kolda Şehzâde Mustafa Sultan ile maiyyetinde İskender Bey bulunmakta idi[5]. Urug yani karargâhda da kuvvetler vardı.

Akkoyunlu ordusunda hükümdarla, Şehzade ve Emîrlerin maiyyetlerindeki kuvvetlerin bayrakları, Tabılhâne ve نقاره. Nekkare denilen bandoları vardı[6].

Sultan Mehmed'in Yarlığı, S. 300, 314.

[1] Otlukbeli muharebesi (احسن التواريخ Ahsenüttevarih, varak 116); Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı, S. 300, 304, 314.

[2] تاريخ تورکمانيه Tarihi Türkmaniye (Kütüphanemizdeki nüsha).

[3] Profesör Minorsky bu kelimeyi پورناک Purnak okumuştur (A Civil and Military Review in Fars in 881-1476). Reprinted from the Bulletin of the School of Oriental Studies, Vol X Part I

[4] Pir Ahmed Bey, Karaman oğlu İbrahim Bey'in ikinci oğlu olup, Osmanlıların Karaman havalisini işgal etmeleri üzerine Uzun Hasan Bey'e iltica etmişti.

[5] Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı (Profesör Reşid Rahmeti Arat) saffı harp terti batı hakkında bu Yarlığla احسن التواريخ Ahsenüttevarih arasında biraz tehalüf vardır. Ben Yarlığın mütalâasını tercih ederek yazdım.

[6] Fatih Sultan Mehmed'in yarlığında Şehzadeler zikredilirken (Sancak ve Tabılhâne), Ümera zikrolunurken (Sancak ve Nekkare) denilmekte olup(Tabılhâne) ıstılâhı Şehzâdeler zikredilirken kullanılmaktadır.

Yarlığda Timur torunlarının ve ümeradan birinin Tuğları olduğu görülüyor[1]. Muharebede Tabılhâne çalınarak asker teşci edilirdi.

Akkoyunlular ordusunda top ve tüfenk de kullanılıyordu. Sultan Halil ile kardeşi Yakub Bey arasındaki muharebede buna tesadüf ettiğimiz gibi, Uzun Hasan Bey'in Venediklilerden külliyetli top ve silâh aldığı da malûmumuzdur[2]. Sultan Yakub, Gürcistan seferinde de آخسخه Ahısha'yı muhasara ederken top kullanmıştı[3]. Bunlardan başka orduda o zamanın harp âlet ve silâhlarından olan zırh, gargı, kılıç, şeşper (altı dilimli topuz), hançer, ok, yay, gürz kullanılıyordu[4].

Akkoyunlu ordusunda kös, davul, zurna, nekkare, nefirden mürekkep tabılhâne veya nekkare takımı denilen bando vardı[5].

*
* *

Ordunun başkumandanına (امیر الامرا Emîrülümera) veya (ملک الامرا Melikülümera) denilirdi; diğer kumandanlar (امیر اعظم Emîri âzam) veya sadece emîr unvanlariyle anılırlardı[6]. Yakub Bey'in ilk zamanında Sofu Halil Muslî, başkumandan iken sonra onun yerine Süleyman Bey بیجن Biçen tayin edilmiştir[7].

Karakoyunlu Kara Yusuf'un Emîrülümerası da Emîr Karaman'dı[8]. Ümeranın kılıçları altın yaldızlı olurdu[9].

*
* *

Bu iki devletten Karakoyunlu devletinin ordu kuvvetleri hakkında malûmatımız yok gibidir, fakat Arznâme'ye ve Tarihi Elfî'ye nazaran Akkoyunlu kuvvetlerine dair birşeyler biliyoruz.

Kara Yusuf Bey, Irak ümerasiyle bir müsahabesi esnasında: (Allahü Tealâ hazretleri otuz bin خانه haneden ziyade olan Karakoyunlu ایل İl ve Ulusu Riyasetini mahzâ fadlü kereminden bana inayet etmiştir) sözleriyle[10] Karakoyunlu

[1] Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı, S. 299.

[2] تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlemârâyı Eminî; Chalcondile (1632 tab'ı), S. 250.

[3] تاریخ عالم آرای امینی Tarihî Âlemârâyı Eminî.

[4] تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlemârâyı Eminî, varak 95 b.

[5] تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlemârâyı Eminî, Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı ve تاریخ تورکمانیه Tarihi Türkmaniye (Kara Yusuf un Ebûbekir Mirza ile muharebesi).

[6] عرضنامه Arznâme'ye bakınız.

[7] امارت و کارسازیء سپاه صوفی خلیلموصل بود بسلیمان بیک قرار یافت) حبیب السیر
Habibüssiyer, C. III, Cüz 3, S. 331 (Hind tab'ı).

[8] احسن التواریخ Ahsenüttevarih; تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlemârâyı Emini.

[9] عرضنامه Arznâme, S. 291.

[10] تاریخ تورکمانیه Tarihi Türkmâniye.

ulusunun otuz bin haneden (çadırdan) fazla olduğunu söylemiştir Her haneden bir kişinin müsellâh olduğu kabul edilirse sırf bu ulusdan otuz binden fazla kuvvet çıkmış olur, buna kendi idaresi altındaki yerlerin ıktalı kuvvetleri de iltihak edince tabiî en az altmış, yetmiş bin kişilik bir ordu olur Kara Yusuf'un oğlu İskender Mirza'nın, Şahruh'la yaptığı muharebede maiyyetindeki aşiret kuvveti miktarı otuz bin kadardı.

Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah, ordusiyle şarkî Anadolu'ya girip Uzun Hasan Bey'le muharebeden pek az evvel ona bir elçi göndermişti; bu elçi Cihanşah'ın yüzelli bin cebeli süvariye malik olduğunu söyleyince Hasan Bey cevaben:

"Cihanşah Pâdişâhın ahvâli tamamen malûmumdur; anın otuz binden ziyade askeri yoktur" diye mukabele eylemişti[1].

Benim anladığıma göre Cihanşah elçisinin dediği gibi o sırada Uzun Hasan üzerine yürümekte olan Karakoyunlu ordu kuvveti yüzelli bin olmamakla beraber otuz bin kadar da değildi; maksat sırf aşiret kuvvetleri ise doğrudur, buna Cihanşah'ın sahip olduğu Azerbaycan, Iraki Arab, Iraki Acem, İran ve Fars'taki ıktalı kuvvetleri de iştirak ettirilirse bütün ordu mevcudunun her halde yüz bini bulacağında şüphe yoktur. Eğer, Cihanşah'ın Hasan Bey üzerine geldiği kuvvet miktarı otuz bin ise bu da doğrudur; çünkü Hasan Bey'in o tarihte bu kadar kuvveti yoktu. Bundan başka Cihanşah kış münasebetiyle sırf maiyyet kuvvetlerini yani (نوکران خاصه Nokranı Hassa) yi yanında alıkoyarak eyalet kuvvetlerini terhis etmiş, bu ihtiyatsızlık üzerine Uzun Hasan'ın taarruzuna uğramıştı. Bunun için biz Cihanşah kuvvetlerinin, otuz bin olmasını maiyyet kuvvetlerine yani Hassa askerine hamlediyoruz. Nitekim yalnız Hasan Bey'in oğlu Fars Valisi Halil'in eyalet ve Hassa kuvvetleri mecmuu da otuz bin kadar olduğu aşağıda yazılıdır[2]. Sonradan Cihanşah'ın memleketlerine sahip olan Uzun Hasan Bey'in kuvvetlerinin de yüz binden fazla olduğu görülüyor.

Sulh zamanında Uzun Hasan Bey'in oğlu Fars Valisi Halil Sultan'ın yaptırdığı (عرض Arz) denilen bir yoklama ve geçit resminde sağ kol (برانغار Bırangar)

[1] احسن التواریخ Ahsenüttevarih, varak 98 b کتاب دیاربکریه Kitabı Diyarbekriyye, S. 150 محمد سفرجی را برسالت فرستاد و چنان پیغام کرد که در اطراف عالم خبر ایلغار شیوع یافت و شرارهء این فتنه بر Cihanşah یا یکی از فرزندان میتواند بود. چون رسول(yani Uzun Hasan اهل زمان زبان کشیده. تمکین این ماده بآمد صاحب قران بپایهء سریر صاحب قران رسید و پیغام کردارد و سخن غلیظانه ادا نمود در اثناء اداء رسالت چنان تقریر کرد که جهانشاه میرزا یکصد و پنجاه هزار جبه پوش دارد. صاحب قران فرمود که احوال لشکر جهانشاه میرزا معلوم دارم، او را زیاده از سی هزار مرد نیست...)

[2] Bu kuvvetlere hariçten daha bir kısım aşiretler de iltihak ederlerdi.

askerinin mikdarı 9154 olup bunun 2392 si zırhlı ve 3752 si ok ve yayla mücehhez ve 3900 neferi de kullukcı idi[1].

Sol kol askerin (جوانغار Cuvangar) mikdarı 7370 olup bunun 5802 si nökerdi. Bu askerden 1931 i zırhlı ve 1780 i kullukcı ve mütebakisi ok ve yaylı idiler.

Halil Sultan maiyyetinde bulunan Hassa nökerleri 3230 neferdiler. Manglay denilen Piştar kuvveti ise 5662 idi; bunun 932 si zırhlı, üç bin küsuru Tirkeşbend yani oklu ve yaylı, 1713 neferi de kullukcı bulunıyordu; bundan başka bunlara ilhaken 3946 nöker vardı[2].

عرضنامه Arznâme, Sultan Halil'in İnaklariyle, diğer havassının mikdarını 6700 küsur göstermektedir. Bunun muharip olan mikdarı 3700 dür. Eyalet kuvvetleri ve şehzâdeler ve maiyyetleri kuvvetleri hariç olarak yalnız Şehzâde Halil'in idare ettiği bu kuvvet mikdarı otuz bini geçmektedir[3]. Buna bizzat hükümdarla diğer şehzade ve eyalet kuvvetleri de iltihak edince harp zamanında hudutlarda kalan kuvvetler hariç olarak mevcudun yüz bini geçeceğine şüphe yoktur.

Fatih Sultan Mehmed'le Uzun Hasan Bey arasındaki muharebede yüz bin kişilik Osmanlı kuvvetlerine karşı Hasan Bey kuvvetleri de تاريخ الفى Tarihi Elfî'ye göre yetmiş bin kadardı[4],[5].

[1] عرضنامه Arznâme'deki (S. 295) ok ve yaylı ve kullukcı efradın mecmuu 9044 tutuyor. Halbuki 9154 olacak. Aradaki fark, belki kumandanların adedidir.

[2] نوكر Nöker ve bazı lûgatlere göre Nöger, Nögür lûgati aslen Uygurcadır. Maiyet, hizmetkâr, yardımcı nefer, قول kul, arkada;, mülâzım manalarına olup burada Ikta sahibi olan ümeranın maiyyet askeridir. Hükümdar Nökerleri maiyeti hassa kuvvetleridir. (Bu lûgat hakkında Uygur Sözlüğü, S. 109, Azerbaycan Yurt Bilgisi, C. I, S. 225 ve Pavet de Courteille, Burhanı Katı tercümesiyle, diğer Türkçe lûgatlerdeki manalar hep biribirînin aynıdır. Azerbaycan Yurt Bilgisinde etraflı malûmat vardır.

[3] عرضنامه Arznâme, S. 295, 297, 299, 300, 302. Geçit resminden sonra Halil Sultan orduya (ياسال) denilen umumî bir ziyafet çekmişti (Aynı eser, S. 303).

[4] Osmanlı tarihleri, Âşık Paşazâde ve تاج التواريخ Tâcüttevarih Osmanlı kuvvetlerini yüz bin olarak göstermekte iseler de Hasan Bey kuvvetleri hakkında bir şey yazmıyorlar; yalnız Tarihi Elfî, bunu yetmiş bin olarak göstermektedir.

و حسن بیک با فرزندان خود اغرلو محمد و زینل بیک متوجه او شد و در اوجان عرض لشکر دیده، هفتاد هزار کس بشمار آمد...)

Paris Millî Kütüphanesi Farisî yazmaları ilâve kısmı No. 188, Varak 439. Mükrimin Halil Yınanç'ın bir vesika defterinden. Profesör Minorsky ordu mevcudunun kuvvetli ihtimale göre yüz binden aşağı olmadığını beyan ediyor (H. 881 = M. 1467 senesinde Fars'ta sivil ve askerlerin resmi geçidi, Arznâmenin İngilizceye tercümesi).

[5] Karakoyunlu ve Akkoyunluların teşkilâtlarını yazarken istifade ettiğim eserler: آراى عالم تاريخ Tarihi Âlemârâyı Eminî (.امينى Fazlullah Ruz Behan), روزبهان الله فضل.التواريخ احسن Ahsenüttevarih (.روملو حسن Hasan Rumlu), التواريخ لب.يحيى ميرزا. MirzaYahya), الدول جامع Camiuddüvel (.باشى منجم. Müneccim Başı), تورکمانیه تاریخ.Tarihi Türkmaniye محمد نیشابوری.Mehmed Nişaburî), عرضنامه.Arznâme, (.دوانى الدين جلال Celâlüddini Devvânî), سامى تحفهء.Tuhfei Sâmî, سى تذكره ميرزا سام.

Sam Mirza tezkiresi), قزوینی حکیم المبارک ابن بهشت هشت.Heştbihişt, Ibnülmübarek Hakimi Kazvinî), خاوند محمد.) الصفا روضة.Ravzatüssafa), خواندمیر غیاث الدین.Gıyasüddin Handmir), السیر حبیب.Habibüssiyer) شاه.Mehmed Hond Şah), Tezkiretüşşüara (.دولتشاه.Devletşah), السعدین مطلع.Matlaussadeyn) الرزاق عبد. سمرقندی. Abdürrezzak Semerkandî), Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı (Profesör Reşid Rahmeti Arat), Meskukâtı İslâmiye Katalogu (Kısmı Râbi: Ahmed Tevhid), Arşiv Klavuzu F. 2 (Topkapı Sarayı Arşivi), سلاطین منشآت. Münşeatı Salâtîn (Feridun Bey), Başvekâlet Arşivindeki iki tapu defteri, کتاب دیاربکریه. Kitabı Diyarbekriyye (.طهرانی بکر ابو.Ebûbekri Tihrânî), Anadolu Beylikleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri (İsmail Hakkı Uzunçarşılı), Mecmuai Hafız Ebru, Hammer Tarihi Tercümesi, Chalcondile (1632 tab'ı), Tarihi Muntazamı Nâsırî ve notlarda gösterilen diğer eserler.

YEDİNCİ BÖLÜM

MEMLÛKLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI

Mukaddime:

Eyyûbîlerden sonra, Mısır, Suriye, Cezire ve bir kısım Arabistan'a sahip olan Birinci Memlûk Devleti[1] 1250 senesinde Eyyûbiye Hükümdarı ملک صالح نجم الدین Melik Salih Necmüddin'in Türklerden tedarik ederek Kahire'de Nil üzerinde bulunan روضه Ravza Adası'ndaki kışlada terbiye ettirip yetiştirdiği (ممالیک بحریه Memâlîki Bahriye) denilen kölelerinden ایبک Aybek tarafından tesis edilmiş ve saltanatları 1382 senesine kadar devam etmiştir.

1382 den (Hicrî 784) 1517 senesine kadar devam eden ikinci tabaka Memlûkleri de birinci tabaka kölemen hükümdarları tarafından Kahire'de (قلعة الجبل Kal'atülcebel) denilen kale bürolarındaki kışlalarda talim ve terbiye görmüşler ve bundan dolayı kendilerine (ممالیک برجیه Memâlîki Burciye) denilmişti. Bu ikinci devre Memlûklerini ilk defa burçlarda yetiştiren Hükümdar Melik Mansur Klavun idi[2]. Klavun[3] hükümdar olduktan sonra Çerkeş ve Lâzlardan tedarik ettiği üç bin yedi yüz köleyi kal'a burçlarında yetiştirmekle bu yolu açmış ve sonra bunların arasına Türkler de girmişti.

Birinci tabaka Memlûkleri esas teşkilâtlarını Eyyûbîler vasıtasiyle Büyük Selçukîlerden almışlar ve sonra Moğollarla temas ve münasebat dolayısiyle onlardan da istifade etmişlerdi.

Memlûkler devrinde tarih, edebiyat, münşeat devlet teşkilâtına dair mühim eserler yazılmış olduğundan bu devletin idarî, askerî ve arazi teşkilâtlariyle ilmî, hukukî ve içtimaî teşkilâtı bundan evvel teşkilâtlarını yazdığımız devletlerden daha ziyade malûmdur.

Memlûk devletinin kuruluşu tarihi İslâm âlemine musallat olan Moğolların en çetin ve tahribkâr zamanlarına tesadüf etmiş ve bundan başka Suriye'deki Eyyûbiye[4] ailesinin muhasaması dolayısiyle yeni devlet bir takım müşkül vazi-

[1] Memlûkler Devletinin hududu Mısır'da, şimalen Akdeniz, şarkta Kızıldeniz, cenuben Nübiya, garben Libya ve Asya'da Suriye ve şimalde Toros dağları ve Maraş, Elbistan, Malatya, şarkta Elcezire ve Deyrizor'a kadar Fırat nehri ve cenupta Medine, Mekke dahil olarak bir kısım Arabistan ile mahdut idi. Kısmen ikinci tabaka Memlûkleri zamanında Asya'daki şimal hududu Divriği, Darende ve کورون Gürün'nü ve hattâ bir aralık Kayseri'yi, Niğde'yi, Alâiye'yi bile idaresi ve nüfuzu altına almıştı. Yine Memlûkleri n son devirlerinde Yemen kıt'ası da bu Devletin nüfuz mıntakası olmuştur.

[2] ابن کثیر *İbn* Kesir tarihi نجوم الزاهره Nucûmüzzâhire (689 senesi vukuatı arasında) ve Tarihi Mülûki Çerâkise (hususî kütüphanemizdeki nüsha, S. 1).

[3] قلاون Klavun Türkçe olup manası "sıcak" demektir (İbn Mühenna lûgati, S. 208).

[4] Eyyûbiye Devleti Mısır'da Fatımiye hilâfetini kaldırıp onun yerine kurulmuş olduğu halde, idari ve askerî teşkilâtları metbuları olan Suriye'deki Zengilerin teşkilâtının tatbik ve devamından

yetlerle karşılaşmış olduğundan bu tesis pek güç fakat muvaffakiyetli olmuştu; bilhassa Harzemşah'ların büyük İmparatorluğunu yıkan ve Anadolu Selçukîlerini ağır vergiye bağlayan ve Abbasiye hilâfetini de ortadan kaldırarak asırlarca tekemmül etmiş olan İslâm medeniyetini mahveden Moğolların bu defada Suriye üzerine yüklenerek Suriye'deki Haçlılar ve Kilikya'daki Ermenilerle ittifak eylemeleri yeni Memlûk devletini hem dışardan ve hem içeriden yıkmak gibi bir tehlikeye maaruz bıraktı ise de Türk Memlûk Hükümdarlarından قطز = قوتوز Kutuz, بكبارس [Baybars], قلاوون Klavun gibi cidden azimkar ve kudretli devlet reislerinin Moğollara karşı galebeleri, bu korkunç tehlikeyi bertaraf etmiştir.

*
* *

Memlûkler, devlet idaresinin askerî kısmında büyük Selçukların ve Moğolların usullerini kabul edip pek az tadilâtla tatbik etmişlerdir. Bunlarda da devlet idaresi askerî bir idare idi; bittabi esas olan idarî ve askerî vazifeler asker olan ümerânın ellerinde bulunuyordu. Bunlara (ارباب سيف Erbâbı seyf) denirdi. نائب كافل Nâibi Kâfil, آتابک العساكر Atâbegülasâkir, رأس نوبه Re'si Nevbe, حاجب Hâcib, دوادار Devadar, استاد دار Üstaddar, جاندار Candar, امير مجلس Emîri Meclis, امير مجلس Emîri Silâh, امير سلاح Emîri Ahur امير آخور vesaire gibi mühim emîrlikleri ile نائب الطلطنه Nâibüssaltana (Valii Umumî, Beylerbeyi) نائب Nâiblikler (vali) ve sair daha küçük emirlikler hep askerî sınıftan, yetişmiş olan köle ümeraya hasredilmişti[1].

Asker sınıfından hariç olarak وزيرvezir, كاتب سر kâtibi sır, kalem erbabından ve hukukşinas, ulema sınıfından olarak mühim makamlar işgal edenler de varsa da bunların nüfuzları yalnız vazifelerine ait işlerde görülürdü. Asıl iktidar ve kuvvet, derece ve hizmetlerine göre أمرا Ümera sınıfının ellerinde idi. Bu maruzatımız aşağıda sırasiyle tesbit edilmiş olduğundan burada, bu küçük mukaddimede işaret edilip geçilmiştir.

başka bir şey değildi; onlar da bunu bağlı bulundukları büyük Selçuklulardan almışlardı

[1] Naib, Cemi-i umurda ve ekser umurda Sultan makamına kaim olan zattır. Sultan tarafından verilen müsaade üzerine onun namına icray-ı ahkâm eden vekiline Naib denilir.

MEMLÛK SULTANLARI

Memlûk Sultanları, hususî muhaberelerinde kendi haklarında kendileri de memlûk tabirini kullanmışlar ve bununla iftihar etmişler veya öyle görünmüşlerdir, نویری Nüveyrî'nin yazdığına göre ملک منصور قلاوون Melik Mansur Klavun, kendi kendisine Memlûk sıfatını vermişti. Sultanlar İmparatorluk ricalinden birine mektup yazdıkları zaman (Sultan) yerine (Memlûk) ibaresini yazarlardı[1].

Memlûklerde saltanatın irs suretiyle bir aileye inhisar etmemesi esastır. Askerî hizmetlerde, saray hizmetlerinde yetişip emîrliğe çıkan ve en yüksek mevki işgal eden nüfuzlu Emîrler ekseriyetle Mısır'daki diğer büyük emirlerin karar ve muvafakatlariyle hükümdar îlân edilirlerdi; bazan Sultan intihabına (Memâlîki Sultaniye) yani saltanat memlûkleri (sultanın şahsına mahsus Memlûkler değil) müdahele ederlerdi[2]. Kahire'deki emirlerin bu kararlarını tanımayıp bazı kere muhalefet eden emîrler de olurdu; bunlar bilhassa Suriye'deki Nâibi Saltanalar idi. Bu emîrlerin, Suriye'deki bütün nâiblerle ve Türkmen beylikleriyle ittifak etmeleri işi zorlaştırır ve hattâ aksine çevirebilirdi.

Memlûk Sultanlarının vefatlarından evvel büyük emîrlerin sultanın vasiyetlerine ve ولی عهدVeliaht tayini dolayısiyle yeminlerine sadık kalarak veya sultana hürmet ederek oğullarını hükümdar îlân ettikleri görülüyorsa da bu, yeni hükümdarların hükümetleri pek az sürmüş ve yerlerine büyük emîrlerden biri gelmiştir; mamafih hükümdar evlâtları içinde dört sene kadar hükümdarlık edip خلعhal' edilmiş veya vefat etmiş olanlar da vardı. Üç defa da kırk beş seneden fazla sultanlık eden ve hükümdarlığının uzaması sebebiyle Moğollara karşı Anadolu Türk Beylerini himaye ile hürmet kazanmış olan Klavun'un oğlu Melik Nâsır Mehmed, Memlûk Sultanları içinde her cihetten bir istisna teşkil eder.

[1] Makrizî'nin Sülük Tercümesi (Quatremère, S. 5, Not 5).

[2] Hükümdar'a hizmet eden memlûkler iki sınıftı. Bir kısmı Sultanın Hosdaş, eski arkadaşları ve kapı yoldaşları veyahud özellikle samimî münasebetleri olanlardı. Bunlar hükümdarın mukadderatına tâbi olup hükümdar değiştikçe onlar da değişirdi. Bunlara المماليک السلطانیهMemalîküssultan derlerdi. Şahsa mahsus Memlûkler demekti. Bir kısım Memlûklerde Sultanın hizmetinde bulunurlardı. Sultan hal' edilir veya vefat ederse onun yerine gelen Sultana da hizmet ederlerdi. Bu suretle hususî memlûklerden farkları vardı. Evvelkilerden tefrik için bunlara المماليک اللطانیه Elmemalîküssultaniye denilirdi مفضل ابن ابی الفضل Mufaddal İbn Ebîlfazl, Blochet tabı, S. 370 Not).

Melik Nâsır Mehmed'in bu uzun hükümeti, kendisinden sonra on iki Memlûk Sultanının hep bunun evlât ve torunlarından olmasını temin etmişti; fakat sık sık indirilip yenisi cülûs ettirilen bu çocukların tebeddülleri üzerinde emirlerden ziyade Memâlîki sultaniye denilen Kapukulu askerinin mühim rol oynadıkları görülmektedir[1].

Memâlîki Burciye denilen ikinci tabaka Memlûklerinde de evlâdiyet usulü yoktu; orada da برقوق Berkuk'un oğlu (ملک ناصر فرج Melik Nâsır Ferec) in bir sene fasıla ile (1399 - 1412) on iki sene süren hükümdarlığı istisna edilecek olursa en çoğu bir sene hükümdar olmak üzere vasiyyetleri mucibince Memlûk Sultanları evlâtlarından olan hükümdarlar görülmüş ve çok zaman emirlerden biri sultan olmuştur.

Memlûklerde خلع hal' edilen hükümdar ve hükümdar evlâtlarının derhal katledilmeleri bir kaide ve bir kanun değildi, bunlar bazan İskenderiyye ve çok defa da کراک Kerak (Suriye'de) kalesinde mahbus olarak yaşarlardı; içlerinden fırsat bulup, ikinci ve hattâ üçüncü defa hükümdar olanlarda vardı. Bundan başka (ملک عادل کیت بوغا Melik Âdil Kitbuga) gibi saltanattan (1294 -1297) hal' edildikten sonra Nâibüssaltanalık edenler de görülmüştür. خلع Hal' edilen hükümdarlardan öldürülenler de nâdir değildi. Kaide olduğu üzere sultanın vefatından sonra evlâdı muhafaza altına alınarak isimlerini söylediğimiz yerlerde zindana konurlardı. Halil Zâhiri, (833 H.= 1428 M.) senesinde vaki طاعون tâun'dan evvel kendisinin kırktan fazla evlâdı Salâtin gördüğünü ve Melik Eşref Barsbay'ın, sabık ve esbak hükümdar evlâtlarını zindandan çıkarıp serbest, bıraktığını ve kendisinden sonra da bu usûlün devam ettiğini beyan eylemektedir[2].

Melik Mansur Lâçin'in 1298 senesinde (697 Şevval) katli üzerine Melik Nasır Mehmed İbn Klavun'un ikinci defaki hükümetine kadar devlet işleri bir sene müddetle ümeranın müşaveresiyle yapılmıştı.

İkinci tabaka Memlûklerinde irsî surette evlâdın hükümdar olmasına birinci devre Memlûkleri kadar müsamaha edilmemişti; hükümdar intihabında bazan ehliyet ve iktidardan ziyade yaşlı olanlar tercih edilmekte idi. Bir takım taraftarlar peyda ederek cebren saltanatı elde etmek isteyenler -Melik Müeyyed Şeyh gibi- bu kaide haricinde kalır[3].

[1] Bu hususlara dair کتاب السلوک Kitabüssülûk, نجوم الزاهره Necûmüz zahire, عینی Aynî, ابن آیاس İbn lyas Tarihlerinde malûmat vardır.

[2] زبدة کشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik (Avrupa tab'ı, S. 112).

[3] Memlûklerin son zamanlarında sultan intihabı, Kahire'deki ümeranin eğlencesi olmuştu. Sultanın değişmesinde ittifak hasıl olduktan sonra sabık hükümdar خلع edilecek ise hafinin esbabı hak-

*
* *

Birinci devre Memlûkleri içinde hem Moğollarla, Suriye Haçlıları ve Kilikya Ermenilerine karşı muvaffakiyetleri ve hem de yeni yeni teşkilât vücude getirmeleri itibariyle şöhret kazanmış olan hükümdarlar, Melik Zâhir Baybars (1260 1277) ve damadı Melik Mansur Seyfüddin قلاوون Klavun (1279 - 1290) ve bunun oğlu Melik Nâsır Mehmed (Muhtelif tarihlerde iki sene fasıla ile 1293 1341) dir. Memlûkler devleti bunlar sayesinde siyaset ve teşkilât cihetinden tekemmül etmiştir; bilhassa Moğol Yasasını memlekete ithal ve eski teşkilâtı tevsi, tecdit ve askeri usul ve kaideleri tadil ile yeni nizamlar koyan (Meliki Zâhir Baybars) idi; bunun yaptığı teşkilâta dair bir mehazimizden tercüme edilen notları aşağıya yazıyorum[1]:

"Melik Zâhir, Tatar mülûkü kaidesiyle ve bâhusus ekseri muamelâtında Yasak ve Töre gibi Cengiz Han ahkâmiyle hareket ederdi. Yasak, tertip demektir; Töre de Türkçe mezheb demektir .....iptidayı devletinde emîr ve asker olan vazife sahiplerine nizam veren bu Meliki Zâhir'dir; her ne kadar bu nizamların bir kısmı daha evvel mevcut ise de hiç bir vakit böyle değildi. Bir misâl getireyim de ona kıyas olunsun: şöyle ki:

دوادار Devadarlığa evvelce dividi (hokka ve kalemdanlık) taşıyan ve muhafaza eden bir sarıklıdan başka kimse geçmezdi. Emîri meclis, sultanın oturduğu meclisi ve mefruşatını muhafaza eden kimse idi. Hâcib, bugünkü بواب Bevvab (Kapıcı) demekti. Melik Zâhir geldi, Emîr ve askerlerden bir çoğunu bir takım vazifelerle tavzif eyledi; meselâ Devadar, Hâzindar, Emîri âhur, Selâhur, sakalar, Candarîler, حجاب Huccab, Nebet reisleri, Emîri Silâh, Emîri Meclis, Emîri Şikâr gibi.

Melik Zahir zamanında Emîri Silâhın vazifesi silâhdarlığa ait reyde bulunmak, muharebe, bayram vesair merasim günlerinde âlâtı harp ve silâhı Hüküm-

kında bir حجت hüccet yazılır ve imzalanır; ondan sonra yeni sultan'a bîat edilirdi; شاعر سلطنت Şiarı Saltanat, cübbe ve siyah sarık idi. ملک عادل طومانبای Melik Âdil Tomanbay'ın 1501 senesinde hal'inden sonra Kansu Cavri zorla ve tehdit ile sultan îlân edilmiş, imtinaına ve ağlamasına bakılmamıştı, Kansu'nun imtinaına sebep قایت بای Kaytbay'dan sonra yani 1496 dan 1501 senesine kadar beş sene zarfında beş hükümdarın hal'i ve katledilmeleri idi قانصو Kansu, saltanatı kabul ettiği zaman böyle bir hareket vukuunda kendisinin hayatına dokunulmamasını ve eğer kendisini istemezlerse arzusiyle saltanattan çekileceğini söylemiş ve ümeradan bu hususa riayet edeceklerine dair söz almıştı (ابن ایاس İbn İyas Tarihi). Hal' edilen hükümdarların Memlûklerinin bir ihtilâl çıkarmalarından korkulduğu için bunlar Kahire haricine çıkarırlardı (ایاس ابن) İbn İyas, son cilt 907 Muharrem vukuatı arasında).

[1] سیوطی Süyûtî (Bulak tab'ı)i نحوم الزاهره Nucûmüzzâhire (Köprülü Kütüphanesi No. 1181, varak 219) Baybars'ın tercümei halinde.

dara vermekti; eskiden silâhdar bu rütbede değildi. Yani Sultanın sol tarafında ve başta bulunurdu, onun şimdiki vaziyeti Atabey olanlara mahsustu. Emîr-i Meclisin Baybars zamanındaki vazifesi tabibler, göz hekimleri ve kırık ve çıkıkçılara nezaret etmekti. Emîri Meclis, Emîri Silâhdan büyüktü.

Devadara gelince, bu da evvelce aşağı derecede bir vazife idi. Evvelce bu makamda olan askerîden olmazdı ve hizmeti bir nevi mübaşirlik idi; Meliki Zâhir bunu yükseltti ve fakat rütbesi Emîri Aşereden idi. Devadârın manası Farsçada dividi tutan demektir. Bu vazifeyi ilk ihdas eden Selçuk Hükümdarlarıdır.

جمدار Cemdar (جامه دار Câmedar) Farsça olup bohça tutan demektir. Bohça'da fermanın mahfazası (kesesi)dır. Amma (رأس نوبه Re'si Nevbe) ne demektir? Bu, Tatarlara göre büyük bir vazifedir; bu vazifenin başında bulunanlara sin'in kalın okunmasıyla (ياساوول Yasavul) derler. Memlûklerde ilk vazifeyi ihdas eden Melik Zâhir'di[1].

Emîri Ahurluk da büyük bir vazifedir; bunun başında bulunanlara Moğollar آقطجى Aktacı veya آقطشى Aktaşı derler. Emîr malûm olup خور Hur, yemlik demektir. Mânası Tavla Emîri demek olur; kezâlik سلاخور Selâhur vesaireyi de Melik Zâhir ihdas etmiştir.

Hâciblik, Devleti Türkiyede (yani Memlûklerde) bir vazifedir; خلفا Hulefâ Hacibliğine benzemez. Halîfelerin hacibleri, insanları Halîfenin yanına girmekten menederlerdi. Ahali arasında hüküm ve emrü nehyetmek vazifeleri yoktu; bu, Melik Zâhir'in ihdası değil, tecdit ettiği bir vazife ise de Melik Nâsır Muhammed zamanında büyüdü ve hattâ Niyâbet oldu.

Bu vazaifden maadasını Meliki Nâsır Muhammed İbn Klavun ihdas etti; nitekim onun üç tercemci halinde (üç defa hükümdar olduğu için) bu kitapta zikredilecektir. Gerek bu ve gerek pederi قلاوون Klavun bir çok vazifeleri tecdit etmişlerdir, nitekim gelecektir.

Melik Zâhir'in ihdas ettiği şeylerden birisi de (بريد Berid) dir. Memleketin her tarafında Berid teşkilâtı yapmıştır. Bu teşkilât sayesinde memleketin vüs'atine nazaran en kısa bir zamanda memleket işlerinden haberdar olurdu.

[1] رأس النوبه Re'sünnevbe için Mufaddal İbn Ebilfazl şöyle diyor: Bir kıt'a-i askeriyenin unvanıdır. Seyfeddin Cihar, elbise-i hümayun muhafızı olan Camedarın kıtasının kumandanıdır. Bir emîrin isminden sonra Re's-i nevbe tabiri yalnız başına istimal olunursa emîrin emri altında bulunan heyetin kumandanı demektir (Blochèt tab'ı, S. 268 not).

Melik Zâhir Baybars'dan evvel Eyyûbîlerin son zamanlarında ıkta'lı olan Mısır askeri mevcudu on bin iken Melik Zâhir bu mikdarı kırk bine çıkarmıştı ve bu askerin bütün levazımat ve maaşları kendisine aitti[1]"

*
* *

Bürûciye Memlûkleri zamanında birinci devre memlûkleri derecesinde kuvvetli ve tehlikeleri önleyebilecek o kudrette hükümdar gelmemiştir; bu tabaka Memlûkleri zamanında yani XV. asır başlarından itibaren Timur'un Suriyeyi muvakkat işgalinden başka Akkoyunlular ve bilhassa Osmanlılar hâkim vaziyet almışlar ve nihayet Anadolu'da Türk vahdetini temin eden Osmanlı Devleti kuvvetli bir darbe ile bu devleti de devirmiştir.

İkinci devre Memlûk Hükümdarları arasında ملک ظاهر برقوق Melik Zâhir Berkuk (bir sene fasıla ile 1382 - 1399) ve ملک مؤید شیخ Melik Müeyyed Şeyh (1412 - 1421), ملک اشرف بارسبای Melik Eşref Barsbay (1422 -1438), ملک ظاهر چاقماق Melik Zahir Çakmak (1438 -1453), ملک اشرف اینال Melik Eşref İnal (1453 -1461) ve ملک اشرف قایت بای Melik Eşref Kaytbay (1468 -1496) Memlûk Devletini haricî taarruzlardan muhafaza için büyük faaliyet göstermişlerdir.

[1] نجوم الزاهره Nücumüzzâhire (ابن تکری بردی İbn Tanrıberdi).

MEMLÛK SULTANLARININ CÜLÛS MERASİMLARİ

Yukarıda söylediğimiz gibi Memlûklerde Hükümdarlık irsî olmadığından vefat eden veya خلع hal' olunan Sultanın yerine geçecek olan zat, Mısır'daki Büyük Emîrlerin intihabiyle Sultan ilân olunurdu. Bazan Memlûk askerleri de bu hususta rol oynarlardı; bundan başka Sultan kendisine Veliaht tayin etmek istediği zaman, bu mesele Ümeranın içtima ve tasdikiyle katiyyet kesbeylerdi. Halifenin burada vazifesi, bu intihabı tasdikten ibaretti[1]. Tasdik işinde dinî ve hukukî cihetten Halîfenin muavinleri olan dört Mezheb قاضى القضاة kadilkuzatı şahit olarak bulunurlardı.

Her Memlûk Hükümdarı münasip bir vakitte veya son zamanlarında kendisinin ne suretle Hükümdarlığı elde ettiğini unutarak Veliahtlığa oğlunu veya kardeşini vasiyyet eder, Ümeraya yemin ettirip Halifeye de tasdik ettirirdi. Melik Mansur Klavun, Sultan olduğu sene oğlu ملک صالح علاء الدين على Melik Sâlih Alâüddin Ali'yi (H. 678 = M. 1279) Veliaht ve halef tayin eylemiş, Mısır ve Şam Emîr ve askerlerine bu hususa sadık kalacaklarına dair yemin ettirmişti[2]. Halifeler, Sultanın hükümdarlığında verdikleri ahdnâme gibi Hükümdarların Veliahtlarına da عهدنامه ahdnâme verirlerdi[3].

ملک ظاهر چتقماق Melik Zâhir Çakmak, hayatından ümmidini kestiği zaman, saltanatı henüz on yaşına bile gelmemiş olan oğlu (ابو السعادات فخر الدين عثمان Ebûsseâdat Fahrüddin Osman) a terkedip Halifeden بيعت bîat almıştı; keza سيف الدين اينال Seyfüddin İnal da oğlu için aynı suretle hareket etmişti.

Filhakika vefat eden hükümdardan sonra kendisine hürmet veya yeminlerine riâyeten oğlu veya vasiyyet ettiği kardeşi hükümdar îlân edilirlerse de az zaman sonra ya Sultan Memlûklerinin tahriki veya Emîrlerin rekabeti veyahut Nâibi saltanaların (Valii Umûmî - Beylerbeyi) isyanları ve sair sebeplerle saltanatta değişiklik olurdu[4].

[1] Memlûk sultanları değiştikçe yeni sultan Halife tarafından kara atlastan hil'at giymek âdetti. Başlarına müdevver tülbend sararlardı. Saltanat, tasdikini müş'ir olan kara atlas hil'at boğça ile verilirdi (İbn Kesir tercümesi, 708 vekayii, Süleymaniye, Damad İbrahim P. Kitapları, 895).

[2] Mufaddal b. Ebîlfezâil, Memlûk Sultanları Tarihi, S. 320-484. Klavun oğlunu veliaht yaptığı zaman askeri tahlif ettiği yemin sureti صبح الاعشى Subhulaşa'da vardır (C. XIII, S. 221).

[3] Klavun'un Kadı Muhyiddin İbn Abdüzzâhir kalemiyle oğullarından ملک صالح علاء الدين على Melik Sâlih Alâüddin Ali ve Melik Eşref ماك اش ف صلاح الدين خليل Salâhüddin Halil'e verilen ahdnâmelerin suretleri قلقشندى Kalkasendî'de aynen vardır (C. X, S. 166, 173). ملک اشرف صلاح الدين خليل

[4] Melik Zâhir Baybars'ın oğla Melik Said برکه خان Berke [Burke] Han'ın saltanattan çekilmesini müteakip yerine kardeşi ملک عادل صولامش Melik Âdil Sulamış geçmiş ve onnn da üç ay sonra

Veliaht olarak gösterilen Sultanzâde küçük ise (نظام الملک Nizamülmülk) ismiyle kendisine bir mürebbî tayin edilir ve bu mürebbî yeni hükümdarın cülûsunda malî işlerden başka bütün işlerde hükümdar namına hareket ederdi[1].

1345 de hasta olup yaşamaktan ümidini kesen ملک صالح عماد الدین اسماعیل di. Melik Sâlih İmadüddin İsmail, kendisinden sonra kardeşi Şâbân'ı veliaht tayin etmek istiyerek bir kısım emîrleri toplamış, onlara kendisinden sonra Şâbân'ı hükümdar yapmalarını tavsiye etmiş ve gelmeyen ümeraya ayni suretle hareketi vasiyyet ile haber göndermişti.

Melik Sâlih İsmail ölünce ümera, Memâlîki Sultaniye'nin yani Kapukulu askerinin rey ve muvafakatlerini alup Şâbân'ı, hükümdar yapmışlardır. Yeni Sultan, saltanat alayiyle çıkmış ümera ve asker rikâbında yürümüş ve arkadan gelen çavuşlar alkış yapup bağrışmışlardı[2]. Makrizî, Melik Kâmil Şâbân'ın cülusunu şöyle anlatıyor:

"Çavuşların alkışları arasında sultan, Eyvân'a (Divanhaneye) yaklaşınca altındaki at, bağrışmalardan ürktü. Hükümdar attan inip süratle Eyvâna gitti; halk, bunun böyle attan inmesinden تشأم teşe'üm ile saltanatta çok durmayacağını söylediler.

Sultan Eyvâna çıktığı vakit, ümera ayakta bekliyorlardı; saltanat tahtına oturdu, emîrler yer öptüler ve bir مصحف Mushaf getirdiler. Evvelâ Sultan, ümeraya eziyet etmeyeceğine dair Mushaf üzerine yemin etti; sonra emirler de kendisine sadaket yemini ettiler. Yeni Sultan'a (ملک کامل Melik Kâmil) lâkabı verildi, beşaretler çalındı ve Sultanlığı îlân olundu, cülûsunun ertesi cuma günü namına hutbe okundu; saltanatı Mısır ve Suriye'ye yazıldı.

Yeni hükümdar Pazartesi günü (دار العدل. Dârüladl) e gelüp kadılar ve ümera hazır oldukları halde saltanatı, Halife tarafından merasimi mahsusa ile teyid olundu[3].

Memlûklerde Taht-ı mülk ve Serir-i mülk (تخت ملک ve سریر ملک) denilen iki Taht vardı; biri resmî günlere ve diğeri alelade zamanlara mahsustu. Resmî zamanlara mahsus olan Taht, Sultanın kabul salonu olan Eyvân'ın baş tarafında olup mermerden yapılmıştı, tıpkı minbere benzerdi. Sultan, Sefirlerin kabu-

hal'i üzerine آتابک العساکر Atabekülasâkir olan Klavun hükümdar olmuştu; Klavun'un cülusuna müttefikan karar verilmişti, مفضل ابن ابی الفضائل Mufaddal ibn Ebîlfezâil, S. 475)

[1] زبدة کشف الممالک Zübdetü Keşfelmemâlik باب خامس (Babı Hâmis, S. 111).

[2] Çavuşlar cesaretleriyle meşhur dört kişi idi. Resmî zamanlarda Sultanın önü sıra yürüyerek marş söylerlerdi (Dozy lûgati) ve Quatremère, Memlûkler Tarihi, C. I. S. 136.

[3] مقریزی Makrizî کتاب السلوک Kitabüssülûk (Fatih Kütüphanesi Nr. 4388, varak, 133 b.)

lünde ve cülûslarda ve buna benzer fevkalâde merasimde buraya otururdu. Âdî günlerde ise üzeri ipekli kumaşla örtülmüş ağaçtan mamul bir taht üstünde oturmakta idi; bu tahtın yüksekliği oturulduğu zaman ayaklar yere değecek kadardı.

Yeni sultanın cûlusunda maaşlı askere تفقت البيعه Nafakatülbi'a ismiyle Cülûs bahşişi verilirdi[1].

[1] Bu hususta aşağıda askerî teşkilât kısmında ve ayrıca İbn İyas, C. IV, S. 13 de malûmat var.

HALİFELER TARAFINDAN YENİ HÜKÜMDARLARA TECDİDİ AHD MERASİMİ

Yeni Sultanın hâkimiyetinin meşruiyeti, an'ane mûcibince Halîfe tarafından verilen ahdnâme ile kaimdi; gerek Eyyûbîler ve gerek ilk Memlûk Sultanlarının hükümetleri Bağdad'daki Abbasî Halifeleri tarafından tasdik olunmuştu[1].

Melik Zâhir Baybars'ın Sultanlığından az evvel Moğollar tarafından ortadan kaldırılan Abbasiye hilâfeti, bu hükümdar tarafından Mısır'da tekrar kurulduğu zaman Baybars yeni Halifeye[2] biat eylemiş ve bu da Baybars'a siyah hil'at geydirip saltanat منشور menşur'u ve altın gerdanlık vererek hükümetinin meşru olduğunu îlân eylemişti[3]; bundan sonra bu usul her yeni Memlûk Hükümdarına tatbik edilmiş ve bunun için yeni hükümdarın cülûsundan bir kaç gün sonra قلعة الجبل Kal'atülcebel'deki (دار العدل. Dârüladl) de تجديد عهد. tecdidi ahd merasimi yapılmak âdet olmuştu; aynı zamanda Halife, tahta çıkan yeni hükümdara sadakatini arzederdi.

Bu saltanat tevcihi merasimi ve Halife tarafından ahdnâme verilmesi (742 H. = 1341 M.) senesinde ملک منصور ابی بکر بن ملک ناصر محمد Melik Mansur Ebî Bekr İbn Melik Mehmed'in cülusunda şu suretle ceryan etmişti:

Ümera, Kadılar, Kal'atülcebel'deki دار العدل Dârüladl'de toplandılar. Buraya yeni Hükümdarın cülûsu için taht kuruldu; üzerinde yeşil hil'at, başında beyaz ile siyah karışık bir baş atkısı olduğu halde Halife, ikinci حاکم بامر الله ابو العباس احمد Hâkim Biemrillâh Ebûlabbas Ahmed gelip tahtın üçüncü basamağına oturdu. Bundan sonra Sultan bir katıra binerek merasimle Dârüladle geldi; bir küçük kapıdan salona girdi. Halîfe, Kadılar ve Ümera hep ayağa kalkup onu istikbal ettiler.

[1] 1250 de Mısır'da Eyyûbiye hükümdarı îlân edilen Melik Sâlih Necmüddin'iu zevcesi ve Eyyûbiye Prensesi شجر الدر Şecerüddür'ün kadın olmasından dolayı Abbasiye Halifesi, bunun hükümdarlığını tanımamış olduğundan saltanattan hal' edilmişti (Düveli İslâmiye, S. 107). Şecerüddür'ün Abbasî Halifesinin ismini havi sikkesi vardı. ابی الفدا Ebilfida, C. Ill, S. 190.

[2] Baybars, Halife îlân ettiği مستنصر بالله احمد Müstansır Billâh Ahmed'e kuvvet verip Hilâfeti ihya için Bağdad'a göndermiş ise de mağlûp ve maktul olmuş ve yerine Hâkim Biemrillâh Halife îlân edilmişti.

[3] (...ولما كان يوم الاثنين ثالث عشر رجب من هذه السنة [٦٥٩] جلسالسلطان الملک الظاهر بايوان و الخليفه الي جانبه و احضر الصاحب و قاضی القضاة و جميع ارباب المناصب فقروا نسبة الخلافة على القاضی تاج الدين و شهدوا عليه بضمة ذلک و حكم به ثم مد يده اليه و بايعه و بايعه السلطان ثم الوزير ثم الامرا على طبقاتهم. و فی مستهل شعبان امر الخليفه بعمل خلعة سودا و بعمل طوق ذهب و قيد ذهب و كتب تقليداً بالسلطنة فالبس السلطان الخلع و طوقه و قيده و صعد فخر الدين بن لقمان كاتب السر الشريف على منبر و قراه التقليد و هو بخطه و انشائه مفضل بن ابی الفضائل) Mufaddal ibn Ebîlfezâil, Cüz 1, S. 82, 83.

Sultan doğruca gelip tahtın basamağına ve Halifenin alt tarafına oturdu; bundan sonra Halife ayağa kalktı ve:

ان الله يأمر بالعدل و الاحسان

Âyeti kerîmesini okudu ve sultana hitap ile:

"Ahaliye rıfk ile muamele etmesini ve hak üzerine muameleyi, İslâm şiarını göstermesini ve Müslümanlığa yardım etmesini" tavsiye etti. Bundan sonra Sultan'a:

"Müslümanların bütün işlerini sana tefviz eyledim, umûrı dinden boynuma aldığım her şeyi senin boynuna taktım"

dedi, bundan sonra:

ان الذين يبايعونک انما يبايعون الله

Âyetini okuyup kendisine getirilen siyah bir hil'atle kenarı beyazla işlenmiş siyah bir emâmeyi Sultana giydirip beline kılıç bağladı.

Halifenin Sultana yazdığı saltanat Menşuru veya Ahdnâme Sırkâtibi سر كاتبى (كاتب السر Kâtibüssır) tarafından okunarak Halifeye verildi[1] ve Halifede bunu (فوضت ايله ذلک) yani bu Ahdnâmede olan şeyleri ona tevcih ettim diye yazıp sonra da:

كتب احمد بن عم محمد صلى الله عليه و سلم

ibaresini havi imzasını koydu ve şahit olarak dört mezheb kadısı bunu imzaladılar; bu suretle merasim de bitti[2].

İkinci tabaka Memlûkleri zamanındaki merasimde bazı tadilât görülüyor. Merasimin دار العدل Dârüladl اصطبل سلطانى Istablı Sultanî'de yapılması âdet olmuştu.

ملک ظاهر برقوق Melik Zâhir Berkuk'un vefatından sonra yerine henüz on dört yaşında bulunan oğlu فرج Ferec geçtiği zaman Halife, متوكل على الله اول Mütevekkil Alallâhı Evvel ile beraber Şeyhülislâm Siracüddin بلقينى Belkinî,

[1] Mısır'da Kâtib-ı sır ismiyle sultanın emirlerini aynen tebliğe memur bir makamı ihdas eden Melik Mansur Klavun'dır. اعيان العصر Âyanülasr *(Safedîde* buna dair bilgi vardır. Halife imam مستكفى بالله ابى الربيع سليمان بن حاكم بامر الله ابى العباس احمد Müstekfi Billâh Ebirrebî Süleyman ibn Hâkim Biemrillâh Ebilabbas Ahmed tarafından Memlûk hükümdarı ملک ناصر محمد Melik Nasır Mehmed'e verilen Ahdnâme sureti için صبح الاعشى Subhulâşa'ya bakınız (C. X, S. 156).

[2] Kitabüssülûk كتاب السلوک مقريزى: Makrizî (Fatih Kütüphanesi nüshası 4388, varak 8) ve Subhulâşa, C. fil, S. 275-277 Memlûklerde sultan unvanının tevcihi ancak Halifeye mahsustu.

sonra dört mezheb kadısı[1] Istablı Sultanî'ye girdiler, Halîfe kendisi için döşenen en baştaki sedire oturdu; sonra genç olan Sultan getirildi ve Halifenin önünde oturdu, Şeyhülislâm ona, baliğ olup olmadığını sordu o da olduğunu söyledi[2]; sonra Halife bir hutbe okuyup yukarıda yazdığımız şekilde bir Ahdnâme verildi. Halifenin yanına sultanın tahtı kuruldu, Halifeye taklidi saltanat (saltanat tevcihi) caizesi olarak bin altın ile bir top iskenderiye kumaşı hediye edildi[3].

Halifeler icab edüp de Sultanın huzuruna girdikleri zaman Hükümdarlar ayağa kalkup bir kaç adım yürüyerek Halifeyi kendi yanlarına oturturlardı[4]. Mısır'daki Abbasî Halîfelerinin nüfuzları hiçbir zaman Bağdad Halifelerinin manevî nüfuzları derecesinde olmayıp bunlar Kahire'de bir sığıntı gibi idiler.

[1] Bu dört mezheb Kadilkuzatından Mâlikî Kadısı, meşhur müverrih İbn Haldun idi.

[2] İslâm Fıkhına göre büluga ermeyen ve henüz çocuk olan Hükümdar evlâdı, devletin ve kavmin reisi olamazdı. Kendisine bir vekil tayin edilmesi icap ederdi.

[3] صبح الاعشى Subhulâsa, C. III, S. 277.

[4] صبح الاعشى Subbulâşa, C. III, S. 277.

MEMLÛK SULTANLARININ USUL VE TEŞRİFATLARI

Memlûk Sultanları Pazartesi ve Perşembe günlerinden maada günlerde ve muayyen saatte Vezir, Kâtibi Sır, Nâzırı Has, Nâzırı Ceyş'i huzurlarına kabul ederek kendi dairelerine ait işler üzerinde görüşüp izahat ahrlar ve îcap eden direktifi verirlerdi[1].

Memlûk sultanları bir yere çıktıkları zaman önlerinde (طرقوا. Tarrakû) yani (yol verin) veya (savulun) diye bağıran hademeler vardı[2].

Memlûk Sultanları bayram ve sair merasim münasebetiyle saraylanndan dışarıya çıktıkları vakit başları üzerinde, (قبة و الطير Kubbetüvettayr) (قبه Kubbe) ve (طير Tayr) veya[3] (مظله Mizalle) veyahut (چتر Çetr) ve bunun Araplaşmış şekli olan (شه تر Şetir) denilen Şemsiye taşınırdı; bu Çetr veya Kubbe, altın işlemeli sarı ipekten mamul bir şemsiye idi ve tepesinde gümüşten altın yaldızlı bir kuş bulunurdu[4]. مظله Mizalle, Fâtımiye Devletinde de vardı[4]. Melik Zâhir Baybars Kayseri'yi işgal ettiği zaman başına Selçuk çetrini açtırmıştı[5].

Yine merasimde Sultanlara mahsus altın işlemeli at haşesinin, saltanat alâmeti olarak, Rikâbdarın elinde sağa, sola sallanarak götürülmesi âdetti[6]. Keza Hükümdara mahsus çifte denilen yedek atlar da, Sultanın atının önünde giderlerdi; aynı yaştaki Istabl hademelerinden ikisi sarı, sırma işlemeli elbise ve sırmalı başlıkla bu yedek atların üzerlerine binerlerdi. Gerek bu atların ve gerek

[1] صبح الاعشى Subhulâşa, C. IV.

[2] Bunlardan başka Hükümdarın maiyyetinde çavuşlar da vardı; çavuş istihdamı şiarı saltanatdan olup bunlar dört kişi idi. Vazifeleri resmî yürüyüşlerde Hükümdarın önü sıra yürüyüp teganni etmekti; ابو المحاسن تكرى بردى Ebûlmehasin Tanrıberdi Tarihinde (صار يركب بالشاويش و غيره من شعار الملك) yani "seyir ve hareket halinde maiyyetinde Şiârı saltanattan olan çavuş vesaire vardı" diye çavuşlardan bahsediliyor. (Memlûkler Tarihi, Quatremere tab'ı, C. I Kısım 2, S. 136).

Bağdad Hükümdarı Sultan Ahmedi Celâyirî, Timur'dan kaçıp Mısır'a geldiği zaman kendisine merasim yapılmış ve önünde çavuşlar yürümüştü (المنهل الصافى Elmenhelüssâfî. Sultan Ahmed Celâyirînin tercemei hali kısmında). Merasimde çavuşların bağrıştıklarını Nücumüzzâhire yazmaktadır (Kıbrıs fethi esnasında Kahire'de yapılan merasim münasebetiyle).

[3] Tarihi Mülûki Çerâkise'de kubbe'nin orta yerinde kanatlarını açmış bir kuş olduğu yazılıdır. Aynı eser, bu kubbe veya Çetr'in büyük Emîrlerden biri tarafından taşındığını beyan eder (S. 1, 2).

[4] Fâtımî Halîfelerinin mizalleleri on iki kollu idi. Yani şimdiki şemsiyelerin tellerine benzer ağaçtan kolları vardı. Mizallenin rengi halifenin o gün giydiği elbise renginde olurdu.

[5] (وكان دهليز السلطان غياث الدين صاحب الروم و خيامه و شعار سلطنة الروم قد بنى جميع ذلك نصب چتر بنى سلجوق على رأسه Mesalikülebsar (Tacschner مسالك الابصار) (صبح الاعشى: فى وطاة قريب الجوسق Subhulâşa, C. XIV.S. 154; (tab'ı), S. 12; Moğollar Tarihi, S. 206 not 57).

[6] Osmanlılarda da Hükümdarın kavuğu ileriden gider ve sağa sola sallanırdı.

Hükümdar atının kulakları altından atın boyun saçlarının nihayetine kadar uzanan sarı atlas üzerine sırma işlenmiş (رقبه Rakabe) denilen boyunluk vardı[1].

*
* *

Memlûk Sultanları, Melik Eşref Halil (1290-1293) zamanına kadar başlarına sarıksız sarı كالوته Kâlûte[2] giymişlerdi. Bu Kâlûte altında Hükümdarın uzun saçları sallanırdı. Melik Eşref Halil كللوته Kellevte veya Kâlûte üzerine (شاش. Şaş)[3] sarmağı ihdas etti ve gayet güzel oldu; fakat saçların Kellevteden dışarı çıkması bir dereceye kadar o güzelliği bozuyordu. Daha sonra 1310'da Melik Nâsır Mehmed'in üçüncü defaki saltanatında bu Hükümdar ve maiyyeti saçlarını kesdiklerinden bundan sonra bu tarz devam etmişti[4].

İkinci tabaka Memlûklerinin başlıkları birincilerden farklı olup onlar evvelki şekli tadil ederek acayib bir serpuş ibdas etmişlerdi. Tarihi Mülâki Çerâkisenin rivayetine göre bu Sultanların, başlarına koydukları gayet büyük kavuk üzerine altmış yetmiş zira uzunluğunda büyük bir tülbent sarılırdı; bu tülbentleri münasip yerden bükmek suretiyle kavuğun etrafına altı yerden boynuz vâri tülbentten amutlar konurdu. Bu kavuk, ikinci devre Memlûklerinin resmî taçları olup merasimde ve Dârüladilde onu giyerlerdi[5]. Külütatı Çerkesiye denilen bu serpuşu (برقوق Berkuk) ihdas etmişti.

*
* *

صبح الاعشى Subhulâşa, saltanat şiarından olarak سرير ملک veya تخت ملک denilen Taht ile maksure (Hünkâr mahfili), طراز Traz, غاشيه Gaşiye (At haşası), Mizalle veya Çetr, رقبه Rakabe, çifte denilen yedek at ve seyislerle, bayrakları Tabılhâne ve çadırı (otağ) zikretmektedir (C. IV, S. 6 - 9).

[2] صبح الاعشى Subhulâşa, C. IV, S. 6; فرهنک شعورى Ferhengi Şuûrîde كلوته Külüte diye okunan bu lûgat, içi pamuklu ve köşeli külâhın adıdır. Şuûrî, iki misal ile bunu yazıyor. Kâlot veya Külüte, Dozy'ye göre Latincedir. Quatremère de bunun, serpuş manasına gelen (قاليوتى Kalyoti)ye benzediğini söylemektedir. (Memlûkler Tarihi, C. I, S. 137). (ابن شحنه İbn Şıhne Tarihinde bu serpuş Kellevte imlâsiyle yazılmıştır. Külüte veya Kellevte kısmı azamı kırmızı Malatya yününden yapılmış, içerisi pamuklu, yollu ve köşeli bir serpuş olup icabında enseyi örtecek derecede uzundu. Bunların üzerine sırmalı altın çengeller ve uçları beyaz ipek ve Elkabı Sultaniye işlenmiş لانس Lans sarıklar sarılırdı. Melik Eşref Şaban zamanında (1363 -1377) hükümet idaresi elinde bulunan يلبوغه Yolboğa'nın teşebbüsiyle kisvelerin üzerine sarılan sarıkların ebadı arttı ve böylece üzerine küçük sarıklar sarılan Kâlûteye, كالوتات طرحانيه Kâlûtâtı Tarhaniye ismi verilip buna nazaran daha küçük ebad'da bulunan kâlûtalara ise (كالوتات ناصريه Kâlûtâtı Nâsıriyye) denildi. Melik Zâhir Berkuk, kâlûtalann hacimlerini pek ziyade büyütüp bir az da Şed'lerinde bir eğrilik yaptırarak buna (kâlûtâtı Çerkesiyye) ismini verdi. Kadınların kullandıkları kâlûtâlar, Hotoz'a benzerdi.

[3] شاش Şaş كالوته Kâlûta üzerine ve serpuş'a sarılan sarık olup Muslin denilen ince kumaştan yapılırdı (Quatremere, Memlûkler Tarihi, C. I, S. 137).

[4] صبح الاعشى Subhulaşa, C. IV, S. 6.

[5] Tarihi Mülûki Çerakise'nin bu kaydiyle Hammer'in bir vesikadan naklettiği mütalâa temamen biribirine benzemektedir. Bu vesikada boynuzun rütbeye göre değişüp altıdan ona kadar olduğu yazılıdır (Hammer tercemesi, C. IV, S. 190, 191).

Memlûk Sultanları da Abbasîler ve diğer muasırı olan devletlerde olduğu gibi طراز Tıraz[1] yani nakışlı ve kenarlarında Hükümdarın ismi ve elkabı yazılı üst elbisesi kullanmışlardı; fakat bunlar Abbasî ve Fatımî Halifeleri gibi bu Tırazlan yaptırmak için (دار الطراز Darüttıraz) ismiyle sonradan imalâthaneler açtırmayup çarşıda bu gibi san'atı bilmekle maruf üstadlar bunu yaparlardı; maamafih (741 H. = 1340 M.) senesinde iskenderiye Darüttırazı oldukça faaliyette bulunmakta idi[2]. Türkler hil'atın eteğine ve kenarına işlenen Tırazın nakşına (زركش Zerkeş) derlerdi ki Memlûkler de bu tabiri aynen kullanmışlardır[3].

*
* *

Memlûklerde de Selçukîler gibi yas yani matem elbisesi beyazdı. (678 H. = 1277 M.) senesinde Memlûk Sultanlarından Melik Said Berke Han, hal'inden bir müddet sonra vefat etmiş olduğundan eniştesi olan Memlûk Sultanı Melik Mansur Klavun alâmeti matem olarak beyazlar giymişti[4].

*
* *

Memlûk sultanları müsait vakitlerde (لعب الكره Lûbülküre) denilen ve Türklerde pek malûm olan (Top ve چوگان Çevkân) oyunu oynarlardı[5]. Asker ve Ümera arasında da bu oyun teammüm etmişti. Memlûklere ait bütün Tarihî eserlerde Sultanların arasıra قلعه kal'ada (meydan) denilen mahalle gelerek Küre oyunu oynadıkları görülmektedir. Top ve Çevkân hakkında Quatremere'in Sülûk tercümesinde mufassal malûmat vardır.

[1] طراز Tıraz kelimesi Farsça olup nakş manasına gelirdi. Sonradan hükümdar ve nüfuzlu devlet adamlarının san'atkârâne işlenmiş müzeyyen üst kisvelerine, ezcümle işlenmiş yazılı kumaş parçalarına ve nihayet دار الطراز Darüttıraz ismiyle hil'at ve kumaşların yapıldığı imalâthanelere alem olmuştur. Hükümdarın azameti, isminin veya alâmeti mahsusasının dîbâ denilen ipekten mamul elbisesinin üzerine konmasiyle belli olurdu. Yazının metni elbisenin nesci arasına sırma ipeklerle yahut müteaddit renkli ipeklerle işlenir ve kumaşın zemininden ayrı bir şekil hasıl olurdu. Hükümdar ve hükümdarın teveccühüne mazhar olanlar, Tırazlı elbise giyerlerdi; bu Tırazı yapmak için Emevî ve Âbbasilerde (دار الطراز Darüttıraz) denilen imalâthaneler vardı ve bunu (صاحب الطراز Sahibüttıraz) denilen bir müdür idare ederdi. Mısır'da Memlûk sultanları zamanında Tıraz bu şekilde idi. Mısır'ın muhtelif yerlerinde bulunmuş olan İslâm mensucatından yapılan Tırazlar, Avrupa'nın muhtelif müzelerinde (başlıca Berlin, Leningrad, Luvr müzelerinde) bulunmaktadır; (Melik Nâsır Mehmed)e ait ve üzerinde (و ناصر الدنيا الدين محمد بن قلاون) yazılı yeşil ipekten dokunmuş bir Şam kumaşı Tıraz Viktorya ve Alber müzesinde bulunmaktadır. Yine bu Hükümdarın Kahire Arap müzesinde bir Tırazı da vardır (İslâm Ansiklopedisinden hulâsa).

[2] صبح الاعشى Subhulâşa C. XII, S. 425.

[3] ابن خلدون *İbn* Haldun mukaddimesi C. II, S. 120.

[4] (...و فيها فى الثانى و العشرين من ذى القعده عمل عزاء الملك السعيد بقلعة الجبل و لبس السلطان الملك المنصور البياض عليه)
Mufaddal ibn Ebilfezâil, Memlûk Sultanları Tarihi, 477 - 313.

[5] النجوم الزاهره Encümüzzâhire, Ayasofya kitapları 3486, S. 111; İbn Iyas son cilt.

MEMLÛKLERDE TEVKİ VE TUĞRA

Divânı İnşâdan Hükümdarın iradesi sadır olan emirlere ve yine Sultanın iradesiyle Divânı Vezir, Divânı Üstaddar ve Divânı Hâs'tan çıkan توقيع Tevkî, منضور Menşûr, مربع Mürabbâ vesaireye (سلطانيات Sultaniyat) ismi verilmektedir.

Memlûkler zamanında Ferman, مرسوم. Mersûm, Tevkî vesaire tabirlerinden başka, fakat nadir olarak (يارليغ Yarlığ) ıstılahı da kullanılmıştır; Kalkaşendî 729 Hicret yılı Recebinde (1329 Mayıs) İlhaniye Hükümdarı Ebûsaid tarafından elçilikle Melik Nâsır Mehmed'e gönderilen (تيمور بوغا Timur Boğa) ya, her yerde sûhûlet görmesi, alış verişte müsamaha edilmesi hakkında Memlûk Sultanı tarafından bir Yarlığ verilmiş olduğunu ve bunu kendisinin gördüğünü beyan ile suretini yazmaktadır[1].

Memlûk Sultanları kendileriyle aynı derecede olan Müslüman bir hükümdara nâme yazacak olurlarsa (قلم طومار = Kalemi tomar) denilen ve sırf hükümdara mahsus bulunan kalın bir yazı ile kendi isimlerinden sonra (اخوه Ahûhu) yani kardeşiniz ibaresini yazarlardı. Eğer mektup yazılan Hükümdar'ın derecesi kendisinden aşağı ise ona da yine kendi adı yazıldıktan sonra (والده Validuhu) yani pederiniz diye hitap ederdi; mektup yazılan zâtın derecesi daha küçük olursa yalnız isim yazılmakla iktifa olunurdu.

صبح الاعشى Subhulâşa, Memlûk Sultanlarından Nâsırüddin Hasan ibn Mehmed'in (1347 -1351) Tomarı kâmil ile üç nevi olarak yani (اخوه حسن بن محمد Ahûhu Hasan ibn Mehmed) ve (والده حسن بن محمد Validuhu Hasan ibn Mehmed) ve (Hasan ibn Mehmed) şeklinde imza suretlerini göstermiştir[2].

Memlûk Sultanları yine قلم طومار kalemi tomar ile ıkta menşurlarına imza yerine kaim olmak üzere, menşurun طره Turre denilen üst kenarına (المنة لله وحده) ve (الله املى), (الله ولى), (حسبى الله), (.الملک لله) veya kendilerinin kabul ettikleri diğer alâmetlerinden birini yazarlardı[3]. Bunların tevkîlerinin de, büyük Selçukîlerle Anadolu Selçuk Sultanlarının tevkî'leri tarzında olduğu görülüyor.

*
* *

[1] صبح الاعشى Subhulâşa, C. VII, S. 229.

[2] صبح الاعشى Subhulâşa, C. III, S. 51-53.

[3] (المنة لله) Alâmetinini bir sûre صبح الاعشى Subhulâşa'da (C. III, S. 58) de vardır. Bundan başka aynı eserin C. XIII, S. 161 ve 162 inci sahifelerine müracaat; خطط Hıtat'ta, Melik Nâsır Mehmed'in alâmetinin (الله املى) olduğu yazılıdır (1325 tab'ı, C. III, S. 342).

Memlûk Sultanları, طغرا Tuğrayı Eyyubîler vasıtasiyle büyük Selçukilerden almışlardır. Kalkaşendî'ye göre Memlûklerde Tuğra istimali (Meliki Eşref Şâbânı Sânî) zamanına kadar (1367-1377) devam etmiş ve sonra kalkmıştır[1].

Memlûk Sultanlarının verdikleri menşur ve beratlara isimlerini hâvi Tuğraları konurdu. Divânı inşada (كاتب دست Kâtibi Dest) lerin bir vazifesi de müstatil şekilde olan kâğıtların üzerlerine bu Tuğraları çekip hazırlamaktı. Kâtipler bu Tuğralı kâğıtları menşur ve beratların yukarısındaki Tuğraya mahsus olan boş yere ve besmelenin üst tarafına yapıştırırlardı.

Memlûk Tuğrası, Sultanın bir satır üzerine yazılmış isim ve elkabından ibaretti ve besmele ile turre yani kâğıdın üst kenarının arasına çekilirdi; kâğıdın üst kenarında bırakılmış olan boşluğa طره turre denirdi.

Memlûklerin Tuğralarında elif ve lâmların keşideleri uzun olurdu. Sultan Melik Nâsır Mehmed'in Subhulâşa'daki bir Tuğrası:

السلطان الملک الناصر ناصر الدنیا و الدین محمد ابن
السلطان الشهید الملک المنصور سیف الدین قلاون

ibareli olup altında ise (خلد الله سلطانه) cümlei duaiyesi yazılıdır. Kalkaşendî, bu Tuğranın ebadının arzan ve irtifâan yarım zirâlık Kahire kumaşının üzerinde olduğunu beyan etmektedir.

Bundan başka yine aynı eserde (Melik Eşref Şâbân ibn Hüseyin) in de kırk beş keşideli bir Tuğrası vardır ve her keşidenin boyu on üç santimetredir ve şöyledir:

السلطان الملک الاشرف ناصر الدنیا و الدین ابن الملک
الامجد ابن السلطان الملک الناصر ابن الملک المنصور قلاون

ortadaki keşidelerin arasında (Şâbân ibn Hüseyin) diye Hükümdarın, babasının ve dedesinin adları yazılmıştır[2].

[1] صبح الاعشی Subhulâşa, C. XIII, S. 162 (قلت؛ ولم تزل هذه الطغرى مستعملة فی المناشیر الی آخر الدولة الاشرفیه شعبان بن حسین ثم ترکت...)

[2] صبح الاعشی Subhulâşa, C. XIII, S. 162 - 165.

MEMLÛKLERDE SANCAK, TUĞ, NEVBET

Memlûk sultanlarına mahsus birkaç türlü bayrak vardı; fakat bunlardan en büyüğü sarı ipekten mamûl altınla işlenmiş olup[1] üzerinde Sultanın elkabiyle ismi yazılmıştı. Bu sancağa (العصابه Elisâbe) ismi verilmişti[2]. Bundan başka küçük sarı renkte yine sultana mahsus sancak ismi verilen müteaddit bayraklar varsa da en mühimi bu (العصابه Elisâbe) idi[3].

Memlûk tarihlerinde رنک Renk ve جمعی cem'i رنوک Rünûk olan Sultan ve Ümeranın arma ve Sancaklarından bahsedilmektedir. Melik Zâhir Baybars'ın hükümdarlık arması veya sancağı arslan resimli idi. Ümeranın da kendilerine mahsus arma ve armalı sancak ve alâmeti fârikaları vardı. Armalar Bayrak üzerine veya yaptırılan bir binaya konurdu[4].

Diğer Türk Hükümdarları gibi Memlûk Sultanlarının da (چالیش Çâliş) ismi verilen Tuğları olup[5] bu da sırığın tepesindeki bir tutam kıldan ibaretti. Kalkaşendî bunun büyük bir bayrak olduğunu ve askerin önünde götürüldüğünü beyan etmektedir[6]. Hükümdar sefere hazırlanırken hareketinden kırk gün evvel Çâliş ismindeki Tuğunu ihraç etmek kanundu. (چالیش Câliş) Tabılhâne binasına asılır ve Hükümdar askere geçit resmi yaptırdıktan sonra hareket ederdi[7].

[1] Sultan sancağının altınla işlenmiş sarı renkte olduğunu Makrizî (کتاب السلوک Kitabüssülûk)de (731 H. = 1330 M.) vukuatı arasında Bulgar Türklerinden bir heyetin Kahire'ye gelmesi münasebetiyle yazar, ondan naklen de Blochet, Memlûk Sultanları Tarihi hamişinde beyan eder (قدمت رسل البلغار بکتابة یترامی علی مراحم السلطان و یسأل ان یبعث الیه سیفا و سنجقا لیقهر اعداه فاکرمت رسله و جهز له خلقه طردوحش بقعب یقرو سنجاب مقندس علی مفترح سکندری و کلفتاه زرکش و شاش بطرفین رقم و حیاصة ذهب و کلالیب ذهب و سیف محلی و سنجق سلطانی اصفر مذهب) Müfaddül ibn Ebilfezâil مفضل بن ابی الفضائل cüz 3, S. 125; Mesalikülebsar (Topkapı Sarayı Ahmedi sâlis kütüphanesi, S. 2797 S. 266.

[2] Bunun bir isminin bayrak kumaşındanشطفه. Şutfe olduğunu İbn Haldun yazıyor.

[3] (الاعلام و هی عدة رایات منها رایة عظیمة من حریر اصفر مطرزة بالذهب، علیها القاب السلطان و اسمه و تسمی (العصابه) و رایة عظیمة فی رأسها خصلة من الشعر تسمی الجالیش و رایات صفر صغار تسمی السناجق)
صبح الاعشی Subhulâşa, C. IV, S. 8. Memlûklerde bayrağın altın renkli atlas zemin üzerinde ve zeminin ortasında kırmızı hilâl rengi olduğu görülüyor. Yine Memlûkler zamanında İskenderiye bayrağı da sarı renk üzerine ortada kırmızı yuvarlak güneş resmini havi idi (Topkapı Sarayı Hazine kütüphanesi, Nr. 27S6) ve Eski bayraklarımız (İbrahim Hakkı Konyalı).

[4] Sülûk tercümesi (Quatremère), C. II, S. 14.

[5] Uranhay Şamanlarının mukaddes eşyaları arasında Çeles dedikleri bir bayrak vardı ki onun yukarısına bazı madenden güneş, hilâl, yılan gibi timsaller konurdu F. Köprülü. (Türk Hukuk ve İktisad Mecmuası, Sayı 2, S. 49. Çaliş hakkında Quatremère'in Memlûkler Tarihi tercümesine bakınız. S. 225 یرکیه Yezekiyye notu. ابن خلدون İbn Haldun Çaliş ile Çetri karıştırmıştır (mukaddime kısmı). Bundan başka Dozy Arap diksiyonerlerine zeyl, C. I, S. 168.

[6] Subhulâşa C. IV, S. 8; İbn Haldun mukaddimesi (C. 2, S. 108).

[7] Memlûkler Tarihi (Quatremère), C. I, S. 225; 253 Dozy (Arap Diksyonerlerine zeyil, C. I, S. 168 ve Nücumüzzâbire (803 Hicret senesi Rebiulevvel vukâtı arasında) ve Makrizî'nin tarihinde (فنصب جالیش السفر من یومه) sülûk, Fatih Kütüphanesi 4389 varak 27. İbn.İyas, Memlûk Hükümdarı-

Ebûlmehasin Tanrıberdi'nin bir kayıdından (چاليش Çâliş) in pişdar askeri manasına geldiği de görülüyor[1]; diğer müverrihlerde böyle yazıyorlar. Buna da sebep, Tuğun asker önünde gittiği gibi pişdarın da askerin önünde bulunmasından dolayı pişdara Çâliş denilmiş olmasıdır.

Sultanın çadırına (وطاق السلطان Vutâkussultan) deniliyor ki bizdeki otağ'ın bir az muharref şekli olduğu görülüyor. (وطاق Vutâk) lûgati (وطاقه Vutâka) ve cem'i (وطاقات Vutakat) olarak Memlûk tarihlerinde sık sık göze çarpar.

Hükümdarın maiyyeti çadırlariyle ihata edilmiş paviyona (دهليز Dehliz) denirdi ki bir dereceye kadar Moğollardaki orduya benzetilebilir[2].

Memlûklerde (طبلخانه Tabılhâne) denilen مهترخانه Mehterhâne veya bando takımı vardı[3]. Bu takım kös'le müteaddit davul, zurna, zil ve kamış düdüklerden mürekkepti. Küçük kalkana benzeyen ve bakırdan yapılmış olan (كوسات Kûsat) veya صنوجات Sunûcat denilen[4] zil (çarpara) yahut haldeler, davul ve düdüklerle her gece iki defa Kal'atülcebelde nevbet vurulurdu; bunun biri yatsıdan sonra diğeri sabah namazından evveldi, sabah namazından evvel çalınan nevbet'e (دوره. Devre) denilirdi[5].

Hükümdar seferde bulunacak olursa Tabılhâne ve Kös takımı Sultanın çadırının etrafında dolaşılarak çalınmak âdetti[6]. ابن خلدون İbn Haldun'a göre Memlûklerde bazı devletlerde olduğu gibi Tabılhâne miktarı tahdit edilmemişti[7] Quatremere'in Halil Zâhirî'den nakline nazaran, Memlûk sarayında kırk parça (زيل Zil), dört davul, dört zurna ve yirmi nefirden mürekkep bir Tabılhâne vardı ve bu bandonun şefine (مهتار طبلخانه Mihtârı Tabılhâne) denilirdi[8].

nın Suriye seferine hazırlık yaparken hareketlerinden kırk gün evvel (جاليش السفر) kaydiyle Tuğun Tabılhâneye asıldığını beyan eder. Hükümdarın hareketine kadar Tuğ orada asılı durur ve sonra Hükümdarla beraber giderdi (Kansu Gavri'nin Yavuz'la muharebe etmek üzere hareketi kısmı) ve Quatremère, Sülûk tercümesi, S. 225 not 101: (يزكيه Yezekiyye) lûgati.

[1] Nücumüzzâhire, 803 vukuatı. İbn İyas C. I, S. 336 (Timurun Çâlisinin Sivas'a gelmesi münasebetiyle, Keza Dozy lûgati, C. I, S. 168.

[2] Müfaddal İbn Ebîlfezâil, (Memlûk Sultanları Tarihi, Blochet tab'ı, S. 370 Not 4. Dehliz seraperde manasınadır. Bu lûgat ile vutâk lûgati hakkında Quatremère'in Kölemenler Tarihinin, C. I, S. 191, 192, 197 nci sahifelerine bakın.

[3] Fatımîler zamanında saray salonunda yatsı namazı kılındıktan sonra Halifenin sarayı kapısı önünde davul, zurna ve diğer bando âletlerinden mürekkep nevbet, bir saat çalar ve sonra saray kapılan kapanırdı (Camiüttevarih Tercümesi, Quatremere, S. 418 Not 196).

[4] صنج. Sanc (رنج Renc) dedikleri âleti lehivdir; cem'i صنوج Sunûc gelir اخترى Ahteri), Biyanki, (صنج Sanc) ın bir nevi musiki âleti lûgati olduğunu yazıyorsa da ne olduğunu bildirmiyor. Subhulâşa'da da (الكوسات و هى صنوجات من نحاس شبه الترس الصغير) deniliyor (C. IV, S. 9).

[5] صبح الاعشى Subhulâşa, C. IV, S. 9.

[6] صبح الاعشى Subhulâşa. C. İV, S. 9.

[7] ابن خلدون İbn Haldun muakaddimesi Tercemesi, C. 11, S. 108.

[8] Osmanlılarda bandoya مهترخانه Mehterhâne ve bunun şefine Mehterbaşı denildiği malûm olup, Osmanlılar Mehter tabirini Memlûklerdeki (مهتار Mihtar) dan almışlardır.

SULTANLARIN KAL'ATÜLCEBELDEKİ SARAYLARIYLA AİLE VE EVLÂTLARI[1]

Mısır'da Sultanların ikamegâhı Kahire yanındaki (قلعة الجبل Kalatülcebel) de idi. Saray pek geniş bir saha üzerinde olup etrafında burçları havi sûru ve hendeği ve müteaddit demir kapıları vardı.

Bu muhafazalı yerde Sultan'a ve ailesine mahsus saraylar, kasırlar ve büyük Emîrlere mahsus ikametgâhlar, cami, Medrese ve hamamlar, geniş meydanlar, kışlalar, ahırlar ile çarşı ve pazar vardı.

Kala'tülcebeli mükemmel bir hale getiren, Melik Nâsır Mehmed ibn Klavun'dur. Bunun orada قصر ابلق Kasrı eblak denilen ve üç köşkü havi bulunan meşhur kasriyle yüksek yeşil kubbeli ve hükümdarın resmî karargâhı olan ايوان معظم Eyvânı muazzam (Divânı hümayun) ve دهيشه Düheyşe denilen sultanın Meclisi hası ve beş bin kişiyi istîab edecek kadar büyük bir camii bulunmakta idi.

Yine burada (قاعة كبرى Kaatı kübrâ) (قاعة رمضان Kaatı Ramazan) ve (قاعة مظفريه Kaatı Muzafferiyye) (قاعة معلقه Kaatı Muallaka) ve (قاعة بربريه Kaatı Berberiyye) isimlerindeki Divânhânelerin[2] ilk dördü hükümdar zevcelerine ve Kaatı Berberiye ise odalıklara mahsustu.

Kal'atülcebel'de Memalîki Sultaniyenin (Sultan kölelerinin) kısım kısım on iki dairesi veya kışlası olup her bir kısım bir mahalle kadardı; bir kovuşta bin Memlûk'ün iskânı kabildi.

خوش سلطان Havşı Sultanî denilen kısımda büyük bir bostan ile bir de göl vardı[3].

Istabl denilen Has ahırlarda hükümdarın atları vesair hayvanları dururdu. Bundan başka koşu ve top oyunu (top ve çevkân) için (Meydanı şerif) denilen ve tarihlerde sık sık ismi geçen meydan burada idi[4].

[1] قلعة الجبل Kala'tülcebel'deki sultan sarayı, dâire kışla, camii ve köşkler hakkında (خطط Hıtat) a bakınız (1320 Nil matbaası tab'ı), C. III, S. 332 - 350.

[2] قاعه Ka'a, salon, divanhane demektir.

[3] Etrafı kapalı havluya خوش Havş denir (Dozy).

[4] Zübdetü keşfilmemalik, S. 26

Bunlardan başka hükümet merkezindeki bütün Dâireler, Nezâretler hep bu Kal'atülcebel'de bulunmakta idi.

Sultanların evlât ve aileleri:

Sultan evlâtları (לאל. Lala) denilen[1] mürebbîler vasıtasiyle terbiye edilirler ve bunlar yedi yaşına gelmeyince harice çıkarılmazlardı; keza اسیاد Esyad denilen Emîrlerin çocuklarının da aynı suretle yetiştirilmeleri âdetti[2]. Sultanın evlâdı hakkında (نجل المقام الشريف) tabiri kullanılırdı.

Sultanın zevcelerine (خوند Hond) denir[3] ve bunlar dörtten fazla olmazdı. Hondların gayrısına, odalık ve müstefrişelere bu unvan verilmezdi. Sultanın terk etmesinden veya vefatından sonra, bu Hondlar isterlerse başka biriyle teehhül edebilirlerdi. Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'in torunu ve Emîr Süleyman'ın kızı olup kardeşi Süleymanla beraber Mısır'a firar etmiş olan Fatıma yetiştikten sonra Memlûk Sultanı Melik Zâhir Çakmak'la evlenmiş ve sonra ondan ayrılarak أمراء ألوف Ümerai ülûf yani Binler Emîrlerinden birisine vararak çocukları olmuştu.

Odalıkların adedi kırk kadar olup bunların da emrinde خوندات Hondatlar'da olduğu gibi hademe, cariye ve hadım ağaları vardı. Harem dairesine mahsus köle ve hadımların başına (زمام Zimam) denirdi, ve bunun rütbesi ise Tabılhâne Ümerasından olmaktı. Kal'atülcebeldeki Tavaşîlerden كنانيلر Kennanîler bunun maiyyetinde idiler. Kennânîlerin mevcudu rivayete göre altıyüz kadardı.

Bunlardan başka yine sarayda birkaç sınıf Tavaşî bulunurdu. Bu Tavaşîlerin en büyükleri Sultan memlûklerinin reisleri idiler. Bunların bir kısmı da kapıda hizmet eden ve سواق Sevvak denilen Tavaşî sınıfı idi. (خدام ستاره Huddâmı sitâre) ismi verilmiş olan perdedarlar bu Tavaşîlerdendi[4].

[1] לאל lala tabiri hem sultan ve hem de ümera evlâdının mürebbilerine alem olmuştur (ولهم اللالات يربونهم) Zübde, Avrupa tab'ı beşinci bap S. 111 ve keza ... (لالاه السلطان الامير اسنباى الجمالى Havadisüddühûr Zeylüssülûk حوادث الدهور ذيل السلوک Ayasofya kitapları N. 3185 S. 250 (ضوء(جوهر اللالا عتيق احمد اللامع Dav'ullâmi C. 3. S. 84.

[2] Seyyid'in cem'i Sâdât olup bu tabir, Hazreti Peygamber'in torunları imam Hüseyin'den gelen ahfadına mahsus ıstılâhlardan bulunduğundan Ümera evlâdına bundan farklı olarak (اسیاد Esyad) denilmişti.

[3] خوند Hond. Muallim, Sultan, Emîr, Çelebi, Efendi, Bey gibi mevkie ve şahsa göre kullanılacak manalara gelirdi, (یاخوند ایش تنفع نحن ya emîr ne gibi faidelere hizmet edebiliriz) Meliki Âdil, kardeşi Salâhuddin'e hitabında yahond dediği zaman bunu ya emîr, hazret manâsında alırız. Tebaa hükümdara hitap ederken yahond diyorlar ki bu da sultanım, efendimiz diye tercüme edilir (Bu kelime hakkında Katrmer'in sülûk tercümesine bakınız. Birinci cilt ikinci kısım S. 64 Not. 96).

[4] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik (Avrupa tab'ı باب سابع), S. 121.

MISIRDA ABBASİYE HİLÂFETİ

1258 senesinde Hülâgû Han, Bağdad'ı zapt ile tabrip etmiş ve son Abbasî Halifesi (مستعصم بالله Müstasım Billâh)ı öldürmüş ve maddî nüfuzu hemen Iraki Arap'ın bir kısmında mevcut bulunan ve manevî nüfuzu ise İslâm âleminin büyük bir kısmına şâmil olan Abbasiye Hilâfeti ortadan kaldırılmıştı.

O sırada da hayatı muhtelif sergüzeştlerle dolu olan Baybars, Memlûk Sultanı Kuduz'u öldürerek kendisini hükümdar îlân ettirmiş ve Suriye'ye sarkan Moğollara karşı kuvvetli cephe almaya azmetmişti.

İşte bu kurnaz ve iyi görüşlü Hükümdar Abbasiye ailesinden birini Halife îlân etmek ve himaye eylemek suretiyle İslâm âleminin teveccühünü kazanmayı ve bu sayede kendi saltanatım kuvvetlendirmeyi düşünerek (659 H. = 1261 M.) de Suriye'ye kaçmış olan Zâhir Biemrillâh'ın oğlu (مستنصر بالله احمد Müstansır Billâh Ahmed) i Halife îlân eylemişti. Müstansır Billâh, son Abbasî Halîfesi مستعصم بالله Müstasım Billâh'ın amcası idi.

Baybars, yeni Halifeye بيعت bîat ederek, ondan saltanatının meşru olduğuna dair Menşur almış ve bu yeni Halifeye Hilâfet askeri namiyle kuvvet verip Moğollara karşı göndermiş, fakat Hal'fe muvaffak olamayarak şehit düşmüştü.

Müstansır'ın yerine aynı aileden حاكم بامر الله Hâkim Biemrillâh Halife îlân edilmiş ve artık Bağdad'ın Moğollardan istirdadı kabil olamadığından yeni Halife Kahire'ye gönderilmiş ve bu suretle Mısır'da Abbasiye Hilâfeti ismiyle 1517 senesine kadar iki buçuk asır süren hertürlü serbestî ve faaliyetten mahrum ve manevî nüfuzu pek az olan yeni bir Hilâfet meydana gelmiştir.

Baybars, Halifeyi nezaret ve murakabe altında tutarak yalnız Halifenin isminin hutbe esnasında minberlerde kendi ismiyle beraber zikrine müsaade etmiştir. Hutbede Halifenin adı Sultanın isminden evvel söylenirdi (1267).

Halifenin bu hayatı (1290) da Melik Eşref Halil'in cülûsuna kadar devam etmiş, yeni Hükümdar Halifenin serbest bulunmasını emreylemiş ve ona (Camii Tolon) yakınında bir ev verdirmişti. Halifelerin bundan sonra Kala'tülcebeldeki camide cuma günleri hutbe okumaları âdet oldu[1]. Daha sonra Halifeye daha

[1] Halil Zahirî, kal'a camiinde Şâfiî Kadılkuzatının hutbe okuduğunu yazmakta olduğuna göre (Zübde, S. 92) sonradan Halifelerin kale camiinde hutbe okumalarının kaldırılıp ona vekâleten Şâfii Kadılkuzatına verildiği anlaşılıyor. Bunun, مستعين بالله Müstain Billâh'ın Halifelik ile Hükümdarlığı bir arada ceminden itibaren ihdas edilmiş olması muhtemeldir.

fazla müsaade verildi. Meliki Mansur لاچين Lâçin (1298 - 1299) Halifenin istediği yere binip gitmesine müsaade etti. Melik Nâsır Mehmed 1299 da ikinci defa Hükümdar olduğu zaman Halifeye Sitti Nefîse makamının nezareti vazifesini vermişti[1].

Halifelerin muayyen tahsisatları vardı; bunların âlim olmaları ve ilim ile iştigalleri dolayısiyle kütüphaneleri bulunması lâzımdı[2].

Halifeler Hükümdarlara umuru âmmeyi tafviz ettiklerinden dolayı bilfiil hükümet etmezlerdi; yalnız Kala'tülcebeldeki (Camii Sultan) müstesna olarak Memlûklere ait bütün camilerde hutbede ismi okunurdu.

Hükümdar bir yere sefer ettiği zaman Halifeler, sureti zahirede Müslümanların şer'î işlerini görmek ve hakikatta ise Sultanın maiyyetinde nezaret altında bulunmak üzere bazen hükümdarla beraber sefere giderlerdi.

1412 de Memlûk Sultanı Melik Nâsır Ferec, tutulup hapsedilince, onunla beraber Suriye'ye gitmiş olan Halife (مستعين بالله ابو الفضل عباس Müstain Billâh Ebûl Fadl Abbas) ümeranın ısrariyle cismanî idareyi de eline alarak (العادل Elâdil) lâkabiyle Halifelikle Hükümdarlığı cemetmişti. Yeni Hükümdar ve Halife, kendi namına para bastırıp fermanlar neşreylemişti. Bütün Suriye işlerini kendisine sormadan yapmak üzere Emîr Nevruz'a ve Mısır'ın işlerini de aynı salâhiyetle (امير مؤيد شيخ Emîr Müeyyed Şeyh) e vermişti.

Az bir müddet sonra Emîr Müeyyed Şeyh, kendisini Hükümdar îlân ettirip (مستعين بالله Müstain Billâhi) ı yalnız Halifelikte bıraktı[3]; fakat bu yeni hükümdarın saltanatı hemen her tarafta kabul edilmedi. Evvelce Müeyyed Şeyh'in müttefiki olup Melik Nâsır'ı beraberce hal' ve katlettikleri Şam Nâibi Emîr Nevruz, bu işe muhalefet ederek Şam'da Müstein namına hutbe okumakta devam etti. Halep'de ise Melik Müeyyed namına hutbe okunuyordu.

[1] Gerek لاچين Lâçin ve gerek Nâsır bunu bir cemile olarak saltanatlarım takviye için yapmışlardır.

[2] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik (Babı sâlis, S. 89).

[3] Melik Nâsır Ferec ikinci hükümetinde kendisine muhalefet eden Şanı Nâibi Emîr Şeyh ile Haleb Nâibi Emîr Nevruz üzerine giderken Halifeyi de beraber götürmüştü. Melik Nâsır, muvaffak olamıyarak yakalanıp öldürülmüş ve Müstain Billâh Emîrlerin kararıyle sultan îlân edilmişti; asıl devlet işleri Emîr Şeyh tarafından idare ediliyordu. Kahire'ye dönen مستعين بالله Müstein Billâh Emîr Şeyh'e verdiği bir buçuk arşın uzunluğundaki fermanın elkabında اميرى (Emîrî) yerine آمرى (Âmiri) tabirini kullanmıştı. Aynı sene içinde Emîr Şeyh, Melik Müeyyed Şeyh namiyle Hükümdar ilân olunmuştur (1412).

Bu karışıklık üzerine Halife Müstain, kendisine verilen teminat hilâfına Hilâfetten azlolunarak İskenderiye'ye gönderilip hapsedildi ve ancak 1421 de Sultan Tatar'ın cülûsu üzerine serbest bırakılarak İskenderiye'de oturtuldu.

*
* *

Daha evvel tecdidi ahd merasimi kısmında yazdığımız gibi her yeni Memlûk hükümdarına Halife güya kendisine ait bulunan cismanî hükümetin idaresini tefviz eder ve bu münasebetle merasim yapılırdı.

Mısır Abbasî Halifeleri, Bagdad Abbasîleri gibi İslâm âlemi üzerinde hiç bir zaman eski manevî nüfuzu elde edememişlerdi. Hattâ Anadolu Beyleri bile buna o kadar ehemmiyet vermemekle beraber ihmal de etmemişlerdi. Lüzumu halinde hem Sultan ve hem de Halifeye müracaat ediyorlardı; bu kabilden olarak (741 H. = 1340 M.) senesinde Karamanoğlu Bedrüddin İbrahim Bey'in bir müracaatı olmuş ve kendisine hem Halife ve hem de Sultanın sancakları gönderilmişti. Bundan başka Karaman oğlunun kestireceği sikkelerle hutbelerde Memlûk Sultanının ismi yazılacak ve okunacaktı[1]. Halil Zâhirî eserinde saltanat tevcihi için Halife Divanlarından, حصن كيفا Hısnı Keyfa Hükümdarı Melik Kâmil Halil ile (1432 - 1452) يمن Yemen'deki (Benî Resul) ve bir de Hint Hükümdarlarından birine ve Mekke şerifine gönderilen Ahtnâmelerden bahsetmektedir[2]. Mısır Abbasiye Hilâfetinin teessüsü zamanında Musul Hükümdarı Melik Sâlih Rüknüddin İsmail (1259 -1261) Memlûk Hükümdarı Melik Zâhir Baybars namına kestirdiği sikkeye eski ananeye ittibâan Halife Mustansır'ın adını da hakettirmişti[3].

Mısır Abbasî Halîfelerinin Hindistanda'ki bazı İslâm Devletlerinin üzerinde de manevî nüfuzları vardı[4]. (744 H.= 1343 M.) senesinde Hindistan Delhi Emîri Mehmed ibn Tuğluk (1325-1351) tarafından[5] Nâme ve birtakım kıymetli hedi-

[1] وفى ذى القعده سفر من من الديار المصريه رسول بدر الدين ابراهيم بن قرمان اخى موسى بن قرمان الى الروم الى استاذه و معه سناجق خليفته و ناصريه و سكة ليضرب الدراهم و الدنانير باسم السلطان الملک الناصر...)

Tarihi Takıyüddin ibn Kadî Şühbe, 741 Zilkade vakayii.

[2] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 89.

[3] (İsmail Galip). مسكوكات تورکمانيه Meskûkâtı Türkmaniye Katalogu, S. 111.

[4] Devamlı olmamakla beraber ara sıra yeni Müslüman olan diğer bazı hükümdarlar da Memlûk Sultanlariyle beraber Halifeye de hürmet göstermişlerdi. Meselâ Kıpçak Hükümdarı تودا منكو Tuda Mengü (1280 - 1287) Sultan Klavun'a gönderdiği bir sefaret heyeti vasıtasiyle biri Halifeden ve diğeri Sultandan olmak üzere iki bayrak ve bir de Tabühâne istemişti (Moğollar Tarihi, Quatremère, S. 418).

[5] محمد بن توغلوق Mehmed ibn Tuğluk, Hindistan'daki (توغلوق شاهيه Tuğluk Sabiye) Devletinin ikinci hükümdarı idi. Babası beş sene kadar hükümdarlık yapmıştı. Mehmed zamanında Hindistan, isyanlar sebebiyle mücadele sahnesi olmuştu. Halk üzerinde nüfuz kazanabilmek için Halife ve Memlûk Sultanından saltanat tevcihi menşuru istiyordu.

yelerle beraber Kahire'ye gönderilen heyetin, getirdiği nâmede arzı tazimattan sonra:

İslâmiyet ne olduğunu bilmezlerken birisi gelip kendilerine Müslümanlığı tanıttığını ve hükümdar olmak için Halîfeden bir menşur lâzım olduğunu, bunun için menşur gönderilmesini ve elindeki memleketlerde Sultan tarafından nâib olacağını ve halka namaz, oruç gibi ahkâmı islâmiyeyi öğretecek birinin irsalini rica ediyordu[1]. istediği yapıldı. Yine bu cümleden olarak daha sonraları da Hindistan Hükümdarlarından menşur talebiyle gelen heyetler vardı[2].

Halife, Memlûk Sultanlarının cülüslarında onlara Menşurı saltanat verdikten sonra kılıç kuşatırdı.

Birinci tabaka Memlûkleri ilk zamanlarda paralarına Mısır Abbasî Halifelerinin isimlerini hakkettirmişler ve daha sonra bunu yazmıyarak yalnız قسيم امير المؤمنين Kasîmü Emîril-mü'minîn) diye eskiden beri Selçukîlerle onların Feodallerinde kullanılan klişeyi kabul etmişlerdi; fakat daha sonra (Melik Eşref Halil) in saltanatı zamanında (1290 -1293) bunu da kaldırmışlar ve yalnız kendi isimlerini bırakmışlardı[3].

[1] السلوک Essülûk (Makrizî. Fatih Kütüphanesi nüshası, 4388 varak 99) ; İslâm Ansiklopedisi (ملک صالح عماد الدين اسماعيل Melik Salih İmadüddin İsmail) in tercemei hali kısmında.

[2] ابن اياس İbn İyas (876 H. = 1471 M.) senesinde Hind Hükümdarlanndan (ملک غياث الدين Melik Giyasüddin tarafından Sultan ve Halifeye hediyeler geldiğini ve Halifeden Hind Vilâyetinin Menşurunu istediğini yazıyor. Bu müracaat üzerine Halife istenilen Menşur gönderiyor (C. II, S. 131).

[3] Catalogue of the collekcition of Arabic Coins preserved in the khedivial Library At Cairo (1897) sa. 243 - 278.

MEMLÛK EMÎRLERİ

Memlûklerde İdarî, Askerî, Siyasî bütün devlet işleri Emîrlerin ellerinde idi; bunlar köle olarak alınıp istidat ve kabiliyetlerine göre Saray ve Askerî hizmetlerde bulunduktan sonra derece derece yükselerek Emîr olurlar ve mukadder ise Sultanlığa kadar çıkarlardı. Bunlara (ارباب سيف Erbâbı seyf) derlerdi.

Her ne kadar devletin kalem umurunu görecek sivil bir sınıf varsa da bunlar, devlet işlerinde müessir olacak kuvvette olmayıp birinci sınıfın kuvvet ve nüfuzu her işte müessirdi. Bununla beraber asıl muamelât, ارباب قلم erbâbı kalem vasıtasiyle tedvir ediliyordu. İstisnaî olmakla beraber bazı kalem ve ilim erbabından Emîrliğe geçenler de görülmüştü[1].

Aşağıda izah edeceğimiz veçhile, Ümeranın rütbe ve derecelerine göre beslemeye mecbur oldukları köle askerî teşkilâtı, -Eyyubîler vasıtasıyla- Büyük Selçuk İmparatorluğunun diğer teşkilâtı gibi buraya kadar gelmiştir.

*
* *

Memlûklerde (ارباب سيوف Erbâbı süyûf) yani Askerî sınıf, kendi ıstılahlariyle (مقدم الوف Mukaddemi ulûf) yani binbaşı veya (امراء مئين Ümerâi miîn) yani yüzler Emîri[2] (امراء طبلخانه Ümerâi Tabılhanah) veya Bando Emîrleri veya kırklar emîri (Kırkbaşı) ve امراء عشرينات = Ümerâi işrînat (yirmiler kumandanı) ve امراء عشرات Ümerâi Aşarat denilen onlar Emîri (onbaşı) ile امراء خمسوات Ümerâi Hamsevat denilen beşler Emîrlerinden mürakkepti.

امراء مئين Ümerâi Miîn, en yüksek dereceli Emirler olup bunlar (ممالیک امرا Memâlîki Ümera) ismiyle yüz atlı beslemeye mecbur olduklarından dolayı kendilerine bu isim verilmiştir. Aynı zamanda امراء مئين Ümerâi Miîn'den her biri harp zamanında Ecnâdı Halkadan yani Tımarlı askerden bin kişilik bir kuvvetin kumandanıdır; bundan dolayı bu birinci dereceli Emîrlere (امير مائه - مقدم الف Emîri Mie -Mukaddemi elf) diye iki unvan birden verilirdi[3].

[1] Meselâ 1406 tarihinde ملک ناصر فرج Melik Nâsır Ferec, kadı Sadüddin'e Emîrlik vermişti. Mamafih bu ender görülen bir şey olup umumi prensibi bozacak mahiyette değildi.

[2] امراء مئين Ümerâi Miîn veya مقدم الف Mukaddemi elf, Fatımîlerde boyunlarına altın toka takan ve (أمراء مطوقين Ümerâi Mutavvikîn) denilen Emîrlere benzerlerdi.

[3] خطط مقريزى Hıtatı Makrizî ذكر جيوش الدولة التركيه C. III, S. 350 ve مسالک الابصار Mesalikülebsar'dan naklen Quatremere'in Sülük tercümesi, S. 173 Not. 54.

Devletin yüksek mevkileri yani Saltanat Nâiblikleri, Atabeylik, Devâdarlık, Hâciblik, Üstaddarlık vesaire gibi büyük vazifeler bunlara tevcih edilirdi; bunların kapılarında Tabılhâneleri yani bandoları çalınırdı[1]. امیر مأیه Emîri Mie ve Mukaddemi elflerin kapılarında sekiz davul, iki dünbelek (nekkare) iki zurna ve dört boru çalınırdı; yalnız آتابک العساکر Atabekülasâkir kapısında bunun iki katının çalınması âdetti[2].

Yine امراء مئین Ümerâi Miîn'den her birinin sultanınkinden daha az olmak üzere aynen onun gibi daireleri, maiyyet ve debdebeleri vardı.

XV. asır ortalarında ileri gelen yüzler Emîrlikleri (امراء مئین Ümerâi Miîn) şunlardı: Nâibi saltanalar, Emîri kebir (آتابک العساکر Atabekülasâkir) Emîri Silâh, امیر استاد دار العالیه Emîri Üstaddârülâliye, Emîri Meclis, Deveddarı Kebir, Emîri Ahûrı Kebir, Emîri Resi Nevbet, امیر حاجب الحجاب Emîr Hâcibülhuccab, امیر جاندار کبیر. Emîr Candâr Kebîr, امیر چاشنیگیر Emîr Çaşnîgir.

Daha evvel söylediğimiz gibi bunlara aynı zamanda أمراء مقدمین Ümerâi Mukaddimîn veya امراء الوف Ümerâi ulûf da denirdi. Bu Emîrlerden başka üzerinde bu gibi memuriyet olmayarak yalnız امراء مئین Ümerâi Miîn ve Mukaddemi Elf vazifesi olanlar da vardı. Yukarıki yüksek vazifelerde münhal oldukça bunlar, oraya tayin edilirlerdi.

XVI. asır başlarında Ümerâi Mukaddimîn'den olarak mevcut yirmi dört Emîrin yedi tanesinin vazifesi olup onlar da آتابک العساکر Atabekülasâkir, Emîri Silâh, Emîri Meclis, Emîri Ahurı Kebir, رأس نوبة النوب Resi nevbetünnüveb, Devadârı Kebir, Hâcibülhuccab vazifeleri idi; diğer on yedisinin merkezde bilfiil vazifeleri yoktu[3]. Yani esas vazifeleri olan (جند الخلقه Cündülhalka) dan bin kişinin kumandanı bulunup bundan maada merkez vazifelerinden veya Saltanat Nâibliklerinden (Valiî Umûmî - Beylerbeyi) biriyle de muvazzaf değillerdi.

امراء مقدمین Ümerâi Mukaddimîn veya امراء مئین Ümerâi Miîn'in maiyyetlerinde bulundurmaları mecburi olan yüz Memlûk askeri, sonraları bu miktardan

[1] XV. asır ortalarında yani kendi zamanında Ümera ve rical kapusunda eskisi gibi hergün muayyen zamanlarda Tabılhâne çalınmadığını ve ancak mühim bir iş çıktığı zaman Tabılhâne vurulduğunu Halil Zâhirî yazmaktadır.

1512 senesinde Mısır'a gitmek üzere İskenderiye'ye gelen seyyah Damenico Trevizan'ın seyahatnâmesinde (S. 182, 183 Schefer tabı) İskenderiye de Nâibi kal'anın huzurunda on kişiden mürekkep bir bando heyetinin bulunduğunu ve bunların davul, nakkare, zil ve şebbâbe yani filüt çaldıklarını yazıyor.

[2] Halil Zahirî, Zübdetü Keşfilmemâlik.

[3] ابن یاس İbn İyas (Alman müsteşrikleri tab'ı), Cüz 4, S. 30.

aşağı düşmüş ve (ملک ظاهر برقوق Melik Zâhir Berkuk) zamanında on sekiz ve yirmi kadar kalmış, fakat (امراء مئين Ümerâi Miîn) adı muhafaza edilmişti.

نائب السلطنه Nâibüssaltana olan yüzler veya binler Emîrleri XIV. asır soniyle XV. asırda başlarına dörder boynuzlu serpuş giyerlerdi[1]; bunlar Osmanlılardaki Beylerbeyilere benzerlerdi.

جند الخلقه Cündülhalka'nın yani Tımarlı askerin mevcudu Melik Mansur Klavun zamanında Mısır'da yirmi dört bin olarak kabul edilmiş ve buna göre de kumandan olarak yirmi dört (مقدم الف Mukaddemi Elf) bulunmuştu. Sonraları bu kuvvet miktarı azalmıştı ki bu da (برقوق Berkuk) zamanıdır[2].

Emîrlerin ıktaları. Vazifeleri ile kaimdi; vazifeden azledilen bir Emîrin ıktaı da elinden alınırdı; nitekim Osmanlılarda da Ümera Hâsları böyle idi.

امراء طبلخاناه Ümerâi Tabılhânâh denilen kırklar emîrleri rütbesini haiz ikinci sınıf beylerin miktarı bazan fazla ve bazan noksan olmak üzere tahalûf etmiştir. Bunlar maiyyetlerinde asgarî kırk (köle asker) beslemeğe mecbur idiler.

Tabılhâne Ümerâsının her birinin Ümerâi Miîn'den daha az olarak nevbetleri yani bandoları vardı. Vazifelerinin dereceleri zaman zaman değişmiş olmakla beraber başlıca aşağıdaki hizmetlerde bulunmuşlardı:

حاجب ثانی Hâcibi sâni, دوادار ثانی Devâdârı sâni, امير آخور ثانی Emîri Ahûrı sânı, رأس نوبت ثانی Re'si Nevbeti sâni, خزينه شاد شرابخاناه Şaddı Şarabhanah, امير شكار Emîri Şikâr, Emîr Candar[3] Kahire valiliği, Kal'a valiliği, iskenderiye, Trablus Şam, Hama Naiblikleri[4] Keşşaftık. Bunların bazıları bir zaman birinci derecede olup sonra طبلخانه Tabılhâne Emîrliğine tenzil edilmişlerdi.

Tabılhâne Emîrleri, terfi ederlerse yüzler Emîri olurlardı. Her birinin en aşağı kırk olmak üzere yetmiş, seksen süvari Memlûkleri vardı; bunu, ıktalarına mukabil beslemekle mükellef idiler.

Tabılhâne Emîrlerinin serpuşları XIV. asır soniyle XV. asırda (Berkuk zamanında) ikişer boynuzlu idi.

[1] Tarihi Mülûki Çerakise, S. 2.

[2] Demombynes, Memlûkler devrinde Suriye, Paris, 1923.

[3] أمير جاندار Emîri Candar, XV. asra kadar birinci sınıf Emîrlerdendi; XV. asır içinde derecesi düşmüştür.

[4] İskenderiye, Trablus Şam, Hama naiplikleri bir zaman طبلخانه Tabdhâne Emîrlerine ve bir zaman امراء مئين Ümerâi Miîn veya مقدم الف Mukaddemi Elf olanlara verilmişti.

XVI. asır başlarında Tabılhâne Emîrlerinin adedi yetmiş beş olup on tanesinin vazifeleri merkezde idi; onlarda جاندار كبير Candâr-ı kebîr, شاد شرابخانه Şaddı şarabhâne, دوادار ثانى Devâddârı sânî, زردكاش كبير Zeredkâşı kebîr, رأس نوبت ثانى Re'si Nevbeti sânî, تاجر الممالیک. Tacirülmemâlîk, حاجب ثانى. Hâcibi sânî, امير آخور ثانى Emîri Ahuri sânî, محتسب قاهره Muhtesibi Kahire ve خازندار ثانى Hazinedarı sânî, Kahire valisi, استاددار صحبه Üstaddârı sohbe vazifeleri idi[1].

امراء عشرينات Ümerâi işrînat (yirmi başılar) ve امراء عشرات Ümerâi Aşerat (on başılar) ın Memlûk olarak beslemeye mecbur olduklan köle asker miktarı yirmi ve on idi. دوادار ثالث Devâddârı sâlis, امير آخور ثالث Emîri Ahuri sâlis, رأس نوبت ثالث Re'si Nevbeti sâlis, حاجب ثالث Hâcibi sâlis, استاد دار صحبه Üstaddârı sohbe ile yedi Hâcib ve on Re'si Nevbet, فسطاط Fustat valiliği, شاد الدواوين Şaddüddevâvin vazifeleri, küçük valilikler müdürlükler ve sair üçüncü derecedeki hizmetler bunlara verilirdi; maamafih bazen bu vazifelerden bazıları طبلخانه Tabılhâne Ümerâsına da verilmişti. Meselâ Üstaddârı sohbe XVI. asırda Tabılhâne Ümerasından idi; rütbeler ve mevkiler zaman zaman küçülmüş veya ehemmiyet kesbetmişti. XVI. asır başlarında bu Emîrlerin adedi yüz seksen beşti[2].

Bunlardan sonra beş Memlûk beslemeye mecbur olan Ümerâi Hamse denilen Emîrler gelirdi. Ümera ile askerî sınıf arasında bulunan bunların miktarı, sonraları azalmıştı; bu rütbe, Hasekilere ve Emîrlerin evlâtlarına veriliyordu; bu suretle Emîr zadeler de ümera sınıfının ilk basamağına ayak basmış oluyorlardı[3].

Birinci sınıf ümeradan başkasının miktarı muayyen değildi. Bazen Tabılhâne Emirliğinin iki Aşerat Emirliğine ayrıldığı vakidi; bu muhtelif Ümeranın yukarda söylediğimiz gibi merkezde vazifeleri olanları da vardı olmayanlar da vardı[4].

Bu beş sınıf Emîrlerden her birine derecelerine göre اقطاع ıktalar verilmişti, امراء مئين Ümerâi Miîn'in ıktaı seksen bin ile ikiyüz bin dinar arasında tahalüf ediyordu. Tabılhâne veya kırklar ümerasına 23 ilâ 30 bin دينار جيشيه dinârı ceyşiye arasında ıkta tayin edilmişti. Onlar Emîrlerinin en yükseğinin ıktaı dokuz bindi. Aşerat ve Hamse Ümerasının ıktalarının miktarına dair menbalarımızda bir kayıt göremedim; mamafih bunların senevi ıktaları miktarı Aşerat Ümerâsına göre takdir olunabilir.

[1] ابن اياس İbn İyas, Cüz 4, S. 38 (Alman müsteşrikin heyetinin bastırdığı nüsha).
[2] ابن اياس İbn İyas, Cüz, 4, S. 38 (Alman müsteşrikin heyetinin bastırdığı nüsha).
[3] صبح الاعشى Subhulâşa, C. IV, S. 15; Demombynes, Memlûkler devrinde Suriye.
[4] Halil Zâhirî, Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 113.

Muvazzaf Ümerânın ıktalarından başka hükümdar tarafından verilmek suretiyle muayyen miktarda her gün için et, baharat, ekmek, zeytinyağı, hayvanlar için yem ve bazılarının ilâveten şeker ve mumları ile ve senede bir kat elbiseleri vardı. Ramazan şerefine bundan ayrı olarak hepsine, şeker, helva ve kurban bayramlarında da kurban verilirdi.

Yine bu Emîrlere senede iki defa biri ilkbahar ve diğeri Sultanın كره küre meydanında (top ve çevkân meydanı) çıkdığı vakit (خيول سلطانيه Huyûli Sultaniye) denilen Has ahır atları dağıtılırdı, (امراء مئين Ümerai Miîn) e bu atlar donanmış yani eğerli olarak ve diğerlerine ise sade yani çıplak verilirdi.

Mühim bir makama tayin edilen Yüzler Emîrine altın işlemeli kılıç ihsan olunurdu. Bunlar sultanın hazinesinden çıkardı; yine aynı suretle Has ahırdan yani hükümdara mahsus atlardan da donanmış bir de at verilmesi usûldü.

Eyyubîlerden حما Hama Naibi saltanası bulunan Emîrler, bütün ümeradan farklı tutulurlardı; buna da sebep burada Eyyubiye ailesine mensup olup hükümdarlık ederken sonradan yani 1310 den itibaren Memlûklerin valisi olarak kalan (ملک مؤيد عماد الدين اسماعيل Melik Müeyyed İmadüddin İsmail) ile[1] oğlu olup 1331 den 1341 senesine kadar valilik eden ناصر الدين محمد Nâsırüddin Mehmed'e karşı bir cemile idi: Bunlara verilen hil'atlar (üst elbisesi) en yüksek cinstendi ve Muslin (شاش Şaş) yerine İskenderiye şehrinde îmal edilen ve sırma ile dokunan kumaşı sararlardı ve kendisine iki at verilirdi. Bunun biri, terfi eden ümerâya verilenler gibi donanmış olup diğerinin haşesi kırmızı atlastandı; bu teşrifat ve itibara bundan başka bir de Suriye Nâibi saltanaları nail olurlardı.

حما Hama Nâiblerine olan bu itibar Eyyubiye ailesinden sonra tekerrür etmemiş ve yalnız onlara inhisar etmiştir.

Her sene Ümerâya rütbe ve derecelerine göre hil'atlar giydirilmek de kanundu. Büyük küçük bütün rütbe ve makamların işleriyle mütenasip armaları vardı. Emîrler bu armayı bayraklarına, evlerine, binecekleri şeylerin üzerlerine resmettirir veya işletirlerdi. Bunların şekil ve renkleri muhtelifti. Meselâ Devadârın bir divit, Silâhdarın yay, Emîri Ahurun at nalı ve küçük hizmetlerden Camedarın bir boğça ve طشتدار Taştdarın bir ibrik ilâh gibi[2].

[1] Yüksek bir âlim ve müverrih olan ابى الفدا Ebîlfidâ ملک مؤيد عماد الدين اسماعيل Meliki Müeyyed İmadüddin İsmail, 1298 de hükümetleri nihayet bulan Hama Eyyubîlerindendir. Bu zat (710 H. =1310) de Memlûklerin imtiyazlı valisi olarak حما Hama'da bulunmuş ve 1331 senesine kadar valilik yapmıştır. Oğlu Nâsırüddin Mehmed'den sonra Hama, doğrudan doğruya ilhak edilmiştir.

[2] ابى الفدا Ebîlfida, C. II, S. 156 ve ondan naklen (Memlûkler devrinde Suriye, S. 92 Not 2) ve Van Berchem'in Korpüsü. Yakup Artin Paşa'nın (Contribution à un etude du blason en L'orient (1902 Londres P 43) isimli eserinde Memlûklerde her memuriyetin hususî bir işareti olup memuri-

*
* *

XIV. asrın ilk yarısında (ملک ناصر محمد Melik Nâsır Mehmed) zamanında yapılan tahrirde Ümerâi Miîn veya Mukaddemi elf denilen birinci sınıf Emîrlerin adedi on dört, Tabılhâne Emîrlerinin adedi iki yüz ve Ümerâi Aşerâtın ise miktarı keza iki yüzdü. Halil Zahirî, kendi zamanından evvel Ümerâi Ulûfun 24, Tabılhâne Ümerasının 40, İşrinat Ümerasının 50 ve Hamsevat Emîrlerinin de 30 olduğunu beyan ediyor[1].

*
* *

Ümerâi Miîn ile Tabılhâne Emîrlerinin maiyyet ve debdebeleri Sultanın küçük numunesi idi. Her birinin طشت خانه Taşthâne, فراشخانه Firaşhâne, ركابخانه, Rikâbhâne, زردخانه Zeredbâne, Matbah ve Tabılhâneleri olup[2] yalnız Sultan'a mahsus olan حوايج خانه Havayichaneleri yoktu; diğerleri bir dairenin birer مهتار Mihtar'ı yani müdür ve memuru vardı.

Bunlardan başka yine her bir Emîrin Hükümdar gibi استاد دار Üstaddâr, رأس نوبت Re'si nevbet, دوادرا Devadâr, چاشنيگير Çaşnîgir, أمير مجلس Emîri meclis, امير سلاح Emîri silâh, جامه دار Camedar, نقيب الجيش Nakibülceyş, استاد دار صحبه Üstaddârı sohbe, مقدم المماليک Mukaddemül memâlik, مشرف Müsrif, بندقدار Bündukdar, باشماقدار Başmakdar ve امير آخور Emîri ahur gibi kendi kölelerinden maiyetleri bulunurdu. Bunların yukarda isimleri geçen طشت خانه Taşthâne, فراشخانه Firaşhâne vesaire gibi dairelerine (البيوت الكريمه Elbuyûtülkerîme) denilirdi; meselâ طشت خاناه الكريمه Taşthanahülkerime gibi; Sultanın bu gibi dairelerine ise (البيوت الشريفه Elbuyûtüşşerîfe) ismi verilmekte idi.

Ümeradan biri bir yere gideceği zaman kendisi atlanır, arkasında ise yedek olarak eğerli ve dizginli bir veya iki at giderdi. Yine her bir Emîrin bir kısım memlûklerinden mürekkeb (طلب Tulb) denilen bir bir müfrezesi olur ve bun-

yet değişince o işaretin terk edilmiyerek yeni memuriyetin işaretinin de ona munzam olduğu beyan edilmektedir. Yakub Artin Paşa bu malûmatı Van Berchem Korpüsünden almıştır (Corpus C. I, S. 521) ve Quatremère'in (Memlûkler Tarihi C. II Kısım I, S. 14) de de vardır. L. A. Mayer'in (Saracenic Heraldry) isimli 1933 de Oxford'da basılmış eserinin mukaddimesinde Amblem'ler hakkında kıymetli malûmat vardır.

[1] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik (Bâbı hâmis, S. 113).

[2] امراء مئين Ümerâi miîn ve مقدم الف Mukaddemi elf'den her birinin tabılhâneleıi sekiz davul, iki dünbelek, iki zurna ve dört borudan mürekkepti (Quatremère, Sülük tercümesi, S. 173, not 24). Halîl Zahirî bu Emîrlerin kapılarında sekiz yük Tabılhâne yani iki davul, iki zurna dört nefir yani boru çalındığını beyan ediyor (S. 113). Yine aynı eserde Tabılhâne Emîrlerinin iki davul, iki zurna iki borudan mürekkep Nevbetleri olduğu yazılıdır. Quatremère, Mısır'daki Ümerânın nevbet çaldırmalarının gurub-ı şemsde yani akşam namazında olduğunu zikrediyor (جامع التواريخ Camiüttevarih tercemesi, S. 418).

ların önünde de deve üzerine yükletilmiş Tabılhâne bulunurdu; bu Tabılhâne hazinesinin önünde at ve hecinler üzerine binmiş memlûklerin ellerinde yedek atlarla Arap atları giderdi.

Emîr atlandığı vakit maiyyeti adamlarından hangisinin rütbesi daha büyük ise o kendisine yakın dururdu, Emîri ahur en geride gelirdi.

ملک منصور قلاوون Melik Mansur Klavun zamanında ümera ve askerin o tarihe kadar giydikleri elbiselerde mühim tebeddüller olmuştur. Eyyubîler zamanında astarlı sarı (شاش Şaş) sız[1] کللوته Kellûte giyerlerdi[2]. Saçlar örülmüş olup renkli ipekten torbalar içinde idi. Bellerinde ve böğürleri üzerinde renkli بنود. Bünûd[3] veya بعلبکیه Baalbekkiye bulunurdu[4]. قبا Kabâ yani cübbe veya Kaftan'ların yenleri frenk elbiseleri gibi olup, mestleri ise بوزغالی Büzgalî veya برعالی Berâli[5] veyahut سقامی Sükamî (mestin altına giyilen kundura) idi. Kumaşlarının üstündeki kemerlerde ابزیم ibzim denilen toka vardı. Solak[6] denilen çantaları büyük olup yarım yahut daha ziyade ویبه veybe[7] alırdı; mendilleri üç arşın uzunluğunda idi.

ملک منصور قلاوون Melik Mansur Klavan'un, hükümdar olduktan sonra Vilâyet ve Eyaletlere gönderdiği Emîrler bu kıyafetin yerine daha güzelini koydular ve bundan sonra o şekil teammüm etti.

Melik Mansur Klavun Ümerasının hil'atları, مروزی Mervezî denilen şekilde idi; yalnız kendi Hoşdaşı[8] olan dört kişinin طردوحش Tarduhş[9] giymesine müsa-

[1] Şaş, kenarları ipek işlemeli sarık.

[2] Sarıkla ve sarıksız taşınan arkası enseyi kapayacak kadar uzunca başlık. Buna dâir yukarda Memlûk Sultanlarının usûl ve teşrifatları kısmında izahat vardır.

[3] بنود Bünûd, bağ, bend, kılıç bağı demek.

[4] بعلبکی Baalbekkî; beyaz pamuktan kumaş ve iplikten yapılmış kumaş elbise manâsına gelir. Araplardaki elbise isimlerine dair mufassal diksyonerde (Dozy, Amsterdam, 1845) elbise isimlerine ve kumaşlara dair malûmat varsa da maalesef bu eseri bulup istifade edemedim.

[5] بزغالی Büzgalî veya برعالی Berâli, بولغاری Bulgarî'den muharrefdir. Bulgari denilen ve Volga taraflarındaki Türklerin yaptıkları ve giydikleri meşinden mamul mest, lâpçın sonradan Rusya sahtiyanı veya meşini denilmiştir (Dozy).

[6] صولاق Solak, sağ tarafa ve belden az aşağıya doğru asılmış deriden mamul küçük asker çantası veya kemerin sağındaki deriden cep.

[7] ویبه Veybe, yirmi veya yirmi iki Mısır (مد mud) ı olup zahîre ölçeğidir.

[8] خوشداش Hoşdaş veya Hacdaş, Memlûkler zamanında sarayda veya bir Emîrin maiyyetinde beraber yetişip, beraber büyüyen kapu yoldaşı ve samimî arkadaş demektir. Bu tabir Hacetaş olarak Naima tarihinde de geçer ve aynı manadadır (Naima, C. IV, S. 415).

[9] طردوحش Tarduhş kumaştan mamûl قبا Kabâ (جبه Cübbe), şerit gibi yanyana gelmiş sıralardan müteşekkil olup bazılarında Sultanın elkab ve unvanı ve bazılarında ise vahşi hayvanların ve küçük kuşların resimleri vardı. Bir kısmı renkli ve dalgalı idi. Bu Kabâ yani Kaftan, işlenmiş طراز Tıraz ile çevrilmiş olup içerisi Sincap ve Kastor kaplı idi.

ade etti. Bunlardan maada Ümera ile خاصکی Haseki'ler ve برانی Berranî'ler yani Bîrun hademeleri (Saray harici hademeler) Mervezî giyerlerdi[1].

Tabılhâne Emîrleri renkli hil'at ve İşrinat ve Aşarat Emîrleri ise عتابی Attabî denilen renkli ve dalgalı kalın kumaştan elbise giymekte idiler; bundan sonra elbise işi şu tarzı almıştır:

Yüzler Emîrlerinin ileri gelenleri başlarına, üzerine sarık sarılan sırma işlemeli kumaştan yapılmış Kâlûta veya Kellevte denilen serpuş giyerdi; bunların altın kopçaları vardı; bu serpuş pek ince Muslin ile sarılmıştı; iki ucunda beyaz ipekten pervazları olup üzerine Sultanın unvanı işlenmişti.

Ümera ve asker mukaddemleri ve diğer zabitler üstlerine Sultan Memlûkleri gibi Tatar قبا Kabâ'ları yani Tatar Kaftanları ve onun üzerine تکلاوات Tiklevat[2] veya Kilevat denilen setre ve onun üstüne قبای اسلامی Kabâyı İslâmî giyüp bellerine kemer ve kılıç bağlarlardı. Kemer, altın yaldızlı gümüşten veya sâde altından olurdu. حیاصه Hıyâsa denilen kemerin şekli rütbeye göre değişirdi; en mümtaz Emîrlere mahsus kemerlerin amûdî olan küçük sütunları arasında, tokalar, pilâklar, yakut veya inci ile müzeyyen bulunurdu.

Asker ve Ümeranın elbiseleri mütenevvi کمخا Kemhâ[3], ختایی Hatayî, قانجی Kancî, İskendaranî, kadife vesaire gibi renkli kumaş ve soflardan mamuldü. Mevsim yaz ise fevkani veya üst elbisesi ile iç elbisesinin hepsi نسفی Nesefî denilen ipekten mamul beyaz kumaştan olurdu. Eğer mevsim kış ise üst elbiseleri renkli yün ve ipektendi ve bunların içerisi sincap kürkü ile kaplanmış olurdu.

امراء مئین Ümerâi Miîn'in büyüklerinin hil'at veya üst elbiselerinin kenarlarında Hükümdarın ismi yazılmış Tırazları vardı. Bu hil'atın içerisi Anadolu'nun kırmızı atlasından ve altındaki کب Kabâ da yine Anadolu'nun sarı atlasından yapılmıştı; üzerinde sırmalı işlemeler vardı ve Sincap kürküyle kaplı idi. Yüzler Emîrlerinin daha az nüfuzlularının hil'atları طردوحش Tarduhş denilen Kahire, Şam ve İskenderiye, imalâthanelerinde yapılmış olan bir nevi ipekli

[1] مروزی Mervezî مرو Merv şehrine nisbet edilen ipekli ve Pamuklu kumaşın adıdır (Dozy).

[2] Tiklevat'ın Türkçe دیکلا dikla ve dikle veya dikilay'dan alınarak cemi yapılmış olması muhtemeldir. Dikla veya Dikilay, kısa, yünlü kaftan, geniş kollu cübbe ve biniş ve mintan manalarına gelmektedir (Büyük Türk Lûgati (دکلا Dikla, دکله Dikle) ve (دیکیلای Dikilay, دیکله Dikle) lûgatlarına bakın. Dikla, Süleyman Efendi Lûgatinde mintan manasınadır. Aşık Paşa Zade (İstanbul tabı) Tarihinde de (صرتق تکله) diye bu kelime geçer (S. 56).

[3] Kemhâ, havsız kadife, ipekten muhtelif renklerde dokunmuş kumaş. ابن بطوطه İbn Batûta, Bagdad Tebriz, نیشاپور Nişapur ve Çin'de dokunan ipekli kumaşlara kemha denildiğini yazar (C. I, S. 336).

kumaşdan idi. Bunların serpuş, sarık ve kemerleri en büyük Emîrlere nazaran daha basit idi.

Büyük Emîrler سمور Samur, سنجاب Sincap, قاقوم Kakum, واشاق Vaşak, فنيک Fenik kürkler giyerlerdi. Yazın ayakkabı olarak beyaz Alevî mestleri ve kışın ise Tâif gönünden sarı mest giyilmesi âdetti. Ayakkabıyı asker de böyle giyer, gümüş mahmuz kullanırlardı. Emirlerin mahmuzları ise sarı idi.

Emîrlerin rütbe ve derecelerine göre Hükümdar tarafından hil'at yani üst elbisesi giydirilirdi; bazan fevkalâde teveccüh eseri olarak Sultan, Emîre hil'atla beraber donanmış at, esvab ve silâhlar da ihsan ederdi[1].

*
* *

Ümeranın ve diğer vazife sahiplerinin yeni bir vazifeye tayiıderi dolayısiyle kendilerine hil'at giydirildiği gibi vazifelerinde ibka edilenlerede yine ibka hil'atı giydirilmesi kanun'du[2].

Keza muharebe vukuunda Emîrlere (sefer hil'atı) diye hil'at giydirilüp iltifat edilmek usuldendi[3].

Hil'at giydirilmesi iyi görülmüş bir hizmetin karşılığı olduğu gibi ihsan ve âtıfet kabilinden de olurdu.

[1] Büyük kumandanlara ve Nâibi saltanalara giydirilen hil'atların içerisi kırmızı atlastı. Tıraz ile işlenmiş olan bu hil'atın içerisi sincap kaplıdır.

[2] النجوم الزاهره Ennücûmüzzâhire (Avrupa tab'ı, son cilt, S. 682 ve aynı eserin Ayasofya Kütüphanesi Nüshası, Nr. 3497, C. V, S. 175).

[3] Nücûmüzzâhire, Ayasofya nüshası, Nr. 3497. C. V, S. 175.

MEMLÛKLERDE EMÎRLERİN BULUNDUKLARI MÜHİM VAZİFELER

Memlûklerde de Enderun veya saraya ve saray haricine ait olmak üzere Emîrlerin iki sınıf oldukları görülüyor; fakat bazı Emîrlerin vazifelerinin tedahülleri sebebiyle bunları tam iki kısma ayırmak mümkün olamamaktadır; meselâ Hâcib, Üstaddâr ve Devâdârın hizmetleri her iki cihete de şamildir; bununla beraber Hükümdara ve saraya hizmet eden Emîrlerle saray harici bulunan ve Devlet işlerinde mühim mevki ihraz eden Emîrleri bir dereceye kadar ayırmak suretiyle bir tertip yapmak kabil olabiliyor.

Bu kısma başlamadan evvel şunu söyleyelim ki, Emîrlerin derece ve mevkileri her zaman bir değildir. Bir zaman aşağı dereceli olan bir Emîrlik sonradan birinci dereceden olmuş ve bir zaman da tamamen aksi yapılmıştır; nitekim bunlardan bahsederken münasebet aldıkça göstereceğiz.

Kalkaşendî, merkezde Sultanın hizmetinde (yani merkezdeki Devlet işlerinde) bulunan ve (ارباب سيوف Erbâbı Süyûf) diye zikredilen Emîrlerin yirmi beş kişi olduğunu söyleyerek en büyüklerinden başlamak suretiyle yukarıdan aşağıya doğru vazife ve derecelerini şöyle saymaktadır[1]:

Nâib, Atabekülasâkir (Emîri Kebîr), Re'si Nevbe, Emîri Meclis, Emîri Silâh, Emîri Ahur, Devâdâr, Hâcibülhuccab, Candar, Üstaddâr, Çaşnîgir, Hâzindar, شد شرابخانه Şeddi Sarabhanah, Üstaddârı sohbe, Mukaddemi Memâlîk vazifeleri, زمامية الدور السلطانيه Zimamiyetüddûrüssultaniye (Saray hadımlarının başı), Mihmandar, شد الدواوين Şeddüddevâvin, Emîri Teber, Emîri Alem, Emîri Şikâr, حراسة الطير Hirâsetüttayr, شد العمايز Şeddülamâyir hizmetleri, vilâyetler[2]. Bu makamda bulunanların bazıları امراء مئين Ümerâi Miîn, bazıları Tabılhâne ve bazıları da Aşarat ümerasından idiler[3].

[1] صبح الاعشى Subhulâşa, C. VI, S. 16-23.

[2] Valilerden Maksud, Kahire فسطاط Fustat, قرافه Kırâfe valileri ile Kahire'deki kal'a (قلعة الجبل Kala'tülcebel) ve kule valilikleridir.

[3] Bunlardan Hâzindara kadar olanlar مقدم الف Mukaddemi Elf ve امراء مئين Ümerâi Miîn'dendir ki on iki Emîrdir. Diğerleri Tabılhâne ve Aşarat ümerasındandır. Şunu söyleyeyim ki Ümerâi Mukaddimin'in yani birinci sınıf Emîrlerin maiyyetlerindeki Tabılhâne Ümerası bu listelerde yoktur. Meselâ Re'si Nevbe denilen Emîr Mukaddemi Elf olup bunun maiyyetinde üç Tabılhâne Emîri vardı; yine Mukaddemi Elf olan Emîri Aburun maiyyetinde üç Tabılhâne Emîri bulunuyordu. Hâciblikte iki Mukaddemi Elf, Hâcibühuccab ile üç Tabılhâne Emîri Hâcib vardı ilâh... (Subhulâşâ, C. IV, S. 18 - 20).

Vazifelerine göre bu Emîrlerin içinden bir kısmı doğrudan doğruya sarayın ve Sultanın emrinde ve bir kısmı da hariçte Hükümet işlerinde bulunmakta idiler.

(756 II. = 1355 M.) de doğmuş ve (821 H. = 1418 M.) de vefat etmiş olan Kalkaşendî, eserini (814 H. = 1411 M.) de bitirdiğine göre XIV. asır soniyle XV. asır iptidalarında Mısır'da bulunan Emîrlerin vazife sahibi olanlarının derecelerini göstermiş oluyor.

Bundan sonra yani XV. asrın ortalarında yaşamış olan ve (Melik Zâhir Çakmak) ın kölelerinden olan Halîl Zahirîde Mısır'da bulunan muhtelif sınıftaki emirlerin adedini şöyle yazıyor:

Ümerâi Mukaddeminden olarak sırasiyle Emîri Kebîr, Emîri Silâh, Emîri Meclis, Emîr Devâdârı Kebir, Emîri Ahurı Kebîr, أمير رأس نوبة نوب Emîr Re'si Nevbeti Nüveb, Emîr Hâcibülhuccab, امير خازندار كبير Emîr Hâzindarı Kebir, امير حاج Emîri Hac.

Tabılhâne Ümerasından olarak ve yine sırasiyle شاد شرابخاناه Şaddı Şarabhanah, دوادار ثانى Devâdârı sânî, امير آخور ثانى Emîri Ahurı sânî, رأس نوبت ثانى Re'si Nevbeti sânî, حاجب ثانى Hâcibi sânî, خزينه دار ثانى Hazinedarı sâni, Kalci Mansura Naibi, زردكاش Zeredkâş, أمير شكار Emîri Şikâr, امير جاندار Emîr Candar.

Yirmi ve onlar ümerasından olarak vazifesi olanların, Devâdârı salis, İmrahorı sâlis, Re'si Nevbeti sâlis, Hacibi sâlis, Üstaddân sohbe; bunlardan başka ayrıca yedi Hâcib, on Re'si Nevbet olduklarını beyan ediyor.

Yine aynı müellif kendi zamanında Ümeradan olmayarak yirmi Hâcib ile, Emîri Teber (تبه ر), Emîri alem, كاشف الطير Kâşifüttayr, Sevvakı has (سواق خاص), Emîri menzil, On candar, شاد القصر.Şaddülkasır, شاد الحوش Şaddülhavş, شاد الدواوين. Şaddüddevâvîn, شاد العمایر Şaddülamâyir, شاد الاوقاف Şaddülevkaf, شاد دار الضرب Şaddü dârüddarb, شاد سالحخاناه Şaddü Silâhhanah, Kırk imrahor, Kırk zeredkâş vesaire olarak bir takım memuriyetler zikretmektedir ki bunlara memur olanların da Emîrliğe namzed Haseki sınıfından olduklarına şübhe yoktur[1].

Hükümdar ve Saraya Mensup Emirlerin Vazifeleri:

Sarayın ve Hükümdarın işlerini gören Emîrlerin sırasını قلقشندى Kalkaşendî'nin tertibi üzere yazıyorum.

[1] زبدة كشف الممالک (باب سادس) Lübdetü Keşfilmemalik.

Emîri Meclis:

Sultana mahsus meclislerin hazırlanması, nezaret ve idaresi ve teşrifatçılık, bu emîre ait olup bundan başka Hassa yani hükümdara ve saraya mensup tabipler ve göz hekimleri bunun emri altında bulunurlardı. Emîri meclisi, devlet şurası reisi olarak gösterenler de vardır[1]. Emîri meclisin devlet teşrifatında sırası bazan yükselmiş ve bazan küçülmüştür; bunun Emîri kebîr denilen Atabekülasakirden sonra geldiğini söyliyen müellifler görülüyor; filhakika Subhulâşâ'da dördüncü ve İbn İyas'ta üçüncü olarak gösterilmiştir[2]. Emîri meclis aynı zamanda sultanın teşrifatçısı idi.

Emîri Silâh (Silâhdar Ağa):

Merasimde ve alay günlerinde Hükümdarın silâhını taşıyan ve Yüzler Emîri yani birinci sınıf Ümeradan olan Emîri silâh aynı zamanda زردخانه Zerdhâne veya زردخانه Zeredhâne denilen silâhhanenin şefi idi; maiyyetinde (Silâhdariye) denilen memlûkler vardı, bunlar Sultana mahsus silâh takımlarının muhafızı idiler.

Silâhhânede hükümdara ait زرد Zered[3] denilen zırh ile silâhlardan kılıç, ok, yay, gargı, تبر teber, kalkan vesair silâhlar bulunurdu. Silâhhaneye giren ve çıkan şeylerden Emîri silâh mes'uldü; bunlar Sultana mahsus silâhhânede yapılırdı.

Emîri silâh, merasimde sultanın sol gerisinde dururdu. Bu vazife Melîk Zâhir Baybars tarafından ihdas edilmiştir[4].

Zamanının çoğu sarayda geçen Emîri Silâhdan başka bir de silâh işleriyle meşgul olan زردكاش Zeredkâş vardı ki Osmanlılardaki (Cebeci başı) mukabilidir. Zeredkâş, vazifesinde müstakildi. (846 H. = 1442 M.) Kayseri muhasarasının teşdidine mebni Sultan, Zeredkaş'ı çağırıp top ve mancınık ve sair harp levazımı gönderilmesini emretmişti[5].

[1] صبح الاعشى Subhulâşa, C. V, S. 461; Hıtatı Makrizî, Sülük tercemesi (Quatremère, C. I, kısmı 2, S. 14, Not 15).

[2] صبح الاعشى Subhulâşa C. IV, S. 18; Demombynes, Suriye'de Memlûkler; İbn İyas, C. IV, S. 3.

[3] زرد Zerd, birbirlerine takılmış zırh halkaları ve zered زره zırh dedikleri çelik gömlek demek olup Zerdhanah ise silâhhane ve siyasî mücrimlere mahsus hapishane manalarına gelmektedir. Bir nevi ipekli çadır manasına geldiğini de Dozy yazıyor.

[4] Emîri silâhın vazifesi evvelce o kadar ehemmiyetli addedilmiyordu. XV. asır ortalarına doğru, Emîri Kebîr yani Atabeyden sonra ehemmiyetli bir makam olmuştur. (منهل الصافى Menhelüssâfî, den naklen Memlûkler Tarihi Quatremère), S. 159 Not 36). XVI. asır başlarında da aynı dereceyi muhafaza etmekte ve Atabey olan Emîri kebîrden sonra gelmektedir. Yani merkezde derece itibariyle ikinci emîrdir (İbn İyas C. IV , S. 30).

[5] سحاوى Sehavî التبر المسبوک Ettibrülmesbûk (Ayasofya Kütüphanesi kitapları, Nr. 3113, varak

(916 H. = 1510 M.) de Osmanlı hükümdarı Sultan II. Bayezid bir cemîle olmak üzere Memlûk Hükümdarı Kansu Gavri'ye üçyüz tüfenk, otuz bin ok ve kırk kantar kokulu barut ve iki bin ağaç kürek ve bundan başka bakır, demir, araba, halat, gemi demiri (lenger) ve sair gemi levazımatı göndermişti[1].

امیر آخور Emîri Ahur:

Memlûk Sultanına ait has ahur veya resmî tabiriyle (اصطبل سلطانی Istablı Sultanî) ye nezaret eden Emîri Ahur, Mukaddemi Elf olan birinci derecedeki Emîrlerden olup maiyyetinde muavin olarak Tabılhâne rütbesindeki Emîrlerden Emîri Ahurı sâni ve Emîri Ahurı sâlis unvanlariyle ikinci derecede şefler vardı; üçüncü Emîri Ahurun bazan ve bilhassa XIV. asır başlarında Onlar ümerasından olduğu görülmektedir. Bundan dolayı birinci Emîri Ahura (Emîri Ahurı Kebîr) denirdi; Emîri Ahurun, Istablı Sultanî'de dairesi vardı.

Emîri Ahurların rütbe ve dereceleri Melik Nâsır Mehmed (vefatı 1341) zamanında artmıştır.

Emîri Ahurun maiyyetinde Istabl müdürlerinden sayılan (سراخور Serahur) denilen ve atların yemlerine bakan hademelerin reisi vardı. Divân kâtipleri ve halk buna galat olarak (سلاخوری Selâhorî) derlerdi; burada her cins hayvan onun nezareti altında idi[2]. Bundan başka Mirahura tâbi olup atları gezdirmek ve onları talime yürüyüşe alıştırmak, atabinmek işleriyle meşgul olan (اوجاقی Ocakî) ile[3] مهتر Mihter, Ahur şefleri Rikâbdar, هجین Hecin muhafızları şefi ve maiyyeti, سیروانی Sirvanîler, غلمان gılman ve seyis gibi bilumum has ahur şef ve hademelerinin defterlerini tutan ve (رفیق Refik) denilen kâtib ve muavinleri hep Emîri Ahura tâbi idiler.

Halîli Zâhirî, kendi zamanında ümeradan olmayarak kırk kadar Emîri Ahurdan bahsetmektedir ki bunların muhtelif hayvanlara nezaret eden ahur çavuşları ve hademeleri olduklarına şüphe yoktur[4].

76 B.)

[1] İbn İyas Tarihi Bedâyîüzzuhûr fî Vekâyiidduhûr, C. IV, S. 201.

[2] Serahur, at, deve, katır vesaire gibi hayvanların yemlerine bakan kimsedir. İki kelimeden mürekkeptir. Biri *Ser* ulu manasınadır; ikincisi Hur ulef manasına olup hayvanların alefleriyle meşgul hademelerin başı, reisi demektir.

[3] صبح الاعشی Subhulâşa, C. V, S. 454; نهایة الارب Nihayetülireb ve نحوم الزاهره Nücûmüzzâhire, منهل الصافی Menhelüssâfî ve Sülûkte (اوشاقی Uşakî ve وشاقی vuşâkî ve عینی Aynî Tarihinde طائفة الاوجاقیه veya (مماليک اجاقیه) ve İbn İyasta (جماعة من الاوجاقیه) diye zikredilen sınıf bunlardır. (Sülük, Fatih kütüphanesi 4388 varak 30 vel26 ve Aynî (Veliyyüddin Efendi kütüphanesi Nr. 2396, S. 103 ve Yeniçeri Ocağı, Topçu ocağı, Acemi ocağı gibi.

[4] Zübdetü Keşfilmemâlik, Altıncı Bab.

Emîri Aburun nezareti altında hayvan ahurlarınm her birinde başka cins hayvan olup bunların müdür ve hademeleri de ayrı idiler. Tayların ahur müdürüne (امیر اخور المهاره Emîri ahurülmihâre), develerinkine امیر اخور الدشار Emîri ahurüddüşar[1] ve öküzlere bakana bazı defa امیر اخور السواقی Emîri ahurüssevâki denirdi ki اسقا iska yani sulama işlerinin Emîri ahuru demektir.

Emîri Aburların ellerinde bütün aburları, hayvan mevcutlarını yem ve sair masrafları gösteren muntazam defterleri vardı[2].

Üstaddar (استاد الدار Üstadüddâr): استاد دار

Sultanın hususî mallarına bakan ve onların varidatını toplayan ve sarfeden Emîr olup buna büyük veya âlî daire müdürü manasına olarak (Üstaddârı azâm) veya (Üstaddârülâliye) de denilirdi[3].

Memlûk sarayında hükümdara ait mutfaklarla, şaraphâneler, saray gılmanı ve sair hademeler hep bunun nezareti altında idiler. Saray kapısının açılûp kapanmasından da bu mesuldü; saray gılman, hademe ve memurlarının maaşlarına ait parayı bu verirdi; binler ümerasından olan Emîr Çaşnigîr bile masarif işlerinde buna tâbi idi.

Sultanın bir yere gidişinde Üstaddarda beraber bulunurdu. Sultanın saraya ait emirleri ve sarayın, Sultanın, Sultan Memlûklerinin yiyecek, giyeceği ve bütün levazımatını bu ihzar ettirirdi.

Dört üstaddar vardı; bunların biri mukaddem ümerasından yani Ümerâi Miin denilen birinci sınıf Emîrlerden olup diğer üçü Tabılhâne Emîrlerinden idiler. Bundan başka Aşarat ümerasından olan Üstaddar muavinleri de vardı. Bunların bazıları erzak ve emlâk işlerine bakarlar ve bazıları da alıp, satılan

[1] Dozy, bunun develer ahırına nezaret eden Emîri Ahur demek olmayıp mer'alarda bulunup geceleri dönmeyen deve ve öküzlerin ahırlarına bakan Emîri Ahur olduğunu beyan ediyor. دشار Düşar, جشار Ceşar'dan muharref olup mer'ada kalan öküz ve deve demektir (C. I, S. 443).

[2] Emîri ahur kısmı için, صبح الاعشی Subhulâşa, مسالک الابصار Mesalikülebsar, خطط مقریزی Hitatı Makrizî ile کتاب السلوک Kitabüssülûk ve Halilî Zahirî ile Quatremère'in sülük tercümesinden istifade olunmuştur.

[3] استدار Üstedar, الستاد الدر Üstadüddar, استاد الدار Üstadüddar, استادار Üstaddar imlalarında yazılan Üstaddar tabiri, Abbasîlerde ve Harezmşahlarda da vardı ve onlarda da saray masraflarına bakarlardı سیرت سلطان جلال الدین :نسوی Nesevî: Sireti Sultan Celâlüddin). Keza Anadolu Selçukîlerinde de görüyoruz. Subhulâşâ bu terkibin alıcı manasına olan (ستد Sited) ile tutucu demek olan (دار dar) dan terekküp ettiğini ve sonra malûmatfüruş kâtipler bunun önüne ötre ile okunur elif getirerek دار استاد — Üstaddar dediklerini beyan etmektedir (C. V, S. 457). اوستاد ve استاد Üstad, Farsça olup muallim, mahir, vukuf sahibi demek olduğu meydandadır ve bu gün dahi bizde (Usta, Üstad) diye de müstameldir.

eşyaya nezaret ederlerdi. Üstaddarların bu miktardan daha az oldukları da vaki idi.

Melik Zâhir Berkuk zamanında yani XIV. asır sonlarında Üstaddarın ehemmiyeti artmıştı. İbn Haldun, Memlûkler zamanında malî işlere bakan ve maliye nazırı olan vezir'in umuru külhyede Sultanın mutemetlerinden olan Üstaddara tâbi olduğunu yazmaktadır ki[1] bu da Berkuk zamanıdır. Filhakika Berkuk, Emîr Cemalüddin Mahmud ibn Ali'yi Üstaddar yapınca memleket emvaline ait işleri de buna verdi; o da az evvel söylediğimiz gibi vezirin ve onun maiyyeti olan Nâzırı Hassın yapacağı işlere de bakmaya başladı. Vezir ile Nâzırı Has bundan sonra Üstaddara sorarak iş görür oldular.

Melik Nâsır Ferec zamanında Emir Cemalüddin Yusuf'un Üstaddarlığı vaktinde ise bu nüfuz daha ziyadeleşti. Berkuk tarafından ihdas edilmiş olan (Divanı Müfred) Üstaddara bağlanmıştı[2]; yani Berkuk Memlûklerinin maaş, arpa vesair levazımatına sarfedilmek üzere ayrılan ıktaların nezareti, Üstaddara verilmişti[3].

Makrizî XIV. asır ortalarındaki vekayi arasında (استاد دار جعفر Üstaddar Cafer) diye bir üstaddardan bahsetmektedir; bunun tabılhâne ümerasından bulunan ve büyük üstaddarın muavini olan üstaddar obuası muhtemeldir[4]. Üstaddarı sohbe, bunun maiyeti idi[5].

أمير چاشنيگير Emîr Çaşnigîr:

Saraydaki Çaşnîgir yani sofracıların başı olup امراء مئين Ümerâi Miin yani yüzler Emîri ve مقدم الف Mukaddemi elf yani bin kişinin kumandanı olan birinci sınıf Emîrlerdendi; vazifesi itibariyle üstaddarın maiyyeti idi. Sofra ve yemek hizmetlerinde (استاد دار صحبه Üstaddarı Sohbe) ile beraber bulunur ve Üstaddarı Sohbe kendisine yardım ederdi.

Emîr Çaşnîgirin, çaşnîgir (sofracı) ismi altında maiyyeti vardı. Emîr çaşnîgir, Sultanın sofrasına getirilen yiyecek ve içeceğe zehir katılmamış olduğunu temin için sultandan evvel bunu tadar ve sonra takdim ederdi[6]. Eyyû-

[1] İbni Haldun mukaddimesi, B. 2, S. 87.

[2] Berkuk Hükümdar olduktan sonra emîr iken almakta olduğu ıktâı ayırarak (Divanı Müfred) ismiyle bu ıktâın gelirini yeniden ihdas ettiği beş bine baliğ olan Memlûkleri in masraflarına karşılık tutmuştu. Berkuk bu divana daha bir çok ıktâlar ilâve ederek idaresini Üstaddarın emrine vermiştir.

[3] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 106 ve خطط مقريزى Hıtatı Makrizî.

[4] السلوک Essülûk (Fatih kütüphanesi, Nr. 4388 varak 128 b.)

[5] صبح الاعشى, Subhulâşa, C. V, S. 460.

[6] Makrizî Hıtat'da (C. II, S. 223) ustaddarın umum Mısır arazisi etrafında mutasarrıf ve sultan

biye Hükümdarı Melik Sâlih Necmüddin Eyyûb, Emîr Çaşnîgir tayin edilen bir emîre, Arma yani alâmet olarak küçük bir yemek sofrası resmini havi vesika verirdi[1]. Bu usulün onun memlûkleri tarafından kurulan devlette de devam ettiğini görüyoruz.

خازندار Hâzindar:

Sultanın kendisine aid kumaş, mücevherat ve her türlü nakdin muhafazasına memur olanlara Hâzindar denirdi. Sarayda üç sınıf hazine ve üç hazinedar vardı. Biri kumaşların, ipekli ve sırmalı eğerlerin muhafızı, ikincisi mücevherat ve kıymetli taşların muhafaza memuru, üçüncüsü de kese yani نقد nakd hazinedarıdır, İkinci hazinedarın hazinesi sarayın harem dairesinde olduğundan hazinedarı hadım ağalarındandı[2]. Bunun memuru evvelce Tabılhane yani ikinci sınıf ümeradan olurken, sonradan Mukaddemi elf denilen birinci sınıf emirlerden tayin edilir oldu. Nâzırı has, nakd hazinedarının âmiridir.

شد شرابخاناه Şeddi Şarabhânâh:

Buna شاد شرابخاناه Şaddı şarabhânâh da derler, شاد Şad veya شد Şed[3] müdür ve (خاناه Hanah) da hane manasınadır. Şadd-i şarabhânâh bizim lisanımızda şarabhâne Müdürü ve maruf tabiriyle (Şarabsalar) demek olur.

Şeddi Şarabhânâh, Sultanın, şarabhâne denilen meşrubat kilerine giren ve çıkan reçel, şurup, şeker, ıtriyat, kar, meyva vesaireye bakan hademe ve memur-

divanlarında söz söylemek ve arazi müfettişliği vazifesi görmek nahiye müdürlerinin ve bir çok vazife sahiplerinin umurunu idare etmek olduğunu beyan ediyor ki XIV. asır sonlarıdır.

[1] Melik Salih Necmeddin Eyüb Çaşnigîr tayin ettiği vakit ona خونجا Honca denilen ve yemek masası resmini gösteren bir alâmet vermişti. Honca, yemek sofrası demek olan (خوان Han) in ismi tasgiridir ve doğrusu da خوانچه Hançe'dir. İbn Tanrıberdî, eserinde bunu Araplarca maruf olan şekli üzere (خونجا Honca) diye yazmıştır (Quatremere, Memlûkler tarihi, C. I, S. 3).

[2] Deraombynes, Memlûkler devrinde Suriye; Subhulâşa, C. IV, S. 21.

[3] Bu tabir, bazen (شاد Şad) ve (شد Şed) ve bazan da (مشد Müşit) şekillerinde kullanılmakta olup nazır, müdür, müfettiş, murakıb gibi mânalara gelmektedir. Meselâ Şadüşşarabhanâh veya Şeddüşşarabhanâh sarayın meşrubat kilerinin müdür veya nazırı demektir. Yine bunun gibi (شاد ادواوين Şaddüddevâvin) kalemlerin teftiş memuru, (شاد القصر Şaddülkasır) kasr veya köşk müdürü, (شد البيمارستان Şeddülbimaristan) hastahaneler Müdürü, (شاد البلاد Şaddülbilâd) Belediye Müfettişi, (شاد قنوات Şaddı kanavat). Su yolları Müdürü (شاد الزردخاناه Şaddüzzeredhanâh) Silâhhane Müdürü, (شاد الخاص Şaddülhas) Hükümdarın emlâki hassa nazırı tabirlerine Memlûk tarihlerinde sık sık tesadüf etmekteyiz. Yalnız şurasına dikkat etmeli ki bir daire veya kilerin hem bir şaddı ve hem de bir nazırı bulunmaktadır. Böyle olunca şad ikinci derecede olup müdür ve diğeri ise nazır demektir; meselâ Şaddı Evkaf ve Nazırı Evkaf ve yine شاد دار الضرب Şaddüdarüddarb, ناظر دار الضرب Nazırı darüddarb gibi (Zübdetü Keşfilmemalik, Bâbı sâdis).

Bu iki misalde nazarı dikkati bir noktaya celbediyorum. Şad tabiri askeri sınıfdan tayin edilen memur hakkında kullanılır. Nazır ise, ulema sınıfından veya ehli kalemden olurdu. Şed ve Şad tabirleri hakkında (Sülük tercümesine bakınız, C. I, S. 110).

ların nazırıdır; bazan Mukaddemi Elf ve bazan da Tabılhâne ümerasından tayin edilirdi. Vazifesi itibariyle hükümdara en yakın olan mutemet emirlerden idi.

Şarabhâne Şaddının nezareti altındaki kilerde şurup yapmaya mahsus kaplarda en nefis Çini ve Firuzeden kakmalı en kıymetli tabak ve kâseler vardı.

Şarabhâne Şaddının maiyyetinde مهتار شرابخاناه Mihtarı Şarabhanâh (Şarabhâne kethüdası) denilen bir memur vardı ki şarabhâneye girecek şeyleri tesellüm etmekle mükellefti. Şarabhânede (شرابدار Şarabdar) ismi verilen Gılmanlar yani iç oğlanları hizmet ederlerdi.

Şarabhânede müferrih meşrubat ve ilâçlarla, müshil macunlar ve sair içilecek ilâçlar da bulunurdu. Hükümdarın içtiği sular da burada saklanırdı[1].

استاد دار صحبه Üstaddârı Sohbe:

Sultanın mutfağına ve yemeklere nezâret etmek, yemek levazımatını ihzar eylemek, yemek çıktığı zaman yemek tablasının önünde yürümek, Emîr Çaşnigîr ile beraber sofraya bakmak bunun vazifesi olup, Üstaddârı Kebir'in maiyyeti idi. (Emîri Aşare) denilen onlar ümerasından olurdu; sofraya hizmet eden garsonlar bunun emri altında idiler; seferde ve hazarda hükümdarın maiyyetinden ayrılmazdı.

Üstaddârı Sohbenin maiyyetinde başlıca (مشرف Müsrif) yani matbah emini denilen, mutfağı ve yemekleri muayene etmeye memur bir nezaretçi ile (خوانسالار Hansâlâr) denilen sofracı başı[2] ve (اسپاسلر Espaslar) yani (آش پز Aşpüz) isminde bir aşçı başı vardı.

مطبخ سلطانی Matbahı Sultanîde sabah ve akşam yemek pişer, Sultana, saraya ve Divânı Adl'in içtima günlerinde Divân erkânına ve hademelere buradan yemek verilirdi.

مقدم الممالیک Mukaddemülmemâlîk:

Sultanın veya Emîrlerin (طواشی Tavaşî) diye maruf olan hadım ağalarının baş ağalığıdır. Mutlaka, Sultan Memlûkleri arasında yetişip Emîr olmuşlardan tayin edilirlerdi; derecesi Tabılhâne Emîri olmaktı[3]. Onlar Emîri rütbesinde bir de muavini vardı. Askerî rüesadan olan (رأس نوبت Re'si Nevbet) in asker Mem-

[1] Quatremère, Memlûkler Tarihi, S. 162, Not 41; صبح الاعشی Subhulâşâ, C. IV, S. 10, 21.

[2] Hânsâlar, sultanın mutfağındaki en büyük zatın unvanı olup mutfak haricindeki Mihterler makamına kaimdir. Bu da خوان. Hanyanı sofra kelimesiyle reis, mukaddem manasına olan salar dan mürekkeptir (Subhulâşâ, C. V, S. 471).

[3] XVI. asrın başlarında Mukaddemi Memâlîk, onlar rütbesinde idi (İbn İyas. Alman Müsteşrikin hey'etinin bastırdığı ciltler, C. IV, S. 32).

lûkler üzerindeki derecesi ne ise bununda hadım ağaları üzerindeki derecesi öyle idi[1].

زمامية الدور السلطانيه Zimâmiyyetüddûrissultaniyye[2].

Buna زناندار Zenandar ve زمامدار Zimamdar da denilir. Sultan veya Emîrlerin perdedarlığını yapan hadım ağalarının bir kısmı harem dairesinin ve Sultan kızlarının muhafazalariyle mükellef idiler. Bu sınıfın Âmiri Tabılhâne Emîri rütbesinde olup saraya bakan Tavaşi sınıfının Mukaddemülmemâlîk'den sonra gelen bir zabiti idi.

أمير تبر Emîri Teber:

Sultanın mevkiblerinde (Alaylarda) maiyyetindeki Teberdar yani baltacılarla beraber teber taşıyan ve Sultanın etrafında siper vazifesini gören baltacıların âmiri. Hükümdar binerken bu Emîr, teber tutardı. Bunun maiyetindeki Teberdarlar (اولاد الجند Evlâdüccünd) yani asker evlâtları arasından seçilirlerdi.

Teberdarlar, Hükümdarın hareketinde sağ ve sol taraflarında bulunurlar ve müsaadesiz sokulmak isteyenleri menederlerdi. Emîri Teberden başka موكب mevkiblerde on kadar teberdar bulunurdu[3]. Emîri Teber bazen Aşerat Ümerası arasından tayin olunurdu. Bazan daha aşağı rütbede olanlar da vardı.

امير علم Emîri Alem:

طبلخانهء سلطانى Tabılhanei Sultanî ile buradaki hademelerin başına امير علم Emîri alem) denilirdi. Sultanın bayraklarını muhafaza etmek, alaylarda ve merasimde Sultanın arkasından bayrağını taşımak Emîri Alem'in vazifesi idi.

Tabılhanei Sultanîde davul, zurna, dümbelek, (Nekkare) nefir, zil vesair musiki âletleri vardı. Emîri alemin maiyyetinde (مهتار طبلخانه Mihtârı Tabilhâne) denilen bir muavin ile دبندار. debendar (davulcu) lar ve منفر Müneffir yani nefir çalan borazanlar ve كوسى Kûsî ismi verilen zilzenler, zurna ve nakareciler bulunurdu; her gece ve sabah nöbet vurulduğu zaman buna Emîri Alem nezaret ederdi, seferde ayni iş, hükümdar otağının etrafında olurdu. Emîri alemin dere-

[1] Subhulâşâ, C. V, S. 456 (Cevher ibn Abdullah Cenahî Mukaddemül-memâlîküssultaniye) ve (Cevher ibn Abdullah Mukaddemül memâlîkünnasuiyye.) درر كامنه Dürerikâmine, C. I, S. 543, 544.

[2] Zimam, dizgin demektir. Mecazen hükümet, kumanda makamı, borç senedi, sicil defteri, cetvel, esamii kütüb, askerî sınıfın künye defteri, müfredat defteri manalarına da gelir. Zimamülbilâd, Kadestro, Zimamülakarat Arazi tahrir defteri, Zimamülîrad vel-masraf hasılat ve masarifat hesap defterleri, Maliye vekâleti defteri demek oluyor. Mısır'da ise Sahihüzzimamın manası büsbütün başkadır. Orada Zimamüddar yahut زمام الآدور Zimamülâdûr, sarayın başlıca hadım ağası demekti (Dozy'ye bakınız).

[3] Quatremfère, Memlûkler Tarihi, S. 100 (131 numaralı not).

cesi Aşerat ümerasından olmaktı; fakat XV. asır ortalarında ümeradan olmayan Emîri alemler de görülmüştü[1].

امیر شکار Emîri Şikâr:

Sultanın av kuşlarına bakan gılmanların başıdır; avlarda hükümdarla beraber bulunurdu; derecesi Emîri aşerelikti.

Bundan başka (حراسة الطیر Hırasetüttayr) denilen ve kuşların bulundukları ve indikleri mahalleri bilip onları muhafaza ile sultanın avlanmasını temin eden bir vazife daha vardır; bu vazife sahibi olan (حارس الطیر Hârisüttayr) in derecesi onlar emîri olmaktı.

Bir de خواندار. Havandar veya Hayvandar denilen turna ve balıkçıl gibi av hayvanlarının muhafaza ve idaresine memur olan bir kuşçu da görmekteyiz.

Emîri Şikâr ile diğerleri İstanbul sarayının Şikâr ağalarına benzemektedirler.

شاد العمایر Şâddülemâyir:

Bu vazife sahibine (شاد العمایر السلطانیه Şaddul'emayirissultaniyye) de denilir. Devlete ait binaların müfettişi olup Osmanlıların eski teşkilatındaki şehreminine benzer. Sultanın yeni yaptıracağı veya tamir ettireceği köşkler, binalar ve menzillerin, surların yaptırılması buna aitti; derecesi Emîri aşereliktir.

مهتار طشتخانه Mihtârı Taşthâne[2]:

طشتدار Taştdar, leğen tutan demektir. Bu vazifenin başı olan (مهتار Mihtar) Sultanın Taşthâne denilen el ve çamaşır leğenleriyle yine Sultanın giydiği کللوته Kellute veya کولوته Külüte ve قبا Kabâ (Kaftan, Cübbe) vesair elbiseleri, kılıç, çizme, mest gibi eşyayı havi dairenin baş ağası idi. Burada elbise de yıkanırdı; maiyyetinde müteaddit hademeler de vardı.

Taşthane, Mihtar ve hademelerine tazimen (بابا Baba) denilirdi; buna da sebep efendisinin elbise, eşya vesairesini temizliyen ve muhafaza eden müşfik pedere teşbih edihnesinden ileri geldiğini قلقشندی Kalkaşendî yazmaktadır[3]. Bu tabir evvelce yalnız bu daire müdürü olan (مهتر Mihter) hakkında kullanıldı ise de sonradan gılmanlara da teşmil edilmişti.

[1] زبدة کشف الممالک Zeydetü Keşfilmemâlik (Babı sâdis).

[2] مهتار Mihtar, her daire gılmanının büyüğüne, kethüda, âmir veya zabitine verilen unvandır. مه Mih Farisîde büyük ve تار Tar ise ismitafdil olup ziyade büyük manasınadır.

[3] Subhulâşa, C. V, S. 470.

Bu daire hademelerinin bazıları طشتدار. Taştdar ve bazıları ise (رختوانیه Rahtvaniye) yani oda döşemesi eşya ve esası beytiyenin muhafızı idiler[1]. Burada vazifeyi nöbetle yapmak üzere iki mihtar vardı[2].

مهتار فراشخاناه Mihtârı Firaşhânâh:

فراش Firaş yatak, döşek, şilte demek olup Mihtarı Firaşhânâh, Sultana ait döşek, şilte, halı ve çadırları havi deponun müdürü demekti; maiyyetinde Firaşî denilen bir çok gılman vardı. Seferde ve hazarda hizmet ederlerdi; çadırları bunlar kurarlardı, çadır kurmakta ve çadırları bağlayıp katırlara yükletmekte gayet mahir ve çevik idiler. Bunlara فراش Ferraş denilirdi. Bazan bunlardan biri bir büyük çadırı yalnız başına kurabilirdi.

Firaşhanenin gulamı yani hizmet eden hademeleri çoktu. Bunlar Osmanlılardaki çadır gılmanlarına ve âmirleri olan Firaşhane mihtarı da çadır mehter basısına benzemektedir.

رکابخاناه Rikâbhânâh:

Sultanın at eğerlerini vesair hayvanlarına ait levazımını muhafaza eden ve (رکابخاناه Rikâbhânâh) denilen bir depo daha vardı. Gem, eğer, کنبوش Künbuş (çul), yem torbaları burada idi; bunların içinde altın, gümüş ve altın yaldızlı eğerler, sırmalı künbüşler, ipekten ve yünden tulum ve torbalar olup pek sanatkârane idiler.

Buranın kethüda veya müdürüne (مهتار رکابخاناه. Mihtârı Rikâbhânâh) denilirdi.

حوایج خاناه Havayichânâh:

Bu daire yalnız Sultana mahsus olup vezirin nezareti altında idi, fakat Memlûklere verilecek etlerin tevziatına Tabılhâne kethüdası bakardı; gerek Saraya ve gerek Emîrlere yiyecek ve tayınat hep buradan verilirdi. Bu levazımatm başlıcaları et ve yemek levazımı olan tuz, biber, baharat ile zeytin yağı, zeytin danesi vesairedir.

Kalkaşendî, her gün sarfedilen bu tayınattan et masrafının bir günde otuz bin dirhem tuttuğunu yazıyor. Makrizı'nin mütalâasına göre Melik Âdil کیتبوغا

[1] رختوان Rahtvan: Taşthanenin bazı ricaline lakabdır. Bu da elbise ve kumaş kısımlariyle meşgul olanlara alemdir. Çünki رخت raht Farsça kumaş manasınadır وان van da nisbet edatıdır (صبح الاعشی Subulâşâ, C. V, S. 471).

[2] صبح الاعشی Subhulâşa, C. V, S. 470; Sülûk tercümesi, S. 160, Not 40; Dozy, C. I, S. 518 (Rahtvaniye lûgati).

Kitbuga zamanında havayichanenin her gün sarfettiği etin miktarı yirmi bin رطل Rıtl idi ki takriben yirmi bin kilodur[1]. Bu etler, saray dairelerine ve tayınları olan Emîrlere, Ulemaya, kalem erbabına ve Sultanın memlûklerine tevzi edilirdi. Tenvirat için zeytin yağı da buradan dağıtılırdı.

Sultanın yemekleriyle Sarayın ve Darüladilde Divân heyetine verilen yemekler ziyafetlerdeki taamlar Saray mutfağında pişirilirdi; bunların levazımını havayichâne verirdi. Mutfak işleri Üstaddarı Sohbe'nin nezereti altında görülüyordu. اسباسلر Espaslar veya طباخ Tabbah denilen aşçı ve مراقدارMerakdar ismi verilen şahıs[2] ileri gelen matbah zabitleri ile matbah hademesi olan Gılmanlar burada hizmet ederlerdi. Bundan başka (مشرف Müsrif) denilen ve yukarıda Üstaddarı Sohbe kısmında vazifesi zikredilen matbah emini de burada bulunurdu.

Bunlardan başka Hükümdar hizmetinde bulunan daha bir hayli küçük rütbeli Gılmanlar mevcut olup başlıcaları şunlardı:

Alaylarda ve merâsimde Hükümdarın gerisinde bir torba veya zenbil içinde fındık şeklinde Hükümdara ait (بندق Bunduk) denilen mermi taşıyan ve (بندقدار Bundukdar) ismi verilen Tüfekçi, Sultanı giydiren ve elbiselerini muhafaza ile alaylarda Hükümdarın resmî elbise bohçasını taşıyan جمدار Cemedar veya (جامه دار Câmedar)[3], Sultanın ayakkabılarını götüren (Baçmakdar — Paşmakdar)[4] ve oyuna giderken Sultanın Çevkeni'ni taşıyan (چوکندار Çökendder) veya Çevkendar[5], merasim ve alaylarda Hükümdarın yanısıra sağ tarafında yürüyüp elinde kalkık duracak tarzda yaldızlı ve topuzlu sopa tutan müşekkel ve güzel

[1] Makrizî'nin Hatat'ından naklen Quatremère'in Memlûkler Tarihi, S. 162, Not 42.

[2] Merakdar; mutfak hizmetinde bulunan zat alemdir. مراق Merak et suyu demektir (Subhulâşâ, C. V, S. 470). مراقدار Merakdar hem mutfak levazımatını muhafaza eden ve hem de yemeğin çeşnisine, iyi olmasına bakan memurdu.

[3] Tarihi Meliki Zâhir Baybars (Edirne Selimiye Kütüphanesi) ve Subhulâşâ, C. V, S. 459; Sülûk tercemesi, C. I, S. 11. Buna yanlış olarak جمدار Cemdar denilmiştir; doğrusu Câmedar olup esvapcı başı, hükümdarın elbise dairesinin müdürü demektir. Kesedara da bu isim verilmiştir.

[4] Sülûk tercemesi, S. 100. İki Başmakdar vardı, münâvebe ile hizmet ederlerdi. Subhulâşâ, C. V, S. 459. Başmak, Türkçede üstü açık ayakkabıya denir (Dozy).

[5] Bu lûgat جکندار Cükündar, چوکندار Çökendar, چوکاندار Çevkândar şekillerinde yazılmaktadır. Çevkân ve Çökân (Dozy), Sülûk tercemesi (Memlûkler Tarihi C. I de not olarak top ve Çevkân hakkında mufassal malûmat vardır. Halk (چوکان Çevkân) ve چوکندر Çökender derler; صبح الاعشی Subhulâşâ, C. V, S. 458.

Çevkendar, küre oyununda sultanla beraber bulunan ve sultanın Çevkânını taşır. Farsça iki kelimeden mürekkeptir, birisi Çöken olup küreye vurulan eğri çomaktır, buna صولجان da denilir. Bu halde manası Çevkân taşıyan demektir (Subhulâşâ, C. V, S. 458).

Van Berchem, M. C. A. ikinci kısım, Kudüs Şehri (بیت الحرم S. 195, kitabe 63, şekil 30) da Çökendarlarını sembolü olarak Çevkân resmini kitabelerine hakkettirdikleri görülüyor.

yüzlü Çomakdar[1] ve Sultanın av kuşlarını taşıyan بازدار Bâzdâr (Togancı başı) ve sofra kuran, et yemeğini kesen ve yemekten sonra meşrubat takdim eden (Sâkî)[2] vesaire gibi hükümdara ait hizmet sahibi Saray hademe ve gılmanları varsa da vazifeleri diğerlerine nazaran ehemmiyetsiz olduğundan bu kadarı zikredildi[3].

خاصکی Hasekiler:

جماعات خاصکیه Cemââti Hasekiyye denilen Hasekiler, Sultanın birinci derecedeki Memlûklerinden idiler. Bunlar, Sultanın uzlet ve halvetlerinde, boş kaldığı zamanlarında ve gezintilerinde kendisine refakat ve hizmet ederler ve huzuruna izinsiz girerlerdi. Emîrliğe namzet idiler. Mahmeli Şerifin nakli hizmeti ve Saraya ait nakiller bunlar vasıtasiyle olurdu. Mülâzemet dolayısiyle Hükümdarın mukarriplerinden olan Hasekilerin adedi bir zaman Ümerâi Ülûf gibi yirmi dört ve Melik Nâsır Mehmed zamanında kırk iken sonra dört yüze ve Melik Eşref Barsbay devrinde (1422 -1438) ise miktarları bine kadar çıkmıştı[4]. Hasekilerin maaşları fazla idi. Hükümdardan hediye de alırlar ve diğer Memlûklerden farklı olarak kılıç taşırlardı. Bundan başka elbiseleri müzeyyen olup kenarları şeritle işlenmişti.

Hasekilerin bir kısmı vazife sahibi olup on kadar mütenevvi hizmetlerde istihdam edilmişlerdi; bu hizmetlerin başlıcaları şunlardır: On Devadar, on Sâkii has[5], dört Hazînedar, yedi Nevbet reisi (رؤسای نوب), dört Silâhdarı has, dört Paşmakdar[6].

Hasekiler vazifeli olsun vazifesiz olsun gece gündüz Sarayda ve hariçte Hükümdardan ayrılmazlar, uzak ve yakın onu hiç bir yerde yalnız bırakmazlar, mezuniyet almadan kılıçlariyle beraber Sultanın huzuruna girerlerdi. Hükümdarın mahremi esrarı idiler.

[1] Çomakdarlar, ellerinde topuzlu sopalar kalkık ve gözleri Hükümdarın gözünde olarak dururlar ve hükümdarın mülakatı hitam buluncaya kadar bu vaziyette kalırlardı (Sülûk tercemesi, C. I, S. 138).

[2] Subhulâşâ, C. V, S. 450.

[3] Bu isimler hakkında bk. Subhulâşâ, C. V, S. 458, 459, 463; Quatremère, Memlûkler Tarihi (C. I, S. 11, 48, 100, 138).

[4] XVI. asır başlarında Haseki miktarı sekiz yüzdü; bu miktar daha sonra bin ikiyüze kadar çıkmıştı (İbn İyas C. IV, S. 34).

[5] ساقی Sâkî, sumat çeken, eti doğrayan ve somatı kaldırdıktan sonra meşrubat takdim eden hademedir. Memlûklerde birinci sınıf on saki-i has olduğı görülüyor (Subhulâşâ, C. V, S. 444). Sâkî'nin vazifesi ihdasında yalnız meşrubat takdim etmek ise de sonradan teşmil edilmiştir.

[6] Halil Zâhiri, Zübdetü Keşfilmemâlik, babı sabi.

Halîli Zâhirî, bunlardan bazılarının Emîrliğe namzet olduklarını yazar. Filhakika içlerinde Emîr olanlar da vardı. İbn Tanrıberdi (منهل الصافى — Menhelüssâfî) isimli eserinde (الامراء الخاصكيه) diye bundan bahsetmektedir[1].

Bir mehazimiz, Hasekilerin bir yere gittikleri zaman ata binip yanlarında hizmetkâr bulundurduklarını ve başlarına (زنط Zant) giyüp üzerine tülbent sardıklarını ve tülbendin bir tarafını boğazları altından dolaştırdıklarını yazmaktadır[2].

طواشيلر Tavâşiler:

Makrizî'ye göre bunlar, hadım ağaları denilen zümre olup Hükümdarın şahsına bağlı esirlerden mürekkeptiler. Tavâşî'nin doğrusu (طاپوشى Tapuşidir; sonradan halk dilinde Tavâşî şeklini almıştır. Tavâşîler, Habeş idiler. XIV. asır sonlarında adetleri altıyüz kadardı; hizmet itibariyle Sarayda birçok sınıflara ayrılmışlardı, içlerinde en büyük rütbeyi haiz olanlar kumandan idiler. Tavâşîlerin bir kısmı, Saray kapılarında hizmet ederler ve bir kısmı da Sarayın Harem dairelerinde vazife görürlerdi. Tavâşîlerin âmirine زمام Zimam denirdi.

[1] Hıtatı Makrizî (1325 tab'ı), C. III, S. 343 (...و انعم على ثلاثين من الامراء الخاصكيه لكل واحد مبلغ خمسة الاف دينار) Menhelüssâfî'den naklen Sülûk tercemesi, C. I, Kısım 2, S. 158, Not 3.

[2] Tarihi Mülûki Çerakise, S. 2. Zant, bir nevi serpuş, başın tepesini örten takkedir.

HÜKÜMET İŞLERİNDEKİ EMÎRLER

Saray haricinde ve Devlet merkezindeki mühim işlerde bulunan Emîrler, Nâibi Saltana veya Nâibi Kâfil, Emîri Kebîr veya Atabegel-asâkir, Re'si Nevbe, Hâcibülhuccab, Devâdar, Emir Candar, Nakibülceyş, Mihmandar idi. Bunların hizmetlerini sırasiyle görelim:

Nâibi Saltana veya نائب كافل **Nâibi Kâfil:** نائب سلطنه

Sultanın vekili olarak iş gören bu vazife sahibine diğer Nâibi saltanatlardan tefrik için (نائب كافل Nâibi Kâfil) ve (نائب الحضره Nâibülhazre) veyahut (كافل الممالک الاسلاميه Kâfilülmemâlik el-islâmiyye) derlerdi.

Memlûkler zamanında vezârat makamına ait salâhiyet alınarak bu Niyabet vazifesi ihdas edilmiş ve lâğvına kadar ehemmiyetini muhafaza eylemiştir. İlk defa Niyabeti saltanat vazifesini ihdas eden Birinci Memlûk Hükümdarı ملک معز آيبک Melik Muiz Aybek olup, ibtida, Emîr Alâüddin Aytekin Bundukdarî'yi Saltanat Nâibi tayin etmişti[1].

Etta'rif ismindeki mehazimize göre[2] Nâibi Kâfil, bütün işlerde âdeta salâhiyeti mutlakayı haiz olup Sultanın vekilidir. Sultanın hükmü gibi bu da hükmeder, Sultanın Tuğrasını koyduğu توقيع Tevki, Menşur منشور vesairede bunun da alâmeti mahsusası vardı. Bundan dolayı büyük imtiyaz sahibi ve âdeta ikinci bir sultandır[3].

Nâibi kâfil, Sultana sormadan asker toplar ve istihdam eder, memur ve kâtipleri değiştirirdi; yalnız Vezir, dört Mezhep kadısı, Sırkâtibi ve Divânı askerî kâtiplerini değiştirmek veya oraya adam tayin etmek istediği zaman Hükümdarın mütalâasını alırdı. Bundan başka Emîrlerin tebdili de Sultanın muvafakatına mütevakkıf idi. Bu suretle malî işlerde ve bütün umurdaki istiklaliyle beraber yaptığı işlerden Sultanı haberdar ederdi; yaptığı işlere ve arzusuna müsaade edilmemesi pek nadirdi.

Nâibi kâfil, iş îtibarile Osmanlılardaki Veziri âzam'a benzer; çünkü hem idarî ve hem askerî umurda salâhiyet sahibidir.

[1] Hıtatı Markizî, C. II, S. 207.

[2] Etta'rif bil'mustalahisşerif.

[3] Etta'rif bil'mustalahişşerif, S. 65 (Mısır tab'ı 1312).

Sultanla mükâtebata mezun olan bütün Nâibi saltanalar her hususta bununla da mektuplaşırlar ve Hükümdara arzedilecek şeyleri buna yazarlardı. Uzun zaman Osmanlılarda da böyle idi.

Sultanın mevkib günlerinde (merasim ve alaylarda) Nâibi kâfil de askerle beraber atlanırdı; asker bunun emrinde bulunurdu. Divan günleri Darüladilde Hükümdarın huzurunda bulunurken mevkii mahsusu vardı; salondaki sütunun yanında ayakta dururdu.

Nâibi kâfilin Sultanın ikametgâhı olan kalede, Niyâbet dairesi ismiyle bir makamı vardı; bunu (687 H. = 1288 M.) de Melik Mansur Kılavun yaptırmıştı[1].

Nâibi kâfil de ayrıca Sultan gibi Darüladilde Ümeramn huzûriyle Divan akdederdi. Hükümdarın tahtının yanında kendisinin riyaset makamı vardı.

Bunun Divanının, Hükümdar Divanından farkı, yalnız Sultanın olmaması ve tahtın boş kalmasıdır. Nâib, bu Divanda arzuhalleri buyurur ve Hacibler ayakta durup makamına verilen arzuhaller, mazbatalar vesaire kendisine okunur, hükümleri verir ve bu suretle Divan işlerinin çoğunu bu görürdü. Eğer bu Divan kararları içinde Hükümdarın iradesine veya ona arza taalluk eden birşey varsa onu bir arıza (تلخيص) ile Hükümdara bildirir ve o işin kendi arzusu gibi arzolunduğunu da yazardı. Müşkül işler zuhurunda ya doğrudan doğruya veya bilvasıta Sultana keyfiyeti arzederdi[2].

Divan müzakeresi bitince bu da Sultan gibi Divan hey'etine yemek verir ve sonra Niyâbet Divanı dağılırdı. îş ve şekil itibariyle bu Niyâbet Divanı, Osmanlı Veziri âzamlarının ikindi Divanlarına benzemekte idi.

Îcap ettiği zaman Sultan ya bir mes'ele üzerine veya re'sen Nâibi kafile direktif veya emir vererek onu yaptırırdı. Nâib buna kat'iyyen itiraz edemezdi.

Nâibi kâfilin mühim vazifelerinden biri de (ديوان جيش Divanı Ceyş) yani askerî Divan'a riyaset etmekti. Bir zamanlar bu işte merci yalnız kendisi idi; çünkü ilk devirlerde Hükümdar hiç bir vakit Divanı Cey'şe riyaset etmediğinden bu Divanın Reisi, Nâibi kâfilin maiyyeti demekti[3].

Melik Nâsır Mehmed Niyabeti Saltanat makamını ilga edince, Nazırı Ceyş, doğrudan doğruya Sultanla temas ederek askerî işler hakkında direktif aldı ve

[1] Etta'rif, S. 65 (Mısır tab'ı 1312).

[2] Niyâbeti Saltanat dairesi (737 H. = 1336 M.) de Melik Nâsır Mehmed yıktırılarak vezaretle beraber Niyâbet makamı da ilga edilmiş ise de Nâsır'ın vefatından tarafından sonra yeniden yaptırılmıştı.

[3] Mesâlikten naklen Subhulâşa, C. IV, S. 16.

sonradan Niyâbetin tekrar ihdasında dahi Nâzırı Ceyş, Naibi kâfil ile temas etmeyerek Hükümdara maruzatta bulunmakta devam etti.

Ikta işlerine bakmak Nâibe aitti; beşyüz altına kadar rüsum ve hasılatı olan ıkta onun reyiyle tevzi olunurdu[1].

Nâibi Saltana veya Nâibi Kâfil vazifesi, Emir Altun Boğa Osmanîden sonra ilga edilmiştir ki[2] takriben XV. asrın ilk yarısı içindedir. Sultanın bir yere hareketinde, hükümet merkezinde نائب غيبه Nâibi Gaybe bırakılması Memlûk Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir. Nâibi Saltanalar bazan Sultanla beraber hareket etmiyerek Nâibi Gaybe olarak da kalırlardı[3].

*
* *

Memlûklerde Nâibi Kâfilden başka lüzumunda (نائب غيبه Nâibi Gaybe) denilen bir Nâib daha görülüyor ki Sultanın hükümet merkezinde bulunmadığı zamanlarda merkez işlerini bu görürdü; meselâ bir harp sebebiyle Sultan, Suriye'de bulunur ve Nâibi kâfil de beraberinde olursa Ümeradan olan Nâibi Gaybe Divan akdiyle halk davalarını hal ve asayişi temin ile meşgul olurdu[4]. Hükümdarın hareketinden evvel Nâibi Gaybe olacak zata hil'at giydirilerek memuriyeti ilân olunurdu[5]. Bu şekil Osmanlı Hükümdarlarının sefere çıktıkları zaman Payitaht denilen Devlet merkezinde bıraktıkları Kaymakamın vazifesini andırmaktadır. Bazan da daha evvel söylediğimiz gibi Nâibi Kâfil, Nâibi Gaybe olarak merkezde kalmakta idi, nitekim Melik Sâlih Şâban Suriye'de çıkan isyan sebebiyle o tarafa giderken Nâibüssaltana Emîr (Kubilay)ı Nâibi Gaybeliğe tayin ile hil'at giydirmişti[6].

Nâibi saltanalığın ilgasından sonra sultanın sefere hareketi esnasında Nâibi Gaybe tayini Memlûk Devletinin inkırazına kadar devam etmiştir. Nâibi Gaybenin salâhiyeti, nâibi kafile nisbetle pek mahdut idi ve ancak günlük işlere inhisar ederdi.

[1] Niyâbet hakkında. Hıtatı Makrizîde tafsilât vardır (C. III, S. 348-350).

[2] زبدة كشف الممالک Zeydetü Keşfülmemâlik (Bâbı hâmis), S. 113. Eser sahibi, bu son Nâibi Saltana'yı Kudüs'te mücavir olarak gördüğünü beyan ediyor.

[3] نجوم الزاهره Nücûmüzzâhire, Ayasofya kitapları 3497 (753 Hicret senesi vekayii), S. 57.

[4] صبح الاعشى Subhulâşa, C. IV (üçüncü maksat).

[5] نجوم الزاهره Nücûmüzzâhire.

[6] نجوم الزاهره Nücûmüzzâhire, Ayasofya kütüphanesi kitapları 3497 (C. V, S. 57, 58).

آتابک العساکر Atabegül-asâkir

Bu vazife sahibine (آتابک الجیوش Atabegül-cüyûş) ve (امیر کبیر Emîri Kebîr) de denilirdi[1]. (Atabeg) tabirinin büyük Selçukîlerden beri gelme olduğunu söylemeğe hacet yoktur[2]. Suriye ve Mısır'da Atabeglik, Eyyûbîler zamanında görülmüştür; ibtida Salâhuddin Eyyûbînin oğlu Melik Efdal Ali, Şam'da hükümdar olduktan sonra Mısır'a giderek orada Salâhuddin'in torunu (Melik Mansur Mehmed) in Atabeği olmuştu; Atabeğ'e, Beylerbeyi denildiğini Halil Zâhirî beyan ediyor[3].

Atabegül-asâkire (Emîri Kebîr) unvanının verilmesi Emîr (شیخون العمری Şeyhûnül - Ömerî) ile başlar; o tarihe kadar Emîr unvanı tevcih edilmesinden dolayı hil'at giydirilmesi âdet değildi; fakat Emîr Şeyhûn, Atabeği olunca hil'at giydi ve bu, âdet oldu.

امراء مئین Ümerâi Miin ve مقدم الف Mukaddemi Elf'den olan (آتابک العساکر Atabegül-asâkir) نائب کافل Nâibi Kâfil'den sonra gelen en büyük Emîr ve kumandandır. آتابک العساکر Atabegül-asâkir, Mısır'daki bütün Devlet askerinin (kapu kulunun) kumandanı olup mutlaka Mısır'da bulunması lâzımdı; bu makam XV. asır içerisinde eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Bunların nüfuzlu ve azametli devirlerinde meşhur Emîr Yelbuga'yı Haseki'nin Ata Begliği zamanında kendisinin maiyyetinde üç bin beşyüz Memlûkü vardı; hattâ sonradan Sultan olan Melik Zâhir Berkuk bunun köleleri meyanında idi[4].

Bazen Nâibi Kâfillik ile Atabeglik bir kişi uhdesinde olabilirdi; 1375 tarihinde Emîr Mencuk, Atabegül-asâkirlikle Nâibi Saltanalığı birleştirmişti. Atabeğin icraî bir vazifesi olmayup fakat kumandanlık sebebiyle şeref ve îtibar sahibi idi. Memlûklere ait tarihlerde unvanı (امیر کبیر Emîri Kebîr), (امیر کبیر آتابک العساکر Emîri Kebîr Atabegül asâkir), (آتابکی العساکر بالدیار المصریه Atabegül-asâkir biddiyarilmısriyye), (آتابک الجیوش Atabegel-cüyûş) diye muhtelif şekillerde geçmektedir.

Memlûk Hükümdarı Melik Müeyyed Şeyhin oğlu (Sârımüddin İbrahim) babasının saltanatı zamanında Atabegel-asâkir idi; Melik Zâhir Çakmak Atabeg-el-asâkir iken Hükümdar olmuştu; keza Emîr Şeyh Mahmudî (Melik Müeyyed) Atabegel-asâkirlikten Sultanlığa geçmişti.

[1] مفضل بن ابی الفضائل Mufaddal ibnî Ebilfezâil (Memlûk Sultanları Tarihi, S. 474).

[2] ابی الفدا Ebilfida, iptida (آتابک Atabeg) unvanının Melikşah tarafından نظام الملک) Nizâmülmülk) e verildiğini yazar, keza Ravzatüssafa da ayni şeyi tekrar eder.

[3] Halil Zâhirî, Zübtetü Keşfilmemâlik, bâb hâmis, S. 112.

[4] Aynı eser, S. 112.

Memlûklerde Emîri kebîr tabiri yalnız Atabegel-asâkir için kullanılırdı. Müverrih عینیAynî (عقد الجمان İlkdülcüman) isimli tarihinde her sene içindeki Hükümdar, Halîfe ve Ümerayı sıraladığı esnada Halifeden sonra üçüncü olarak Atabegel-asâkiri zikretmektedir.

Emîri Kebîrin kapısında ordu kumandanı olmak dolayısiyle, diğer büyük Emîrlerden farklı olarak dört davul, dört zurna dört nefir ve dört kös çalınması kanundu[1].

Halep ve Şam'da da (Atabegül-asâkir) vardı; bundan dolayı birbirlerinden tefrik için Mısır Atabeğine (Atabegül-asâkir biddiyari Mısriyye) denilmektedir.

رأس نوبت **Re'si Nevbet:**

نوبه Nevbe, bölük, kıt'a, sıra ve daha şümullü olarak askerî kıt'a, garnizon demekdir. Bu vazife sahibine (رأس نوبة كبير Resi Nevbeti Kebîr) de denilir. Sultan Memlûklerinin yani Kapukulu askerinin kumandanı olup bu askerin talim ve terbiye ile yetiştirilmesi, terfi ve terakkileri buna aitti. Rütbesi Ümerâi Mukaddimin yani Ümerâi Miinden olmaktı[2].

Sultan Memlûkleri, aralarındaki ihtilâfı hal için buna müracaat ederlerdi. Memlûklerin arzıhallerini Sultana takdim için vasıta olan budur. Sultanın bu gibi arzıhallere yazdığı derkenara ریخRîh döken ve hapsedilmesi îcap edenleri tevkif eden de Re'si Nevbettir.

Bundan başka (Re'si Nevbet) in Tabılhâne Ümerası arasından seçilmiş üç muavini vardı ki bu üç muavine (رأس نوبت ثانی Re'si Nevbeti sâni) veya (رأس نوبة میسره Re'si Nevbeti meysere) denilirdi; bu birinci derecedeki muavinler Re'si Nevbenin salâhiyetini haiz idiler. Bunlardan başka Tabılhâne ve Aşarat ümerasından olan ikinci ve üçüncü derecedeki muavinleri de vardı, bazı evkafın (شیخونیه Şeyhuniyye, صرغتمشیه Sargatmışiyye, yeşil cami gibi) teftişi de bunların üzerinde idi.

Bundan başka Mukaddemülmemâlîk adında Sultan Memlûklerinin bir kumandanı da yine bunun emri altında bulunurdu; bunun طواشی Tavâşî olması lâzımdı[3]. Halk buna yanlış olarak رأس نوبت نوب Re'si Nevbeti Nüveb) derlerdi[4].

[1] Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 112

[2] Bu, Re'si Nevbetten başka muhtelif sınıfların da Resi Nevbeleri vardı برقوق الزاهری تنبک البردبکی) صار خاصکیاً فی الایام المؤیدیه و راس نوبة الحمداریه ثم بعد مدته امیر عشره) Eddav'ülâmi, C. III, S. 42.

[3] طواشی Tavaşi, hadım ağası olup yüz yirmi, yedi yüz ve bin arasında maaşı olanlara ve bir de ağırlığı on beş hayvan (At, Katır, Deve, Midilli) ile bir silâhdar köle ve bir de kara gulâmı bulunanlara denilirdi.

[4] Subhulâşâ, C. V, S. 455 ve Sülûk tercemesi (Quatremère),C. II, S. 12; Demombynes (Mem-

*
* *

(رأس نوبت Re'si Nevbet) den başka رأس نوبت الامرا Re'si Nevbetel-ümera) denilen ve diğer Emîrler'e nezaret edip onları teftiş altında bulunduran bir makam sahibi daha vardı; bu, Emîrlere direktif verir, aralarındaki ihtilâfı halleder, Sultanın huzuruna kabul merasiminde sol başta bulunurdu. XV. asrın yarısında bu vazife lağvedilmiştir.

حاجب الحجاب Hâcibülhuccab:

Muhtelif memleketlerde derece ve ehemmiyeti ve vazifesi başka başka olan Hâciblik, Memlûklerde mühim bir vazife olarak görülür. Bu hizmette, ikisi Hâcibülhuccab veya Hâcibi kebîr ve diğerleri onun muavini olarak beş Hâcib vardı, ilk iki büyük Hâcib, امراء الوف Ümerâi Ulûf yani Binler Emîrlerinden ve üçü de Tabılhâne Emîrlerinden idiler. Bunlardan maada dereceleri, عشرينات İşrînat (Yirmi Emîrleri) ve Aşarat Emîrlerinden olmak üzere bir takım hâcibler daha vardı.

Hâciblik XIII. asrın sonlariyle XIV. asrın ilk yarısı içinde Nâibi Kâfil ve Atabeglikten sonra gelen bir makamdı.

Yukarı kısımlarda gördüğümüz gibi bu vazife Emevî, Abbasî Devletlerinde Halifelerin (perdecisi) demekti[1]. Memlûklerde, Melik Zâhir Baybars zamanından itibaren Hâcibülhuccabm vazifesi ya Hükümdarın emriyle veya Nâibi Saltananın direktifiyle askerlere ait bütün umur ve hususu kontrol etmek, ümera ve asker arasındaki hâdiseleri ve ıktâ davalarım adalet ve insaf dairesinde ve telifi beyn suretiyle hal ve fasleylemekti. Hâcibi kebîrin vakti müsait olmazsa bunu, muavini olan Hâcibler yaparlardı. Hâcibin hâkimlik sıfatı, askerî davalardan ve ihtilâfların hal ve faslından ileri geçemezdi[2].

Hâcibülhuccab'ın bir vazifesi de Darüladil Divânına getirilenleri Sultanın huzuruna çıkararak, Divân mübaşirliği vazifesi görmekti; askerî yoklamaları da bu yapardı.

lûkler devrinde Suriye) isimli eserinde bunu (رأس نوبت النواب Re'si Nevbetünnüvvab) diye yazar.

[1] İkinci tabaka Memlûklerinde Perdedar ismiyle vazife ihdas eden Melik Eşref Kaytbay (1468-1496) olup ondan sonra bu isimle bu Devletin inkırazına kadar perdedar vazifesi devam etmiştir. (و انا برد دارية السلطان فهى وظيفة حادثة لم تعهد فى الدول الماضيه و انما حدثت فى دولة الاشرف قايت باى و اول تولى محمد بن (الحمامیه... İbn İyas C. IV, S. 29.

[2] (802 H. = 1399 M.) tarihinde Hâcib adedi sekizdi ve bunların üçü, yüzler ümerasındandı. XV. asır ortalarında ise yirmi Hâcibden ikinci Hâcib onlar emiri olup diğerleri جندى Cündî yani askerî sınıftan idiler, yani Emîr değillerdi (Memlûkler devrinde Suriye).

Hâcibülhuccab ile muavinlerinin maiyyetlerinde (Hâcib) ismiyle küçük ümeradan yirmi kadar da Memur bulunurdu[1]; ellerinde sopalarıyla Divân hizmetinde bulunmaları itibariyle Hâcibler, Osmanlılardaki Çavuş başı ile Divân çavuşlarına benzemektedirler.

Hâcibülhuccab bazen Nâibi Kâfilin yetişemediği işlerde ona vekâlet ederdi; meselâ askerin arz ve teftişinde (geçit resmi ve yoklama) ve diğer bazı şeylerde Nâibi Kâfilin işini görürdü.

Hâcibülhuccab'ın dava görme işleri yukarıda söylediğimiz üzere evvelce yalnız asker arasındaki muhasama ve ihtilâfları hal ve fasl ile hüküm vermek vaziyetinde iken sonradan yani Melik Kâmil Şâbânı Evvel zamanında (1345 -1346) halk arasındaki davalara da müdahale ederek kadılara ve şer'î mahkemelere ait karı koca davalarına kadar bakar oldular ve her davada örfî kararlar vermeğe başladılar; bu sûi istimal yüzünden hoşnutsuzluk çoğaldı; maamafih bazan bunların kararlarını Kadıların hükümlerine tercih edenler de vardı ki bu hal memleketteki Adlî işlerin nekadar müzebzeb olduğunu göstermektedir.

Bu Hâciblerin ıktaları olmayıp mahkeme harçlarından aldıkları para ile geçinirlerdi. Hâciblerin verdikleri hükme (hükmi siyaset) yani yasa hükmü de denilirdi. Makrizî siyaset tabirinin Moğollarla temastan sonra meydana çıktığını yazmaktadır.[2]

Hâcibülhuccabın maiyyetindeki Hâciblerin gece bir iş için bir yere gönderilmeleri îcap eder ise bunlara مبيت Mübeyyit denilen ve ellerinde meş'ale bulunan memur yol gösterirdi[3].

Hâciblerin dereceleri zamanla değişmiş ve inmiş, çıkmıştır; bazen Nâibi kâfil ve Atabegden sonraya kadar yükselmiş bazan da ve bilhassa XV. asrın ilk yarısı içinde sekizinci, on ikinci ve hattâ on yedinci derecelere kadar düşmüştür[4]; maamafih XVI. asır başlarında hâcibülhüccab yedinci derecede görülüyor[5].

Eyaletlerde yani Nâibi salt analıklarda da Hâcibler vardı. Bu Eyaletlerdeki Hâcibülhüccablar, Nâibi saltanaların gaybubetlerinde ona vekâlet ederlerdi. Şam, Halep, Trablusşam, Hacibleri حما Hama, صفد Safed, كراك Kerak Hâcib-

[1] Nücûmüzzâhire 829/1426 tarihindeki (Kıbrıs Fethi Münasebetiyle), Avrupa tab'ı son cilt, S. 603 deki Kıbrıs Fethi hakkındaki tafsilâtın sonlarında.

[2] Hıtatı Makrizî (1320 Nil matbaası tab'ı), C. III, S. 357.

[3] Arabca Mecmua (Esat Efendi kütüphanesi Nr. 3876).

[4] İslâm Ansiklopedisi (Hâcib maddesi).

[5] *İbn* İyas, C. IV, S. 30.

lerinden daha yüksek derecede idiler[1]. Kaytbay (1468 -1496) zamanında ihdas edilen *Perdedar* vazifesi ile bu hâcibliğin münasebeti yoktur. İlk perdedar Mehmed bin Kamamiye imiş (İbn İyas, C. IV, S. 29).

دوادار Devâdar:

دواتدار Devattar, دوالدار şekillerinde de yazılan bu kelime (ديويتدار divittar) dır. Divittar, divit yani hokka tutucu demektir. Hükümdar bir şeyi imza ederken veya alâmetini koyarken hokkasını tutan vazife sahibine alem olmuştur; imlâsı muhtelif şekillerde yazılmıştır. Memlûkler devrinde bu kelimenin sonundaki (ت T) ile (د dal) sakil addedilip (ت) hazfedildiğinden (دوادار Devâdar) tarzı taammüm etmiştir. Devâdar, Memlûklerde isminin gayri mütenevvi hizmetleri yapardı.

Sultan tarafından başkalarına yazılacak mektup, tahrirat ve fermanları mahallerine sevk ve tebliğ ve sultana takdim edilen menşur, ferman ve arzıhalleri Hükümdara arz ile istişareden sonra imza almak ve Sultan'a posta vasıtasiyle gelen nâme ve mektupları Emîr Candar ve كاتب سر Kâtibi sır ile beraber alıp sultana takdim eylemek, saraya girmelerine müsaade edilecek kimseler hakkında sultana danışmak, huzura kabul olunacaklardan teşrifata vukufu olmayan yabancılara merasimi öğretmek hep buna aitti.

Sultanın Tuğrasını koyacağı menşur, tevki ve mektupları da bu arzederdi; arzıhallerin üzerlerine kendi mütalâasını yazar, askerin رؤس Rüûs ve Beratlarında yine kendi mütalâasını beyan ederdi. Askerî işlerde salâhiyeti olup söz sahibi idi. سلاطين Salâtîn Evkafına ait işlerde de nezareti vardı[2].

Devâdarın ehemmiyeti XIV. asrın ilk yarısına doğru artmıştır. Evvelce bu makama Tabılhâne ve Aşarat Ümerasından olan Emîrler tayin olunurlarken sonradan (امراء الوف Ümerâi Ulûf) da denilen (امراء مئين Ümerâi Miin) den yani birinci sınıf Emîrlerden tayin edilmiştir. Ehemmiyet ve itibarlarının artması, Melik Nâsır Mehmed zamanından başlamış ve gün geçtikçe artmış ve Melik Nâsır Hasan devrinde (Birinci hükümeti 1347-1351, ikinci hükümeti 1354-1361) Ümerâi Miin arasından Devâdar tayin olunmuştu[3]. Melik Eşref Şâbân

[1] İslâm Ansiklopedisi (Hâcib maddesi); Subhulâşa, C. V.

[2] Türk Memlûkleri zamanında devâdar'ın vazifesi hükümdarlardan gelen gizli nâmeleri okuyup cevap yazmak ve sultan ile vezir ve kâtipler arasında vasıta olmaktı. (Tarih-i Melik Zâhir, Edirne Selimiye Kitaplığı Nr. 1557).

[3] İslâm Ansiklopedisi, Devâdarın ehemmiyetini daha sonraki zamanlarda göstermiş ise de قلقشندى Kalkaşendî ve Makrizi'de (Hıtat) Melik Nâsır Mehmed zamanında olduğu tasrih edilmiştir. Maamafih kuvvetli devirleri daha sonradır. Yine Ansiklopedide sultan Memlûkleri in maaşlarının tesviyesi ve zeametlerin sureti taksimi in de buna ait olduğu yazılıdır.

ibn Hüseyin zamanında (1363-1377) Emîr (آق بوغا Akboğa) Devâdar olunca saltanat Nâibi gibi imtiyazlı oldu. Nâibi Kâfil gibi sultan ile meşveret etmeden arzedilen menşurları çıkarırdı. Berkuk, فرج Ferec ve Melik Müeyyed zamanlarında Devâdarların bu nüfuzu hep artmak suretiyle devam etmiştir; bunlar âdeta Nâibi Kâfil gibi imtiyazlı olmuşlar ve geniş salâhiyet elde etmişlerdir; meşhur Emîr يشبک Yeşbek (Yaş Beg, Genç Beg) Devâdar[1] ve Emîr جکم zamanlarında (Melik Nâsır Ferec saltanatı) Devâdarlık, en kudretli bir makam olarak görülür; posta, maliye, adliye bunların ellerinde idi; azil ve nasba karışırlardı.

Devâdarlık, yalnız Hükümdarla temas cihetinden baş mabeynci ve bugünkü riyaseti cumhur kâtibi umumîliğine benzemektedir.

Devâdar bir tane olmayıp bazan ikiye üçe ve hattâ ona kadar çıkmıştır. Bunun için salâhiyet sahibi birinci Devâdara (دوادار کبیر Devâdârı Kebîr) ismi verilmişti. İkinci Devâdarın da mevkii mühimdi; uzaktan ve yakından îcap eden işleri görürdü; vergi tarhına müteallik kararları yazar ve mühim işlerde fikri alınırdı. Bu ikinci Devâdar, Tabılhane ümerasından olurdu; daha sonraları Sultan ile Memlûkler arasındaki muhaberatı nakle vasıta olan yirmiler ve onlar ümerası arasından bir üçüncü Devâdar makamı daha ihdas olunmuştu[2]. Bunlardan gayri olan Devâdarlar, Haseki Memlûkleri arasından seçilirdi.

Emîr ve Nâibi saltanaların da kâtibi hususîleri demek olan Devâdarları vardı; bunlar şimdiki teşkilâtımızda vekâletlerle vilâyetlerdeki Kalemi mahsus müdürleri ile Mektupçu ve Tahrirat müdürlerine benzerler.

أمير جاندار Emîr Candar:

Candar, muhafız demektir. Emîr Candar da muhafız efradın Emîri ve kumandanıdır; kapıcılar ve perdedarlar bunun emri altında idiler.

Emîr Candar, Saray muhafız kumandanı olup Sultanın huzuruna girecek olanlar için istizan eyler ve huzura girenlerin önlerinde yürür, bu cihetten vazi-

[1] Emîr Yeşbek, Memlûklerin mümtaz kumandanlarından olup uzun zaman, bu devletçe mühim bir tehlike teşkil eden Dulgadır oğlu Şehsuvar Bey isyanını bastırmıştır. Kendisi âlim bir zat olup namına mühim eserler ithaf edilmiştir. Mükemmel bir kütüphanesi vardı. Makrizi'nin (Kitabüssülûk) ismindeki tarihinin, bunun kütüphanesi için yazılmış olan müzehheb nüshaları Fatih kütüphanesindedir. Akkoyunlular elindeki Diyarıbekr'i muhasara ederken bozulup esir düşmüş ve Emîr Bayındır Bey tarafından öldürülmüştür.

[2] İbn İyas'a göre Devâdar Sikkin'in vazifesi, Sultan ile Sultan Memlûkleri arasındaki muhaberatı nakletmekti İslâm Ansiklopedisi (Devâdar maddesi). Halîl Zâhirî de kendi zamanında ümerâi mukaddimînden olarak Devadârı Kebîr ve Tabılhane ümerasından Devâdârı sâni, yirmi veya onlar ümerasından Devadarı sâlis ve bunlardan başka Emîr olmayarak Hasekiler arasından on devadar bulunduğunu yazmaktadır.

fesi Fatımî Halifeleri zamanındaki (صاحب مجلس Sâhibi Meclis) veya امين الملک Eminülmülke ve bu günkü tabirle askerî teşrifatçılığa benzer; bununla beraber esas vazifesi saray muhafızlığıdır. Muhafızlık vazifesi dolayısiyle Fatımîlerdeki (صاحب الدار Sâhibüddar) ve Osmanlılardaki Kapucılar kedhüdasını andırır.

Sultan, birisini tevkif etmek veya öldürtmek isterse bunun, Emîr Candar vasıtasiyle yapardı. Emîr Candarın nezareti altında (زردخانه Zeredhâne) denilen yüksek tabakanın ve siyasî mücrimlerin hapsine mahsus bir hapishane vardı ki buraya girenler ya az zaman sonra tahliye edilirler veya katlolunurlardı. Emîr Candar, Sultan'ın emriyle tevkif edilecekleri buraya kor, mücrimlere işkence ettirir ve icabında îdam cezasını tatbik eylerdi.

Hükümdarın sefere hareketinde Emîr Candar ve maiyyeti Sultan'ın etrafında dolaşıp onu muhafaza ederlerdi. Emîr Candar'ın derecesi bir zamanlar Mukaddemi Elf yani Binler Emîri rütbesi idi. Kendisinin muavini de Tabılhâne Ümerâsından olurdu. Candarların ehemmiyetleri sonradan azalmıştı, XV. asır başlarında buraya Aşarat Ümerasından ve hattâ daha dûn derecelerden Emîr tayin edilmişti[1].

Emîr Candarın bir vazifesi de Hükümdara gelen postayı Devâdar ve Kâtibi sırla beraber alarak takdim etmekti. Candarlar (نوبه Nevbe) denilen Bölüklere taksim edilmişlerdi; her bölükte Hamse Ümerasından bir (رأس نوبه j Re'si Nevbe) yani takım zabiti vardı.

Sultan Dârüladilde bulunurken ümera vesaireye müsaade almak Emîr Candar'a aitti[2].

نقيب الجيوش Nakîbülcüyûş (Asker Kethüdası):

نقابت جيوش Nikabeti Cüyûş denilen makamın müdürü olan (نقيب الجيوش Nakibülcüyûş) un vazifesi geçit resimlerinde ve yoklamalarda askerin tertibi ve kiyafetlerinin tanzimiyle meşgul olmaktı; bu işler için maiyyetinde Nâibler vardı. Sultan veya Nâibi Sultan veyahut Hâcibülhuccab'ın bir Emîri veya lüzumu olan birisini asker arasından daveti îcabetse buna emir verilir ve bu vasıta ile o şahıs onların yanına götürülürdü.

Gerek موكب Mevkib ve gerek seferelerde bunlar muhafızlık ta yaparlardı; bir Emîr veya bir askere yazılacak Fermanı bu Nakibülcüyûş yazardı. XV. asrın ilk yarısında ehemmiyetini kaybeden bu memuriyet, Hâciblerin mübaşirligini

[1] XVI. asır başlarında (908 H. = 1502 M.) Emîr Candar diye üç sınıf ümera arasında hiç bir vazife görülmemektedir (İbn Iyas).

[2] Subhulâşa, C. V, S. 461; Hıtatı Makrizî, Sülûk tercümesi; C I, Kısım 5, S. 14, Not. 15.

yaparak halkı tazyikten başka bir iş yapmaz olmuştu. Şam Eyaletinde bu vazifede bulunana (نقيب النقبا Nakibünnükabâ) derlerdi.

مهماندار Mihmandar:

Hariçten Sultana gelen elçileri veya Memlûk Devletine tâbi küçük Beyliklerle Hükûmetlerden gelen memur ve misafirleri karşılayıp mevki ve derecelerine göre münasip yerlerde ikamet ettirip iaşelerini temin eylemek مهماندار Mihmandar'ın vazifesi idi.

Hükümdarlardan birisi tarafından elçi gelecek olursa memleket hududundan içeri girer girmez o tarafın Nâibi Saltanası bunu Hükümdara bildirir, izin ister, gelmesine müsaade edilince yola çıkarılırdı.

Eğer elçiyi gönderen Hükümdar İlhan gibi şark hükümdarlarının büyüklerinden ise istikbal için Hâcibülhuccab gibi büyük Emîrlerden biri gönderilir ve elçi en mükellef olan ve Sultanın top ve çevkân oynadığı mahalde bulunan kasırlardan birine misafir edilirdi. Eğer elçi daha küçük Devlet elçisi ise onu Mihmandar karşılar ya دار الضيافه Dârüzziyâfeye veya bir Emîre misafir verilirdi.

Sultan, gelen elçileri ايوان Eyvan denilen merasim salonunda kabul ederdi. Huzura giren elçi kendisine tarif edilen usul mucibince yer öper, Devâdar, bunun getirdiği mektubu alır, elçinin yüzüne sürer ve sonra Sultana takdim ederdi.

Sultan, mektubun mühürünü yırtıp Kâtibi sırr'a verir, oda okurdu. Bu nâme veya mektub'a nasıl cevap verilmesi lâzımgeleceğini Sultan, Kâtibi sırr'a söyler ve bu suretle merasim nihayet bulurdu.

Camedar:

Sultan obaya çıktığı vakit onun resmî elbisesini boğça içinde taşıyan memur olup Osmanlılardaki Başçukadara benzer.

ERBABI KALEM VE VAZİFELERİ[1]

Memlûk Devletinde idarî işler münevver bir tabaka olan kalem erbabiyle ulema sınıfından yetişmiş olanların ellerinde idi; bu memurlar arasında Müslüman, Hıristiyan ve Museviler de vardı. Ordu, Mâliye, Evkaf ve Tahrir işleri bunların sevk ve idaresiyle yürürdü.

Erbabı kalem, bir çok kısma ayrılmış olup[2] içlerinden en mühimleri, Vezir ile bunun muhtelif şubelerinin Şefleri ve Sır kâtibi, Nâzırı Ceyş, Müşîrüddevle, Nâzırı Hâs, Beytülmal ve Müsrifliktir.

وزارت Vezâret:

Abbasîler, büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleriyle İlhanîlerde devlet işleri için Hükümdardan sonra gelen Vezâret, Memlûk devletinde üçüncü derecede ve daha sonraları ehemmiyeti daha ziyade azalan vazifelerden biri idi. Saltanat Nâipliğinin ihdasına kadar Vezaretin oldukça ehemmiyeti var idise de bu makamın vücûde gelmesinden sonra bunun salâhiyeti Nâibe verildi. Vezir yalnız malî tevkileri yazan ve devletin malî işlerine bakan bir vazife sahibi olarak kaldı.

[1] Mösyö Demombynes (Memlûkler zamanında Suriye) isimli eserinde Memlûklerdeki kalem teşkilâtının Sasânilere benzediğini yazmaktadır. Büyük Selçuk İmparatorluğu, Sasaniye Devletinin bir çok teşkilâtından istifade eden Abbasîlerle Sâmanîlerin teşkilâtından bir kısmını örnek olarak kabul etmiştir. Bundan dolayı Abbasîleri nüfuzu altına almış olan Selçukiler, daha sonralan kendi feodalleri vasıtasiyle kendi teşkilâtlannı tevsi eylemişler ve bilvasıta Memlûk ve Osmanlı Devletlerinin teşkilâtlarında da müessir olmuşlardır. Bunun için Atabegler, Eyyubîler vasıtasiyle Mısır ve Suriye'ye gelmiş olan Selçuk ve dolayısiyle Sasânî kalem teşkilâtını pek tabiî olarak bu Devlette de görmekteyiz.

[2] Subhulâşâ, C. IV, S. 28 - 34 de erbâbı kalem olarak büyük dereceden başlayıp küçük dereceye doğru şu vazife sahiplerini saymaktadır:

وزير (ناظر الدوله، استيفای صحبه و استيفای دولت etkilrib eli كاتب سر، ناظر خاص، ناظر جيش، ناظر دواوين معموره، ناظر خزانه، ناظر البيوت و الحاشيه، ناظر بيت المال، ناظر دار الضيافه و الاسواق، ناظر خزائن السلاح، ناظر املاک سلطانيه، ناظر بهار و الكارمی، ناظر الاهراء، ناظر المواريث الحشريه، ناظر طواحين سلطانيه، ناظر الحاصلات، ناظر المرتجعات، ناظر الجيزه، ناظر وجه قبل، ناظر وجه بحری، صحابة ديوان جيش، صحابة ديوان بيمارستان، صحابة ديوان الاحباس

Halîli Zâhirî ise başlıca vezir, Nâzırı İnşa, Nâzırı Cüyûş, Müşirüddevle, Üstaddârı âliye, Nâzırı Havas, Nazırüddevle olarak birinci sınıf vazife sahiplerini saymaktadır. (Bâbı Sâbi).

İbn İyas ise (ارباب الوظائف من المتعممين) ismiyle bunlardan Kâtibi Sır, Nâzırı Cüyûş, Dîvânı Ceyş Müstevfisi, Hazine Nâzırı, Kisve Nâzırı, Cevâli Nâzırı, Kâtibi sırnaibi, Istablı Âmire Nâzırı, Nâzırı Devlet, Nâzırı Sohbe, Nâzırı Has, Sultan Memlûkleri kâtibi, Zahire Nâzırı, Zeredhane Nâzırı, Divânı müfret Nâzırı, Sahibi Dîvanülhabâs olarak Mısır'daki kalem erbabını zikrediyor (C. IV, S. 35).

Melik Nâsır Mehmed ibn Klavun, vezareti lağvederek buna ait vazifeyi ناظر بيت المال Nâzırı Beytülmal, ناظر خاص Nâzırı Has ve كاتب سر Kâtibi Sır olmak üzere üç daire şefine vermişti. Bunlardan Nâzırı Mal, Şaddüddevâvîn ve Nâzırüddevavîn denilen muavinlerle beraber maliyenin tahsil ve sarf işlerine bakardı; tabiî bir de Divânı vardı; maiyyetinde Divânı has kâtiplerinden مستوفىء خاص. Müstevfii Has, ناظر خزانة الخاص Nâzırı Hızânetülhas denilen müdürler bulunmakta idi. Hızânetülhas Nazırlığı evvelce Nâzırı Has'sın fevkinde mühim bir makam olup devletin Malî işlerinden mes'ul iken Melik Nâsır Mehmed zamanında Nâzırı haslığa ilâve olunarak salâhiyeti alındı ve Hızânei has, yalnız Hil'at dairesi olarak kaldı.

Âmme beytülmalinden hariç olarak Sultanın kendi dairesine mahsus irat ve masarife nezaret eden ve saraya ait emvali hassa'nın tahsil ve tertibine bakan makam, Divânı has olup şefine de (ناظر خاص Nâzırı Has) denirdi; bunun mercii استاد دار Üstaddar idi. Vezaretin ilgasından sonra Vezirin yaptığı işler buna verilmişti. Nâzırı has, saraya ait olup topladığı emvali (خزانهء خاص Hızânei Has) nazırına teslim ederdi.

Melik Nâsır Mehmed'in vefatından sonra (1341) Vezaret makamı ihya edildiyse de vazifesi yine tahrir işleriyle malî umurdan ibaret kaldı; kudret ve nüfuzu artan Üstaddarın nezareti altında bulunduruldu.

(835 H. = 1431 M.) senesinde Vezirlik ile Kâtibi sırlık birleştirilmişti[1].

Melik Zahir'in (1382-1399) ihdas ettiği Divan-ı mufredi dolayısiyle vezaret ehemmiyetini kaybetmiştir. Çünkü Berkuk hükümdar olmadan evvel üzerindeki ıktalan ayırarak bu işi Divan-ı müfrede verdi ve oraya memurlar tayin eyledi ve bunu üstaddarlığa bağladı. Vezirin işi gümrük hasılatiyle sultan mutfağının yiyecek işlerine kaldı (Hıtat, C. II, S. 223).

Vezirlik bazan erbabı seyften yani Ümeradan birine verilirdi. Vezir erbabı seyften olunca Üstaddar'a tâbi olmayıp işinde müstakil idi; fakat erbabı seyften olan Vezirin malî muamelâtdaki vukufsuzluğuna mebni bu işler (ناظر دولت Nâzırı Devlet) denilen Vezir dairesinin mühim kalem âmirlerinden biri tarafından yapılırdı. Vezir, erbabı kalemden olduğu zaman ona (صاحب Sâhib) denilirdi. Ümeradan Vezir olana bu unvan verilmezdi[2].

[1] Nücûmüzzâhire (Avrupa tab'ı, son cilt, S. 676) Melik Eşref Barsbay zamanı.

[2] Hıtat'da Sahib-i vezaret hakkında tafsilât vardır (C. II, S. 223).

*
* *

Vezir dairesinin esas vazifesi, malî işler olduğundan teşkilâtı (نظر دولت Nazarı Devlet) ve bunun şubesi olarak (استيفای صحبه İstifayı Sohbe). (استيفای دولت İstifayı Devlet) isimleriyle başlıca üç kısımdır. İslâmlar Mısır'ı zabtettikleri zaman oranın muhasebesi Kıbtı dilinde ve Şam'ın Rum Irak'ın fürs lisanı üzere idi. Mısır'dan gayrisi derhal Arapçaya çevrildi. Abdülmelik bin Mervan (685 - 705) zamanında da Mısır muhasebesi Arapçaya naklolundu[1].

Bunlardan Divan ıstılâhında (الصاحب الشريف Essâhibüşşerif) ve (نظر الدواوين المعموره Nazarüddevâvînil-mâmûre) veya (صحبة شريفه Sohbeti Şerife) tabirleriyle zikredilen Nâzırı Devlet,[2] Vezirin muavini gibi olup Vezire ait işleri beraber yaparlardı. Vezir Ümeradan yani erbabı seyften ise Nâzırı Devlet o zaman doğrudan doğruya malî işlerle meşgul olurdu; emri altında (ديوان نظر Divânı Nazar) ismiyle malî divanın en yükseği bir Dîvan vardı, tevkiler ve mersumat bu divanda tesbit edilirdi; diğer malî divanlar bu divanı nazarın şubeleri idi. Bütün hesaplar buraya gelirdi. Osmanlıların Baş muhasabesi gibi Erbâbı kalemden olan Nâzırı Devlet veya Nâzırüddevâvin'den başka Vezirin muavini olarak Ümera sınıfından bir de (شاد الدواوين Şâddüddevâvîn) veya (شد الدواوين Şeddüddevâvîn) ismiyle tahsili emval Müdürü bulunuyordu;[3] Divan-ı Nazar'ın bir derece aşağısına da lstifay-ı sahbe dairesi vardı.

استيفای صحبه İstîfâyı Sohbe, malî Dîvanların en mühimmi olup diğer malî muamelât binnetice hep buradan geçer ve bu Devletin bütün idarî ve Malî işleri ve onlara ait (مرسوم Mersum) denilen irade, Ferman ve kararlar hep bu daireden çıkardı. Burası maliye kalemlerinin muamele cihetinden son mercii idi; hesabatın en son tetkik yeri burasıdır. Bu dairenin müdürüne (مستوفی الصحبه Müstevfissohbe) denilirdi.

[1] İslâmlar Mısır'ı zabtettikleri zaman oranın muhasebesi Kıbtı dilinde ve Şam'ın Rum, Irak'ın fürs lisanı üzere idi. Mısır'dan gayrisi derhal Arapçaya çevrildi. Abdülmelik bin Mervan zamanında da Mısır muhasebesi Arapçaya naklolundu. (رساله‌ء مصريه فی المنافع الديوانيه – Feridun Bey, C. II, S. 509).

[2] Subhulâşâ, C. IV, S. 31 ve aynı eser, C. V, S. 460. Makrizînin Hıtatında evvelce Nâzırüddevle'ye (ناظر النظار Nâzırünnuzzar) ve (ناظر المال Nazırülmal) de denildiği, fakat kendi zamanında رظاة ملوملا Nâzırüddevle'lik ile meşhur olduğu yazılıdır (C. III, S. 363, 364). Memlûklerde Devlet tabiri عرف خاص örfi hâs'ta vezârete taalluk eden işlere alem olduğundan Nâzırı Devlet, vezirden sonra en büyük Âmirdi. Osmanlılarda da Devlet tabirinin Vezârete tahsisinden dolayı Veziri âzamlara (صاحب دولت Sahibi Devlet) denilmiştir.

[3] Subhulâşâ, C. IV, S. 22, 31; C. V, S. 465.

Arâzi tahriri ile Devletin varidat ve masarifatı (استیفای دولت İstifayı Devlet) denilen dairede görülürdü; buranın Reisine de (مستوفی الدوله Müstevfiddevle) ismi verilmişti.

Bu kayıtlara göre Vezâret, esas vazifesi Malî işlere bakan, vergi, haraç tahsilâtı ve muayyen zamanlarda مواجب mevâcib yani maaş ihracı[1] ve maliyede çalışanların teftiş ve idaresiyle iştigal eden bir makamdı[2]. Bu itibarla vazifesi Osmanlılardaki Rumeli veya شق اول Şıkkıevvel Defterdarına benzemektedir[3].

[1] Osmanlılarda olduğu gibi *Mevacib* tabiri Memlükler zamanında da kullanılmıştır, onlarda da keselere konup verilirdi (Nücûmüzzâhire, Ayasofya kitapları Nr. 3477, 836 yılı vekayii.

[2] İbn Haldun mukaddimesi, C. II, S. 82.

[3] Bunlardan başka evvelce vali ve kaymakamlara alem olup sonra hesap işlerini yapan ve tanzim eden (عامل Âmil) ve malların kabz ve sarfına memur olan (صیرفی Sayrafî) ve bütün malî işlerde kâtiplere yardım eden (معین Muin) gibi bir takım vazifeler daha varsa da ehemmiyetsiz hizmetlerden olduğundan yazılmadı. Kavaninüd-devâvin isimli Şerefeddin ibn Ebî Said'in eserinde *Eyyubîler* zamanında devlet dairelerindeki vazife sahiplerinden nâzır, mütevelli, müstevfi, muin, nâsih, müşârif, âmil, kâtip, cehbiz, şâhid, nâib, emîn, mâsih, delil, hâyiz, hâzin, haşir, zâmin gibi vazifelileri beyan ediyor:

Nâzır: Dîvande malî işlerle meşgul olanların üzerine memur, son derecede îtimada lâyık bir zattır.

Mütevellî: Divan muamelâtından mes'ul olup kayıd ve zapt kendi kalemiyle olur. Mütevelliliğe ya kendisi itimat suretiyle veya iltizam suretiyle veya kefil göstermekle geçirilir.

Müstevfî: Divan hesaplarını yürütür, kontrol eder, îcabında divan mütevellisine takrir verir.

Muîn: Müstevfî yardımcısıdır.

Nâsih: Tevki'ler ve mektuplar kâtibi, nişancı kalemi kâtibi.

Müşârif: Devletin varidat ve masarifatına bakmakla mükellef memur, defterdar.

Âmil: Buna mütevelli de denilir, hesapları yapmak, arzetmek ve hesaplar üzerine derkenar etmekle mükelleftir. Nazırla müşârif bu vazife sahibini kontrol ederler, asıl iş bundadır.

Kâtip: İcabında âmilin vazifesini görür ve onun maiyyetidir.

Cehbiz: Malı, kabz ve tahsil eder.

Şâhid: Emvali zapt ile mükelleftir.

Nâib; Dîvanda nâib (vekil) olarak bulunur. Emin de onun yardımcısıdır.

Mâsih: Mühendis ile beraber bulunur, ölçüleri yazar, hesap yapar ve zabıt tutardı.

Delil: Arazinin mesaha, cihatı, mevkii, sicillerini ve mukataa ve ziraat erbabının işlerini kaydetmekle mükellef arazi tahrir memuru.

Hâyiz: A'şar memuru, daha doğrusu muaşşir olup harman yığınlarını tahmin ile öşür alan memur.

Hâzin: Gallatin (mahsul) zapt ve anbarlara konmasına ve hıfzına memurdu.

Hâşir: İltizama verilmeyerek mahlûl olan araziyi kayıt ve zapteder.

Zâmin: Malî vazifelere tayin olunan şahıslara kefil olan zat. Kavânînüddevâvîn, Veliyyüddin Efendi Kitabları, Nr. 1966 -1972).

Hükümdar sefere gittiği zaman Vezir merkezde kalarak Orduda vezire ait işler, muvakkaten ve vekâleten وزير الصحبه Vezirüssohbe denilen sefer vezirine verilir ve onun makamına da (وزارة الصحبه Vezâretüssohbe) denilirdi.

Seferlerde Hükümdara yalnız Vezirin vekili olan (وزير الصحبه Vezirüssohbe) refakat etmeyip diğer dairelerin işleri için de vekiller tayin olunurdu. Nâzırı Sohbe, bu kabildendi[1].

Bu bahsi tamamlamak için daha sonraki kısımlarda (ديوان وزير Dîvânı vezir), (ديوان نظر Dîvânı Nazar), (ديوان استيفاى صحبه Dîvânı İstîfâyı Sohbe), ديوان استيفاى دولت Dîvânı İstîfâyı Devlet), (ديوان بيت المال Dîvânı Beytülmal), (ديوان خاص Dîvânı Has) bahislerine bakmalıdır.

كاتب سر Kâtibi Sır (Nazırı İnşa):

Memlûklerin ilk zamanlarında (كاتب سر Kâtibi Sır) adiyle bir vazife sahibi yoktu; ona ait vazife bazan (كاتب دست Kâtibi Dest) ve bazan da (كاتب درج Kâtibi Dere) denilen kâtipler tarafından görülürdü. Rivayete göre Dîvânı inşa denilen dairede Melik Zâhir Baybars zamanında üç kişi bulunmakta idi; fakat Melik Mansur Klavun saltanatında Kadı Fethüddin İbn Abdüzzâhir'in tayiniyle buraya memur olan en büyük kâtibe (كاتب سر Kâtibi Sır) denilip, Kâtibi Dest lâkabı bundan sonra diğer bir sınıf kâtiplere alem olmuştu[2].

Melik Eşref Şâban devrinde (1363 -1377) kâtiblerin adedi on ve Berkuk ile oğlu Nâsır Ferec zamanlarında ise yirmi oldu. Daha sonraları bu miktar arttı. Emîrden imama kadar bütün mansıp ve mevkilere tayin olunanların Beratlarım Kâtibi Sır yazardı.

Kâtibi Sırra ait vazife evvelce Vezirin emri altındaki Tevki işleriyle meşgul kâtibler tarafından görülürdü ki yukarıda söylediğimiz gibi bu kâtipler Dest ve Dere kâtipleri idi. Kadı Fethuddin veya Fethullah Mehmed'in tayini üzerine Kâtibi sırlık Vezaretten ayrıldı.

Kâtibi Sır vazifesinin ihdasına sebep olmak üzere İbn Tanrıberdî, Müverrih Salâhuddin Safedî'den naklen şunu hikâye etmektedir:

Melik Zâhir Baybars zamanında Devâdar Balaban ibn Abdullah Hurrûmî, Sultanın قاصد kasıtlara vereceği gizli emirleri tebliğe memurdu. Bir gün Balaban Muhyiddün ibni Abdüzzahir'e Dımaşk yani Şam hazinesinden nısfı yirmi bin olan on bin dirhem çıkarılması için filâna bir Ferman yaz diye emretmişti.

[1] Subhulâşâ, C. 1, S. 104; Nücûmüüzzâhire. Ayasofya kitapları, Nr. 4396, S. 18, 37.

[2] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. I, S. 104; نجوم الظاهره Nücûmüzzâhire Ayasofya kitapları, Nr. 3496 S. 18 37.

Yazılan Ferman Şam'a gönderildi. Orada bu Ferman kabul edilmeyip iade edildi; gelen cevapta hazinedeki dirhemin miktarı yirmi bin olmalı ki yarısı on bin olsun diye itiraz olunmuş ve sultandan bu işin hakikati sorulmuştu.

Bunun üzerine Sultan, İbn Abdüzzâhir'i çağırıp darıldı ve o da kendisine, Emîr Seyfüddin Balaban'ın böyle söylediğini arzetti. Bu vak'a üzerine Baybars, Mülk için bir Kâtibi Sır bulunması lâzımdır dediyse de bunu yapamadan vefat etmişti. Baybars'ın bu sözü söylediği zaman yanında ümerasından Klavun'da vardı; Klavun Hükümdar olunca efendisinin sözünü ve bundaki isabeti takdir ederek kâtibi sırlığı ihdas eyledi[1].

Sâhibi Devâvini inşa denilen Kâtibi sırr'ın esas vazifesi Osmanlılardaki Divânı Hümayun şefliği yani Osmanlı Devletinin ilk ve orta zamanlarındaki Nişancılık idi.

Kâtibi sır Sultana gelen mektup vesaireyi okuyup Hükümdarın irade yani işaretiyle onlara verilecek cevapları yazıp Nişanları koymak ve îcap eden yerlere göndermek ve Hükümdar, Darı adilde iken davalara ait evrakı okuyup Dîvânı inşadan lâzım gelen hükümleri yazmaktı[2]. Bundan başka elçi kabulünde elçinin getirdiği mektubun mühürü Sultan tarafından fek edildikten sonra bu mektubu okuyup Hükümdarın vereceği direktif dahilinde ona cevap yazmak ta buna aitti. Bunlardan maada müsveddesi Vezir kaleminden gönderilen evrakı tebyiz ile Sultanın Tuğrasını almak ve Sultana gelen bütün evrakı ait olduğu dairelere havale etmek te bunun vazifesi cümlesindendi. Bu evrak hakkında muamele yapılıp beyaz edildikten sonra yerlerine iadesi yine bunun vasıtasiyle olurdu ve Tevki ettirilirdi.

Halk tarafından كاتم سر Kâtimi sır denilen Nâzırı İnşa veya Kâtibi sır'rın, âlim, fâdıl olması. Kur'an, Hadîs, Edebiyat, Tarih, hikemiyyat ve darbı meselleree vâkıf bulunması ve bu malûmatı, yazacağı mektup ve Fermanlarda zemin ye zamana ve şahsın ehemmiyetine göre yazması, ifadesinin selis ve itnabdan ârî obuası lâzımdı[3]. Bundan başka bunun maiyyetindeki kalem kâtiplerinin de esaslı surette kudreti kalemiyeye mâlik olup kelimelerin inceliklerine vâkıf bulunmaları şarttı. Şahabüddin Ömerî, Makrizî ve Kalkaşendî gibi mühim eser sahibi olan âlim ve edibler hep Dîvânı İnşa'dan yetişmişlerdi.

[1] نجوم الزاهره Nücûmüüzzâbire 679 Hicret senesi vakayii arasında. Kâtip sırlığı ayrıca bir vazife olarak ihdas eden Melik Mansur Klavun'dur (Aynı eser, Ayasofya nüshası, Nr. 3496, S. 37).

[2] در حبب Durr-i hubeb'de Mahmud bin Mehmed bin Halil'in tercüme-i hâli kısmında Kâtib-i sır vazifesi Çerkeş Memlûklerde sultan tarafından yapılan tevkiiliktir. Sultanın yazdığı ve sultana karşı yazılan nâme ve mektupların esrarına vâkıf olmaktır deniliyor. (Nuruosmaniye Kütüp.)

[3] Âsarülevvel, (Hasan ibn Abdullah Abbasî), S. 67 (1295 senesi tab'ı).

Kâtibi sır, Devletin en mühim mûtemet adamlarından seçilirdi; fadlü kemaliyle beraber Hükümdarın ve Devletin esrarına vukufundan dolayı ketum obuası îcap ediyordu[1]. Bu cihetten Hükümdara, musahiplerinden bile yakındı. Her zaman Sultanın yanına girer ve maruzatta bulunabilirdi. Hükümdar kendisine her şeyi açar ve onunla istişare ederdi[2].

Sultan namına gelen postayı açmak ve îcap eden Postacıları harice göndermek gibi hususlarda da Devâdar ve Candarla beraber kâtibi sırda alâkadardı; bilhassa posta muamelâtından birinci derecede mes'uldü.

*
* *

Muhtelif vazifeleri görmek için kâtibi sırrın maiyyetinde bir daire yani Dîvan vardı. Buradaki kâtipler iki sınıf olup birisi كتاب دست Küttâbı Dest) denilen ve Dîvânı Adil'de Hükümdar huzurunda cereyan eden davalara ait evrakı okuyup îcap eden muameleyi hazırlıyan daire memurları[3] ve diğeri ابواب شريفه Ebvâbı Şerife denilen Hükümdar kapusundan kararı alınup yazılacak tevcihat ve مكاتبات mükâtebatı, verilen direktif dahilinde yazan كتاب درج Küttâbı Dere[4] ismi verilen kâtipler idi.

Eğer Dere kâtiplerinin işleri fazla olup yetiştiremiyecek olurlarsa Dest kâtipleri bunlara yardım ederlerdi.

Kâtibi Dest'ler, Kâtibi sırrın kendilerine tevdi ettiği şeyleri meselâ küçük Tevkileri, vesikaları, Divan emirlerini, ruhsatnâmeleri ve bu nevîden ikinci

[1] Zübdetü Keşfilmemâlik, Bâbı râbi', Nâzırı İnşa hakkındaki kısım; Âsârülevvel, S. 73.
صبح الاعشى Subhulâşâ ve Hıtatı Makrizî.

[3] (دست Dest) in el طالع tâli ve daha birçok manalarından birisi de bir deste kâğıt demek olduğundan Dîvânı Adlin bu maruf kâtiplerine كاتب دست Kâtibi Dest ve موقع دست Muvakkii Dest denilmiştir. Dîvânı Adilde bunların oturdukları sedirlere (Dest) ismi verilmişti. İlk zamanlarda adetleri üç olup sonradan XV. asrın ilk yarısında yirmiyi bulmuştu. Kıdemli ve kıdemsiz olarak iki sınıf kâtibi Dest vardı (Sülük Tercemesi, Quatremere, C. II, S. 236, Not 47).
كاتب الدست و هو الذى يجلس مع كاتب السر بدار العدل امام السلطان او النائب بمملكة من الممالک و يوقع على القصص (Subhulâşa, C. V, S. 464).

[4] درج Dere, tomar demek olup Cem'i دروج dürûc'dır, muhtelif işlerde kullanılmak üzere büyük çapta kesilmiş Ferman, Menşur, îlâm, Hüccet, tezkire, mazbata vesaireye ait kâğıtlara Dere denilmektedir. Bundan dolayı bu kâtiplere (كتاب درج Küttâbı Dere) ismi verilmiştir. Mündericatı pek uzun olan eski vakfiyelerde gördüğümüz gibi, bizde bu gün birbirine vasledilmiş (eklenmiş) kâğıtlara tomar denilmektedir ki işte Dere budur. Dere kâğıtlarının Ferman, Menşur, ilâm vesaire oluşlarına göre eb'adı da muhtelifti. Küttâbı dereler, derece itibariyle Küttâbı destlerden daha aşağı idiler. Dîvanı İnşaya girecek kâtipler iptida buraya alınırlardı. Buraya alınanların çoğu Dîvânı İnşada yetişmiş ve kâtibi dest olmuş kıdemli kâtiplerin oğulları idiler (Sülûk Tercemesi, C. II, S. 221). Subhulâşa sahibi kendi zamanında yüz otuz Dere kâtibi bulunduğunu ve fakat çoğunun bir işe yaramadığını beyan ediyor. Bu eserin yukarı kısımlarında Büyük Selçukîlerin Tevki ve Tuğra kısmında Ferman ve Beratların Dere kâğıtlarına yazıldığını görmüştük. و هو الذى يكتب المكاتبات و الولايات و غيرها فى الغالب و ربما شاركه فى ذلک كتاب الدست). (Subhulâşa, C. V, S...).

derecedeki muharrerat ve vesikaları yazarlardı. Divânı Adilden çıkan bütün kararları bunlar tebyiz ettikleri için kendilerine umumî surette (كاتب انشا Kâtibi İnşa) derlerdi[1]. Kâtibi Dest'ler kâtibi Derc'lerden derece itibariyle daha yüksek idiler[2]; evvelce Dîvânı İnşa'da kırktan fazla kâtibi Dere yani Müvakki varmış[3].

ديوان عدل Dîvânı Adilde Hükümdar huzurunda bulunurken Kâtibi sır, Vezirin alt tarafına otururdu; fakat daha sonraları Kâtibi sır olan Kadı Fethüddin Fethullah'ın fazıl ve kemaline mebni Vezire tekaddüm etmesi üzerine bundan sonra Kâtibi sırlar Vezirlerin üst tarafına oturmuşlardı.

Kâtibi sır bütün meclislerde sözünden ve mütalâasından istifade edilen tecrübeli bir Devlet adamı idi. Mühim işlerde re'yine müracaat olunurdu. Emîrler arasındaki noktai nazar ihtilâflarını serdettiği debilerle hallederdi. Kadıların, Ulemânın ve bu gibi memurların memleket işlerinde mercileri Kâtibi sır Dairesi idi.

Kâtibi sırlardan birisinin vazifesindeki lâubaliliği sebebiyle Sultanın emriyle dayak yediği de görülmüştür[4].

Dîvânı İnşa Reisi olan Kâtibi sır'ın dairesi (Kala'tülcebel) de bulunuyordu.

*
* *

Evvelce (كاتب سر Kâtibi sır) veya (كاتم سر Kâtimi sır) tabiri sırf merkezdeki Dîvânı İnşa Reisine alem olmuşken sonradan Suriye ve Haleb'teki (صاحب. ديوان مكاتبات Sâhibi Dîvânı Mükâtebat) a da bu unvan verilmişti; fakat orada حما Hama, صفدىSafed ve Trablusşam'daki Dîvânı İnşa Reislerine Reis denilip Kerak, Gazze, Sis ve İskenderiye inşa Reislerine ise (كاتب درج Kâtibi Dere) tabir olunurdu.

[1] Sülûk Tercemesi, C. II, S. 221, Not 40.

[2] Halîlı Zâhirî, Zübdetü Keşfilmemâlik, bâb râbi, S. 99.

[3] Subhulâşa kendi zamanında kâtibi dere'lere موقع Müvakki denildiğini yazmaktadır (C. V, S. 464).

[4] (854 H. = 1450 M.) senesinde Akkoyunlu'lardan Kasım ibn Karayölük, yeğeni olan Cihangir ibn Ali'den kaçarak Elbistan'a gelmişti. Elbistan Beyi Dulgadır oğlu Emir Süleyman bunun Kahire'ye gitmesine müsaade istediyse de Sultan izin vermedi. O suretle cevap yazılmasını Kâtibi sırra söyledi. Halbuki Kasım Kahire'ye geldi. Bunun üzerine Sultan emrinin hilafı hareketin sebebini kâtibi sırdan sordu, müsveddeyi getirti. Kâtibi sırrın hatası anlaşıldı. Bu hale kızan Sultan Kâtibi sırrın döğülmesini emretti; İkinci Mirahur Barsbây inâlî Kâtibi sır'ra bir yumruk vurarak huzurdan çıkardı (Havadisüdduhûr, Ayasofya Kütüphanesi, Nr. 3185, S. 143).

ناظر جيش Nâzırı Ceyş[1]:

Bu vazife sahibine (صاحب ديوان عطاSâhibi Dîvânı Atâ) ممالیک سلطانیه Memalîki Sultaniyye da dendir, denilen hassa askerinin teçhizleri ve maaşlarının verilmesi, Mısır ve Suriye'deki bütün askerî اقطاع ıktâ işleriyle meşgul olmak buna ait olduğundan ehemmiyeti pek fazla idi.

Kala'tülcebel'de bulunan ve Dîvânı Ceyş denilen daire bunun emrinde olup sultanın maiyyet askerinin muamelâtına bakan (ديوان ممالیک Dîvânı Memâlîk) de Nâzırı Ceyş'in emri altında idi; bu Dîvânın (مستوفی الممالیک السلطانیه Müstevfil memalîküssultaniyye) adlı bir Müstevfisi vardı.

Bazı askerî muamelât cihetinden (ناظر جيش Nâzırı Ceyş) in Devâdarla alâkası vardı. Devâdar, bazan askerin رؤوس Rüûs, Berat ve arzıhalleri hakkında Nâzırı Ceyşin yazmış olduğu derkenara muhalif mütalâa serdedebilirdi.

Nâzırı Cey'şin maiyyetinde muavin olarak (صاحب ديوان جيش Sâhibi Dîvânı Ceyş) ile müteaddit Müstevfîler vardı. Bunlardan biri (مستوفی الجيش Müstevfilceyş) denilen ordu Müstevfisi olup Dîvânı Ceyşten çıkan kararları tebyiz ile Nâzırı Ceyşin ve Sultanın imza ve alâmetlerini alır ve îcap eden evrak ve vesaiki mahallerine gönderirdi. Diğer bir Müstevfî Mısır arazisine ait olan muamelâtı, üçüncüsü Suriye arazisine, dördüncüsü Arapların arazi imtiyazı işlerine bakar ve kanun üzere menşurları yazarlardı. Beşinci bir Müstevfi daha vardı ki o da askerin maaşatına ait evrak ve senedatı tutardı[2].

مشير الدوله Müşîrüddevle:

XIV. asırda, ileri gelen devlet ricalinden olan مشير الدوله Müşîrüddevle, Devletin tecrübeli, ihatalıve îtimada lâyık ricalinden seçilirdi. Sultan, mühim bir mes'ele hakkında istişarede bulunmak üzere Halîfeyi, Kadilkuzatları, Vezir, Atabeg ve Mukaddemi Elfleri davet edip her biriyle görüşüp mütalâalarını sorar, bunlar da ayrı ayrı noktai nazarlarını söylerlerdi.

Bu mütalâalara karşı Sultanın yapacağı itirazı, münakaşa suretiyle bizzat sultan yapmazdı. Evvelden Sultanın fikir ve mütalâasına vâkıf olan ve onunla

[1] Nâzır: male nazar idip tasarrufatını emreden ve kendisine malın hesabı verilen kimsedir. İmzalanacak olanları imzalar ve reddedilecekleri reddeder. Nâzır muhteliftir, meselâ askerlerin umuruna memur olan zata *Nâzır-ı Ceyş,* emval-i hassa-ı sultaniyeye nazır olana *Nâzır-ı Has* vezire işlerinde müşarik olana Nazırüddevle tabir edilen zata de Nâzıruddevâvin denilir ve Şam'da Nazırünnuzzar tabir olunur. Mısır'daki vezir makamına kaimdir. Halep, Trablus ve Hama'da buna Nazırul-memleke denilir (Subhulâşâ, C. V, S. 465).

[2] Mesalikülebsar, Hıtatı Makrizî, Subhulâşa ve Quatremère'in Memlûkler Tarihi, C. I, S. 202, Not 85.

görüşen Müşîrüddevle yapardı. Sözüne itiraz edilen kim ise o da Müşîrüddevleye karşı mukabele eder ve nihayet böylece Sultanın bilvasıta olan mütalâasiyle istişare edilen mesele hakkında شورا Şûra'daki heyetin mütalâaları münakaşa edilip esaslı bir hattı hareket tesbit edilmiş olurdu.

İşte Sultan ile istişare heyeti arasındaki münakaşada hedef bizzat Sultan olmayıp Müşirüddevle olurdu; böyle olmasının sebebi, fikri ve mütalâası alınacak zatın ya hürmetinden veya korkusundan dolayı Sultan'a itiraz edemiyerek meclisin isabetli bir fikirden istifade edememesi endişesi idi; halbuki Sultan'a mukabil Müşirüddevle muhatab olunca onun fikrine karşı serbesce mütalâa yürütebilirdi. Müşirüddevle sonraları eski ehemmiyetini kaybetmişti[1].

ناظر خاص Nâzırı Has:

Melik Nâsır Mehmed ibn Klavun zamanında Vezâretin ilgasından sonra Hükümdarın emlâki hassasını idare etmek üzere teşkil edilen (ديوان خاص Dîvânı Has) in yani Hazinei hassanın Reisidir; vazifesi dolayısiyle Sultanla teması ziyadedir. Vezirin bulunmadığı zaman ona ait vazifelerin memurlarını tayin edebilmek hakkına maliktir. Nâzırı Has'sın muavinine (شاد الخاص Şâddülhas) denilirdi.

Emlâki hassayi idare etmek için Nâzırı Has'sın maiyyetinde iki kalem dairesi olup birine (مستوفى الخاص Müstevfilhas) ve diğerine (ناظر خزانهء خاص Nâzırı hızânei has) ismi verilmişti.

ناظر بيت المال Nâzırı Beytülmal:

Umum Devlet hazinesi Âmiri olup hazine muamelâtı (ديوان بيت المال Dîvânı Beytülmal) denilen bir dairede görülürdü; bu Divan da Vezir dairesine merbuttu. Nâzırı Beytülmal, Mısır ve Suriye vilâyetlerinden vürud eden hasılatı Kala'tülcebel'deki hazineye naklettirirdi. İhtiyaca ve maaşlara sarfedilecek paranın hazineye girip çıkmasından Nâzırı Beytülmal mes'uldü[2].

مشرف الممالک Müşrifi Memâlik:

Bütün memleket umur ve muamelâtını teftişe mezun müfettişe (İşraf) veya sadece (مشرف Müsrif) denilirdi. Bu vazife sahibini daha evvelce yazdığımız kısımlarda da görmüştük.

[1] Halil Zahirî, Zübdetü Keşfilmemâlik.

[2] Makrizî Hıtat'da kendi zamanında ne beytülmalde mal ve ne de Kal'atül Cebel'de böyle bir daire bulunmadığını beyan eder (C. II, S. 224).

Bu Müfettişi umumînin derecesi Vezirden aşağı idi. Umumî müfettişten başka herhangi bir dairenin Nâzır ve Müdürüne de (Müşrif) denilmişti; hazine müşrifliği ve matbah Müşrifliği gibi.

*
* *

Bir çok daire ve Dîvanlarda (صاحب ديوان Sahibi Dîvan) veya (متولىء ديوان Mütevelli-i Dîvan) denilen bir vazife daha vardı ki bu, o dairenin Reis muavinliğidir. Dîvan evrakının tertip ve tasnifine bu bakardı.

*
* *

Sultan tarafından Vezirlerle Kâtiplere giydirilen خلعت hil'atler قانجى Kancî denilen neviden olup kitabeleri, yazıları ipekle işlenmişti. Kürkleri sincap ve kastor'du[1]. Sarıkları Dimyat imalâthanesi ketenindendi, kenarlarında tırazları olup uçları sarkıktır. Bu Kancî denilen hil'at, erbâbı kalem sınıfına mahsus hil'atların en iyisi idi.

İdare işleri gören memurlara ellerindeki Mersum'lara göre aynen veya nakden maaş verilirdi; fakat sonraları bunlar ümeraya ve askere verilmekte olan ıktalardan istifade etmişlerdi. XIV. asır başlarında Vezirin yüz elli dinarı ceyşiyye maaşı vardı.

[1] Kastor, Kunduz kılından mamul çuha.

MEMLÛKLER DEVRİNDE BAŞLICA DÎVANLAR

Dârüladl[1]**.** دار العدل

Memlûk Hükümdarları kendilerinden evvel gelen Eyyubîler gibi haftada iki gün (Dîvânı Mezâlim ديوان مظالم) veya (Dârüladl دار العدل) de oturarak halkın şikâyet ve davalarını dinlerler ve iki hasım arasında hüküm verirlerdi[2].

648 H. (1250 M.) senesinde dört mezheb (Hanefî, Şafiî, Mâlikî, Muiz Aybek, iptida salihiyye medresesinde bu dîvanı kurdu; sonra Hanbeli) ulemasından birer Kadilkuzat tayiniyle ilk Memlûk Hükümdarı Melîk bunların üstünde olarak (Kadı dârüladl) tayin eyledi. Melik Zâhir Baybars (Dârüladl دار العدل) i bina edip burada Dîvan akdetti; Melik Nâsır Mehmed ibn Klavun ise (Eyvan ايوان) denilen ayrı bir daire yaptırıp haftada iki gün yani Pazartesi ve Perşembe günleri Eyvan'da oturup dava dinlerdi.

İkinci tabaka Memlûkleri işi ellerine aldıkları zaman (M. 1388 = H. 789) da Melik Zâhir Berkuk (قلعة الجبل. Kal'atülcebel) de ve Sultanın sarayiyle Hükümdar ve devlete ait sair binaların bulundukları mahalde Pazar ve Çarşamba günlerine mahsus olarak iki gün ve daha sonraları Cumartesi, Salı ve Cuma olmak üzere üç gün Dîvânı Mezâlim'i topladı ve sona kadar böylece devam etti.

Sultanlar Divânı Mezâlim'de bulunurlarken (Kâtibi Sır كاتب سر) müracaat edenlerin arzıhallerini okur ve ona göre hüküm verilirdi[3].

[1] Bu hususta mufassal malûmat Hıtatı Makrizîdedir (C. III, S. 339, 1325, Nil Matbaası). Halkın şikâyetlerini dinlemek için ilk defa دار العدل *Dârüladl* ismiyle bina yapan Şam ve Halep emîri Nureddin Mahmud bin Zengî'dir. Sonra Eyyubîler zamanında *Kahire'de* bir dârüladl yapılmış, hükümdarlar burada oturup sağma dört mezhep Kadılkuzatını alıp dava dinlemişlerdir.

[2] Mısır'da ilk defa mezalime bakan Hükümdar (Ahmed ibn Tolon) di. Bu işe Fatımîler zamanında biraz zaman قاضى القضاة Kadilkuzat ve daha sonra devamlı surette Vezirler baktılar. Vezir, sahibi seyf değilse küçük veya ikinci vezir veyahut (Sahibülbâb صاحب الباب) denilen memur Dîvânı Adl'e riyaset ederdi. Bu Dîvanda Kadilkuzat, iki şahit, askerî kumandan ve Maliye vekili bulunurdu.

Dîvânı Mezâlim aktedilince mübaşirler, davacıları çağırırlardı; davası Kahire'de olup şifahî olanlar dinlendikten sonra mezâlimin defi için Kahire valisine veya kadıya haber göndirilip iş halledilirdi. Eğer şikâyet Kahire haricinde ise davacı arzıhal ile müracaat eder ve Sahibülbâb, istidayı kaleme verir, tetkik edilir ve üzerine alâmet konarak قلم جليل Kalemi celil موقعى Müvakkii olan daha yüksek daireye gönderilir ve orada Kalemi celil yazısı tebyiz olunarak torbaya konup Fatımî Halîfesinin huzuruna gider, Halîfe bunun üzerine imzasını kor, yani tevki edip Sahibülbâb'a iade eyler. İmzadan çıkan bu istidalar sahiplerine verilirdi (خطط Hıtat, C. II, S. 207, Bulak tab'ı).

[3] Hıtat (نظر المظالم Nazarülmezâlim) kısmı, C. II, S. 207 (Bulak tab'ı).

Sultan, Dîvanı Adl'de Taht üzerinde oturur, sağ tarafında dört mezheb Kadilkuzatı[1] ve bunların altında Beytülmal vekili, Belediye Reisi, sol tarafında ise Kâtibi sır, ön tarafa Nâzırı ceyş ve Tevkiî denilen kâtipler otururlardı. Divanda bulunması lâzım gelen Vezir kalemden yetişmiş ise sol tarafta Sultan ile Kâtibi sır arasına ve eğer erbabı seyf denilen ümeradan ise Emîrler ile Dîvânın ilerisindeki mevkilerinde dururdu [2].

Dîvanda Sultanın arka tarafında Silâhdar, Candar ile Haseki Memlûklerinin küçükleri sağlı sollu dururlardı. Hükümdara on beş zira' (on bir buçuk metre) kadar uzak mesafede امراء مئين Ümerâi Miîn veya امراء اولوف Ümerâi Ülûf denilen birinci sınıf Emîrlerin ihtiyarları icabında meşveret için otururlardı; bunların altında da diğer büyük Emîrler ayakta dururlardı.

Sultanı ihata eden bu halkanın arkasında ise Hâcib'ler, Devadarlar ayakta durup eshabı müracaat ve davacıları huzura getirirlerdi. Bir memur, istida sahibine istidasının ve müracaatinin sebebini sorardı.

Heyet teşekkül ettikten sonra davalar sultana okunur ve mezheb kadılarına ait olanlar onlara havale edilirdi. Eğer dava ve müracaat askere veya ıktâa ait ise Hâcib ve Nâzırülceyş'in mütalâaları alınırdı, örfî ve idarî kararları Sultan, Emîrlerle görüşerek hallederdi[3].

Daha sonraları bu Dîvân tertibatı değişmiş, Hükümdarlar sağına Şafiî ve Mâliki kadılarını ve soluna da Hanefî ve Hanbelî kadılarını oturtmuşlardı. Bundan başka sağda Mâlikî kadısının alt yanına Şafiî, Mâlikî, Hanefî قاضى عسكر Kadıasker'leri ve onların alt tarafına da Şafiî, Hanefî, Mâlikî Dârüladl müftüleri ve daha sonra Beytülmal vekili ve Belediye Reisi (محتسب قاهره Muhtesibi Kahire) oturtulmuş ve Hükümdarın sol tarafında Hanbelî kadısının altında Vezir, Kâtibi sır yer alarak diğerleri aynen bırakılmışlardı[4].

*
* *

Dîvan müzakeratı bitince herkes dışarı çıkıp salon boşalır ve derhal buraya baştan başa sofra kurulurdu. Sultana ait mütenevvi yemekleri havi en büyük somat (sofra) bu idi. Sultan sofraya oturup sağına ve soluna Emîrleri alırdı.

[1] Dört mezhep Kadilkuzatı evvelce Melik Nâsır Mehmed zamanında Sultanın sol tarafında oturduklarını ابن بطوطه İbn Batuta yazmaktadır (C. I, S. 40). Demek Makrizî zamanında sağa geçmiş bulunuyorlar.

[2] Vezirin, daha sonraları Kâtibi Sır'rın alt tarafında oturduğunu yukarıda bilmünasebe söylemiştik.

[3] Subhulâşa, C. IV, S. 44.

[4] Subhulâşa, C. IV, S. 34 - 37, 44.

Yemek hafif surette yenir, onlar kalkınca başkaları oturur ve böylece Dîvânda bulunan herkes sıra ile yemek yerdi[1].

*
* *

Dîvan günlerinden maada muayyen saatte Vezir, Kâtibi sır, Nâzırı has ve Nâzırı ceyş, huzura kabul edilerek dairelerine ait maruzatta bulunup direktif alırlardı[2].

Divanı Vezir (ديوان وزير قاعة الصاحب Ka'atüssâhib)[3]:

Fatımîlerde (ديوان مجلس Dîvanı Meclis) denilen ve Dîvanların esası olan bu dairedir; fakat Memlûklerde ehemmiyeti küçültülmüştür.

Ka'a, divanhane manasına olduğundan Vezir divanına, bunların çoğunun kalem erbabından olmalarından dolayı (قاعة الصاحب Ka'atüssâhib) ismi verilmişti.

Kalem erbabının en mühim vazifelerinden biri bu daire Reisinin işi idi. Buraya bazan Erbâbı Seyf denilen ümera sınıfından bir Vezir de tayin edilirdi. Vezir kalem erbabından ise ona Sâhib lakabı verilir değilse verilmezdi[4].

Evvelce vezâret dairesinde inşa (محررات- Muharrerat) mal (para) ve hükümdar Haslarına bakan üç şube vardı. Vezir hepsinden mes'uldü. Daha sonraları Niyâbet mansıbı (Nâibi Kâfillik) ihdas edilince bu kısımlar vezirden ayrılmış, vezir yalnız malî işlerle iştigal ettirilmişti; bittabi bu suretle vezir Divânının hikmeti vücudu da kalmamıştı. Yani vezire ait iş Kâtibi sır, Üstaddar, Nazırı has ve vezir arasında taksim edilmişti.

Kâtibi sır, eski Dîvanı vezaretin azil ve tayinine ait maruzatını tevki etmek, Üstaddar Mısır'daki bütün arazî işlerine bakarak vezire ait işleri teftiş ile murakabe ve nezaret eylemek, Nâzırı Hasda Sultanın hazinesine tealluk eden emvali idare ile tavzif edilmişlerdi. Bu taksime göre vezire de gayet cüz'i bazı -nahiyelerin جيزه Cîze ve منفلوط Menflotmalî işleri gümrük ve bazı kalemlerin muamelâtı ile ve Sultan mutfağı masraflarına bakmak vazifeleri kalmıştı[5].

[1] Subhulâşa, C. IV, S. 56.

[2] Subhulâşa, C. IV.

[3] Divânülvezâre tabiri (عقد الجمان Ikdülcüman) da (Veliyyüddin Ef. Kütüphanesi, Nr. 2396, S. 449) da ve قاعة الصاحب Ka'atüssâhib tabiri de (خطط Hıtat) da geçer.

[4] Mısır ve Suriye'ye sahip olan Eyyubîlerden Melik Âdil ile oğlu Melik Kâmil zamanlannda Vezir bulunan (Safiyyüddin Abdullah ibn Şükr) e vezir mukabili olarak (Sâhib) denilmiş ve bu tabir sonraları diğer Vezirler hakkında da kullanılmıştır (Hıtat, C. II, S. 223).

[5] Kahire ve Mısır'a gelen bütün eşyanın yolu olan قطيا Katayya hasılâtı طرانه Tarrâne, منفلوط Menfilot ve ıktâat beldeleri, himayeleri, مستأجرات müste'cerat yani isticar edilen şeyler ile vilâyet-

Bu suretle küçültülüp vazifesi malî işlere inhisar ettirilen vezir dairesi (ديوان نظر Dîvanı Nazar), (ديوان استيفای صحبه Dîvanı İstîfâyı Sohbe), (ديوان استيفای دولت Dîvanı İstiyfâyı Devlet) (ديوان بيت المال Dîvanı Beytülmal) isimleriyle başlıca beş şubeye tefrik edilmişti. Vezir yukarıda söylediğimiz gibi esas işinden başka bu beş Divan umurunada umumî nezareti vardı.

ديوان نظر **Dîvanı Nazar:**

Bu Dîvânın Reisine (ناظر الدوله Nâzırüddevle) veya (صحبت شريفه ناظری Sohbeti Şerîfe Nâzırı) veyahut (Nâzırı mal) yahut da *Nazırunnuzzar* denirdi. Derecesi Vezirden sonra gelmektedir. Bunun nezareti, malî işler üzerine olup شاد الدواوين Şâddüddevâvîn ismindeki memur bu dairenin tahsil ve sarf işlerine bakardı.

Dîvânı Nazarın mühim bir şubesi (ديوان استيفای صحبه Divanı İstifayı Sohbe) idi; bütün malî Divanların hesapları buraya gelirdi; maaş, tayînat ve diğer sarfiyattan burası mes'uldü.

ديوان استيفای صحبه **Dîvanı İstîfayı Sohbe:**

Nâzırı Devlet'in emri altında bulunup memleketin müteaddit mıntakalarınm Malî işlerine bakan bu Dîvânın Reisine (مستوفی الصحبه Müstevfissohbe) denirdi. Nâzırı Devlet Dîvanından sonra maliyenin en yüksek Dîvanı burası idi.

Müstevfissohbe Mısır ve Şam memleketlerinin Malî işlerinde mütalâa dermeyan etmek salâhiyetini haiz olup bazı Malî işler hakkında Sultanın ısdar edeceği Mersum ve Fermanlar buradan çıkardı.

Müstevfissohbe'den başka Dîvanı Nazarın emri altında bulunan Müstevfîlerin salâhiyetleri mahdut olup onlar ancak muayyen ve mahdut mıntakaların malî işleriyle uğraşırlardı.

İşte bu kayıtlara göre Dîvanı Nazar, mal divanlarının en yükseği ve heyetin mercii olup diğer malî divanlar hep buraya bağlı idi.

ler (kazalar) rüsumu, müteaddit memleketlerin gümrük resimleri beytümalin miraslardan toplanan hasılatı, şeker kamışı ve fıstık rüsumu, sakiye dolapları (su dolapları) hasılatı hep vezir Divanına aitti. Bu varidata mukabil hayvanatı hassa denilen (at, katır, sığır) İstablı âmire resimleri, gelen قاصد kasıtların (postacıların) yiyecekleri, Hükümdarın sofrasına ait masraflar, imaretlerin yiyecekleri, Sultan Memlûklerinin et masrafları ve aylıkları, beytülmal tarafından verilecek sadakalar vesaire gibi masraflar vardı. Melik Zâhir Berkuk zamanında her ay masraf yekûnu elli bin kadar altın olup daha sonraları biraz daha azalmıştı (Zübdetü Keşfilmemâlik, Dördüncü bab), S. 97.

استیفای دولت دیوانی İstifâyı Devlet Dîvanı:

Bu Dîvan maliyeye ait ضبط و تحریر zabt ve tahrir ve devletin varidat ve masarifatını mübeyyin hesaplarını tanzim etmek ve varidat menbalariyle bunların ciheti sarflarına nezaret eylemekle mükellefti; bundan dolayı vazifesi mühimdi. Evvelce burada bir Müstevfî varken sonra ehemmiyetine binaen müteaddit Müstevfîler tayin olundu. Bu Müstevfîlerin intihap ve tayinleri Vezirin arziyle olurdu.

دیوان بیت المال Dîvanı Beytülmal:

Bu divanın reisine daha evvel görüldüğü üzere *Nâzırı beytülmal* denilirdi. Bu da malî işlerle meşgul olan vezir dairesine merbut olup Mısır, Şam ve umum Memlûk memleketlerinin Kal'atülcebel'deki Beytülmal hazinesine toplanan emvalinin Divânı idi. Divân reisi olan Beytülmal Nâzırının maiyyetinde Beytülmal şahitleri (müfettiş ve murakıb) Beytülmal sarrafı ve mal kâtibi vardı. Mütemadi surette gelen varidat buraya konur ve masraf için lüzumu olan para buradan çıkardı (371 inci sahifedeki Nâzırı Beytülmal maddesine bakın).

Beytülmal Nâzırının mûtemed ve doğru olmasına dikkat edilirdi. صیرفی Sayrafî denilen memur paranın ahz ve sarfına bakardı. Eskiden bu memura (جهبذ Cihbiz) derlerdi[1].

Bunlardan başka yine Vezir'in Nezâretine bağlı olarak (نظر الجهات Nazarüccihat) ve (نظر الاهراء Nazarülehrâ) Divânları da varsa da Dîvânı Nazar'ın şubeleri kabilindendi.

نظر الجهات Nazarüccihat, Vezirin idaresi altındaki bütün malî işlerin tahsil ve sarfına ait cihetler ve Beytülmale giren paralarla alâkadar olup Nazarülehrâ ise yine Vezirin idaresi altındaki zahire anbarlarına gelen ve oradan sarfedilen zahirelere nezaret eden bir daire idi[2].

مرتجعات نظارتی Mürteciât Nezâreti:

Ümeradan azil ve vefat edenlerle tekrar tayin olunanların işlerine bakıp muhasebelerini gören ve müsadere edilen para ve emval ve eşyalarını muhafaza eden bir daire olup âmirine (ناظر المرتجعات Nâzırülmürteciât) denirdi. Müsa-

[1] Subhulâşa, C. V, S. 466. جهبذ Cihbiz veya Cehbez, paraların iyilerini fenalarından yani tam ayarlı ile kalp ve noksan paraları biribirlerinden ayıran ayarcıdır. Mütehassıs, mahir ve becerikli demektir. Malları çıkarup kabz ider vardidat işleriyle meşgul olup hesaplarım tutardı الدواوين قوانين Kavânînüddevâvin, Veliyyüddin Efendi kitapları Nr. 1966-1972). Osmanlı dîvanında da ayarcılar vardı. Dozy'de (كهبد Kehbed) den bozma olduğu پوته puta ve çömlek manasına geldiği yazılıdır.

[2] Vezir Dîvâniyle şubeler hakkında Subhulâşa'ya bakın (C. IV, S. 28-33).

dere edilen şeyler hakkında (مرتجعلر مستوفیسی Mürteciler Müstevfisi) denilen memur, hüküm ve karar verirdi. Bu nezâretin eskiden adı (ديوان سلطان Dîvânı Sultan) idi. Lağvından sonra onun işi mürteciler Müstevfisine verilmiş ve bunun dairesi (ديوان مرتجع Dîvânı mürtecî) adını almıştı.

Osmanlılarda da vefat eden Vezir, Ricâl, Beylerbeyi, Mütesellim, Voyvoda gibi devlet adamlarının Âyân vesairenin malları da Hükûmetçe zaptolunurdu.

ديوان انشا Divânı İnşâ:

Bu Dîvan, Hükümdar sarayının bulunduğu (قلعة الجبل Kal'atülcebel)de ve (قلعة الصاحب Ka'atüssâhib) denilen Vezir Dîvânına yakın bir yerde idi. Bu Dîvânın Reisine (كاتب سر Kâtibi Sır) veya (صاحب ديوان انشا Sahibi Dîvânı İnşa) yahutta (ناظر ديوان انشا Nâzırı Dîvânı İnşa) denilirdi; bunun maiyyetinde دست Dest ve درج Derc موقع Muvakkî'leri ismi verilen Tahrirat, Tuğra ve Arzıhal kâtipleri bulunurdu[1].

Daire şefi olan Kâtibi Sır, bu maiyyetiyle beraber daimî surette Dîvânı inşada çalışırdı; XIV. asır ortalariyle XV. asır iptidalarında, bu Dîvanda kırktan fazla موقع Muvakkî vardı.

Muvakkîler yazdıkları Tevkilerin derecesine göre her Tevkîden (resmi tahrir) adiyle muayyen bir para alırlardı. Halîfe ve Sultanlara ait عهدنامه Ahdnâmelerden, Kadilkuzatlık Menşurlarından ve Nâibi Saltanalarla yüksek dereceli Vezir, devlet erkânı, Emîr ve askerlerin tayin ve ıkta, Berat ve Menşurlarından vesaireden ayrı ayrı temhir ücreti alırlar ve hiç boş durmazlardı.

Dîvânı İnşa esaslı olarak Dest ve Derc dairelerine ayrılmıştı; her birinin muamelâtı ayrı ayrı idi. Hariçten gelen mektup ve nâmelerle Sultan tarafından ısdar edilecek ferman ve nâmelerin cevapları buradan yazılır ve Sultana tevkî ettirildikten sonra yine buradan gönderilirdi; keza tayinleri Ebvâbı Sultaniyeye yani Hükümdara ait ümera vesair memurların yukarıda söylediğimiz gibi ferman ve Menşurları buradan çıkardı.

Menşurların üzerlerine (قلم طومار Kalemi Tomar) la Sultanın alâmeti, meselâ (الله املى Allahü Emelî) veya diğer bir Tevki ve bundan başka (قصه Kıssa) ların üzerlerine (يكتب Yektüb) yazılır ve buna Mısır halkı (رجل غراب ricli gurâb) yani karga bacağı derlerdi[2].

[1] Dest ve Derc kâtipleri hakkında yukarıda (كاتب سر Kâtibi Sır) dan bahsedilirken îcap eden malûmat verilmiştir.

[2] Zübdetü Keşfilmemâlik, Babı râbi.

Dîvânı inşada ferman ve menşurlardan başka esas olarak Devletlerle ve Eyaletlerle olan mükâtebe işleri vardı; bu da müraselât ve mükâtebat diye başlıca iki kısma ayrılmıştı.

Mükâtebat, Sultanın üzerlerinde hakkı velayeti olan veya dereceleri müraseleden dun bulunan kimselere yazılan mektuplardı. Mürasele ise bunun zıddıdır ki, Sultanın kendi üzerlerinde velayet hakkı olmayıp derece itibariyle kendisinden aşağı olan hükümetler ile yapılan mükâtebattı.

Sultanla dereceleri müsavi olanlara mütekabil büyük elkab ile nâme yazılırdı. Melîk Mansur Klavun'un İlhaniye Hükümdarı Sultan Ahmed Teküdar'a gönderdiği nâmede evvelâ besmele sonra onun altında sağda (بقوة الله تعالى) ve sol tarafta (باقبال دولة السلطان الملک المنصور) ve sonra bunun arasına ve bir az aşağıya ortaya (كلام قلاون) ve bunun soluna ve aşağısına (الى السلطان احمد) ibaresi yazılmıştı[1]; yine bunun gibi Gazân Mahmud Han'a, Sultan Melik Nâsır Mehmed'in baş tarafı tevşihli bir mektubu da vardır[2]. Melik Nâsır'ın daha sonraları İlhan (Ebû Said Bahâdır Han) a gönderdiği nâmede ise (الحضرة الشريفة العالية السلطانية العظميه الشاهنشاهية الاوحديه) elkabı vardı[3], (Musa Han) a da bu tarzda yazılmıştı[4].

Müraseleler çok olup en büyüğünde (المقام العالى Elmakamel-âlî) ve en küçüğünde (المجلس العالى Elmeclisülâlî) ibareleri kullanılırdı; her müraselenin kendisine mahsus elkabı vardı. Celâyirîlerden (Şeyh Üveys'e yazılan nâmede (المقام الشريف العالى. Elmakamüşşerifülâlî) denilmişti[5].

Mükâtebat ise müteaddit kısımlara ayrılırdı; en büyüğü (المقر الكريم Elmakarrülkerîm) sonra (المقر العالى Elmakarrülâlî) ve daha sonra sırasiyle (جناب كريم Cenâbı Kerîm), (جناب عالى Cenâbı Âlî, (مجلس عالى Meclisi Âlî), (مجلس سامى Meclisi sâmî), (سامى Sâmî)... ilâ.

Meselâ, Sivas ve Kayseri Hükümdarı (ارتنا Eretna) ya yazılan mektupta (جناب كريم Cenâbı Kerîm) ve (جناب عالى Cenâbı Âlî), Moğol Beylerbeyisine (Makarrı Kerîm), Tebriz Hükümdarı (اشرف بن تيمور طاش Eşref ibn Timurtaş)'a (جناب عالى Cenâbı Âlî) yazılmıştı[6]. Anadolu Beyleriyle olan mükâtebatda

[1] صبح العشى Subhulâşâ, C. VII, S. 227.
[2] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. VII, S. 243.
[3] Ayni eser ve cilt, S. 250.
[4] Ayni eser ve cilt, S. 258.
[5] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. VII, S. 260.
[6] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. VII, S. 261, 263, 276.

(مجلس عالی Meslisi Âlî), (مجلس سامی Meclisi Sâmî) ve (سامی Sâmî) elkabı kullanılmıştır[1].

Mükâtebâtın sonunda sultanın büyük alâmeti (اخوه ahûhu) yani "kardeşiniz" tabiridir. Bundan sonra (والده vâlidühû) yani "pederiniz" tabiri gelir; daha sonra ise yani mektup yazılanın derecesi daha küçük ise yalnız isim yazılırdı[2].

*
* *

Dîvânı inşa Reisi olan Kâtibi sır'rın bu daireden başka Dârı adldeki arîza ve istidaları okuduğunu yukarıda kâtibi sırdan bahsederken söylemiştik. Divânı adl evrakını tevki etmek te bunun vazifesi idi.

Kadı, Nâib vesair vazife sahiplerinin azl ve tayinleri ile saltanata taallûk eden mühim işler için Hükümdar, Dîvânı inşa Reisine emir verir ve öylece yapılırdı. İkinci derecedeki işler için emir almıya lüzum yoktu.

*
* *

Dîvânı inşada tahrir usulü şöyle idi: İnşa Reisi yazılacak şeylerin yapılması için o iş hakkında maiyyeti kâtiplerinden birine bir hulâsa verirdi. O hulâsa, yapılacak işin Kâtibi Sır'rın re'yiyle olduğuna dair bir vesika idi. Eğer inşa reisinin verdiği emir ileride sorguyu mûcip olmayacak alelade bir iş ise kâtip, bir vesikaya lüzum görmeden şifahen verilen emri yerine getirirdi; fakat esas kaide ehemmiyetli olsun, olmasın Dîvânı inşa sahibinin kâtibe muhtıra vermesi icap ederdi.

Dîvânı inşâya, Divânı Vezir, Dîvânı Has, Dîvânı Üstaddardan gelen teçhizat, tevkî, tevcih gibi müsveddeler burada, eb'adı malûm ve muayyen kâğıtlara tebyiz edilerek yine dairelerine gönderilip müsveddeler Dîvânı inşada hıfzedilirdi[3].

Dîvânı inşadan Hükümdarın iradesi sadır olan emirlere ve yine Sultanın iradesiyle Dîvânı Vezir, Dîvânı Üstaddar, Dîvânı has'tan sadır olan tevki, مربع murabbaa vesaireye (سلطانیات Sultaniyat) ismi verilmektedir.

Dîvânı inşada طومار Tomar, مختصر طومار Muhtasar tomar, ثلث Sülüs, خفیف ثلث Hafif sülüs, توقیع Tevki, رقاع Rika, محقق Muhakkak, غبار Gubar isimleriyle mütenevvi yazılarla yazılan vesaik vardı[4]. Bunlardan Tomar denilen yazı,

[1] صبح الاعشی Subhulâşâ, C. VIII, S. 12-19.
[2] Zübdetü Keşfilmemâlik, Bûbl râbi; صبح الاعشی Subhulâşâ, C. III, S. 51.
[3] صبح الاعشی Subhulâşâ, C. VI. (Tevki'at kısmı),
[4] صبح الاعشی Subhulâşâ, C. III, S. 47, 48.

Hükümdara mahsus olup vilâyet mektuplarına yani Fermanlara ve Ikta Menşurlarına bu kalın ve biçimsiz yazı ile sultanın ismi yazılırdı[1]. Diğer yazılar ise yazılacak kâğıdın katlanışına göre yazılırdı.

Bunlardan محقق Muhakkak yazısı Kaânlara yazılacak muharreratın tuğralarında kullanılmak üzere ihdas edilmişti. غبار Gubâr denilen ince yazı ise güvercin postalariyle yapılan küçük kıt'adaki mektupların yazısı idi[2]. Nâme, Mektup, Menşur, Mersum, Murabbaa vesaire yazılacak kâğıtlar da başka başka oldukları gibi bunların kat veya büklümleri de derece ve rütbeye göre değişirdi. Kâğıdın, Bağdad kâğıdı, حما Hama kâğıdı, Mısır kâğıdı ve Avrupaca makbul olan Suriye kâğıdı, Mansûrî kâğıdı gibi nevileri vardı.

Bu kâğıtlar kıvrımları ve cinsleri itibariyle dokuz nev idi: طومار كامل Tomârı Kâmil, ناقص. Nâkıs, قطع ثلث Kat'ı sülüs, قطع عاده Kat'ı âde, ورق الملطفات Varakulmülattafât, ورق البطايق Varakul batâyık vesaire bu nevidendi[3].

طومار كاملTomârı Kâmil denilen yazı kâğıdının yaprağı dirsekten parmağa kadar olan kumaş ölçüsünün bir buçuğu genişliğinde olup Halîfelerin Hükümdarlara verdikleri Ahtnâmeler için kullanılmıştır. Daha evvel kalemi tomar için Bağdad kâğıdı kullanılırdı; daha sonra ilk defa (815 H. = 1412 M.) de Melik Müeyyed'in cülusunda Halîfenin verdiği Ahtnâme bu (طومار كامل Tomârı Kâmil) kâğıdına yazılmıştır. Yine Bağdad kâğıdı genişliğinde olan (dirsekten orta parmağa kadar) diğer bir nevi kâğıtta, Memlûk Prenslerinin Veliahtlık Ahtnâmelerinde istimal olunmuştur. (الناقص Ennâkıs) denilen ve eni daha küçük olan diğer bir kâğıt da Bağdad kâğıdı elde edilemediğinden dolayı Melik Nâsır Ferec zamanından itibaren tevcihat beratları için kullanılmıştır.

Mükemmel Mansûrî kâğıdının üçte ikisi ve (قطع ثلث Kat'ı sülüs) denilip genişliği bir dirsek ölçüsünün sülüsanı kadar olan bu kâğıt Nâibi Saltana, Kâtibi sır, Vezir, Üstaddar, Nâzırı Has, Kadilkuzatların ve şâir bu gibilerin tevcih beratları ve menşurları için kullanılırdı.

Genişliği yarım dirsek ölçüsünde olup mükemmel Mansûrî kâğıdının yarısı kadar olan kâğıda tevcihat berat ve menşurları ve teveccüh ve iltifat mektupları, Tabılhâne Emîrleriyle Suriye Mukaddemül-ülûflarının menşurları; ikinci derecedeki Hükümdarlara gönderilen muharrerat, idare ve diyanet işlerindeki memurlara yazılan tahrirat bu kâğıda yazılırdı.

[1] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. III, ayni cildin 55 - 58 inci sahifelerinde saltana mahsus kalemi tomar numuneleri vardır ve bundan başka Zübdetü Keşfilmemâlikin dördüncü kısmına bakmalı.

[2] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. III, S. 48, 128.

[3] İran Moğolları Tarihi (Quatremère), not 214.

Mükemmel Mansûrî kâğıdının üçte biri kadar genişliği (dirsek ölçüsünün üçte biri kadar) olan kâğıda tevcih mektupları, kale muhafızlarına gidecek emirler ve üçüncü sınıf beylere yazılan mektuplar ve üçüncü derecedeki diyanet memurlarına yazılan tahriratlar vesairede bu kâğıt istimal olunurdu.

Dirsek ölçüsünün dörtte biri kadar olan (قطع عاده Kat'ı âde) denilen âdi kâğıda هامش hâmiş veya derkenarlar ile خا هق halka asker kumandanlarının menşurları, Suriye'deki madun Emîrlerin ve Türkmenlerin buyrultuları -ki sefere gitmek için yazılırdı- tevcih ve afvı umumî evrakından bazıları, yemin kâğıtları, yol kâğıtları gibi şeyler yazılmıştı.

Bunlardan başka müstacel tahrirat kâğıtlarının eb'âdı kat'î olmayıp kâtibi sırrın reyine terk edilmiştir: ورق الملطفات varakulmülettafat denilen bu müstacel kâğıtlar için çok zaman kuşlar kâğıdı kullanılırdı. ورق البطايق varakulbatâyık denilen güvercin kâğıtlarının genişliği üç parmak kadardı[1].

Memlûkler zamanında yukarıda söylediğimiz Ferman, Mersum vesair tabirlerden başka pek nadir olarak Yarlığ tabiri de kullanılmıştıقلقشندى Kalkaşendî 729 hicret yılı Recebinde (1329 Mayıs) Kaan Ebû Said tarafından elçilikle Melîk Nâsır Mehmed'e gönderilen (دمير بوغا Demir Boğa) ya Memlûklere tâbi her bir yerde suhulet görmesi ve alış verişinde müsamaha edilmesi hakkında sultan tarafından bir Yarlığ verilmiş olduğunu ve bunu gördüğünü beyan ile suretini yazmaktadır[2].

*
* *

Kal'atülcebel'deki Dîvânı İnşa (برقوق. Berkuk) un ikinci defaki sultanlığına kadar devam etmiş ve sonra terk edilerek vesikaları kantarla satılmıştı[3].

ديوان جيش Divânı Ceyş:

ناظر جيش Nâzırı Ceyş'in riyaseti altındaki (ديوان جيش Dîvânı Ceyş) gerek Mısır ve Suriye'deki ıktalı askere ve gerek Sultan Memlûklerine ait bütün muamelâta bakar, tetkik ve mükâtebede bulunurdu. Bilûmum Memlûk memleketleri arazisinin kıymet ve mesahalarını mübeyyin cetveller burada idi[4].

[1] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. VI, S. 190.

[2] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. VII, S. 229.

[3] خطط Hıtat, C. II. (Dîvânı inşa kısmı) Makrizî, bu kıymettar vesikaların satılmasına esef ediyor. Biz ise bundan yirmi, yirmibeş sene evvel lüzumsuzdur diye kıymettar malî vesikaları okka hesabiyle satmıştık. Bulgaristan'a giden bu evrakın bir kısmı merhum M. Cevdet'in feryadı üzerine geldi. Merhum Makrizî kendisinden beşyüz sene sonra tarihin ehemmiyeti kavranmış olan bir devirde bunu görseydi acaba ne derdi?

[4] خطط مقريزى Hıtatı Makrizî روک اخير ناصرى Revki ahîri Nâsırî), C. I, S. 87.

Askerin künye defterleri, ıktaları, Beratlar ve buna ait muameleler, maaşlı askerin mevâcibleri, elbise, tayinat vesair işleri hep buradan temin edilirdi, (ديوان جيش منصوره Dîvânı Ceyşi Mansûre) de denilen bu Dîvân (ديوان جيش مصرى Dîvânı Ceyşi Mısrî) ve (ديوان جيش شامى. Dîvânı Ceyşi Şâmi) diye iki mühim daireye ayrılmıştı[1].

Dîvânı ceyş'de, (صاحب ديوان جيش Sahibi Dîvânı Ceyş) denilen Dîvânı ceyş nazırının muavini veya müsteşarı, شاهد Şâhid (Müfettiş - Murakıb) ve müteaddit Müstevfîler vardı.

Bu, Dîvânı ceyşin (ديوان ممالیک Dîvânı Memalîk) diye ayrı bir şube veya dairesi ve (كاتب ممالیک Kâtibi Memalîk) denen bir kâtibi vardı. Dîvânı Memalîk kısmı, umum ordunun bir kısmını teşkil eden Sultan Memlûklerine ait muamelât ile meşgul olurdu.

Nâzırı Ceyş, icap eden emirleri, ya bizzat Hükümdara arzederek Sultandan veyahut Nâibi Saltana yani Nâibi kâfilden alırdı.

Sahâbeti Dîvânı Ceyş dairesi, Nâzırı ceyşin nezareti altında bulunan askerî ıktalara bakardı. Bu daire Reisi olan Sahibi Dîvânı ceyş, Nâzırı dîvandan sonra bu Dîvânın en büyük şefi olup (Şâhid) ise Dîvan işlerini tedkik eden murakıb, müfettiş ve Müstevfî de bu Divandaki ıktâ ve para işlerini idare ile meşgul olan memurdu.

ديوان خاص **Divânı Hâs:**

Bu Dîvân Reisine (ناظر خاص Nâzırı Hâs) denirdi; Fatımîler zamanından beri mevcut bir vazife ise de Memlûkler zamanında daha ziyade ehemmiyet verilmişti. Melik Nâsır Mehmed ibn Klavun vezâratı ilga edince Kerimüddin el - Kebîr'i, Nâzırı Has yaptı ve Sultana ait emvali de onun emri altına verdi.

Dîvânı Hâs'ın mühim uzuvlarından biri (استيفاء خاص İstîfâi Hâs) dairesi Reisi olan (مستوفىء خاص Müstevfîi Hâs) idi. Dîvânı Hâs'a giren ve çıkan her şey'e nezaret etmek, Dîvânın hesabatına bakmak, Dîvânı has'sın evrak ve senetlerini yazmak buraya aitti; bu Müstevfînin azil ve tayin hakkı Dîvânı Has Reisine verilmişti[2].

Evvelce ehemmiyetli bir daire olan (خزانهء سلطانيه Hızânei Sultaniyye) bütün teşkilâtiyle bu Dîvân'a bağlandı ve eski ehemmiyetini kayb ederek bil'at dairesi şeklinde idare edildi.

[1] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik (باب سادس Askerî kısım), S. 114.

[2] Memlûkler Tarihi (Quatremère), S. 202, Not 85.

En mühim Dîvanlardan biri olan (ديوان خاص Dîvânı Hâs) a İskenderiye gümrük hasılatı, baharat, balık resimleri, tercümanlardan alınan resimler, Cidde'den Tûrisîna'ya gelen baharat resmi, Dimyat iskelesi hasılatı, şeker kamışı hasılatı, iskelelerden alınan beşte bir resimler, Reşit iskelesi hasılâtı, Akabe kapısı hasılatı ve daha sair bazı beldeler ve bazı eşya hasılatı toplanır ve müteaddit yerlere sarfedilirdi; bu hasılatın sarf edildiği bazı yerler şunlardı:

İcap ettiği zaman çıkarılacak ceride kuvvetlerinin (hafif süvari) techizatı, Kurban ve Ramazan bayramları kesilen kurban masrafları, Saraya ait kumaşlar, elbiseler vesaire masrafları, Sultan Memlûklerinin elbiseleri, her sene Erkânı Devlet, Ümera ve Ulemaya verilen elbiselerin masrafları, Derbentlerdeki muhafızlara gönderilen صره Surre'ler, yemek masrafları, Hükümdarlara gönderilen hediye bedelleri, Hükûmet ricaline verilecek teşrifat ve hil'at masrafları, gelen misafir ve elçilerin masrafları ve daha sair bir hayli bu gibi masraflar hep Dîvânı Hastan verilirdi[1].

ديوان مفرد Dîvânı Müfred:

Kölelerden teşekkül eden maiyyet askerine (مفرد Müfred) denilip bu tabir, cem'i olan مفارده Mefaride ile beraber büyük Selçukîlerde Anadolu Selçukîlerinde de görülmektedir. Melik Zâhir Baybars'ın مفرد müfredleri bulunduğu gibi[2] müverrihlerden عينى Aynî ve مقريزى Makrizîde tarihlerinde müfredlerden bahsederler[3]. نويرى Nüveyrî de نهاية الارب Nihâyetülireb isimli tarihinde Baybars'ın, خلقه Halka askeri aksamından olan جندى Cündîlerle Müfredlere ihsanda bulunduğundan bahsetmektedir[4].

Dîvânı Müfred, Melik Zâhir Berkuk tarafından (1382 -1399 bir sene fasıla) ihdas edilmişti; Hükümdar Memlûklerinin maaşlariyle hayvan yemlerini ve bazı Saray levazımatını tedarik eden bu Dîvandı. Berkuk, hükümdar olmadan evvel ümeradan iken kendisine ait ıktâı ayırarak tedarik etmeğe başladığı kölelerinin masraflarına karşılık tutmuştu; Sultan olup köle miktarı artınca Mısır'daki mühim yerlerin gelirlerini ihdas ettiği bu Divana, bağlamıştı.

Dîvânı Müfred'de bir ناظر Nâzır ile شاهد Şâhid (Müfettiş) ve bir takım kâtipler vardı; köle miktarı beş bini bulmuştu. Hasılatı Dîvânı Müfred'e ait olarak فارسكور Fareskûr ve منزله Menzile vesaire olmak üzere yüz altmış belde

[1] Zübdetü Keşfi'memâlik, S. 107.

[2] Tarihi Melik Zâhir Baybars (Edirne Selimiye Kütüphanesi, Nr. 1557).

[3] خطط Hıtatı Makrizî ve Essülûk (Quatremère'in sülûk tercemesi, C. I, S. 186, Not 66) ve Ikd-el-cüman: Veliyyüddin kütüphanesi (Nr. 2396), S. 449.

[4] نهاية الارب Nihâyetülireb (Baybars'ın Tercümei halinde. Köprülü Kütüp hanesi nüshası).

vardı. Bunlardan başka müteaddit himaye beldeleri ve isticar olunmuş beldeler de buraya bağlı idi.

Dîvânı müfredin bir senelik varidâtiyle zahiresi mecmûu mühim bir yekûn tutuyordu. Dört yüz bin dinardan fazla nakdi vardı. Gallenin yani hubûbatın ise üçyüz bin اردب İrdeb olduğunu işittiğini Halîl Zâhirî beyan etmektedir[1].

*
* *

Bunlardan başka üçüncü ve dördüncü derecede de Divanlar varsa da ehemmiyetleri daha az olduğundan yazılmadı.

[1] Bir Mısır İrdebi 24 صاع sâ olup Iraklılara göre bir sâ, okka dört yüz dirhem hesabiyle, bin kırk dirhem yani iki buçuk okkadan fazla ediyor. Şu halde bir İrdeb 62 eski okkadan biraz fazla tutar. Eğer (صاع sâ) Hicaz sâı ise altıyüz dirhemden az fazladır. Mısırlıların kullandıkları Hicaz sâı olmalıdır; ayrıca bir Mısır sâı da vardır. Arşivde gördüğümüz bir vesikada (yirmibin irdeb yolal ki yüzyirmi bin İstanbul kilesi olur) kaydından bir irdeb yüzyirmi dokuz oluyor ve bir İstanbul kilesi yirmi okka oluyor.

DİNÎ, HUKUKÎ VE İLMÎ TEŞKİLÂT[1]

Din ve Hukuk âlimleri Dârüladilde bulunanlar ve bulunmayanlar diye iki kısım idiler. Dârüladildekiler, Kadılkuzatlar, Kadıaskerler, Dârüladil Müftüleri, Beytülmal vekili, حسبه. Hısbe memuru yani Belediye Reisi idi.

قاضى القضاة Kadılkuzatlar:

En yüksek dinî makam olup vazifeleri Şer'î ve Hukukî işlere bakıp infaz etmek, dava dinlemek, davacıların aralarını bulup sulh ile davayı hal ve fasletmekti.

Herhangi bir mezhebin Kadılkuzat'ı kendisinin bilfiil göremeyeceği işler için tarafından Nâib tayin ederek o vasıta ile de iş görürdü. Mısır'da dört mezheb erbabından insan bulunmasına rağmen Eyyubîler zamanından beri bütün Hukukî ve şer'î işler Şafiî mezhebinde olan ve (قاضىء دار العدل Kadîi Dârüladl) denilen bir kadı tarafından rü'yet olunup hüküm verilirdi; fakat Memlûk Hükümdarı Melik Zâhir Baybars zamanında ve (663 H.= 1264 M.) senesinde dört mezheb için dört kadı tayin edildi; bu kadıların da yetişemedikleri işlerde Nâib yani vekil tayin eylemelerine müsaade olundu.

Dört mezheb Kadılkuzâtından Şafiî kadısı derece ve Dârüladilde oturmak itibariyle üç mezheb kadısından daha yüksek tutuldu; bunlar, Kadılkuzat unvanını taşıyorlardı.

Dört mezheb Kadılkuzatı, ilk zamanlarda Dârüladilde Sultanın solunda ve sonraları Sultanın sağ tarafında oturmuşlar[2], evvelâ Safi mezhebi kadılkuzatı onun alt tarafında حنفى Hanefî, daha altında (مالكى Mâlikî ve en son حنبل Hanbelî kadılkuzatı yer almışlardı[3]. Bunlar Dîvânı Adilde kendilerini alâkadar eden davaları dinleyib hüküm verirlerdi.

[1] Bu kısım, Subhulâşâ, C. IV, S. 34-39, 192, 1932, 21 ve 222 nci sahifelerden hulâsa edilmiştir.

[2] İbn Batûta her pazartesi ve perşembe günleri dört Kadı'nın Dîvanda Melik Nâsır'ın sol tarafında oturduklarını yazmaktadır; Makrizî ise sağda Şafiî, Malikî ve solda Hanefî ve Hanbelî kadılkuzatlarının oturduklarını beyan eder İbn Batûta tercemesi, C. I, S. 40).

[3] Bu tertip ابن بطوطه İbn Batûta'ya göre bir aralık değişmiştir. Hanefî kadısı Şemsüddin Harirî'nin vefatı üzerine yerine Burhaneddin ibn Abdülhak, Hanefî kadısı tayin olunduğu zaman Mâlikî kadısı, Şafiî kadılkuzatının alt tarafına oturtulmuştu. Bundan müteessir olan Hanefî kadılkuzatı Dîvâna gelmemek istediyse de Sultan tarafından getirtilip Mâlikî kadısının altına oturtulmuştu (İbn Batûta seyahatnamesi tercemesi, C. I, S. 40).

Nâibi saltanalıklarda yani Eyaletlerde de Kadılkuzatlar vardı; bunlar o Nâibi saltanalıklardaki kendi mezheblerine mensup bütün Nâibleri tayin ederlerdi. Bu, Eyalet Kadılkuzatları Nâibi saltanalık Darı adlinde halka ait Dinî ve Hukukî işlere bakıp hüküm verirlerdi. Şam, kadılkuzatlarını bizzat Sultan tayin ederdi.

قاضیعسکرلر Kadîaskerler:

Mısır ve Suriye'de askerî sınıfın Şer'î ve Hukukî işlerine bakmak üzere Kadıasker ismiyle bir Hâkim tayini Selâhuddin Eyyubî zamanında olup ondan evvel bu tabirle Orduda bir vazife yoktu.

Dârülâdil azasından olan Kadîaskerler, Kadılkuzatlar gibi dört mezhebden olmayıp Şafiî, Hanefî, Mâlikî olmak üzere üç mezhepten tayin edilmişti; حنبلی Hanbelî kadıaskeri yoktu. Bunlar Dîvanda Kadılkuzatların alt tarafında oturup askerî sınıfa ait davalara bakarlar, Hükümdar sefere gittiği zaman beraber giderler ve orduda dava görürlerdi.

Şam, Halep, Trablusşam, صفد Safed Nâibi saltanalıklarında Mısırdaki gibi üç mezheb erbabına mahsus Kadıasker olmayıp Şafiî ve Hanefî kadıaskerleri ve حما Hama'da ise yalnız Hanefî kadıaskeri bulunmakta idi.

دار العدل. Dârülâdil Müftüleri:

Dîvânda yani Dârülâdilde kadıaskerlerin alt tarafında oturan dört mezhebe mahsus dört Müftü vardı; Dîvanda Şer'î işler hakkında Fetva vermek bunlara mahsustu. Sefer zamanında Sultan giderse bunlar da beraber giderlerdi.

بیت المال Beytülmal Vekâleti:

Beytülmâlin aldığı ve sattığı arazî ve emlâk ile para işlerine bakan mühim bir vazife idi. Dîvan günleri Dârüladilde bulunurdu. Buraya tayin olunacak müdirin îtimada lâyık olması lâzımdı. Dârüladilde bazan Muhtesib'in alt tarafında ve bazan da üst tarafında otururdu; bu mevki meselesi liyakat ve ehliyete göre değişmekte idi.

ناظر حسبه Nâzırı Hisbe[1]:

Mısır'da şehir işlerine bakan ve Hisbe Nâzırı denilen iki Belediye Reisi de Dârüladilde aza idiler; bunlardan biri Kahire Muhtesibi olup İskenderiye'den

[1] محتسب Muhtesib tabiri muhtelif memleketlere göre azçok vazifesini değiştirmiştir. Bazı yerde Zabıta Reisi, Polis Müdürü ve Belediye Müfettişidir: Esnafa, tüccara ve mekûlât işlerine bakardı. نویری Nüveyrî (من یتولی الحسبه و المظالم) diye zabıta ve adlî işlere memur kimse olduğunu beyan ediyor. البرق امیانی Elberkulyemânî isimli eserde Muhtesib, ordu Kumandanı ve ordu Müfettişi olarak gös-

maada وجه بحرى Vechi bahrî'deki bütün şehir işlerinden bu mes'uldü; İskenderiye'nin ayrı bir Muhtesibi olduğundan Kahire Muhtesibi oraya karışmazdı.

İkinci Muhtesib, فسطاط Fustat Muhtesibi olup وجه قبل Vechi kıbelî belediye işleri bundan sorulurdu. Kahire Muhtesibi âlim ise Dîvanda Beytülmal Vekiline tekaddüm eder, değilse onun alt tarafına otururdu.

Dinî bir vazife olan حسبه Hisbe'ye memur olanın, îtibar, haysiyet ve şeref sahibi olması lâzımdı. Hisbe işleriyle meşgul olmak üzere Muhtesibin, muhtelif yerlerde vekil ve maiyyeti vardı. Gün aşırı Mısır'daki camilerin birinde oturur, bütün Belediye işlerini kontrol ederdi. Mıntakası dahilindeki dükkân, mağaza ve fabrikalar ve san'at erbabı ile bunların ölçüleri gerek Muhtesib ve gerek maiyyeti tarafından bu suretle sık sık teftiş olunurdu.

Dârüladilde Vazifesi Olmayan Ulemâ Sınıfı:

Dârüladilde vazife sahibi olmayan علميه ilmiye sınıfı başlıca نقيب الاشراف Nakîbüleşraf ناظر ديوان احباس Nâzırı dîvânı ahbâs yani Evkafı Salâtîn müdürü, ناظر دار الضرب Nâzırı dârüddarb, ناظر محمل شريف Nâzırı mahmili şerif ve bunlardan başka Hankah meşihati, Bimaristanı Mansurî Nâzırı ile Hatibler ve Müderrislerdir.

نقيب الاشراف Nakîbüleşraf:

Mısır'da Hazreti Ali ile zevceleri Fatımatüzzehra evlâdından olanlara nezaret ederdi. Nakîbüleşraf bunların neseblerini tahkik ve teftiş eder, aralarındaki ihtilâfı hal ve onları gayri ahlâkî hallerden men eylerdi. Fatımîler zamanında bu makama (نقابة الطالبين Nikabetüttalibiyyîn) derlerdi. Abbasîler devrinde bir de (نقابة العباسيين Nakibülabbasiyyîn) diye Abbas ibn Abdülmuttalib evlâdına mahsus bir nakiblik daha varsa da Mısır'da Abbasiye hilâfeti kurulmasına rağmen Memlûk Sultanları öyle bir makam tahsisine lüzum görmemişlerdir.

Naibi saltanalıklarda da Nakîbüleşraflar vardı. Seyyid ve Şeriflerden biri Sultanın huzuruna çıktığı vakit nesebine hürmeten kendisine yer öptürülmezdi[1].

Nakîbüleşrafın riyaseti altında (ديوانا شراف Dîvânı eşraf) vardı: Bu Dîvan, Hazreti Peygambere mensup zevatın şecerelerini ve evlâd ve ahfad cedvellerini

teriliyor. (كان محتسباً اعنى امير العسكر و المتكلم فى الحروب)

Muhtesib, Mısır'da zâbıtai Belediye Reisi olup ulemadan tayin olunurdu.

[1] Nücumüzzâhire (Avrupa tab'ı), C. III. (838 Hicret senesi vekayii arasında).

ve vukuatı Saireyi tutardı. Bundan başka bunlara tahsis edilen vakıflar da bu Dîvandan idare edilirdi[1].

ناظر الاحباس Nâzırülahbâs:

(ديوان الاحباس المبروره Divanülahbâsel-mebrûre) de denilen Sultanlara mahsus Evkaf Dîvânı, Mısır mıntakasında vakfedilen Sultanlara ait bütün ilmî, içtimaî müesseselere bakardı. Cami ve mescitler, رباط Rıbatlar (tekke, menzil, han) zaviyeler ve medreselerin maaş ve tayînatı buradan verilirdi. Ahbâs işleri, Devâdârın teftiş ve murakabesi altında idi.

Bunlardan başka Şafiî Kadılkuzatı ve vekili olan Nâzırı Evkaf tarafından idare edilen Evkafı hükmiyye ve halka ait olup hususî bir nazırla idare olunan vakıflar da vardı.

Nâibi Saltanalıklar yani Eyaletlerde de mahallî vakıflara bakmak üzere evkaf idareleri bulunurdu.

ناظر دار الضرب Nâzırı Dârüddarb:

Darbhânenin idaresine bakan ve yine ilmiye sınıfından olan bir vazife idi. Nâzırı Mahmili şerifde her sene muntazaman hicaza gidecek hüccac kafilesiyle beraber gönderilen صره Surre'leri ve bu işe taalluk eden şeyleri idare ederdi.

مشيخة الشيوخ. Meşîhatüşşüyûh:

مشيخة الخانقاه Meşîyhatülhankah da denilen bu makam, Osmanlılardaki eski kürsü şeyhliklerinin en yükseği îtibar edilen bir şeyhlikdi. Bu makam evvelleri Salâhüddin Eyyubî tarafından yaptırılıp خانقاه صلاحيه Hankahı Salâhiyye) veya سعيد السعدا Saîdüssuadâ hankahı meşîhati idi. Sonradan Melik Nâsır Mehmed'in Kahire civarında سيرياقوس Siryakos mevkiinde yaptırdığı Hankahı, Meşîhatüşşüyûh makamı olmuştu. Dımaşk yani Şam'da da خانقاه سميساطيه Hankahı Sümeysâtıyye şeyhliği Şeyhüşşüyûh makamı idi[2].

[1] Zübdetü Keşfümemâlik, S. 109.

[2] Memlûklerde *dârülilim* başmüderrisine *dâidduât* denilirdi. Osmanlılarda şeyhlerin dereceleri tekke ve Hânkahlariyle öiçülmeyip kendilerine resmen tevcih edilen Salâtîn camilerin kürsü şeyhlikleriyle ölçülürdü. Bunların en yüksek derecesi Ayasofya kürsü şeyhliği idi. Eskiden halka وعظ vaiz ve nasihat etmek üzere çok zaman cum'a namazlarından sonra İstanbul'un salâtin camilerinde kürsü şeyhlikleri ihdas edilmişti. Buralara ekseriyetle Tarîki sofiyyeden âlim, fâdıl ve arif zevat tayin edilirdi. Pâdişâh camileri çoğaldıkça kürsü şeyhlerinin adedi de artmıştı. Münhal vukuunda derece üzere tertip edilip terfi olunurlardı; daha sonraları şeyhler arasında irfan ve fazilet sahibi zevat azaldıkça kürsü şeyhlikleri vaiz sınıfından ulemaya verilir olmuştu. Kürsü şeyhlikleri en yukarıdan başlıyarak şöyle idi: Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezit, Fatih, Nuruosmaniye, Sultan Selim, Eyyüb, Valide camii (Yeni Cami), Şehzade camii.

Üsküdarda Valide camii vaizi olan zat kürsü şeyhliğine namzet olup münhal vukuunda silsile

Mısır'da (بیمارستان منصوری Bîmâristânı Mansurî) denilen ve Meliki Mansur Kılavun tarafından yaptırılan hastahanenin nezareti de ulemaya mevdu idi.

Mısır'daki kale camii Hatibliği, diğer Hatibliklerden daha mühimdi; Hazreti Peygamberin hutbeyi bizzat okumaları ve Hulâfâi Raşidîn'in ayni tarzda hareketleri cihetinden Mısır ve Suriye'de hitabet yüksek ve ihtirama şayan tutulmuştu. Halîfe المستعين el-Müstaîn'e kadar Mısır'da Kala'tülcebel'deki Camide Halîfeler hutbe okumuşlardı, daha sonra Şafiî Kadılkuzatı Halifeye vekâlet etmişti. Dımaşk'ta Camii Emevî ve Haleb'de Camii Kebîr hitabetleri en yüksek derecede idiler.

*
* *

Mısır'daki medreselerde Tefsir, Hadîs, فقه Fıkıh, Nahiv, lûgat ve buna mümasil ilimlerle Edebiyatı Arabiyye üzerine tedrisat yapılırdı. Mısır'da Salâhüddin Eyyubî'nin yaptırdığı İmami Şâfiî türbesi civarındaki (Medresei Salâhiyye) ile فسطاط Fustat'da eski cami yanındaki zaviyei Salâhiyye ve Melik Mansur Kılavun'un yaptırdığı Camii Tolonî medreseleri en maruf medreselerindendi.

*
* *

Sultan tarafından Ulemaya giydirilen hil'atlar yünden olup işlemesizdi. Büyük kadılar için beyaz ve diğerleri için yeşil olan sarığın ucları sarkıktı. Daha aşağı dereceli Ulemanın hil'atları idare memurlarının hil'atları gibi mütefâvit dereceli idi.

Kadılar maaşlarını Hazîneden alırlardı. Ulemaya da bazan aylık verilirdi. Bundan başka kadıların kazâî ve adlî işlerinden ve müderrislerin de medrese ve cami vakıflarından mühim miktarda gelirleri vardı.

Bunlara bayramlarda, ramazan ayında ve sair mübarek gecelere mahsus Sultan tarafından hediye ve yiyecek gibi şeyler de verilirdi.

yapılırken bu da en aşağı derecedeki Şehzade camii vaizlığına tayin olunurdu. Camilerin kürsü şeyhlikleri yapılışları tarihleriyle olmayıp hükümdarların arzusuna göre karışık şekilde olmuştur.

MEMLÛKLER ZAMANINDA EYALETLER

Memlûkler Mısır, Suriye ve Cezîre mıntıkalarına sahip olduklarından buralarda (نائب سلطنه Nâibi Saltana) veya ملک الامراء Melikülümera)[1] ismiyle umumî valiler bulunurdu; bu Nâibi Saltanalıklardan en mühimini Suriye kıt'asında Şam, Nâibine Kâfilüssaltana denilirdi, sonra Haleb ve daha sonra derece sırasiyle (Trablusşam), (حما Hama), (صفد Safed) ve (کراک Kerak) idi. Bunlara Naibüssaltanatissenfe ıtlak olunurdu. Bunların dununda olan Humus, Rahbe gibi nâiblere (ennaib filân) diye yazılırdı.

Mısır'da ise sonradan ihdas edilen İskenderiye ile (وجه قبلی Vechi kıbelî), (وجه بحری Vechi bahrî) Nâiblikleri vardı. Daha sonraları (غزه Gazze) de ehemmiyetine binâen Nâibi Saltanalık olmuş ise de ora Nâibine Nâibi Saltana denilmeyip (مقدم العساکر Mukaddemülasâkir) ismi verilmişti. Gazze'den sonra Kilikya'daki سیس Sis) de ehemmiyetli Nâibliklerdendi.

Bu büyük Nâibi Saltanalıklardan sonra yalnız (نائب Nâib) ismiyle bir çok Niyâbetler (Sancak, livâ) daha vardı ki bunların içinden bazı kale Nâiblikleri müstesna olarak diğerleri Nâibi Saltanalıklara bağlı idiler.

*
* *

Suriye'de de askerî ve idarî teşkilât Mısır'dakine benzer. Ümera, Binler, Tabılhâne, عشرینات İşrînat, Aşarat Emîrlerinden mürekkeb olup askerler de (جند الخلقه Cündülhalka) denilen ıktâlı askerle bunların mukaddemleri (küçük komutanlar) ve Ümera askerlerinden mürekkeb idiler; burada Hükümdarın köle askeri olmayıp bunlar ancak Mısır'da kalede bulunurlardı.

Suriye'deki Nâibi Saltana teşkilâtı, Nâibi Saltanaların derece ve ehemmiyetlerine göre merkezdeki Sultan teşkilâtının küçük birer numuneleri idier. Keza her Nâibi Saltanalıkta Devlet ve halk işlerine bakmak üzere دیوان عدل Dîvânı Adi veyahut bunun benzeri vardı; yine buralarda hazine (para ve elbise hazineleri) ve silâh depoları vesaire mevcuttu.

Nâibi Saltanaların derecelerine göre mükemmel teşkilâtları Taşthâne, Rikâbhâne Firaşhâne, زردخانه Zeredhâne ve Tabılhâneleri ve Mutfakları ve Sul-

[1] Subhulâşâ, C. V, S. 455; Mufaddal ibn Ebilfezail, Memlûk Sultanları Tarihi (...فلما کان یوم الاحد مستهل جمادی الاولی دخل عزالدین ملک الامرا و صحبة العسکر الشامی...) S. 472.

tan gibi kölelerinin ileri gelenlerinden müteşekkil رأس نوبه Re'si Nevbe, Üstâddar, Devâdar, Emîri Meclis, Emîri Ahur vesaire gibi maiyyetleri vardı.

Burada Askerî, İdarî, örfî ve Hukukî bütün devlet işleri Erbâbı seyf, Erbâbı kalem ve Ulemâ denilen üç zümre arasında taksim edilmişti. Tabiî olarak asıl kudret ve nüfuz askerî sınıfın elinde bulunuyordu.

شام نائب سلطنه لغى Şam Nâibi Saltanalığı:

Şam Nâibi Saltanası, Şam mıntakasında Sultanın mümessili olup derece, teşrifat, unvan ve îtibar cihetinden Mısır'da saltanat Nâibi olan Nâibi Kafile muadidir. Nâibi Saltana Sultan Dîvânından (تقليد شريف Taklidi Şerif) denilen bir Ferman ve bir de kılıç gönderilmek veya verilmek suretiyle tayin olunurdu. Sultan tarafından kendisine yazılan Fermanlarda (كافل السلطنة الشريفه Kâfilüssaltanatişşerîfe) tabiri kullanılmakta idi. Bu tabir, diğer Nâibi Saltanalar hakkında kullanılmazdı. Haleb, Trablus, حما Hama, صفد Safed, كراك Kerâk Nâibi Saltanalıklarına Eyaletin ismiyle (نائب السلطنه بحلب Nâibüssaltana bi-Haleb) veya (نائب السلطنه بطرابلس Nâibüssaltana bi-Trablus) ilâ derlerdi[1].

Şam, Mısır'dan uzak ve ayrı bir kıt'ada olduğundan Nâibi Saltananın çok itimada lâyik Emîrlerden olması îcap ederdi.

Şam Nâibi Saltanalığı غربيه Garbiyye, قبليه Kıbeliyye, Şimaliyye, Şarkiyye diye dört mıntakaya ayrılıp her mıntakada buraya merbut ikinci derecede müteaddit Nâiblikler vardı; bunlardan en küçüğüne de (ولايت Vilâyet) denilirdi ki bizim kazalarımıza muadildir.

Gerek Nâibi Saltanalar ve gerek ikinci derecedeki Nâiblerle Valilerin hepsi erbabı seyf yani Ümera sınıfındandı.

غزه Gazze, قدس Kudüs, صرحد Sarhad, عجلون Aclun, بعلبک Baalbek, حمص Humus, مصياف Mısyaf isimlerindeki Şam Nâibi Saltanalığına merbut ikinci derecedeki Nâiblere yazılan emirlerde, o Nâibin bulunduğu niyabetin ismiyle hitap edilirdi; meselâ النائب حمص en-nâib bi-Humus gibi[2].

Memlûklerdeki Nâibi Saltanalık Osmanlıların eski teşkilâtında olan Beylerbeylik demek olup buraya tâbi Nâiblikler de Sancak veya mutasarrıflıklara ve üçüncü derecedeki valilik veya Nâiblikler ise kazalara tekabül etmektedir; bugünkü teşkilâtımıza göre Nâibi Saltanalar, Valii umumî veya Müfettişi umumîlere benzemektedirler.

[1] Subhulâşâ, C. V, S. 453.
[2] Subhulâşâ, C. V, S. 453.

Nâibi Saltanaların Sultana gönderdikleri عريضه arîzalar müstesna olarak bir yere tahrirat veya emir gönderdikleri veyahut herhangi Nâibi Saltana ile muhabere ettikleri zaman bazan Nâibi Saltana yerine (Melikülümera) ibaresini yazarlardı. Sultan bunlara yazdığı Fermanlarda mutlaka Nâibi Saltana tabirini kullanır ve Meliki ümera demezdi; rivayete göre ملک Melik, Sultan demek olduğundan Hükümdar Nâibi Saltanalar hakkında bunu istimal etmezdi[1].

Şam Nâibi Saltanası elindeki Fermana göre mıntakasında tıpkı bir hükümdar gibi hareket ederdi; bunun ısdar ettiği buyruldulara (توقيعات كريمه Tevkiâti kerîme) denilir ve askerî ıktalara dair مثال misal ve مربعه murabbaa denilen Osmanlılarda Beylerbeyilerin verdikleri Tımar tezkerelerine benzeyen vesikalar verirdi; bu مربعه Murabbaa'ların Sultan tarafından tasdik edilmesi lâzımdı[2].

Nâibi Saltana kendi mıntakasına ait yazdığı Buyruldu ve مرسوم Mersum denilen tahriratların sonuna (مرسوم شريفه اعتماد اولنه Mersûmi şerife itimad oluna) veya (توقيع شريفه اعتماد اولنه Tevkii şerife itimad oluna) ibarelerinden birini (tabiî Arapcasını) yazardı.

Nâibi Saltana, haftanın muayyen günlerinde Şam'daki Dârüladü'de oturup dava dinlerdi. Sultanın Dîvânı adildeki usûl ve kaidesi ve dîvân erkânı burada da vardı[3].

Mısır'daki gibi dört mezhebin Kadılkuzâtı ile üç mezhep (Şafiî, Hanefî, Mâlikî) Kadıaskerleri, Dârülâdil Müftüsü Vezir veya Nâzırülmemleke, Kâtibi sır veya Nâzırı Dîvânı inşa, Nâzırı ceyş, Kâtibi dest, bu Eyalet Divanının azalarından idiler.

*
* *

Memlûklerde irsî saltanat usulü kabul edilmediğinden ve bundan başka hükümdarlığa geçmek için mevki, rütbe ve derece gözetilmediğinden, kendisine ve kuvvetine güvenen ve taraftar tedarik edebilen büyük bir Emîr veya Nâibi Saltana hükümdarlığa kıyam ettiğinden dolayı Nâibi Saltanaların pek ziyade mûtemed Emîrlerden tayin edilmeleri îcap etmekte idi. Çünkü Şam Nâibi Saltanasının, diğer Nâibi Saltanalar ile birlikte ayaklanması Sultanın vaziyetini tehlikeye düşürebilirdi; Melik Müeyyed Şeyh, Şam Nâibi Saltanası iken, Haleb Nâibi ile beraber Sultan فرج Ferec'e isyan ederek onu öldürüp sultan olmuştu.

[1] صبح الاعشى Subhulâşâ, C. V, S. 455.

[2] Subhulâşâ. Bu muamele hakkında "Iktalı asker" kısmına bakınız.

[3] Nâibi Saltanatını Dîvânı adildeki vaziyeti, sağ ve solunda oturan azalar hakkında قلقشندى Kalkaşendî'de malûmat vardır (C. IV, S. 194).

Keza yine Şam valisi olan Emîr Canbulat 1498 de Sultan îlân edilen الظاهر قانصو Ezzâhir Kansu'nun hükümdarlığını tanımamış, taraftarlariyle beraber Mısır'a giderek Kansu'yu indirip kendisi sultan olmuştu[1].

İşte bundan dolayı Şam Nâibi Saltanası coğrafî mevkii îcabı olarak diğer Nâibi Saltanalardan daha mümtaz tutulmuş ve Sultan mensuplarından kendilerine itimat edilen Emîrlere verilmek âdet olmuştu.

Şam Nâibi Saltanası bir iş veya muharebe sebebiyle merkez olan Şam'da bulunmadığı zaman Mısır'da olduğu gibi yerine bir (نائب الغيبه Nâibülgaybe) tayin ederdi ki bu vazifeyi çok zaman (حاجب الحجاب Hâcibülhuccab) yapardı.

Dımaşk yani Şam Nâibi saltanasından sonra (Atabekülasâkir)[2] mukaddemülülûf'dan (Hacibulhüccab) veya (امير حاجب Emîr Hâcib) denilen vazife sahibi gelir. Emîr Hacib'in dairesi Dârıadilde idi; Nâibi Saltananın azil ve hapsine lüzum görüldüğü zaman buna emir verilir ve yeni Nâibi Saltana gelinceye kadar niyabet işlerine bu bakardı; bundan başka Melik Nâsır Mehmed zamanında Şam'da, dereceleri Tabılhâne ve Aşarat ümerasından olan iki Hâcib daha vardı. XIV. asır sonlarında ve Melik Zâhir Berkuk zamanında Hâciblerin adedi altıya ve daha sonra yediye çıkmıştı[3].

Şam Nâibi Saltanası دار العدل Dârüladil'de dava dinlerken Hâcibülbuccab, Sultan Dîvânında olduğu gibi ayakta durmayıp otururdu. Hâcib Şam'da zabita umuruna da bakardı.

Şam Nâibi Saltanalığındaki memurlardan bir kısmı merkezden ve bir kısmı da Nâibi Saltana tarafından tayin olunurlardı. Meselâ Sultana ait levazunata

[1] Eşref Canbulat, Emîr Yeşbek'in, Sultan Kaytbay'a takdim ettiği kölelerdendi. Sultan Kaytbay'ın karısının kardeşi imiş. Kadının ricası üzerine az zamanda sür'atle terakki etmiş ve yeğeni Nasıruddin Mehmed'in elinden Sultanlığı alan Melik Eşref Kansu'ya karşı Şam Nâibi iken isyan ile muvaffak olup sultan intihab olunmuştu. Çerkesçeden başka bir dil bilmezdi.

[2] Halîl Zâhirî, eserinde (S. 131) Şam'ın Emîri Kebîri yani Atabekülasâkiri ile ümeradan Üstâddân Aliye ismindeki zatı da göstermekte ise de Subhulâşâ'da bunlara ait kayıt yoktur. Maamafih Atabeg'in mevcut olduğu, Atabeglerin Mısır ve Şam Atabeyleri diye ikiye ayrılmış olmasından anlaşılıyor. Gerek bunun ve gerek Üstâddâr'ın mevcudiyetini bir mehazına istinaden Demombynes, (Suriye'de Memlûkler) isimli eserinde beyan etmektedir. Üstaddar, Şam'da Dîvânı hümayuna ait emlâk ve fabrikaları idare ederdi.

[3] Subhulâşâ, C. III, S. 185; Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 131.

nezaret eden شاد المهمات Şeddülmühimmat[1] Dımaşk kalesi Nakibi[2] birincisi نقيب النقبا Nakibünnükabâ olmak üzere üç نقيب الجيش Nakibülceyş[3] ve (نقابة النقباء Nikabetünnükabâ) adiyle iki kol kumandanı Hazinedar[4], Şeddüddevâvîn[5], Şeddülevkaf (Dımaşk Evkaf Müdürü), تقدمة البريد Takdimetülberîd (Dımaşk posta basısı), Mihmandar, ولاية المدينه Vilâyetübnedîne (Zabita Reisi) gibi vazifeler[6] hep askerî sınıftan olan Emîrlere mahsustu, içlerinden ilk ikisinden maadasının tayinleri Nâibi Saltananın Tevkiiyle olurdu.

*
* *

Şam Nâibi Saltanalığında kalem işleri, Vezir veya vezir derecesinde biri bulunmazsa (ناظر المملكة الشاميه Nazırülmemleketişşâmiyye) denilen bir kalem âmiri tarafından yapılırdı. Vezir bazan erbabı seyften yani ümeradan da olurdu. Şam'da kalem âmirine Vezir denilebilmesi için onun daha evvel Mısır Dîvânında vezirlik etmiş olması lâzımdı. Eğer böyle ise tayini تقليد taklid denilen Fermanla olurdu. Vezirlik etmemiş ise tayini Mersum'la yani tahriratla icra edilir ve kendisine yukarıda söylediğimiz gibi Vezir denilmeyip (ناظر المملكه Nâzırülmemleke) denirdi[7]; bunun tayini de Sultana aitti. Devâdar ismindeki vazife sahibini de Sultan tayin ederdi; bu, bütün işlerde Nâibi Saltananın muavini idi.

Şam Nâibi Saltanalığındaki muharrerat memuruna yani Dîvânı İnşa Reisine صاحب ديوان الانشا بالشام المحروسه.) Sâhibü Dîvânilinşa bişşamilmahrûse) denilirdi ki Devlet merkezindeki Kâtibi sırlıktır; derece itibariyle merkezdeki kâtibi

[1] شد Şed veya شاد المهمات Şaddülmühimmat, Sultanın ihtiyacı olan mühimmat işlerine bakan vazife sahibi olup buna bazan bizzat Nâibi Saltanat ve bazan Hâcibülhuccab ve bazan da ümeradan biri bakardı (Subhulâşâ, C. IV). Demombynes, (Suriye'de Memlûkler) isimli eserinde Şeddülmühimmat ile Nâzırı Hâssı biribirine karıştırmıştır. Şed'ler ümeradan ve Nazırlar erbabı kalem zümresindendir. Subhulâşâ, ناظر خاص Nâzırı Hass'ı Dîvan vazifedarları arasında göstermiştir (C. IV, S. 190) Yine orada Tabılhâne Ümerasından Şeddülhas da vardı.

[2] Kale Nakibi, Sultan tarafından tayin edilip kaledeki askerin işlerine bakar ve bu askere alaylarda kumanda ederdi. Nakib, Onlar Emîrleri arasından tayin olunurdu.

[3] نقابة جيش Nikabeti Ceyş, üç kumandanlık olup en büyüğüne (نقيب النقبا Nakîbünnükabâ) ismi verilir. Bunlardan başka iki Nakib daha vardır. Bunlar da Meymene (sağ kol), Meysere (sol kol) Nakiblikleridir. (Subhulâşâ, C. IV, S. 186), Halil Zahirî yalnız bir Nakibülcüyûş'den bahs eder.

[4] Hazinedar, Kalede Sultana ait hil'at ve sair teşrifatın muhafazasına memur olan kimsedir; bu vazife çok zaman dört Hadım Ağası tarafından idare olunurdu. Bunların büyüğü Tabılhâne veya Onlar Emîrleri (امراء عشرات) arasından tayin edilirdi.

[5] شد الدواوين Şeddüddevâvîn, Vezirin muavi i olup Mısır'daki gibi Sultana ait emvali tahsil ederdi.

[6] XIII. asra kadar İspanya'da da ahali polis müdürüne Zavalmedine yani Sâhibülmedîne (صاحب الشرطه Sâhibüşşurta) derlerdi (Dozy, C. I, S. 819). Sâhib-i şurta Osmanlılarda Çavuşbaşı mukabilidir.

[7] Şam'da Nâibi Saltananın maiyyetindeki kalem âmirine (Nâzırünnuzzâr) ve Halep, Trablus, Hama Nâibi Saltanalıklarına merbut olanlara da (Nâzırülmemleke) denildiği de vaki idi.

sırla muadil olup tayini Sultana aitti. Bunun da vukuflu ve mûtemed olmasına dikkat edilirdi; çünkü Nâibi Saltananın Sultandan gizlediği şeylerden Sultanı haberdar ederdi. Bunun maiyyetinde de Kahire'deki gibi (دست Dest) ve (درج Derc) kâtipleri vardı.

Sahibi Dîvânı inşa evvelleri Nâibi Saltana ile beraber Şam Dârüladlinde bizzat bulunmayıp muameleyi zabt ve tahrir etmek üzere buraya kâtipler gönderir ve Sultana ait işler için muayyen vakitlerde Nâible beraber bulunurdu; fakat bu tarz sonradan değişti; çünkü kâtibi sır'rın, Dîvânı adildeki işleri kâtibler vasıtasiyle öğrenmesi bazı yanlışlığa sebebiyet verdiğinden bundan sonra kâtibi sır'rın bizzat Dîvânı adilde Nâibi Saltana ile beraber bulunması emrolundu.

Şam'daki (ناظر جيش Nâzırı Ceyş) de Sultan tarafından tayin edilirdi. Nezareti altında, Dîvânı Ceyş ismiyle bir Dîvân vardı. Bu, Nâibi Saltanalık dahilindeki اقطاع ıktâ işleriyle meşgul olup vefat veya azil dolayısiyle teraküm eden ıktâlara Nâib tarafından tayin edilenlerin Misal ve Mürabbaalarını Dîvânı Ceyş yazısiyle beyaz ederek muameleye kordu. Bu Murabbaalar, Kahire'deki asıl büyük Dîvânı Ceyşe gönderilir ve orada esas kütüğe kayıt olunup (مربعه Murabbaa) elde vesika olarak hıfzedilerek yerine (Menşur) verilirdi.

Bunlardan başka Şam veya Dımaşk Eyaletinde Ümeradan bulunan Şeddülmühimmat'ın arkadaşı olmak üzere Nâzırı Mühimmat ve Sultanın haslarına bakan Nâzırı Has ve Emîr olan hazinedarın refiki ناظر الخزانه. Nâzırülhızâne, ناظر خزائن السلاح Nâzıru Hazâinissilâh, Nâzırı Beytilmal vesaire gibi bir takım vazifeler daha vardı.

Dımaşk'taki Şer'î ve Hukukî vazife erbabı Kahire'deki gibi dört mezhebe mahsus Kadılkuzat ile Şafiî ve Hanefî olmak üzere iki Kadıasker, Darüladil Müftüsü[1], Beytülmal vekili, Nakîbüleşraf, Hisbe Nâzırı vesaireden müteşekkil idi.[2] Kalkaşendî'ye göre bunların tayinleri Sultana aitti[3]

Kadilkuzatların, Şam Nâibi Saltanalığında Nâibleri vardı; Şam Kadilkuzatı Kahire'deki gibi diğer üçünden daha büyüktü. Bunlardan her biri kendi mezheplerine ait işlere meselâ yetimlere, mahlûl Timar ve vakıflara, eytam ve gaiplere ait sandıklara bakarlardı. Şafiî Kadilkuzatı Emevî camiinin hitabeti vazife-

[1] Dârüladil müftüleri bazan dört olmuş, bazan iki (şafiî, hanefî) kalmıştır. Subhulâşâ'da dört ve (مقصد maksad) da ise iki diye yazar.

[2] Subhulâsâ, C. IV, S. 184-202.

[3] Nâdiren de olsa bazan Kadıaskerin Şam Nâibi Saltanası tarafından tayin edildiği de vâkîdir. Meselâ (Kadı Şemsüddin Mehmedel-Ahnâ) nın tayini bu kabildendir.

sini görürdü. Gerek bunun ve gerek diğer Kadilkuzatların kendi mezheplerine ait Medreseler üzerinde de hakkı nezaretleri vardı.

*
* *

Şam Nâibi Saltanalariyle Kerak Nâibi Saltanaları kırmızı kâğıt ile muhabere etmek imtiyazına malik idiler[1].

Dımaşk Kal'ası Nâibliği:

Şam Nâibi Saltanası mıntakasındaki ikinci ve üçüncü derecedeki Nâiblere hükmettiği halde Dımaşk Kalesi Nâibinin işine müdahale edemez ve kendisine emir veremezdi. Kale Nâibi doğrudan doğruya Sultana merbuttu. Maiyyetinde muayyen miktarda اجناد بحريه Ecnâdı Bahriye denilen askerî sınıftan muhafızlar vardı. Bu asker daimî surette kalede bulunup kale anahtarları da kale Nâibinde dururdu. Kale Nâibi bu anahtarı ancak kendi mutemedi olan vekiline verir ve Sultanın emri olmadan kat'iyyen başkasına vermezdi.

Kale kapısı sabahları, güneş doğarken açılır ve akşam güneş batarken kapanırdı. Kaledeki eşyanın, anbarlardaki zahirelerin ve depolardaki silâhların miktarını havi tutulmuş defterler vardı. Muhafızlar gece, gündüz nöbetle kale burçlarındaki mazgallardan dışarısını gözeterek nöbet beklerlerdi.

Kale Nâibi bazan Binler ve bazan da Tâbılhâne ümerasından olurdu. Gerek bu ve gerek kaledeki muhafızlar Nâibi Saltana ve onun maiyyetindeki askerler ile kat'iyyen temas etmezlerdi.

Dımaşk kalesinde erzak, asker ve harp levazımatı muhafaza edilirdi. Suriye'de vukua gelecek bir isyanda Nâibi Saltananın kaleyi elde edememesi için kale Nâiblerine ehemmiyet verilir ve buraya kendisine güvenilen sadık bir Emîr tayin olunurdu.

Suriye ve etrafında Türk, Bedevi Arap, Kürt aşiret ve kabileleri bulunduğundan ve bunlar Şam veya Halep Nâibi Saltanalarının kuvvetleriyle birleşince mühim ve korkunç bir kuvvet teşkil edeceklerinden dolayı Sultan, isyan eden Nâiblerin kaleyi elde edememeleri için kale Nâibini kendisi tayin ederdi; bu da hemen her zaman kendi kölelerinden olurdu.

*
* *

Şam Nâibi Saltanalığında bir aralık Mukaddemi Elf'lerden on iki Emîr ve yirmi Tabılhâne ve altmış kadar Aşere ve Hamse Emîrleri bulunduğunu

[1] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik ve Quatremère (Moğollar Tarihi), not 214 (قطع kat'i) maddesi.

ve Nâibi Saltananın maiyyetinde iki bin ve Ümera maiyyetinde de Mısır'daki Emîrlerin maiyyetlerinin yarısı kadar asker olduğunu ve bunlardan başka on iki bin kadar da (جند الخلقه Cündülhalka) bulunduğunu Halil Zâhirî yazmaktadır[1].

Halep Nâibi Saltanalığı:

Bu da Şam Nâibi Saltanalığı gibidir; burada da kendi tabirlerince Erbabı süyuftan olarak Halep kalesi Nâibi[2], Hâcib[3], شد الدواوين Şeddüddevâvîn (Nâzırı Devlet)i Mihmandar, (شد المراكز البريد Şeddülmerakizil-berid) yani merkez posta müdürü, شد الاوقاف Şeddülevkaf (Vakıflar Müdürü), ولايت المدينه Vilâyetülmedîne (Polis Müdürü) vesaire ve Erbabı kalemden Vezîr makamına kaim olarak ta (ناظر المملكة الحلبيه Nâzırülmemleketilhalebiyye) ve Kâtibi Sır yerine (صاحب ديوان المكاتبات بحلب Sâhibü dîvânilmükatebât bi-Haleb) ve Nâzırı Ceyş, Nâzırı Has, Nâzırı Mâl, Nâzırı evkaf, Nakîbül Ceyş vesaire gibi hizmet sahipleri vardı[4].

Yine bu Nâibi Saltanalıkta Dinî ve Hukukî işlere bakan dört mezhep kadısı ile bunların Nâipleri, Şafiî ve Hanefî Kadıaskerleri, Dârüladl Müftüleri, Beytülmal vekili, Nakîbüleşraf ile Hısbe Nâzırı bulunmakta idi.

Halep XIV. asırla XV. asır başlarında pek ziyade ehemmiyeti haiz Eyaletlerden olup en kuvvetli Nâibi Saltanalıklardandı. Meşhur Nâibi Saltana امير جكم Emîr Cigim'in burada maiyyetinde bin beşyüz Memlûkü vardı. Ve yine bu zamanlarda Cündülhalka yani ıktâlı asker olarak altı bin kişilik kuvvet çıkarırdı. Tabiî evvelce altı Mukaddemi Elf'i olup bunların kuvvetleri de başka idi. XV. asır ortalarında ise Mukaddemi Uluf'dan üç, Tâbılhâne ümerasından on, İşrînat, Aşerat ve خمسوات Hamsevât (yani beş başı) dan yirmi Emîr bulunmakta idi[5].

Halep Nâibi Saltanalığına merbut olan Niyabetlerin başlıcaları şunlardı: قلعة المسلمين Kala'tülmüslimîn (Rum Kale) Kâhta, گرگر Gerger [6], بهسنى Behisni,

[1] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 131.

[2] Haleb kalesi Nâibi Tâbılhâne ümerasından idi. Nâibi Saltana bunun işine müdahele edemezdi; kale mevcudu kırk kadar olup Ecnâdı Bahriyeden idi.

[3] Haleb Nâibi Saltanalığında dört Hâcib vardı. Biri Mukaddemi Elf olup halk arasında Hâcibülhuccab denirdi. Nâibi Saltana bulunmazsa bu, vekâlet ederdi. Diğer üç Hâcib Tâbılhâne ümerasındandı (Subhulâşâ, C. IV, S. 218). Halil Zâhirî biri baş Hâcib olarak Haleb'de altı Hâcip bulunduğunu yazar ki kendi zamanıdır (S. 133).

[4] Halil Zâhirî Emîri Kebîr ve Üstâddârın bulunduğunu yazmaktadır ki XV. asır ortalarıdır (S. 133).

[5] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 132, 133.

[6] Gerger, Malatya vilâyetinde Kâhta kasabasının şarkındadır (معجم البلدان Mucemül Buldan) ve Cihannüma'nın haritası. Bu gün Pötürke kazasının köylerindendir.

عینتاب. Antab, دربساک. Derbesak[1], باغراس Bagras[2], شیزر Şeyzar[3], دیوریکی Divriği, دارنده. Darende.

Bunlardan başka Nâibi Saltanalığa merbut olmayarak, hudutta bulunup ehemmiyetleri olan ve Nâibleri Sultan tarafından tayin edilen Malatya, Elbistan, Ayaş, Adana, Tarsus, Bire, Câber ve (H. 778 M. = 1376) da elde edilen روها Ruha (Urfa) Niyabetleri vardı.

Bu Nâibliklerden البستان. Elbistan ve Maraş havalisine sahip olan ve Dulgadır oğullarından bulunan Türkmen Beyine Ferman ve hil'attan başka Nâibi Saltanalar gibi kılıç ta gönderilirdi. Emîr vefat ederse kılıç, Sultana iade olunur ve yeni tayin olunan Nâibe, Ferman ve hil'atla beraber yeni kılıç verilirdi[4].

Gerek Şam ve gerek Halep etrafındaki Türk, Arap, Kürt aşiretlerine devletçe mümaşat gösterilir, kendilerine rütbeler verilir ve bu suretle hem bunların muhalefet ve isyanlarından masun kalınır ve hem de şimalden ve şarktan gelecek tehlikelere karşı icabında bunlardan çok istifade edilirdi. Memlûkler zamanında yazılan tarihlerde bunların muhalefetlerine ve hizmetlerine dair mühim vak'alar görülmektedir.

*
* *

Memlûk Hükümdarı Şâbân ibn Hüseyin zamanında (1345 - 1346) Ermenilerden alınan (Sis) e ehemmiyetine binaen Binler Ümerasından müstakil bir Nâib tayin edilmişti.

Trablusuşam Nâibi Saltanalığı:

Derece itibariyle burası Halep'ten sonra gelirdi, Nâibi Saltana, diğerleri gibi Mukaddemi Elfdendi. Haleb'e benzeyen teşkilâtı vardı. Üç Hâcibi olup en büyüğü Tabılhâne, diğerleri Aşerat Ümerasındandı. Sonradan Hâcib dörde çıkmıştı[5].

Nâibi Saltananın maiyyetinde Mihmandar, Şeddüddevâvîn, Şeddülhas ve saîr erbabı süyuf ile Nâzırülmemleke, Nâzırı Ceyş, صاحب دیوان مکاتبات Sâhibi Dîvânı mükâtebat gibi kalem erbabı vardı. Bu da haftada iki gün (Pazartesi Per-

[1] Derbesak, Amik veya Akdeniz gölünün şimaline düşer. Kırıkhan'ın beş kilometre şimalindedir.

[2] Bagras, Antakya'nın şimalinde olup Belen kasabasının biraz cenubu şarkîsine düşer.

[3] Şeyzar, Suriye'de معره Maarra ile Hama arasında idi.

[4] حوادث الدهور فی ذیل السلوک Havadisüddühur fî Zeylissülûk, varak 312.

[5] Halil Zâhirî'de biri Hacibülhuccab olarak beş Hâcib gösterilmiştir. Birinci Hâcib Mukaddemi Elfti (S. 133).

şembe günleri) Niyabet dairesinde Kadılar, Müftüler ve Dîvân erkâniyle beraber iş görür ve dava dinlerdi[1].

Trablus Nâibi Saltanalığı حصن الاكراد Hısnülekrad, حصن عكار Hısnı Akâr, بلاطنس Belatunus, صهيون Sahyun, لاذقيه Lazkiyye isimleriyle beş ikinci derece Nâibliğe ayrılmıştı. Tabiî bunlar da vilâyet ismiyle daha küçük kısımlara (kazalara) bölünmüşlerdi; burada da dört mezhep kadısı ve Nâibleri ve Şafiî, Hanefî kadıaskerleri vardı.

*
* *

Trablusşam Ümerasından olarak evvelce Nâibi Saltanadan başka Mukaddemi Elf olarak bir Emîr varken sonradan, XV. asırda biri Emîri kebîr (Atabegülasâkir) olmak üzere Mukaddemi Elften üç Emîr bulunduruldu; bundan başka Tabılhâne, ümerasiyle otuza yakın İşrînat, Aşerat, Hamsevat Emîrleri vardı.

Trablus Nâibinin maiyyeti askeri evvelce altıyüz Memlûk olup جند الخلقه Cündülhalka ise üç binle dört bin arasında idi[2]. Trablusşam Emîrleri arasında (شاد البحر Şaddülbahr) denilen bir de deniz kumandanı vardı[3].

حما Hama Nâibi Saltanalığı:

Bu Niyâbet XV. asır başlarına kadar Trablus derecesinde olup sonra daha aşağı bir dereceye inmiştir; buna nazaran Safed ve Kerâk'in dereceleri daha aşağı idi. Bittabiî teşkilâtları da ona göre azdı.

Hama'nın teşkilâtı askerî ve idarî vazifeler itibariyle Trablusşam'a yakındı.

Kerâk Nâibi Saltanalığı:

Bu Nâiblik okadar haizi ehemmiyet olmamakla beraber Eyyûbîler zamanındaki taksimatı mülkiyeden dolayı ehemmiyet verilmişti. Eyyûbiye hükümdarı Melik Âdil, memleketi oğulları arasında taksim ederken (عريش Arîş) den (بيسان. Bisan) a kadar burayı Emaret yapıp oğullarından (Melik Muazzam İsa) ya vermiş olmasından ve Memlûkler zamanında da bu teşkilâtın ibka edilmesinden dolayı كراك Kerâk de Nâibi Saltanalık olmuştu. Evvelce Kerâk Nâibi Saltanalığı Mısır'da bulunan Atabekülasâkire ve ayni derecedeki bir Emîre verilirken sonradan bu ehemmiyeti de kaybetmişti.

[1] Subhulâşâ, C. IV, S. 234.
[2] Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 133.
[3] Zübdetü Keşfilmemâlik, S. 133.

Halîl Zahirî, Şam gibi Kerâk Nâibi Saltanasının da merkezle muhaberelerinin kırmızı kâğıtla yapıldığını beyan etmektedir[1].

*
* *

Yukarıda yazdığımız gibi Suriye Nâibi Saltanalıklarından sonra ehemmiyetine binaen ihdas olunan bir Nâibi Saltanalıkta غزه Gazze olup buranın Nâibi Saltanasına (Mukaddemülasâkir) denilirdi. Bundan başka Tabılhâne Ümerasından olmak üzere bir Emîri Kebîr ile Hâcibülhuccab vardı. Diğer Emîrlerin bir kısmı yirmi, on ve beş Emîrleri idiler. Buradaki ıktâlı asker miktarı (Cündülhalka) bin kadardı.

*
* *

Suriye ve Kilikya'daki (Dımaşk, Halep, Trablus, Hama, Safed, Kerâk, Gazze, Sis) Nâzırı Ceyşler ile Dîvânı İnşa Reislerini ve Kâtibi Dereleri[2] Sultan tayin ederdi. Bunlardan gayri olan Nâzırı Ceyşlerle, İnşa Reisleri ve Dîvânı Ceyş'in Şahid ve Müstevfileri ile sairlerinin tayinleri mahallî Nâibi Saltanalar tarafından yapılırdı.

Mısır'daki Nâibi Saltanalıklar:

Mısırda ihdas edilen üç Nâibi Saltanalıktan biri, İskenderiye olup derece itibariyle Şam ve Halep'ten sonra gelirdi. Ümerâi Mukaddimînden olan İskenderiye Nâibinin de ecnâdı halkası vardı. Bu Niyâbet (767 H.= 1365 M.) de Melik Eşref Şâbân ibn Hüseyin zamanında Frenklerin İskenderiye'ye hücum ve bir kısım halkını katleylemeleri üzerine lüzum ve ehemmiyetine binâen ihdas olunmuştu. Bundan evvel yalnız İskenderiye şehri Tabılhâne rütbesinde bir Emîr tarafından idare edilmekte idi.

İskenderiye'de üçü Mâliki ve biri Hanefî olmak üzere dört kadı vardı; burada tayinleri merkeze ait ve maliye işlerine ve Sultanın emvaline bakan bir Nâzırı Has ile Nâzırı Ceyş ve bir de yazı işlerine bakan ve halk tarafından Kâtibi sır denilen inşa kalemi Reisi bulunuyordu.

Bunlardan başka biri Tabılhâne Ümerasından baş Hâcib olmak üzere cem'an dört Hâcib ile (شاد السلاح Şâddüssilâh) denilen bir esliha deposu Müdürü ve شاد البحر Şâddülbahr denilen donanma kumandanı ve شاد الخمس Şâddülhums ismiyle bir pençik (Humsü şer'î) memuru vesaire bulunmakta idi.

[1] Zübdetü Kesfilmemâlik, S. 132.

[2] Dımaşk (Şam), Halep, Trablus, Hama, Safed'de Dîvânı inşa vardı; İskenderiye, Sis, Cazze, Kerâk'da bunun yerine (درج Derc) kâtipleri bulunuyordu; fakat bunların tayinleri de Sultana aitti) Subhulâşâ, C. I, S. 104.

Burada muhafız olarak مأتين Mieteyn Cündîleri denilen asker vardı ve bu askerin her otuz neferinin bir kumandanı bulunuyordu[1].

وجه قبلى. Vechi kibelî Nâibliği ise eskiden (والى الولاة. Vâlilvülât) ismiyle maruf olup Melik Zâhir Berkuk zamanında yani XIV. asır sonlarında Nâiblik olmuştu. Buranın Nâibi اسيوط Üsyut (سيوط Süyut) ta otururdu. XV. asrın ilk yarısında ve Melik Müeyyed Şeyh ile Barsbay zamanlarında Vechi kibelî Nâibinin salâhiyeti ve Nâibliğinin hududu genişletilmişti.

Mısır'daki üçüncü Niyabet وجه بحرى Vechi Bahrî Nâibliği olup bu da Berkuk zamanında ihdas edilmişti: Nâib (دمنهور Dimenhor) da otururdu; bu kasaba (بحيره Buhayre) gölü kenarında olup evvelce burası (Vâlilvülât) denilen kâşifler tarafından idare olunmakta idi.

Gerek Vechi kibelî ve gerek Vechi bahrî Nâibliklerinde bunlara tâbi olarak vali ismiyle ikinci ve üçüncü derecede Nâibler bulunmakta idi ki[2] eski Osmanlı teşkilatındaki sancak ve ve kazalara tekabül eder. Bu valilerin bir kısmı Tabılhâne ümerasından olup Suriye'deki ikinci derece Nâiblere benzerlerdi; diğer valiler ise Aşerat Emîrlerinden tayin edilip bunlarda kazaları idare ederlerdi.

Mısır'daki bu son iki Nâiblikte Vezir, Hâcib vesaire yoktu.

Kale Niyâbeti:

Kahire'de Hükümdar Sarayının bulunduğu Kal'atülcebel'deki Nâibe (Kale Nâibi) denilirdi ve vazifesi pek mühimdi. Kale Nâibinin emri altında kale ve kuleler bulunup esirler ve siyasî mahpuslar burada hapsolunurlardı. Kalede Bahrî Memlûkler muhafızlık ederlerdi; kale Nâibi onların kumandanı idi. Kale kapısı bunun emriyle açılır ve kapanırdı. Hükümdarın gaybubetinde oradakilerin idare ve iaşeleri Kale Nâibi ve kumandanına aitti.

[1] İskenderiye sahilindeki gümrükten her gün bin dinar resim alındığını Halil Zâhiri beyan etmektedir.

[2] Vali, şer'î ve hukukî işlerden maada memleketin idarî ve inzibatiyle alâkadar memur demekti; Irak'ta buna Polis Müdürü mukabili (صاحب شرطه Sâhibi şurta), Endülüs'de (Sâhibi Medîne), Afrika'da Beni حفص Hafs Devletinde Hâkim ve Memlûklere vali derlerdi (İbn Haldun mukaddimesi, C. II, S. 95). Makrizî, eskiden valiye (Şurta) denildiğini ve bazılarının Ases başı ismini verdiklerini yazıyor (Hıtat). Vali veya Sunalardan (صاحب المدينه Sahibülmedîne) ismi verilen memur sırf şehrin inzibat ve asayişinden mes'uldü. Subhulâşâ'da da bu tabir Suriye'de (ولاية المدينه Vilâyetül-medîne) diye geçmektedir (Subhulâşâ C. IV, S. 187, 219). İslâm Ânsiklopedisindeki *Şurta* maddesine de bakın.

MEMLÛKLER DEVRİNDE ARAZİ VE IKTÂ İŞLERİ

Emevî ve Abbasîler zamanında Mısır arazisi bazan mûtemed kumandanlara ıktâ edilmişti; fakat bu tarz sonradan teammüm eden ve Osmanlılar zamanında da mevcut olan اقطاع ıktâ (Has, Zeâmet, Timar) sistemine benzemezdi. O eski devirlerde Mısır'da ıktâ edilen arazinin haraç ve rüsumunu alan kimse onu askerin maaş ve sair masraflarına ve diğer bazı levazımata sarfettikten sonra fazlasını Beytülmâl'e yani Devlet hazinesine gönderirdi.

Mısır arazisi ve bütün vergi ve rüsumu kime ıktâ edilmişse o ıktâ sahibi bunları parça parça iltizama verirdi. Mültezimler, iltizam ettikleri mıntakanın imariyle de meşgul olurlardı. Mültezimlerin, iltizama mukabil verecekleri para taksit ile alınır ve iltizam dört sene müddetle olurdu.

Bazı kere, iltizam ettiği arazinin imariyle meşgul olan mültezimin elindeki köy, bostan, hamam vesaire, iltizam müddetinin sonunda başkası tarafından arttırılarak elinden alınırdı; fakat Fatımîler zamanında mültezimlerin taksitlerini verdikleri müddetçe iltizamın uhdesinde kalmasına dair bir karar verilmek suretiyle mültezimler himaye edilmiş ve bu suretle zengin ve nüfuzlu bir sınıf vücude gelmişti ki XVII. asır sonunda Osmanlılardaki kaydı hayat şartıyla tevcih edilen Malikâne sistemini andırmaktadır.

Fatımîler zamanında arazi, Emîrlere, Askerlere, Araplara, Kıbtîlere bir takım temessükler mukabilinde iltizama verilmekte idi; işte bundan dolayı Eyyubîler ve Memlûkler zamanındaki arazi işleriyle Fatımîler devrindeki toprak idaresi arasında mühim farklar vardı.

Eyyubîler ve Memlûkler zamanında, büyük Selçuk devletinde tatbik edilen kanun burada da tatbik olundu. Mısır arazisi, çorak ve ziraat edilemeyip hayvanatın otlağı olan ve ziraate elverişli bulunmayan yerler ile mülk arazi hariç olarak اراضیء امیریه Arazii Emîriyeden addedilip pek büyük bir kısmı Sultan, Ümera, asker dirliklerine (ıktalarına) ve bir kısmı da vakfa tahsis edilmiş[1] bu suretle Memlûk devletinde Timar ve Timarlı sipahi teşkilâtı vücuda getirilmişti.

Sultan'a ait olan ve (Hâs) denilen arazi işlerine (دیوان خاص Dîvânı Hâs) bakardı. Sultan Memlûklerinden bir kısım askere tahsis edilen araziye (دیوان

[1] Vakfa tahsis edilen arazi iki türlü idi. Biri Câmi, Medrese, Hankah vesair cihâtı بر bir're ve o araziyi vakfedenlerin zürriyetlerine mahsustu. Diğeri ise bazı kimselerin maişetlerine medar olmak üzere yapılan vakıflardı.

مفرد Dîvânı Müfred) ve Ümera ve Ecnad'a yani askere âit arazi işlerine de (ديوان جيش Dîvânı Ceyş) bakardı.

Memlûkler zamanında ziraatle meşgul olup (ثابت فلاح Sâbit Fellah) yani yerli zürra, ıktaa sahip olan kim ise onun Reayası addedilmişti. Sâbit Fellâh ölecek olursa evlâdı babasının yerine Sâbit Fellâh olurdu[1]. Arazi vakıf ise Reaya da vakıf reayası sayılmıştı.

Mısır arazisi asgarî otuz senede bir (روک Revk) edilir, yani tahrir olunurdu[2]. Bu Revklerde, mevcut kanun hilâfı başkalarına geçmiş olan[3] veya yeniden açılmış bulunan yerler tashih ve ilâve edilirlerdi.

Arazinin Revki yani tahriri:

Arazi tahririne memur olanlar, gittikleri yerlerde memleketin Eşraf, Meşâyih, kâtip, heyeti udûl ve mühendisleriyle sicilleri ihzar ettirip her senenin hasılatının miktarını, arazinin dönümünü ve غلات gallat, ayniyat, tavuk, kaz, kuzu ve hububattan mercimek, tarhana, peksemet vesaireden her askere verilenleri hesap edilir ve bütün nahiyeler mesaha olunurdu. Bu tahrir her beldede böylece yapılır ve hazırlanan bir kaç nüsha defteri (ناظر جيش Nâzırı Ceyş) e verilirdi. Nâzırı Ceyş, iptida Hükümdara ait olan hâsları ayırırdı. Arazi tahrir memurları toprağın verim kıymetinin vasatisini vergiye esas tutarlardı.

Her sene ekilen arazinin miktar ve mesahaları tayin ve tesbit edilir, mahsul gelişmeğe başlayınca Iktâ divânı tarafından gönderilen muhamminler vasıtasiyle mahsul takdir edilerek yazılırdı. Bundan sonra danelerin ilk vaziyetiyle yükseldiği vaziyet mukayese olunarak nihaî bir miktar tayin olunur, öşür ve vergi bunun üzerinden tesbit edilip alınırdı. Ikta divânında (Divânı Ceyş'te) zürrâın isimlerini, arazi ve mahsulü gösteren tahrir defterleri vardı.

XIII. asrın son yarısı içinde (1279 -1290) Ümera, askere ait ıktâların mühim bir kısmını elde etmiş olduklarından dolayı askerî kuvvet azaldığı gibi memlekette asayişsizlik te artmıştı. Bu halin tabiî şekle ircûı lâzım olduğundan Melik Mansur Kılavun, Mısır arazisini (روک Revk) ettirerek esas itibariyle yirmi dört

[1] Hıttatı Makrizî, C. I, S. 81 ve müteakip sahifeler.

[2] Hıttatı Makrizî, C. I, S. 81.

[3] Ekseriya büyük Emîrler malikâneler işletirler ve askerî ıktalarını küçük Ümera alırdı. Tahrirlerde bu yolsuzluklar tashih olunurdu.

kırata ayırmıştı[1]. Bunun dört kıratı sultan hâsları, on kıratı ümera ve on kıratı da (جند الخلقه Cündülhalka) ya ait asker ıktâi idi[2].

Bundan sonra ملک منصور حسام الدین لاچین Melik Mansur Hüsamüddin Lâçin zamanında ve 1297 senesinde yeniden bir tahrir yapılmıştı; buna da sebep, Ümeranın kendi maiyyetlerindeki köle askerleri kadar ıktâlı asker istihdam eylediklerini Sultana haber vermeleri idi. Bunun üzerine ümera ıktâlarına, Halka askerlerine ve askerî erzaklara ait yoklamalar yapılıp yeni tahrire başlandı. Emîrlere ve Mukaddemlere Misal denilen ıktâ vesikaları dağıtıldı. Herkesin misalinde ne varsa onu alacaktı, tebdiline imkân yoktu. Bu yeni tahrir mucibince Melik Mansur Lâçin, eski taksimatı bıraktı; yani evvelce Ümeraya on ve Halka askerine on kırat verilirken Ümeranın ıktâlarını eskisi gibi kendilerine vermedi, bunların az asker istihdam etmelerini siyasetine uygun gördü; bunun için Ümeraya ve Halka askerinin her ikisine on kırat verdi. Elinde fazla kalan on kıratın birini de mutazarrır olanların zayiatlarının telâfisine hasretti, geri kalan dokuz kıratı da yeni bir ordu teçhizi için kendi elinde tuttu. Bu hal bittabi Emîrleri müteessir eyledi[3].

Bu tahrir de Melik Mansur Lâçin, arazinin en münbit ve kuvvetli kısımlarını kendisine Has olarak ayırmıştı[4]. işte bu yeni tahrir Emîrlerin kendi aleyhine ittifak etmelerine sebebiyet verdi; saltanatdan خلع hal'edilip öldürüldü[5]. Lâçin'nin ölümünden sonra elde fazla kalan dokuz kırat arazi ıktâ suretiyle kısmen Ecnâdı Halka'ya verilecek yerde Emîrlere birer ikişer belde tevzii suretiyle taksime uğradı ve bittabi asıl lâzım olan askerî kuvvet miktarı yine az kaldı ve bu tarz Revki Hüsamî'den evvelki vaziyetden daha fena oldu[6].

(M. 1315 = H.715) te ملک ناصر محمد بن قلاوون Melik Nâsır Mehmed ibn Kılavun zamanında yeniden bir (روک Revk) yani arazi tahriri yaptırıldı[7]. Bu

[1] Bir kırat 175,085 metre murabbaı arazidir.

[2] قطب اليونيني Kutbülyûninî'den naklen İbn Tanrıberdi şöyle yazıyor: (Bana 700 senesinde Mısır Dîvânı Ceyş kâtiplerinden biri dedi ki "ben, kırk senedir Dîvânı Ceyşte hizmet ederim; Diyarı Mısriyye yirmi dört kırattır. Bunun dördü Sultanın şahsına ve ihsanlarına, onu ümera itlakat ve ziyadatına ve diğer onu ise Halkaya mahsustur" Nücûmüzzâhire, Ayasofya kütüphanesi, Nr. 3496, S. 111.

[3] Hüsamüddin Laçin'in bu tahririne (روک حسامی Revki Hüsâmî) denilir. Bu Revk, bir rivayete göre 696 Cemaziyelevvelinden 697 Recebine kadar bir seneden fazla ve Salâhüddin Safedi'ye göre de sekiz ay sürmüştür (Nücûmüzssâhire 695 senesivakayii).

[4] Lâçin, kendisine has olarak tamamen Cize vilâyetini, İskenderiye, Dimyat, iskeleleri varidatını (Vechi Kıbelî) ve (Vechi Bahrî) deki muayyen Nahiyeleri tahsis eylemişti.

[5] Nücûmüzzâhire (695 vekayii arasında) Ayasofya nüshası, Nr. 3496, S. 110; Hitatı Makrizî, C. I, S. 87 ve müteakip sahifeler (Revki ahîri Nâsırî) kısmı.

[6] Nücûmüzzâhire (Ayasofya Kütüphanesi nüshası, Nr. 3496) S. 111.

[7] Melik Nâsır Mehmed, bir aralık Sultan olan Baybars Çaşnigîr ile Nâibi Saltanat Sâlâr'ın ve Burciyye taifesinden bir kısmının senevî ekmek ve tayınlarının ikiyüz bin miskalden üçyüz bin

Hükümdar, Nâzırı Ceyş Fahrüddin vasıtasiyle nahiyelerin kıymet ve mesahalarını mübeyyin defterler ve cetveller tanzim ettirdi ve bu defterler üzerine Mısır'ın her bir iklimine birer muharrir, kâtip ve mesahacılarla Müstevfîler tayin eyleyip gönderdi. Bu yeni tahrir yetmiş beş gün sürdü. Her arazi iradı için (مثال Misal) denilen bir senet veya vesika yapıldı ve ayni zamanda o arazinin mesahai sathiyesi ve îrâdı miktarı nakden veya aynen yazıldı.

Melik Nâsır Mehmed, yeni tahrirdeki arazii Emîriyenin on kıratını, kendi askeri ve kendi ıktâı için ayırıp on dört kıratını da Emîrler ile Cündülhalka'ya tahsis etti. Meşhur ümeradan olup 1309 da Melik Nâsır'ı saltanattan hal'ettirerek onun yerine Hükümdarlığa geçmiş olan Baybars Çaşnigîr'in ve Nâibi Saltanat (Nâibi Kâfil) Emîr Sâlâr'ın ve adamlarının namına olan yerlerin hepsine ve hattâ vakıflarına kadar vaz'ıyed ile cümlesini ıktâ yapmıştı[1].

(روک ناصری Revki Nâsırî) denilen bu arazi tahriri bozula bozula XV. asır başlarına kadar devam etti[2]. Revki Nâsırî, zulmü mûcip olan bir hayli vergileri ortadan kaldırdığı için halkı minnettar bırakmıştı[3].

*
* *

أمیری Emîrî arazi, Hükümdar, Ümera, Asker ile Türkmen, Urban ve Kürt Emîr ve Beylerine de ıktâ olarak tevzi edilmişti. Iktâ işlerine mutlak surette (Divânı Ceyş) bakardı; bir ıktâ verilmesi için ıktâa müstahak olan kim ise onun tarafından iptida (قصه Kıssa) yani arzıhal ile veya (اشهاد İşhad) yani becayiş ve intikal dolayısiyle Divânı Ceyş'e müracaat olunurdu.

Bu müracaat kanunî ise Nâzırı Ceyş kâğıdın arkasına (tetkik edilsin) diye yazarak Dîvânı Ceyş'e havale ederdi. Orada buna ait divân defterlerine bakılarak derkenar veya mütalâa yazılır ve sonra da (مثال Misal) denilen mahlûl ıktâı beyan ve yeni namzedi takdim eden vesika veya arz varakası tahrir olunurdu.

Bu (مثال Misal) de vefat yahut ferağ veyahut istirdat dolayısiyle senevi şu kadar dinarlı münhal bir ıktâın falana verilmesi şeklinde mütalâa yürütülürdü[4].

miskale kadar olduğunu duyarak bunları kesmiş ve Nâzırı Ceyş Fahrüddin ile görüşerek tahriri arazi yaptırmıştı (Nücûmüzâhire, 714 senesi vakayii).

[1] Nücûmüzzâhire, 3496 S. 111.

[2] Hıtatı Makrizî C. I, S. 87 ve müteakip sahifeler ve (Revkî Ahiri Nâsırî).

[3] Nücûmüzzâhire, 3496, Ayasofya kütüphanesi nüshası, S. 221.

[4] قصه Kıssa'lar yani istidalar, ıktâa mâlik birinin vefatı veya eski sahibinden intikali veya istirdat veyahut istirdadın iadesi yahut ta tecdidi suretlerinde yapılırdı. Iktaın (نزول Nüzûl) yani eski sahibinin istifasiyle başkasına intikaline veya becayişine (اشهاد İşhad) denilirdi.

Hükümdar, Dîvânı Adide Nâzırı Ceyş tarafından takdim edilen bu Misali kabul ederse (يكتب Yektüb) yani "yazıla" diye kendi kalemiyle işaret ettikten sonra iade eder ve Nâzırı Ceyş'te (Rüsumu Şerîfe imtisal oluna) diye derkenar edip (tabiî Arapça) Dîvânı Ceyşten bir kâtibe verirdi.

Kâtip bu muamele görmüş Misali tescil edip altına tarihini kor ve sonra bunu dosyasında hıfzederek onun yerine (مربعه Murabbaa) denilen dört köşeli bir kâğıt üzerine muamele yapılırdı[1]. Murabbaa, Dîvânı Ceyş kalem âmirleri tarafından imzalanıp âlemetleri konduktan sonra Dîvânı İnşaya sevk olunur ve oradan da bir Menşur (ıktâ beratı) yazılıp[2] takdim edilirdi.

Yüzler ve Tabılhâne Emîrlerine verilen ıktâ Menşurları Hükümdarın Tuğrası ile ve diğer Emîrlerle orta derecedeki ıktâlılarmki (Tevki) ile[3] verildiğinden dolayı[4] Nâibi Kâfil ve Eyaletlerdeki Nâibi Saltanalardan hiç biri Menşur vermek salâhiyetini haiz değillerdi. Bunlardan Nâibi Saltanalar, Eyaletlerindeki ıktâlar için yalnız (مثال Misal) ve (مربعه Murabbaa) verirler ve bu murabbaalar, Hükümdarın müsaadesi ve Tevkiiyle Menşura tahvil olunurdu.

[1] Murabbaa'nın tarifi ve ne suretle yazıldığı hakkında Subhulâşâ'ya bakınız (C. XIII, S. 154, 155).

[2] Menşur, Memlûklerde ancak ıktâlar için kullanılan bir ıstılahtır. Menşur, açılmış demektir. Memlûklerden evvel Menşurun mânası daha şâmil ise de bunlar zamanında bu tabir yalnız ıktâ beratlarına hasredilmiştir. Evvelce ıktâlara (مقاطعه Mukataa) veya (سجل Sicil) derlerdi. (Subhulâşâ, C. XIII, S. 157) inşa unvanlı bir eserde de menşur (جميع ما يكتب فيه الاقطاعات يسمى منشور...)diye tarif edilmiştir (Quatremère, Memlûkler Tarihi, S. 200 Not 82). Menşurları havi yazı kâğıtlarının bükülüş tarzları derecelere göre değişmektedir. Meselâ (منشور الثلثين Menşûrüssülüseyn) denilince en büyük eb'adda bir kâğıdın üçte ikisi katlarına yazılan yazı anlaşılmaktadır; bunun kâğıdına (قطع الثلثين Kat'ıssülüseyn) denilmekte idi. Bu Menşurlar, Mısır ve Suriye'de birinci sınıf olan Mısır'da (امراء الوف Ümerâi Ülûf) a ve Nâibi Saltanalara ve Şam'da ki kumandanlara verilmekte idi. Menşur, ıktâla beraber memuriyeti de gösterdiği için Emîrlere ait Fermana da Menşur denilmektedir.

Bundan başka (منشور النصف Menşûrünnısf) denilen ve büyük ebaddaki kâğıdın nısfına yazılan bir Menşur daha vardır. Bu Menşur, Mısır ve Şam'daki Tabılhâne Emîrleriyle Suriye kalelerindeki kale Nâipleri olan mukaddemlere mahsustu.

منشور الثلث Menşûrüssülüs denilen üçüncü Menşur, kâğıdın sülüsü üzerine yazılmış Menşur olup bunlar bilâ tefrik onlar Emîrlerine (Ümerâi Aşarat) ve bunlardan başka Türkmen ve Kürd beylerinden Tabılhâne Emîri olanlara mahsustu.

منشور العاده Menşûrülâde ismi verilen küçük Menşur ise Hükümdar Memlûkleri ve خلقه Halka kumandanları (Mukaddemi halka) ve bunların madunu olanlara verilirdi.

[3] Tevkî, Sultanın emir ve alâmetiyle Darüladl'de tescil edilmiş Menşur ve sair evrakın heyeti mecmuasına denir. Bu tabir usulen orta derecedeki memurların tayinine dair olan evraka alem olmuştu. Bundan daha aşağı evrak ile madun memuriyetlere meselâ Timar (Küçük Iktâ) tevcihatına ait vesika ve beratlara (مرسوم Mersum) denilirdi (Demombynes: Memlûkler devrinde Suriye).

[4] Melik Mansur Kılavun'un ve oğlu Nasır'ın Menşurlara koydukları alâmeti mahsusa (اعلى الله Allahü Emelî) ibaresidir.

Menşurlar, امراء مئين Ümerâi Miin (veya Mukaddemi Elf) امراء طبلخانه Ümerâi Tabılhâne, عشرينات İşrinat, عشرات Aşarat Emîrleri ile Sultan Memlûkleri, Halka mukaddemleri ve Halka askerlerine mahsus olmak üzere dört kısımdı; her bir kısım Menşurlarının katları ayrı ayrı idi.

Ümera ıktâlarının Menşurlarında kalın kalem ile bir satır olarak (والعده Velidde) ve onun altına kalemi dakik yani ince kalemle (خاصته Hâssatuhû) ibareleri yazılırdı. (عده İdde) den murad, elindeki iktâa göre Emîrin beslemeğe mecbur olduğu Memlûk adedine işaret olup bu Memlûk adedi (والعده Velidde) ibaresinin altına yazılırdı. Hassatuhû remzi ise, Emîrin şahsına tahsis kılınmış olan iktâi demekti.

Menşurlardan Mukaddemi Elf veya Ümerâi مئين Miîn ve Tabılhâne Emîrleri müstesna olmak üzere hiç bir Menşur'a Tuğra konmazdı; daha evvelki kısımlarda da söylendiği üzere Tuğrayı bizzat Sultan çekmezdi. Sultanın ismini havi Tuğra resmedilmiş kâğıtlar, Divânı înşa'da bulunup Menşurların üzerlerine ve (طره Turre) ile besmele arasına konurdu[1].

Hükümdar evlâdlariyle Mukaddemi Elf ve Tabılhâne Emîrleri Menşurları (الحمد لله) ibaresiyle, onlar Emîrleriyle bunların evlâdları ve bir derece aşağı Emîrlerin Menşurları (اما بعد) ile başlardı.

Bazı Türkmen, عربان Urban ve Kürt Emîrlerinin Menşurlarına mukaddime olarak (خرج الامر الشريف) ibaresi konurdu. Bazı Urban Emîrleri için (الحمد لله) ve (اما بعد حمد لله) ile başlayan Menşurlar da vardı[2].

Başta Dulgadır Oğulları ve Ramazan Oğulları olduğu halde Memlûklerin idarelerindeki Türkmen Beylerinin de mühim ıktâları vardı; bunların ıktâları kendi idare ettikleri mıntakalarda idi.

*
* *

Iktâlar ya kaydı hayat şartıyla veya muayyen ve muvakkat bir zaman için verilir ve icabına göre tebdil ve tezyit olunabilirdi. Tevcihat için Suriye Dîvanlarında en yüksek tâbir Tevki idi; Nâibi Saltanalar asla Menşur vermezlerdi; fakat (مرسوم Mersum) verilmesi her zaman mebzul miktarda olurdu[3]

[1] Subhulâşâ, C. XIII, S. 161, 162.

[2] Subhulâşâ, C. XIII, S. 167 (بنى ربيعه Benî Rebîa) dan Âli Fadl, Âli Ümera ve Kerak'te (بنى زهير Benî Züheyr) vesaire Rüesasına devlet tarafından verilmiş ıktâlar vardı (Aynî eser, C. IV, S. 242).

[3] Subhulâşâ, C. XII, S. 282.

XIV. asır ortalarına doğru askerî ıktâlarda (نزول Nüzûl) yani tebdil ve satış muamelesi başladı; bu fena usul, ordu kuvvetini azalttığı gibi askerî ıktâların san'at erbabı eline geçmesine sebep oldu; bu tarzı ihdas eden şahıs Memlûk Hükümdarı Şâban ibn Melik Nâsır Mehmed'in (شاد الدواوين Şâddüddevâvîn) i Emîr Şucâuddin Uğurlu idi. Iktâı hem alanlar ve hem de satanlar hazineye para veriyorlardı. Bu işler için (ديوان البدل Divânülbedel) diye bir daire de ihdas edilmişti. Fenalığı takdir olunarak ilga edilen bu tarz 1348 de tekrarlanmış ve korkunç bir şekil almıştı[1].

*
* *

Osmanlı İmparatorluğu tahrir defterlerinde de Memlûk Hükümdarlarının vermiş oldukları (مربع Murabbâ) (مرسوم Mersum) lardan bahsedilmektedir. Misaller:

Malatya'nın كذريت nahiyesindeki Şeyh Ivaz türbesi ve vakfı ve Şeyh Tacüddin İbrahim ve evlâdı لو خربنده Harbendelu vakıflarına ait Sultan Hoşkadem, Sultan Çakmak, Sultan قايتباى Kaytbay, Sultan İnal ve Kansu Gavari'nin Mersum ve Murabbaalarından bahsedilmektedir [2].

ملاطيه نک كذريت ناحيه سنده (وقف تربهء شيخ عوض... ذكر اولنان قريه نک حاليا ديوانيسى بوندن اول مرحومدن سلطان خوشقدم، سلطان چاقماق و سلطان قايت باى مربعيله و شهود و عدول شهادتلريله ثابت اولديغى...)

Malatya'nın كذريت nahiyesinde: (Vakfı türbei Şeyh Ivaz... zikrolunan karyenin hâliyâ Dîvânîsi bundan evvel merhumun Sultan Hoşkadem, Sultan Çakmak ve Sultan Kaytbay Murabbaiyle ve şühûd ve udûl şehadetleriyle sabit olduğu) ve:

(اوقاف زاويهء شيخ تاج الدين ابراهيم؛ ذكر اولنان اوقافک وقفيتى تفتيش اولوندقده قديم الايامدن الى يومنا هذا وقفيت اوزره تصرف اولنوكلديكنه متولى النده نائب مضمون شرعى وقفنامه سى اولوب قريهء ميكائيل خصوصنده مرحوم سلطان چاقماغوک مربعهده جانب مالكانه سى و مرحوم اينال سلطان مرعبى ايله جانب ديوانيسى ابتداء فته كلنجه من غير تبديل وقفيت اوزره تصرف اولنوكلديكى...)

[1] Bu Nüzul ve mubayaa şekli, Osmanlılarda Kapıkulu efradının (Esâme) denilen maaş cüzdanlarının esnaf vesaire taraflarından satın alınmasına benzemektedir. Aradaki fark, Memlûklerde iktâların alınması ve Kapı kulunda ise yevmiyeleri gösteren cüzdanın satın alınmasıdır. Esas, ordu kuvvetinin azalması ve asker arasına yabancı girmesi olduğundan neticesi hep birdir.

[2] (M. 1530 = H. 937) tarihli ve 1013 numaralı Malatya, گرگر. Gerger, بهسنى Behisni, Divriği, Darende, Hısnı Mansur evkafı defteri.

(Evkafı zâviyei Şeyh Tacüddin İbrahim; zikrolunan evkafın vakfiyeti teftiş olundukta kadîmüleyyamdan ilâ yevminâ hazâ vakfiyet üzre tasarruf olunugeldiğine mütevelli elinde Nâibi mazmûnı şer'î vakıfnâmesi olup karyei mîkâil hususunda merhum Sultan Çakmağun murabbaında canibi malikânesi ve merhum İnal Sultan murabbaı ile cânibi dîvânîsi ibtidâi fethe gelince min gayri tebdil vakfiyet üzre tasarruf olunugeldiği) ve:

(وقف اولاد خربنده لو Harbendelû بر موجب مرسوم سلطان غوری... مرحوم سلطان غوری بطریق الرزقیه مرسوم و مربع ایله ملک قید ایلدکده...)

(Vakfı evlâdı Harbendelû; ber mucibi mersûmı Sultan Gavri... Merhum Sultan Gavri bi-tarikırrizkıyye Mersum ve Murabba ile mülk kayıt eyledikte...)

283 Numaralı Malatya defterinden şu kaydı alıyoruz:

(جماعت سپاهی زادکان: شمس الدین ولد محمد. قدیمی سپاهی و سپاهی زاده ایدوکنه سلطان مصردن منشوری وار.)

(Cemâati Sipâhi zâdegan: Şemsüddin veledi Mehmed. Kadîmi Sipâhi ve Sipâhi zade idüğüne Sultânı Mısır'dan Menşûrı var.)

Bundan başka diğer bazı isimlerin hizalarında da baba veya cedlerinin Sipâhi olduğuna dair Sultanı Mısır'dan Menşurları olduğu mukayyettir.

Bundan başka Gerger livasında da ellerinde Menşurları olan bir hayli Sipâhi zadelerin mevcudiyetlerini Osmanlıların tahrir defterlerinde de görürüz.

Memlûklerin verdikleri ıktâ, malikâne ve vakıf vesikalarının Osmanlılara benzediğini bu kayıtlar açıkça göstermektedir[1].

Samanîlerde Arazî:

Mülk-i Sultanî: Sultanın malı olan araziden ibaret olup İsmail Samanî hanedanının servet menbaını teşkil ederdi.

Mülk-i harac: Bir nevi arazi olup kendisinden mukaseme (mahsul nisbetinde ayniyetle verilen vergi) ve mesaha (arazinin nevine istihsal edilen mahsulün cinsine göre alınan karışık yani para veya mahsul vergisi) nevinden arazi vergisi bulunan haraç adlı vergi

[1] Malatya ve etrafındaki yerlerin kısmı azaminin malikâne olduğu görülüyor.

Mülkî: Daha sonraları (mülki hür adını alacak olan bu nevi arazi tamamiyle arazi vergisinden muaftır ki bu hususiyetle yüksek ruhanî tabaksiyle (seyyidler, imamlar vesaireler) hükümdara yakın zevata verilen bir imtiyazdır.

Şer'iye: Haraç yerine öşür vermekle mükellef bulunan arazidir. Feodal arazi mülkiyetinin imtiyazlı nevilerinden biridir. Bu sınıfa dahil arazilerin Şarkın Önasya eyaletlerindekilerin aynı olduğunu tahmin edebiliriz.

Vakıf arazi: Hükümdar ve feodaller tarafından ruhanî sınıfına ihda edilmek suretiyle ruhanîlerin kendi mülkü sayılan arazi nevidir. Vakıf arazi, yukarıda zikredilen dört kategorinin dördünden de vücuda getirilebilir; bu ise devlet tarafından vazedilen devleti arazi vergisine temas eden bütün kanunlardan istifade etmekle kabil olur.

(A. Y. Yakubovski, Gazneli Mahmud. Gazne devletinin menşei ve karakteri meselesine dair, Ülkü Mecmuası, sayı 72, s. 511).

MEMLÛKLERDE ASKERÎ TEŞKİLÂT

Memlûkler zamanındaki teşkilâta göre ordu, (ممالیک سلطانیه Memâlîki Sultaniyye) denilen Hükümdar kölelerinden müteşekkil Kapıkulu askeriyle (جند الخلقه Cündülhalka) ismi verilen ıktâlı askerden ve Emîrlerin ıktâları mukabili olarak beslemeye mecbur oldukları (ممالیک امرا Memâlîki Ümerâ) yani Ümera kölelerinden teşekkül ediyordu; bundan başka ıktâları olan Türkmen, Kürt ve Urban bey ve Reislerinin de kuvvetleri bu kuvvete iltihak etmekte idi.

Mısır'da Memlûk Hükümdarından tutun da en küçük bir nefere kadar gerek Sultan Memlûkleri ve Ümera Memlûkleri ve Cündülhalka denilen askerin hepsi yani bütün maaşlı ve ıktalı Memlûk ordusu ve ümerası bu kıtadaki kölelerden teşekkül ediyordu. Eyaletlerde, Osmanlılarda olduğu gibi Sipâhi ve Sipâhi zade denilen halka askeri vardı.

Memlûk köle askerini ilk defa kim satın aldıysa köle onun ismini taşır ve sonra ikinci defa kime intisap ederse etsin eski efendisinin adını muhafaza ederdi. Bundan dolayı sonradan Emîrliğe ve Hükümdarlığa çıkan Memlûkler kimin kölesi idiyse onun adını taşımışlardır. Meselâ اینال خایر بک السیفی Hayır Beg es-Seyfî İnal, قورقماز الشریفی Korkmaz eş-Şerifî, بارسبای دمیر طاشی Barsbayı Demirtaşî, Sudunülibrahimî gibi ki sonlarındaki Seyfi İnalî, Şerifi, Demirtaşî, İbrahimî gibi nisbetli isimler o kölenin mensup olduğu efendilerinin adları idi.

Bütün askerin ıktâları, maaşları, elbise ve tayinatları ve sair muamelâtı ile meşgul olmak üzere (قلعة الجبل Kal'atülcebel)'de Nâzırı Ceyşin riyaseti altındaki Dîvânı Ceyş'de ayrıca bir dâire vardı. Sultan Memlûkleri içinde hem maaşlı ve hem ıktâlı askerler bulunmakta idi. Sultan haslarından maada Memâlîki Sultaniyye'den olan Memâlîki bahriyyeye, ıktâ'lı asker olan (اجناد خلقه Ecnâdı Halka) gibi dirlik yani Timar verilmişti.

Memlûk ordusu, Türk, Çerkes, Kürt, Rum ve Ruslardan tedarik edilmiş, köle olarak alınmış efrattan teşekkül ediyordu[1]. Türk kölelerini (روضه Ravza) adasında yetiştiren (ملک صالح نجم الدین Melik Sâlih Necmüddin) in usulünü, sonradan saltanatı ele alan Memlûkler de tatbik ederek muntazam surette şahıslarına mahsus asker yetiştirmişlerdi.

[1] مقریزی Makrizî, Hıtat 215.

Memlûk Sultanı Baybars'ın dört bin, Kılavu'nun yedi bin ve diğer bir rivayete göre on iki bin Memlûku vardı; keza bunun oğlu Melik Eşref Halil'in köleleri de on iki bin imiş. Bu miktar daha sonraları azalmıştı. Berkuk, hükümdar olduğu zaman birinci tabaka Memlûk Sultanlarının hassa kuvvetlerini kaldırmış ve askerini daha ziyade kendi ırkından olan Çerkeş kölelerden teşkil etmişti; bunun maiyyeti kuvveti dört bindi. Kansu Gavri'nin son zamanlarda Sultan ve Saltanat Memlûkleri olarak on üç bin kapıkulu askeri vardı[1].

Muhtelif surette elde edilen köleler, hükümet nisabına bunları tedarike memur edilen ve (تاجر المملوک Tâcirülmemlûk) denilen bir Emîr tarafından satın alınırdı. Kölelerin birinci tabaka Memlûkleri zamanında en ziyade satın alındıkları yer (Sıvas)'taki esir pazarı idi. İkinci tabaka Memlûkleri zamanında ise Sivas'la beraber deniz yolu ile İskenderiye'ye getirilip Sultan namına orada da köle satın alınırdı[2]. İlhaniye Hükümdarı Abaka Han, Muhibbüddin Devlethan ve Seyfüddin Said terceman vasıtalariyle Memlûk Sultanı'na Sulh teklifi için gönderdiği bir namede (Melik Abaka şarktan çıkınca cemiî âleme Melik olmuştur, ona muhalefet edenler öldürülmüştür. Sen esasen Memlûksun, Sivas'ta satıldın, mülûki arza karşı nasıl inad gösterebilirsin?.)[3] Sözleriyle Sultanın Sivas'ta satıldığını beyan etmişti. Böylece tedarik edilen köleler Kahire'de Kal'atülcebel'deki kışlalarda terbiye edilirlerdi. Bunlara iptida dil öğretilir, Kuranı Kerîm ile yazı talim edilir ve sonra da dinî bilgileri gösterilirdi. Burada güreş etmek, ok atmak, atabinmek gibi talimler de yaptırılırdı. Bu köleler iyi yetiştikten sonra istidad ve kabiliyetlerine göre binici, kılıçlı binici, sâkî, kavas, diğer saray vazifeleri ve sonra Haseki hizmetlerine konulurlardı[4]. Kabiliyet gösteremiyenler, askerlerin hizmetlerine verilirlerdi.

Sultan Memlûkleri içinde dahil Hasekileri ve hariç Hasekileri diye iki sınıf asker vardı; dahil Hasekileri Hükümdar kısmında söylenildiği üzere Enderun yani Hükümdar ve Saray hizmetlerinde bulunanlar olup, hariç Hasekileri de böyle vazifesi olmayan ve fakat Haseki unvanını almış olan Memlûklerdi[5].

[1] Hammer tercemesi, C. IV, S. 193 Halkondil zeylinde Kansu Memlûklerinin on iki bin kişi olduğu ve her biri in maiyyetinde üç, dört müsellâh hizmetçisi bulunduğu yazılıdır (Fasıl 26, S. 389).

[2] Halkondil, fasıl 26, S. 389.

[3] Yûnûnî, Zeylü Mir'atizzeman.

[4] Tarihi Mülûki Çerakise, S. 2.

[5] Sultana mensup Memlûkler arasında Rikâbhâne, Taşthâne, Firaşhâne, Şarabhâne, Havayichâne gılmanları ile Silâhdarlar, Teberdarlar, Çaşnîgirler, Tabılhâne, Matbah gılmanları, Candarlar, Beridler, Rikâb hademeleri, Çomaktar, Başmaktar, Çevkândar, Kemenddar, Bundukdar, Câmedar, Müşrifler, Kuş uçurucular vesaire gibi muvazzaf maiyyet ve hademeleri görmekteyiz ki Osmanlılardaki bir kısım Enderun hademe ve iç oğlanlarına benzerler (Subhulâşâ, C. V, S. 458) ve

Tarihi Melik Zâhir'de Sultanın Memlûklerinin Ümerâ İsfehsalariyye, mefâride, dahil Hasekileri, hariç Hasekileri diye dört sınıfa ayrıldığını görüyoruz[1].

Sultana hizmet eden Memlûkler iki sınıftı; bir kısmı Hükümdarın hoştaşı yani kölelikte iken sevdiği ve iyi geçindiği eski arkadaşları ve asıl kendi köleleri olup bunlar Hükümdarın mukadderatına tâbi edilir; Sultan değişince onlar da değişirlerdi; bunlara (مماليک السلطان Memâlîküssultan) derlerdi ki hükümdarın şahsına mahsus Memlûkleri demekti. Diğer kısım Memlûkler ise yalnız Sultanın şahsına ait hizmette değil, Saltanat hizmetinde bulunurlardı; Sultan vefat edecek veya Saltanattan indirilecek olursa onun yerine geçen Sultana da hizmet ederlerdi; bu sebeple hususî Memlûklerden farkları vardı; bunlara da (المماليک السلطانيه Elmemâlîküssultaniyye) denilmişti[2].

Saltanat Memlûklerinden ve Ecnâdı halkadan yani ıktalı askerden olan bir sınıf, بورجيه Burciye ismini alıp kalede yatarlar ve seferlerde Sultanın Dehlizi yani karargâhı etrafında muhafızlık ederlerdi[3]. Bunları bir kısmı da, Sultan sefere gittiği zaman. Mısır'ın muhtelif yerlerinde muhafaza hizmetinde bulunurlardı[4].

Sultan memlûkleri mensup oldukları hükümdarlarının lâkaplariyle maruf idiler. Hükümdarları vefat etse dahi yine eski efendilerinin lâkaplarını taşırlardı. Yeni Hükümdar bunları istihdam ettiği zaman lâkaplarını değiştirmezlerdi. Yukarıda söylediğimiz gibi bunları yeni Sultan istihdam ederse asıl hükümdarın memlûkleri değil, saltanat memlûkleri sayılırlardı.

سادس باب Zübde: Bâbı Sâdis).

[1] Tarihi Melik Zâhir Baybars (Edirne Kütüphanesi, 1557). احمد عسقلانى Ahmed Askalanî' Mısır Tarihinde ملک ظاهر Melik Zâhir'in Saltanatından evvel ordunun üç kısım olduğu ve birinci sınıfın Sultan Memlûklerinden müteşekkil olup bunlarında müstahdemin ve memlûkîn diye ikiye ayrılıp maaşları ve ikramiyeleri olduğu, üçüncü kısım askere de جند الخلقه Cündülhalka denildiği yazılmıştır (Quatremère, Memlûkler Tarihi, C. VI, Kısım 2, S. 160).

[2] Memlûk Sultanları Tarihi (مفضل بن ابى الفضائل Mufaddal ibn Ebilfedail. Blochet tab'ı, 370, Not 3).

[3] ملک منصور قلاوون Melik Mansur Kılavun (بحريه Bahriye) ismiyle ملک صالح نجم الدين Melik Sâlih Necmüddin gibi memlûk sınıfı ihdas eylemişti. Buna sebep, Aybeg zamanında (Aktay) in katli sırasında etrafa dağılıp sefalete düşmüş olan Melik Sâlih'in Bahriye memlûklerini toplayarak onlara tayin ve elbise verip Kahire kaleeindeki kulelerde ikamet ettirip yetiştirmesi olmuştur (İslâm Ansiklopedisi, Memlûk maddesi) ve صبح الاعشى Subhulâşâ.

[4] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik (باب سادس Bâbı sâdis) kal'ade ikamet eden Burciye askerine Berkuk zamanında şehirde ikamet ile evlenmek müsaadesi verildi. Bir çoğu bu suretle şehirde oturdular ve nizam ve intizamları, zabt ve rabıtları bozuldu (Bulak tab'ı Hıtat, S. 214). Köle asker öldüğü zaman evlâdı, babasının servetine sahip olursa da onun gibi memlûk olamazdı; yani Osmanlılardaki gibi geniş bir kanun altında bütün kul oğullarının askere alınması usulü yoktu (Halkondil zeyli, fasü 26, S. 389).

XV. asrın başlarında ve Melik Müeyyed Şeyh zamanında (1412 — 1421) Saltanat memlûkleri ظاهريه Zâhiriyye, ناصريه Nâsıriyye ve Sultan Memlûkü olan مؤيديه Müeyyediyye ile beraber üç sınıf idiler. Müeyyediyye de جكميه Cigimiyye ve نوروزيه Nevruziyye diye iki kısma ayrılmıştı.

Bunlardan Zâhiriyye (ملک ظاهر برقوق Melik Zâhir Berkuk)'a, Nasıriye (ملک ناصر فرج Melik Nâsır Ferec)'e ve Müeyyediyyede ملک مؤيد شيخ Melik Müeyyed Şeyh)'e mensup köleler olup Cigimiyye ve Nevruziyye ise Şam ve Halep Nâibi Saltanatlarından Emîr Cigim ve Emîr Nevruz'un köleleri iken sonradan Melik Müeyyed'e intisap etmişlerdi.

ملک اشرف بارسبای Melik Eşref Barsbay zamanında ise (1422 — 1438) sultan memlûklerinin şubeleri artmış ve Müeyyed'den sonra hükümdar olan (سيف الدين تاتار Seyfüddin Tatar)'a mensup طاطاريه Tatariyye, Mehk Eşref Barsbay'a nisbet edilen اشرفيه Eşrefiyye adlariyle saltanat köleleri adedi yediye çıkmıştı ve her birinin teşkilâtı mahsusası vardı.

XV. asır ortalarında (زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemâlik isimli eserini yazan ve ملک ظاهر چاقماق Melik Zâhir Çakmak mensuplarından olan Halîl Zâhiri, kendi zamanındaki Sultan memlûklerini (مشترى Müştera) lar, (سلطانيه Sultaniyye) ve (سيفيه Seyfiyye) olarak üç kısım göstermektedir.

Bunlardan Müştera'lar Sultan tarafından satın alınmış memlûkler yani (Memâlîküssultan) ve Sultaniye'ler eski sultanlara mensup olup Saltanat memlûkleri olanlar ve seyfiyeler ise eski Emîrlerin memlûkleri olup Sultana intisap etmiş bulunanlardı[1].

Saltanat ve Sultan memlûklerinin Hükümdarların hal' ve cülûs-larmda mühim rol oynadıklarını ve Ümeranın bunların muvafakatleriyle Sultanları hal' ve iclâs ettiklerini ve bazan hükümdarın bunlara fazla yüz vermesinden dolayı muhalefete geçen Emîrler tarafından Sultanın saltanattan çekilmiye mecbur olduğunu (Melik Said Berke Han gibi) Memlûk tarihlerinde görüyoruz.

ملک اشرف قايت باى Melik Eşref Kaytbay memlûklerinden asker olan (قرانصه Karânisa) ve (جلبان Cülban) sınıfları, sefere gönderilirlerken sefer mevâcibi olarak beher nefere yüz dinar istemek suretiyle isyan ederek Sultanı tehdit eylemişlerdi[2]; hattâ bu halden müteessir olan Melik Eşref, yanındaki Emîrlere (sal-

[1] خليل ظاهرى Halil Zâhirî باب سادس Bâbı sâdis, S. 114. Memlûklerin son zamanlarında Kansu Gavri'nin cülûsunda Köle askerler, Zâhiriyye, Eşrefiyye, İnaliyye, Hoşkademiyye. Kayt Baiyye, Nâsıriyye ve Melik Eşref Canbulat, memlûkleri Adiliyye ve Kansu Gavriyye olmak üzere dokuz sınıftı; bunların bir kısmını Kansu Gavri dağıtmıştı (İbn İyas, C. IV, S. 13).

[2] *Karanisa* memlûkler zamanında her milletten aylıkla tutulan korsanlardır. *Culban* ise esa-

tanata benden başkasını intihap ediniz) diye nefsini saltanattan hal' etmiş ve istifasına huzurundaki ulemâyı şahit gösterip saltanat elbisesinin düğmelerini çözmiye başlamıştı. Bunun üzerine her taraftan bağrılıp ağlaşılmıya başlanmış ve kadılar kendisini bu niyetinden menetmişler ve nihayet Halîfe davet olunup yeniden cülus merasimi yapmışlardı. Bu suretle tekrar Sultan olan Kayt Bay, askere bir miktar para vererek işin önünü almıştı[1].

Makrizî (خطط Hıtat) isimli mühim eserinde Mısır'daki askerî sınıfları sayarken maaşları bin, yedi yüz ve yüz yirmi arasında tehalüf eden bir tavâşi sınıfından bahsediyor ki[2] bu, saray kısmında bahsettiğimiz Tavâşilerden başka birşey değildir.

Sultan ve saltanat memlûklerinin muamelâtına Nâzırı Ceyş'in maiyyeti olan ve (Kâtibülmemâlîk) denilen bir kâtip bakmakta idi. Bu köle askerlerin, maaş, elbise ve atları Sultan tarafından verilirdi. Her neferin kendi maaşını bizzat Dîvandan kendi eliyle alması lâzımdı[3].

Memlûklerin atlarından biri sakatlanır veyahut ölürse iki şahitle atının öldüğünü ispat etmesi lâzımdı, tspat ederse yenisi verilirdi.

Köle askerlerin kıyafetleri ilk zamanda Tatar قبا Kabâ'ları ve onun üstüne klâvat veya teklâvat ve daha üste Kabayı İslâmî giyip bunun üzerine de خياصه Hıyâsa denilen kemer ve kılıç bağlarlardı. Kılıç soldan bağlanır ve Sadak ile كزلك Kezlik yani hançerlik sağ tarafa asılırdı; başlarına kırmızı Malatya yününden pamuklu hırka tertibinde dikilmiş küçük (كلوته Kelota'lar[4] giyerler ve üzerine de sarık sararlardı. Bu kellotaya (ناصريه Nâsıriyye) ismini vermişlerdi; daha sonra Melik Eşref Şaban zamanında kelotelerin sarıkları miktarı arttırılarak (Kelotâtı Tarhaniyye) denilen yeni bir şekil meydana çıktı. Melik Zâhir

ret altına alınmış takımdan teşekkül etmiş ekserisi habeş olan askerlerdir. Bunları tutup sultanlara zamammızda *Cullab* derler (Hammer, C. IV, S. 190). Karanisa üçüncü sınıf memlûklerdendi, bunlar sair askerlerin fazlası olup münhal vukuunda intizar ederlerdi; maaşlı memlûklerden birinin vefatım müteakıb yerine geçerlerdi. Dördüncü sınıf memlûkler *Celeb* olup yeni gelmiş Türkçe ve Arapca öğrenmiş olanlardı.

[1] İbn İyas, C. II, S. 257 (894 vakayii: Osmanlı ve Mısır muharebesi esnasında).

[2] Hıtat ve ondan naklen Katrmer: Quatremère Tarihi, C. I, Kısım 2, S. 132, not 165

[3] Nücûmüzzâhire (Avrupa tab'ı, 836 H. = 1432 M. senesi vukuatı).

[4] Kelot veya Külüte ismi Dozy'ye göre Lâtincedir. ابن شحنه İbn Şıhna tarihinde Kellevte diye yazılıdır. Bu serpuşun içerisi pamuklu ve köşeli olup Memlûkler zamanında İran'da ve Mısır'da görülmektedir. Kelote sırmalı olup altun çelenkleri ve beyaz ipek ve elkabı sultaniye ile işlenmiş lâns sarıkları havi idi. Uçlarında nakışlan vardı. Kellotelerin ekserisi kırmızı olup Malatya yününden yapılırdı ve icabında enseyi örtecek derecede uzundu; bunların üzerine küçük sarık sararlardı. Bu nevi keloteye (Kelotatı Tarhaniyye) ismi verilip daha evvel kullanılan küçük kıt'adaki keloteye (Kelotatı Nâsıriyye) denilmekte idi. Melik Zâhir Berkuk'ın ihdas ettiği hacimleri büyük ve eğri keloteye Kelotâtı Çerkesiyye adı verilmişti. Kadınlar da başlarına hotoza benzer kelote giyerlerdi.

Berkuk'un saltanatı devrinde daha ziyade büyütülen kelotelerin şeddinde bir eğrilik vücude gelerek buna da (Kelotâtı Çerkesiyye) adı verilmişti.

Askerin mestleri üzerinde gümüş mahmuz vardı. Mestler yazın beyaz ve kışın sarı renkte idi. Atlarının üstünde ve sağ dizlerinin altında eğere bağlı bir halkada topuz (Bozdoğan) asılı idi.

Memâlîki Sultaniyenin silâhları (زردكاش Zeredkâş) denilen ve Osmanlılardaki (Cebecibaşı) mukabili olan memurun nezaret ve muhafazası altında idi. Zeredkâş, askere ait silâh ve sair harp alâtını zırh, طولغه Tolga ve at giyimlerini muhafaza ile mükellefti[1]. Harpte yerine göre kılıç, ok, gargı, hançer, lobut ve kalkan en ziyade kullandıkları silâhlardandı[2].

*
* *

Memlûklerde de bu köle askerlere cülûs bahşişi verildiğini görmekteyiz. Kansu Gavri'nin cülûsunda (نفقة البيعه Nafakatülbîa) ismiyle Sultan Memlûklerine yüzer ve (جلبان Culban) a ellişer ve (قرانصه Karânısa) ya otuzar duka verilmişti[3].

Sefere harekette Sultan kendi Memlûklerini ve Emîrler de yine kendi طلب Tulb'lerini[4] yani alaylarını tertip ederlerdi[5]. Hükümdar bizzat sefere gitmezse kendi Memlûk askerinden münasip miktarını sefere memur olan kumandan maiyyetinde gönderirdi.

Sefer vukuunda ordunun hareketinden evvel (چاليش Çâliş) denilen Tuğ asılır ve bu suretle sefere hareket olunacağı îlân edilmiş olurdu. Sultan, sefere gitmeyip maiyyeti Memlûklerinden bir kısmını gönderdiği zaman bu gidecek

[1] Mecmua (Esat Efendi kütüphanesi, nr. 3876) Tolga veya Toğulga, miğfer demektir.

[2] Halkondil zeyli, fasıl 26, S. 389.

[3] Hammer, C. IV, S. 190. Hattâ cülûs bahşişi dolayısiyle Sultan Memlûkleri ayaklanmışlardı; hazinede para yoktu. Memlûklerin miktarı çok olup muhtelif sınıflara mensup idiler:

(و فيه اضطربت الاحوال و ارتج الامر على السلطان من قبل المماليک بسبب نفقة البيعه فشكى السلطان بان الخزائن خالية من المال فان المماليک نائرة بسبب النفقة فقد كثر العسكر من سائر الطوائف مابين ظاهريه و اشرفيه و ايناليه و حشقدميه و قايتبايهيه و ناصريه و مماليک الظاهر قانصوه و مماليک الاشرف جانبلات و مماليک العادل طومانباى و مماليک النواب و الامرا الذين قتلوا ممن تقدم ذكرهم وقد صار كل احد منهم يروم له رزق....) ابن اياس Cüz 4, S. 13

[4] Miktarı tahdit edilmemiş askeri müfrezeye طلب Tulb) denilir; bazan beşyüz ve bazan bin atlı olurdu. Meselâ Nücûmüzzâhire 633 H. senesi vukuatı arasında (Köprülü Kütüphanesi, varak 137) bir (Tulb) ün beşyüz atlı ve yine ayni eserin 675 Hicret yılı Elbistan muharebesi esnasındaki kaydına göre bir Tulb bin atlı idi. Makrizi Hıtat isimli eserinde maiyyetinde iki yüz, yüz veya yetmiş süvari bulunan kumandana Oğuz lisanında (Tulb) denildiğini yazmaktadır. Gördüğüm kayıdlara nazaran Tulb, sırasına göre takım, bölük, tabur ve alay mevcuduna kadar çıkmaktadır (Quatremère'in Sülûk Tercemesine de bakınız: C. I, S. 34, Not 41).

[5] منهل الصافى Menhelüssâfî (Celâyiriyye Hükümdarı Sultan Ahmed'in tercemei hali kısmında).

askeri hareketlerinden evvel teftiş ederdi[1]. Hareketten önce askere sefer mevacibi verilmek üzere keselerin bağlanması da kanundu[2]. Sefer münasebetiyle verilecek mevacip yani maaş kanun üzere iptida Sultan Memlûklerine ve sonra Ümeraya verilirdi. Melik Eşref Barsbay sefer mevacibi olarak (M. 1432 = H. 836) da Atabekülasakir'e üç bin altın yerine gümüş sikke binler ümerasından on danesinin her birine ikişer bin, Tabılbâne Emîrlerinin herbirine beşer yüz ve aşerat (onlar) Ümerasından her birine iki yüz dinar ve askerlerden de her birine yüz dinar mukabili olarak yirmi iki Eşrefi gümüş para vermişti[3].

Sefer esnasında Emîrlere (sefer hil'atı) ismiyle hil'at giydirmek de kanundu[4].

Ümerâ askeri:

Memlûklerde Emîrlerin yani beylerin askerleri Ümera Memlûkleri ve ıktâlı asker olarak iki kısımdı. (ممالیک امرا Memâlîki Ümerâ) denilen asker, her Emîrin kendisine ait ıktâı mukabilinde beslemeye mecbur olduğu askerdi; meselâ Ümerâi Miîn yani Yüzler Emîri denilen birinci sınıf Ümera, ıktâları nisbetinde Memlûk olarak yüz askerin teçhiz ve istihdamiyle mükellef idiler.

Yüzler Emîri harp zamanında ıktâlı asker yani Cündülhalka'dan olarak maiyyetinde bulunan bin askerinde kumandanı idi. Bundan dolayı kendisine (Mukaddemi Elf) yani binler kumandanı veyahut her ikisinin birden istimaliyle (تمیر مائه و مقدم الف Emîri Mie ve Mukaddemi Elf) denilirdi[5].

Her bir Emîre Sultan tarafından verilen Menşurda ıktâ'ının sülüsü kendisine ve diğer iki sülüsü de askerine olmak üzere tasrih edilirdi; bu tertip, Emîrin askerin ıktâını çalmaması için yapılmıştı[6]. Ümera maiyyetindeki Memlûk askerlerinin Menşurlarını mensup oldukları Emîrlerin vermesi usûldü; bu Ümera Memlûklerinin, dirliklerinin çok veya az olması Ümerânın ellerinde idi; yalnız Ecnâdı halkanın Menşurlarının Sultan tarafından verilmesi kanundu.

[1] Havâdisüdduhûr fî Zeylissülûk, S. 145.

[2] Nücûmüzzâhire (M. 1406 = H. 809) senesinde Haleb Nâibi iken isyan etmiş olan Emîr (Cikim) üzerine hazırlanan sefer münasebetiyle, keza ayni eserde 836 hicret senesi vekayii arasında.

[3] Nücûmüzzâhire (Avrupa tab'ı C. III) (836 Hicret senesi vekayii arasında).

[4] Nücûmüzzâhire, Ayasofya nüshası. Nr. 3497 (790 senesi vukuatı arasında S. 175).

[5] امیر مائه Emîri Mie'lik, Erbâbı Seyfe Has bir rütbe olup ekseriya Mukaddemi Elfle beraber söylenir (مقدم الف و امیر مائه Emîri Mie ve Mukaddemi Elf) denilirdi. Bu mürekkep tesmiyeden maksat, bir vazifedir ve bu rütbeyi haiz olanların hizmetlerinde yüz atlı Memlûk bulunduğu gibi ayni zamanda muharebelerde Ecnâdı halkadan bin Timarlı Sipahiye kumanda ederlerdi (مقریزی Makrizî, Hıtat, C. II, S. 125. Bulak tab'ı).

[6] مقریزی Makrizî, Hıtat, C. II, S. 215.

Dîvânı Ceyşte, Emîrlerin Memlûkleri olan askerlerin defterleri tutulurdu. Bu defterlerde her bir Emîr Memlûkünün evsaf ve eşkâli gösterilmişti. Cündîler arasında yapılan tebeddülatın Emîr tarafından mutlak surette Dîvânı Ceyşe bildirilerek kayıtlarının tashihi îcap ederdi.

Askerlik şerefini ihlâl edecek bir harekette bulunmadıkça hiç bir Emîr, askerin elinden ıktâ'ını alamazdı; kabahatli bir askerin ıktâ'ının elinden alınması Naibi Saltananın tahkikatı neticesinde olurdu; çıkarılanın yerine Nâibi Saltana yenisini ikame eder ve bu da bir takım merasimi kanuniye ile yapılırdı.

Yüzler Emîrlerinin ıktâları yani dirlikleri ekseriyetle senede âzami ikiyüz bin ve asgarî seksen bin Dinarı Ceyşiye'ye baliğ olurdu. Tabılhâne Ümerası denilen ikinci tabaka Ümera, kendi ıktâ'ı mukabili kırk, bazan daha fazla Memlûk askeri beslerlerdi; bunların dirlikleri de yirmi üç bin ile otuz bin Dinârı Ceyşiye arasında idi.

Ümerâi aşere denilen Onlar Emîrlerinin en yüksek dirliği senevi yedi bin Dinarı Ceyşiye idi[1]; bunlar da ıktâlarına göre on Memlûk beslemeye mecbur idiler.

Kırk Cündî'nin yani askerin bir Mukaddemi (kumandanı) vardı; bu Mukaddemlerin hazar zamanında asker üzerinde bir nüfuzu olmayıp bunlar ancak askerin sefer ve hizmete çıktığı vakit onlarla beraber bulunarak askerlerin mevkilerini tesbit ve sıralarını tertip eylerler ve kumanda ederlerdi.

*
* *

Ümera birçok defalar kendi ellerindeki Menşurlarda yazılı sarâhate rağmen askerî ıktâları alıp askerlere bir şey vermediklerinden Ümeranın asker çıkarmağa mecbur oldukları dirlikler Emîrlerin olmuş ve bu hal bittabi Devlet kuvvetini azaltmıştı. ملک منصور لاچین Melik Mansur Lâçin'in saltanatı zamanında (1298-1299) askerin ıktâları Emîrlerden alınıp sahiplerine verildi; fakat bu halden memnun ohnıyan Ümera Hükümdarı Saltanattan indirmeğe kadar ileri gitmişlerdi.

جند الخلقه Cündülhalka (Iktâlı asker):

İkinci Halîfe Hazreti Ömer zamanında (634-644) konmuş olan usul üzerine haraç ve vergi toplanarak maaş suretiyle derece ve rütbelerine göre Emîr ve

[1] دينار جيشيه Dînârı Ceyşiye miktarı muhtelif zamanlarda değişmiştir; XIV. asır başlarında bir Dînârı Ceyşiye on dirhem gümüş kıymetinde idi (Hıtat).

askerlere verilir ve buna (عطا Atâ) tabir olunurdu.[1] Daha sonraları Abbasîlerle Fâtımîler de aynı usulü takip eylemişlerdi.

Selçuk Devletinin teşekkülünden sonra askerî ıktâ usulü kabul edildi ve bu tarzı, bütün Selçuk Feodalleri ve bu meyanda Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkler de tatbik ettiler. Iktâ tabiri daha evvel de kullanılmış ise de bu, bizim istimal ettiğimiz küçük askerî dirlik yani Timar mukabili değildi[2].

Şurasını tebarüz ettirelim ki Mısır'daki (جند الخلقه Cündülhalka)lar yani Timarlı asker sınıfları, Osmanlılarda olduğu gibi eski Ocak zâde değil idiler. Bunlar Hükümdarın şahsma mahsus veya Saltanat makamına merbut Kapıkulu askerinden veya Ümera evlâdiyle Ümera kölelerinden hizmet veya sair sebeplerle ve bir kısmı da Ecnâdı Bahriye olarak Timara sahip olmuş Memlûklerdi ki Osmanlılarda Timara çıkarılmış Kapıkulu askerlerine benzerlerdi[3]. Yani Mısır'da, Memlûk sınıfının gayri olan yerli halka ıktâ verilmezdi. Emîrlerin çocukları yetiştikleri zaman Hükümdar kendi tahsisatından bunlara tayın verir, sonra bu çocuklar خلقه Halka efradı arasına katılarak dirlik alırlar[4] ve en son küçük Emîrlik olan (خمسوات Hamsevât) derecesine geçerlerdi.

Memlûkler zamanındaki asker ıktâlarına (اقطاعات الخلقه Iktâatülhalka) denirdi. Iktâlı asker (اجناد خلقه Ecnâdı Halka), (اجناد بحريه Ecnâdı Bahriye), (اجناد تور كمان Ecnâdı Turkman), (اجناد عرب Ecnâdı Arap) ve (اجناد اكراد Ecnâdı Ekrad) olarak beş kısımdı; fakat bunların ilk ikisi şahsen ıktâlı olup diğer üç kısmın ıktâları şahıslarına ait olmayıp yalnız Reis ve Beylerine verilmişti.

Ecnâdı Halka, ıktâları başında veya yakınında bulunurlar, Sultan Memlûkleri olan Ecnâdı Bahriye ise kalede hizmet görürlerdi. Bir Halka Cündisinin yani ıktâlı askerin istihdamı için onu bizzat Hükümdarın görüp intihap etmesi lâzımdı[5].

Emîrler fırsat buldukça asker ıktâlarını alarak kendi ıktâlarma kalbeylemişler ve bu suretle bem asker kuvvetinin azalmasına ve hem de arazinin imarına mani olmuşlardı; hattâ 1299 da Melik Mansur Lâçin zamanında Emîr Seyfüd-

[1] Dîvânı Ceyş'in İslâmiyette iptida Hazreti Ömer zamanında kurulduğunu ماوردى Mâverdî yazmaktadır (Ahkâmüssultaniyye 1327 H. = 1909 M. tab'ı, S. 114, 115). Keza Subhulâşâda ondan nakil yapar (C. XIII, S. 106).

[2] Mukaddimede Abbasîler kısmına bakın.

[3] Osmanlılarda Yeniçerilerin, diğer Kapıkulu efradının, Vezir ve rical kölelerinin müstahaklarına, Anadolu ve Rumelide dirlik yani Timar verilirdi.

[4] Makrizî, C. I, S. 215 (Bulak tab'ı).

[5] مسالک الابصار Mesalikülebsar, خزيرقه طخاط Hıtatı Makrizî ve صبح الاعشى Subhulâşâ.

din Mengû Timur, bu suiistimalden dolayı asker ıktaından senevi yüz bin (اردب İrdeb) hububat almakta idi[1].

(715 H. = 1315 M.) senesinde ve Melik Nâsır Mehmed'in Saltanatı zamanında Mısır arazisi yeniden tahrir olundu ve bu tahrirde ıktâlar, hasılatın üçte birini tuttu ve üçte ikisi Hazineye kaldı ki bu, ıktâlardaki suiistimalin derecesini gösteriyordu.

Bu tahrirde Melik Nâsır, ıktâlı askeri, Emîrleriyle beraber davet ile Nâzırı Ceyş vasıtasiyle yoklama yaptırıp hüviyetlerini tesbit ettirdikten sonra her birini ayrı ayrı huzuruna kabul edip önüne yığılmış olan Menşurlardan birisini kendilerine vermek suretiyle ıktâ işini suiistimalden kurtardı, ihtiyar askerlere ıktâ vermeyip maaş tayin etti ve bundan başka kendi Memlûklerinden bir kısmının maaşlarını kesip buna mukabil onlara ıkta verdi[2].

Melik Nâsır Mehmed'in bu icraatı kendisinin ölümünden bir müddet sonra yani 1345 te Melik Kâmil Şâbânı evvel zamanında yine bozulmağa başladı; para mukabilinde birinin diğerine ıktâını sattığı veya değiştirdiği görüldü; bu suretle hariçten ıktâ sahibi olanların adedi arttı; ayak takımı ve san'at sahibi olanlar da ıkta alarak sırf Ecnâdı Halkaya mahsus olan ıktâlar tekrar bozuldu. Iktâ alım ve satımında miyanecilik etmek üzere (مهيس Müheyyis) ismiyle bir kaç yüz kişi meydana çıktı.

Bir aralık bu ıktâ suiistimali ve alış verişi (امير شيخون العمرى Emîr Şeyhûnülömerî) nin رأس نوبه Resi Nevbe'liğinde (1352) menedildiyse de şöyle böyle (M. 1403 = H. 806) senesine kadar devam etti[3].

*
* *

Cündülhalka'nın ıktâ işlerine (ديوان جيش Dîvânı Ceyş) bakardı. Halka askerleri ya Sultan Memlûkleri arasından tahrir olunur veya Emîrlerin Memlûkleri vesaireden seçilirdi. Iktâa talip olup kanunî şeraiti haiz olan namzedler bizzat Sultanın huzuruna getirilip görülür ve orada ıktâın hangisine verilmesi tensip edilirse Nâzırı Ceyş onun adına Misal denilen bir vesika doldurur ve bu Misali Sultana arzederdi. Sultan bu Misalin üzerine kendi yazısiyle (يكتب Yek-

[1] Bir İrdeb 24 صاع Sâ'dır. Sâ, Irak ve Hicaz'a göre tehalüf eder; Irak sâ'ı bin kırk ve Hicaz sâ'ı altıyüz dirhemden biraz fazladır (Ahterî ve Kamus); halbuki Lûgati Naci ile Mehmed Salahî Kamusunda bir (اردب İrdeb) in dokuz İstanbul kilesine muadil olduğu yazılıdır. Bir istanbul kilesi yirmi dört eski okka yani 9600 dirhemdir ve İrdeb olmak için bunun dokuz defa büyümesi lâzımdır. Ben kat'î olmayarak Hicaz İrdebini tercih ediyorum. Mir'at-ı Medine'de Irdeb hakkında tafsilât vardır. Yüz ile yüzyirmi okka arasında tehalüf etmektedir.

[2] Hıtatı Makrizî, C. II, S. 88 (Bulak tab'ı).

[3] Hıtatı Makrizî (1325 Nil Matbaası nüshası), C. III, S. 355, 356.

tüb) yani "yazıla" diye işaret ettikten sonra Hâcibe verir[1] Hâcib te bu Misali, kimin adına ise ona teslim eder ve yeni ıktâ sahibi makamı teşekkürde yer öperek Misali alır ve Divânı Ceyş'e götürürdü.

Misal, Divânı Ceyş'te hıfzedildikten sonra bu yeni Cündiye bir (مربعه Murabbaa) yani dört köşeli başka bir vesika doldurulurdu. Bu Murabbaa'da Dîvânı Ceyş azalarının karar ve imzaları vardı. Murabbaa, buradan Dîvânı İnşa'ya götürülerek orada Menşur yazılır ve bunun üzerine Sultanın Tevkii konurdu[2].

Eğer Cündî intihabı yani Cündî'ye ıktâ verme muamelesi Suriye'de ise salâhiyet sahibi olan Nâibi Saltanalar bu işi görürlerdi. Meselâ Halka askeri tayini işi Şam'da ise vefat eden veya azledilen bir ıktâlı askerin yerine Nâibi Saltana diğer ehil ve münasip birisini tayin eder ve Sultanın yaptığı gibi o da yeni asker adına (مثال Misal) ve (مربعه Murabbaa) yazdırır ve sonra bu Murabbaa'yı posta ile Sultana takdim ederdi. Nâibi Saltana'nın gönderdiği bu Murabbaa, Mısır'da ıktâ divânında yani Dîvânı Ceyşte tetkik ve mukabele olunarak muvafık zuhur ettiği takdirde Sultan (يكتب Yektüb) işaretini kor ve sonra Dîvânı Ceyşten başka bir Murabbaa ve bundan sonra da Menşur yazılırdı. Bazan Nâibi Saltananın arzı kabul olunmıyarak tashih edilir veya o ıktâ başka birisine verilirdi.

Eyaletlerdeki Nâibi Saltanalar Emîrlerin maiyyetlerindeki ıktâblara katiyyen karışmazlardı; onların tayinleri yalnız Sultana mahsustu.

Ümera ve asker ıktâları ya doğrudan doğruya toprağın hasılatı öşriyesini ve rüsumunu almak veyahut gümrük veya bir mahallin varidatından havalesi verilmek suretiyle olurdu; bu ikinci tarz Melik Nâsır Mehmed zamanındaki (روک ناصری Revki Nâsirî) yani tahriri araziye kadar devam etti. Bu Hükümdar gümrüklerden alınan cihetleri kaldırdığından ıktâın havale ile temini ciheti ilga edilmiş oldu. O tarihte (1315 de) Ümera ve asker olarak gümrükten ıktâı olanların miktarı dörtyüz kadardır.

Makrizî (خطط Hıtat) isimli eserinde, Melik Nâsır zamanında yapılan tahrire göre Mısır'da ıktâlı olan ordu kuvvetini yirmi dört bin olarak tesbit etmiştir.

Bunun kırk tanesi Mukaddem (Komutan) olmak üzere iki bin kırkı Sultan Memlûklerinden olan ıktâlılar ve 180 i مقدم الخلقه Mukaddemülhalka ve 24 نقباء الوف. Nükabâi ulûf ile beraber 9136 اجناد خلقه Ecnâdı Halka ve 2424 امراء الوف Ümerâi ulûf ile bunların köle askerleri ve 8200 Tabılhâne Emîrleri ile Mem-

[1] Quatremère'in Sülûk Tercemesinde, (Misal) in Nâzırı Ceyş'e verilmiyerek Kâtibi Ceyş'e verildiği yazılıdır (Memlûkler Tarihi, C. I, kısım 2, S. 160).

[2] Subhulâşâ, C. XIII, S. 153, 161, 162 ve Hıtatı Makrizî, C. II, S. 215 ve müteakip sahifeler. Sülûk tercemesinde de ayni mütalâa vardır.

lûkleri ve 574 keşşaflar ile iklim valileri[1] ve 2200 Aşerat Ümerasiyle bunların Memlûkleri ve yedi iklim valisi[2] de dahil olarak 77 Emîr ve Memlûk'ten ibaretti. Bu miktar yirmi dört bini süvari asker olmak üzere Emîrleriyle beraber 24650 kişiyi bulmaktadır[3].

خلقه Halka askerlerinin her kırk neferinin arasından intihap edilmiş (مقدم الخلقه Mukaddemülhalka) denilen bir kumandanı vardı. Asker, mukateleye ve sefere çıkmadıkça hazar zamanlarında bu Mukaddemler onların işlerine karışmazlardı[4]. Mukaddemler, askerin hareketlerinde ve bir yerde ikametlerinde kumandan olarak beraber giderlerdi.

Her yüz neferin (نقيب الجيش Nâkibülceyş) denilen bir kumandanı vardı. Mukaddemülhalkalar bunların kumandaları altında idiler. Halka askerleri Nâkiblerinin hepsine birden (نقباء الوف Nükabâi Ulûf) denir ve Nakibülceyş'ten yani yüz Timarlı asker komutanından sonra gelirlerdi.[5]

XV. asır başlarında Mısır'da Cündülhalka'nın miktarı on iki bine inmiş, teşkilâtları bozulmuş ve daha sonraları bu miktar daha aşağıya düşmüştü. Bundan başka ehliyet ve liyakate de ehemmiyet verilmemişti. Bunların içlerinden korkak ve hizmet etmemiş olanların, kahramanlık gösterenler derecesinde dirlik sahibi oldukları da görülmüştür[6].

*
* *

Ecnâdı Halka'nın Mukaddem ve ileri gelenlerinin ıktâlarının en yükseği her Dinarı Ceyşiye, on dirhem gümüş olmak üzere senevi 1500, 1300, 1200,1000 dinar tutardı. Nakib ve Mukaddemülhalka'dan maada Ecnâdı Halka'nm da senevi gelirleri muhtelifti. Bunlar da en yüksekten başlayarak senevi 900 ile 250 Dinarı Ceyşiye arasında kıdem ve ehliyete göre değişirdi[7].

[1] Keşşaflar ve büyük iklim valileri, İskenderiye iskelesi, بحيره Buhayre, Garbiye, Şarkiye, منوفيه Menufiye, قطيا Katayya valileri ile Cîze, فيوم Feyyunu بهسنا Behesna, اشمونين İşmûniyn, قوس Kos, Asvan, Vechi bahrî, Vechi kibelî kâşiflikleri.

[2] İklim valileri; اشمون الرمان İşmûnürrümman, Kalyub, Cîzre, تروجا Truca, İskenderiye, اطفيح Itfıh, منفلوط Menflut mıntakaları valileridir. Daha sonraları buralarda da Nâibi Saltanalık derecesinde Nâiblikler ihdas edilmişti ki Eyaletler kısmında zikretmiştik.

[3] Hıtat (1325 Nil Matbaası tab'ı), C. III, S. 353.

[4] Makrizî, C. II, S. 215.

[5] اما اجناد الخلقة المنصوره فكان عدتهم قديماً اربعة و عشرون الف جندياً كل الف منهم مضافون الى احد الامراء مقدمى الالوف و كل ماية من الالف لهم باش و نقيب و منهم من هو بحرى يركز بالقلعة المنصوره, Makrizî'den naklen Sülûk Tercemesi, C. 1, S. 200 (halka) lûgati

[6] Memlûkler Tarihi (Sülûk Tercemesi), C. I, kısım 2, S. 200.

[7] Hıtat, C. II, S. 215 ve müteakip sahifeler ve aynı eser C. I, S. 91 (Bulak tab'ı).

Bir Cündî'nin bir maiyyeti ile beraber senevi geliri bazan azami olarak yirmi bin dirhemden otuz bine kadar çıkardı; en azı da on bin dirhem olurdu. Miktarın fazlalığı ya mühim hizmetinden veya arazi hasılatının tahrirdeki miktardan fazla mahsul vermesinden ileri gelirdi. Bu ıktâlardan başka (Ziyafet) adı verilen ve ıktâ sahibinin arazide beslediği tavuk, kuzu ve yetiştirdiği burçak vesaire de kendisine ayrı bir gelir temin etmekte idi[1].

Bazı Memlûk Hükümdarları, ıktâ hususunda çok sıkı davranmışlar hattâ en mûtemed ve nüfuzlu Emirlerinin bile iltimaslarını reddetmişlerdi. Meselâ Nâibi Sultan olan Torumtay, kendi oğluyla كيتبغا Kitbuga'nın oğlu olan damadına ıktâ verilmesini bilvasıta Sultandan rica ettiği zaman Memlûk Sultanı Melik Mansur Kılavun:

— "Vallahi ben bunların saffı harpte kılıç vurmakta olduklarını bizzat görseydim veyahut önümde bulunup düşmana hücum etmekte olsalardı خلقه Halka'dan bunlara dirlik vermeği pek çirkin bulurdum; çünkü korkarım ki işitenler, artık çocuklara bile tayinat veriyorlar derler" demişti[2].

*
* *

Bu muntazam kuvvetlerden sonra harp zamanlarında عربان Urban[3] kuvvetleriyle Suriye ve bilhassa Halep ve etrafındaki Türkmenler ve Cezire taraflarındaki Kürtlerden mühim miktarda istifade edilirdi. Bunların beylerinin ıktâları vardı. Türkmen kuvvetleri (Mukaddemi Türkman) denilen mühim bir aşiret beyinin riyaset ve nezareti altında olarak müteaddit aşiretlere mensup idiler.

Halep ve Şam taraflarında bulunan bu Türkmen aşiretlerinin başlıcaları Dulgadır, Yüregir, Kınık, Bayındır, Bozoklu, Üçoklu, Düğer, Ağaçeri, Avşar, Harbendeli, Varsak, Kutlubeg, Sakalsızoğlu, Köpekoğlu, Maraşlılar, İnaliye, Bilâl veya Bekirli, Beyaziye vesaire olarak ya bir Boy'un aslından veya onun ikinci ve üçüncü derecedeki kollarından teşekkül etmiş aşiretlerdi. Bir harp vukuunda bu aşiret kuvvetleri, Beyleriyle beraber Memlûk ordusuna iltihak ederlerdi. Halil Zâhirî'nin rivayetine göre Memlûklere tâbi bütün Türkmen kuvvetleri yüz seksen bin süvariyi bulmakta idi[4].

[1] Hıtat, C. I, S. 87.

[2] Hıtat, C. II, S. 215 deki kısımda; aynı eser (1325 tab'ı) C. III, S. 351.

[3] Suriye'deki طى Tay kabileleri şubelerinden Âli Rebîa urbanı ve bunun Âli Fadl, Âli Ümera ve Âli Ali denilen diğer kolları ve ثعلبه Sâlebe, Benu Mehdi, زبيد Zübeyd, Haleb taraflarında بنو كلاب Benû Kilâb, آل بشار Âli Beşşar isimli Urban kuvvetleri mühimdi (Subhulâşâ, C. IV, S. 203, 231).

[4] Zübdetü Keşfilmemalik, S. 102 ve Kitabı Divanülinşa, Paris millî kütüphanesi Arapça yazmaları nr. 4439.

Memlûklerin muntazam askerleriyle عربان Urban ve aşiret kuvvetlerinden başka (جلبان Cülban) ve (قرانيصه Karanisa) isimlerindeki askerler de görülmektedir; bunların Hükümdar maiyyeti olduğu anlaşılıyor[1].

Bunlardan (Cülban) sınıfının ekserisi Habeş olup esir alınmış kölelerden terekküp ediyordu. Kendilerine mahsus kırmızı çukadan serpuşları vardı. جلبان Cülban askeri yaya askeri idiler[2]. Bunların mevcudu mühim miktarda idi. Cülbanlar, Mercidabık muharebesinde قرانيصه Karânisa askerinin kendilerine tercihinden dolayı gücenerek harekete geçmemişler ve Memlûk ordusunun bozulmasında birinci derecede âmil olmuşlardı[3].

Müfredi, قرنيص Karnis olan Karânisa askeri Müverrih Hammer'e göre[4] her milletten aylıkla tutulmuş adamlardı. Halîl Zahirî ise (اجناد قرانيص. Ecnâdı Karânîs) dediği bu sınıfın, hicretleri eski olup Dîvânı şerîf yani, Divânı Ceyş'e mukayyed olduklarını tayinatlarının fazla yani (امراء خمسوات Ümerâi Hamsevat) derecesinde bulunup Emîrliğe namzet bulunduklarını ve adetleri evvelce yüz kadarken kendi zamanında (XV. asır ortaları) daha az olduğunu ve bunlara (Ulugalar = Ulu Ağalar) denildiğini yazmaktadır[5].

Bir mehazimiz, Memlûklerin son devirlerinde (Evlâdı Nâs) denilen bir ihtiyat askerî sınıfı bulunduğunu ve bunların seferde davet edilip hazar vaktinde ücret aldıklarını yazmaktadır[6].

Eyaletlerdeki muntazam kuvvetler:

Suriye'deki büyük, küçük Nâibliklerle diğer hizmetlerde bulunan Ümerâi Mukaddimîn, Tâbılhâne ve Aşerat mukaddemleriyle Tâbılhâne Emîrleri arasında bulunan (سبعين Seb'în) ve (خمسين Hamsîn) yani yetmiş ve elli Emîrleri ve İşrînat (yirmiler) kumandanları ve bunların kanunen beslemeye mecbur oldukları (امرا مماليک Memâlîki Ümerâ) denilen köle askerler ve buralardaki ıktâlı askerler (جند الخلقه Cündül-halka) ve bunların mukaddemleri, Eyaletlerdeki muntazam süvari kuvvetlerini teşkil ediyorlardı.

[1] Hammer Tarihi Tercemesi, C. IV, S. 190.

[2] Tarihi Mülâki Çerakise, S. 2. Bu Cülban askerinin hangi tarihte teşkil edildiğine dair bir kayıt göremedim. Bunlara ikinci tabaka Memlûkleri devrinde tesadüf etmekteyiz.

[3] Hammer Tarihi Tercemesi, C. IV, S. 194.

[4] Hammer Tarihi Tercemesi, C. IV, S. 190.

[5] زبدة كشف الممالک Zübdetü Keşfilmemalik (Bâbı sâdis, S. 114). Bunların miktarlarının az olmasına ve (Uluagalar) tesmiyesine göre Osmanlılardaki müteferrikalara benzemektedirler.

[6] İslâm Ansiklopedisi (Memlûk Maddesi).

Bu askerlerin geçit resimlerinde ve yoklamalarında kendileriyle alâkadar olan (نقابة الجيش Nikabetülceyş) ismi verilen makam ile (نقيب الجيش Nakibülceyş) leri vardı. Her Nâibi Saltanalıkta Nakibülceyşler olup Şam'da biri Tâbılhâne ve ikisi Cündülhalka'dan olarak üç Nakibülceyş bulunuyordu.

Şam Nâibliğindeki Ümera adedi, Melik Nâsır Mehmed zamanında Nâibi Saltanadan başka on Mukaddemler Emîri, kırk Tâbılhâne Emîri olup Aşarat Ümerası ise Memlûklerle beraber ikiyüzden fazla idi.

*
* *

Hükümdar bir yere gittiği zaman ıktâlı askerin arasında bulunan ve Kahire kalesindeki (Kal'atülcebel) kışlalarda ikamet eden ıktâlı bahriye askerleri Mısır'ın ve Kahire'nin muayyen mmtakalarında bulunup asayişi temin ederler veya Sultana ve Saraya ait işlere gönderilirlerdi. Hükümdar kalede bulundukça bunlar oradan ayrılamazlardı. Halil Zâhirî'nin rivayetine göre Memlûklerin parlak devirlerinde Dîvânı Ceyşde mukayyet asker mevcudu gerek Memlûk, gerek ıktâlı asker ve gerek Aşiret ve Urban kuvvetleri olarak mühim miktarda imiş. Bu miktarın bir kısmının yani Urban ve Aşiret kuvvetlerinin hakikî olmaktan ziyade nazarî olduğuna bilmekle beraber bir fikir verebilmek için buraya yazıyorum:

Mısır'da Ecnâdı Halka yani ıktâlı asker miktarı	24000
Memâlîki sultaniyye	10000
Memâlîki Ümera	8000
Dımaşk yani Şam Eyaleti Ecnâdı Halkası	12000
Dımaşk yani Şam Nâib ve Emîrlerinin köle askerleri	3000
Haleb Ecnâdı Halkası	6000
Nâib ve Ümerasının Memlûkleri	2000
Trablusşam Ecnâdı Halkası	4000
Trablus Nâibi ve Memlûkleri miktarı	1000
صفد Safed Ecnâdı Halkası	1000
صفد Safed Nâibi ve Ümerası askeri miktarı	1000
Gazze Ecnâdı Halkası	1000
Gazze Nâib ve Ümerası miktarı	1000
	74000

Bu miktarın içinde حما Hama ve Kerâk Nâibi Saltanalıklarının kuvvetleri yoktur; bunları da Safed gibi biner Halka ve biner Ümera askeri olarak kabul edersek muntazam askerin 78 bin veya 80 bin olduğu görülür.

Muntazam kuvvetlerden başka Halil Zâhirî aşağıdaki yardımcı Aşiret kuvvetlerini yazmaktadır:

Âli Fadl 24 bin, Hicaz Arapları 24 bin, Âli Ali 2 bin, Irak Arapları 2 bin, يلم لم Yelemlem Arapları 2 bin, Cezîre Arapları, 2 bin ve daha sair Arap kabileleriyle beraber Urban mevcudu 93 bini bulmaktadır.

Bunlara ilâve olarak yukarıda isimleri yazılan Türk aşiret kuvvetleri de 87 bin tutmakta olup bunlara 35 bin Aşarat Ümerası kuvvetleri ve 20 bin Kürt kuvveti ve her köye milis olarak iki atlıdan 66 bin süvari ilâve edilmek suretiyle mecmu Memlûk kuvveti 375 bin kişiyi buluyordu.

Dîvânı Ceyş kayıtlarına istinad ettiği söylenen bu kuvvetler hakkında esas muntazam kuvvette mübalâğa olmamakla beraber Aşiret, Urban ve bilhassa milis kuvvetleri şüphesiz tahminî olup mübalâğalıdır. Bu kuvvetlerin hepsinin hakikata yakın ifadesi 150 binle iki yüz bin arasında olmasıdır; bittabi bir muharebe zamanında hudut ve dahilî muhafaza askerleri, malûller hariç olarak muharebe kuvveti seksen en nihayet yüz bin olabilir.

Venedik elçilerinin verdikleri raporlara göre Osmanlılarla Memlûkler arasında vukua gelen (مرج دابق Merci Dâbık) muharebesinde Memlûk ordusu mevcudu yetmiş iki bin kişi idi[1]. Bunu elli bin olarak gösterenlerde vardır. Tomanbay'ın Ridaniye muharebesindeki kuvveti elli bin kişi idi. Sırf Mısır'a inhisar eden bu kuvvetin Suriye ile beraber seksen bin olması pek tabiîdir. Bunun için Venedik elçilerininin raporları daha doğru olmak îcap eder[2].

Bu muntazam askerle aşiret ve Urban kuvvetlerinden başka orduya (مطوعه Mutavvaa) denilen gönüllüler de iştirak ederlerdi[3].

*
* *

Memlûklerdeki muharebe tertibatı yani ordunun harekât ve idaresiyle saffı harp vaziyeti diğer İslâm Devletlerindekinin aynıdır.

Ordunun pişdar (öncü) kuvvetlerine (جاليش Câliş) denilirdi ki bu, Çaliş yani Tuğun ileride gitmesinden dolayı ordunun pişdarına da alem olmuştu. İcabında Memlûk ordusunun içinden (كشاف Keşşaf) denilen düşman ahvalini keşf ve

[1] Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi (77 numaralı askeri mecmua) yazan Binbaşı B. Hüsnü.

[2] Halkondil zeylinde, Merci Dâbık muharebesinde yalnız Kansu Memlûklerinin on iki bin kişi olup bunların maiyyetindeki hizmet neferlerinin de üç, dört müsellâh nefer olduğu yazılıdır (Fasıl 26, S. 389).

[3] (829 H. = 1426 M.) senesindeki Kıbrıs seferi münasebetiyle (Nücûmüzzâhire, Avrupa tab'ı, S. 590).

tecessüs eden ve Osmanlılardaki Çarhacı öncüsüne benzeyen bir sınıf asker ayrılır ve ileri giderdi[1].

Bir Emîr kumandasiyle asker şevkinde ordu kumandanı manasına olarak (باش العسكر Bâşülasker) tabiri vardı. Bunun ilk kelimesinin Türkçedeki (baş) olduğu görülüyor[2]. Yine Memlûklerde جرباشى Cerbâşı diye zikredilen (Çeri başı = Asker başı) ıstılahı da kullanılmıştır[3].

Miktarı muhtelif olarak Memlûk tarihlerinde bir de müfreze, tabur ve alay adedine kadar çıkan ve (طلب Tulb) denilen bir tabir dahi görülür. Tulb'ün asgarî yetmişten azamî bin kişiye hattâ daha ziyadeye kadar mevcudu olabilir; bundan dolayı Tulb, miktarı tahdit edilmemiş askerî kıtalara denilmektedir[4].

Muharebede ordu merkezinin önünde bulunan yahut ordudan ayrılarak daha evvel ileri sevkedilen keşif ve pişdar kuvvetlerine Moğollardan alınarak bazan (يزه ك Yezek) ve bazan Câliş denilmekte idi[5].

Memlûklerde bir harbe karar verilmesi için Hükümdarın riyasetindeki şûrada görüşülürdü; işin ehemmiyetine binaen ya bizzat Sultan gider veya Mısır'daki muktedir Emîrlerden biri tayin edilir veyahut ta vaziyete göre Şam veya Haleb Nâibi Saltanalarından biri kumandan tayin olunurdu.

Sefere karar verilip Hükümdarın gitmesi tekarrür edince ümera, askerleri için sefer teçhizatı ve elbise vesair levazım bedeli alırlardı[6].

Sultanların yetişmiş evlâtları varsa onlar da bizzat ordu kumandanı olarak hizmet ederlerdi. Melik Zâhir Çakmak'ın oğlu Sarım İbrahim, babasının zamanında Anadoluda yapılan mühim bir seferde ordu kumandanlığı etmişti.

Iktâlı askerin her bin neferine birinci sınıf Emîrlerden (مقدم الف Mukaddemi Elf) kumanda ederdi. Mukaddemi Elften sonra bir Tâbıl-hâne Emîri, İşrîn ve Aşere Emirleri ve (مقدم الخلقه) Mukaddemülhalka isimli ümera vardı. Bunu müteakip her yüz neferin نقيب الجيش Nakibülceyş) isimli kumandanı gelirdi; kırk neferin kumandanına da (مقدم الخلقه Mukaddemülhalka) denirdi[7].

[1] Sülûkte (تحاربت كشافته مع كشافة العسكر) yani onun Keşşafları ordunun Keşşaflariyle harbe tutuştu kaydı vardır Quatremère C. 1, Kısım 2, S. 179, not 61.

[2] Sehâvî, Zeylüssülûk, Ayasofya Kütüphanesi, nr. 3113 S. 3, 115 ve yine İbn Tanrıberdi'nin Zeylüssülûk isimli eseri, ayni kütüphane, nr, 3185, S. 22.

[3] Zübdetü Keşfilmemâlik (Avrupa tab'ı), S. 140.

[4] Tulb hakkında daha yukarıda yine askeri kısımda malûmat verilmiştir.

[5] Nücûmüzzâhire ve Quatremère'in Memlûkler Tarihi, S. 225, not 101 (يزكيه Yezekiyye) lûgati.

[6] İslâm Ansiklopedisi "Memlûk Maddesi"

[7] Suhhulâşâ, C. IV, S. 16 ve Nücûmüzzâhire 821 senesi Ramazan vukuatı arasında.

Ordunun hareketini müteakip Mukaddemülhalka, kendi ıktâlı askeriyle beraber yemek yerdi; askeri beraber obuadan hiç bir mukaddem yemek yiyemezdi. Bu kırk kişinin yemeği Mukaddemülhalka'nın mutfağında pişerdi. Halka askerlerinin her birinin maiyyetinde bir gılmanı yani hizmet kölesi bulunurdu[1].

*
* *

Memlûklerin ordu teşkilâtı, Emîrlerin ıktâları satın almaları ve kendi Memlûklerine Hükümdardan ve Dîvândan maaş tayin ettirmeleri gibi sebeplerle Melik Zâhir Berkuk zamanında bozulmuştu.

Malûm olduğu üzere Sultan ve Saltanat Memlûkleri, Ecnâdı Halka ve Ümera köle askerleri denilen üç sınıf askerden Sultan Memlûklerinin aylıkları ve elbiseleri bizzat Sultanın haslarından verilirdi. Melik Zahir Berkuk Saltanat Memlûklerinden hariç olarak sırf kendi satın aldığı Memlûkleri için (ديوان مفرد Dîvânı Müfred) i ihdas etmişti.

Melik Müeyyed Şeyh, otuz seneyi mütecaviz devam edip gelen bozukluğu düzeltmek istedi; çünkü Emirler, ayrı ayrı teşkilât ve kanunları olan bu üç sınıfı birbirine katmışlardı; yani kendi Memlûklerine ıktâ satın alarak onları Cündülhalka'dan yapmışlar, bu suretle iki askerin yiyeceğini bir askere vermişlerdi; bu yetmiyormuş gibi Emirler, kendi maiyyetlerindeki kölelere Hükümdar haslarından maaş tayin ettirmek suretiyle de işi büsbütün karıştırdılar. Böylece Emirlerden herhangi birinin Memlûkü, hem Emîrin, hem Sultanın ve hem de Cündülhalka'nın askerlerinden olmuştu. Bu hal üzerine üç askere verilmesi lâzım gelen maaş ve dirlik bir kişiye verildi, işte bu suiistimal sebebiyle ordu kuvveti üçte bire hattâ daha aşağıya indi; kuvvetin üçte birden daha aşağıya düşmesine bir sebep de arazinin امیری Emîrî'likten çıkarak yavaş yavaş mülke tahvil edilmesi idi.

Melik Müeyyed Şeyh, bunları kaldırmağa başladı. Askeri, Ümera Memlûklerinden veya Ecnâdı Halka'dan olmak hususunda muhayyer bıraktı. Bazıları Ümera hizmetini ve bazıları Cündülhalka hizmetini tercih ettiler. Bu yeni nizam üzerine askerin miktarı arttı; bundan başka ıktâları az olanlardan üçünün, dördünün ıktâı bir araya getirilerek bir ıktâ addedildi; bu suretle birleşmiş olan ıktâ sahiplerinin nöbetle sefere ve hizmete gitmeleri ve sefere gitmeyen askerin sefere giden asker arkadaşlarının işlerine bakmaları takarrür etti[2].

[1] Hıtatı Makrizî, C. I, S. 87 (Bulak tab'ı).
[2] Nücûmüzzâhire (Avrupa tab'ı), S. 388.

MEMLÛKLER ZAMANINDA DONANMA

Memlûklerin Akdeniz ve Kızıldeniz sahillerinin mühim kısımlarına sahip olmaları sebebiyle her iki denizde de tersaneleri ve donanmaları vardı; fakat bu donanmaların, orduları kadar kuvvetli olduğu iddia edilemez. Haçlı seferleri esnasında o tarihlere kadar Akdenizde faaliyette bulunan donanma artık görünmez olmuştu. Melik Zâhir Baybars, donanmanın kuvvetlenmesine ehemmiyet verdi; fakat eski kuvvetli devrine vardırmağa muvaffak olamadı[1].

Memlûklerin Akdeniz donanması büyük küçük yüz parçadan fazla idi. Makrizî 768 H. (1367 M.) senesinde deniz gemilerinden (Nil nehrindekiler hariç) yüz tanesinin tamir edildiğini ve bunların bazılarının Kadırga olduğunu yazmaktadır[2].

829 H. (1426 M.) senesinde mühim bir Memlûk donanmasının Kıbrıs üzerine giderek yolda tesadüf ettiği bir düşman donanmasını mağlûp eyledikten sonra ada'yı işgal ve Kıbrıs Kralı (ژان Jan) ı[3] esir ettikleri Mısır tarihlerinde görülmektedir. Bu seferdeki Memlûk donanması miktarı yüz elli yelkenli idi[4].

847 H. (1443 M.) de Rodos Adasının zabtı için çıkılıp ufak bir adanın zabtiyle iktifa edilen bir donanma seferinde ise, Memlûk donanması Gurab'larla, Hammalât, Murabbaa, Zevrak, Selâlir ve yelkenli gemilerle beraber seksen kadardı; ertesi sene yapılan asıl Rodos seferindeki donanma mevcudunu bilmiyoruz[5].

Memlûklerin deniz seferlerine karşılık olarak Frenkler de Müslümanların bulundukları sahillere hücum ediyorlardı; hattâ küçük bir Ehli Salib (Philippe Dö Mézieres) ismindeki bir ruhanînin gayretiyle 1365 tarihinde İskenderiyeyi zapt ve tahrip etmişti; bundan başka 854 H. (1450 M.) de de bazı frenk gemileri Reşid limanına gelerek orada bulunan ve Türkiye'den celbedilmiş olan hububat, un vesaireyi zapteylemişlerdi[6].

[1] Medeniyeti İslâmiye Tarihi, C. I, S. 190.

[2] كتاب السلوك Kitabüssülûk 768 senesi vukuatı arasında.

[3] Memlûk Tarihleri Kral (Jan) veya (Janos) a Cinus diyorlar. Nücûmüzzâhire'de bu seferin tafsilâtı vardır.

[4] Kıbrıs, Kudüs, Ermenistan ve Mısır hükümetlerinin umumî tarihi (Jauna) 1785.

[5] Sehavî: Ettibrülmesbûk fî Zeylis–sülûk (Ayasofya Kütüphanesi kitapları, Nr. 3113), Varak 117, 169 b; Havâdisüduhûr fî Zeylis–sülûk (Ayasofya Kütüphanesi Nr. 3185), S. 21. Zevraklar bu gün de Alâiye ile İskenderiye arasında işleyip kereste ve eşya nakletmektedirler.

[6] Havadisüddühur, S. 162.

Memlûk donanmasının Akdenizde yaptığı Kıbrıs ve Rados seferlerinden başka Akdenizde bir faaliyetleri görülmüyor. Memlûklerin Suriye sahilindeki donanmaları Trablus-Şam limanında idi. Gerek bu limanda ve gerek İskenderiye'de (شاد البحر Şâddülbahır) isimli donanma kumandanı bulunduğunu daha evvel vilâyetler kısmını yazarken söylemiştik.

*
* *

Memlûklerin faaliyetleri Kızıldenizde de görülüyor; burada donanma mahalli Süveyş limanı idi. Kızıldenizdeki donanma faaliyeti XV. asrın sonlarına doğru artmaya başlamıştı. Bu faaliyetin artması Kansu Gavri zamanındadır. Kücerat Hükümdarı, Hind denizinde faaliyette bulunan Portekizlilerin mezaliminden şikâyet ederek Memlûk Sultanından yardım istemiş o da 913 H. (1507 M.) de Hüseyin Bey kumandasiyle donanma ve kuvvet göndermişti.

Hind sahillerine kadar giden bu donanma, Portekizlilerle çarpıştıysa da bir netice elde edemedi. Daha sonraları Portekizlilerin Kızıldenizde cüretkârâne hareket etmeleri Memlûk devletinin nazarı dikkatini celbeylemiş ve bunlara karşı tedbirli bulunmak mecburiyeti hasıl olmuştu.

Kansu Gavri 921 H. (1515 M.) de غراب Gurab ismi verilen[1] elli kıt'a چکدیری Çekdiri'den[2] mürekkep donanmayı Akdenizde ve Afrika sahillerinde muvaffakıyetleriyle tanınan (Selman Reis) kumandasına vererek Kızıldenize çıkardı; gemilerdeki askerin kumandanı (Ahmed Bey) idi.

Ahmed Bey, Yemen'de hükümet eden ve Benî Tahir ailesinden bulunan ikinci عامر Âmir'den talep ettiği muavenetin reddi üzerine bunların hükümet merkezleri olan (زبید Zübeyd) i zabtetmiştir (1516). İşte Portekizlilerin faaliyetleri, Memlûklerin Kızıldenizin Şark sahillerinde kuvvetlenmelerine ve Yemen'de mukabil faaliyetlerine sebep olmuştur. Ayni hareket ve faaliyetin Mısır, Hicaz ve Yemen'e sahip olan Osmanlılar zamanında da devam ettiğini görmekteyiz.

Yukarda ismi geçen Selman Reis, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı zabtetmesi üzerine Osmanlı hizmetine girmiştir[3].

[1] غراب Gurab'lar, uzun, başları sivri ve keskin kadırga tarzında idiyseler de kadırga gibi yukarı kanatlan ve kıçlarında شهنیشی Şehnişini yoktu. Kürekleri mazgallı deliklerinden geçirilmişti, direği de kadırgaya benzerdi. Bunlar Basra körfezinde Umman denizinde ve Diclede kullanılırlardı. Hindistan sahillerinde kullanılan bir nevi ticaret gemisine de Gurab denirdi. Muharebe gurablannın küpeşteleri gayet yüksek olup gemi efradını ve askeri düşmanın ok ve mermilerinden muhafaza ederdi.

[2] Çekdiri evvelleri bir buçuk direkli Marmara kayıklan tarzında küçük teknelerdi; sonra Venedik donanmasını takliden çekdirilerin şekil ve nevileri artmıştır. Çekdiriler, hem kürek ve hem yelkenle giderdi. Çekdirilerin cesametçe en küçüğüne (Kırlangıç) denilirdi. Çekdiri nevilerinden olan (فرقه Firkate) on ilâ on yedi oturağı olan bir çekdiri idi.

[3] Haydar Çelebi Ruznâmesi.

MEMLÛKLER DEVRİNDE MUHABERE

Gerek Eyyûbîler ve gerek Memlûkler devrinde Haçlılarla Suriye'de vukua gelen muhasamat, bu Devletlerin esaslı surette posta teşkilâtı vücûde getirmelerine sebep olmuştur; bilhassa Memlûkler, üç türlü muhabere usûliyle posta işlerini pek muntazam şekle sokmuşlardı. Bunlar da (بريد Berîd) denilen at ve hecin postaları, güvercin postaları ve üçüncüsü de ateş işaretleri idi.

Memlûkler devrinde Devletin muhabere işleriyle meşgul (ديوان بريد Dîvânı Berîd) ismiyle bir Dîvânı yoktu; halbuki Memlûklerden evvel Mısır'da (ديوان بريد Dîvânı Berîd) diye bir daire ve (صاحب بريد Sâhibi Berîd) ismiyle de bir posta müdürü bulunmakta idi.

Aslında lâtince bir tabir olan (وه ره دوس Veredüs) den alındığı söylenen berid, posta ve postacı manalarına geldiği gibi, dört fersah mesafeyi ifade eden[1] posta menziline ve posta menzil atlarına da alem olmuştu.

Memlûkler devrinde قاصد kasıdlar (postacılar, haberciler) veya Berîdler vasıtasiyle gelen haberleri ve tahriratı Kâtibi Sır, Devâdâr ve Emîr Candar ile beraber açıp Sultana arzederlerdi. Sâhibi Berîd'e ait olan vazife bu üçü tarafından görülmekle beraber muhaberatın temin ve tesrii hususunda Kâtibi Sır birinci derecede mes'ul idi[2].

Birinci derecede muhabere işleri, at veya hecinsüvar Berîdler vasıtasiyle yapılırdı; memleket haricinde elde edilen haberlerle dahildeki bütün işleri, Nâibi Saltanalar merkeze bildirirlerdi. Bunlara verilecek cevaplar, Hükümdarın şifahî olarak verdiği direktif üzerine Kâtibi Sır tarafından Nâibi Saltanalara yazılırdı.

Postalar, (Berîd) denilen[3] menziller vasıtasiyle her taraftan gelir giderdi. Kal'atülcebel'den, biri (قوص Kos) ve (عصوان Asvan) a yani cenuba, diğeri

[1] Halil Zâhirî, iki fersah mesafeye (بريد Berîd) denildiğini beyan etmektedir. التعريف Ettarif'te, menzilhânelerin biribirlerine ayni mesafede olmayıp sulak mevkiler ve mamur yerlerin intihabı zaruretine mebni menzillerin yekdiğerine bazan yakın ve bazan uzakça olduğu zikrediliyor.

[2] Berîd ve posta güvercini hakkında bk. Makrizî, Hitat, C. I, S. 343 (1251 ab'ı).

[3] Dört fersahlık yere bir Berîd derler; bir fersah üç mil olup bu da zirâi hâşimî yani bizim eskiden kullandığımız zirâi mimari ile (7500) zira veya 5685 metre eder. Şu halde dürt fersah 4 x 5685 = 22740 metre olup bu da 23 kilometreye yakın bit mesafe eder ki takriben dört saatlik bir yerdir. Bir me'hazimizde Berîd hakkında şöyle deniliyor:

(اعلم ان البريد المحرر هو اربعة فراسخ و الفرسخ هو ثلاثة اميال و الميل ثلاثة آلاف ذراع الهاشمى و الذراع اربعة و عشرون اصبعاً...)

Kitabüttarif, S. 134 (Mısır 1312 tab'ı)

İskenderiye'ye ve birisi (دمياط Dimyat) a ve bir başka yol da Fırat nehrine kadar Suriye memleketlerine ve cenubî Anadolu'ya gitmek üzere dört posta yolu vardı; bu yollar da müteaddit kollara ayrılmıştı. Meselâ İskenderiye yolu, vasati yol ve çöl yolu olarak iki idi.

Devletçe pek mühim olan Fırat yolu (قطيا Kataya), (معان Ma'an), (عريش Ariş) ve (غزه Cazze) ye ve oradan حبرون Habrun, صافيا Sâfiya tarikiyle (Kerâk) kasabasına giderdi. Gazze'den ayrılan diğer bir yol da (عين جالوت Aynı Câlût) ve daha birçok menzillerden geçtikten sonra Şam'a gelirdi.

Şam'dan itibaren menzil, Hama, Humus ve Haleb'e giderdi. Haleb'-den (جعبر Câber) ve (رحبه Rahbe) ye bir yol gittiği gibi yine Haleb'den itibaren cenubî Anadolu'da Memlûklerin ellerindeki yerlerin müntehasına kadar müteaddit menziller vardı[1].

Malûm olan pek mühim bir işe dâir posta geldiği veya merkezden gönderilen Berîd avdet ettiği zaman Kâtibi Sır, Devâdâr ve Emîr Candar, bu Berîdi Sultanın huzuruna götürürler yer öpülür. Devâdâr tarafında elindeki mektup alınır, postacının yüzüne sürülür ve sonra Devâdâr bu mektubu Sultana verirdi.

Sultan mektubun mührünü koparark okuması için Kâtibi Sır'ra teslim eder, o da okur ve Sultanın verdiği direktif üzerine cevabını yazardı.

Bazan müstacel işler için güvercin postaları da kullanılırdı. بطايق Betâyık veya (طير Tayr) denilen[2] güvercin postalarının güvercinleri Kahire'de kale burçlarında bulunup terbiye edilirdi. Fatımîler zamanında güvercin postalarına pek ziyade ehemmiyet verilirdi ve güvercinler için bir Dîvân vardı.

Haleb ve Suriye'de hükümet kuran meşhur Türk Hükümdar ve kumandanı Nureddin Mahmud 565 H. (1169 M.) senesinde bu güvercin postalarına ehemmiyet vermiş ve çok faydasını görmüştü[3]. Eyyûbîler ve Memlûkler zamanlarında da güvercin postaları ehemmiyetten düşmemişti.

Burc'larda terbiye edilen güvercinlere mahsus kafesler olup بورججى Burccı ve hizmetçileri ile yiyecekleri ve bir yere gidileceği zaman götürmek için katırları vardı. Güvercin postaları da Berîd teşkilâtı gibi menziller vasıtasiyle yapılırdı, bu da kara postaları tarzında Kos, İskenderiye, Dimyat ve Fırat yolları idi[4].

[1] Halil Zâhirî, Zübdetü Keşf-el-memâlik (Avrupa tab'ı), S. 116.

[2] طاير Tâyır veya طير Tayr, kuş manasına ise de mektup götürüp getiren posta güvercinlerine alem olmuştu.

[3] Etta'rif, S. 196; Âsârülevvel, S. 89.

[4] Zübdetü Keşfilmemâlik.

İlk zamanlarda Hükümdarlar, posta getiren güvercini bizzat kendisi alıp mektubu, takılmış olduğu kanadından çıkarırlardı; daha sonraları bu usul terkolundu ve onun yerine daha evvel söylediğimiz usul ve en sonra da şu tarz kabul edildi:

Güvercinlerle gönderilen (بطاقه Bitâka) yani küçük mektuplar geldiği zaman, güvercin Kal'atülcebel'deki yerine iner, kule memuru olan (براج Berrac) yani bürccu güvercini alıp Devâdara getirir. Devâdar kendi eliyle güvercinin üzerindeki (Bitâka) yi keser ve Sultana götürür. Sultan Kâtibi Sırrı çağırır ve o da gelip Bitakayı okurdu[1].

İşte bu suretle memleketin en uzak hududundaki bir hâdiseden az zaman içinde haber alınmış olurdu; varaka, yahut küçük mektup güvercinin kanatlarına takılırdı.

Güvercinler حمام رسايل Hamamı Resâyilî[2] ve حمام هوادى Hamâmı Hevvâdî[3] olarak iki çeşitti. Güvercinleri sevkettikleri mevkie (مطار Matar) ve güvercini hedefine yani gideceği yere doğru salıveren memura da (مطير Mutayyir) denirdi[4].

Bazen güvercinin ya acemilik veya şaşkınlık yüzünden düşmanın eline geçtiği de vakidi. Moğollarla mücadeleye kalkan Musul Hükümdarı Melik Sâlih Rüknüddin İsmail'e (1259 - 1261) yardım etmek üzere Memlûk Hükümdarı Melik Zâhir Baybars kuvvet sevketmiş ve (Sincar)a gelindiğini güvercin postasiyle de Melik Salih'e bildirilmişti. Gönderilen güvercin Musul kalesine konmayarak kaleyi muhasara eden Moğolların mancınıkının üzerine konuvermişti. Kendi üzerine Memlûk kuvvetlerinin geldiğini haber alan Moğol kumandanı, hemen toparlanarak ansızın Memlûk askerleri üzerine baskın yapıp mühim bir

[1] Subhulâşâ, C. IV, S. 57, 58.

[2] Hamâmı Resâyilî; posta götürmeğe mahsus postacı güvercinler.

[3] Hamâmı Hevvâdî: sür'atli güvercinler.

[4] Sülûk Tercümesi (Quatremère), C. II, S. 115, not 43.

muvaffakiyet temin eylemişti[1]. 776 H. (1374 M.) senesinde (سیس Sis) kalesinin Ermenilerden zabtı, posta güvercini ile Kahire'ye bildirilmişti[2].

*
* *

Güvercin postaları ile gönderilen mektubun kâğıdı ve yazıları küçük olur ve bu yazıya (غبارى Gubârî) denilirdi. Güvercin postalarının kâğıdına da (ورق الطير Varakuttayr) yani güvercin kâğıdı denilmişti. Bu kâğıdın ağırlığı bir buçuk dirhem olup kenarındaki beyaz yeri azdı[3].

Posta güvercinlerinin de hayvan postaları gibi menzilleri vardı. Bu menziller posta at menzillerinin üç misli kadardı; güvercin, bu menzili tecavüz etmiyerek konardı; güvercinin boynunda alâmeti farika olarak bir süs bulunur ve güvercinin konduğu menzilde kanadındaki mektup alınarak, hemen diğer bir güvercinin kanadına takılıp acele sevkedilirdi. Hayvan postalarında, menzillerde nasıl hayvan değiştirilirse güvercin postalarında da öylece menzilden menzile güvercin değişirdi.

Mısır'daki güvercin posta işlerinin tanzimi, defterlerinin tutulması ve sair hususat Dîvânı İnşaya ait olup Suriye'deki posta işleri de Nâibi Saltanalara muhavveldi.

Güvercin postalarına ve posta güvercini yetiştirilmesine dair (تمايم الحمايم Temâyimülhamâyim) ismiyle bir eser yazmış olan Kadı Muhyiddin İbn Abdüzzahir'in rivayetine göre 687 (H. 1288 M.) senesinde Kahire'deki Kala'tülcebel'de bulunan posta güvercinlerinin adedi (1900)e baliğ olmuştu. Bu kuşlar kısım kısım mürebbîlerin nezaretleri altında idi. Sultana ait güvercinlerin ayak veya gagalarına kızgın damga vurulurdu[4].

*
* *

(...و بندقدار (Yani Baybars چون بر حال ملک صالح واقف شد با لشکری بمدد او فرستاد؛ چون بسنجار رسید باعلام وصول خویش نامه نوشت و بر بال کبوتر بسته روانه شد؛ اتفاقا کبوتر بیامد و بر سر منجنیق مغول نشست. منجنیق او را بگرفت و نامه نزد ارغون نویان برد...)

Camiüttevarih (Quatremère tab'ı), S. 386, Ravzatüssafada da ayni malûmat vardır (C. V, S. 79. Hind tab'ı).

Haleb ile Antakya arasında bulunup Franklar tarafından (Haçlılar) muhasara edilen اثارب Esârib şehri ahalisi, güvercin vasıtasiyle Şam Hükümdarı (Melik Rıdvan) dan istimdat etmişlerse de güvercin, Frank ordugâhına sukut etmiş ve mektup ele geçmişti (Halep tarihi ve ondan naklen Quatremère Sülük Tercemesi, C. II, S. 115, not 43).

[2] كتاب السلوک مقريزى Kitabüssülûki Makrizî (776 Hicret senesi vakayii).

[3] İran Moğolları Tarihi, S. C XXXII.

[4] Sülûk Tercümesi, C. II, S. 115, not 43.

Kara posta teşkilâtına gelince: Melik Nâsır Mehmed zamanında biri Emîri Aşere ve diğeri Emîri Hamse'den olmak üzere bir posta müdürüyle bir de muavini vardı. Posta hayvanlarına nezaret eden ve atları hazır bulunduran ve (أمير آخورية البريد Emîr Ahuriyyetel-berîd) denilen bir vazife sahibi bulunmakta idi ki bunun müdürü de Emîri Aşere idi. Keza Haleb, Şam, Trablus, حما Hama, صفد Safed, كراك Kerâk Nâibi Saltanalıklarında da مقدم البريد Mukaddemülberîd'ler yani posta basılar bulunurdu[1].

Menzillerde bulunan bu posta şeflerinin boynunda el avucu genişliğinde bakırdan ve bazan gümüşten bir levha vardı; bu levha, sarı ipekten bir şerit ile boyna asılırdı. Bunun üzerinde bir tarafında Kelimei Şehâdet ile bir Âyet ve diğer tarafında Mukaddemülberîd Mısır'da ise Sultanın ve Suriye'de ise Nâibi Saltananın adı yazılı idi. Bu levha merkezde, muhabere işleriyle meşgul Kâtibi Sır tarafından verilirdi.

Devlet merkezinden bir yere (بيريدى Berîdî) denilen postacı gönderildiği zaman Kâtibi Sır, bu Berîdî'ye kendi eliyle bu levhalardan bir tanesini verir ve vazifesini görüp avdet edince levhayı yine Kâtibi Sır'ra iade ederdi.

Berîd'e lâzım olan hayvanlarla sair levazımat için Hükümdar, Emîri Ahur'a tahrirî emir gönderir ve o emirde ne yazılmışsa Emîri Ahur onun mucebince hareket edip istenilen ve yazılan şeyleri Berîd'e teslim ederdi[2].

Posta menzillerine (مراكز البريد Merakizülberîd) denilirdi. Bu menzillerde daima hazırlanmış adamlar ve atlar bulunurdu[3].

Kasıd veya postacıların ketum obualarına dikkat edilirdi; bundan dolayı Kâtibi Sır, posta işlerini tecrübe edilmemiş kimseye veremezdi. Bu işten mes'ul olan Kâtibi Sır, Kasıd'ın bir takım mahrem işlere vâkıf olacağından dolayı onu en emin ve mûtemed ve münevver kimselerden intihap ederdi.

Berîdî, yani postacı umumî işlerde İmparatorluğun bir şehrinden geldiği veya gönderilen bir kâğıda cevap getirdiği zaman Sultanın yanına çıkarılmayarak derhal Emîr Candar'ın yanına getirilir, burada Devâdâr ile Kâtibi Sır da hazır bulunur; postacı yer öper mektubu Devâdara teslim ederdi. Devâdar, getirdiği mektubu postacının yüzüne sürdükten sonra Sultana arz ve takdim

[1] Subhulâşâ, C. IV, S. 191, 219, 234, 238, 241.
[2] Sülûk Tercümesi, C. II, S. 87, not 34.
[3] Sülûk Tercümesi, C. II, S. 87, not 34.

eder. Sultan, gelen mektubu açar, Kâtibi Sırra verir o da tahriratı Sultana okur ve Sultan ne yapılmasını emrederse öyle hareket olunurdu[1].

*
* *

Emevîler zamanında oldukça kuvvetli bir teşkilâta mâlik olan posta muhabere işleri, Abbasîler devrinde gevşek gitti; Nureddin Mahmud, kendi zamanında نجابه Neccâbe denilen Hecin develeri üzerine binmiş postacılarla muhabere işlerini temin eylemişti. Bu tarz tamamen Eyyûbîler zamanında ve Memlûklerin ilk devrelerinde aynı suretle devam etti.

Memlûkler devrinde hem at ve hem de hecin postaları vardı. Eyyûbîlerden Melik Salih Necmüddin, posta teşkilâtı için vakıf yapmıştı; hattâ bu vakıfların bir kısmı mürûrı zamanla ıktâa tahsis edilmiş olduğundan Melik Muzaffer Hacı'nın cülûsu senesinde yani 1346 da posta işi düzeltildi; bunun için her yüzler Emîrinden dört, Tabılhâne Emîrlerinden iki, onlar Emîrlerinden birer at talep olunup menzillere kondu ve Sultan, هجان Heccan yani hecin postacısı (İsa ibn Hasan) in elindeki mühim hasılat veren arazi ve varidatı alıp bu işe bağladı[2].

Memlûk Hükümdarları içinde posta teşkilâtına çok ehemmiyet vermiş olan ve bu sayede memleketin her tarafını merkeze bağlayan Melik Zâhir Baybars idi. Suriye, Kilikya ve Fırat'ta Haçlılar, Ermeniler ve Moğollarla mücadele eden bu büyük Türk Hükümdarı, ordularından ve düşman vaziyetinden daimî surette haber alabilmek için posta işlerine ehemmiyet vermişti; bunun zamanında postalardaki sürat inanı'mıyacak derecede seriydi; meselâ Şam'dan Kahire'ye dört ve hattâ üç günde ve Kahire'den Haleb'e beş günde posta gelirdi. Yine aynı Hükümdar zamanında (659 H. = 1261 M.) yollarda menziller yapılarak posta işleri mükemmel bir hale getirilmişti.

Vilâyetlerden Kahire'ye haftada iki defa muntazaman posta gelirdi[3]. Baybars'dan sonra da hayli müddet posta işi mükemmel surette devam etmişti; fakat sonraları yavaş yavaş bozulan posta intizamı, XV. asrın ilk yarısı içinde eski kuvvetini tamamen kaybetmiş ve hattâ birçok posta yolları metruk bir halde kalmıştı.

[1] Subhulâşâ, C. XIV S. 366 - 385; (التعريف Ettarif)' de Berîd, güvercin Hecin postaları ve ateş işaretleri hakkında (S. 184 ilâ 200) mufassal malûmat vardır.

[2] İbn Tanrıberdi'den naklen Quatremère (Sülük Tercümesi, C. III, S. 87).

[3] İslâm Ansiklopedisi (بريد Berîd) ve (بكبارس Begbars) maddeleri.

HULÂSA

Esas teşkilâtını bilvasıta büyük Selçûkîlerden alan ve sonraları bazı Moğol teşkilâtından da istifade eden[1] Memlûk Devleti, askerî bir idareye malikti. Bunlar da Selçûkîler gibi irsî saltanat olmadığından, memleket Hükümdar ailesinin malı addedilmek kanunu mevcut değildi. Bütün askerî idare köle olan Sultandan başlayarak yine köle olan en küçük askere kadar köleler elinde idi. Şimali Haleb mıntakasındaki mahdud mikdarda olan timarlı ocakzadeliği bir istisna teşkil ediyordu.

Selçûkîlerde köle asker bulunmakla beraber, Türk ve bilhassa Oğuz aşiretleri sefere iştirak etmişler ve toprağa sahip olarak evlâdı fatihandan topraklı Sipahiyi teşkil eylemişlerdi.

Memlûklerde irsî saltanat olmadığından Hükümdar merkezdeki Emîrlerin kararlariyle intihap olunurdu; bazan intihabta saltanat Memlûkleri de mühim rol oynuyorlardı.

Selçûkîler gibi Memlûk Devletinde de arazi teşkilâtı ve ıktâ usulleri vardı. Bu ıktâların dörtte üçü köle askerlerinin ellerinde idi.

Devletin bütün idaresinde askerî sınıf hâkimdi. Bürokrasi işleri her ne kadar askerî zümrenin haricindeki erbabı kalem elinde ise de bunlar ikinci ve hattâ üçüncü derecede söz sahibi idiler.

Askerin, Cündülhalka denilen ıktâlı kısmı da — bazı şimalî Haleb mülhakatı müstesna — hep kölelerdendi; bunlarda da ıktâ usulü, bundan evvel yazdığımız devletlerin ayni idi. Emîr ve asker, ıktâı hasılatından başka bir şey alamazdı. Çiftçi, ıktâ sahibinin Reayası idi.

Sultan ordunun Başkumandanı ve efendisidir, İslâmî kanunlar mûcebince köle, efendisi tarafından azad edilse de, efendisinin köle üzerinde yine bir nüfuzu vardı. Aslen, köle olan Sultanı saltanata oturtanlar da yine kölelerdi. Sultanın saltanatta irsî bir hakkı yoktu. Ümera ve köleler icabında Sultanı saltanattan indirirlerse de bu hal, Hükümdarın şahsına ve idaresizliğine karşı bir infialin neticesiydi, yoksa saltanat makamına karşı bir hareket değildi.

[1] Moğol teşkilâtından istifade eden ilk Memlûk Hükümdarının Melik Zâhir Baybars olduğu yukarıda bilmünasebe söylenmişti. Ümeradan Artaş, Cengiz yasasını çok iyi bilirdi.

Hakikatte bütün nüfuz ve kudreti Emîrlerin müdahaleleriyle tahdid edilebilen Sultan, nazarî olarak cismânî işlerde kendisini Halîfenin vekili addediyor ve bundan dolayı yine kendisini bütün İslâm âleminin Sultanı sayıyordu; aynı mütalâaya mebni Halîfe, cismânî umurun idaresini bir ahdnâme ile Sultan'a vermekte idi[1].

[1] **Memlûk devleti teşkilâtını yazarken istifade edilen eserler:**

خطط مقريزى Hıtatı Makrizî (Bulak ve Nil tabı'ları), كتاب السلوك Kitabüs-sülûk (Makrizî, Fatih Kütüphanesi nüshası). Sülûk Tercemesi (Memlûk Sultanları Tarihi M. Quatremère 1837), مسالک الابصار Mesâlikülebsar (Şahabüddin Ömerî), صبح الاعشى Subhulâşâ (Kalkaşendî), زبدة كشف الممالک و بيان الطرق و المسالک Zübdetü Keş-f-el-memâlik ve Beyanıtturuk vel-masâlik (Halîl Zahirî. Avrupa tab'ı), الزاهره نجوم Nücûmüzzâhire (İbn Tanrıberdî), الجمان عقد Ikdülcüman (Aynî Tarihi), Mufaddal ibn Ebilfezâil (Memlûk Sultanlarının Tarihi Blochet tab'ı), التعريف بالمصطلح الشريف Ettarifbilmustalahışşerif (Şahabüddin Ömerî), Ebûlfida Tarihi (Tarihi Melik Müeyyed), الارب نهاية Nihayetülireb (Nüveyrî), Tarihi. Melik Zahir Baybars (İbn Şeddad. Edirne, Kütüphanesi nüshası), التبر المسبوک فى ذيل السلوک Ettibrülmes-bûk fi Zeylissülûk (Sehâvî), حوادث الدهور فى ذيل السلوک Havadisüddühûr fî Zeylis, sülük (İbn Tanrıberdi), الدهور وقايع فى الزهور بدايع Bedayiuzzühûr fî vekayiuddühûr (İbn Ayaş), mukaddimei ibn Haldun Tercemesi (Pirî zade Sâhib Mulla), جامع الدول Camiuddüvel (Müneccim başı), Camiuttevarih Tercemesi (Moğollar Tarihi M. Quatremère), Düveli İslâmiye (Halil Ethem), Domenico Trevizan'ın seyahatnamesi (Schefer tab'ı, Paris), Van Berchem'in M.C.A. ikinci kısım Kudüs şehri - Beytülharam.

İslâm Ansiklopedisi, Çerkes Memlûkleri Tarihi (hususi kütüphanemizdeki nüsha), İbn Batûta seyahatnamesi tercemesi (Şerif Paşa Tercemesi), Arapca mecmua (Esat Efendi Kütüphanesi), Hammer Tarihi Tercemesi (C. IV), Memlûkler devrinde Suriye (Godefroy Demombynes), Kıbrıs, Kudüs, Ermenistan ve Mısır Hükümetlerinin umumî tarihi (Jauna 1785 de basılmış), Filippe De Mezieres (On dördüncü asrın ehli salibi. N. Iorga 1896). Tapu kayıtları (Arşiv dairesi), كامنه درر Düreri karnine (İbn Hacer), الضوع اللامع Eddav'ullâmî (Sehâvî).

TASHİH VE İLÂVELER

Bu eser basılırken görülen bazı yanlışlıkları tashih ile Kitabımın sonuna ilâve ediyorum; bundan başka sonradan elde ettiğim bazı mütemmim malûmatı da mütetebbilerin istifadeleri için zeyl olarak buraya eklemeği muvafık gördüm.

Üçüncü sahifedeki bir numaralı nota ilâve:

Sasânîlerdeki bazı resmî ıstılahlar:

Mukaddimede söylediğimiz gibi Sasânîlere ait olan aşağıdaki malûmatı A. Christensen, müdekkik M. E. Stein'in 1920 de neşredilmiş olan (Ein Kapitel von persischen und von byzantinischen Staate) isimli eserinden alınmıştır. Bu ıstılahların, Yakubî ile Mes'udî'deki şekilleri ayrı ayrı gösterilmektedir.

Yakubî'ye göre:

Vuzurg — Frāmādhar	(Büyük vezir).
Mobadhan mobadh	(Büyük râhib = موبدان موبد) Kadılkuzat
Herbadhan her badh	(Ateş muhafızı).
Dibher badh	(Reisülküttab).
Spahbadh	(Ordu Komutanı سپهبد)
Marzban	(Eyalet vali veya Komutan).

Mes'udî'nin (كتاب التنبيه Kitabüttenbih) isimli eserine vöre Sasânîlerin bazı ıstılahları:

Mobadhan mobadh = Kadılkuzat

Vuzurg — Framādhār

Spahbed

Sibher badh

Hutukhsbadh (Çiftçi, esirlerin başı)

Vuzurg — Framādhār'ın, mükemmel kültürlü, anlayışlı, asîl ve ihtiyatlı olması, kendisini kötü sevki tabiîlere bırakmış olan hükümdar üzerinde müessir olabilecek kabiliyette bulunması lâzımdı. Abbasî Halîfeleri zamanında ve bütün İslâm devletlerinde görülen vezir tabiri doğrudan doğruya Sasânîlerden

alınmadır. İslâm ilâhiyatçılarının, Vezaret mesnedi hakkındaki siyasî mülâhazaları aynen Sasânîlerdeki Vuzurg — Framādhār'la alâkası itibariyle kıymetlidir. Mâverdî'ye göre Vezir hareketlerinden Halîfeyi haberdar etmek şartıyla onun malik olduğu bütün iktidara sahiptir. Bundan başka Halîfe, Vezîrin bütün yaptıklarını kontrol etmekle mükelleftir. (Düsturülvüzera) isimli eserde zikredildiği üzere Sasânî Hükümdarı, vezirlerine kendisinin sahip olduğu bütün salâhiyeti vermekte ve şöyle demektedir:

"Vezîr bizim işlerimizi tanzim eder; o, imparatorluğun bir ziyneti ve uzak memleketlerdeki düşmanları vurmak için hazırlanmış silâhımızdır.[1]"

Sâsânîlerde İmparatorluğun idaresi Pehlevice (Dâvân) tabir edilen daireler tarafından görülüyordu; bu tabir sonra İslâmiyetin intişarı üzerine Abbasilerden başlıyarak Müslüman devletlerince de kabul edildi[2]. İbn Haldun'a göre Dîvân kelimesi iptida varidat ve masarifat sicillerine delâlet etmek üzere kullanılmıştı; sonra maliye memurlarının ve tahsildarların dairelerine alem oldu ve nihayet bütün idarî müesseseler bu ismi aldılar.

Biz, Sâsânî hükümdarlarının muhtelif dairelerinin ayrı ayrı mühürleri olduğunu da biliyoruz.

S. 3 deki dört numaralı nota ilâve:

Hazreti Peygamber zamanında siyah ve beyaz renkte bayraklar kullanılmıştı, بدر Bedir gazvesinde beyaz ve siyah ve حنين Huneyn gazvesinde ise siyah bayrak kullanılmıştı. (سيرة الحلبيه Siyretül-halebiyye العسكرى Elaskerî). Abbasîlerde (علم الخلافه Alemül-hilâfe) denilen bayrağın zemini siyah olup üzerinde beyaz yazı ile (محمد رسول الله) ibaresi yazılmıştı. IV. asrı hicrî sonlarında veliahd ile Emîrlerin siyah ve beyaz bayrakları vardı. Bu hususta Kalkaşendî'de (صبح الاعشى) oldukça tafsilât vardır.

Kahire'deki Fatımî Halîfeleri, Hazreti Ali'ye nisbet edilen beyaz bayrak taşıdıkları gibi kırmızı renkte de bayrakları vardı[3]. Ebûlfida'dan naklen Kalkaşendî, Fatımîlerin yeşil bayrak ta kullandıklarını yazıyor. Abbasî Halifesi مأمون Me'mun zamanında da bir aralık yeşil bayrak istimal edilmişti;.

[1] Arthur Christensen (l'Empire des Sassanides, 1936) S. 109.

[2] Arthur Christensen (l'Empire des Sassanides, 1936), S. 55 not.

[3] Tanrıberdî'den naklen Prof. Mez ve M. G. Demombynes, ابن فضل الله العمرى İbn Fadlullah-el-Ömeri مسالک الابصار Mesalikülebsar, C. I. PAfrique moins l'Egypte, Paris 1927 J, X L V III.

Sahife 19 de 2 numaralı nota ilâve:

ماوردی Mâverdî'nin eserindeki ıktâa ait bahisler, Worms tarafından terceme olunmuştur. Van Berchem de ilk Halîfeler zamanındaki arazi hakkında vergilere de şâmil olmak üzere hususî bir tetkik neşretmiştir[1].

Abbasîlerde görülen ve sonra İslâm Devletlerine yayılan Emîri Ahur tabirinin Sasânilerden geçme olması çok muhtemeldir; filhakika Sâsânîlerde Hükümdarın hayvan ve aburlarına nezaret etmekle mükellef olan:

Ahavarsalâr ve Ahvarbedh isimlerindeki memurları görüyoruz[2]; bu birinci tabirin sonradan (Ahursalâr) şeklini almış obuası pek mümkündür.

S. 31 inci sahifadaki 3 numaralı nota ilâve:

چتر Çetr hakkında:

Rus âlimi İnostrantsev, Çetr'in İslâm âleminde ancak ikinci asrı hicrî de yayıldığını ortaya koymuştur[3]. Abbasîler ve Fatimîler, Çetr kullanmışlardır; fakat Bağdad'da bundan pek az bahsedilmektedir[4]. Ahiren bu meseleye temas eden Demombynes, yukarıda ismi geçen âlimle hemfikir olarak bu saltanat alâmetinin intişarında Türklerin mühim rolleri olduğunu söylüyor[5]. Çetrin İran'da kullanılışı hakkında eski vesikalara ve mahkûkâta sahip olduğumuz gibi Türkler arasında da Karahanîlerden beri bunun istimal edildiğini biliyoruz[6]; bundan evveline ait şimdilik hiç bir vesikaya tesadüf edemedik.

S. 32 daki 2 numaralı nota ilâve:

Yukarıdaki metinde daha Abbasîlerin manevî nüfuzları altına girmeden evvel Tuğrul Bey'in Çetrinin kırmızı olduğunu görmüştük. Bunlar Bağdad'a hâkim olduktan sonra Çetirlerini Abbasîlerinki gibi siyah yapmışlardır. Melikşah'ın Çetrinin siyah olduğunu Ahbarüd-devletis-Selçukiyyenin bir kaydından anladığımız gibi[7] Sultan Sencer'in Çetrinin de siyah renkte bulunduğunu Şeyh Ahmedi Gazzâlî'nin şu:

[1] La propriètè territoriale et l'impôt foncier sous les premiers Califes, Geneves 1886.

[2] E. Sassanides, S. 93.

[3] ZVO 17 (1906), S. 1-113.;

[4] Adam Mez: Renaissance des Islams (Heidelberg).

[5] L'Afrique, moins l'Egypte LXII — III.

[6] Dîvânu lûgatit-Türk, C. Ill, S. 31; Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II, S. 25. İstanbul 1939. ديوان لغات الترک

S. 59. (و رخص له السلطان فی اقامة مراسم النوبة و امر له بالجتر الاسود)

چون چتر سنجری رخ بختم سیاه باد
با فقر اگر بود هوس ملک سنجرم
عریان ملک بخشم و گویی که خانه ام
خاموش نکته گویم و گویی که دفترم

kıt'asından istidlâl etmekteyiz[1].

S. 42 daki metnin sonuna ilâve:

Büyük Selçûkîlerin Anadolu'ya tayin ettikleri vali umumîlerle beraber onların maiyyetlerine verdikleri vezirlerin hepsini sıra ile bilmiyoruz; yalnız Ebulfadl İsmail ibn Ali Sühreverdî'nin (Kutulmuş) un, ve Hasan ibn Zâhiri Şehristanî'nin de Anadolu fatihi Süleyman Şah'ın vezirleri olduklarını biliyoruz[2].

S. 43 de bir numaralı nota ilâve:

Bu notlar Sâmânîlerin teşkilâtları hakkında Barthold'ın 1928 de Londra'da bastırmış olduğu (Turkestan down to the Mongol Invasion) isimli eserinden tercüme edilmiştir:

Büyük Selçukî İmparatorluğunun teşkilâtının Gaznevîler, Sâmanîler ve Abbasilerden alınmış olduğunu yukarıda metinde kaydetmiştik. Burada Sâmânîlerdeki teşkilât hakkında verilecek izahat mukayeseyi temin edecektir:

— Sâmânîlerde merkezde bir büyük Dîvân ile bunun Reisi olan vezir vardı. Vezir, umumî işlerde Hükümdara vekâlet eder ve diğer Dîvânları kontrol eylerdi.

— Müstevfî Dîvânı, Abbasîlerdeki ديوان الخراج Dîvânülharac'a tekabül eder ve mâlî işlere bakardı.

Sâmânîlerin Mâlî ve Askerî işlerde kullandıkları defterler hakkında مفاتيح العلوم Mefâtîhululûm müellifi Harezmî diye maruf olan (Mehmed ibn Ahmed ibn Yusufel-kâtib) güzel izahat vermektedir[3] Miktarı yirmi altıyı bulan bu defterlerin başlıcaları şunlardır:

(Pencap tab'ı 1933).

[1] Bu kıt'a تاريخ گزيده Tarihi Güzide S. 787 (Avrupa tab'ı 1910) de vardır. Bundan başka Umumî Kütüphanede (5475) numarada لامعی Lâmiî'nin (شرف الانسان) Şerefül-İnsan) isimli eserinin sonunda boş bir yaprağa da yazılmıştır.

[2] Rahmetli Prof. Mükrimin Halil Yinanç (Türk Tarih Kurumu müsveddeleri arasında basılan Fasikül 1935).

[3] Mefâtîhululûm 1895 senesinde Avrupa'da basılmıştır. Defterler kısmı bu eserin Sahife 54-58

اوارج *Evâric*	Devlete borcu olanların taksitlerinin kaydına mahsus defter.
روزنامج *Ruznâmç*	Yevmiye defteri.
ختمه *Hatme*	Varidat ve masarifata mahsus aylık defter.
Hatmetülcâmia	Varidat ve masarifatm yıllık defteri.
تارج *Târic*	Muhtelif yılların yekûnunu havi icmal defteri olup eşhasa ait makbuzlar burada saklanırdı.
عريضه *Arîza*	Hesabâtın bab ve fasıllarını havi mühim defter olup varidat ve masraf ile bu ikisi arasındaki farkı göstermek üzere üç kısma ayrılmıştır.
برائه Berâe	Hazine kâtibinin veya veznedarın tediye defteri.
جريدة السودا *Ceridetüssevda*	Dîvânı Ceyş yani askerî Dîvâna mahsus defterlerden olup her kaid veya kumandanın emri altındaki askerin isim ve eşkâlini gösteren künye defteri.
رجعه *Ric'a*	Bazı askerlere muayyen mıntakalardan tayin edilen erzak ve tahsisatın kaydına mahsus mıntaka defteri.
رجعة جامعه *Ric'atü camia*	Yukarıki ric'a defterinin bütün askerlerin erzak ve tahsisatlarına ait olan toplu büyük defter.
صک *Sak*	Hükümdarın tasdik etmesi lâzım olan bir defter olup Devlet Hazinesinden maaş ve erzak alanların isimlerini ve maaş ve erzakları miktarını gösterirdi.
موامره *Müvâmere*	Vezir divanından sâdır olan emir ve Tevkileri havi defter.
استقرار *İstikrar*	Nakil, tahvil, tarh ve tenzil muameles'nden sonra geriye kalan meblâğı gösteren defter.
سجل *Sicil*	Elçilere, kasıtlara, seyyahlara vesaireye verilen masraf defteri olup onların geçtikleri memleketin Emîrleri buna göre sarfiyatta bulunurlardı.
دستور *Düstur*	Müsveddeden beyaza geçirilen hesabâtın defteri.

inden tercüme suretiyle nakledilmiştir.

Fihrist فهرست — Dîvânda kullanılan muhtelif defterlerin ve kayıtların cilt ve sahifelerini ve mahfuz bulundukları sandıkları gösteren fihrist. Bu defterlerin ekserisinin İlhanîlerde kullanılmış olduğunu o kısmı yazarken göstermiştik. Aksarayî tezkiresinde (Müvâmere) ıstılahından bahsedilmektedir.

3 — ديوان عميد الملک Dîvânı Amîdülmülk olup Divânı Resâil veya Dîvânı İnşa demekti ve muhaberatı idare ederdi.

4 — ديوان صاحب الشوارط. Dîvânı Sahibüşşevârıt: Bu Dîvân, طبرى Taberî'nin (C. III, S. 155) bahsettiği Abbasîlerdeki Türk askerlerini idare ile mükellef olan Divâna muadildi. Bu Dîvân Reisinin maiyyetinde askerin maaş defterlerini tutan ve maaşlarını veren (عارض Ârız) isminde bir memur vardı.

5 — بريد ديوانى Berîd Dîvânı: Bunun Reisinine Sâhibi Berîd derlerdi; hükümete ait posta işlerine bakardı; bilhassa istihbarat ile muvazzaftı. Emîrleri merkezden vilâyetlere bildirir ve oradaki işlerden merkezi süratle haberdar ederdi. Pek geniş teşkilâtı ve memurları vardı.

6 — ديوان اشراف Dîvânı İşrâf: Bunun Reisine müsrif denilirdi. Bu Dîvân saray masraflarının ve sair işlerin teftiş ve tanzimi ile uğraşırdı.

7 — ديوان محتسب Dîvânı Muhtesib: Belediye işlerine bakardı; narhın tayini, şehrin temizliği, asayiş ve intizamın muhafazası, münasebetsiz hareket edenlerle muhtekirlerin tecziyeleri bu Dîvâna aitti. Nizamülmülk'ün ifadesine göre Dîvânı muhtesib reisliğine Türk ihtiyarları ve umumî îtimad kazanmış hadım ağaları veya ulemadan olan kimselerin tayin edilmeleri lâzımdı.

8 — ديوان اوقاف Dîvânı Evkaf: Vakıf işlerini idare ederdi. Bu Dîvân sonradan lâğvedilmiş ve vazifesi kadılıklara tahmil olunmuştur.

9 — ديوان قاضى Dîvânı Kadı: Devletin adlî işlerine bakan bu Dîvân'a (Kadılkuzat) riyaset ederdi. Bunun emri altında bulunan kadılar adlî işleri İslâmî Şeriat ahkâmına göre hallederlerdi. Yalnız devlet memurları hakkında yapılan şikâyetler doğrudan doğruya Hükümdar, Vezir veyahut her ikisinden biriyle Hükümdar ailesinden teşkil olunan hususî bir encümende tetkik olunurdu.

Biraz da Sâmanîlerden ayrılıp bir Devlet kuran Gaznevîlerin esas teşkilâtlarına bakarsak şu hulâsayı çıkarabiliriz: Gaznevîlerde de beş Dîvân vardı. Hükümdar, Sâmanîlerde olduğu gibi bütün işlerde hâkimi mutlak idi. Bu Dîvânlar şunlardı:

1 — ديوان وزارت Dîvânı Vezâret yahut Maliye Vekâleti.

2 — ديوان عرض Dîvânı arz yahut Millî Müdafaa Vekâleti.

3 — ديوان رسالت Dîvânı Risalet yahut Dârüttahrir yani inşa dairesi.

4 — ديوان شغل اشراف مملكت Dîvânı Şugli İşrafi Memleket yani istihbarat dairesi.

5 — ديوان وكالت Dîvânı Vekalet yahut دربار Derbar (saray) işleri.

Bu Dîvân Reisleri, tayinleri zamanında Hükümdara sadakatle hizmet edeceklerine ve Hükümdar da bunlara karşı yardımda bulunacağına dair aralarında bir mukavele yaparlardı. Veziri, kendisinin vekili sıfatiyle Hükümdar tayin eder; diğerleri de Vezirin tavsiyesiyle iş başına getirilirlerdi. Vezir, bütün malî işlerden mes'ul olup Müstevfii Memâlik dahi vezire karşı mes'ul idi. Vezir her gün aktettiği meclisle halkın şikâyetlerini dinler ve sonra malî işlerle meşgul olmak üzere Dîvânı Vezârete giderdi.

ديوان عرض Dîvânı Arz Reisine عارض Ârız yahut Sâhibi Divânı Arz denilir ve Ümeranın liyakatlilerinden tayin edilirdi. Arız, sulh zamanlarında Hükümdarın askerî müşaviri idi; ordunun maaş ve levazımatının mükemmel olmasına dikkat etmek bunun vazifesi idi. Her yıl, Sultanın ordusunu Gazne yakınındaki (Şabhaz) mevkiinde toplayarak Sultanın teftişine arzederdi. Ârız'ın yanında ordu mevcudunu gösteren künye defteri vardı; bunun bir sureti (دار التحرير Darüttahrir) denilen Dîvânda idi. Harp zamanında ordunun yiyeceği olan zahire ve sair levazımatın menzillerde ihzarı, mâli ganimetin muhafazası buna aitti. Her vilâyette de ordunun birer Ârızı vardı.

Ordu, Türk, Arap, Efgan, Deylem, Horasan, Gur ve Hind gibi muhtelif milletlerden teşekkül ediyordu. Sultan Ordunun bizzat kumandanı idi. Sultandan sonra orduyu, Horasan kıtalarının kumandanı idare ederdi. Her vilâyetin askerî kumandanı vardı; bunların hemen hepsi Türkmen idiler. Ordu kumandanlığı en aşağıdan başlayarak خيل تاش Hayltaş (on süvari kumandanı), قائد Kaid (yüz süvari kumandanı), Serhend (beşyüz süvari kumandanı), Hâcib (ordu kumandanı) diye büyük küçük bir takım Emirlerin kumandaları altında idi.

ديوان رسالت. Dîvânı Risalet yahut (Darüttahrir) e (Mahzeni esrar) da denilirdi. Bu, diğer Devletlerdeki inşa dairesi demekti. Hükümdar tarafından etrafa yazılan (dahilî ve haricî) mükâtebatı burası idare eder ve Sultana gönderilen mektup ve şifreleri bu dâire Reisi okur ve hallederdi.

ديوان شغل اشراف مملكت. Dîvânı Şugli İşrafı Memleket veyahut istihbarat, sivil polis teşkilâtı idi. Bu dairenin Reisinin memleketin her tarafında اشراف İşraf denilen taharri memurları vardı. Bunlar para ve hediye vaadiyle kuman-

danların, Şehzadelerin ahvalinden haber almak için casuslar kullanırlardı. Bu casusların çoğu efendilerinin maiyyetlerindeki kölelerdendi. Sarayın içinde bile (Müsrifi Dergâh) ismiyle hafiyelik, muhbirlik eden Müsrifler vardı. Bütün Müsriflerin Reisine (Sahibi İşraf Memleket) denirdi.

Saray vekili veya صاحب ديوان وكالت Sahibi Dîvânı vekâlet diye Saray'ın bütün işlerinden mes'ul olan bir vazife sahibi vardı. Umumiyetle vekil diye anılan bu saray nâzırı, bilumum saray memurlarının âmiri idi. Bazan Hükümdar emlâkinin idaresi de buna verilir ise de dâimi değildi[1].

S. 46 Atabeylik hakkında:

G. Demombynes, Atabey tabirinin 465 H. (1072 M.) den evvel kullanılmadığını beyan ediyor [2].

S. 70 in sonundaki 4 numaralı nota ilâve:

Selçuk hükümdarlarının paralarında görülen hususî işaretin Camiuttevarih[3], Divânı Lûgat-it-türk, Tarihi Âli Selçuk, Şecerei Terakime[4] vesaire gibi menbalarda kaydedilen قينق Kınık damgasından başka bir şey olmadığı anlaşılıyor.

S. 70 ve 71 daki Tuğra kısmına ilâve:

Sultan Alâüddin Keykubad'ın 1220 Mart tarihinde Venediklilere vermiş olduğu müsaadenâmedeki imzası kırmızı mürekkeple çekilmişti[5].

S. 73 de 6 numaralı notun sonuna ilâve:

Anadolu Selçuk hükümdarlarından II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in paraları üzerinde görülen şîr-ü-hurşid'in mahiyeti ve bu amblemin şarktaki mevkii hakkında fazla malûmat vermek plânımız haricindedir. Bu hususta en son malûmatı Ahmed Kesrevî'nin (Tarihçei Şir-ü-Hurşid) isimli 1930 da Tahran'da basılmış olan risalesi ile Walter Hinz'in Alman Şark Cemiyeti mecmuasında bastırdığı makalede görmek-

[1] Bu hulâsa Mehmed Nazım'ın 1931 de Cambridge'de bastırdığı (The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna) isimli eserinden hulâsa olarak tercüme ettirilmiştir.

[2] La Syrie 1923, p. L VI.

[3] Berezin'in neşrettiği, volm otd. I. R. Arch, ob VII S. 35.

[4] Şecere - i Terakime (T. D. K.), İstanbul, 1937

[5] G. I. Bratianu (Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire du XIII e siècle, Paris, 1929, S. 163.

teyiz[1]; bununla beraber büyük Selçûkîlerde kullanılan bazı bayraklar üzerinde arslan tasvirinin bulunduğu İmadî'nin aşağıdaki kıt'asından da istidlal olunmaktadır[2]:

از دود چنان شد که گویی　　شیر علمست شیر مجمر
بگذارد گوسفند گردون　　از شعلهء گرز گاو پیکر

Ayni şeyin Anadolu Selçûkîleri için de varit olduğunu Hazreti Mevlâna'nın Mesnevîsindeki şu mısralardan anlamaktayız:

ما همه شیران ولی شیر علم　　حمله مان از باد باشد دمبدم
حمله مان پیدا و ناپیداست باد　　جان فدای آنکه ناپیداست باد

Ahmedi Kesrevî'de bunun ilk iki mısrasını nakletmiştir.

S. 81 de Üstâddar kısmındaki 5 numaralı nota ilâve:

Orta zaman Türk devletlerindeki vakıf müessesatını üç kısımda toplamak mümkündür:

1 — Evkafı ehliye. 2 — Evkafı Hükmiye. 3 — Ahbas.

احباس Ahbas, Sultanların bizzat kendilerinin yaptırdıkları vakıflar olup Memlûkler zamanında buna, Devâdar ile Nâzırülahbas bakarlardı[3].

Anadolu Selçûkîlerinde de Üstâddar ayni vazife ile mükellefti. Bu hususta I. İzzüddin Keykâvüs'ün Sivas'ta yaptırdığı Dârüşşifa'nın 617 Hicret yılında (1220 Milâdî) tanzim edilen vakfiyesindeki ibare de buna bir delildir. O ibare şöyledir:

«و جعل الامیر الاجل جلال الاسلام و المسلمین عمارة الملوک و السلاطین فی الممالک استاد الدار فرخ بن عبد الله الخازن الخاص دام توفیقه و استقام الی الخیرات طریقه و متولیاً للاوقاف المذکور فی هذه الوثیقه الوقفیة المسطورة خاصة و الاوقاف ممالک عامة».[2]

S. 225 deki (not[4]). تاغار Tagar hakkında:

Tagarın yirmi İstanbul kilesi miktarında zahire ölçeği olduğunu ve XVIII. asırda Bağdad'da kullanıldığını Subhî tarihi yazıyor[5]:

(...Kulunuz çıktığımda Bağdad,da حنطه hıntanın beher Tagarı ki yirmi İstanbulî kiledir yüz seksen kuruşa ve pirincin Tagarı üçyüz altmış kuruş idi...)

[1] Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, C. 91, cüz] (1937)
راحة الصدور Rahatüssudur (London 1921), S. 213.
[3] G. Demombynes, La Syrie, P. LXXIX.
[4] Vakıflar dergisi, C. I, S. 36.
[5] Subhî Tarihi, S. 231.

S. 132 de Hükümdar ve Hükümdar ailesi kısmının sonuna ilâve:

Anadolu Beyliklerinde tıbkı Osmanlılarınki gibi Tuğra vardı. Bunun mevcudiyetini Hoy'lu Hasan ibn Abdülmümini Muzafferî'nin kendi efendisi Kastamonu Hükümdarı Muzafferüddin Yavlak Arslan ibn Alp Yörük Çoban namına yazdığı قواعد الرسائل Kavaidürresâil isimli Elkab mecmuasından anladığımız gibi bunu Karaman oğullarından bazılarının ve Candar oğlu Kasım, Saruhan oğlu İshak ve onun oğlu Hızırşah Beylerin Tuğralariyle teyit edilmiş görmekteyiz. Karaman oğullarına ait Tuğraları, Kurumumuzun mecmuası olan (Belleten) in birinci sayısında, Karaman oğlu İbrahim Beye ait (835 H.= 1432M.) tarihli vakfiyede fotoğrafisiyle beraber ve İsfendiyar oğlu Kasım Beyin Tuğrasını da yine Kurumumuzun neşriyatından olan Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri isimli eserimde neşretmiştim. İshak Begin Tuğrası da bastırdığı bir parası üzerinde görülür. Bu Tuğralar kavis veya münhanili olup tamamen Osmanlı Tuğralarına benzemektedir. Karaman oğullarına ait tuğralardan İbrahim Beyinki ابراهيم بن محمد بن علاء الدين بن قرمان oğlu İshak Beyin tuğrası (اسحاق بن ابراهيم بن محمد) ve diğer oğlu Mehmed Beyin (محمد بن ابراهيم بن محمد بن قرمان) ve diğer oğulları Pîr Ahmed Beyle Kasım Beyin müşterek olarak (پير احمد قاسم ابنى قرمان) tarzındadır. Candar oğlu Kasım Beyin tuğrası ise (قاسم بن اسفنديار) ibarelidir. Saruhan oğlu Hızır Şahın (خضر بن اسحق بن الياس بن صاروخان) klişeli tuğrasını da biliyoruz.

Metindeki 217 inci sahifenin بكاول ، بو كاوول **hakkındaki notuna ilâve:**

بكاول Bekeül, بوغاول Bugavul, Bukâvul kelimeleri esas itibariyle ağ - ul ve av - ul kökiyle biten bir kelime olmakla beraber muhtelif zamanlarda birbirinden farklı mânalar ifade etmektedir[1]. İlhanîler zamanında ekseriyetle (بكاول Bekâvul) şeklinde kullanılmış olup ifade ettiği mâna itibariyle (Çaşnigîr) demektir; bununla beraber Camiuttevarihin Gazan Han kısmında şu satırlar okunuyor:

«پادشاه اسلام مدت چهار پنج سال اين احوال مشاهده فرمود و فرمان دار تا در هر ولايتى از قشلاغ و ياياغ بهنگام ارتفاع در انبار ريزند و شحنهء ولايت سپرده بكاه حوالت از انبار نقد بدهند و بوكاولان خدمتى نستانند و نيز تغار و علوفه نخواهند بدين موجب حوالت مى رفت و بعضى را زر نقد از خزانه ميداد...»[2]

[1] A. von le Coq, Türkische Namen und Titel aus Indiens Kultur, S. 1-7; Türkiyat Mecmuası, VI, S. 309, not. 1.

[2] Kari Jahn, Geschichte Gazan Han's (1940), S. 301.

Burada (Bekâvul) ların bir nevi zahire işleriyle meşgul oldukları görülüyor. Bu suretle İlhanîler devrinde Bekâvulun mânasının tevsî veya tahavvül ettiği anlaşılıyor.

Düstûrülkâtib'de ise (Bukâvul) diye kaydedilen memurun ümeradan sonra gelen bir vazife sahibi, küçük bir Emîr olduğu şu kayıttan meydana çıkıyor:

«بوکاول شخصی را گیوند که بعد از امرا آقا و بزرگتر طوائف لشکریان و ایصال وظائف و مراسم که از دیوان بزرگ تعین رود قیام نماید و غنایم و فتوحات را که در فتح ممالک تسخیر ولایت بدست آرند بموجب راستی بریشان قسمت کند جانب حق مرعی داشته نگذارد که بر یکدیگر زور و زیادتی کنند....»[1]

Kırım ve Altın Ordu sahasında ise kelimenin بوکاول, Bukâvul, بوغاوول Bugavul şekilleri müstamel olup kaçak takip eden memur demektir. Radloff lûgatinde de (1694: IV) (Bukâvul çerileri) diye ardcı yani Dümdar askeri kasdedilmektedir.

*
* *

Yukarıda (Sahife 330, 332) de Memlûkler zamanındaki ıstılahlardan bazılarını zikrederek not ile de îcap eden malûmatı vermiştim: Sonradan bilvasıta elde edilen Dozy'nin (Dictionnaire Détaillé des Noms des Vêtements ehez les Arabes) ismiyle 1845 de Amsterdam'da bastırdığı kıymetli Diksyonerinde eserimizi alâkadar eden bazı ıstılahlar hakkında burada malûmat vermeği muvafık gördüm.

بعلبکیه Baalbekiyye S. 311:

789 senesinde Kâtibi Sır olan Kadı Bedrüddin Mahmud, askerin renkli yünlü giymesini istizan etti. Evvelce ancak beyaz yünlü giyen askere Baalbekî (yani beyaz Baalbek pamuk kumaşları) ve kışın beyaz yünlü giyen Devlet erkânına muhtelif renkte elbiseler giymesine müsaade edildi. Bundan başka Baalbek pamuklu kumaşlarının ölüleri kefenlemek hususunda da kullanıldığını biliyoruz. (Dozy bu malûmatı İbn lyas'dan nakletmiştir). (Dozy, S. 82).

شاش Şaş (Metin S. 311):

Şaş'ın جمعی Cem'i شاشات şaşatt'ır. Bu lûgat hakkında (Quatremère) ile (Silvestre de Sacy) şu malûmatı vermişlerdir: Şaş, serpuşun etrafına sarılan kumaş parçasıdır.

[1] Düstûrülkâtip (Köprülü Kütüphanesi, Nr. 1241), Varak 178a - 179b.

(فاكرمه السلطان و احسن اليه و انعم بتشريف اطلس معدنى بطرز زركش و كلوته زركش و شاش رقم و حياصة ذهب مجوهرة على عادة اكابر نواب السلطانيه...)

fıkrasındaki kayda göre altın sırmalı bir ipek külah ve çizgili bir şaş kastdedilmektedir. Nüveyrî'de, عمامه Amâme mukabili zikrediliyor ki sarıktır. Kadınlar da deve yününden örmek suretiyle uçları omuzlara doğru sarkan şaş giymişlerdi. Bu baş örtüsünün tulu bir ذراع zirhâ idi. Kadınlar onu altın ve mücevherat ile süslüyorlardı. (Dozy, S. 235 - 238).

Solak (Metin S. 311):

Memlûkler zamanında Sultan ile Emîr ve askerlerin kabâları üzerinde yarım yahut daha fazla ويبه Veybe alan Bulgar meşininden çantalarına Solak denirdi. Solak ayrıca kemerin sağ tarafında bulunan meşin cep manasına da gelir (Makrizî'den naklen Dozy, S. 249).

سقامى Sukami ve Sokmani (metin sahife 311):

İkinci tabaka Memlûkleri zamanında Emîr ve askerlerle bizzat Sultanın ayakkabıları (mestleri) üzerinde ikinci bir خف Huf yani ayakkabı vardı. Huf denilen mest, Mısır'da kadın ve erkekler tarafından giyilirdi. Makrizî'ye göre Sultan ile Emîr ve askerlerin ikinci tabaka Memlûkleri zamanında Bulgarî meşinden siyah mestleri vardı. (Dozy S. 209).

قبا Kabâ (Metin S. 311):

Yerine göre (cübbe) ve (Kaftan) demektir. Birinci tabaka Memlûkleri zamanında Sultan ile Emîr ve askerler üst elbisesi olarak (haricen) kırmızı, beyaz ve mavi renkte dar yenli kaba giyerlerdi. Melîk Mansur Klavun, Kabanın yenlerini genişletti. Bunun oğlu Melik Eşref Halil, kendi Haseki ve Memlûklerine sırmalı atlastan kabalar giydirmişti. Kabâ ekseriyetle atlastan yapılır ve kürklü olurdu. İbn İyas'ta kürklü ve Tırazlı kabâ hakkında şöyle deniliyor:

Kakum ile kürklü: (قباء حرير بنقشى بفرى بقام مطرز بطرز ذهب يلبغاوى عريض) ve kenarları genişliğine Yelbuga ismiyle tırazlı menekşe renginde ipek kabâ).

Nüveyrî ile Fadlullah Ömerî ve Makrizî, İslâmî Kabâ ve Tatar Kabası diye iki kısım Kabâ zikretmektedirler. Kabânın siyah atlastan yapılmışı da vardı (Dozy, S. 352 - 357).

Memlûk tarihlerinin kayıtlarına göre kabâ ile cübbenin, üst elbisesi olduğu anlaşılıyor; üst elbisesi cübbe hakkında Nüveyrî şöyle diyor:

Kırmızı ipek cübbeden hil'at = و كانت الخلعة الجبه عتابى حمر و فوقها فرجيه ve bunun üzerinde ayrıca kırmızı ferace) İbn İyas'da da şu kayıt vardır: her iki tabirde de cübbenin (و كان السلطان لابس جبه صوف ابيض...) üste giyilen elbise olduğu anlaşılıyor.

Burada Mısır Memlûkleri devrinde Müslümanların giyiniş tarzları tetkik edilince kabâ ile cübbenin üst elbisesi olup biribirinin ayni olduğu ve fakat kaftanın Memlûklerde üst elbisesi mânasına gelmediği görülmektedir.

Mısır'da gömlek ve donun üstünde uzun, muhtelif renkte ipekten yapılmış kaftan giyilirdi ki bu tarz, bugünkü tabirle ipekli entari demektir. Kaftanın üstüne deve tüyünden veya yünden geniş bir kuşak sarılırdı. Onun üstüne de önü açık cübbe (kabâ) giyilirdi. Kaftanın yenleri uzun olup parmaklara kadar gelirdi. Cübbenin üstünde bazan kürklenmiş ferâce taşınırdı. Memlûklerde çok zaman hil'at olarak ümeraya giydirilen üst elbisesi kaba idi. Vezire ferace giydirilirdi.

حياصه **Hıyâsa (Metin S. 312):**

Cem'i حوايص Havayıs gelir. Makrizî'ye göre hıyâsaya eskiden (Mıntaka) derlerdi. İbtidalarda askerin hıyâsa yani kemerleri dört yüz dirhem gümüş ağırlığında idi; fakat sonra Melik Mansur Klavun Emîri Kebîrlerin üçyüz dirhem, Tâbılhâne Emîrlerinin iki yüz dirhem ve Halka kumandanlarının yüz elli dirhemden yüz yetmiş dirheme kadar hıyâsa taşımalarını emretti. Daha sonra Melik Nâsır Mehmed devrinde ve onu müteakip Emîrler ve Hasekiler altın ve gümüş ve hattâ mücevherli Hıyasâlar kullanmışlardı. Memlûklerine her yıl altın ve gümüş hıyâsa dağıtmak Sultanın âdeti idi. Bu hal Melik Nâsır Ferec zamanına kadar devam etti, sonra bu usule tamamen riayet edilmedi. Hıyâsayı kadınlar da kullanırlardı (Dozy, S. 145 — 146).

GENEL BİBLİYOGRAFYA

Asım (mütercim) برهان قاطع Burhanı katı' tercemesi.

Âşık Paşazade Tevarihi Âli Osman (İstanbul tab'ı).

Abdülahad Nuri : Kastamonu'da neşredilmiş olan Doğu mecmuasındaki Candar oğulları sikkeleri makaleleri.

Abdülkadir : Orun ve ülüş meselesi (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Sayı 1).

Abdürrezzakı Semerkandî مطلع السعدين Matlaussâdeyn (Esat Efendi Kütüphanesi, Nr. 2098).

Abdurrahman İbn el-Cevzî المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم Elmuntazam fî Tarihil-mülûk velümem (Köprülü kütüphanesi ve Topkapı Sarayı nüshaları).

Abdullah oğlu Hasan Temir Kutluğ yarlığı (Türkiyat Mecmuası, C. III, S. 207).

Ahmed Nebirei Hotenî الولد الشفيق Elveledüşşefik (Selçuknâme), Fatih Kütüphanesi, Nr. 4519.

Ahmed Caferoğlu Uygur sözlüğü (1934 Türkiyat Enstitüsü neşriyatı); Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları (Türkiyat Mecmuası, C. IV, S. 1); Âzerî lehçesinde bazı Moğol unsurları (Azerbaycan Yurt Bilgisi).

Ahmed Refik Fatih zamanında Teke İli (Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, sene 14, S. 47).

Ahmed Tevhid Meskûkâtı Kadîmei İslâmiye Katalogu, قسم رابع kısmı râbi 1321; Selçuk Devletinin inkıraziyle müteşekkil tavaifi mülûk (Tarihi Osmanî Encümeni mecmuasındaki makaleler).

Ahmed Ziya	Meskukâtı İslâmiye Katalogu (1328 Matbaai Âmire tab'ı).
Akdes Nimet Kurat	Uluğ Mehmed Han'ın Yarlığı (1937 İstanbul'da matbu).
Aksarayî	Aksarayî Tezkiresi (Selçuknâme), Millet Kütüphanesi nüshası.
Alâüddin Ata Melik Cüveynî	Tarihi Cihankuşa (Brill tab'ı).
Atâbey	Hammer Tarihi Tercemesi (İstanbul'da basılmıştır).
Aynî (Mahmud Aynî)	عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان Ikdülcüman fî Tarihi Ehlizzeman (Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi ciltleri).
Aziz Erdeşir Esterâbâdî	بزم و رزم Bezm ü Rezm (1928 de Türkiyat Enstitüsü tarafından bastırılmıştır).
Adnan Erzi	Şir ü Hurşit makalesi.
Bundârî بنداری *(Fetih ibn Ali)*	زبدة النصره و نخبة العصره Zübdetünnusra ve Nuhbetülusra Houtsma tarafından bastırılan nüsha.
Blochèt	Camiuttevarih tab'ı.
Berezin	Camiuttevarih tab'ı.
W. Barthold	İlhanîler zamanında malî vaziyet (Türk Hukuk ve İktisat mecmuası, Sayı 1).
Cevad Hakkı Tarım	Kırşehir Tarihi (1939 senesinde Kırşehir'de basılmıştır).
Celâlüddin Devvanî	Arznâme (Millî Tetebbûlar Mecmuası, sayı 5, S. 273 v.d.).
Corci Zeydan	Medeniyeti İslâmiye Tarihi (Zeki Magamiz tarafından terceme edilmiş olan cildler, 1327 İkdam Matbaası).
Demombynes	La Syrie á l'époque des Mamluks, Paris, 1923.
Devletşah (Emîr Devletşah ibn Alâüddevle)	Tezkiretüşşuarâ, Leyden tab'ı 1901.
Dozy	Dictionnaires Arabes ve Dictionnaire Détaillé des Noma des vetéments chez les Arabes (Amsterdam 1845). Domenico Trevizan'ın Seyahatnamesi (Paris. Schefer tab'ı).

Rene Dussaud — Topographie historique de la Syrie antique et médievale. Paris, 1927.

Ebûlfida — المختصر فی اخبار البشر Elmuhtasar fî Ahbarilbeşer (Ebûlfida Tarihi) Matbaai Âmire tab'ı.

Ebû Hayyân Endülüsî — كتاب الادراک للسان الاتراک Kitabülidrak li - lisaniletrâk (İstanbul 1309 ve 1930 tab'ları).

Ebûlfazl Mehmed ibn Şahnatül-Halebî — الدر المنتخب فی تاریخ مملکت حلب Eddürrülmüntehab fî tarihi Memleketi Haleb (Beyrut 1909).

Ebû Bekri Tihranî — Kitabı Diyarbekriye (merhum Prof. Mükrimin Halil Yinanç'ın hususî kütüphanesindeki nüsha).

Enverî — Düsturname (Prof. Mükrimin Halil Yınanç tarafından Paris Millî Kütüphanesindeki nüshadan istinsah edilip Türk Tarih Encümeni tarafından bastırılmıştır 1928).

Eflâkî — مناقب العارفین Menakıbülârifîn ve tercemesi ثواقب المناقب Sevâkibülmenâkıb (Menakıbülârifîn, selis bir ifade ile kıymetli müdekkik Bay Naci Fikret Baştak tarafından Türkçeye çevrilerek Konya mecmuasında neşredilmiştir).

Abdullah ibn Fazlullah Şirazî — Vessaf Tarihi (تجزیة الامصار) (İran basması).

Fadlullah Residüddin — Camiuttevarih (Topkapı Sarayı nüshası); معز الانساب Muizzülensâb (aynı kütüphane).

Fadlullah Ruzbehan — تاریخ عالم آرای امینی Tarihi Âlem-ârâyı Emînî (Fatih Kütüphanesi, Nr. 4431).

Feridun Bey — Münşeâtı Selatîn (İstanbul tab'ı).

Fuad Köprülü — Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası sayı, 1, S. 165); Hukukî senbollerdeki motifler (ayni mecmuanın ikinci sayısı); Anadoluda İslâmiyet (Edebiyat Fakültesi mecmuası); Türk Edebiyatı Tarihi (1926 tab'ı); Anadoluda Türk Medeniyeti; Türk Edebiyatının Menşei (Millî Tetebbûlar mecmuası, sayı 4, 5).

Feridun Bey	رسالهء مصريه فى منافع الديوانيه Risale-i Mısriyye fi Menafiiddivaniyye (Feridun Bey münşeatı).
Gıyasüddin ibn Hümamüddin Hondmîr	حبيب السير Habibüssiyer (Hind tab'ı. Yine bu zatın: Düstûrülvüzera isimli eseri Tahran'da basılmıştır).
B. Grekov et A. Yakoubovski	La Horde d'or (Le domination Tatare au XIII et au XIV; siécle de la Mer jaune â la Mer noire) 1939. Bu eseri Rusçadan Fransızcaya çeviren F. Theuret'dir.
Gregoras	Rum Tarihi (Prof. Fazıl Nazmi Tercemesi, basılmamıştır).
Ya. Gurljand	Kadim devletlerden XVII. asra kadar Step Kavanini (Rusçadan terceme eden B. Sabur).
Hafız Ebrû	Mecmuai Hafız Ebrû (Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Paşa kitapları) ve bunun Fransızcaya hulâsa edilmiş nüshası Hafız-ı-Abrû (Chronique des rois Mongols en Iran. Texte persan edite et Traduit par K. Bayani, II, Paris 1936).
Chalcondile	Histoire de la Décadence de l'Empire Grece et etablissement de Celuy des Turcs. 1632.
Halil Edhem Ertem	Anadolu'da İslamî Kitâbeler (Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 5, 6); Kayseri şehri (1334 te İstanbul'da basılmıştır); Düveli İslâmiye (1927 de neşredilmiştir); Merzifon'da Pervâne Muinüddin Süleyman namına bir kitabe (Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 8).
Hamdullah Müstevfî	نزهة القلوب Nüzhetülkulûb (Leyden tab'ı).
Halil Zâhirî	زبدة كشف الممالک و بيان الطرق و المسالک Zübdetü Keşfil-memâlik ve Beyanitturuk vel-mesâlik (Avrupa tab'ı. Yazma bir nüshası da Topkapı Sarayı'nda III Ahmed Ktp. No. 2990 ve 3008.
Hinduşah Nahcevanî	تجارب السلف Tecaribüsselef M. 1934 Hicrî (Şemsî 1312) de Tıhran'da basılmıştır.
Hasan Rumlu	احسن التواريخ Ahsenüttevarih (Nurıosmaniye Kütüphanesi, Nr. 3317).

Hasan ibni Abdullahi Abbasî — آثار الاول فی ترتیب الدول Asârülevvel fî Tertibiddüvel (1295 Bulak tab'ı).

Hasan Ortekin — Basma ve Baysaya dair (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, sayı 2, S. 65).

Hüseyin Hilmi — Sinop Kitabeleri (1341 de Sinob'ta basılmıştır).

Hayrullah Efendi — Osmanlı Tarihi.

İbn İyas — بدایع الزهور فی وقایع الدهور Bedayiuzzuhûr fî Vekayiidduhûr (Matbu nüshalar).

İbn Bibî — الاوامر العلائیه Elevamirülalâiyye (Ayasofya Kütüphanesi ve ondan istihsah edilen Prof. merhum Mükrimin Halil Yinanç nüshası).

İbn Bibî — Muhtasar Tevarihi Âli Selçuk (Houtsma tarafından bastırılan nüshalar).

İbn Batûta — Şerif Paşa tarafından bastırılan Mütercem seyahatname (İstanbul 1328 tab'ı).

İbn Haldun — Mukaddimei ibn Haldun (Pirîzâde Sâhib Molla tarafından terceme edilmiş matbu nüsha), sene 1275.

İbnülfûti (Kemalüddin Abdürrezzak) — الخوادث الجامعه و التجارب النافعه Elhavadisülcâmia vet-Tecaribünnâfia (H. 1351 Bağdad'da basılmıştır).

ابن الأثیر *İbnül-Esîr* — Tarihül-Kâmil (1301 de Ezher matbaasında basılan nüsha).

İbnül-Mübarek Kazvinî — هشت بهشت Heşt Bihişt.

ابن العدیم *İbnül-Adîm* — Zübdetül-Haleb fî Tarihi Haleb (Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Nr. 1404).

ابن مهنا *İbn Mühenna* — حلیة الانسان و حلیة للسان Hilyetülinsan ve Halbetüllisan (İstanbul'da basılmıştır).

ابن شداد *İbn Şeddad* — Tarihi Melik Zâhir Baybars (Edirne Selimiye Kütüphanesi 1557).

İbn Tanrıberdi (Ebûlmehasin Yusuf)	المنهل الصافى و المستوفى بعد الوافى Elmenhelüssâfî vel-müstevfi bâ-delvâfî; النجوم الزاهره فى اخبار مصر و القاهره Ennücumüzza-hire fî ahbari Mısr vel-Kahire; حوادث الدهور فى ذيل السلوک. Hâvadisüddühûr fî Zeylissülûk.
İsmail Galib	Takvimi Meskukâtı Selçûkiyye ve Meskûkâtı Türkmaniye Katalogu.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı	Kitabeler (Birinci kısım 1927); Kitabeler (ikinci kısım 1929); Kütahya Şehri (1932); Anadolu Beylikleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri (1937); Sivas Şehri (Rıdvan Nafiz'le müşterek 1928 de basıldı); Karaman oğlu Ali Bey vakfiyesi (Vakıflar Dergisi, sayı II); Osmanlı tarihine ait bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı (Belleten, sayı 9, S. 99); Tarihî Istılahlar Lûgati ve Tarihi Türkmaniye tercemesi; Karaman oğlu İbrahim bey vakfiyesi (Belleten, Sayı 1).
İbrahim Hakkı	Topkapı Sarayında deri üzerine yazılmış eski haritalar Zaman Kütüphanesi tab'ı (1936).
Jacques de Morgan	Ermeni milletinin tarihi Paris 1919.
Jauna	Histoire général des Royaumes de Chypre, de Jerusalem d'Armenié et d'Egypte 1785.
Johan de Villadestes	Topkapı sarayı hazine kütüphanesinde 2756 numaralı deri üzerine harita.
Iorga	Philippe de Méziérés, (Ondördüncü asrın ehli Salibi, Paris 1896).
Kalkaşendi (Ebûlabbas Ahmed)	Subhulâşâ, 1922 senesinde Mısır'da basılmıştır.
Kadı Cemalüddin ibn Vasılı Hamevî	مفرج الكروب فى اخبار بنى ايوب Müferricülkürûb fî Ahbârı Benî Eyyub (Paris Milli Kütüphanesi, Arapça yazmaları Nr. 1702, 1703).
Quatremere	Histoire des Sultan Mamlouks de l'Egypte, Paris 1837 (Makrizî'nin Sülük Tercemesi ve Moğollar Tarihi Camiuttevarih Tercemesi).
Kâtib Çelebi	جهاننما Cihannüma.
Lebeau	Histoire du Bas-Empire.

Mâverdi (Ebûl Hasen Ali) — كتاب الأحكام السلطانيه Kitabul-Ahkâmissultaniyye (Mısır tab'ı 1327 — 1909).

Mahmud Kâşgarî — ديوان لغات الترک : Divanü Lûgat-it-Türk (1333 de İstanbul'da basıldı).

Mahmud Nişapurî ibn Abdullah — Tarihi Türkmâniye (Ankara Maarif Kütüphanesi).

Mehmed ibn İbrahim — Tevarihi Âli Selçuk (Kirman Selçûkîleri Tarihi. 1902 de Houtsma tarafından neşredilmiştir.

Mehmed ibn Yezid — العراضه فی حکایة السلجوقیه Eluraza fî Hikâyetis-Selçûkîyye (Süssheim tarafından 1326 senesinde Kahire'de bastırılan nüsha).

Mehmed ibn Hindüşahı Münşî — دستور الکاتب فی تعیین المراتب Düsturülkâtib fî Tayinilmeratib (Köprülü Mehmed Paşa Kütüphanesi, Nr. 1241). Bu eser Celâiriyye hanedanından Sultan Şeyh Uveys adınadır.

Mehmed Mübarek — Meskûkâtı Kadimei İslâmiye kataloğu, قسم ثالث Kısmı salis, 1318.

Mehmed Behçet — Kastamonu Âsârı kadimesi (1241 de basılmıştır).

Mehmed Havend Şah (Mirhond) — روضة الصفا Ravzatüssafa (Hind tab'ı).

Makrizî — المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الآثار Elmevâizu vel-İtibar bi-zikrilhıtati vel-âsar (Bulak ve Nil tab'ıları; کتاب السلوک لمعرفة الدول و الملوک Kitabüssülûk li- marifetiddüveli vel-mülûk (Fatih Kütüphanesi ciltleri).

Mevlâna Celâleddin Rumî — Mektubâtı Mevlâna Celâlüddin (Doktor Bay Feridun Nafiz Uzluk tarafından 1937 de bastırılmıştır).

Minorsky — A civil and military review in Fars in 881—1476. Reprinted from the Bulletin of the School of Oriental Studies, vol X, Part I. Prof. Minorsky'nin bu yazısını Ankara D. T. C. F. talebesinden Sayın Bayan Aksel İngilizceden Türkçeye tercüme etmiştir.

Mirza Yahya — لب التواریخ Lübbüttevarih (Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi).

Molla Ahmed ibn Nasrullah Deylemî Tarihi Elfî (Paris Millî Kütüphanesi Fars yazmalan, ilâve kısmı, Nr. 188).

Prof. Mükrimin Halil Yinanç : Maraş Emîrleri (Tarih Encümeni Mecmuası, sene 14).

Müneccim Başı Camiuddüvel (Umumî kütüphane nüshası)

Müstakim zade مجلة النصاب Mecelletünnisab (Halet Efendi Kütüphanesi).

W. Miller Trebizont, The last Grec Empire. London 1926.

Mufaddal ibn Ebîlfedâil Histoire des Sultan Mamluks (Texte Arabe publié et traduit en Français par. E Blochèt).

Moncada Expedition des Catalans et de Aragonais 1828.

Musa ibn Ebîl-Hasen Baalbekî Zeyl Mir'atüzzaman (Ayasofya Kütüphanesi, Nr. 3146, 3199).

Nazmî Zâde Şerhi Müşkilâtı Vessaf (Topkapı Sarayı nüshaları Revan K.1689 Hazine K. 1688, 1446, 1448).

Nasırüddin Tûsî Tensuknamei İlhanı (Veliyyüddin Efendi Ktp. Nr. 2542). Bu küçük risaleyi Ord. Profesör Şerefeddin Yaltkaya aslının fotoğrafisi ve kendisinin tercümesiyle beraber Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuasının ikinci sayısında neşretmiştir.

Nailî Abdullah Efendi (Paşa) Kavnini Teşrifat (Hususî Kütüphanemizdeki nüsha).

Neşrî Cihannüma (Osmanlı Tarihi), Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi nüshası.

Nizamülmülk Siyasetnâme (Schefer tab'ı).

Nüveyrî Nihayetülireb (Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Kitapları).

Nureddin Ali ibn Davud انباء الحصر فى ابناء العصر Enbâülhasr fî Ebnâilasır (Paris Millî Kütüphanesi Arapça yazmaları, Nr. 1791).

M. Pavet de Courteille اللغات النوائيه و الاستشهادات الچغتائيه Ellûgatünnevaiyye vel-istişhâda-el-Çagataiyye, [Abuşka] 1870.

Ramsay Historical geography of Asia Minor. London 1890.

Râvendî راحة الصدور و آية السرور Rahatüssudur ve Ayetüssürur (Leyden 1921).

Reşid Rahmeti Arat Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı (Türkiyat Mecmuası, sayı 6); Uygurca yazılar arasında (1937 İstanbul'da basılmıştır).

Riyâzî Tezkiretüşşuarâ (Hususî kütüphanemizdeki nüsha).

Sam Mirzayı Safevî Tuhfei Sâmî (Sam Mirza Tezkiresi) M. 1936 (H. 1354) senesinde Tahran'da basılmıştır

Sâdüddin تاج التواريخ Tacüttevarih (Hoca Tarihi).

Sehavî (Ebûlhayr Mehmed) التبر المسبوک فی ذيل السلوک Ettibrülmesbûk fî Zeylissülûk Ayasofya kütüphanesi; الضوء اللامع Eddav'ullâmî, Kahire1353).

Sadrüddin Ebilhasen Ali اخبار الدولة السلجوقيه Ahbarüddevletis-Selçûkıyye, Lahor 1933.

Salâhüddin Safedî الوافی بالوفيات Elvâfi Bilvefeyat (Paris Millî Kütüphanesi Arapça yazmaları, Nr. 2064).

Sanîuddevle Mehmed Hasan Han Tarihi Muntazamı Nâsırî (1298 de basılmıştır).

Süleyman Efendi (Şeyh) Çağatay ve Türkü Osmanî Lûgati.

A. N. Samoiloviç Cucî ulusunda payza ve baysa'ya dair (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, S. 2).

Stanley Lane-Poole Kahire'de Hidiviye Kütüphanesinde bulunan Arap Meskûkâtı Katalogu (London 1897).

Şahabüddin Ömerî مسالک الابصار Mesalikülebsar (Ayasofya Kütüphanesi nüshası); التعريف بالمصطلح الشريف Etta'rif bilmustalahişşerif (Mısır 1312).

Şeref Han ibn Şemsüddin Şerefnâme (I860 M.) senesinde Vladimir Velyaminof Zernof tarafından Petersburg'da (Leningrat'ta) bastırılan nüsha.

Şerefüddin Yalıkaya	Mevlânada Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler (Türkiyat Mecmuası, sayı 4, S. 111; العراضه Elurâza tercemesi (Millî Tetebbuler Mecmuası, sayı 2, S. 257 v. d.); Tensuknâmei İlhanî tercemesi (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, sayı 2).
Şikârî	Karaman Tarihi (Hususî kütüphanemizdeki nüsha) ile Konya Mecmuasının müteaddit sayılarında neşrolunan nüsha.
Şerefeddin İbn Ebî Caid	Kavaninüd-devâvin (Veliyyüddin Efendi Kitapları, Nr. 1966-1972).
Schlumberger	Expédition des Almugavares ou routiers Catalans (1924).
Şuûrî	فرهنگ شعورى Ferhengi Şuûrî (Farisî lûgat. 1155 senesinde basılmıştır).
Şükrullah	بهجة التواريخ. Behçetüttevarih (Nuruosmaniye nüshası, Nr. 3059. Bu eserin Osmanlılara ait kısmı Bay Nihal Adsız tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir).
Talât Mümtaz Yaman	On beşinci asır sonlarına kadar Kastamonu Tarihi (1935 de basılmıştır).
Takiyyüddin ibn Kadî Şuhbe	Tarihi Takiyyüddin (Paris Millî Kütüphanesi Arapça: yazmaları, Nr. 1598).
F. Taeschner	Mesalikülebsar'ın (الباب الخامس فى مملكة الاتراک بالروم Elbâbülhâmis fi memleketil-Etrak bir-Rum) kısmı.
F. Tournebize	Ermenistan'ın siyasî tarihi (1900 senesinde Paris'te basılmıştır).
Walther Björkman	Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im Islamischen Ägypten, Hamburg 1928.
P. Wittek	Ankara'da bir İlhanî kitabesi (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, sayı 1).
M. van Berchem	Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Le Caire 1894.
Vlâdimir Velyaminof	Ellûgatunnevâiye (Türkçe Çağatay lûgati M. 1869 = H. 1285) senesinde Petersburg'ta (Leningrad) basılmıştır.

Zeki Velidî — Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, sayı 1).

Müellif ismi yazılmayan bazı eserlerle mecmua, vesika ve tapu kayıtları

Arşiv Kılavuzu — Topkapı Sarayı Arşivi (birinci ve ikinci fasiküller).

Divanı İnşa — (كتاب نقصد الرفيع Kitab-ı Maksad-er-refî). Paris Millî Kütüphanesi yazmaları, Nr. 4439.

Evkaf kuyudi kadime defterleri — Hususî kütüphanemizdeki notlar.

مناهج الانشا *Menâhicülinşa* — Paris Millî Kütüphanesi Arapça Yazmaları, Nr. 4434.

Encyclopedie de l'Islam Muhtasar Farisî Selçuknûme — Prof. B. Mükrimin Halil Yinanç tarafından Paris Millî; Kütüphanesindeki nüshadan istinsah edilmiş olan nüsha ve bunun hususî kütüphanemiz için aynen yazılan diğer bir nüshası.

Müntahabı Tevarihi Selçûkıyye — Paris Millî Kütüphanesi Türkçe yazmaları ilâve kısmı, Nr.: 1182.

Çerkez Memlûkleri Tarihi — Hususî kütüphanemizdeki nüsha,

Başvekâlet Arşivindeki bazı vesikalar.

Başvekâlet Arşivindeki bazı tapu defterleri.

Kavânini teşrifat — Hususî kütüphanemizdeki nüsha.

Hive Seyahatnamesi ve Tarihi — 1292 de İstanbul'da basılmıştır.

احابة السائل الى معرفة الرسائل İcabetüssâil ilâ Marifetirresâil — (İnşa Mecmuası, Paris Millî Kütüphanesi Arapça yazmaları, Nr. 4437).

DİZİN

I.
TARİHİ DEYİMLER CETVELİ

A

Abdar آبدار (Taştdar طشتدار) 38
Acemi ocağı 317
Âdiliyye (Memlûkleri) عادليه 392
Adudüddevle عضد الدوله 28
Agacı (Hâcib) اغاجى 36
Ahavarsalâr (Ahursalâr) 419
Ahbas 425
Ahidnâme عهدنامه 5, 74, 109, 286, 289, 290, 291, 303, 355, 358, 416
Ahîlik 68
Ahmâsı has اخماس خاص 106
Ahtaciyan اختاجيان 181
Ahtacı اختاجى 246
Ahta اختا 203
Ahtegânı Has اختگان خاص (bk. Aktacı) 203
Ahûhu 295, 357
Ahur çavuşu 317
Ahvarbedh 419
Aka ve Înî آقا و اينى 187
Aka آقا (Aga) 217
Akıncı آقنجى 222
Aksakal آق صقال 242
Aktacı آقطجى (Mirahur) 176, 182, 284
Aktaşı آقطشى (Mirahur) 284
Akta آقته 181
Âlâ Hazret اعلى حضرت 258
Alay Çavuşları 218
Al Damga 189, 190, 198, 205
Alem 79, 83, 133, 180
Alemdar علمدار 38, 180
Alemi Sefîdi Bayındırî عالم سفيد بايندرى 258
Alîk (yem) 209
Allahü Emelî الله املى 295, 355
Allahü Hasbî الله حسبى 295
Allahü Müfettihülebvab الله مفتح الابواب 70
Allahü Veliyyi الله ولى 295
Al Tamgî ل طمغى 191
Altun Bilgâ آلتون بيلكا 190
Altun Damga 190, 201, 202, 204, 207, 249, 255, 265
Altun Nişan 190
Altun Tamga آلتون تمغا (Askerî) 193
Al آل 190
Amâmei Meylâ عمامهء ميلا 68
Amâme عمامه 5, 290, 428
Aman kâsesi 33
Amîd عميد (Eyalet Defterdarı) 43
Âmil عامل 342
Âmirî آمرى 302

Ammâ ba'd Hamdülillâh (Elhamdülillâh) (الحمد لله) اما بعد حمد لله 385
Anbardarlık انبارداراق 158
Arâzii Emîriyye 18, 23, 145
Arâzii Haraciyye 18
Arâzii öşriyye 18
Arîza عريضه 7, 329, 357, 370, 421
Ârızı Dîvân عارض ديوان 92
Ârızı Sultan عارض سلطان 45
Ârızülceyş عارض الجيش 12, 41, 42, 48, 95
Ârız عارض 45, 89, 227, 422, 423
Arma آرما 31, 297, 320
Arrâde عراده 106, 142, 222
Arzı Mevat ارض موات 226
Arz عرض 274
A'şar 230
Aşarat ümerası, bk. Ümerâyı aşerat.
Asa عصا 3, 37, 69
Asesbaşı 379
Ases عسس 243
Asker sürücüsü 221
Assesgâh 243
Atabeg 331, 347, 371
Atabeg Emîr İsfehsâlâr آتابک امير اسفهسالار 47
Atabeği Âzam Melikü'l-ümera آتابک اعظم ملک الامرا 91
Atabegi âzam آتابک اعظم 80
Atabegü'l-asâkîr bi'd-diyâri'l Mısriyye آتابک العساکر بالديار المصريه 332
Atabeg-ü'l-asakîr آتابک العساکر 47, 280, 287, 306, 314, 316, 321, 331, 371, 377, 395
Atabegü'l-cüyûş آتابک الجيوش 331
Atabeg آتابک 26, 37, 38, 47, 51, 55, 63, 79, 80, 89, 91, 96, 99, 115, 188, 328, 331, 332, 333, 334, 339, 347, 371, 377
Atâ عطا 397
Attabî عتابی 312
Avârizât عوارضات 204
Avârızı Dîvaniyye عوارض ديوانيه 147, 148, 164, 166
Ayakçı 176, 181, 261
Âyân اعيان 355
Azab عزب 140, 144, 270

B

Baalbekiyye بعلبکيه 311, 335
Baba (Taşthane Gulâmı) بابا 323
Bâbı Kirpas باب کرپاس 173
Bâcdar باجدار 242
Bâcı Büzürk 268
Bâcı Büzürk باج بزرک 268
Bâcı Ergani باج ارغنی 268
Bâcı Siverek باج سيوه رک 268
Bacmaktar باجماقدار 325, 390
Bâc باج 191, 268
Bag Şümar باغ شمار 94, 207
Bahrî memlûk 391
Bahriyye 397
Bahşiş 175, 246
Bahşiyan بخشيان 210
Bahşî بخشی 193, 210
Baksı باقسی (Bahşi) 209
Balta بالطه 142, 222
Baltacı bk.Teberdâr.
Barangar بارانغار 271, 272
Barbeg باربک (Emîr Dâd, Emîri Bâr) 45
Bârgâhı Saltanat باركاه سلطنت 109
Bârgâh باركاه 79, 179
Bar بار 242
Baskak باسقاق 201, 243

Başkak باشقاق 243
Başmakdar باشماقدار 310, 390
Bâşu'l-Asker باش العسكر 405
Basma باصمه bk. Payze.
Bâzdâr بازدار bk.Togancıbaşı.
Başvekil باش وكيل 42
Baverci باورجى (Aşçı آشجى) 182, 246
Bayır بايير (Arzı Mevat) ارض موات
Bayrak بايراق 3, 4, 15, 203, 219, 220, 263, 297, 303
Baysa بايصا bk. Payze.
Beglerbegi بكلر بكى 23, 45, 87, 95, 98, 99, 102, 111, 173, 201, 212, 214, 215, 216, 219, 221, 240, 267, 272, 280, 286, 306, 307, 331, 355, 356, 370
Beg بك 99
Bekavül بكاول 259, 426
Bekciyye بكجيه 55
Bendegânı Has بندكان خاص 49
Berâlî (Bulgâri) 311
Berâlî بر عالى 421
Ber'âm برعام (Ham Yağma) خوان يغما 109, 410, 411, 413
Berat 3, 30, 44, 57, 67, 70, 94, 95, 96, 114, 139, 147, 155, 157, 159, 161, 163, 174, 177, 189, 194, 205, 207, 209, 211, 224, 229, 230, 244, 245, 262, 263, 266, 296, 335, 343, 345, 347, 355, 358, 360, 384
Berîd Divanı بريد ديوانى 409, 422
Beridî بريدى 413, 414
Berîd بريد 45, 251, 284, 390, 409
Berrac براج bk. Burccı.
Berraci 411
Berrânî بر انى (Birunî) 312
Beşûret 287
Betâyik بطايق 411
Bevvâbîni dergâhı âli بوابين دركاه عالى 81
Beytülkanûn بيت القانون 178
Beytülmal Vekili بيت المال وكيلى 363, 375
Beytülmal بيت المال 18, 339, 340, 351, 353, 354, 364, 380
Bezmhâne بزم خانه 83
باقبال قآآن فرمان احمد 172
بقوة الله تعالى 172
Bezmi Hâs 134
Bilezik 4
بسم الله توكلت على الله 30
Bîmaristanî Mansurî بيمارستان منصورى 365, 367
Bîrûn hademesi 312
Bistegânî (maaş) 100
Bitaka بطاقه 411
Bitikciyânı Dîvân بتكجيان ديوان 210
Bitikci بتكجى 179, 193, 200, 201, 210, 227, 245, 246
Biti بيتى 160, 161, 209
Boru 198, 306
Boy بوى 218
Bozdoğan 142, 394
Brangar برانغار 179, 221, 271
Bravungar براوونغار 179
Bugavul بوغاوول (Bukâvul) 181, 217, 218, 260, 426
Bukaül بوكانول 260
Bukâvul-Bugavul بكاوول بوكاوول 260, 261, 426, 427
Bulargehây-i Moğol بلاركهاى مغول 220
Bulargucı بولارغوجى 220
Bulgarî بولغارى 311
Bundukdar بندقدار 310, 325, 390

Bunduk بندق 325
Bünûd بنود 311
Burccı بورججی 410
Burciyye بورجیه (Saltanat Memlûkleri) 382
Bürde برده (Hırka) 4
Burhanı Emîrülmü'minîn برهان امیر المؤمنین 28
Büyük Dîvân بویوک دیوان 204, 216, 224, 241, 244, 255, 261
Buyuruldu بویرلدی 92, 209, 358, 370
Büzgalî بوزغالی 311

C

Câize 291
Câlişüssefer جالیش السفر 298
Câliş جالش (Çâliş) 105, 298, 394, 404, 405
Câmedar جامه دار 35, 38, 79, 84, 284, 309, 310, 325, 338, 390
Câmehâne جامخانه 38
Câmekî جامکی 217, 225, 227
Canbulatiyye جانبولاطیه (Memlûkleri) 392, 394
Candarı Kebîr جاندار کبیر 308
Candar جاندار 35, 37, 74, 82, 100, 134, 135, 141, 143, 180, 280, 315, 335, 337, 345, 351, 390
Carcı جارجی 261
Cavungar جاونغار 179
Cebeci 222
Cebeci başı 316, 394
Cebeli Süvari 274
Celeb (Dördüncü sınıf Memlûkler) 393
Cemaati Hasekiyye جماعة خاصکیه 326
Cemaâti minel ocakiyye جماعة من الاوجاقیه 317
Cemaâti Sipahizâdegân 387
Cemdar جمدار bk. Câmedar.
Cenâbı âlî جناب عالی 356
Cenâbı kerim جناب کریم 356
Cenayibi Hâs جنایب خاص 83
Cenayib جنایب (Seyisler) 74
Cerâye جرایه 209
Cerbaşı 405
Cerîdetü's-sevda 421
Cerîde جریده 209
Ceşn جشن 176, 182
Cevşen 106, 142, 203
Cevşen جوشن 142, 203
Ceyşiyye 349
Cigimiyye (Cikimiyye) جکمیه (Memlûkleri) 392
Cihat Emareti جهاد امارتی 11
Cihbiz جهبز 354
Cizye جزیه 13, 231
Comakdar-Çomakdar جوماقدار 326
Cübbe 5, 311, 323, 428
Culban 392, 394, 398
Cülban جلبان 392
Cullab 393
Cülûs 66, 67, 184
Cülûs Bahşişi 288
Cündî جندی 333, 361, 396, 399, 401
Cündülhalka جند الخلقه 147, 306, 307, 368, 375, 377, 378, 382, 383, 389, 391, 395, 396, 397, 398, 400, 403, 406, 415
Cuvangar-Conggar جوانغار 220, 271, 272, 274

Ç

Çagungar چا غونغار bk. Cuvangar جوانغار
Çaguci bk. Çavuş 40
Çâliş bk. Caliş
Çarhacı-Çarkacı 221, 271, 405
Çarha چرخه (yezek, pişdar يزه ک، پيشدار) 271
Çarhî چرخی 126
Çarh چرخ 105, 126
Çaşnigîr چاشنيکير 35, 39, 79, 134, 181, 217, 260, 285, 318, 321, 383
Çavuşbaşı 97, 334, 372
Çavuş چاوش 40, 74, 79, 85, 86, 89, 134, 176, 248, 259, 261, 287, 292
Çekdiri 408
Çekre چکره 142
Çeles 105, 297
Çeribaşı 405
Çerik چريک 215, 226
Çetirci چترجی 176, 181
Çetri cihangiri saltanat چتر جهانکير سلطنت 71, 257
Çetri hümâyun چتر همايون 71
Çetri mansûr چتر منصور 71
Çetri şâhinşah چتر شاهنشاه 71
Çetr چتر 31, 32, 33, 71, 182, 183, 255, 257, 292, 293, 419
Çevgân - Çevgen چوکان - چوکن 294, 299, 325, 338
Çevkendâr – Çevkender چوکندار چوکندر 325, 390
Çifte 292
Çiftlik 146, 153, 155, 157
Çift resmi 146, 163
Çoğur چوغور (Çetr چتر) 31
Çokal 142
Çomak 80, 105, 193, 390
Çomakdar 326
Çophanehâ چوپ خانها 37
Çopı Yasak چ.پ ياساق 218
Çubuk Börk چبوق بورک (Serpuş) 144
Çuhadar - Çukadar 38, 84
Çukuş چقش (Çavuş) 40

D

Dahil Hasekileri 390
Dâidduât 366
Dalay دلای 223
Damga 190, 230, 242, 268
Damga-i büzürk دامغای بزرک 210
Darga دار غا 249
Darûga داروغه 243, 249, 267
Dârüladl دار العدل 287, 289, 290, 329, 337, 344, 350, 351, 363, 364, 370, 371, 373, 375
Dârülilm 366
Dârülvezâre دار الوزاره 9
Dârüşşifa 178
Dârüssiyâde دار السياده 178, 233
Dârütırâz دار الطراز 3, 294
Dârüzzıyâfe دار الضيافه 338
Davul 75, 133, 198, 273, 306, 310, 322, 332
Debendar دبندار 322
Defâtiri Dîvân-ı âlâ دفاتر ديوان اعلی 88
Defâtiri Divan-ı Ikta دفاتر ديوان اقطاع 224
Defter 12, 205, 209, 224, 227
Defterdârî-i memâlik 204, 205, 206
Defter emîni 206
Defterhâne 88, 206, 229, 230
Defteri Câmi 206
Defteri Dîvân 6
Defteri Evarice دفتر أوارجه 207

Defteri Haracı Mukarrer-ı Divan دفتر خراج مقرر یدوان 207
Defteri Kanun 207
Defteri Mukarrer 207
Defteri ruznâmçe دفتر روزنامچه 207
Defteri Tavacı 271
Defteri teşrifat دفتر تشریفات 221
Defteri tevcihat 207
Dehe دهه 175, 212, 213, 216, 217, 224
Dehlizi cihangir دهلیز جهانکیر 109
Dehlizi hümâyun 109
Dehlizi mübarek دهلیز مبارک 109
Dehlizi saltanat 108, 109
Dehliz دهلیز 298
Derc درج 346, 355, 378
Dergâhı âlî 54
Dergâh درکاه 58, 79
Destarçei aman دستارچهء امان 75
Destârçe دستارچه 67
Dest دست 355, 373
Devâdarı kebir 306, 336
Devâdarı sâlis 308, 315
Devâdarı sanî 307, 308, 315
Devâdar دوادار 280, 283, 306, 309, 310, 314, 328, 335, 336, 337, 338, 343, 345, 347, 369, 372, 411, 413, 425
Devâtı hüküm 90
Devâtı tıla دوات طلا 203
Devâtı vezaret دوات وزارت 46, 88, 90
Devâtı zerrin دوات زرین 46, 90
Devâttar 7, 46, 88, 90, 335
Devlethâne 260
Devre دوره (Memlüklerde sabah nevbeti) 298
Dibher badh 417
Dikilay دیکیلای 312
Dikle دیکله 312
Dinârı ceyşiyye جیشیه دینار 308, 396, 400
Dirlik 226, 389, 397, 406
Dîvanı saltanat دیوان سلطنت 87, 89
Dîvan (defter ismi. kütük) 6
Dîvan eminleri 267
Dîvan günü 329
Dîvanî دیوانی (yazı) 266
Dîvanı adl (Abbasîlerde) 6
Dîvanı adl دیوان عدل (Memlüklerde) 321, 346, 351, 364, 368, 384
Dîvanı âlâ müstevfileri دیوان اعلی مستوفیلری 265
Dîvanı âlî دیوان عالی 87
Dîvanı ârızülceyş دیوان عارض الجیش 12, 41
Dîvanı ârız دیوان عارض 45, 95
Dîvanı arzülceyş دیوان عرض الجیش 41
Divanı arz دیوان عرض 42, 423
Dîvanı aziz دیوان عزیز 10
Dîvanı bedel دیوان بدل 386
Dîvanı berid دیوان برید 409
Dîvanı beytülmal دیوان بیت المال 343, 348, 353, 354
Dîvanı büzürk دیوان بزرک 200, 201, 203, 208, 215, 216, 218, 220, 231, 241, 265
Dîvanı cevalî دیوان جوالی 12, 13
Dîvanı ceyşi Mansûre دیوان جیش منصوره 360
Dîvanı ceyşi Mısrî دیوان جیش مصری 360
Dîvanı ceyşi Şamî دیوان جیش سامی 360
Dîvanı ceyş دیوان جیش 329, 347, 359, 381, 382, 383, 384, 396, 398, 403, 404, 421

Dîvanı Dalay دیوان دالای 223
Dîvanı ebniye دیوان ابنیه 13
Dîvanı emareti Tavaciyan دیوان امارت تواجیان 271
Dîvanı Erbil دیوان اربل 13
Dîvânı Evkaf 422
Dîvânı Hâs 295, 343, 348, 360, 361
Dîvanı hümâyun çavuşları دیوان همایون چاووشلری 100, 334
Dîvanı ilhanî دیوان ایلخانی 200, 201, 211, 216
Dîvanı inşa دیوان انشا 10, 31, 42, 44, 88, 202, 344, 346, 355, 356, 357, 359, 372, 399, 412, 422
Dîvanı işraf دیوان اشراف 13, 42, 96, 365, 422
Dîvanı istîfayi devlet دیوان استیفای دولت 354
Dîvanı istîfayi sohbe دیوان استیفای صحبه 343, 353
Dîvanı istifa دیوان استیفا 94, 118
Dîvanı Kanun 230
Dîvanı Kebiri İlhanî دیوان کبیر ایلخانی 200, 226, 227, 229
Dîvanı kuzâtı memâlik دیوان قضا ممالک 232, 233
Dîvanı meclis دیوان مجلس 352
Dîvanı memâlîk دیوان ممالیک 347, 360
Dîvanı mezâlim دیوان مظالم 7, 11, 350
Dîvanı müfred دیوان مفرد (Abbasî-lerde) 12
Dîvanı müfred دیوان مفرد (Memlûk-lerde) 319, 361, 381, 406
Dîvanı müraselât دیوان مراسلات 10
Dîvanı mürtecî دیوان مرتجع 355
Dîvanı müsrif دیوان مشرف 44
Dîvanı nazar دیوان نظر 341, 343, 353
Dîvanı resâil 211, 422
Dîvanı sadaret دیوان صدارت 268
Divânı Saray دیوان سرای 203
Dîvanı sır دیوان سر 10
Dîvanı sultan دیوان سلطان 41, 87, 355
Dîvanı teressül دیوان ترسل 10
Dîvanı tevkî دیوان توقیع 12
Dîvanı timar دیوان تیمار 152
Dîvanı Tuğra bk. Tuğra 31
Dîvanı Üstaddar 295
Dîvanı Vâsıt دیوان واسط 13
Dîvanı vezir 295, 343, 352, 357
Dîvan müfettişi 44
Dîvanü'l-harâc ve'l-cibâyât دیوان الخراج و الجبایات 12
Dîvanü'l-birr دیوان البر 12
Dîvanü'l-hâtem دیوان الخاتم 8, 12
Dîvanü'l-vezâre دیوان الوزاره 422, 423
Dîvanü'r-resâil ve'l-inşâ دیوان الرسائل و الانشا 42, 44
Dîvanü'z-zimam ve'l-istîfâ دیوان الزمام و الاستیفا 43
Dîvanü'z-zimam دیوان الزمام 12, 42
Dîvan دیوان 6, 7, 51, 95, 136, 350, 363, 393, 406, 420
Divit دیویت 41, 46, 84, 87, 90, 203
Divitdar bk. Devattar, Devâdar دیویتدار
Dırefşi siyah درفش سیاه 73
Döner çarh دونر چرخ 222
Düheyşe دهیشه 299
Dümbelek دومبه له ک 322
Dündar 105, 272
Durbâşhayı Rûmî دورباشهای رومی 220
Durbaş دورباش 40, 85
Dürûc دروج 10

Düşar (Ceşar) 318
Düstûr دستور (Müsveddeden beyaza geçirilen hesabı carî, yani plânço) 204, 208, 421

E

Ebû'l feth ابو الفتح 75
Ebvâbî şerife ابواب شريفه 345
Ebvâbı Sultaniyye 355
Ecnâdı Arab اجناد عرب 397
Ecnâdı bahriyye اجناد بحريه 374, 397
Ecnâd-ı Ekrad اجناد اكراد 397
Ecnâdı halka اجناد خلقه bk. Cündü'l-halka 305, 391, 395, 397, 398, 399, 400, 403, 406
Ecnâdı Karânis اجناد قرانص 402
Ecnâdı Türkman اجناد توذكمان 397
Ecrî hâr اجرى خوار 103
Efkafı hükmiyye اوقاف حكميه 366, 425
Ehli Hibre 227
Ehli Tarab اهل طرب 261
Ehûhü اخوه bk. Ahûhu
Elazametülillâh العظمة لله 70
Elbüyûtü'l-kerîme البيوت الكريمه 310
Elbüyûtü'ş-serife البيوت الشريفه 310
Elhamdülillâh الحمد لله 385
El'isâbe العصابه 297
Ellibaşı 101, 104
Elmahrusa المخروسه
Elmakamü'l-âlî المقام العالى 356
Elmakamü'ş-şerîfi'l-âlî المقام الشريف العالى 356
Elmakarrü'l-âlî المقر العالى 356
Elmakarrü'l-kerîm المقر الكريم 356
Elmeclisü'l-âlî المجلس العالى 133, 356
Elmemâlîkü's-sultaniyye الممالك السلطانيه bk. memâlîki 282, 287, 299, 347, 389, 391
Elminnetülillâhi vahdehu المنة لله وحده 295
Elminnetülillâh المنة لله 69
Elmülkülillâh الملك لله 70
Emaret 15
Emâreti divân امارت ديوان 264
Emâreti istikfa امارت استكفا 15
Emareti Melikü's-sevâhil امارت ملك السواحل 117
Emâreti vilâyeti uc امارت ولايت اوج 116
Eminü'l-mülk امين الملك 337
Emîr ahtacı امير اختاجى 182, 214
Emîr âhur-el-mihâre امير آخور المهاره 318
Emîr âhuri sâlis امير آخور ثالث 308, 317
Emîr âhuri sânî امير آخور ثانى 307, 308, 315, 317
Emîr âhuriyyetü'l-berîd امير آخورية البريد 318
Emîr âhurı kebîr امير آخور كبير 306, 315, 317
Emîr âhurü'd-düşar امير آخور الدشار 318
Emîrâhurü's-sevaki امير آخور السواقى 318
Emîr candari kebîr امير جاندار كبير 306
Emîr candar امير جاندار 307, 315, 328, 335, 336, 337, 409, 410, 413
Emîr çaşnigir امير چاشنيكير 306
Emîr dad امير داد 37, 45, 89, 97
Emîr hâcibü'l-hüccâb امير حاجب الحجاب 315
Emîr hâcib امير حاجب 371

Emîr hâzindarı kebîr امیر خازندار کبیر 315
Emîri âhur امیر آخور 7, 13, 35, 39, 79, 83, 134, 259, 280, 284, 309, 311, 314, 317, 369, 413, 419
Emîri alem امیر علم 35, 38, 79, 83, 315, 322
Emîrî (arazi) امیری 23, 57, 110, 302
Emîrü'l-âlim-ül-âdil امیر العالم العادل
Emîri ârız 89, 95
Emîri aşere امیر عشره 323, 413
Emîri âzam امیر اعظم 132, 133, 273
Emîri azimüşşan امیر عظیم الشان 133
Emîri bâr امیر بار 45
Emîri Büzürg 427
Emîri camehâne امیر جامه خانه 38
Emîri Dehe امیر دهه 216
Emîri devad امیر دواة 79, 84
Emîri divan امیر دیوان
Emîri emîran امیر امیران 55
Emîri Hac امیر حاج 315
Emîri Hamse 413
Emîri hezâre 216, 227
Emîri inak امیر ایناق 214
Emîri kebir atabegü'l-asâkir امیر کبیر آتابک العساکر 314, 315, 316, 331, 332, 333, 377
Emîri kebîr sultanü's-sevâhil امیر کبیر سلطان السواحل 133
Emîri kebîr امیر کبیر 328, 377, 378, 429
Emîri mahfil امیر محفل 71, 75, 79, 84, 90
Emîri meclis امیر مجلس 79, 83, 117, 182, 283, 306, 310, 314, 315, 316, 319
Emîri menzil امیر منزل 315
Emîri Mie vemukaddemi elf امیر مأیه و مقدم الف 305, 395
Emîri muazzam Sultanı mükerrem امیر معظم سلطان مکرم 133
Emîri mukaddime امیر مقدمه 105
Emîri perdedâran امیر پرده داران 80, 81
Emîri pişdar (İlhânîlerde kafile reisi) 181
Emîrire'si nevbetü'n-nüveb امیر رأس نوبةالنوب 306, 315
Emîri sade امیر صده 216, 227
Emîr isfehsalâr امیر اسفهسالار 55
Emiri şikâr امیر شکار 79, 83, 235, 283, 307, 314, 315, 323
Emîri silâh امیر سلاح 37, 79, 82, 280, 306, 310, 314, 315, 316
Emîri şimşir امیر شمشیر 88
Emîri talâye امیر طلایه 105
Emîri teber 314, 315, 322
Emîri tüman (Tümen emirleri) امیر تومان 201, 209, 210, 212, 213, 214, 216, 221, 235
Emîri امیری 302, 406
Emîr Nuyin 217
Emîr sâlâr امیر سالار 55, 383
Emîr sipehsalârı ecelli kebîr امیر سپهسالار اجل کبیر 91, 102
Emîr sipehsalâr امیر سپهسالار 23, 102
Emîr solurcu امیر سولورجی 214
Emîr tavacı امیر تواجی 270
Emîrü'l-berid امیر البرید 10
Emîri câmedar (Camedar'a bak) امیر جامدار
Emîrü'l-ecellü'l-kebîr sultanü'l-Germiyaniyye امیر الأجل الکبیر سلطان الکرمیانیه 133
Emîrul-egâdişe امیر الاکادشه 103

Emîrü'l Kebir-el - İsfehsalâr امیر الکبیر الاسفهسالار 133
Emîrü'l-kebîr gâzi mücahid fî sebîlil-lâh امیر الکبیر غازی مجاهد فی سبیل الله 133
Emîrü'l-kebîri'l-mürabıt Sultanü's-sevâhil امیر الکبیر المرابط سلطان السواحل 133
Emîrü'l-mü'minîn امیر المؤمنین 16, 69
Emîrü'l-ulus امیر الاولوس 200
Emîrü'l-ümera امیر الأمرا 4, 15, 55
Emîrü's-sevâhil امیر السواحل 117
Emîr yargucı 214, 234, 238
Emîr yasavul امیر یساول 218
Emsilei divân امثلهء دیوان 89
Enderûn 314, 390
Erbâbı kalem 7, 8, 11, 23, 305, 339, 349, 352, 369, 395, 415
Erbâb-ı seyf ارباب سیف 7, 8, 91, 280, 305, 340, 341, 351, 369, 372, 376
Erguciyye (yarguci) ارغیجه 238
Erkamı divaniyye ارقام دیوانیه 94
Erkâvun (râhib) ارکاوون 231
Esâme اسامه 386
Eşik Ağası 261, 271
Eşrefî âlâ اشرف اعلی 258
Eşrefiyye (Memlûkleri) 392
Eşref saat 175
Essahibüşşerîf الصاحب الشریف 341
Esvabcıbaşı 38
Esyad اسیاد 300
Evaricat اوارجات (Herhangi bir sebeple hazineye borcu olanların yatırdıkları taksitlerin kaydına mahsus deftere Evâric denir. Cem'i evâricât gelir) 204
Evlâdı nâs اولاد ناس 402
Evlâdü'c-cünd اولاد الجند 322
Eyvanı muazzam ایوان معظم 299
Eyvan ایوان 287, 338, 350

F

Fekahet فقاهت 233
Ferman 77, 90, 94, 95, 106, 155, 171, 172, 173, 179, 189, 190, 191, 192, 201, 203, 210, 230, 239, 240, 241, 244, 246, 258, 261, 264, 266, 267, 284, 295, 302, 335, 341, 343, 344, 345, 355, 356, 359, 369, 376
Ferraş (Çadır gılmanları) 324
Ferraş فراش 246, 261
Fersah فرسخ 249
Fetihnâme 266
Fetihnâme فتحنامه 71, 72, 89, 96, 109, 264, 266
Fetva 119, 364
Fevc فوج 271
Feyc (Peyk) فیج 260
Firaşhâne فراشخانه 85, 310, 368, 390
Firaşî 324
Firengüs فرنکوس 103
Firkate فرقته 408
Fityân فتیان 242
Fütüvvet şalvarı فتوت شالواری 68

G

Gargı 316, 394
Gâşiye غاشیه 293
Gazi (Umur beg'in kadırgası) II, 38, 113, 124, 133, 137, 143, 144, 147, 154, 157, 158, 160, 163, 164, 185
Gaziyan 54
Gecige کجیکه 221
Gerekyarak 203
Gerkrak کرکراق 203

Gez (arazi ölçüsü) گز 241
Gılman (Abbasîlerde hassa askeri) 14
Gılman (Abbasîlerde hassa askeri) غلمان 14
Gılman غلمان 14, 35, 317, 318, 321, 323, 325, 326, 406
Gıyasü'd-dünya ve'd-din Ebû'l-feth غیاث الدنیا و الدین ابو الفتح 28
Gök damga کوک تمغا 190
Gönüllü 54, 140
Gubârî غباری 412
Gubâr غبار 358
Güge کوکه 144
Gulâmânı dergâh غلامان درگاه 99
Gulâmânı hâs غلامان خاص 99, 100, 114
Gulâmânı Saray 53
Gulâm غلام 39, 53
Gulâtı Şîa 170
Gurab غراب 407, 408
Gürde (Pala) کورده 142
Gürz گرز 105, 273

H

Hâcegânı divan خواجگان دیوان 42, 200
Hâcegî خواجگی 200
Hâceseray خواجه سرای 246
Hâce (vezir) خواجه 46
Hâcibi büzürk حاجب بزرگ 36
Hâcibi has حاجب خاص 36
Hâcibi kebîr حاجب کبیر 36, 333
Hacibi sâlis 308, 315
Hâcibi sânî حاجب ثانی 308, 315
Hacibü'l-hüccab حاجب الحجاب 35, 36, 37, 51, 79, 80, 306, 314, 315, 328, 333, 334, 337, 338, 371, 372, 375, 376, 378
Hâcib حاجب 7, 9, 35, 36, 80, 81, 94, 134, 180, 208, 284, 315, 329, 333, 334, 335, 371, 376, 399, 423
Hadım ağası 300, 320, 321, 322, 327, 332, 422
Hafif sülüs خفیف ثلث 357
Hakemii memâlik حکمیء ممالیک 239
Hakkı inşa 211
Hakkı Kudüm حق قدوم 67
Halîfe (elli kişi kumandanı) 14
Halîfe خلیفه 3, 6, 7, 9, 11, 14, 15, 28, 32, 33, 50, 52, 62, 66, 72, 289, 291, 332, 350, 355, 367, 393, 396, 416, 418
Hâlisa خالصه (Hâs) 229
Halkai hâs 99
Halka خلقه bk. Güdül- halka 397, 398, 399, 400
Hamâmı hevvâdî خمام هوادی 411
Hamamı resâilî حمام رسائلی 411
Hamayil (kemer) خمالات 53, 82
Hamis خمیس 14
Hamsevât emirleri 310, 375, 397
Hamsîn (Hamse) emirleri 309, 374, 377, 402
Hân 320
Hançer 273, 394
Hânçe خوانچه 320
Hâneşümâr خانه شمار 94, 207
Hânı yağma خوان یاغما 34, 109
Hânsâlâr خوانسالار 35, 39, 321
Haraç 163
Haracî خراجی 57
Harbende خربنده 182
Harbe حربه 142
Haric hasekileri 390
خرج الامر الشریف 385
Hârisü't-tayr حارس الطیر 323

Hâruniyye هارونیه 14
Haseki خاصکی 40, 308, 312, 315, 326, 327, 331, 336, 351, 390, 391, 428, 429
Haşer حشر 55, 222
Haşe خاشه bk. Gâşiye.
Hâs incû 183, 223
Hassai hümâyun خاصهء همایون 166
Hassai İlhânî خاصهء ایلخانی 181, 228
Hassatühû خاصته 385
Hâs خاص 39, 121, 183, 189, 208, 223, 224, 229, 235, 295, 339, 360, 361, 380, 406
Hatâyî 312
Hattı Gargı 56
Hâtûn (hükümdar ailesi) 175, 176, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 197, 232, 248
Havayic hânâh حوایج خاناه 324
Havayichâne حوایج خانه 85, 310, 325, 390
Havayicsâlâr حوایج سالار 79, 85
Havşi sultanî خوش سلطانی 299
Hayltâş 423
Hayvandar حیواندار 323
Hâzindar خازندار 314, 320
Hazine (bk. Hızâne) 18, 43, 50, 68, 85, 121, 160, 194, 203, 207, 224, 226, 231, 246, 250, 258, 271, 320
Hâzinedâr 207, 246, 307, 308, 315, 372, 373
Hazinedarı sânî خزینه دار ثانی 307, 308, 315
Hazreti âlâ حضرت اعلی 258
Heccan-Hecin 317, 414
Henk هنک 271
Heravul هراول 221
Herbadhan her badh 417
Hezarei Has هزارهء خاص 215
Hezâre هزاره 175, 201, 210, 212, 213, 214, 216, 217, 224, 227, 248
Hicâbet حجابت 9
Hil'atı sevda خلعت سودا 289
Hil'at خلعت 3, 4, 5, 6, 8, 15, 46, 67, 68, 69, 72, 77, 90, 121, 127, 171, 173, 174, 175, 203, 246, 247, 256, 259, 286, 289, 290, 294, 309, 311, 312, 313, 330, 331, 340, 349, 361, 367, 372, 376, 395, 429
Hirasetü't-tayr حراسة الطیر 314, 323
Hırka خرقا 3, 4
Hısbe حسبه 11
Hıyâse حیاصه 312, 393, 429
Hızânci âmire خزانهء عامره 121
Hızânei büzürk خزانهء بزرک 203
Hızânei Hâs خزانهء خاص 85, 121, 340
Hızânei Sultaniyye خزانهء سلطانیه 360
Hızâne خزانه 37
Hocdaş bk. Hoşdaş.
Honca خونجا 320
Hond خوند 300
Hoşdaş 256, 311
Hoşkademiyye خوشقدمیه 392, 394
Hotoz 293
Hüccet 42, 138, 209, 233, 244, 283, 345
Hücceti şer'iyye حجت شرعیه 149, 154
Hüccet nüvîs حجت نویس 42
Huddâmı Sitare خدام ستاره 300
Hukuk-ı divânî.
Hükmi Hümâyûn 155, 158
Hüküm 70, 94, 95, 102, 162, 173, 195, 203, 211, 212, 218, 223, 226, 234, 235, 241, 264, 284, 334, 350, 355, 364

Hulefayı Râşidîn خلفاء راشدين 367
Humsi Hâs خمس خاص 106
Hums خمس 150
Hümâyi çetri felek-fersâ همای چتر فلک فرسا
Hürre حره 224
Hüşang bk. Bahşi 210
Hutbe 3, 15, 16, 28, 125, 132, 134, 291, 301, 302
Hutukhsbadh 417
Huyûli Sultaniyye خیول سلطانیه 309

I

Iktâı istiglâl اقطاع استغلال 19
Iktâı temlik اقطاع تملیک 19
Iktaü'l-halka اقطاع الخلقه 397
Iktâ اقطاع 18, 19, 52, 53, 54, 57, 58, 104, 110, 116, 215, 216, 217, 220, 221, 224, 226, 227, 233, 256, 257, 259, 266, 267, 274, 285, 295, 307, 308, 309, 319, 330, 334, 340, 349, 355, 359, 360, 370, 381, 383, 384, 389, 391, 397, 398
Işhad (becayiş) اشهاد 383
Iskat اسقاط 224
Işrinât عشرینات 333, 368, 375
Istablı Sultanî اصطبل سلطانی 290, 291, 317
Istabl اصطبل 39, 299

İ

İbka beratı 163
İbrikdâr 38, 47, 84
İbzim ابزیم 311
İcâzetname 152
İçhazîne 43
İdacı ایداجی 181
İdde عده 385
İdrar ادرار 224, 231
İgdiş başı 103
İhtisab 11
İkindi dîvânı 329
İklim valileri 400
İlâm اعلام 345
İlhan 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 183, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 199, 205, 206, 212, 215, 217, 220, 223, 231, 234, 240, 338, 356
İlhan-ı âzam ایلخان اعظم 210
İltizam 12, 18, 229, 380
İl ایل 173, 273
İmamet 7, 28
İnak 40, 179, 209, 214, 257, 260, 261
İnâliyye 392
İncû 183, 187, 189, 223, 226, 229
İncû dîvânı اینجو دیوانی 223
İncûhâyı Rum اینجوهای روم 224
İncûyi Hâs bk. Has İncu.
İnî اینی 187
İnşa dîvânı 92
İnşai memalik 211
İravul ایراوول 221
İrdeb اردب 362, 398
İsfehsâlâriyye 391
İsfehsâlâr اسفهسالار 54, 102
İskenderânî اسکندرانی 312
İsmetü'd-dünya ve'd-dîn عصمت الدنیا و الدین 63
İspaslar-Espaslar (aşpez) اسپاسلار 321, 325
İşrafı darü't-teşrifât اشراف دار التشریفات 13
İşrâfı mahzen اشراف مخزن. 13

İsrafı memâlik اشراف ممالک 89, 92, 96, 200, 208
İşrâfü'l-memleke اشراف المملکه 44
İşraf اشراف 87, 348, 423
İsteantü billahi vahdehû (Mehmedibn Melikşah) استعنت بالله وحده 30
İstifâyı devlet 341, 342
İstifâyı hâs 360
İstifayı sohbe استیفای صحبه 353
İstifa استیفا 43, 224
İstiglâl (Mukataa) استغلال 19
İstihrac استخراج 244
İstikrar defteri 421
İstintak dairesi 97
İ'tesamtü billâh (Melikşah'ın ve torunu Mahmud'un tevkîleri). اعتصمت بالله 30
İtimadî alâllahi vahdehû اعتمادی علی الله وحده 30

K

Kaanü'l-âzâm قاآن الاعظم 171, 175
Kaan قاآن 77, 78, 93, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 207, 210, 211, 231, 243, 359
Kaatü's-sâhib قاعة الصاحب 352, 355
Kabayı İslâmî قبای اسلامی 312
Kabâ قبا 311, 312, 323, 393, 428
Kabızı dîvân قابض دیوان 88
Kadîb (âsâ) قضیب 4
Kadîleşker قاضی لشکر 119
Kadi'l-kuzât XII, 6, 11, 87, 191, 232, 233, 265, 268, 291, 301, 347, 350, 351, 355, 358, 363, 364, 366, 367, 373, 374, 417, 422
Kadirga قادیرغه 123, 143, 408
Kadı 11, 23, 71, 87, 91, 102, 119, 127, 131, 135, 261, 265, 267, 268, 286, 343, 346, 350, 357, 363, 373, 412, 422, 427, 436
Kadıasker 119, 138, 151, 268, 351, 364, 373, 376, 377
Kâfilü'l-memâlik-el-İslâmiyye کافل الممالک الاسلامیه 328
Kâfilü's-saltanati'ş-şerîfe کافل السلطنة الشریفه 369
Kaid (kumandan) قائد 14, 421, 423
Kal'ai mansûre nâibi 315
Kalb (ordunun merkez kolu) 13, 55, 105, 272
Kalemi celil قلم جلیل 350
Kalemi tomar 295, 355
Kalensüve قلنسوه 46
Kalkan 56, 82, 222, 316, 394
Kalûtâti Çerkesiyye 293
Kalutâtı Nâsıriyye کالوتات ناصریه 293
Kalûtatı Tarhaniyye کالوتات طارخانیه 293
Kâlût کالوت (Kâlûte کالوته) 293, 312
Kalyoti قالیوتی 293
Kancî قانجی 312, 349
Kansugavriyye (memlûkler) قانصو غاوریه 392
Kanun 29, 34
Kanun-ı vilâyet قانون ولایت 229
Kanûn-ı yayak 100
Kanûnü'l-ümûr قانون الامور 194
Kanun ve yasamîşî 230
Kapu ağası 10
Kapucı 100, 261, 336
Kapucılar kethüdası 337
Kara damga (tamga) bk. Tamgayi siyah. 190, 193
Karakol 271

Karanisa قرانیصه 392, 393, 402
Kararı şemsî قرار شمسی 231
Karavul (karakol) 190
Karnis 402
Kârvansâlâr کاروانسالار (Kafile emiri) 242
Kâşif کاشف bk. Vâli'l-vülât 379, 400, 404
Kasîmü emîri'l-mü'minîn قسیم امیر المؤمنین 28, 304
Kasıd 413
Kasıd قاصد 353, 409, 413, 421
Kasr-ıadl (Abbasîlerde) قصر عدل 7
Kastor قاستور 349
Kâtib 10, 136, 201, 209, 210, 265, 290, 339, 344, 354, 436
Kâtib-i ceyş 399
Kâtibi derc کاتب درج 343, 346
Kâtibi dest کاتب دست 296, 345, 370
Kâtibi inşâ 10, 346
Kâtibi memâlîk کاتب ممالیک 393
Kâtibi sır Nâibi 339
Kâtibü's-sır کاتب السر 10, 211, 290, 292, 339, 340, 343, 344, 350, 351, 355, 357, 375, 409, 410, 411, 413, 414, 427
Kâtimü's-sır کاتم السر 344, 346
Kat'ı âde قطع عاده 358, 359
Kat'ı sülüs قطع ثلث 358
Kat'ü's-sülüseyn قطع الثلثین 384
Kavsi tuğra قوس طغرا 31, 96
Kavvas 390
Kaytbâiyye (Memlûkler) قایت بائیه 392, 394
Kehbed کهبد 354
Keleftâhı zerkeş کلفتاه زرکش 297
Kellevte کلله وته 293, 312
Kellûte 311, 323
Kemançei tuğrâi saltanat کمانچهء طوغرای سلطنت 96
Kemer 127, 201, 203, 247, 256, 259, 311, 312, 313, 393
Kemhâ کمخا 312
Kennânî کنانی 300
Keptavul که پتاوول 181, 215, 225
Ketevul که ته وول 215
Kerekrak کرکراق bk. Gerkrak.
Kerek yarak bk. Gerek yarak کرک یاراق
Keşşâf کشاف Kâşif.
Kez (endaze) که ز bk. Gez.
Kilevat کیله وات bk. Dikle 312
Kirpâsı muazzam 212, 241
Kıbeliyye قبلیه 369
Kılıç 8, 27, 29, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 77, 85, 91, 93, 98, 105, 115, 116, 117, 118, 124, 126, 142, 185, 196, 222, 256, 259, 273, 290, 304, 316, 323, 326, 369, 390, 393, 401
Kır isfehsâlâr قیر اسفهسالار 54
Kıssa قصه 355, 383
Klavun 279
Kobçur قوبچور 94, 207, 231
Kol begi (ulus emîri) 212, 215
Kol (ordu merkezi) 220
Konakçı 179
Korhâne (silâhhâne) قورخانه 222, 271
Korucu 176, 181, 215, 242, 248, 269
Koşun 271
Kötavul کوتاوول 215
Kubbe (çetr) 292
Kubbetü ve't-tayr قبة و الطیر 292
Kûçe کوچه 244
Kudatku biliki Cengiz hânî قوداتقو بیلیک جنکیز خانی 238

Kufiz قفیز 241
Kûhî کوهی 226
Külâh 46, 77, 90, 127, 175, 256
Kullukcı 275
Külünk کولونک 142
Külüte کلوته 323
Künbûş کنبوش 324
Künd ıstabl کند اصطبل 79, 83
Kûpal (demir topuz) کوپال 106
Küre meydanı کره میدانی 309
Küre oyunu 294
Kurultay 25, 170, 173, 174, 188, 189, 218, 247
Kûsat کوسات 298
Kuşcı 248, 260
Kûs-Kös کوس 75, 180, 181, 198, 273, 298
Küttâbı derc کتاب درج 345
Küttabı dest کتاب دست 345
Kütüphane (İlhânîlerde defterhâne) 229
Kutvâl کوتوال 51

L

Lala 63, 79, 115, 259, 300
Lama لاما 210
Leşker-i hâssa لشکر خاصه 215
Lobud 394
Lû'bü'l-küre لعب الکره 294

M

Mabeyncilik 36
Mâhçei alem ماهچهء علم 74
Mâhçei çetri hurşit ماهچهء چتر خورشید 74
Mâhçei livayı nusret ماهچهء لوای نصرت 257
Mâhçei liva ماهچهء لوا 74
Mâhçei râyât ماهچهء رایات 74
Mâhçei sancak ماهچهء سنجاق 74
Mâhçei tûgi zafer ماهچهء توغ ظفر 73
Mâhçei tuğ ماهچهء توغ 74
Makkap 142, 222
Mâl-i Hak مال حق 19, 58
Malikâne 170, 223, 387
Mancınık منجنق 56, 105, 142, 222, 316
Manglay منغلای، مانقالای، مانقلای 275
Manklay مانکلای 221, 271, 272
Mansıbı emareti divân-ı âlâ منصب امارت دیوان اعلی 264
Mansıbı istifa منصب استیفا 41, 43, 94, 204
Mansıbı tuğra 41
Marzban 417
Matar مطار 411
Matbah emini 321
Matbahı âmire 203
Matbahı Sultanî 321
Matrahı sabun مطرح صابون 244
Meclisi âlî 356
Meclisi hâs مجلس خاص 38
Meclisi sâmî 133
Mehâyif Müfettişi مخایف مفتشی 244
Mehdi ulyâ مهد علیا 258
Mehterbaşı 298
Mehterhane 298
Mektûb (Berat,Nişan) 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 209, 335, 338, 344, 358
Melik 63, 133
Meliki Muazzam 133

Meliki sevâhil bk. Emîrü's-sevâhil ملک السواحب
Meliki tüccar ملک تجار 239
Melikü'l-huccâb ملک الحجاب 79
Melikü'l-ümerai ve'l-havas ملک الأمرا و الخواص 91
Melikü'l-ümerai ve'l-huccâb ملک الأمرا و الحجاب 80
Melikü'l-ümera ve'l-ekâbîr ملک الأمرا و الاکابر 102
Melikü'l-ümera ملک الأمرا 93, 95, 98, 102, 104, 273, 305, 368, 370
Memâliki Bahriyye 279, 389, 391, 404
Memâlîki Burciyye ممالیک بورجیه 279, 282, 382, 391
Memâlîki Ocakiyye 317
Memâlîki Sultaniyye 281, 286, 299, 347, 389, 392
Memâlîki ümera ممالیک امرا 305, 389, 395
Memâlîkü's-sultan ممالیک السلطان 391, 392
Memlükîn 391
Mencûk-ı Rayet 74
Menşur 4, 5, 9, 15, 19, 67, 68, 70, 72, 73, 94, 96, 113, 125, 147, 171, 173, 191, 201, 211, 255, 263, 289, 290, 295, 296, 301, 304, 328, 335, 336, 345, 347, 355, 358, 359, 373, 384, 385, 387, 395, 396, 398, 399
Menşûri saltanat 304
Menşûr-ı vezaret 46, 90
Menşûrü'l-âde 384
Menşûrü'n-nısf 384
Menşûrü's-sülüseyn منشور الثلثین 384
Menşuru's-sülüs منشور الثلث 384
Menzil 409, 410, 412, 413, 414
Merakdâr مراقدار 325
Merâkizü'l-berîd مراکز البرید 413
Mersûm-ı Şerif مرسوم شریف 370
Mersûm مرسوم 225, 295, 341, 349, 353, 358, 359, 372, 384, 385, 386, 387
Mervezî مروزی 312
Mesaha 387
Mesahacı مساحه جی 267
Meş'aledâr مشعله دار 261
Mescidi cami مسجد جامع 180
Meşihatü'l-hanikah (Hanıkah meşîhati) مشیخة الخانقاه 365, 366
Meşihatü'ş-şüyûh مشیخة الشیوخ 366
Mesnedi istîfa مسند استیفا 94
Mevâcib مواجب 224, 342, 395
Mevkib-i Hümayun 105
Mevkib موکب 40, 337
Meydan-ı Şerif 299
Meymene میمنه 13, 55, 105, 180, 372
Meysere میسره 13, 55, 105, 180
Mieteyn cündîleri مأتین جندیلری 379
Mihmandar 314, 328
Mihtâri Tabılhâne ,298 مهتار طبلخانه 322
Mihtar-ı Fraşhânâh مهتار فراشخاناه 324
Mihtar-ı Rikâbhanâh مهتار رکابخاناه 324
Mihtâr-ı şarabhânâh مهتار شرابخاناه 321
Mihtâr-ı Tabılhânâh مهتار طبلخاناه
Mihtâr-ı taşthânâh مهتار شرابخاناه 324
Mihtar مهتار 298, 310, 323
Mihter başı 298
Millî Müdafaa Vekâleti 45
Mirahûr 176, 260, 261, 317
Mîrî arazi 223, 226
Mîrî emval 209, 245

Misâli şerif مثال شریف 155
Misâl مثال 88, 92, 209, 211, 373, 382, 383, 398
Miskab مثقب bk. Makkab
Misâs مساس 203
Mizalle مظله 292, 293
Mızrak 106
Mobadhan mobadh 417
Muafiyetnâme 146, 151, 230
Muaf ve müsellemi معاف و مسلمی 231
Muarrif معرف 71
Muasker-i Hümâyun معسکر همایون 270
Muasker معسکر 105, 179
Mübeyyit مبیت 334
Mud مد 150, 160, 311
Müeyyediyye (Memlûkler) مؤیدیه 392
Müfâride مفارده 82, 99
Müfred 53, 361
Müfred مفرد 82, 100, 104, 114
Muhakkak محقق 357, 358
Muharrir 230
Muhassıl 118, 207, 242, 267
Muhassılan-ı haraç محصلان خراج 118
Muhassıl محصل 205
Müheyyis مهیس 398
Mühri Divân 8, 262
Mühri Hümâyûn 262
Mühri vüzera 262
Muhtasar-ı tomar مختصر طومار 357
Muhtesibi Kahire محتسب قاهره 308, 351
Muhtesib محتسب 12, 205, 241, 271, 365
Mühür 7, 8, 30, 189, 246, 259, 261, 262, 265, 344
Mühürdar Bey مهردار بک 259
Muîd معید 232
Muîn معین 342
Mukaddemi elf 307, 310, 317, 319, 321, 331, 337, 347, 375, 377, 385, 395, 405
Mukaddemi Türkman مقدم توركمان 401
Mukaddemi ulûf مقدم الوف 305, 306, 358, 371
Mukaddemü'l-asâkir (Cazzenaibi) مقدم العساکر 368, 378
Mukaddemü'l-memâlîk مقدم المماليک 310, 314, 318, 321, 322, 332
Mukaddemü'l-asker 55
Mukaddemü'l-berîd مقدم البرید 413
Mukaddemü'l-halka مقدم الخلقه 385, 400, 405, 406
Mukaddem مقدم 13, 107
Mukaddime مقدمه 13, 55, 105
Mukarremâme مقررنامه 149, 154, 161, 163, 165
Mukassa مقاصه 231
Mukataa مقاطعه 3, 18, 19, 52, 244, 269, 384
Mükâtebât 356
Mülâzimâni yayak ملازمان یاياق 99, 100
Mülki harâc ملک خراج 225
Mülki Hür ملک حر 225
Mülki Sultanî ملک سلطانی 225
Mülkiyet bk. Mukataa
Mülknâme ملکنامه 148
Mülk ملک 23, 112, 113, 145, 147, 152, 224, 229
Müneffir (borucu) منفر 322
Münşiî Divân-ı Büzürk منشیء دیوان بزرک 211
Münşiî Divân منشیء دیوان 200

Münşî منشی 42, 44, 88, 89, 91
Mürabbaa (gemi) مربعه 407
Murabbaa (timâr kâğıdı) مربعه 295, 357, 370, 373, 384, 386, 387, 399
Müraselât مرسلات 356
Müsellem 154, 156, 164, 391
Müşid مشد 320
Müşîrü'd-devle مشیر الدوله 339, 347, 348
Müsrif Divânı مشرف دیوانی 44
Müsrifi Memâlik مشرف ممالک 96, 300, 348
Müsrifi Mülk مشرف ملک 96
Müşterâ مشتری 392
Müstevfi'd-devle مستوفی الدوله 342
Müstevfî Dîvânı مستوفی دیوانی 348
Müstevefi-i Divân مستوفیء دیوان
Müstevfii hâs مستوفی خاص 340
Müstevfi'l-ceyş مستوفی الجیش 347
Müstevfi'l-memâlîkü's-sultaniyye مستوفی ممالک السلزانیه 347
Müstevfi's-sohbe مستوفی الصحبه 341, 353
Müstevfî مستوفی 41, 43, 46, 48, 79, 89, 92, 93, 94, 95, 99, 113, 121, 200, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 223, 251, 265, 342, 347, 353, 354, 360, 383, 420, 434
Mutasarrıf 369
Mutayyir مطیر 411
Müteferrika 179
Mütesellim متسلم 355
Muvakki-i dest 355
Muvakki موقع 346
Muvâmere موامره 421

N

Nacak 82, 105, 142
Nafakatü'l-Bîy'a (cülus) bahşişi) 394
Naibi gaybe نائب غیبه 330, 371
Naibi Hazret نائب حضرت 223
Nâib-i kâfil نائب کافل 280, 328, 330, 331, 333, 334, 336, 352, 383, 384
Naibi Kal'a نائب قلعه 306
Nâibü'l-hazre نائب الحضره (Nâib-i Kâfil) 92, 328
Nâibü's-saltana-Nâibi Saltanat نائب السلطنه، نائب سلطنت 92, 97, 122, 199, 212, 280, 281, 286, 306, 307, 313, 328, 330, 331, 333, 338, 355, 358, 360, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 382, 383, 384, 385, 392, 396, 399, 400, 403, 405, 409, 412, 413
Nâib نائب 43, 44, 45, 88, 89, 93, 306, 309, 314, 329, 330, 336, 342, 355, 357, 363, 364, 368, 373, 376, 379, 392, 395, 399, 403, 405
Nakîbi Nükabâyı Sâdad نقیب نقبای سادات 233
Nakîb (Peyklerin Emîri) نقیب 45
Nakîbü'l-abbasiyyîn نقیب العباسیین 12, 365
Nakîbü'l-ceyş نقیب الجیش 310, 328, 337, 400, 403, 405
Nakîbü'l-cüyûş نقیب الجیوش 337
Nakîbü'l-Eşrâf نقیب الأشراف 12, 233, 365, 373, 375
Nakîbün-nükaba نقیب النقبا 372
Nakîbü't-tâlibiyyîn نقیب الطالبین 12
Nakîb نقیب 7, 12, 53, 55, 180, 401
Nâkıs ناقص 358
Nakkareci 261
Nakkare (Nekkare) نقاره 75, 133, 203, 272, 273, 306, 322

Nâme نامه 88, 96, 191, 211, 303, 344, 355, 358
Nâsîrü Emîrü'l-mü'minîn ناصر امير المؤمنين 69
Nâsıriyye ناصريه (Memlûklerde) 392, 393
Nazârü'c-cihat نظر الجهاد 354
Nazarü'd-devâvîn نظر الدواوين 340, 347
Nazar نظر 89, 97
Nâzın Beytülmal ناظر بيت المال 354
Nâzırı Ahbâs ناظر الاحباس 366, 425
Nâzırı Bihâr ve'l-kârimî ناظر بحار و الكارمى 339
Nâzırı ceyş ناظر جيش 292, 330, 339, 347, 351, 352, 359, 360, 370, 373, 375, 376, 378, 381, 383, 384, 389, 393, 398, 399
Nâzırı Cize ناظر جيزه 339
Nâzırı Dânzziyâfeti ve'l-esvâk ناظر دار الضيافة و الأسواق 339
Nâzırı Darüddarb نظر دار الضرب 320
Nâzırı Devâvîn ناظر دواوين 340, 347
Nâzırı Devlet ناظر دولت 339, 340, 341, 353, 375
Nâzırı Dîvânı Ahbâs ناظر ديوان احباس 365
Nâzırı Dîvân-ı inşa ناظر ديوان انشا 370
Nâzırı Emlâk-i Sultaniyye ناظر املاک سلطانيه 339
Nâzırı hâs ناظر خاص 292, 319, 339, 340, 348, 352, 358, 360, 372, 373, 375, 378
Nâzırı Hâzâinü's-silâh ناظر خزائن السلاح 373
Nâzırı hisbe ناظر حسبه 364
Nâzırı Hızâne ناظر خزانه 373
Nâzırı mahmili Şerif ناظر محمل شريف 365
Nâzırı Memâlîk ناظر مماليک 97, 200, 209
Nâzırı sohbe ناظر صحبه 339, 343
Nâzırı tavvâhini's-sultâniyye ناظر طواحين سلطانيه 339
Nâzırı vechi Bahrî ناظر وجه بحرى 339
Nâzırı vechi Kıbelî ناظر وجه قبلى 339
Nâzırü'd-devle ناظر الدوله bk. Nazırı devlet 365
Nâzırü'l-Büyûtıve'l-hâşiye ناظر البيوت و الحاشيه 339
Nâzırü'l-mâl (Nazırü'd-devle) ناظر المال 339, 341, 353, 375
Nâzırü'l-mürteciât ناظر المرتجعات 339
Nâzırü'l-ehrâ ناظر الأهراء 339
Nâzırü'l-Evkaf ناظر الأوقاف 320, 375
Nâzırü'l-hasılat ناظر الحاصلات 339
Nâzırü'l-Hızânetü'l-hâs ناظر الخزانة الخاص 340
Nâzırü'l-inşa ناظر الانشا 344
Nâzırü'l-memleketi'l-Halebiyye ناظر المملكة الحلبيه 375
Nâzırü'l-memleke ناپر المملكه 370, 372, 376
Nâzırü'd-devle ناظر الدوله bk. Nazırı devlet
Nâzırü'l-mevârîsi'l-Haşeriyye ناظر المواريث الحشريه 339
Nâzırü'l-mühimmat ناظر المهمات 368
Nâzırü'n-nuzzâr ناظر النظار 341
Nâzukiyye نازوكيه 14
Nâzurü'l-memleket'iş-Şâmiyye ناظر المملكة الشاميه 372
Neccabe نجابه 414
Neffât نفاط 105

Nefir نفیر 75, 133, 180, 198, 273, 322, 332
Neft نفت 142, 222
Nekkab نقاب 106
Nesefî نسفی 312
Nevbe - Nevbet نوبه - نوبت 4, 31, 71, 74, 75, 133, 134, 198, 218, 280, 284, 306, 307, 308, 310, 314, 315, 321, 326, 328, 332, 333, 337
Nevbeti Pençgâne نوبت پنچکانه 75
Nevbeti Penç نوبت پنج 75
Nevrûziyye (Memlûkler) نوروزیه 392
Nikâbeti ceyş نقابت جیش 403
Nikâbetü't-tâlibiyyin نقابة الطالبین 365
Nikûbetü'l-abbasiyyin نقابة العباسیین 365
Nikabetü'l-eşrâf نقابت الاشراف
Nişancı نشانجی 57, 95, 113, 262, 344
Nişanı hümayun نشان همایون 262, 265
Nişan نشان 42, 44, 57, 89, 95, 153, 155, 159, 160, 161, 189, 190, 193, 203, 208, 249, 265, 342
Niyabeti Hazret نیابت حضرت 93
Niyabeti Saltanat نیابت سلطنت 92, 96, 199, 215, 329
Niyabeti ulyâ (Niyabeti hazret) نیابت علیا
Niyabeti vezâret نیابت وزارت 204
Niyabet نیابت 328
Nizamülmülk (mürebbî) نظام الملک 287
Nökerânı Hâssa نوکران خاصه 270, 274, 275
Nöker (Nöger) نوکر 275
Notârânı Dîvânı saltanat نوطاران دیوان سلطنت 88
Nukabâi ülûf نقباء الوف 399
Nüvvâbi dîvâni saltanat 106
Nûyan-Nuyin-Noyan نویان Nûyan-i âzam 171, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 184, 193, 211, 213, 216, 240
Nüzûl (tebdil satışı) نزولی 383, 386

O

Ocâkî اوجاقی 317
Ocakzâde 100, 101, 110, 139, 397, 415
Oğalğa اوکالکا 244
Ogülgân اوکولکان 244
Ogülgâ اوکولکا 244
Ok 6, 31, 35, 56, 105, 106, 126, 141, 142, 166, 220, 222, 273, 275, 316, 317, 390, 394, 408
Orda اوردا 178, 195, 215
Ordu pazar اوردو پازار 178, 180, 243
Ordu اوردو 13, 23, 93, 141, 178, 179, 180, 187, 213, 215, 218, 220, 238, 243, 271, 339
Ortakçı 149, 150
Orun (ürün) اورون 174
Otağa اوتاغه 266
Otağı Hümâyun اوطاغ همایون 109
Otağ اوطاغ 104, 108, 109, 179, 206, 293, 298, 322

Ö

Ölke Emîrleri 201, 212, 213, 216, 241
Örfi hâs عرف خاص 341
Öşr 18, 49, 50, 52, 58, 113, 149, 151, 163
Öşrî عشری 57, 225
Öşr-i Dîvânî عشری دیوانی

P

Parscı 239, 260
Paygâh پایگاه 37
Payzei Nukre پایزهء نقره 196
Payzei Serişîr 196
Payzei Serişîr پایزهء سرشیر 196
Payzei zer پایزهء زر 196
Payze - Payza - Payje پایژه 77, 177, 189, 195, 196, 197, 231, 251
Pençik پنچیک 141
Penç nevbeti Pâdişâhâne پنج نوبت پادشاهانه 75
Perdedar 9, 80, 95, 300, 333, 335
Perdedariyyetü's-sultan پرده دار دارية السلطان 333
Pervançe-i eşrefî âlâ پروانچهء اشرف اعلی
Pervançei hümâyun پروانچهء همایون 265
Pervâne 75, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 99, 110, 112, 113, 120, 122, 142, 143, 152, 210, 265
Pervaneci 94, 95, 96, 262, 265
Peyk 45, 250, 260, 261
Peykân 335, 344
Peymâne (ölçek) پیمانه 241
Pîşdar 73, 101, 105, 181, 221, 222, 271, 272, 275, 298, 404
Pîşegânî پیشکانی 53
Pişkeş پیشکش 67
Piyade 260, 261
Piyade پیاده 99, 105, 141, 260

R

Rahtvaniyye رختوانیه 324
Raiyyet رعیت 226
Rakabe رقبه 293
Râyâtı hümâyun رایات همایون 257
Rayâtı Nusret-âyât رایات نصرت آیات 257
Rayâtı Saltanat رایات سلطنت 73
Rayâtü Nusret-şâir رایت نصرت شعار 257
Râyeti cihangîr رایت جهانکیر 73
Râyeti cihanküşâ رایات جهانکشا 257
Râyeti Devlet 38
Reayâ رعایا 8, 19, 113, 131, 144, 150, 204, 225, 226, 229, 242, 244, 415
Refik رفیق 317
Reisi Dîvânü'l-inşâ رئیس دیوان الانشا 10
Reis (Kâhya) 242
Reisü'l-bahr رئیس البحر 117, 122
Reisü'r-rüesa رئیس رؤسا 5
Renk 297
Re'si nevbeti cemdâriyye رأس نوبت جمداریه 332
Re'si nevbeti kebîr رأس نوبت کبیر 332
Re'si nevbeti meysere (Nevbeti sânî) رأس نوبت میسره 332
Re'si nevbeti sâlis رأس نوبت ثالث 315
Re'si nevbeti sânî رأس نوبت ثانی 307, 308, 315, 332
Re'si nevbetü'l-ümerâ رأس توبت الأمرا 333
Re'si nevbetü'n-nüveb رس نوبت نوب 306, 332
Re'si nevbet رأس نوبت 280, 310, 314, 322, 332, 333
Resmi Bennâk رسم بناک 146, 165
Resmi çift رسم چیفت 165
Resmi ganem رسم غنم 164
Resmi Mücerred رسم مجرد 146, 165
Resul (elçi) 182
Revk 381, 382, 399

Revki Hüsâmî روک حسامی 382
Revki Nâsıri روکناصری 383, 399
Ribat رباط 366
Ric'atü Camia 421
Ric'a رجعه 421
Ricli gurab رجل غراب 355
Rikâbdar رکابدار 7, 13, 260, 261, 292, 317
Rikâbhânâh رکابخاناه 310, 324, 368, 390
Rika' رقاع 357
Rüesâyi nüveb رؤسای نوب 326
Rumeli Defterdarı 342
Rusûmi örfiyye رسوم عرفیه 146, 147, 148, 149, 150
Ruznâmçe (Hergün hazineye giren ve hazineden çıkan paraları kayda mahsus defter) 207
Ruznâmçei Hümâyun روزنامچهء همایون 271
Rükâvun رکاوون bk. Erkâvun
Rünûk bk. Revk روک
Rüûs رؤوس 335

S

Sâciye ساجیه 14
Sadâret صدارت 268
Sade صده 175, 201, 210, 212, 213, 216, 217, 224, 227, 248
Sadriyyeti Dîvânü'z-zimam صدرية ديوان الزمام 9
Sadriyyetü'l-mahzen صدرية المخزن 13
Sadrı Âlî 268
Sadr صدر 268
Safvetü'd-dünya ve'd-dîn صفوة الدنيا و الدين 63
Sahabeti Dîvânı Bîmaristan صحابة ديوان بيمارستان 339
Sahabeti Dîvânı ceyş صحابة ديوان جيش 339
Sahâbeti Dîvânü'l-abbâs 339
Sahibi âzam صاحب اعظم 70, 87, 90, 204, 264
Sahibi Berîd صاحب برید 409, 423
Sahibi Cem' صاحب جمع 207
Sahibi Devlet صاحب دولت 341
Sâhibi Dîvânı Atâ صاحب ديوان عطا 347
Sâhibi Dîvanı Büzürk صاحب ديوان بزرک 200
Sâhibi Dîvanı Ceyş صاحب ديوان جيش 347
Sâhibi Dîvanı Devlet 41, 46
Sâhibi Dîvanı inşa صاحب ديوان انشا 355
Sâhibi Dîvanı israfı memâlik صاحب ديوان اشراف ممالک 44
Sâhibi Dîvanı istîfa صاحب ديوان استيفا 43
Sâhibi Dîvanı memâliki âlâ صاحب ديوان ممالک اعلی 200
Sâhibi Dîvanı mükâtebât صاحب ديوان مکاتبات 10, 375, 376
Sâhibi Dîvanı saltanat 46
Sahibi Dîvan (Memlûklerde) 13, 87, 88, 201, 204, 261, 262, 349, 355
Sâhibi Dîvanü'r-Resâil صاحب ديوان الرسائل 10
Sâhibi Dîvan صاحب ديوان 349
Sâhibi haber صاحب خبر 45
Sâhibi Meclis صاحب مجلس 337
Sâhibi Şurta صاحب شرطه 372, 379
Sâhibi Tuğra ve inşa صاحب طوغرا و انشا 44

Sâhibü'd-dâr صاحب الدار 337
Sâhibü'l-bâb صاحب الباب 350
Sâhibü'l-Medine صاحب المدينه 372, 379
Sâhibü's-sitâre (Hâcib) صاحب الستاره 9
Sâhibü't-tırâz صاحب الطراز 3
Sâhibü'z-zimâm صاحب الزمام 8
Sâhib (vezir) صاحب 84, 87, 90, 91, 203
Sâî (Peyk) ساعی 45
Saka (Dündar) 55
Saka (Dündar) ساقه 13, 105
Sâkî-i Hâs ساقیء خاص 326
Sâkî ساقی 38, 181, 409
Sâlârı Gulâmânı Saray سالار غلامان سرای 53
Sâlârlık سالارلق 158
Sâlâr سالار 55
Salgın-Salgun صالغون 164
Salig سالیغ 207
Saltanat alâmeti 31
Saltanat emaneti 5, 6
Saltanat fermanı 171
Saltanat Memlûkleri 390, 406
Saltanat nâibliği 199, 223, 329, 339
Sâmî سامی 357
Sancağ-ı Hümâyun 74
Sancağı saltanat 73
Sancak 5, 31, 71, 73, 134, 198, 272, 297, 303, 368, 369, 379
Sancak beyi 267
Sanc صنج 298
Saray 34, 40, 134, 260
Sarık (Destar) صاریق 41, 67
Saveriyât ساوریات 219
Savgat-Sevgat ساوغات 246
Sayrafî صیرفی 342, 354
Sâ' صاع 362, 398
Sefer Hil'ati 313, 395
Selâhur سلاخور 283, 284
Selâlir (gemi) سلالیر 407
Selâmet akçesi 243
Serâhâyi Hâs سراهای خاص 39
Serahur سراخور 317
Serâperde سراپرده 33, 109
Serâri (odalık) سراری 184
Serâser سراسر 3
Serasker سرعسکر 98, 104, 118, 212
Serbest vakıf سربست وقف 111
Serhenk سرهنک 35, 40, 79, 85, 86, 271, 423
Seriri Melik سریر ملک 287, 293
Serleşker سرلشکر 98, 102, 116, 183
Sermûzedar سرموزه دار 80
Serşümâri سرشماری 207
Sertip سرتیپ 271
Sevkendnâme سوکندنامه 109
Sevvâkı Hâs سواث خاص 315
Sevvâk سواق 300
Seyfiye (memlûk) سیفیه 392
Seyyid سید 225, 233, 365, 388
Sicil (ıkta) 384, 421
Şikâr ağası 323
Şikârî 134, 137
Silâhdariyye 316
Silâhdar سلاحدار 35, 74, 351, 390
Silâhhâne 206, 316
Silâhî 37
Sipahizâdegân سپاهی زادکان 139, 149, 152, 387, 413
Sipahi سپاهی 23, 52, 57, 99, 100, 101, 108, 110, 116, 139, 140, 145, 152, 159, 216, 225, 226, 380, 395, 415
Sipehsâlârî 245

Sipehsâlâr سپهسالار 23, 45, 54, 102, 104, 116
Sirvânî سیروانی 317
Sitti Nefise (makam) 302
Sisî (Ermeni Krallığı) سیسی
Siyakat سیاقت 94, 205, 206
Siyaset 236
Sofa-Soffe (salon, divanhane) صفه 88
Sohbeti Şerife صحبت شریفه 341
Sokmanî 428
Sökü (gargı) سوکو 142
Solak 311, 428
Sözümüz (fermanımız) 262
Spahbadh 417
Subaşı سوباشی 3, 101, 102, 104, 116
Sucı سوجی 246
Sukamî سقامی 428
Sultan ibnü's-Sultan 133
Sultaniye (Memlûk) 392
Sultaniyyat 357
Sultan-ı âzam 29, 75, 133, 175
Sultan-ı muazzam سلطان معظم
Sultanı âzam mâlik-ı rikabil-ümem سلطان اعظم ملک رقاب الأمم 133
Sultânı âzam Şâhinşâh-ı muazzam mâliki rikabi'l-ümem سلطان اعظم شاهنشاه معظم مالک رقاب الأمم 133
Sultânı âzam zillulahi fi'l- سلطان اعظم ظل الله فی العالم 133
Sultanı bilâdı Rum سلطان بلاد روم 107
Sultanı galib سلطان غالب 69, 76
Sultanı kâhir سلطان قاهر 69, 76
Sultanı mükerrem سلطان مکرم 133
Sultanı Rum 72
Sultan Memlûkleri 392, 398
Sultanü'l-berri ve'l-bahr سلطان البر و البحر 133
Sultanü'l-Muazzam-el-Germiyâniy-ye سلطان المعظم الکرمیانیه 133
Sunûcât صنوجات bk. Sanc.
Sülüs ثلث 357
Sürgavul سورکاوول 221
Süyurgal سیورغال 203, 224, 229, 269
Süzavul سوزاوول 221

Ş

Şâdd-ı Dârüd-darb شاد ضار الضرب 315
Şâddü'd-devâvîn شاد الدواوین 308, 314, 315, 320, 340, 341, 353, 375, 376, 386
Şâddü'l-amâyir شاد العمایر 314, 315
Şâddü'l-bahr شاد البحر 377, 378, 408
Şâddü'l-bilâd شاد البلاد 320
Şâddü'l-bîmaristan شاد البیمارستان 320
Şâddü'l-evkaf 315, 320, 372
Şâddü'l-hâs شاد الخاص 320, 348, 372, 376
Şâddü'l-havş شاد الحوش 315
Şâddü'l-hums شاد الخمس 378
Şâddü'l-kanavat شاد القنوات 320
Şâddü'l-kasr شاد القصر 315, 320
Şâddü'l-merâkizü'l-berid 375
Şâddü'l-mühimmat 372
Şâddü'ş-şarabhânâh شاد شرابخاناه 307, 308, 315, 320
Şâddü's-silâhhâne شاد السلاحخانه 315
Şâddü's-silâh شاد السلاح 378
Şâddü'z-zerethânâh شاد الزردخاناه 320
Şad شاد 292, 320

Şâhid شاهد 342, 360, 361, 378
Şahne شخنه 50, 116, 117, 171, 192, 197, 226, 243, 248, 249, 426
Şâne bk. şahna شانه
Şarabdâr شرابدار 35, 38, 79, 84, 261, 321
Şarabhânâh شرابخاناه
Şarabhâne 38, 39, 81, 84, 318, 321, 390
Şarabhânei Sultan شرباخانهء سلطان 84
Şarabsâlâr شرابسالار 84, 320
Şaş شاش 293, 309, 311, 427
Şaviş bk. Çavuş شاويش
Şed شد bk. Şâd.
Şedd-i dârü'd-darb شد دار الضرب bk. Şâddü
Şeddü'd-devâvîn شد الدواوين bk. Şâddü'd-devâvîn.
Şeddü'l-amâyiri's-sultaniyye شد المعاير السلطانيه bk. Şâddü'l-âmâyiri's-Sultaniye.
Şeddü'l-evkaf شد الأوقاف bk. Şâddü'l-evkaf.
Şeddü'l-merakizü'l-berîd شد المراكز البريد bk. Şâddü'l merâkizi'l-berîd.
Şeddü'l-mühimmât شد المهمات bk. Şâddü'l-mühimmât
Şehremini 323
Şerîf 233, 365
Şeşper ششپر 273
Şetr bk. çetr شتر
Şeyhü'ş-şuyûh شيخ الشيوخ 366
Şıracı bk. Şarabdâr.
Şeylan شيلان 176, 187
Şiarı saltanat 283
Şihne شحنه bk. Şahne.
Şia شيعه 16
Şimşiri zerrini niyabet شمشير زرين نيابت 93, 256
Şıkkı evvel defterdarı 342
Şoğur (çetr) bk. Çoğur شوغور 31
Şökürci (çetirci) شوكورجى 176, 181
Şökür شوكور 183
Şölen 34
Şümare-i vilâyet شمارهء ولايت 207
Şurta شرطه 12
Şutfe شطفه 297

T

Tabkur طابقور 244
Tablhâne-Tablhânâh طبلخاناه 133, 272, 273, 293, 297, 298, 300, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 318, 321, 322, 324, 332, 333, 335, 337, 358, 368, 371, 372, 374, 376, 377, 378, 379, 384, 385, 390, 396, 399, 414
Tabl طبل 134, 180
Tablhânei Sultanî طبلخانهء سلطانى
Tâc 46, 67, 90, 164
Tacik تاجيک 179, 228
Tacirü'l-memâlîk تاجر الممالک 308
Tâc-ı Âli Selçuk تاج آل سلچوق 107
Tagar (ulufe, zahire) تاغار 225, 425
Tahfifi ebedî تخفيف ابدى 231
Tahfifi yeksâlî تخفيف يكسالى 231
Tahrir defterleri 145, 229, 241, 386
Tahrir emini 146, 267
Tahrir emîrleri 92
Tahtü'l-melik bk. Seriri melik تحت الملک 287, 293
Tâifei ocakiyye طائفهء اوجاقيه 317
Takavul تاقاوول 242
Takdimetü'l-berîd تقدمة البريد 372
Taklidi şerif تقليد شريف 369, 372

Talâye-Talîa طلايه طليعه 55, 105, 221
Tamgacı 191
Tamgay-ı Büzürk تماغای بزرك bk. Damgai Büzürk
Tamga (damga) دامغا - تمغا 189, 194, 259
Tamgayi siyah 268
Tapuşi طاپوشی 327
Tardı vahş bk. Tarduhş طردوحش
Tarduhş طردوحش 311, 312
Targa bk. Darûga تارغا 249
Taştdâr طشتدار 35, 38, 79, 84, 309, 323, 324
Taşthânâhü'l-kerime طشتخاناه الكريمه 310
Taşthânei hâs طشتخانهء خاص 85
Taşthâne طشتخانه 85, 121, 310, 368, 390
Taştî طشتی 84
Tatâriyye (Memlûkler) طاطاريه 392
Tatar (Sâi) 211
Tavacıbaşı 270
Tavacı تواجی 220, 227, 270
Tavâşi طواشی 10, 300, 321, 322, 327, 332, 393
Tavildâr تحويلدار 31
Tavk-ı Zehep طوق ذهب 289
Tayr طير 292
Teberdar تبردار 322, 390
Teber تبر 315, 322
Tecdidi ahd تجديد عهد 289
Tekâlifi Divaniyye 233
Tekâlifi örfîyye تكاليف عرفيه 165, 166
Teklavat تكلاوات 393
Temessük تمسک 159, 165, 380
Temlik 226
Temliknâme 262
Tercüman-Terceman 88, 89, 361
Tevkiâtı kerîme توقيعات كريمه 370
Tevkiî (hat) توقيعی 266
Tevkii Hümâyûn توقيع همايون 159
Tevkii Şerif توقيع شريف 370
Tevki توقيع 10, 29, 30, 88, 93, 159, 177, 258, 261, 263, 265, 266, 328, 332, 339, 342, 343, 344, 345, 350, 352, 355, 357, 384, 385, 399, 421
Timar 58, 223, 224, 269, 373, 380, 384, 389, 397
Timarlı Sipahi 99, 100, 101, 103, 105
Tip تيپ 271
Tîr çarh تير چرخ 105
Tîrkeşbend تيركش بند 275
Tîrkeşdûz تيركش دوز 222
Tîrtıraş تيرتراش 222
Tımar 19, 23, 57, 58, 94, 100, 105, 110, 152, 269, 305, 380, 384, 389, 397, 415
Tırâz طراز 3, 4, 293, 294, 311, 312, 349, 428
Togancıbaşı 326
Tokacı (tavacı) توقاجی 270
Toka طوقه 5
Tolga طولغه 394
Tomarı Kâmil طومار كامل 295, 358
Tomar طومار 355
Topçu ocağı 317
Topuz (gürz) 105, 106, 222
Top ve Çevgân طوپ و چوكان 294, 338
Top, yasav طوپ ياساو
Toy طوی 34, 176, 182, 188, 218, 255
Tüfenk 142

Tuğra 29, 31, 42, 44, 70, 71, 73, 88, 92, 96, 139, 147, 189, 263, 296, 328, 335, 344, 345, 355, 384, 385, 424, 426
Tuğra (inşa) dîvânı 18, 44, 96
Tuğrâî طغرائی 42, 48, 51, 87, 89, 91, 96
Tuğ طوغ 134, 258, 273, 298, 394, 404
Tulb طلب 310, 394, 405
Tümen (askerî) 203, 212, 214, 216, 224, 248, 271
Tümen beğleri 241
Tümen (Para birimi) تومن 175, 196, 209, 213, 216, 217, 241, 248
Türe 25, 34, 230, 283
Türkmen beyleri 281
Turre طره 295, 296, 385
Tusâmişî توساميشی 199
Tüşimel توشمه ل 267
Tuskavul طوسقاوول 243
Tuşmal توشمال 267
Tutkavul طوتقاوول 242

U

Uc اوج 102, 116
Ukabı çetri hümâyûn عقاب چتر همايون 71
Ulağ (ulak) اولاغ 45, 211, 248
Ulakcı 249
Ulu Beg 132, 137
Ulûfe 54, 225
Ulugalar (Ulu ağalar) اولوغالر 402
Ulug Barbeg اولوغ باربک 36
Ulug Bitikçi اولوغ بتکجی 200, 209, 210, 245
Uluğ Kol اولوغ قول 271, 272
Ulus 25, 240, 256, 274
Ulus ümerası 201, 203, 212, 215, 216, 240, 241, 257
Umum 233
Uruğ (karargâh) اوروغ 272
Uşak bk. Vuşak
Uşakî اوشاقی 317

Ü

Ümerai aşarât امراء عشرات 305, 308
Ümerai bekciyye 55
Ümerai Büzürk 213
Ümerai Büzürk امراء بزرک 213
Ümerai Hamsevât امراء خمسوات 402
Ümerai Hamsîn امراء خمسين 402
Ümerai Hasekiyye امراء خاصکيه 327
Ümerai İsfehsâlâriyye 391
Ümerai işrînât امراء عشرينات 305, 308, 310
Ümerai Koşun امراء قوشون 271
Ümerai Miin امراء مئين 385
Ümerai Mukaddimîn امراء مقدمين 306, 314, 332, 378, 402
Ümerâi mutavvikîn امراء مطوقين 306
Ümerâi ölke bk. Ölke emîr eri امراء اولکه
Ümerâi seb'în امراء سبعين 402
Ümerâi tablhânâh امراء طبلخاناه 305, 307, 314
Ümerâi ülûf امراء الوف 300, 306, 326, 333, 335, 351, 384
Üstâddârı âzam استاد الدار اعظم 318
Üstâddârı sagîr استاد الدار صغير
Üstâddârı kebîr استاد الدار الکبير 321
Üstâddârü'l-âliye استاد الدار العاليه 318
Üstâddârü's-sohe استاد الدار الصحبه 96, 308, 310, 314, 315, 319, 325

Üstâdüddâr استاد الدار 6, 13, 79, 81, 279, 280, 295, 306, 318, 319, 325, 340, 352, 357, 358, 371

V

Vakıf 11, 23, 24, 57, 88, 110, 111, 112, 113, 134, 138, 145, 146, 147, 152, 156, 159, 160, 161, 163, 164, 178, 225, 226, 229, 233, 366, 367, 373, 380, 381, 383, 386, 387, 388, 414, 422, 425
Vâlidühû والده 295, 357
Vâli'l-vülât والى الولاة 379
Varakü'l-betâyık ورق البطايق 358, 359
Varaku'l-mülettefât 359
Varaku't-tayr ورق الطير 412
Vekili Hâs وكيل خاص 39
Veliahd ولى عهد 7, 32, 61, 115, 137, 173, 188, 281, 286, 418
Ve'l-idde والعده 385
Veredüs (berîd) وه ره دوس 409
Veybe وبيه 311, 428
Vezârctü's-sohbe وزارت الصحبه 343
Vezâret 328, 339, 340, 341, 342
Vezâreti tefviz وزارت تفويض 7, 8
Vezâreti tenfiz وزارت تنفذ 8
Vezîr 4, 7, 8, 9, 10, 41, 42, 43, 44, 46, 51, 53, 68, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 99, 103, 110, 136, 173, 179, 193, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 210, 211, 213, 215, 237, 246, 247, 251, 261, 262, 265, 292, 295, 319, 328, 329, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 370, 372, 375, 379, 397, 418, 420, 421, 422, 423, 429
Vezîr âzam 43, 328, 341
Vezîrü's-sohbe وزير الصحبه 343
Vilâyetü'l-Medîne (Polis müdürü ولايت المدينه 372, 375
Voyvoda وويوده 355
Vuşak وشاق 40, 176, 182, 260
Vutâkat وطاقات 298
Vutâka وطاقه 298
Vutâku's-sultan وطاق السلطان 298
Vutak وطاق 298
Vuzurg-Frâmâdhar 417

Y

Yabız يابز bk. Süyurgal.
Yâftece يافته جه 194
Yagucı bk. Çavuş, Çaguci ياغوجى
Yamçı يامجى 250
Yam يام 248
Yarak (zırh) ياراق 203
Yaravul-Yeravul يراوول 221
Yargı-yargu يارغى - يارغو 213, 214, 234, 235
Yargucı يارغوجى 170, 209, 214, 234, 235, 238
Yargunâme (ilâm) 209
Yargunâme (ilâm) يارغونامه 203, 209, 238
Yarlığı Hümâyûn يارليغ همايون 258
Yarlığ يارليغ 77, 99, 172, 175, 177, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 203, 204, 206, 210, 211, 217, 250, 251, 258, 263, 264, 265, 269, 272, 295, 359, 431
Yasa 29, 174, 188, 236, 237, 248, 283
Yasacı 37
Yasak 236
Yasamişî ياياميشى 236

Yasanâmei Büzürk یاسانامهء بزرگ 235
Yasavul Yasavur یاساوول - یاساوور 218, 260, 284
Yasayı Gazan یاسای غازان 177
Yat ve Yarak یات و یراق 203
Yay 6, 31, 105, 142, 193, 220, 222, 273, 275, 316
Yaylak 178, 179, 180, 260
Yazıcılık 158
Yedek (Çifte) 292
Yektüb (yazıla) یکتب 355, 384, 398, 399
Yemînü Emîrü'l-mü'minîn یمین أمیر المؤمنین 28
Yeniçeri 34, 397
Yeşebtaşı 193
Yezekiyye یزکیه 297, 298
Yezek یزک 182, 221, 405
Yosun یوسون 174, 236
Yurd یورد (milkten daha az imtiyazlı arazi) 145, 147, 148, 170
Yurtagul-Yurtavul یورتاوول - یورتاغول 222
Yurtcı یورتجی 174
Yurt یورت 179, 220
Yüzük 3, 4

Z

Zahire Nâzırı 339
Zâhiriyye ظاهریه 392
Zâimü'l-cüyûş زعیم الجیوش 102
Zâim زعیم 110
Zalâme ظلامه 231
Zant زانط 327
Zeâmet زعامت 110, 380
Zenandâr زناندار 322
Zenberekhâne زنبرکخانه 271
Zenberek - Zenburek زنبورک - زنبرک 105, 126, 142
Zerdhânâh 316
Zerdhâne زردخانه 316
Zerdkâşı kebîr زردکاش کبیر 308
Zeredhânei hâs زردخانهء خاص 83
Zeredhânei Saltanat زردخانهء سلطنت 83
Zeredhâne Nazırı زردخانه ناظری 339
Zeredhâne Zeradhâne زردخانه زرادخانه 37, 83, 203, 316, 320, 339, 368
Zeredkâş زردکاش 307, 316, 394
Zerkeş زرکش 294
Zevrak زورق 407
Zevvâk (Çaşnigîr) زواق 82
Zırhhâne bk. Zeredhâne زره خانه
Zil زیل 298
Zimamdâr زمامدار 322
Zimâmiyetü'd-dûrüs-sultaniyye زمامیة الدور السلطانیه 314, 322
Zimâmü'd-dâr زمام الدار 322
Zimamü'l-âdur زمام الأدور 322
Zimâmü'l-akârat زمام العقارات 322
Zimamü'l-bilâd زمام البلاد 322
Zimamü'l-îrad زمام الایراد 322
Zimam زمام 300, 327
Zırh زره 56, 69, 105, 142, 203, 222, 270
Zurna 75, 133, 180, 198, 273, 298, 306, 322, 332
Zür-riyâseteyn زو الریاستین 8

II.
KİŞİ VE YER ADLARI

A

Abaka Han 62, 119, 171, 172, 173, 174, 175, 178, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 202, 214, 220, 239, 390
Abbas ibn Abdülmuttalib 12, 40
Abbasîler 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 23, 28, 36, 52, 66, 71, 81, 294, 303, 318, 339, 365, 380, 397, 414, 418, 419, 420, 422
Abdullah ibn Hasan Ebişşevarib (عبد الله ب حسن ابی الشوارب) 11
Abdullah Seffah (عبد الله سفاح) 7, 10
Abdurrahman Alp-zeni Ağacı (عبد الرحمن آلپ زن اغاجی) 36
Abdülahad Nurî (عبد الأحدنوری) 133
Abdülkerîm (عبد الكريم) 151
Abdülmelik b. Mervan 341
Abdürrahim Haşimî (Seyyid, Şerif İmadüddin) 180
Abdürrahman (imam) 146
Abdürrahman Müstevfî (عبد الرحمن مستوفی) 94, 95
Abdurrahman (kadı)
Abdürrezzak Semerkandi (عبد الرزاق سمرقندی) 276
Abuşka (Emîr) 219
Aclun 369
Adagide (nahiye) 132
Ada (köy) 160
Adala - Atala (آطاله) 159
Adana 131, 376
Âdil Beğ (Candar oğullarından) 136
Aduddüddevle (عضد الدوله) bk. Alp Arslan
Adudüddevle (Ebû Şüca Hüsrev)
Afrika 15, 408
Afşar (köy) 163
Afyon 240
Aga Çeri (isim) 204
Ağaçeri 401
Ağlebîler 15
Ahad (Subaşı) 134, 140
Ahıska 273
Ahî Musa b. Karaman 303
Ahlat 50, 74, 95, 99, 102, 103, 110, 113, 116, 183
Ahmed Askalanî 391
Ahmed Beğ (Memlûk kumandanı) 408
Ahmed Celâyirî 199, 255, 263, 265, 292
Ahmed Dânişmend 145, 159
Ahmed Erzincâni 89
Ahmed Fakîh 156
Ahmed Gâzi (Menteşe oğullarından) 137, 163, 164
Ahmed Gazzâlî (Şeyh) 419
Ahmed ibn Esenlü 155
Ahmed ibn Tolon 18, 350
Ahmed (İshak Bey kölesi) 158, 159
Ahmed Han bk. Ahmed Teküdar.
Ahmed Kesrevî 424
Ahmed (Şah Çelebioğlu) 155
Ahmed Teküdar (Ahmed Ağa) 171, 172, 174, 175, 176, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 199, 202, 211, 213, 214, 234, 356
Akabe (عقبه) 361
Akboğa (Emîr) (آق بوغا) 336
Akdeniz 49, 142, 240, 279, 376, 407

Akdeniz Gölü 376
Akhisar 143
Akhisar Deresi.
Âkil Şeydi (عاقل سیدی) 160
Akkoyunlular 40, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 273, 275, 285, 336
Aksaray 113, 115, 119
Aksungur (Kasîmüddevle, Atabeg) 47, 49, 55
Akşehir 108, 112, 139, 147
Akşehir (Erzincan) 257
Akşidîler - Ahşîdîler 15
Aktay (Memlûk emirlerinden) 391
Alaca Ağaç (köy) 164
Alaca Tekke 164
Alada 199
Alâiyye 73, 74, 100, 111, 112, 116, 122, 137, 140, 153, 279, 407
Alaman bk. Baba şeyh köyü.
Alaşehir 141
Alâüddevle Bey 146, 165, 166
Alâüddin Ali Beyhakî 268
Alâüddin Atâ Melik Cüveynî bk. Cüveynî.
Alâüddin Aytekin Bundukdarî 328
Alâüddin Beğ b. Mahmud (Karaman oğlu) 139, 140, 152
Alâüddin Cüvangar (علاء الدین جوانغار) 271
Alâüddin Davud Şah 95, 127
Alâüddin Hüseyin (Gur Hükümdarı) 32
Alâüddin Keykubad I. 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 86, 87, 89, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 122, 124, 125, 126, 127, 196, 211, 424
Alâüddin Keykubay II. 65, 93
Alâüddin Keykubay III. 70, 94, 186, 234, 235
Alâüddin Mehmed (emîr) 200
Alâüddin Mehmed (Hoca) 181
Alâüddin (muarrif) 71
Alâüddin Süleyman (Karaman oğlu) 137
Alâüddin Tebrizî 207
Alâyundlu 154
Âlemüddin Kayser 72
Ali (Halife) bk. Ali İbn Ebî Tâlib.
Ali Ağa (kapucı) 261
Ali Ağa (Mir âhur) 259
Âl-i Ali 401
Ali Bahadır (Şahne) 243
Âli Beşşar (آل بشار) 401
Ali Bey (Candar oğullarından) 137
Ali Bey (Dulgadıroğlu) 165, 166
Ali Bey (Karaman oğullarından) 138
Ali Bey (Kara Yölük oğlu) 256
Ali Bey (Mihal oğlu) 221, 271, 272
Ali Bey Öyügü 150
Âli Büveyh (آل بویه) 8, 19
Ali Çetrî (Feleküddin, Hâcib) 32
Âl-i Fazl 385, 401
Ali (Hazinedar) 160
Ali Hoca (Şeyh) 151
Ali ibn Ebi Tâlib 233, 365, 418
Ali ibn İsa 12
Ali Mirza (Akkoyunlu ümerasından) 272
Âl-i Osman 150
Ali Paşa (Nif beyi).

Ali Paşa (Veli beğli) 272
Âl-i Rebia (آل ربیعه)
Alişah (Hoca) 200
Alişîr bk. Yakup Bey 85, 86
Ali Şir Nevâî 189, 264
Âli Ümera 385, 401
Allâmei Şirazî 202
Alp Arslan (Adududdevle) 25, 26, 28, 29, 30, 34, 42, 45, 49
Alp Kuş (Selçuk ümerasından) 33
Alp Zen el-Ağacı bk. Abdurrahman Alp Zen.
Altın Boğa Osmanî (emîr) 330
Altınordu 77, 93, 179, 180, 184, 187, 190, 192, 195, 196, 205, 207, 218, 238, 241, 243, 251, 263, 427
Altuntaş (emîri âhur) 39
Amasya 102, 111, 115, 131, 136
Amîd-i Tuğrâî (عمید طغرائی) 44
Amîdü'l-mülk (Kündürî) 41
Âmid (آمد) (Diyarbakır) 4, 49, 102, 106, 125, 219, 240, 256, 260, 266, 268
Amik (göl) 376
Âmir II. 408
Amuderya (Ceyhun) 171, 240
Anadolu 17, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 38, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 79, 81, 83, 87, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 110, 111, 113, 115, 116, 117, 119, 122, 124, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 155, 166, 170, 171, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 196, 197, 199, 207, 208, 211, 212, 217, 223, 224, 225, 229, 234, 235, 238, 240, 241, 251, 255, 258, 263, 264, 269, 270, 272, 274, 276, 280, 281, 285, 295, 303, 312, 318, 339, 356, 361, 397, 410, 420
Angüt (kabile) 185
Âni (آنی) 211, 224
Ankara 11, 64, 68, 74, 75, 104, 106, 110, 115, 117, 172, 211
Antab (Ayıntap) 376
Antakya 376, 412
Antalya 87, 88, 93, 97, 101, 102, 105, 106, 113, 116, 117, 122, 141, 160, 240
Antiyoh (Pisidya Antiyohu) 108
Arabistan 279
Arabşah (Emîr) 264
Arakliye (Eraeğlî) 110
Arayda (köy) 104
Argun Ağa (Emîr) 214
Argun Han 62, 115, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 199, 201, 202, 213, 214, 243
Arîş 377, 410
Armudeli 154
Arpa çayı 224
Arslan Apa (آرسلان آپا) 156
Arslan Bey (İbn Selçuk) 26
Arslancı (Teküdar'ın oğlu) 185
Arslan Doğmuş (Atabeg) 103
Arslan Doğmuş (Esedüddin) 79
Arslan Şah 115
Artaş 415
Artuk Arslan (Melik Mansur Nâsrüddin) 125
Artukîler (آرتقیلر) 47, 49, 111, 124
Asvan 409
Âşık Paşa ibn Şeyh İsmail 158

Atabeg Gümüş Tekin Candar, bk. Gümüştekin.
Atabeg Arslan Doğmuş, bk. Arslan Doğmuş.
Atâ Melik Cüveynî bk. Alâüddin.
ATATÜRK (Mukaddime I).
Atabeg - Atabegler 37, 46, 47, 48, 51, 62, 63, 65, 79, 80, 81, 89, 92, 96, 99, 103, 112, 115, 124, 125, 188, 241, 284, 306, 316, 371, 424
Atsız (Harezmşah) 202
Avşar (آوشار)(aşiret) 401
Ayas 376
Ayasluğ 132, 143
Aybeg (Memlûk hükümdarı) 279, 328, 350, 391
Aydınoğlu Mehmed Bey bk. Mehmed Bey (Aydınoğlu).
Aydın oğulları 133, 137, 141, 143, 164, 240
Azerbaycan 29, 33, 47, 50, 51, 171, 203, 205, 240, 251, 255, 263, 265, 269, 270, 274, 275, 431
Aziz (Hâce) 235
Azizüddin Tugrâi 99

B

Baba bk. Şemsüddin Mahmud Tuğraî.
Baalbek 369
Baba İshak (Kefersudî) 75, 104, 107
Baba Şeyh (Köy) 163
Bademiye (بادمیه) 132
Baglu Bayat (باغلو بایاد) 149
Bagras 376
Bağdad 3, 4, 5, 10, 11, 14, 16, 23, 32, 39, 43, 50, 68, 70, 170, 171, 180, 186, 192, 231, 232, 236, 239, 243, 257, 258, 260, 267, 289, 291, 292, 301, 358, 419, 425, 435
Bağdad Hâtûn 186
Bahadır (Benî Esenlü (بنی اسنلو بهادر) 155
Bahaüddin Atabeg (Emîr) 191
Bahaüddin (Emîr) 117
Bahaüddin (Horasan Sahibi Dîvanı) 202
Bahaüddin Kutluca 68
Bahaüddin Mehmed ibn Ali Cüveynî 202, 239
Bahaüddin Mehmed ibn Şemsüddini Cüveynî 202, 239
Bahreyn 56
Bakûye (Baku) 219
Balaban ibn Abdullah Rumî (Devâdar) 344
Balaban (seyyah) 141
Balat 163
Balçık Hisarı (Demirci'de) 158
Balçık Hisarı (köy) 138
Balıkesir 141, 143
Baltacu Aka 240
Barak oğlan 220
Barsbâyı Demirtaşî (بارسبای دمیر طاشی) 389
Barsbâyı İnalî (Emîr) 346
Barsbây (Sultan) 282, 346, 379, 389, 395
Basra Körfezi 408
Batu Han(باتو خان) 77, 93
Bayat (köy) 149
Bayat (Oğuz boylarından) 25
Baybars (Çaşnigîr) 390
Baybars, Melik Zahir 71, 109, 119, 218, 280, 283, 284, 285, 286, 289, 292, 297, 301, 303, 316, 325, 333,

343, 344, 350, 361, 363, 382, 383, 390, 391, 407, 411, 412, 414, 415, 416
Bayburt 257, 268
Bayburtlu (aşiret) 140
Baycu Nûyin (باجو نويين) 104, 107, 170, 196, 213, 223
Baydu Han (بايدو خان) 174, 183, 188, 189
Baydu Solurcı بايدو سولورجى 214
Bayezid Bey (Candar oğullarından) 162
Bayezid Camii 366
Bayezid Hünkâr bk. Bayezit I.Yıldırım 140
Bayezid II. (Sultan) 144, 147, 152, 154, 272, 300, 317
Bayezid I. (Yıldırım Sultan) 147, 160, 164
Bayezid Paşa (vezir) 154
Bayezid Sultan (Şehzade) 272
Bayındır (emîr) 25, 336
Bayındır (Oğuz boylarından) (بايندر) 25, 401
Bayındır Tavacı Bey 272
Bayındiriyye (بايندريه) 256, 257
Baysungur Mirza ibn Yakub 257, 260
Beçene (aşiret) (بچنه) 25
Beçenk (بچنک)
Beçin (Berçin) (بچين) 137, 143, 164
Bedrüddin Bey (Karaman oğlu) 137, 302
Bedrüddin Ebû Bekir (Sahibi Simre) 110
Bedrüddin ibn Kadî Hasan.
Bedrüddin Gühertaş (Emîri silâh) 82
Bedrüddin Kazvınî (Niksar kadısı) 119
Bedrüddin Lûlü 125
Bedrüddin Mikâil 92
Bedrüddin Ömer ibn emîrihac 117
Bedrüddin Yusuf 103
Begbars bk. Baybars Melik Zahir.
Beğbars Çaşnigîr bk. Baybars.
Begçe Bey (Saruhan oğlu) 132, 159
Behensa 400
Behisni (بهسنى) 386
Behramşah Candar 68, 83
Bekirli (aşitet) (بكرلى) 401
Belâtunus (بلاطنس) 377
Belâzurî 6
Belen (بله ن) 376
Belh 50
Belviran (nahiye) 150, 152
Bend Emîr (Sahra) (بند امير) 270
Benî Hafs 379
Benî Kilâb (Kabile) (بنى كلاب) 401
Benî Mehdî (kabile) (بنى مهدى) 401
Benî Mervan (بنى مروان) 50
Benî Rebia (kabile) (بنى ربيعه) 385
Benî Resûl (بنى رسول) 303
Benî Şeddâd (بنى شداد) 50
Benî Tâhir 408
Benî Züheyr (kabile) (بنى زهير) 385
Berçin (Berçin) (برچين) 137, 143, 164
Bereket Han 103, 111
Bergama 143
Berke Han (Altın ordu hükümdarlarından) 180, 286, 294, 392
Berkuk (Melik Zahir) 282, 285, 290, 293, 307, 319, 331, 336, 340, 343, 350, 353, 359, 361, 371, 379, 390, 391, 392, 393, 394, 406

Berkyâruk (Sultan) 27, 28, 30, 32
Berlin 294
Bermek Ailesi 3
Beyaz (aşiret) (بياض) 401
Beysan - Bisan (بيسان) 377
Beyşehir 108, 147, 240
Bihrûz (Bağdad şahnesi) 33
Bilâl (aşiret) (بلال) 401
Bilân Togu Han 111
Bire 376
Birgi 132, 135, 164, 240
Bizans-Bizanslılar 116, 131, 142, 145, 185, 208
Bodemya bk. Bademiye.
Boğa Işık 153
Bonzarov 195
Borlu - Burglu - Ulu Borlu 65, 159
Borlu (Demirci'de nahiye) 117
Boyabat 162
Boyacı kapu 152
Bozan (İmadudevle) 49
Bozdağ 132, 164
Bozoklu (aşiret) (بوزوقلى) 401
Buhayre (بحيره) 379, 400
Buka 190
Bulgar Türkleri 297
Bunduz (boy) (بوكدوز) 264
Bunsuz (بونسز) 139
Burdur (nahiye) 161
Burglu 65, 115, 117
Burhanüddin bin Abdülhak 363
Bursa 138
Burglu (بورغلى) bk. Borlu
Büyük Şeyh Hasan bk. Şeyh Hasan.
Büveyhîler 4, 8, 11, 15, 16, 19

C

Câber 376, 410
Caca bey (İlhanlı) 211, 244
Caca oğlu 112
Cafer ibn Yahya ibn Bermek 8, 15
Cemalüddin Hadim.
Camedar Reşid 284
Camii Sultan 302
Canbulat (Melik Eşref) 392
Candar Oğulları 133, 135, 143, 161, 240, 431
Candar Oğlu Süleyman Paşa bk. Süleyman Paşa.
Candar Şeydi Oğlu Mustafa bk. Mustafa (Seydioğlu).
Cekermiş جكرمش bk. Çekermiş (Çökürmüş).
Canlıca (arık) 160
Celâlüddin Devvânî جلال الدين دوانى 269
Celâlüddin Firuzşah 32
Celâlüddin Habib (Kâdî) 119
Celâlüddin Harezmşah 67, 71, 72, 96, 103, 108, 183
Celâlüddin Hasan Bey (Pervaneci) 271
Celâlüddin Karatay 79, 85, 92, 93, 100, 112, 121, 126
Celâlüddin Kayser 117
Celâlüddin Mahmudî Müsrif 89
Celâlüddin Mengübertî (جلال الدين منكبرتى) 202
Celâlüddin Müstevfî (Melikülümera) 94
Celâyir - Celâyirliler 199, 255, 356
Cemaatı Sekelü (جماعت سكه لو) 166
Cemaati Tomalu Haslu 166
Cemalüddin Ferruh Atabey 79, 80, 81, 85

Cemalüddin Hadim 40
Cemalüddin Hâshâcib (Melikü'l-ümera) 36, 208
Cemalüddin Mahmud ibn Ali 319
Cemalüddin Yusuf (Emîr Üstaddâr) 319
Cem (Sultan) 152
Cengiz ailesi 171, 187, 228, 229, 255
Cengiz Han 169, 170, 172, 197, 198, 216, 224, 228, 235, 236, 238, 243, 248, 283
Cengiz Yasası 170, 177, 184, 209, 220, 231, 236, 283, 415
Cevher ibn Abdullah 322
Cevher (Lala) 300
Ceyhun 171, 174, 240
Cezîre 404
Cidde 361
Cihangir Mirza (ibn Ali Bey) 256, 257
Cihanşah (İbn Kara Yusuf) 72, 74, 96, 113, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 270, 271, 272, 274
Cihanşah (Rüknüddin) 72, 74, 96, 113, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 270, 271, 272, 274
Cimri 33, 72, 92, 93, 99, 117, 191
Cize 382
Cuşkâb 189
Cüveynî (Alâüddin Ata Melik) 172, 173, 184, 186, 191, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 216, 219, 231, 236, 239, 246, 251, 432

Ç

Çağatay (Cengiz'in oğlu) 172, 183, 184, 187, 191, 212, 228, 236, 237, 242, 243, 244, 249, 251, 255, 262, 439, 440
Çakmak (Sultan Melik Zahir) 285, 286, 300, 315, 331, 386, 392, 405
Çankırı 136
Çanlıca (arık) 160
Çavlı Bey bk. Çavlı Bey.
Çavlı Bey ibn Dede Bâli bk.Çavlı Bey.
Çavlı Candar bk. Çavlı Candar.
Çavlı Beğ ibn Dede Bâli 155
Çavlı Candar 35
Çavlı (Mubarizüddin) 82, 106, 109, 125
Çelebî Mehmed 155, 156
Çemişkezek 244
Çemişkezek (چمشكزك) 116, 125, 244
Çepni 123
Çerkes 279, 390
Çikilliler (aşiret) 34
Çin 41, 195, 312
Çoban (Emîr) 176, 186, 199, 212, 214, 215, 218, 240
Çoğa bey (چوغا بك) 132
Çorumlu 102
Çukurköy 159
Çukurviran (Tavşanlının) 154, 155

D

Dana oğlu 138
Dânişmend (çiftlik) 159
Dânişmend (Emir) 267
Dânişmendîler 29, 49, 61, 64, 102, 115, 137
Darende 279, 376

Davda (داودا) 146
Davud ibn Mahmud (Melik) 33
Davud Şah (Mengüceklerden Alâüddin) 111
Dede Bâli ibn Resul ibn Çavlı Bey 155
Delhi 303
Demir Boğa (İlhanlı ümerasından) 359
Demirci 132, 137, 157, 158, 159
Demir Han (Karası Oğlu) 137, 138, 141, 143
Deniz Han (دکز خان) 264
Dergüzinî bk. Ebû'l-KasımNasır.
Denizli 116, 133, 140
Derbend 163, 187, 219, 239, 240, 361
Derbesak 376
Derviş Ahmed 162
Derviş Dihkî 266
Derviş Koruci 269
Derviş (Musa ibn Derviş İsa) 164
Despina (Abaka'nın zevcesi) 185
Devâdar Sikkin 336
Develi 101
Devlet Gâzi ibn Şeyh İsmail 158
Devlet Han 132, 157, 159
Devregânî (دوره کانی) 162
Deylemîler (دیلمیلر) 53, 54, 86, 99
Deylem (دیلم) 170, 423
Deyrizor 279
Dicle nehri 408
(Kal'a) دزکو 40
Dimenhur (دمنهور) 379
Dımışk (دمشق) Şam
Dimyat 349, 361, 382, 410
Divriği 116, 124, 279, 386
Diyarbekir (Âmid) 4, 102, 106, 116, 124, 219, 240, 256, 260, 266, 268
Dokuz Hâtûn 170, 186
Dudan (bir mevki) 106
Dulgadır Oğulları 131, 164, 376, 385, 401
Durbay Nuyan (دوربای نویان) 240
Dursun Bey 138
Düger 401
Dündar Bey (Aydınoğlu ümerasından) 134
Dündar Bey (Hamidoğlu) 142
Düneysir 125

E

Ebû Abdullah Ömer ibn Muhammed Şihabüddin Sübreverdî 69
Ebû Bekir (Halife) 9
Ebûbekir Bey.
Ebû Caferü'l-Mausur 3
Ebû Hâşim Ahmed ibn Burhan 236
Ebû İsmail Hüseyn İsfehani (Tuğraî) 44
Ebûlfazl Mecdülmülk (ابو الفضل مجد الملک) 46
Ebûlkasım İsmail ibn Ubbad (ابو القاسم اسماعیل بن عباد) 8
Ebûlkasım Nâsır ibn Ali Dergüzinî 30
Ebûlmuzaffer Cihanşah (ابو المظفر جهانشاه) bk. Cihanşah.
Ebûlmuzaffer Hasan Bahadır 263
Ebûlmuzaffer İsmail Bahadır 263
Ebûrrıza Fazlullah ibn Muhammed (Mecdülmülk (مجد الملک ابو الرضا فضل الله بن محمد) 37
Ebû Said Bahadır Han 176, 180, 183, 185, 186, 188, 189, 200, 211, 215, 229, 295, 356, 359
Ebû Said Gürgân 262, 263, 266

Ebû Selemetû'l-Hallâl 7
Ebû Talip Tuğrul Bey bk. Tuğrul Bey.
Ebû Yusuf (İmam) 11, 18
Ebüssaadat Fahrüddin Osman (ibn Çakmak) 286
Efdal Kirmanı (Hoca) 264
Eflak (افلاق) 143
Eflar (köy) (افلار) 161
Ege Denizi 49, 142
Eğridir - Eğirdir 107, 141, 240
Elbistan 72, 86, 102, 115, 131, 165, 217, 279, 346, 376, 394
Elcezire bk. Cezire 49, 279
Elvan Şeydi 162
Emevîler 3, 5, 18, 52, 294, 333, 380, 414
Emin Dere 165
Eminüddin Mikail (امين الدين ميكائل) 89, 92
Eminüddin Yakut 81
Emîri Hac (Subaşı) 315
Emîr Hüseyin Bey bk. Hüseyin Bey.
Emîri Ânz Samsamüddin Kaymaz bk. Samsamüddin Kaymaz.
Emîr İmadülmülk (امير عماد الملک)
Emîr İsfehsâlâr Gümüştekin Candar bk. Gümüştekin Candar.
Emîr Karaman (Kara Yusuf'un beylerbeyi) bk. Karaman.
Emîr Kümninüs bk. Kümninüs.
Emîr Kubilây bk. Kubilay.
Emîr Musa (Karamanoğlu) bk. Musa.
Emîr Mübarizüddin Çavlı bk. Çavlı.
Emîr Nâsırüddin Sebüktekin bk. Sebûktekin.
Emîr Nevruz (İlhaniye ümerasından) bk. Nevruz.
Emîr Nuh bk. Nuh.
Emîr Pulat (امير پولاد) bk. Pulat.
Emîr Sadak Tarhan (امير سادق تارخان) bk. Sadak Tarhan.
Emîr Sâlâr (Naibi kâfil (امير سالار نائب كافل) bk. Sâlâr.
Emîr Sevinç (امير سونج) bk. Sevinç.
Emîr Seyfüddin Çaşnigir bk. Seyfüddin Çaşnigir.
Emîr Seyfüddin Câliş bk. Seyfüddin Çaliş.
Emîri Silâh Bedrüddin Gühertaş bk. Bedrüddin Gühertaş.
Emîr Soguncak (Aka) (امير سوغونجاق) bk. Soguncak.
Emîr Sutay (امير سوتای) bk. Sutay.
Emîr Süleyman (Dulgadıroğlu) bk. Süleyman.
Emîr Şemsüddin Kazvinî bk. Şemsüddin Kazvinî.
Emîr Şeyhûnül-Ömerî bk. Şeyhunül-Ömerî.
Emîr Şerefüddin ibn Hatîr (امير شرف الدين بن خطير) bk. Şerefüddin ibn Hatîr.
Emîr Şikâr 235
Emîr Şucaüddin Uğurlu (امير شجاع الدين اوغورلو) bk. Şucaüddin Uğurlu.
Emîr Teliktimur (امير تلكتمور) bk. Teliktimur.
Emîrüddin (Tebrizli) 119
Emîr Yel Bugai Haseki (امير يلبغای خصكی) bk. Yel Bugai Haseki.
Emîr Yeşbek Devâdar (امير يشبک دوادار) bk. Yeşbek Devâdar.
Emîr Zade Osman Bey bk. Osman Bey.

Emîr Zengi Şah Pervaneci bk. Zengi Şah Pervaneci.
Endülüs 5, 379
Enuştekin (انوشتكن) 47
Erbesüs (Efsus) 112
Erbil (اربيل) 47, 72
Erdoğdu 139
Ereğli (Konya Ereğlisi) 110, 115
Ereğli (Kütahyada köy) 153
Eretna - Ertana (ارتنا - ارتانا) 131, 184, 356
Ergecviran (Kalecik'te) 162
Ermağanşah (Mübarizüddin) 80
Ermenak 137, 146
Ermeni Hâtûn 185, 186
Ermenistan 102, 416
Ermenşahlar (ارمن شاهلر) 47, 50
Erran (اران) 203
Ertokuş (Mübarizüddin) 63, 65, 79, 80, 100, 112, 117
Es'adibn Muhammed ibn Musa (Mecdülmülk)
Esedüddin Arslan Doğmuş bk.Arslan Doğmuş.
Erzincan 63, 65, 95, 102, 111, 116, 117, 127, 131, 257, 266, 268
Erzincan Akşehiri bk. Akşehir.
Erzurum 72, 102, 107, 116, 240, 256
Esârib (اثارب) (Antakya civarında) 412
Esedüddin Ayaz (Sâhibi Honazı (صاحب خونار خوناز) 110
Esedüddin Kündistabl 102
Esedüddin Ruzbe (اسد الدين روزبه) 109
Esenbay el-Cemalî (Emîr) (اسنباى الجمالى) 300
Eskişehir 116, 240
Eşga (اشغه) 165
Eşref ibn Timurtaş 293
Eşref Kaytbay (Sultan) bk. Kayıtbay
Eşref Oğulları 103, 131, 141, 240
Ettâyi' (Halife) (الطايع) Tâyi'
Evlâdı Burnaz 148
Evlâdı Harbendelu 386
Ezzâhir Kansu bk. Zahir Kansu.
Eyup Hisarı 113
Eyyûbîler 16, 17, 23, 32, 62, 72, 92, 107, 110, 113, 121, 125, 279, 289, 296, 305, 309, 311, 331, 339, 342, 350, 352, 363, 364, 366, 367, 377, 380, 397, 409, 410, 414

F

Fahir ibn İsa (Musuli) 191
Fahrüddevle (Abbasî veziri) 4
Fahrüddevle Ebû Bekr Pervane 65
Fahrüddin Ali (Sâhib) 46, 68, 79, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 112, 116, 235
Fahrüddin Ayaz (Subaşı) 101
Fahrüddin Behramşah 62
Fahrüddin Ebû Sâdülmahzenî 9
Fahrüddin ibn Lokman 289
Fahrüddin Kazvini (فخر الدين قزوينى) 94
Fahrüddin (Nâzır-ı ceyş) 9, 62, 68, 79, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 101, 112, 116, 235, 286, 383
Fahrüddiu Ebû Tâlib Ahmed Damegânî 9
Fakihlu (Cemaat) 166
Fareskür (فارسكور) 361
Farisüddin Akkuş 180
Fars - Fâris 189, 210, 211, 240, 255, 257, 259, 260, 261, 262, 264, 267, 270, 272, 274, 275

Fasilyüs 123
Fatıma (Çelebi Mehmedin kızı) 300
Fatih Sultan Mehmed bk. Mehmed II.
Fâtımatüzzehra 365
Fâtımîler 5, 16, 294, 298, 305, 337, 350, 352, 365, 380, 397, 410, 418, 421
Fazl ibn Ubbâde (فضل بن عباده)
Fatimîler 419
Fazl ibn Rebî' 202
Fazl ibn Sehl فضل بن سهل 8
Fazl ibn Yahya فضل بن يحيى 15
Fazlullah Reşidüddin Muhammcd (Vezîr) bk. Reşidüddin.
Fazlullah ibn Abdullah Şirazî.
Feleküddin Ali Çetrî (Hâcib) bk. Ali Çetri.
Feleküddin Dündar Bey bk. Dündar Bey.
Fenârî oğlu Mevlâna Şemseddin bk. Mevlâna Şemsüddin.
Ferdehla (فردخلا) 106, 107
Ferec (Melik Nasır) 282, 290, 302, 305, 319, 336, 343, 358, 370, 392, 429
Ferruh Atabeg (Lala) 112
Fethüddin Fethullah 343, 346
Fethüddin ibn Abdüzzâhir 343
Feyyum 400
Fırat (nehir) 279, 410, 414
Filâdelfiya bk. Alaşehir.
Filip (Güzel Filip) 191
Filip dö Meziyer.
Fustat (فسطاط) 308, 314, 365, 367

G

Garbiye 369, 400
Garb Mogolları 169, 170, 171
Gâvur İshak (كاوور اسحاق) 272
Gazi Ahmed Bey (Menteşe oğullarından) bk. Ahmed Gazi.
Gazale Seydî (Akil Seydioğlu) (عاقل سيدى او غلى غزاله سيدى) 160
Gazi Hünkâr Murad Bey bk. Murad Bey I.
Gazi Melikşah Selçukî bk. Melikşah.
Gazi Umur Bey (Aydınoğlu) bk. Umur Bey.
Gazal Seydî (غزال سدى) 160
Gazanfer Kethüda 267
Gazi Umur Paşa (Aydınoğlu).
Gazneyn (غزنين)
Gazan Mahmud Han 78, 95, 169, 171, 172, 174, 178, 185, 191, 192, 193, 194, 205, 206, 211, 215, 219, 225, 227, 228, 233, 246, 247, 356, 426
Gazi Çelebi 143
Gâzi Virani (köy) 157
Gazne 423
Gaznevîler Gazneliler 15, 23, 26, 28, 32, 36, 52, 53, 54, 55, 85, 101, 420, 422
Gazze 346, 368, 369, 378, 410
Gence 260
Gerger (كركر) 375, 387
Germiyan, Germiyan Oğulları 82, 103, 131, 134, 136, 141, 146, 153, 157, 240
Germiyan oğlu Mehmed Bey.
Gevher Hâtun 44
Geylân 235
Gıyasüddin Keyhüsrev I 61, 65, 82, 87, 110, 151
Gıyasüddin Keyhüsrev II 62, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 75, 80, 82, 90, 91,

100, 102, 103, 104, 111, 113, 117, 120, 121, 122, 125, 126, 424
Gıyasüddin Keyhüsrev III 65, 69, 72, 91, 102, 111, 117, 119
Gıyasüddin Mehmed (İbn Fazlulları Reşidüddin) 200
Gıyasüddin Mehmed ibn Melikşah bk. Mehmed.
Gıyasüddin Mesud II. 70, 91, 191
Gıyasüddin Mesud (Isfahan Selçukîlerinden) 38
Gıyasüddin Muhammed (Gazne hâkimi) 32
Gök Alp 264
Gökalp (Ziya) 221
Gökbörü 72
Göl Hisar 161
Göl (Simavda köy) 156, 157
Gönül eri (کوکل اری) 151
Gördes 132, 158
Gördük (کوردوک) 132
Gur (غور) 423
Guzoğlu (Silâhdar) 37
Gügem (کوکه م) 156
Gülhur (Tâife) (کلهور) 267
Gümüştekin Candar 47
Gürcistan 240, 269, 270, 273
Gürün (کورون) 279

H

Habeş 402
Habrun (حبرون) 410
Habur nehri 27
Hâce Selman (Aydın oğlu ümerasından) 134
Hâce Yunus (Emirfîssevahil) 75
Hacı Armaganşah 102
Hacı Bayram 158, 163
Hacı Bey (Akkoyunlu Emirlerinden) 258
Hacı Hızır 163
Hacı İbrahim 151
Hacı Yusuf 150
Haçin (حاچین) 74
Haçlılar 27, 61, 83, 280, 283
Hafız Şirâzî 234
Hajük-oğlu (İğdiş başı) (اکدیشباشی حاژوک اوغلی) 104
Hâkanî (şair) 73
Hâkim Biemrillâh (Ebûl-Abbas ibn Ahmed) 289, 301
Hakim Nizâmî-i Kûhistânî bk. Nizâmîi Kûhistânî.
Haleb 49, 125, 243, 302, 346, 367, 368, 369, 370, 375, 376, 395, 401, 403, 405, 410, 412, 413, 414, 415, 433, 435
Halef Gazi zaviyesi 185
Halid ibn Velid 6
Halil Bey (Karaman oğlu) 140
Halil (Hayrüddin) Paşa (Çandarlı) 163
Halil Mirza (Sultan Halil) 257, 260, 262, 264, 266, 271, 273, 275
Halil Sultan bk. Halil Mirza.
Halil Tavacı 270
Hama 307, 309, 334, 346, 347, 358, 364, 368, 369, 372, 376, 377, 378, 403, 410, 413
Hamdullah Müstevfî 207, 208
Hamid Oğlu Dündar Bey bk. Dündar Bey.
Hamid Oğlu Hüseyin Bey bk. Hüseyin Bey.
Hamid Eli (Livâyı Hamid) 161

Hamid oğulları 103, 135, 138, 141, 142, 147, 160, 240
Hamza Bey 155
Hamza Bey (Kara Yülük Oğlu) 256
Hamza ibn Müeyyed-i Tuğraî 96
Hamza Viranı (Çiftlik) (حمزه ویرانی) 158
Hand Hatun bk. Selçuk Hâtûn.
Hanbelî 351, 363
Hânefî 351, 363, 364, 370, 373, 375, 377, 378
Hanefî fıkhı 119
Hanefî medresesi 178
Hânikâhı Salâhiyye 366
Hânikâhı Sümeysatiyye (خانقاه سمیساطیه) 366
Harbendelu (aşiret) 386, 401
Harem 300, 327
Harem dairesi 327
Harezm 202
Harezmşah (Sultan Mehmed) 35, 202, 224
Harput 27, 105, 108, 111, 116
Harran 121
Hârun Reşid 8, 15
Hasan Ali (İbn Cihanşah) 256
Hasan Bey 223
Hasan Bey (Emiri Dîvan) 275
Hasan Bey bk. Uzun Hasan.
Hasan Halife 157
Hasan Pâdişah bk. Uzun Hasan
Hasan İbn Abdülmümini Muzafferi 426
Hasan ibn ali İbn Osman bk. Uzun Hasan.
Hasan ibn Ali 9, 233
Hasan ibn Ali ibn İshak bk. Nizamülmülk.
Hasan ibn Zahir Şehristanî 426
Hasankeyf 49, 62, 124, 303
Hasan (köy) 138
Hasan Rumi (Şeyh) 149, 150
Hasan (Sâhib Ata'nın oğul) 102
Has oğuz 65
Hata 41
Hatîr oğulları 234, 238
Hatom (Ermeni Kralı) 126
Hâtûn Sarayı 149
Haydarı Üryan (Seyyah) 141
Hayir Bey Seyfi İnal 389
Hazreti Ali bk. Ali.
Hazreti Ebû Bekir bk. Ebû Bekir.
Hemedan 30, 262
Herat 35
Hısn-ı Akar 377
Hısn-ı Keyfa bk. Hasankeyf.
Hısn-ı Mansur 386
Hırtpırt (خرت پرت) bk. Harput.
Hısnü'l-Ekrad (حصن الاکراد) 377
Hızır Bey (Aydınoğlu) 132, 136
Hızır Çelebi ibn Saruhan 158
Hızır Paşa (Saruhanoğlu) 159
Hızır Şah Bey (Saruhanoğlu) 158, 159, 426
Hicaz 362, 398, 404
Hille 258
Hindistan - Hint 210, 303, 304, 408, 423
Hisar Bey (Subaşı) 140
Hocalala mescidi 146
Homa (خوما) (kaza) 157
Honas 102
Horasan 29, 30, 34, 42, 43, 49, 50, 51, 54, 187, 188, 191, 202, 203, 204, 208, 240, 250, 423
Hoşkadem (sultan) 386

Hoy 426
Humus (حمص) 124, 368, 369, 410
Hurman (Rümman) 112
Hüdabende bk. Olcaytu.
Hüdâvendiger bk. S. Murad I.
Hülâcû (İlhanlı Şehzadesi) 189
Hülâgû 69, 77, 91, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 182, 184, 186, 187, 189, 197, 201, 202, 203, 205, 208, 212, 213, 217, 232, 235, 239, 301
Hümamüddin Candar 74
Hümartekin Tuğraî 44
Hürmüzân 6
Hüsamüddin Bukavul 217
Hüsamüddin (Kadilkuzât) 119
Hüsamüddin Karaman (Karamanoğlu) 137
Hüsamüddin Kaymerî 68
Hüsamüddin Taştî 84
Hüsamüddin Yavlak Arslan 101
Hüsamüddin Yusuf (Emir) 102
Hüseyin Bey (Emir) 162
Hüseyin Bey (Hamid-oğlu) 147
Hüseyin Bey (Memlûk kumandanı) 408
Hüseyin Bey Tavacı 270
Hüseyin ibn Ali 233
Hüseyin Mirâhûr 261
Hüseyin (Sâhib Ata oğlu) 102

I

Irak 4, 8, 15, 30, 50, 51, 53, 70, 171, 180, 188, 202, 203, 204, 205, 210, 213, 232, 240, 261, 264, 267, 273, 341, 379, 398, 404
Irâki Acem 50, 239, 240, 255, 269, 274
Irâki Arab 232, 240, 255, 269, 274, 301
Isfehan 29, 38, 91, 93, 239, 240, 257, 259, 266
Isparta 108, 116
Istanos (Korkudeli) 161
Itfıh (اطفح) 400

İ

İbn Dübeysu (ابن دبيس) 33
İbn Kemal 148
İbrahim Bahadır (Aydınoğlu) 132
İbrahim Bey (Menteşe oğlu) 138
İbrahim Bey (veledi Karaman - Karaman oğlu) 138, 139, 148, 150, 152, 260, 303, 426
İbrahim ibn Cihangir (Akkoyunlu Şehzadesi) 260
İbrahim (Karaman oğlu kadı askeri) 138
İbrahim Paşa (Çandarlızâde) 163
İbrahim Şah Bey (Akkoyunlu ümerasından) 272
İbrahim Şah (Candaroğullarından) 137
İçel 116
İkbal (püseri Arktu (اقبال) پسر ارقتو) 214
İldeniz oğulları 29
İlhânîler İlhanlılar 31, 40, 77, 83, 89, 93, 95, 97, 119, 171, 172, 178, 179, 183, 184, 186, 187, 190, 191, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 215, 217, 219, 222, 223, 224, 225, 229, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 250, 251, 255,

258, 260, 261, 264, 265, 267, 270, 339, 422, 426, 427, 432, 440
İlkân Noyan 174
İlkay Noyan 213
İlyas Bey (Aydınoğlu Ümerasından) 132
İlyas Bey (Menteşeoğlu) 163
İlyas Bey (Saruhanoğlu) 159
İmadı İsfehânî 31
İmadüddin İsmail ibn Kara Arslan.
İmadüddin Kara Arslan Kavurt bk. Kavurt Bey.
İmadüddin (Büveyhîlerden) 4
İmam Ebû Yusuf bk. Ebû Yusuf.
İmadüddevle Bozan bk. Bozan.
İmadüddin İsmail ibn Melik Âdil (Dımaşk hükümdarı) 125
İmadüddini Zengî 47
İmadüddin Karatay 243
İnak Hasan 257
İnaliyye (aşiret) 392
İnanç Bey 156, 240
İnanç Yabgu 39
İnal bk. Melik Eşref.
İran 8, 25, 31, 34, 50, 79, 104, 170, 171, 176, 182, 195, 199, 207, 208, 210, 222, 239, 267, 269, 271, 274, 358, 393, 412, 419
İsa Bey (Aydınoğlu) 147, 160, 164
İsa Çelebi (ibn Yıldırım Bayezid) 160, 161
İsa (ibn Evliya Ece) 148
İsa (ibn Hasan, Hecin postacısı) 414
İsa Saveci (kadı) 261
İsa (veledi Boğa) 160, 161
İsfehanî (Emir Dâd) 81
İshak Bey - Çelebi (veledi Saruhan - Saruhanoğlu) 145, 158, 159, 426
İshak Bey (İnanç oğlu) 159
İskender Bey (Candar oğullarından) 137
İskender Bey (Osmanlı ümerasından) 272
İskenderiyye 87, 282, 297, 303, 306, 307, 309, 312, 346, 361, 364, 365, 368, 378, 379, 382, 390, 400, 407, 408, 410
İskender Mirza (ibn Kara Yusuf) 256, 263, 272, 274
İsmail bk. Şeyh İsmail.
İsmail Bey (Candaroğullarından) 143, 162
İsmail Hakkı (Uzunçarşılı). Bu eserin müellifi.
İsmailîler 170, 217
İsmail Mühürdar (Emîr) 259
İstanbul 11, 123, 323, 398
İsyut (süyut).
İstenikus (kumandan) 107
İşmûnîn 400
İşmûnürrummân 400
İşramun (ibn Curmagun) 240
İvrala (köy) 146
İyci Tutkavul (ایجی تونقاوول) 243
İzmir 132, 134, 143, 240
İznik 82, 184
İzzüddin Ahmed (Harput Hükümdarı) 111
İzzüddin (Kadilkuzât) 122
İzzüddin Keykâvüs I. 61, 62, 66, 67, 68, 84, 91, 101, 104, 105, 113, 122, 124, 126, 425
İzzüddin Kılıç Arslan (ibn Alâüddin Keykubat) bk. Kılıç Arslan. 65, 98
İzzüddin Mehmed Tuğraî 89

İzzüddin (Melikü'l-ümera) 368
İzzüddin Râzî 91
İzzüddiun Keykâvüs II. 70, 80, 81, 82, 84, 91, 96, 97, 118, 123, 170, 186, 196

J

Jan (Kıbrıs Kralı) 407

K

Kaatı Berberiyye (قاعة بربريه) 299
Kaatı Kübrâ (قاعة كبرى) 299
Kaatı Muallâka 299
Kaat-ı Muzafferiyye 299
Kaatı Ramazan 299
Kâbe 6
Kaçarîler 271
Kadgay (Emir Yargu) 235
Kadı Burhanüddin Ahmed 119, 131
Kadı Muhyiddin ibn Abdüzzâhir 343, 412
Kadı Sadüddin 119
Kahire 292, 294, 296, 297, 299, 301, 302, 304, 307, 308, 312, 314, 346, 350, 351, 352, 364, 365, 366, 373, 379, 390, 391, 403, 412, 418, 436, 439
Kâhta (كاختە) 73, 106, 109, 116
Kaim Biemrillâh 4
Klavun bk. Melik Mansur.
Kanunî (Sultan Süleyman) bk. Süleyman.
Kansu (ibn Berdi Bey).
Kal'a bk. Kal'atü'l-cebel.
Kal'at'ül-Cebel 274, 279, 289, 298, 299, 300, 301, 302, 314, 346, 347, 348, 350, 354, 355, 359, 367, 379, 389, 390, 403, 409, 411, 412
Kal'atül-müslimîn bk. Rum Kale.
Kalecik 162, 163
Kalın Viran 154
Kalyub 400
Kandelur bk. Alâiyye.
Kangırı bk. Çankırı.
Kansu Gavri 298, 317, 387, 390, 392, 394, 408
Kansu (ibn Berdi Bey). 283, 298, 317, 371, 386, 390, 392, 394, 404, 408
Kantaküzen 143
Kaplancı (Teküddar'ın oğlu) 185
Kapucı Ali Ağa bk. Ali Ağa.
Kara Arslan Kavurd bk. Kavurd.
Karaağaç (Kasaba) 108, 154
Karabağ 178
Karaca Sâkî 38
Karadeniz 122, 142
Karahanlılar 28, 32, 34, 419
Karahisarı Develi 102
Kara Koyunlu Kara Koyunlular 255, 274, 416
Karakurum 170
Karaman Bey 273
Karaman Bey (Karaman Beyliği müessisi) 139
Karaman Oğlu İbrahim Bey bk. İbrahim.
Karaman Oğlu Mehmed Bey bk. Mehmed.
Karaman Kayası (köy) 158
Karaman oğulları 139, 140, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 207, 240, 436
Karaman (Vilâyet) 136, 137, 149, 153, 273

Kara Mehmed (Kara Koyunlu reisi) 256
Kara Melek Tavacı 270
Karası Oğlu Yahşi Bey bk. Yahşi Bey.
Kara öyük (köy) 149
Karası 143
Karası Oğullan (Beyliği) 132, 142
Kara Sungur (Atabeg) 47
Karatay (Bitikçi)
Karatekin (Lâda) 48
Kara Yölük Osman Bey 255, 256, 257
Kara Yusuf Bey 256, 263, 265, 272, 273
Kardirüs bk. Kirkard
Kars 224
Karsak Oğlu 154
Karyei Hasan bk. Hasan Köyü.
Karyei İmre 150
Kasım Bey (ibn Kara Yölük) 346
Kasım Bey (İsfendiyar oğlu) 146, 162, 426
Kasım (Candar oğlu) 426
Kasım Pervaneci 265
Kasîmüddevle Aksungur bk. Aksungur.
Kasrı eblak 299
Kastamonu 91, 112, 116, 136, 137, 143, 240, 440
Kastel öyük (قستل اویوک) (mezraa) 138
Kâşan 257
Kâşgar 35
Kaş (Nahiye) 148, 161
Kataya (قطیا) 353, 400, 410
Kavurt (Kara Arslan) 29, 32, 49
Kaymeri bk. Hüsamüddin.
Kayı (aşiret) 25
Kayırhan bk. Korucuk.
Kaymış İkacı (Argun'un validesi) 185
Kayseri 63, 69, 71, 72, 75, 96, 102, 104, 109, 115, 119, 127, 131, 136, 152, 184, 292, 316, 356
Kaytbay (Melik Eşref) 208, 266, 333, 335, 390, 392
Keçi Kırı (mezraa) 151
Keçi Köprü 160
Kedelye (کدلیه) 153
Kemah 186, 257, 268
Kemal Paşa (Nif) 132, 137, 141
Kemalüddevle Ebûrrıza (Ârız-ı ceyş) 42, 45
Kemalüddin Ali (Hâce) 262
Kemalüddin (Hâvayic Sâlâr) 85
Kemalüddin Kâmyar 79, 95, 97, 98, 105, 107
Kerâk 369, 377, 378, 403, 410, 413
Kerimüddinül-Kebîr (kadı) 360
Keşişlik (Devregânîde) 162
Keyferîdûn 63, 65
Keyhâtu (İlhan) 174, 185, 188, 199, 214
Keykâvüs ibn Keyhusrev I. bk. İzzüddin Keykâvüs
Keykâvüs II. bk. İzzüddin Keykâvüs
Keykubad I. bk. Alâüddin Keykubad.
Keykubad III. bk. Alâüddin Keykubad
Keyük Han (کیوک خان) 210
Kezerpit 385, 386
Kıbrıs 407, 408
Kılıç Arslan I. 27, 29, 61, 64
Kılıç Arslan II. 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 115, 116, 124, 126
Kılıç Arslan IV. 62, 65, 69, 70, 85, 116, 185

Kınık 401, 424
Kıpçak 122, 303
Kırhan 103, 111, 183
Kırım 71, 122, 427
Kırşehir (Aksaray Kırşehiri) 90, 112, 211, 251
Kırvan (köy) (قروان) 148
Kıvamüddin (Emîr dâd) 97
Kıybe (قيبه) (Hadımı Has) 235
Kızıl Arslan (Atabeğ) 32
Kızılca (Demirci köylerinden) 157
Kızıldeniz 407, 408
Kızıl (Emîri âhur) 32, 39, 153
Kızılkışla 153
Kızılöyük (Balat'ta) 163
Kızılviran (köy) 149
Kilikya 104, 125, 126, 368, 378, 414
Kinoli (كينولى) 162
Kirayt (kabile) 184
Kirkard (Alâiye beyi) 112
Kirman 27, 29, 47, 49, 51, 185, 219
Kirtiboli (Antalya'da) 160
Kirti (köy) 148
Kitbuğa (كيتبوغه) 182, 325, 401
Kocac (قوجاج) 139, 149, 152
Konkurat (aşiret) (قنقرات) 184
Konkurtay 176, 189, 234
Korkmaz'üş-Şerîfî.
Korucu Şeyh Ali bk. Şeyh Ali.
Konya 67, 69, 72, 74, 77, 78, 82, 85, 86, 91, 92, 93, 101, 105, 109, 115, 118, 119, 134, 136, 138, 139, 148, 149, 191, 207, 225
Korucuk (Kayır Han) 157
Kos 400, 409, 410
Kozluca (köy) 139
Kögonya (كوغونيا) 112
Köpek Oğlu 401
Körtimur 182
Kösedağ 77, 90, 93, 100, 103, 104, 107, 108, 113, 117, 170, 197
Köşlü Han 103, 111
Kötürüm Bayezid 137
Kubilay (Emîr) 330
Kubilây Kaan 171, 173, 175, 195
Kudüs 369, 416
Kulday Ikâcı (Gazan'ıu valiyesi) 185
Kurafe (قرافه) 314
Kutbüddin İsmail 50
Kutbüddin Mahmud Şirazî 191
Kutbüddin Melikşah 115
Kutlubeğ (aşiret) 401
Kutlu Bey (Akkoyunlulardan) 257
Kutlug Timur 238
Kutlukşah (Emîr) 215
Kutulmuş (Kutlumuş) 26, 42, 49, 420
Kuzâi قضاعى
Kücerat (Gücerat) 408
Kümninüs (Emîr) 75, 98, 126
Kütahya (كوتاهيه) 116, 154, 155, 240

L

Lâçin bk. MelikMansûr.
Lâdik (Denizli) 102
Lâkûşi (sâhib) 191
Lâlâ Ferruh Atabeg bk. Ferruh Atabeg.
Lala Hızır Şah bk. Hızır Şah.
Lala Kara Tekin bk. Kara Tekin.
Lârende 111, 137, 148, 150
Laskaris 100, 108
Latinler 142, 144
Lâzikiyye (Denizli) 156
Lâzikiyye (Suriyede) 377

Lekzi (Emir) 214, 235
Leningrad 294
Leon (Kilikya I. ErmeniKralı) 126
Libya 279
Lifon bk. Leon, Hatom.
Luvr 294
Lüle (Arslan Apa köylerinden) 156
Lyon 67

M

Maarretünnumanül (معرة النعمان) 376
Mahallei Mescidi Kölek 152
Mahmud Alp (Selçuk sipahilerinden) 101
Mahmud Bey (Karaman oğlu) 138, 147, 148
Mahmud Çelebi ibn İbrahim Paşa (Çandarlızade) 163
Mahmud (Gaznevî) 26, 52, 53
Mahmud Gazan bk. Gazan Mahmud (Gaznevî)
Mahmud ibn Muhammed ibn Melikşah 33
Mahmud Kaşgarî 30
Mahmud Paşa 272
Mahmud Şah İncu 194
Mahmud Deylemî (محمود ديلمى) (Akkoyunlu veziri).
Mahperi Hâtûn 62
Mahzeme ibn Nevfel (محزمه بن نوفل) 6
Maksut Mirza (ibni Uzun Hasan) 257, 259
Malatya 63, 64, 68, 72, 74, 75, 82, 95, 102, 104, 108, 115, 117, 125, 147, 279, 293, 375, 376, 386, 387, 393
Malazgirt 115
Manavgat 116
Manisa 132, 136, 137, 158
Mansur Bey 272
Mansur ibn Kutulmuş (منصور بن قوتولمش) 26, 29
Mansur (منصور) (Tüşmal توشمال) 279
Maraş 131, 165, 279, 376
Mardin 49, 124, 125
Marko Polo 195, 196, 238
Marmara 240
Marmara (köy) 164
Maveraünnehr 34, 210
Mavrozom 62
Mâzenderan (مازندران) 187, 202, 203, 239
Mecdüddin Ebu Bekir 91
Mecdüddin (Hoca) 235, 237
Mecdüddin İshak (Şeyh) 68, 145
Mecdüddin Mehmed Erzincanî 89, 91
Mecdülmülk (Ebûlfazlı Kumî) 43, 46
Mecdülmülk (İlhanîlerde) 43
Medinei Münevvere 6, 279
Mehd-i Ulya Selcukşah bk. Selçukşah.
Mehmed Bey (Aydın oğlu) 132, 135, 140
Mehmed Bey II. (Karaman oğullarından) 138, 272, 426
Mehmed Bey I. (Karaman oğlu) 72, 151
Mehmed Bey ibn Alâüddin Bey (Karaman oğlu) bk. Mehmed II. (Karamanoğlu).
Mehmed Bey ibn Mahmud (Hamid oğullarından) 160
Mehmed Bey (Menteşe oğullarından) 138

Mehmed b. Melikşah (Gıyasüddünya ve'ddin) 28, 30
Mehmed Çelebi ibn Çavlı Bey 155
Mehmed Hâce Bîrûnî 152
Mehmed Han (Fatih) bk. Mehmed II.
Mehmed Hüdabende (Han) 188
Mehmed II (Fâtih Sultan) 146, 207, 263, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276
Mehmed ibn Bayezid Han (Çelebi) 155, 156
Mehmed ibn Memiş (Karaman oğlu Kadı Askeri) 138
Mehmed Lala (Hoca) 259
Mehmed Paşa (Osmanlı ümerasından) 272
Mehmed Sofracı 274
Mekkei Mükerreme 279
Melek Paşa (Bayezid Paşa kızı) 155
Melik Âdil (Kitbuga ملک عادل (کتبوغا bk. Kitbuga
Melik Âdil Nureddin Mahmud bk. Nureddin Mahmud.
Melik Âdil Sulamış bk. Sulamış.
Melik Âdil Tomanbay bk. Tomanbay
Melik Davud ibn Mahmud (Selçuk ailesinden) bk. Davud b. Mahmud.
Melik Eşref Barsbay (ماك اشرف بارسبای) bk. Barsbay.
Melik Eşref Kaytbay (ملک اشرف قایت بای) bk. Kayıtbay.
Melik Efdal Ali (ibn Salâhüddin Eyyûbî) 331
Melik Eşref İnal (ملک اشرف اینال) 285
Melik Eşref Musa 110, 113
Melik Eşref Salâhüddin Halil 293, 301, 304, 390, 428
Melik Eşref Şabanı Sânî (ملک اشرف شعبان ثانی) 293, 296, 335, 343, 378, 393
Melik Gazi 108
Melik Gıyasüddin (Hind hükümdarlarından) 304
Melik Kâmil Halil (Hısnı Keyfa hükümdarı) 303
Melik Kâmil (ibn Âdil) 125
Melik Kâmil Şabanı Evvel 398
Melik Mansur Ebûbekir 289
Melik Mansur Klavun (ملک منصور قلاون) 172, 191, 279, 281, 283, 286, 287, 290, 294, 307, 311, 343, 344, 350, 356, 360, 428, 429
Melik Mansur Lâçin (ملک منصور لاچین) 282, 382, 396, 397
Melik Mansur Mehmed (Mısır Eyyûbîlerinden) 331
Melik Mansur Nâsırüddin Artuk Arslan bk. Artuk Arslan.
Melik Mesud (ibn Salıh). Âmid hükümdarı Rüknüddin Mevdûd 124, 125
Melik Muazzam İsa 377
Melik Muiz Aybek (ملک معز آیبک) bk. Aybek
Melik Muzaffer Hacı 414
Melik Muzaffer Şihabüddin Gâzî (Meyafarkîn) (ملک مظفر شهاب الدین غازی) 112, 124
Melik Muzafferüddin (Mengûceklerden) 112
Melik Mücahid Şirkûh (ملک مجاهد شیرکوه) 124
Melik Müeyyed İmadüddin İsmail (Ebûlfida) 309

Melik Müeyyed Şeyh (ملک مؤید شیخ) 282, 285, 302, 370, 379, 392, 406
Melik Nâsır Fereç (ملک ناصر فرج) bk. Fereç.
Melik Nâsır Hasan 335
Melik Nâsır (Mehmed ibn Klavun) (محمد بن قلاون)) 192, 282, 284, 293, 295, 299, 302, 310, 317, 326, 329, 335, 340, 348, 350, 356, 360, 366, 371, 382, 383, 386, 398, 399, 403, 413, 429
Melik Nâsır Salâhüddin (Haleb Eyyûbîlerinden) 62, 125
Melik Rıdvan bk. Rıdvan.
Melik Said Berke Han bk. Berke Han.
Melik Sâlih Alâüddin Ali (ibn Klavun) 286
Melik Sâlih İmadüddin İsmail 304
Melik Sâlih Nâsırüddin Mahmud (Amid Hükümdarı) 124
Melik Sâlih Necmüddin 279
Melik Sâlih Rüknüddin İsmail (Musul Hükümdarı) 303, 411
Melik Sâlih Salâhüddin (Haleb Eyyûbîlerinden)
Melik Salih Şaban 330
Melik Zahir Berkuk bk. (ملک ظاهر برقوق) Berkuk.
Melikşah (I. Kılıç Arslan oğlu) 64
Melik Zâhir Baybars bk. Baybars.
Melik Zâhir Çakmak bk. Çakmak.
Melikül-ümera Hüsamüddin.
MelikülI-ümera Celâlüddin Müstevfî bk Celâlüddin Müstevfî.
Melikşah (ibn Alp Arslan) 19, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 37, 39, 41, 44, 45, 49, 50, 53, 54, 64, 331, 419
Memâliki Rum bk. Rum.
Memlûkler 11, 12, 16, 23, 30, 38, 40, 47, 81, 85, 95, 96, 114, 131, 139, 147, 155, 164, 178, 182, 191, 192, 199, 212, 217, 218, 243, 269, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 302, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 328, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 339, 341, 343, 344, 347, 350, 351, 352, 353, 359, 360, 361, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 376, 377, 379, 380, 381, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 414, 415, 416, 425, 427, 428, 429, 441
Me'mun (halife) 8, 418
Mencuk (emîr) 331
Menfilot (منفلوط) 352, 400
Mengücek (Emîr) 49, 61
Menteşe oğlu Ahmed Bey (Gâzi) bk. Ahmed Gâzi.
Mengücekler (منکوجکلر) 29, 49, 62, 95, 110, 115, 124, 127
Mengü Kaan 170, 195, 196, 211, 231
Menşei Eshabı Kehf bk. Erbesü (Efsus).
Menteşe İli (منتشه ایلی) 147, 163
Menteşe Oğulları 133, 137, 138, 141, 142, 143, 163, 164, 240
Menûfiye 400
Menzile 361
Meraga (مراغه) 228
Meriç nehri 143
Merv-i Şah-ı Cihan 43

Merv (مرو) 34, 41, 49, 50, 101, 312
Mesih Mirza (ibn Hasan Bey) 257
Mes'ud I. (ibn Kılıç Arslan I) 61, 62, 64
Mesud (Amid hükümdarı) bk. Melik Mes'ûd.
Mevlâna Celâlüddin Rumî (مولانا جلال الدین رومی) 146, 437
Mevlâna Fanî (Pervaneci) 265
Mevlâna Gökçe 262
Mevlâna Kutbüddin
Mevlâna Necmüddin ibn Muhammed İbn Abdühnuhsin bk. Necmüddin ibn Muhammed 138
Meyyâfarkin (میافارقین) 108, 124
Mezrea-i Hatun 165
Meydan bk. Kal'atülcebel.
Mısır 6, 15, 16, 18, 58, 75, 87, 171, 174, 179, 212, 225, 256, 279, 281, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 294, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 310, 311, 315, 319, 322, 328, 329, 331, 332, 339, 341, 347, 348, 350, 352, 353, 354, 355, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 387, 389, 391, 393, 397, 398, 399, 400, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 412, 413, 416, 428, 429, 436, 437, 439
Mihal oğlu Ali Bey bk. Ali Bey (Mihaloğlu
Mikâil (köy) 387
Mikâil (Tuğrul Bey'in babası) 26
Milâs 137, 164
Mir Süleyman (Hamidoğullarından).
Mirza Cihanşah (میرزا جهانشاه) 263
Mirza Ebû Bekir (Timur'un torunu) 272
Mirza Ebû Said (Kara Yusuf oğlu) 272
Mirza Elvend 260
Mirza Mehmed Tavacı (میرزا محمد تواجی) 270
Mirza Yusuf ibn Cihan şah bk.Yusuf Mirza.
Mişel Paleolog 185
Misyaf (مصیاف) 369
Moğol - Moğollar 23, 32, 58, 62, 65, 70, 77, 82, 93, 94, 95, 99, 104, 105, 107, 111, 113, 119, 120, 122, 126, 131, 169, 170, 171, 172, 174, 178, 179, 182, 184, 185, 187, 189, 190, 191, 195, 196, 197, 202, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 246, 248, 249, 251, 270, 271, 279, 280, 281, 283, 284, 289, 292, 298, 301, 303, 334, 356, 358, 374, 405, 411, 412, 414, 415, 416, 431, 436, 441
Molla Ahmed (ibn Nasrullah Deylemî) 438
Mora 143
Muaviye 9
Mugan (موغان)
Mugisüddin Tuğrul Şah bk. Tuğrul Şah.
Muğla 137
Muhammed Cevzekanî (محمد جوزقانی) 44
Muhammed ibn Bakır Mirza (Timur ahfadından) 272

Muhammed ibn el-Kamamiye 335
Muhammed ibn Tuğluk (Hind hükümdarlarından) 303
Muhammedi (Mirza) ibn Cihanşah 257, 259
Muhammedü'l-Bundarî 43
Muhibbüddin Devlethan 390
Muhyiddin Arabî 151
Muhyiddin ibn Abüzzâhir 412
Muhyiddin Mesud ibn Kılıç Arslan 69, 115
Muhyiddin zâde Muhammed (Karaman oğlu Kadı Askeri) bk. Mehmed ibn Memiş.
Muinüddin Müstevfî 206
Muinüddin Süleyman Pervâne 80, 91, 102, 112, 120, 122
Muizüddevle Ebûl-Hüseyin (Büveyhîlerden) 4
Muizüddin Kayser Şah 115
Muizzüddünya ve'ddin (Melikşah'ın unvanı) 28
Muizzüddünya ve'd-din (Sen Cer'in unvanı) 28
Muka (Emîr) (موقا) 213
Molla Ahmed (ibn Nasrullah Deylemî).
Mukarrebüddin (Heratlı) (مقرب الدين) 35
Muktazî Liemrillâh (halife) (مقتضى لأمر الله) 32
Muktedî (halife) 4, 32
Muktedir Billâh (halife) 9, 26
Murad ibn Mehmed Han bk. II. Murad.
Murad Bey II. (Osmanlı hükümdarı) 158, 192, 266
Murad Bey I. (Osmanlı hükümdarı) 138, 140, 147, 154
Murad Çelebi (arazi tahrir memuru) 148
Murad Han Bk. II. Murad.
Murad Hüdâvendigâr bk. I. Murad.
Musa Bey (Ak koyunlulardan) 257
Musa Bey (Menteşe oğullarından) 137
Musa Han 356
Musa (Karaman - oğlu) 153
Muslihüddin (veledi Musa Fakîh) 162
Mustafa Bey (ibn Hisar Bey) 154
Mustafa Çelebi (ibn Yıldırım Bayezid) 160
Mustafa (Osmanlı şehzadesi) 157, 272
Mustafa (Şeydi-oğlu) 161
Mustafa (veledi Abdullah) 154
Mustafa (veledi Musa) 157, 160
Mustafa Mirza (Timur'un torunu)
Mustansır Billâh Ahmed (halife) 289, 301
Mustasım Billâh (halife) 301
Musul 124, 125, 303, 411
Mu'tasım (halife) 6, 16
Muzaffer Mimar (Hoca) 265
Muzaffer Mirza 272
Muzafferüddin Kızıl Arslan (Emîri silâh) bk. Kızıl Arslan.
Muzafferüddin Mahmud 103, 116
Mübarizüddün Behramşah bk. Behramşah.
Mübarizüddin Çavlı Bey bk. Çavlı Bey.
Mübarizüddin Ermagan Şah bk. Ermağan Şah.

Mübarizüddin Ertokuş (مبارز الدين ارتقش) bk. Ertokuş.
Mübarizüddin Ertokuş 65, 112, 117
Mübarüziddin İsa 106
Mücahidüddin (halife dividdarı) 7
Mücirüddin Emîr Şah 94, 223
Müeyyed zade Abdurrahman 95
Müeyyidüddevle (Büveyhîlerden) 8
Müeyyidüddin Muhammed ibn Alkamî (مؤيد الدين محمد بن علقمى) 9
Müeyyidüddin Tuğrâî (مؤيد الدين طغرائى) 31
Mühezzibüddin Ali 90, 111
Mühtedi (Halife) 11
Mühürdar Bey (Emir) bk. İsmail Mühürdar.
Müntehabüddin Bedii Cüveynî (منتخب الدين بديع جوينى) 202
Müşrif (köy) (مشرف) 148
Müstain Billâh (halife) 301, 302
Müstekfî Billâh (ebirrebî Süleyman) (مستكفى بالله ابى الربيع سليمان) 290
Müstencid Billâd (halife) 32
Mütevekkil Alâllahı Evvel 290

N

Naci (Muallim).
Nâib Şemsüddin Isfahanı نائب شمس الدين اصفهانى bk. Şemsüddin İsfahanî.
Nasır Ferec (Melik Nasır) bk. Fereç.
Naci (Muallim) 398, 433
Nasır Lidinillâh (halife) 17, 62, 69
Nâsırüddin Ali (Çaşnigîr) 81
Nâsırüddin Berkyaruk Şah (ناصر الدين برقياروق شاه) 115
Nâsırüddin Hasan ibn Mehmed (Memlûk hükümdarı) 295
Nâsırüddin (Mahmud (Musul Hükümdarı) 124, 125
Nâsırüddin Mehmed (ibn Ebîlfidâ) 309
Nâsırüddin Mehmed Müstevfî (ناصر الدين محمد مستوفى) 79, 94
Nâsırüddin Muhammed (İlhanı) 371
Nasîrüddin Tusî (نصير الدين طوسى) 175, 231
Necmüddin Behramşah 106
Necmüddin ibn Hamza Çavuş 86
Necmüddin Kırşehirî (Sivas Kadısı) 195, 197
Necmüddin Muhammed ibn Abdülmuhsin (نجم الدن محمد بن عبد المحسن) 138
Necmüddin Nahcevânî (نجم الدين) نخجوانى 90
Necmüddin Tûsî (Emir) 126
Nehrikâli (nergele) 112
Nergele bk. Nehrikâli نركه له
Nevruz (Emîr) 188, 199, 302, 392
Nevruz ibn Özbek.
Nif bk. Kemal Paşa.
Nigide (Niğde) 98, 101, 110, 111, 115, 131, 185, 279
Niksar 102, 115, 119, 122
Nil 279
Nişâbur 32, 42, 49, 275, 312
Nizâm Kûhistanî (Hakim) 195
Nizamüddin Ahmed (Emîriarız) 96
Nizamüddin Ali iltemiş (نظام الدين على) ايلتمش 81
Nizamüddin Argun Şah 115
Nizamüddin Bekler Subaşı 140
Nizamüddin (Emir Dâd) 96

Nizamüddin ibnü'l-Hakîm Tayyarî 215
Nizamüddin Mahmud 96
Nizamüddin Yağıbasan bk. Yağıbasan.
Nizamülmülk 19, 37, 41, 42, 46, 52, 53, 54, 57, 201, 261, 287, 422, 438
Nubya 279
Nuh (Emir) 73
Nurüddin Mahmud (Atabeg) 350, 410, 414
Nurüddin Mahmud (Melik Âdil) 352, 410, 414
Nurüddin Mehmed (Hısnı Keyfa hükümdarı) 62
Nurüddin Sultanşah ((نور الدين سلطان شاه 115
Nusretüddin ibn Çâliş (ânz-ı Malatya) (نصرة الدين بن چالش) 96
Nusreddin Hasan bk. Hasan (Sahib Ata oğlu).
Nusret(نصرت)) (Emîri Dâd امير داد) 97
Nuyânı âzam Cemalüddin Yusuf bk. Kara Yusuf.
Nuyin Nuyan (kabile) 170, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 193, 196, 199, 211, 212, 213, 216, 217, 223, 240

O

Oba Pazarı (nahiye) 153
Ogöday (اوكداى) (Oktay اوقتاى) 175, 196, 202, 211, 228
Oğlan (köy) (اوغلان) 149
Oğuz, Oğuzlar 25, 28, 29, 34, 49, 54, 115, 116, 145, 394, 415
Oklâvi Korucu (اوقلاوى قوروجى) 190
Oktay (Kaan) (اوقتاى) Ogödey.
Oktay (Emîri Yargu) 175, 191, 196, 197, 202, 211, 228
Oktay (Kaan) Ogödey 175, 191, 196, 197, 202, 211, 228
Oktay(اوكداى)) (Emîri Yargu امير يارغو) 235
Olcay Hâtûn (اولجاى خاتون) 185
Olcaytu (Hüdabende) (اولجيتو خدابنده) 171, 175, 176, 178, 183, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 199, 202, 235
Olcaytu Timur (Kaan) 171
Orhan Bey (Menteşe oğlu) 137, 184
Orhan Bey (Osman oğlu) 137, 138
Orhan Bey (Saruhan oğlu) 138
Ortekin, Hasan 195
Oruk (اوروق) 190
Osman Bey (Emîrzâde) 257
Osman Bey (Hâmid oğullarından) 161
Osmancık (kale) 89, 97
Osmanlılar 10, 12, 19, 23, 28, 30, 34, 38, 40, 43, 45, 48, 56, 57, 58, 65, 66, 67, 81, 82, 84, 85, 88, 89, 92, 95, 97, 100, 101, 105, 109, 113, 117, 121, 122, 127, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 146, 147, 152, 153, 156, 157, 166, 178, 179, 189, 191, 192, 200, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 218, 221, 222, 225, 226, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 244, 248, 263, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 275, 285, 292, 298, 300, 307, 316, 317, 323, 324, 328, 329, 330, 334, 337, 338, 339, 341, 342, 344, 354, 355, 366, 369, 370, 372, 379, 380, 386, 387, 389, 390, 391, 393, 394,

397, 402, 404, 405, 408, 426, 433, 435, 436, 438, 440
Otluk Beli (اوتلوق بلی) 258, 264, 266, 269, 272
Oyrat (اویرات) (aşiret) 184

Ö

Ödemiş 132
Ödül Oğlanı (اودول اوغلانی) 150
Ömer (Halife) 6, 397
Ömer İmre (Emre) (عمر ایمره) 156
Özbek Ahmed 159
Özbek Ahmed (köy) 159
Özbek Han (Altınordu Hanı) 238
Özbek (sipahi) (اوزبك) 145, 159
Özbek Subaşı (Germiyânîlerden) 140
Özkend 34

P

Pâdişâh Hâtûn (Abakanın zevcesi) 185
Papa 196, 211
Paşa bk. Umur Bey.
Paşacık Ağali (پاشاجق آغا) 134
Pervaneci ibn Şah Ali Bey.
Pervane oğlu Gazi Çelebi bk. Gazi Çelebi.
Pazarı Benlü (پازار بنلو) 104
Pekin (Hanbalık) 41
Pervane Mescidi mahallesi 152
Pervane Oğulları 142
Peşrevoğlu Yusuf 134
Pir Ahmed Bey (Karaman oğlu) 138, 263, 272, 426
Pîr Aziz Ağa (Lala) 260
Pîr Budak Han-Şah Yusuf Noyan 258
Pîr Budak ibn Cihanşah 257, 258
Pîr Budak (ibn Kara Yusuf) 255, 257, 258, 263
Pisidya 108
Pişrev Oğlu Yusuf Bey (پیشرو اوغلی یوسف بک)

Porsuk (Selçuk ümerasından) 26
Portekizliler 408
Pötürke 375
Püseri Alişar Muzafferüddin (پسر علیشیر مظفر الدین) 75
Püseri Emîrbar 53
Püseri Gürci (پسر کورجی) 107
Püseri Kılavuz bk. Emîr Şikâr.

R

Rahbe 368, 410
Rakka 121
Ramazanoğulları 131, 385
Ramazan (veledi Şeyh Sadri) 151
Raşid Billâh (halife) (راشد بالله) 33
Ravza (ada) (روضه) 279, 389
Resul Bey (ibn Çavlı Bey) 155
Reşidüddin Muhammed (Fazlulah, vezir) 91, 199, 201, 202, 235
Reşit (iskele) 361
Reşit (iskele) (رشید) 407
Rey (ری) 41
Rıdvan (ibn Tutuş ابن تتش) (رضوان) 29, 127
Ruha (Urfa) (رها) 49, 257, 376
Rum(Anadolu) (روم) 62, 65, 99, 106, 107, 108, 389
Rum Eli 140, 143, 397
Rum Kale 375
Rus-Rusya 99, 311, 389
Ruzbe (روزبه) Sahrası 109

Rüknüddin Ebû Tâlib bk. Tuğrul Bey.
Rüknüddin Cihanşah (Erzurum Hâkimi) (ركن الدين جهانشاه) bk. Cihanşah.
Rüknüddin Kılıç Arslan bk. Kılıç Arslan.
Rüknüddin Mesud (Mevdud) bk. Melik Mesud.
Rüknüddin Süleyman bk. Süleyman.
Rüknüd-dünya ve'd-din Berkyaruk (ركن الدنيا و الدين بوركياروق) Berkyaruk.
Rümmau (رمان) bk. Hurman.
Rüstem Bey (Dulgadır Beylerinden) 270
Rodos 143, 407

S

Sadak Tarhan (Emir) (ساداق تارخان) 219
Sadri Mütetabbibv (صدرى متطبب) 198
Sadrüddin Hamza (Seyyid) 205, 206
Sadrüddin (sâhibi dîvan) (صدر الدين صاحب)
Sadrüddin Konevî (Şeyh) (صدر الدين قنوى) 146, 151, 419
Sâdüddevle 235
Sâdüddevle Gevherâyîn (ârız) (سعد الدوله كوهر آيين) 4, 45
Sadüddin Köpek (سعد الدين كوپك) 72, 82, 83, 91, 92, 99
Sadüddin Müstevfî 113
Sadüddin Sâveci 200
Sâdüssüadâ (Hânikâh) (سعد السعدا) 366
Safed (صفد) 334, 364, 368, 369, 377, 378, 403, 413
Safevîler 263, 265, 268, 271
Saffarîler 52, 53
Sâfiyâ 410
Safiyyüddin Abdullah ibn Şükür 352
Sâbih Fahrüddin Ali bk. Fahrüddin Ali.
Sâhib Fahrüddin Kazvinî bk. (صاحب فخر الدين قزوينى) Fahrüddin (Kazvinî.
Sâhib Lâkûşı (صاحب لاكوشى) bk. Lâkûşî.
Safiyyüddin Abdülmümin (صفى الدين عبد المؤمنين) 202
Safranbolu 137
Sâhib Ata Oğulları 141
Sâhib Şemsüddin Mehmed Tuğrâî (صاحب شمس الدين محمد طوغرائى) bk. Şemsüddin Mehmed.
Sâhib Şemsüddin İsfehânî bk. Şemsüddin İsfehanî.
Sâhib Tuğrâî (صاحب طوغرائى)
Sâhib Ziyaüddin Kara Arslan (صاحب ضيا الدين قره ارسلان) bk. Ziyaüddin Kara Arslan.
Sâhib Tuğrâî (صاحب طوغرائى) 97
Sahyun 377
Said Sultan Gavri bk. Kansu Gavrî.
Sakalsızoğlu (aşiret) 401
Salâhüddin Eyyûbî 16, 17, 32, 331, 364, 366
Salâhüddin Safedît (صلاح الدين صفدى) 343
Salar (Emîr) 55, 159
Sâlâr (Nâibüssaltana) 383
Sâlebe 401

Saltukîler Saltuk oğulları 29, 49, 51, 61, 115, 202
Samagar Noyan (صاماغار نویان) 174
Sâmânîler - Saman oğulları 23, 28, 52, 53, 100, 225, 387, 420, 422
Samgarlı (aşiret) (صامغارلی) 140
Samsamüddin Kaymaz (صمصام الدین قایماز) 96
Samsun 122
Samut Dede (صاموت دده) 151
Sankson Korucu 77
Sâniuddevle Muhammed.
Saray mahallesi 146
Saray (Şehir adı) 71
Sargatmışiyye 332
Sarhad (صرحد) 369
Sarı Yakub (صاری یعقوب) 149
Sârim İbrahim 405
Sarsar (Emîr) (صرصر) 33
Saruhan Bey (Anadolu Beylikleri emirlerinden) 132, 137, 141, 158, 159
Saru Han (Harezmşa hümerasından) 103
Saruhan Oğulları 131, 145, 157, 426
Saruhan Saruhan Oğulları 135, 141, 146, 426
Saruhan Oğlu İshak Çelebi bk. İshak Çelebi.
Sasanî 3, 7, 9, 202, 339, 417, 418
Satılmış 159
Sayın Han (صایین خان) bk. Batu Han.
Sebüktekin (Nasırüddin) 73
Sedidülmülk Ebû'l-Meâlî (سدید الملک ابو المعالی) 41
Seferşah (Lala) ((سفر شاه لالا 259
Sekelü (aşiret) (سکه لو) 166
Selçuk Bey 26
Selçuk bk. Ayasluğ.
Selçuk Hâtûn (IV. Kılıç Arslan'ın kızı) 185
Selçukî Hâtûn (II. Kılıç Arslan'ın kızı) 62
Selçukîler - Selçuklular (Büyük) 3, 4, 15, 23, 27, 28, 30, 31, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 83, 85, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 119, 121, 123, 125, 126, 131, 136, 139, 146, 169, 178, 182, 183, 188, 198, 211, 217, 261, 269, 279, 294, 295, 296, 304, 331, 339, 345, 361
Selçuklular (Anadolu) 23, 33, 35, 38, 49, 62, 139, 183, 361, 424, 425
Selçuklular (Irak) 53
Selçuklular (Kirman) 27, 32, 47, 50, 55
Selçuk Şah (ibn Mesüd) 38
Selçuk Şah (Mehd-i ulya) (سلچوق شاه)
Selim I. (Sultan) 147, 149, 151, 298
Selme oğlu (Köy) 155
Semerkand 34, 35
Sencer Çâmedar (سنجر جامدار) 84, 235
Sencer (Sultan) 25, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 49, 50, 51, 61, 64, 84, 115, 202, 235, 419
Sencer Şah (II. Kılıç Arslan'ın oğlu) 115
Serbend (kale) 259
Server Ağa 136
Sevinç (Emîr) 176, 188
Seybi Ahmed (Ahî) 157

Seydi Ahmed (ibn Mustafa) bk. Mustafa (Şeydi oğlu).
Seydi Abdioğlu 160
Seydi Ahmed (veledi Yanıkcı) (ولد یانقجی سیدی احمد) 149
Seydi Paşa (veledi Murad Şeydi)
Seydi Köy 160
Seydişehri 108
Seydi (Şeref oğlu) 160, 163
Seyfüddin Balaban (Devâdar)
Seyfüddin Bitikçi (سیف الدین بتکچی) 201
Seyfüddin Câliş (سیف الدین چالش) 105
Seyfüddin Çaviş 86
Seyfüddin Ebû Bekir Câmedar (سیف الدین ابو بکر جامدار) 92
Seyfüddin Eyne (Çaşnigir (چاشنیکیر سیف الدین اینه) 66, 68, 82
Seyfüddin ibn Sungur Lâla (سیف الدین بن سونغور لالا)
Seyfüddin Gazi (Musul Atabeglerinden) 38
Seyfüddinînal (sultan) bk. Melik Eşref. 286
Seyfüddin Mengü Timur (سیف الدین منکو تیمور) 398
Seyfüddin Sadi (Tercüman) 390
Seyfüddin Sungurşah (Subaşı) 101
Seyyid Sadrüddin Hamza bk. Sadrüddin Hamza.
Seyyid Şerif Abdürrahim Hâşimi bk. Abdurrahim Haşimî.
Seyfüddin Tergeri (سیف الدین ترکری) 82
Seyfüddin Torumtayı (سیف الدین طورومطای) 79, 89, 98, 100
Seyistan (سیستان) 219
Sıracüddin Belkînî (سراج الدین بلقینی) 290
Sıracüddin Ebûssena Mahmud Urmevî.
Silvan bk. Meyyafarkîn 124
Simav (سیماو) 156
Simre (سیمره) 110
Sinanüddin Kaymaz (سنان الدین قایماز) 103, 183
Sinanüddin Yusuf 116
سراج الدین ابو الثنا محمود ارموی 119
Sincar (سنجار) 411
Sinop 68, 70, 102, 110, 111, 112, 113, 116, 121, 122, 127, 137, 142, 143, 166, 240
Siryakos (سیریاقوس) 366
Sis 107, 126, 346, 368, 376, 378, 412
Sivas 77, 91, 99, 104, 105, 115, 118, 119, 127, 131, 133, 136, 184, 191, 195, 196, 197, 298, 356, 390, 425, 436
Siverek 268
Sofu Halil Bey 257, 260, 273
Soğuncak (Emîr) 199
Soldus (سولدوس) 184
Sorak (mezrea) 150
Sudak - Sodak 122
Sudun'el-İbrahimî (سودون الابراهیمی) 389
Sudul (köy).
Sulamış (Melik Âdil) 286
Sultan Ahmed Teküdar bk. Ahmed Teküdar.
Sultan Ahmed Celâyirî bk. Ahmed Celâyiri.
Sultan Alâüddin Keykubad III. bk. Alâüddin Kaykubad III.

Sultan Bayezid Hüdavendigâr (Yıldırım) bk. Bayezid I.
Sultan Bayezid II. bk. Bayezid II.
Sultan Çakmak bk. Çakmak.
Sultan Ebû Said (Bahadır Han) bk. Ebû
Sultan Halil bk. Halil Mirza.
Sultan Hasan Bahadır (Uzun Hasan) (سلطان حسن بهادر) bk. Uzun Hasan.
Sultan İnal (سلطان اینال) bk. Melik Eşref.
Sultan İzzüddin II. bk. İzzüddin Keykâvüs.
Sultan Klavun (سلطان قلاوون) bk. Klavun.
Sultan Kaytbayı (سلطان قایت بای) bk. Kaytbay
Sultan Mehmed (Fatih) bk. Mehmed II.
Sultan Mahmud ibn Melikşah bk. Mahmud.
Sultan Mehmed Harezmşah bk. Harezmşah.
Sultan Mehmed ibn Bayezid Han bk. Çelebi Mehmed.
Sultan Mehmed Han (Fatih) bk. Mehmed II.
Sultan Melik Nasır Muhammed bk. Melik Nasır.
Sultan Mehmed (Isfahan Selçukîlerinden) bk. Mehmed.
Sultan Murad ibn Mehmed Han bk. Murad II.
Sultan Mustafa (Fatih'in oğlu) bk. Mustafa (Şehzade).
Sultan Sencer bk. Sencer.
Sultan Selim Han (Yavuz) bk. Selim I.
Sultan Hisarı 132
Sultaniye 392
Sultanüddevle Ebûşşücâ (Büveyhîlerden) 4
Suncak Noyan (سونجاق نویان) 174, 240
Sungur Mirza (ibn Yakub) 260
Suriye 6, 15, 29, 47, 49, 50, 62, 73, 101, 103, 171, 213, 219, 255, 279, 280, 281, 282, 283, 287, 298, 301, 302, 307, 308, 309, 316, 320, 330, 331, 333, 339, 346, 347, 348, 352, 358, 359, 364, 367, 368, 371, 372, 374, 376, 378, 379, 384, 385, 399, 401, 402, 404, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 416
Sur.
Sutay Noyan (سوتای نویان) 175, 214
Suyut-Usyut 379
Süle (isim) (سوله)
Süleyman Bey (Akkoyunlu ümerasından) 260
Süleyman Bey (Dulkadır oğlu) 164, 273
Süleyman Bey (Germiyan oğlu) 164
Süleyman Bey (Saruhanoğlu) 135, 136
Süleyman Bicen (Emir) 260, 272
Süleyman (Çelebi Mehmed'in oğlu) 300
Süleyman Fakih 163
Süleyman Fakih (ibn Hacı Bayram).
Süleyman (Kanunî Sultan) 153, 157
Süleyman Paşa I. (Candar oğlu) 135, 162
Süleyman Paşa II. (Candaroğlu) 137

Süleyman (Rüknüddin) 61, 62, 64, 69, 72, 73, 76, 115, 124, 126
Süleyman Şah (Aydınoğlu) 132
Süleyman Şah (Germiyanoğlu) 153, 156
Süleyman Şah ibn Kutulmuş 27, 42, 420

Ş

Şâban bk. Melik Kâmil I.
Şâban ibn Hüseyin bk. Melik Eşref.
Şâban ibn Melik Nâsır.
Şâban Fakîh (veledi Ahmed Fakih) 138
Şah Ali Bürnek (شاه علی برنک) 272
Şah Çelebi bk. Süleyman şah (Germiyan Oğlu).
Şah İmadüddin Selman Deylemî 264
Şâhinşah (ibn Mesud) 64
Şahinşah ibn Süleyman ibn İshak (Mengüceklerden) 124
Şah İsmail (Safevî) 257, 263, 269, 271
Şah Mehmed Bey (Dulkadırlı) 272
Şah Mehmed (ibn Kara Yusuf) 257
Şah Yusuf Noyan bk. Kara Yusuf.
Şahruh (شاه رخ) 256, 270, 271, 274
Şahzâde (Hülegünun kızı) 234
Şam 32, 47, 51, 107, 108, 112, 124, 125, 178, 182, 215, 286, 294, 302, 307, 312, 331, 332, 334, 338, 341, 343, 344, 347, 350, 353, 354, 364, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 384, 392, 399, 401, 403, 405, 408, 410, 412, 413, 414
Şarkî Karahisar 112, 119, 257, 266
Şarkiyye 369, 400
Şecerüddür (شجر الدر) (Eyyûbî prensesi) 289
Şehbaz (Tuşimal توشیمال) 267
Şehinşah (II. Bayezid'in oğlu) 152
Şehsuvar Bey (Dulgadır oğlu) 336
Şehzade İbrahim ibn Cihangir bk. İbrahim ibn Cihangir.
Şehzade Camiî 366
Şemahi (شماخی) 235
Şemsüddin Altunbe (شمس الدین آلتونبه) 75
Şemsüddin (Emir) 98
Şemsüddin Fenarî 154
Şemsüddin Hâs Oğuz (شمس الدین خاص اوغوز) 79, 100
Şemsüddin Isfahanı 77, 90, 93, 96, 104
Şemsüddini Hariri (Hanefî kadısı) (شمس الدین حریری) 363
Şemsüddin İldeniz 47
Şemsüddin Kadıcık 91
Şemsüddin Kazvinî (Emîri Perdedâr) 80, 232
Şemsüddin Mahmud Tuğrâî (Baba) 91, 93
Şemsüddin Mehmed Cüveynî 186, 200, 201, 202, 203, 205, 232, 235, 239
Şemsüddin Mehmed ibn Bahaüddin ibn Ali Cüveynî 205
Şemsüddin Mehmed (Kert Hükümdarı) 203
Şemsüddin Mehmed Tuğrâyî 91
Şemsüddin Muhammed Kazvinî (Kadilkuzât) 232
Şemsüddin Muhammedül Ahnâ (kadı) ((شمس الدین محمد الأخنا) 373
Şemsüddin Ömer-i Kazvinî 196

Şemsüddin Yavtaş (شمس الدين ياوتاش) bk. Yavtaş.
Şenebi Gazan (شنب غازان) 178
Şenebi Tebriz (شنب تبريز) 178
Şenktor Noyan (ثنكتور نويان) 176, 199
Şeref Han ibn Şemsüddin.
Şeref oğlu Şeydi bk. Şeydi (Şeref oğlu).
Şerefüddin Hadim 40
Şerefüddin Hârun 202
Şerefüddin Hasan 206
Şerefüddin Mahmud Can (vezir) 260, 264
Şerefüddin Mahmud (serleşker) 70, 102
Şerefüddin Mesud ibn Hatîr 98, 235
Şerefüddin Simnâni (Hoca) 206
Şerefülmülk (Ebû Sad Müstevfî) 43
Şeyh Ahmed 149
Şeyh Ali Hoca bk. Ali Hoca.
Şeyh Ali (Kadı İsanın kardeşi) 269
Şeyh Ali (Korucu) 272
Şeyh Ali Mühürdar 272
Şeyh Esenlü 155
Şeyh Halil 161
Şeyh Hasan (Büyük) 149, 186
Şeyh Hasan Rumî 149
Şeyh Haydar 261
Şeyh İlyas (İbn Şeyh Uğurlu) 159
Şeyh İlyas (köy) 159
Şeyh İsa 161
Şeyh İsmail 158, 160, 164
Şeyh Mecdüddin İshak bk. Mecdüddin İshak.
Şeyhler (köy) 162
Şeyh Necmüddin Mesud 265
Şeyh Sâdri Bey 151
Şeyh Sekit 157
Şeyh Tacüddin İbrahim 387
Şeyh Taşgun (شيخ طاشغون) 149
Şeyh Taygan (شيخ تيغان) 161
Şeyh Tozan (شيخ طوزان) 153
Şeyhûnül-Ömerî 331
Şeyh Üveys 356
Şeyzar (شيزر) 376
Şihabüddin Gazi 113, 124
Şihabüddin Sühreverdî (شهاب الدين سهروردى) 125
Şikârî (شكارى) 137
Şimaliye 369
Şiraz 188
Şirvan 15, 187, 239, 240
Şücaüddin Ahmed Bey (شجاع الدين احمد بک) 111
Şücaüddin (Reisülbahr) 92
Şücaüddin Uğurlu 386
Şükran Fakîh 163
Şükrullah (Mevlâna) 266
Şükrullah Müstevfî (Hoca) 265

T

Tacüddin 49, 68, 75, 95, 102, 110, 113, 116, 119, 386, 387
Tacüddin Ali Şah Ceylânî 200
Tacüddin Gîv (تاج الدين كيو) 102
Tacüddin Hoyî (Kadı) (تاج الدين خويى) 119
Tacüddin Hüseyin 116
Tacüddin (Kadı) 289
Tacüddin Pervane 68, 75, 110, 113
Tacüddin Tutuş (تاج الدين تتش) bk. Tutuş.
Tacülmülk 41
Tâli Bey ibn Yeşbek (تالى بک بن يشبک)

Tahirîler (طاهريلر) 15
Tahran 439
Tâif 313
Tang hanedanı (Cinde) 195
Tardu Ahtacı (تاردو آختاجی) 182
Tarım, Cevad Hakkı 230
et-Tâyi (Halife) 4
Tarrâne (طرانه) 352
Tarsayc (Ermeni Atabeği) 241
Tarsus 104, 131, 376
Taş Medrese (Eğirdirde) 107
Tavşanlı (Araç köylerinden) 155
Tavşanlı (kaza) 151, 155, 162
Tay (kabile) 401
Tebriz 178, 181, 229, 241, 266, 312, 356
Tebşin oğul 220
Teke Beyleri (تکه بکلری) 160, 161
Teke Bey (تکه بک) 160
Teke Eli 160
Teke (emîr Tutkavul) (تکه) 243
Teküdar Ahmed (تکودار احمد) bk. Ahmed Teküdar.
Teküdar Oğul (تکودار اوغول) 215
Teliktimur (تلکتمور) 71
Tenbekülberdibegi ez-Zâhirî (تنبک البربکی الظاهری) 332
Tercan (ترجان) 257
Terma Şirin (ترما شیرین) 172
Tiflis 265
Timur Buğa (تمور بوغا) 295
Timurhan bk. Timurlenk.
Timurlenk (Timur veTimurîler) 225, 255, 256, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 285, 292
Timurtaş (Paşa) 156
Tire 132
Timurîler bk. Timurlenk.
Toga Hatun (طوغا خاتون) 184
Togan (Emîri alem) 83
Toguzlu - Tonuzlu (طکوزلو) 157
Tokat 63, 64, 102, 115, 116, 117, 122, 131, 136
Tokteni Hâtûn (توقتنی خاتون) 185
Tolunîler-Toloniler (طلونیلر) 15
Tomalu Haslu (Cemaat) 166
Tomanbay (Melik Âdil) 283, 404
Torumtay (Memlûk ümerasından) (طورمطای) 112, 401
Torumtay (Seyfüddin) (طورمطای) bk. Seyfüddin Totumtay.
Trablusşam 307, 334, 346, 364, 368, 376, 377, 403, 408
Trabzon 106, 123, 125, 127
Tripolis 134
Truce 400
Tuda Mengü (Kıpçak Hükümdarı) 303
Tudan Nuyan (تودان نویان) 240
Tuğrul (Irak Selçuklu hükümdarı) 53
Tuğrâî bk. Ebû İsmail Hüseyn İsfehânî (طوغرائی)
Tuğrul (Rüknüddin Ebû Tâlib) 5, 17, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 42, 44, 51, 53, 65, 70, 419
Tuğrul Şâh (Mugisüddin) 61, 65, 115
Tunskây (Emîr) (تونسکای) 214
Tur Ali Bey (Akkoyunlulardan) (طور علی بک) 257
Turgutlu 140
Turin Nuyin (تورین نویین) 219
Tursun Bey (Karesi oğlu)(طورسون بک) bk. Dursun Bey.
Tûrisîna 361
Tutuş 29, 49

Tübsin oğul (توبسین اوغول) 187, 239
Tükâl Bahşı (تکال بخشی) 243
Tüküş Tökiş (Harezmşahlardan) (توکوش) 32, 73
Tülüy (ibn Cengiz Han) (تولوی) 170
Türbei Âdil Bey (Köy) 361
Türk Ahmed 103
Türkmân-ı Çepni (ترکمان چپنی) 123
Tütüş (Tacüddin ibn Alparslan) bk. Tutuş.

U

Ucan (اوجان) 178, 247
Uluborlu bk. Borlu.
Uğur Eri (اغور اری) (veledi Ali) 151
Uğurlu Mehmed Bey 259, 272
Ukayl ibn Ebî Tâlib 6
Uluğ Mehmed Han 192, 263
Umur Bey 132, 134, 135, 136, 140, 143, 144, 164
Urfa bk. Ruha 121
Uygur Devleti 169
Uygur Malî vesikaları 223, 234
Uygur Türkçesi 266
Uygur-Uygurlar 196, 210, 211, 235, 262, 266
Uzun Hasan Bey 221, 256, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274

Ü

Üçoklu 401
Üdül Oğlan (Köy) bk. Ödül oğlan
Üsküdar 366

V

Varna 266
Varsak (وارساق) 401
Vartan 238
Veledi Karaman İbrahim Bey bk. İbrahim Bey (Karamanoğlu).
Vechi Bahrî (وجه مجری) 379, 382
Vechi Kıbelî (وجه قبلی) 382, 400
Veledi Maraş (ولد مرعش) 164
Veli Ağa (eşik ağası) 261
Veli beğli Ali Paşa bk. Ali Paşa (Velibeğli).
Venedik Venedikliler 273, 404, 408, 424
Vilâyeti Dalay (ولایت دلای) 223
Vilâyeti Dânişmendiyye bk. Tokat 116, 117
Vilâyeti Gürc (ولایت کورج) 105
Vilâyeti Leşkeri (ولایت لشکری) 107
Volga (وولغا) 311

Y

Yagıbasan (Dânişmend Hükümdarı) 62, 103, 116
Yahşi Bey (Karaman ümerasından) 152
Yahşi Bey (Karası oğlu) 137, 143, 152
Yahşi Çiftliği 162
Yahya Bâli (şeyh) 161
Yahya ibn Bermek 8
Yakaca (köy) 155
Yakub Artin Paşa 310
Yakub Bey (Germiyan hükümdarı) 141, 154, 155, 157
Yakub Bey - Han (ibn Uzun Hasan) 257, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 269, 271, 273
Yakub Bey (ibn Devlet Han) 157
Yakub Bey (ibn Kara Yölük) 271

Yakut (Emîr dâd) 97
Yalvaç (Antiyoh) 108
Yassı Çemen 74, 108
Yavtaş (یاوتاش) (Şemsüddin) 98, 102
Yavuz Sultan Selim bk. Selim I.
Yelboğa (Emîr) (یلبوغا) 331, 404, 428
Yelboğayı Haseki (یلبغای خاسکی) 331
Yemen 279, 303, 408
Yenice (köy) 164
Yeşbek Devâdar (Emîr) 336, 371
Yeşmut (یشموت) 187, 239
Yıldırım Bayezid bk. Bayezid I.
Yezd (یزد) 266
Yoncalı (Nahiye) 155
Yunus 162
Yusuf Bey (ibn Uzun Hasan) 258, 260
Yusuf Bey Tavacı (یوسف بك تواجی) 270
Yusuf Çelebi (Saruhan oğlu) 132, 158
Yusuf (ibn Karaman) 134, 140
Yusuf Mirza (ibn Cihanşah) 257
Yüregir (aşiret) 401

Z

Zahir BiemriIIâh 301
Zâhir Kansu 371
Zahîrüddin İli 103
Zahîrüddin Mansur 97
Zahîrüddin Metuh ibn Abdurrahman (müşrif) (ظهیر الدین متوح بن عبدالرحمن) 89
Zahîrüddin Tercüman 74
Zencan (زنجان) 51
Zengîler (زنکیلر) 11, 23, 29, 397
Zengi Şah (Pervaneci) 265
Zeynel Mirza (ibn Uzun Hasan) 272
Zeynüddin Beşâre (Emîri âhur) 110
Zeynüddin İldeniz 110
Zilaüddin Kara Arslan (sâhib) 113
Ziyad ibn Ebih (زیاد بن ابیه) 8
Ziyaüddin ibn Hatîr 111
Zübeyd (Yemen'de kasaba) 401, 408

OSMANLI DEVLETİ TEŞKİLÂTINA MEDHAL

Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI

Osmanlı teşkilâtının mühim bir kısmının Bizans İmparatorluğu'ndan alınmış olduğu hakkında bir kısım Avrupa tarihçileri tarafından yazılan yazıların ve ileri sürülen iddiaların hatalı olduğunu göstermesi ve bundan başka Osmanlı Devletiyle onun teşkilâtında müessir olan devletlerin teşkilâtındaki benzeyişlerin gösterilmesine lüzum vardı...

Osmanlılarla bu yolda münasebeti olan birkaç devletin teşkilâtını ihtisar etmekle bu rabıtayı göstermek istedim. Böylece bazı Osmanlı müesseselerinin Bizans İmparatorluğundan alındıklarına dair bir kısım garp âlimlerinin eserlerindeki iddiaların ne kadar esassız ve çürük olduğu meydana çıkmaktadır; maamafih ben böyle bir iddiaya cevap vermek üzere bu mukaddimeyi yazmıyorum.

Benim bu medhalde yaptığım şey, Osmanlı teşkilâtında en ziyade tesirleri görülen devletlerin teşkilâtlarını yazmak ve göstermek ve aynı teşkilâtı Osmanlı devletinde de bulmak için bu mevzu'u tetkik ve tetebbu edecek olanlara kolay bir zemin hazırlamak olmuştur. Selçûkî, İlhanî, Memlûk devletleriyle Anadolu beyliklerindeki müesseselerin Osmanlı müesseseleri ve bu devletlerdeki ıstılahlarla Osmanlıların ıstılahları ve işleri birbirleriyle mukayese edilecek olursa aradaki münasebet derhal meydana çıkacaktır; maamafih Osmanlılar birçok esasları, ıstılah ve teşkilâtı bunlardan almakla beraber bazı ufak tefek vazifeleri ya tamamen kaldırmışlar veya ismini değiştirerek ve tadil ederek kullanmışlardır.

ISBN 978-975-16-0040-0